

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**HADİS EDEBİYATINDA KİTÂBU'T-TEFSÎRLER VE
TABERÎ TEFSİRİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI**

MUSTAFA YASİN AKBAŞ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. BİLAL SAKLAN**

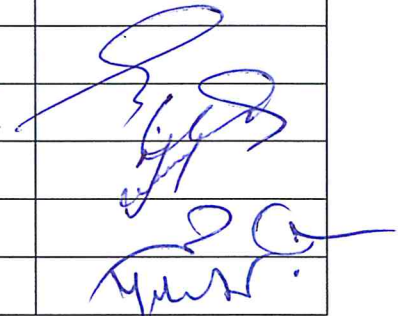
KONYA-2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa Yasin AKBAŞ
	Numarası	138106033019
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bilal SAKLAN
	Tezin Adı	Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması** başlıklı bu çalışma 16.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Bilal SAKLAN	
2	Prof. Dr.	Mehmet EREN	
3	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
4	Prof. Dr.	Halis AYDEMİR	
5	Doç. Dr.	Yusuf ACAR	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa Yasin AKBAŞ		
	Numarası	138106033019		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa Yasin AKBAŞ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa Yasin AKBAŞ		
	Numarası	138106033019		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bilal SAKLAN		
	Tezin Adı	Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması		

Bu çalışmada hicrî ilk üç asır hadis edebiyatının kitâbu't-tefsîr literatürü incelenmiştir. İlk olarak tefsire dair müstakil sahife veya cüzlerin telifi ile başlayan ilgili literatür, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile devam etmiştir. Hadis kaynaklarında yer verilen tefsir bölümleri, hicrî ilk üçüncü asrın sonlarından itibaren hacimli tefsirlerin telif edilmesine öncülük etmiştir. 77 müstakil kitâbu't-tefsîr ile hadis kaynaklarındaki 6 tefsir bölümünün değerlendirildiği çalışmada, elde edilen bulgular Taberî'nin hacimli tefsiri ile mukayese edilmiştir. Girişte araştırmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kavramsal çerçeve ve tarihsel süreçten bahsedilmiştir. Birinci bölümde, hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîr literatürü tespit edilerek tanıtılmış, günümüze ulaşan müstakil kitâbu't-tefsîrler ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri etraflıca incelenmiştir. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden tefsir bölümlerinin özelliklerinin tespiti için müstakil kitâbu't-tefsîrler ile mukayesesi yapılmıştır. Birinci bölümün sonunda kitâbu't-tefsîrler etrafındaki tartışmalı meselelere değinilmiştir. İkinci bölümde, Taberî ve tefsiri hakkında bilgi verilip, kitâbu't-tefsîrler ile bu eser karşılaştırılmıştır. Böylelikle hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin özellikleri daha net ifade edilmiş ve literatüre olan katkıları tespit edilmiştir. Çalışmanın nihayetinde Ahzâb suresi özelinde yapılan inceleme ile araştırma boyunca teorik düzlemde ifade edilen hususların uygulamalı bir örneği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Tasnif, Tefsir, Kitabu't-Tefsir, Taberî

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa Yasin AKBAS		
	Student Number	138106033019		
	Department	Temel İslam Bilimleri/Hadis		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Bilal SAKLAN		
	Title of the Thesis/Dissertation	Kitab at-Tafsir in Hadith Literature and Its Comparison with Taberi's Tafsir		

This study focuses on Kitab at-Tafsir literature of first three centuries of Muslim calender. The literature firstly appeared as sahifa or juz regarding tafsir (interpretation). By time it started to focus one specially tafsir in hadith resources (entitled kitab at-tafsir). Tafsir chapters in hadith resources led to voluminous tafsir works in third centry of Muslim calender. The study analyses 77 separate kitab at-tafsir and 6 chapter of tafsir in hadith resources and it compares the findings Taberî's voluminous tafsir. The indroduction contains the importance, methods and sources of the study. It also presents conceptual framework and historical process of the subject. The first part of study introduces Kitab at-Tafsir literature of first three centuries in Muslim calender. It presents separate extant kitab at-tafsir and tafsir chapters in hadith resources with all details. It also compare tafsir chapters in hadith resources which is the main subject of this study with separate kitab at-tafsirs. At the end of the firstpart, controversial issues about the kitab at-tafsir were examined. The second part presents information about Taberî and his tafsir. It presents a comparison of tafsir chapters in hadith resources with Taberî's tafsir. In this manner, the study presents the main characteristics of of tafsir chapters in hadith resources clearly and their influences on the literature. Finally it, presents the application of theoretical debates of the study with in context of surah al-Ahzab.

Keywords: Hadith, Tasnif, Tafsir, Kitab at-Tafsir, Taberi

İÇİNDEKİLER

TABLolar DİZİNİ	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	3
2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	5
3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ SÜREÇ.....	14
4.1. Kitâbu't-Tefsîr Kavramı.....	14
4.2. Kitâbu't-Tefsîr ile İlgili Diğer Kavramlar.....	18
4.2.1. Fezâilu'l-Kur'ân.....	19
4.2.2. Kitâbu'l-Kırâat.....	20
4.2.3. Esbâbu'n-Nüzûl.....	21
4.2.4. Ahkâmu'l-Kur'ân.....	22
4.2.5. en-Nâsîh ve'l-Mensûh.....	22
4.2.6. Lügavî Tefsîrler.....	23
4.3. Hz. Peygamber'in Kur'ân Tefsiri.....	25
4.4. Sahâbe ve Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri.....	34
BİRİNCİ BÖLÜM	
KİTÂBU'T-Tefsîr LİTERATÜRÜNÜN GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ	
1.1. HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA KİTÂBU'T-Tefsîr LİTERATÜRÜ.....	42
1.2. GÜNÜMÜZE ULAŞAN MÜSTAKİL KİTÂBU'T-TefsîrLER.....	88
1.2.1. Mukâtil b. Süleymân (150/767), <i>et-Tefsîr</i>	88
1.2.2. Süfyân es-Sevrî (161/778), <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm</i>	93
1.2.3. Mâlik b. Enes (179/795), <i>et-Tefsîr</i>	97
1.2.4. Yahyâ b. Sellâm (200/815), <i>et-Tefsîr</i>	100
1.2.5. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>	104
1.2.6. Abd b. Humeyd (249/863), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>	113
1.2.7. Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî'nin (295/908) Naklettiği Dört Tefsir Cüzü.....	117
1.2.7.1. Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), <i>et-Tefsîr</i>	118
1.2.7.2. Nâfi' b. Abdurrahmân el-Kâri' (169/785), <i>et-Tefsîr</i>	120
1.2.7.3. Müslim b. Hâlid'in (179/795) Naklettiği Mücâhid b. Cebr'in <i>et-Tefsîr</i> 'i.....	121
1.2.7.4. Yahyâ b. Yemân'ın (188/804) Naklettiği Saîd b. Cübeyr'in <i>et-Tefsîr</i> 'i.....	122
1.3. HADİS KAYNAKLARINDA BİR BÖLÜM OLARAK KİTÂBU'T-TefsîrLER.....	123
1.3.1. Abdullah b. Vehb'in (197/813) <i>el-Câmi' fi'l-Hadîs</i> 'i.....	124
1.3.1.1. <i>el-Câmi' fi'l-Hadîs</i>	125
1.3.1.2. Tefsir Bölümü.....	127
1.3.1.2.1. Metodu.....	129
1.3.1.2.2. İçindeki Rivayetler.....	130
1.3.1.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri.....	133
1.3.2. Saîd b. Mansûr'un (227/842) <i>es-Sünen</i> 'i.....	135
1.3.2.1. <i>es-Sünen</i>	136
1.3.2.2. Tefsir Bölümü.....	137
1.3.2.2.1. Metodu.....	139
1.3.2.2.2. İçindeki Rivayetler.....	140
1.3.2.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri.....	142
1.3.3. Buhârî'nin (256/870) <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i.....	145
1.3.3.1. <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i>	146
1.3.3.2. Tefsir Bölümü.....	150
1.3.3.2.1. Metodu.....	152
1.3.3.2.2. İçindeki Rivayetler.....	157
1.3.3.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri.....	166
1.3.4. Müslim b. Haccâc'ın (261/875) <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i.....	168
1.3.4.1. <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i>	169
1.3.4.2. Tefsir Bölümü.....	170
1.3.4.2.1. Metodu.....	173
1.3.4.2.2. İçindeki Rivayetler.....	174

1.3.4.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri	177
1.3.5. Tirmizî'nin (279/892) <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i.....	179
1.3.5.1. <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i>	180
1.3.5.2. Tefsir Bölümü	181
1.3.5.2.1. Metodu.....	183
1.3.5.2.2. İçindeki Rivayetler	187
1.3.5.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri	195
1.3.6. Nesâî'nin (303/915) <i>es-Sünenü'l-Kübrâ</i> 'sı	196
1.3.6.1. <i>es-Sünenü'l-Kübrâ</i>	198
1.3.6.2. Tefsir Bölümü	200
1.3.6.2.1. Metodu.....	202
1.3.6.2.2. İçindeki Rivayetler	204
1.3.6.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri	209
1.4. KİTÂBU'T-TefsîRLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ	210
1.4.1. Kitâbu't-Tefsîrler Hakkında Genel Bilgiler	212
1.4.2. Kitâbu't-Tefsîrlerin Metotları	215
1.4.3. Kitâbu't-Tefsîrlerdeki Rivayetler	219
1.4.3.1. Kaynakları	220
1.4.3.2. Türleri.....	223
1.4.3.3. İsnadları	230
1.4.3.4. Sayısı	234
1.4.3.5. Muhtevası	237
1.4.4. Kitâbu't-Tefsîrler İle Alakalı Bazı Meseleler	246
1.4.4.1. Tefsir Rivayetlerinin Sıhhati ile İlgili Meseleler	246
1.4.4.2. Re'y ile Tefsiri Zemmeden Rivayetler	252
1.4.4.3. Tefsir Rivayetlerinde Ref' Olgusu	257
İKİNCİ BÖLÜM	
KİTÂBU'T-TefsîRLERİN TABERÎ TefsîRİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI	
2.1. TABERÎ (310/923) VE <i>CÂMÎ'U'L-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân</i> ADLI ESERİ	271
2.1.1. Taberî'nin Hayatı ve Eserleri	271
2.1.2. <i>Câmi'u'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân</i>	277
2.1.2.1. Metodu	278
2.1.2.2. İçindeki Rivayetler	282
2.1.2.2.1. Kaynakları	282
2.1.2.2.2. Türleri	284
2.1.2.2.3. İsnadları	285
2.1.2.2.4. Muhtevası	286
2.1.2.3. Tefsir Literatüründeki Yeri.....	288
2.2. KİTÂBU'T-TefsîRLERİN TABERÎ TefsîRİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	290
2.2.1. Genel Karşılaştırma.....	291
2.2.1.1. Eserlerin Metotları.....	291
2.2.1.2. Eserlerdeki Rivayetler	295
2.2.1.2.1. Kaynakları	296
2.2.1.2.2. Türleri	297
2.2.1.2.3. İsnadları	300
2.2.1.2.4. Sayısı	307
2.2.1.2.5. Muhtevası	308
2.2.2. Ahzâb Sûresi Özelinde Karşılaştırma	315
2.2.2.1. Ahzâb Sûresi Hakkında Genel Bilgiler	316
2.2.2.2. Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsirinde Ahzâb Sûresinin Tefsiri	318
SONUÇ	371
BİBLİYOGRAFYA	379
EKLER	398
Ek 1: Hicrî İlk Üç Asır Kitâbu't-Tefsîr Literatürü	398
Ek 2: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin Sûrelere Göre Tasnifi	400
Ek 3: Buhârî'nin Tefsir Bölümündeki Merfû Rivayetler ve Yer Aldığı Diğer Kaynaklar	403

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Kitâbu't-Tefsîrlerdeki Rivayetlerin Kaynağı Bakımından Dağılımı	229
Tablo 2: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin Sıhhat Durumu	232
Tablo 3: Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin İttifak veya Teferrüd Durumuna Göre Dağılımı	235
Tablo 4: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Merfû Rivayetlerin Muhtevaya Göre Dağılımı	245
Tablo 5 Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Mevkûf ve Maktû Rivayetlerin Muhtevaya Göre Dağılımı	246

ÖNSÖZ

Hadis eserleri; hıfz, kitâbet, tedvîn ve tasnif sürecinin sonucunda telif edilmiştir. Bu süreçlerin her birisi, ihtiyaçlar ve imkanlara bağlı olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. İlimlerin teşekkül ettiği dönemde tedvîn edilen kaynakların ilk örnekleri, sonraki dönemde telif edilen eserlere öncülük etmişlerdir. İlmin yazıyla kaydedilmesi ve çeşitli konulardaki bilgilerin bir araya getirilmesi, hicrî ikinci asırda ale'l-ebvâb literatüre ait ilk örneklerin telifini sağlamıştır.

Hicrî üçüncü asırda telif edilen hadis kaynaklarında sadece Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Hadis kaynağı müellifi uygun gördüğü rivayetleri çeşitli bölümler içerisinde değerlendirerek eserini telif etmiştir. Bu eserlerdeki bölümler, farklı ilim dallarının ve müstakil eserlerin konusunu oluşturan rivayetleri de ihtiva etmektedir. Eserler bir taraftan farklı konulardaki rivayetleri bir araya getirirken, diğer taraftan hadis ehlinin farklı ilimlere ve tartışmalı konulara dair yaklaşımının izlerini taşımaktadır. Bu dönemde telif edilen hadis kaynaklarındaki herhangi bir bölüm hakkında yapılacak bir inceleme, ilgili konunun hadis kaynaklarının öncesinde ve sonrasındaki gelişimine dair fikirler sunabilecektir.

Hadis kaynaklarındaki bölümlerden birisi de tefsire dair rivayetleri bir araya getiren kitâbu't-tefsîrlerdir. Bu bölümlerin ilk olarak hangi eserde yer aldığı, bu bölümlerdeki rivayetler, tefsir rivayetleri etrafında cereyan eden tartışmalar ve bu tartışmaların tefsir bölümlerine yansması, muhaddislerin tefsir rivayetlerine yaklaşımı ile tefsir ilminin gelişimine katkıları gibi birçok mesele tefsir bölümleri hususunda gündeme gelmektedir. Bahsi geçen meselelere dair yorum yapabilmek için tefsir bölümlerinin analitik bir tahlile tabi tutulması gerekmektedir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri, tefsir konusunda farklı yaklaşımların görüldüğü hicrî ilk iki asrın sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Müstakil kitâbu't-tefsîrler ile başlayan süreç, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile devam etmiş, bu malzeme hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren hacimli tefsirlerin telif edilmesine öncülük etmiştir.

Hadis kaynaklarının yapısı ve ilimlerin teşekkül döneminin özellikleri dikkate alınarak çerçevesi belirlenen bu çalışmanın konusu, hadis kaynaklarındaki kitâbu't-

tefsîrlerdir. Ancak literatürün gelişimi ve rivayetler hakkında yorumda bulunabilmek adına hicrî ilk üç asırda telif edilen bütün kitâbu't-tefsîrler incelenmiştir. Araştırma dâhilinde tefsir bölümlerinin tefsir literatürüne etkisinin tespiti için Taberî'nin (310/923) tefsiri ile hadis kaynaklarındaki kitâbu't-tefsîrler karşılaştırılmıştır.

Giriş ve iki bölümden oluşan tezde, öncelikle araştırmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında genel bilgiler verildi. Giriş bölümünde ayrıca kavramsal çerçeve ve tarihî süreçten bahsedilerek tez ile alakalı temel hususlar ele alındı. Birinci bölümde, hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîr literatürü tespit edilerek kısaca tanıtıldı ve bu eserlerden günümüze ulaşan müstakil kitaplar incelendi. Ardından tezin esas konusu olan hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri genişçe ele alındı. Müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümleri karşılaştırılıp kitâbu't-tefsîrler etrafındaki tartışmalı konular incelendi. İkinci bölümde ise, kitâbu't-tefsîrlere dair bulgular Taberî'nin tefsiri ile karşılaştırıldı. Çalışma boyunca yapılan teorik tespitlerin uygulamalı bir örneği Ahzâb sûresi özelinde yapılan karşılaştırma ile gerçekleştirildi.

Konunun belirlenmesinden tezin nihai halini almasına kadar geçen sürede bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Bilal Saklan'a, konunun geliştirilip şekillenmesine katkıda bulunan hocalarım Prof. Dr. Mehmet Eren ve Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken ile savunma jürisinde yer alarak çalışmanın nihâî halini almasını sağlayan Prof. Dr. Halis Aydemir ve Doç. Dr. Yusuf Acar'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca araştırmayı baştan sona okuma zahmetine katlanan Dr. Öğr. Üyesi Ercan Şen ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ateş'e, ihtiyaç duyduğum eserlere ulaşma imkânı sağlayan İSAM kütüphanesi yetkililerine teşekkürü borç bilirim.

Mustafa Yasin Akbaş

Afyonkarahisar 2020

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
krş.	: Karşılaştırınız
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
(s)	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
SAUIFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
şrh.	: Şerh eden
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ty.	: Basım tarihi yok
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yay.	: Yayınları/Yayıncılık
yy.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Hız. Peygamber (s), Allah Teâlâ'nın kendisine vahyettiğı Kur'ân-ı Kerîm'i Müslümanlara tebliğ edip açıklamıştır. Hız. Peygamber'in Mekke döneminde başlayıp Medine döneminde son bulan vahyi açıklaması, sözleriyle beyân etmesi ve yaşantısıyla örnek olmasıyla gerçekleşmiştir. Rasûlullah'ın (s) vahiyle olan ilişkisini “O'nun ahlakı Kur'ân'dı” şeklinde anlatan Hız. Âişe, vahiy ile sünnetin birbiriyle ayrılmaz bütünlüğüne işaret etmiştir.¹

Kur'ân-ı Kerîm, Rasûlullah'ın (s) vefatından sonra Hız. Ebubekir döneminde iki kapak arasında bir araya getirilerek Mushaf halini almıştır. Sahâbe, vahyin nâzil oluşuna şahit olup Hız. Peygamber ile vakit geçirmeleri sebebiyle Kur'ân'ı anlama çabalarında vazgeçilmez bir başvuru merciî olmuştur. Sahâbe nesli bir yandan âyetler hakkında Hız. Peygamber'den işitip öğrendikleri hususları nakletmiş, diğer yandan sorulan sorulara cevaplar aramıştır. Nitekim naklettikleri rivayetler ile birlikte arap dili, şiir, siyer, tarihî bilgiler ve ehl-i kitaptan aktardıkları bilgiler ışığında Kur'ân'ın anlaşılması faaliyetine katkı sunmuşlardır. Sahâbe döneminde genişleyen topraklar, ortaya çıkan fitneler, yeni Müslüman olanların vahyin nâzil olduğu ortam ve dilden uzak olmaları ve karşılaşılan farklı kültürlerin etkisiyle Kur'ân hakkında konuşulan konular genişlemiştir. Zaman içerisinde sahâbe arasından belli isimler tefsir konusunda öne çıkmış ve onlar tâbiîn neslinin ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir.

Tâbiîn nesli, Kur'ân ile iki kapak arasına toplanmış bir Mushaf olarak karşılaşmıştır. Sahâbe neslinin fiilî örnekliliği, sözlü açıklamaları ve Hız. Peygamber'den (s) naklettikleri rivayetler, tâbiînin Kur'ân'ı anlama çabasının kaynaklarıdır. Tâbiîn döneminde farklı şehirlerdeki sahâbîler etrafında ilim ekolleri oluşmuş, buralarda Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sunacak rivayet ve yorumlar tâbiîn nesline aktarılmıştır. Sahâbenin sayısının azalmaya başladığı, ihtilafların çoğaldığı, yeni Müslüman olanların sayısının arttığı ve vahyin indiğı ortamdan uzaklaşıldığı bu süreç, âyetler hakkındaki soruların çoğalmasına neden olmuştur. Tâbiîn neslinin

¹ Ahmed, *el-Müsned*, XLI, 148-149; Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 139; Tirmizî, “Birr”, 69. Hâkim, rivayetin şeyhaynın şartlarına göre sahîh olduğunu belirtmiş, Zehebî de ikrar etmiştir (Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 541, 670).

sonlarında yazı malzemesinin artması ve ilmin kaybolmasından endişe edilmesi ile birlikte ilk tedvîn faaliyetleri ortaya çıkmıştır.

Tebe-i tâbiîn devri, birçok ilmin ilk yazılı eserlerinin tedvîn edildiği bir dönemdir. Tedvîn faaliyetlerinin hız kazandığı bu süreçte, çeşitli konulardaki rivayetleri bir araya getiren hadis ehlinden bazı isimler, tefsire dair rivayetleri de derlemişlerdir. Müfessir ve muhaddis kimliği ile tanınan kişilerin farklı yöntemlerle telif ettikleri kitâbu't-tefsîrler, ilk dönemdeki bilgilerin kaydedilmesini sağlamıştır. Ancak eserler arasındaki farklılıklar ile hadis ehlinin bazı müfessirler ve eserlerine yaptıkları eleştiriler, ilk müstakil kitâbu't-tefsîrlerin bir kısmı hakkında olumsuz kanaatin oluşmasına sebep olmuştur.

Muhaddislerin hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren tefsir rivayetlerini bir araya getirdikleri eserler, hicrî ikinci asrın sonlarında ale'l-ebvâb hadis kaynaklarında tefsir bölümlerinin ortaya çıkmasına zemin oluşturmıştır. Abdullah b. Vehb (197/813), ilk defa bir hadis kaynağında tefsir bölümü açmış, Saîd b. Mansûr (228/842) da eserindeki tefsir bölümü ile İbn Vehb'i takip etmiştir. Bu iki eser, yaklaşık olarak aynı tarihlerde yaşayan ve eserleri günümüze ulaşan Süfyân es-Sevrî (161/778) ile Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (211/826) müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzemektedir. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un kitâbu't-tefsîrlerinin müstakil mi olduğu yoksa hadis kaynağından bir bölüm mü olduğu hakkında araştırmacıların farklı kanaatleri bulunmaktadır. Telif edildikleri dönemin ilim anlayışını yansıtan bu iki eser hakkındaki bulgularımız, hadis kaynağından bir bölüm oldukları yönündedir. Dolayısıyla mevcut bilgilerle bu iki eseri, Buhârî'den önce hadis kaynağında oluşturulan ilk tefsir bölümleri olarak inceleyeceğiz.

Hicrî üçüncü asırda tasnif edilen hadis kaynaklarında sadece Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerin bir araya getirilme gayreti dikkat çekmektedir. Buhârî (256/870), telif ettiği eserinde tefsir bölümü oluşturmuş ve çoğunlukla merfû rivayetlere yer vermiştir. Buhârî'yi takip eden Müslim (261/875), Tirmizî (279/892) ve Nesâî (303/915) de *Kütüb-i Sitte* müellifleri içerisinde tefsir bölümü oluşturan diğer muhaddislerdir. Hadisçilerin tefsir rivayetleri konusundaki bu çabası, hicrî üçüncü asrın sonlarında Taberî'nin (310/923) telif ettiği hacimli tefsire öncülük etmiştir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Araştırmanın konusu, hicrî ilk üç asırda ale'l-ebvâb hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümleridir. İbn Vehb ile başlayıp Nesâî ile son bulan bu dönemde altı eserde tefsir bölümü oluşturulmuştur. Hadis ehlinin tefsir bölümü oluşturma gerekçeleri, tefsir bölümlerinde takip ettikleri yöntem ve yer verdikleri rivayetler çalışmanın esas konusudur.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinden önce telif edilen kitâbu't-tefsîrler, bu eserlerdeki rivayetler de araştırmanın konusunu ilgilendirmektedir. Çünkü hadis ehlinin, tefsir rivayetleri ile bazı müfessirler hakkında çeşitli eleştirileri bulunmaktadır. Bu yüzden kitâbu't-tefsîr literatürünün tespiti, bu eserlerin özellikleri ve içerdiği rivayetler hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Böylelikle hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin sıhhatli bir değerlendirmesi yapıp literatür içerisindeki yeri tespit edilebilir.

Hicrî ilk üç asır hadis edebiyatındaki kitâbu't-tefsîrler hakkındaki bu araştırma, ilimlerin teşekkül ettiği döneme dair bilgi sunacaktır. Araştırmanın esas konusunu oluşturan söz konusu altı eserdeki tefsir bölümleri hakkındaki tespitlerin, kitâbu't-tefsîr literatürünün ilk örnekleri olan müstakil kitâbu't-tefsîrler ile kıyaslanması gerekmektedir. Aynı şekilde elde edilen bulgular, tefsir bölümlerine yakın dönemde telif edilen hacimli ve olgun bir tefsir ile de karşılaştırılmalıdır. Bu sayede hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîr literatürünün tamamı hakkında bir değerlendirme yapılabilecektir.

Ulûmu'l-Kur'ân'ın ilk örnekleri sayılan, fezâilu'l-Kur'ân, ahkâmu'l-Kur'ân, kırâat, esbâbu'n-nüzûl, en-nâsih ve'l-mensûh ile lügavî tefsirler araştırmanın kapsamına dâhil edilmeyecektir. Zira bu eserler, tefsire dair hususî bilgileri bir araya getirmektedir. Bahsi geçen eserler, kitâbu't-tefsîrler ile ortak ve farklı yönleri dikkate alınarak araştırma içerisinde değerlendirilecektir. Ayrıca içerisinde tefsire dair bilgiler bulunan (siyer, meğâzî, zühd vs.) eserler de araştırmanın konusu dışında kalmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini incelemeyi hedefleyen araştırma, Abdullah b. Vehb, Saîd b. Mansûr, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin

eserlerindeki tefsir bölümleri hakkında geniş bir değerlendirme sunacaktır. Bunun için çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır:

1. Hicrî ilk üç asır kitâbu't-tefsîr literatürü hangi eserlerden oluşmaktadır? Bu eserlerin müelliflerinin ilmî kişilikleri ve eserlerindeki yöntemler nasıldır?
2. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerin genel özellikleri, ihtivâ ettiği rivayetlerin sıhhat ve muhtevâ durumları nedir? Bu eserlerden günümüze ulaşmayanların muhtemel hacmi ve içeriği hakkında neler söylenebilir?
3. Hadis ehlinin tefsir eserlerine ve rivayetlerine yönelik eleştirileri nelerdir? Bu eleştirilerin eserlerde ve rivayetlerde karşılığı var mıdır? Eleştirilere sebep olan târihî arka plan hakkında neler söylenebilir?
4. Ale'l-ebvâb hadis eserinde tefsir bölümü oluşturan ilk müellif kimdir? Tefsir bölümü oluşturulmasının sebepleri nelerdir? Tefsir bölümlerinin özellikleri, içerdiği rivayetlerin kaynakları, türleri, muhtevası ve sıhhat durumu nasıldır?
5. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerindeki tefsir bölümleri dışında tefsir ile alakalı hangi bölümler bulunmaktadır? Eserin genel özellikleri ile tefsir bölümlerinin özellikleri arasında bir farklılık var mıdır? Tefsir bölümlerinin tefsir literatürüne etkileri nelerdir?
6. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin müstakil kitâbu't-tefsîrlerle benzeştiği ve ayrıştığı yönler nelerdir? Bu hususlar ne şekilde yorumlanabilir?
7. Muhaddislerin tefsir eserleri ve rivayetlerine yönelik eleştirileri çerçevesinde kendi eserlerindeki tefsir bölümleri nasıl değerlendirilebilir? Eleştirilen hususlar tefsir bölümlerinde bulunmakta mıdır?
8. Hacimli ve olgun bir tefsir dikkate alındığında, tefsir bölümlerinde takip edilen yöntem ve yer verilen rivayetlerin durumu nedir? Bu bölümlerin, tefsir literatürünün gelişimine etkisi var mıdır?
9. Teorik değerlendirmelerin, uygulamalı bir örneği yapıldığında ortaya nasıl bir sonuç çıkacaktır? Literatür hakkında elde edilen teorik bulgular eserler hakkında yeterli bilgi vermekte midir?

Çalışmanın amacı, zikredilen sorular çerçevesinde hicrî ilk üç asırda hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin incelenmesi ve öncesinde telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin eseri arasında yapılacak mukayese aracılığıyla araştırmacılara eserler hakkında betimleyici ve mukayeseli bir çerçeve sunabilmektir.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmanın konusunu teşkil eden hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîrler dört aşamada incelenecektir. İlk olarak kitâbu't-tefsîrler hakkında kapsamlı bir literatür çalışması yapılacaktır. Ardından tespit edilen her bir eserin sahip olduğu hususiyetler ve içerdiği rivayetler değerlendirilecektir. Literatür tespiti ve eser değerlendirmesinin sonunda elde edilen bulgular mukayese edilerek yorumlanacaktır. Son olarak kitâbu't-tefsîrler hakkındaki tespitler Taberî'nin eseri ile kıyas edilerek çalışma tamamlanacaktır.

Kitâbu't-tefsîrler hakkında yapılacak araştırmada, eserler hakkında tespit ve yorumlar bulunacaktır. İncelenen her bir kitâbu't-tefsîr ile alakalı kaynaklarda yer alan değerlendirmeler ile araştırma sürecinde eserdeki rivayetlerin incelenmesi sonucunda elde edilen bulgular bir araya getirilecektir. Kitâbu't-tefsîrler bu şekilde incelendikten sonra birbirleriyle karşılaştırılacaktır. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin hususiyetleri bu sayede ortaya çıkarılacaktır.

Giriş ve iki bölümden oluşan tezde, çalışmaya konu olan eserler hakkında kavramsal çerçeve çizilip tarihi süreçten bahsedilecektir. “Kavramsal çerçeve” ile “kitâbu't-tefsîr” kavramının kullanımı ve bu çerçevede eserlerin ortaya çıkışı, eserlerin türleri, hadis ve tefsir ilimleri içerisindeki yeri incelenecektir. Ardından kitâbu't-tefsîr ile ilgili aynı dönemde telif edilen diğer eserler ana hatlarıyla tanıtılacaktır. Bu eserlerin kitâbu't-tefsîrlere benzeyen ve farklılık arzeden yönleri tespit edilip bu eserlerdeki muhtevanın hadis kaynaklarında ne şekilde yer aldığı araştırılacaktır. Giriş bölümünde ayrıca kitâbu't-tefsîrlerin ortaya çıktığı dönem ve bu dönemdeki tefsir faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.

Araştırmanın birinci bölümünde, ilk olarak kitâbu't-tefsîr literatürü ele alınacaktır. Hicrî ilk üç asırda telif edilen kitâbu't-tefsîrler kronolojik bir sıralamayla tanıtılacaktır. Kitâbu't-tefsîr literatüründen günümüze ulaşan müstakil kitâbu't-

tefsîrler ikinci başlık altında daha geniş bir şekilde tanıtılacaktır. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ise üçüncü başlık altında derinlemesine değerlendirilip, bölüm içerisindeki rivayetler hakkında kapsamlı bir araştırma yapılacaktır. Bu bilgilerin ardından tefsir bölümleri müstakil kitâbu't-tefsîrlerle karşılaştırılacaktır. Son olarak bölüm içerisinde değinilen ancak kapsamlı bir incelemeyi hak eden tartışmalı meseleler ele alınacaktır.

Birçoğu günümüze ulaşmayan kitâbu't-tefsîr literatürü hakkında klasik kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle genel bilgiler verilecektir. İncelenen her bir eserde müellifin ilmî kişiliği, eserin müellife aidiyeti, eserin muhteva ve metodu hakkında genel bilgiler aktarılacaktır. Eserleri nakleden raviler ile eserlerin daha sonra telif edilen hadis ve tefsir kaynaklarında ne ölçüde yer aldığı sorgulanacaktır. Günümüze ulaşmayan eserler hakkında temel hadis ve tefsir kaynaklarından yapılan derleme çalışmaları, ilgili eseri tam olarak temsil etmese de kaynaklarda yer alan rivayetleri bir arada görme imkanı sağladığından bu türden çalışmalardan hareketle eserin muhtemel hacmi, yöntemi ve içeriğine dair yorumlar yapılacaktır. Eserler, kronolojik olarak incelenerek hicrî ilk üç asırdaki literatür hakkında genel bir kanaat oluşturulmaya çalışılacaktır.

Müstakil kitâbu't-tefsîrler, araştırmanın temel konusu olmadığı için ilgili müellifin ilmî kişiliği, eserdeki metodu, rivayetleri ve kitâbu't-tefsîr literatürü içerisindeki yeri hakkında özet bilgiler verilmekle yetinilecektir. Eserdeki rivayetler; sayısı, türleri, kaynakları ve muhtevası yönünden incelenecektir. Tartışmalı konulara ve araştırmanın hacmini artıracak detaylara çok fazla değinilmeyecek, ihtiyaç duyulan hususlara dipnotlarda işaret edilecektir. Yapılacak incelemede hadis ilminin sınırları içerisinde hareket edilmeye çalışılacaktır. Zira aynı eserler başta tefsir olmak üzere birçok alanda farklı çalışmalara konu olacak mahiyettedir.

Hadis kaynaklarındaki kitâbu't-tefsîr bölümleri etraflıca incelenecektir. Müellifin hayatı, eserin genel özellikleri, müellifin takip ettiği yöntem; tefsir bölümünün temel özellikleri ile müellifin bu bölümde takip ettiği yöntem hakkında bilgi verilecektir. Tefsir bölümlerindeki rivayetler; kaynakları, türleri, isnadları ve muhtevası yönünden incelenecektir. Son olarak incelenen tefsir bölümünün, kitâbu't-tefsîrler arasındaki yeri hakkında değerlendirme yapılacaktır.

Kitâbu't-tefsîrler hakkında yapılan incelemelerin ardından hadis kitaplarındaki tefsir bölümleri, günümüze ulaşan müstakil kitâbu't-tefsîrler ile karşılaştırılacaktır. Müelliflerin metotları ve eserlerde yer alan rivayetler dikkate alınarak karşılaştırma yapılacaktır. Son olarak kitâbu't-tefsîrler etrafındaki tartışmalı bazı meseleler, araştırmanın kapsamını aşmayacak genişlikte değerlendirilecek, konularla ilgili yapılan çalışmalara işaret edilerek yorumlamaya çalışılacaktır. Tartışma konularının tefsir bölümlerindeki durumları hakkında bilgiler verilecektir.

Tefsir bölümleri hakkındaki incelemede elde edilen bulguların, literatürün gelişimi hakkında bütüncül bir bakış sağlaması için bu eserlere yakın bir dönemde telif edilen müstakil ve hacimli bir tefsirle karşılaştırılması gerekmektedir. Bunun için çalışmanın konusu olan döneme en yakın ve olgun eser olan Taberî'nin tefsiri seçilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde Taberî'nin hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedilecek, tefsiri tanıtılacaktır. Tefsir bölümleri ile karşılaştırılacak hususlar ön plana çıkarılarak Taberî'nin tefsiri hakkındaki bilgilere yer verilecektir. Bu bölümde çoğunlukla eser hakkında farklı yönlerden yapılan çalışmalardan istifade edilerek, Taberî'nin metodu, eserdeki rivayetler ve tefsir literatüründeki yeri tespit edilecektir. Ardından hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri karşılaştırılacaktır.

Araştırma boyunca yapılan karşılaştırmalar teorik düzlemde gerçekleştirilip örnekler verilecektir. Ortaya atılan iddiaların tetkiki için çalışmanın sonunda uygulamalı bir kıyaslama yapılacaktır. Ahzâb sûresi örneğinde yapılacak karşılaştırma aracılığıyla teorik bulguların uygulaması gerçekleştirilecektir. Uygulamalı karşılaştırmada takip edilen yöntem ve Ahzâb sûresinin seçilme nedeni, ilgili başlık altında açıklanacaktır.

Çalışmada zikredilen âyetlerin meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meali kullanılacaktır. Âyetlere işaret edilirken sûre ismi, sûre numarası ve âyet numarası ile atıfta bulunulacaktır. *Kütüb-i Sitte* eserlerinden nakledilen hadislerin kaynakları gösterilirken Concordance'ın usulü takip edilecektir. Ancak araştırma boyunca Nesâî'nin çoğunlukla *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli eserinden nakiller

yapılacaktır. Çünkü Nesâî'nin oluşturduğu tefsir bölümü *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli eserinde yer almaktadır.² Nesâî'nin *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer alan *es-Sünenü's-Suğrâ* isimli eserine yapılan atıflarda eser ismi ayrıca belirtilecektir.

Buhârî ve Nesâî, tefsir bölümlerinde sûrelere bâb başlığı açmış ve bu bâbların içerisinde belirli âyetler hakkında alt bâb oluşturmuşlardır. İç içe iki bâb şeklindeki bu yapıya işaret ederken sûre ismi zikretmeden rakamlar kullanılacaktır. Örneğin Buhârî'nin Bakara 2/234 âyeti hakkında açtığı 41. bâba “Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 2/41” şeklinde işaret edilecektir.

Araştırmada çokça yer verilen klasik kaynakların isimleri kısaltılarak dipnotlarda zikredilecektir. Müellif ve eserin tam ismi, tahkik ve baskı bilgileri bibliyografya içerisinde verilecektir. Makale, tez, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi modern çalışmalar birbirleriyle karışmaması için ilk geçtiği yerlerde tam künye ile belirtilecektir.

Araştırmanın ihtiva ettiği konular, farklı alanlardaki temel eserlere başvurmayı zorunlu kılmaktadır. Kitâbu't-tefsîr literatürü tespit edilip tanıtılırken bibliyografik eserlerden istifade edilmiştir. Bu eserler arasında İbnü'n-Nedîm'in (385/995) *el-Fihrist*'i, Yâkut el-Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemü'l-Udebâ*'sı, İbn Hallikân'ın (681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *Keşfu'z-Zunûn*'u yer almaktadır. Ayrıca Suyûtî'nin (911/1505) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'i ile Dâvûdî'nin (945/1539) *Tabakâtü'l-Müfessirîn* isimli müfessirlerin tabakaları hakkında eserleri sıklıkla başvurulmuş iki kaynaktır. Müfessirleri alfabetik sırayla ele alıp hayatları ve eserleri hakkında bilgi veren Âdil Nüveyhiz'in *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır* isimli eserden de müfessirleri tespit edip tanıtmak amacıyla istifade edilmiştir. Literatürün tespitinde Bağdatlı İsmail Paşa'nın (1839-1920) *Hediyyetü'l-Ârifîn*'i, Muhammed b. Ca'fer Kettâni'nin (1857-1927) *er-Risâletü'l-Müstetrafe*'si, Ziriklî'nin (1893-1976) *el-A'lâm*'ı, Kehhâle'nin

² Bu esere cilt ve sayfa gösterilerek atıf yapmak, *es-Sünenü's-Suğrâ* ile karışmasını engelleyebilirdi. Tefsir bölümündeki rivayetlerin tekrar ettiği diğer bölümleri ve tefsir bölümü içerisinde rivayetin hangi surede geçtiğini göstermek adına “Bölüm adı” ve bâb numarası şeklinde atıfta bulunmayı tercih ettik. Cilt ve sayfa gösterimi ile rivayetlerin eserdeki yerinin tespiti kolaylaşacak iken araştırmanın bölüm ve bâblarla alakalı bulgularını ortaya koymak mümkün olmayacaktı.

(1905-1987) *Mu‘cemü’l-Müellifîn*’i, Fuat Sezgin’in (1924-2018) *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî*’si ve bu eserlere yapılan istidrak türünden çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Eserlerin sonraki dönemlere intikaliyle ilgili Sem‘ânî’nin (562/1167) *el-Ensâb*, İbn Hayr el-İşbilî’nin (575/1179) *Fehrese*, İbn Hacer’in (852/1449) *Mu‘cemu’l-Müfehres* isimli eserleri ile tefsir, hadis ve tarih kaynaklarındaki çeşitli bilgilerden yararlanılmıştır. Baskısı gerçekleştirilen eserlerin dirâse kısımlarında yer alan bilgiler kullanılmıştır. Hadis eserlerinin tespiti için Zekeriya Güler’in *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü* isimli çalışması ile Kemal Sandıkçı’nın *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* adlı çalışmasından özellikle bahsetmemiz gerekmektedir. Bu çalışmalar, kitâbu’t-tefsîrlerin tespitini kolaylaştırmış ve temel kaynaklardaki literatürün ortaya çıkarılması konusunda ciddi katkı sağlamıştır.

Müelliflerin biyografileri ile hadislerin isnadında yer alan raviler hakkındaki bilgiler için ricâl, tabakât, tarih ve cerh-ta’dîl eserlerinden istifade edilmiştir. İbn Ebû Hâtim’in (327/938) *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*’i, İbn Hibbân’ın (354/965) *es-Sikât*’ı, Mizzî’nin (742/1341) *Tehzîbu’l-Kemâl*’i, Zehebî’nin (748/1348) *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*’sı, İbn Hacer’in (852/1449) *Tehzîbu’t-Tehzîb*’i sıkça başvuru kaynaklardır. Bir kişinin biyografisi için İbn Beşkuvâl’in (578/1183) *Ahbâru İbn Vehb*’i ile İbnü’l-Cevzî’nin (597/1201) *Menâkıbu’l-İmâm Ahmed* isimli eseri gibi hususî eserler de başvuru kaynaklar arasında yer almaktadır.

Eserler ve rivayetler hakkındaki değerlendirmeler için klasik ve modern birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Klasik kaynaklardan hadis ve tefsir usulleri, hadis kaynaklarına yazılan şerhler, hadis ve tefsir tarihine ilişkin bilgileri ihtiva eden eserler çokça kullanılmıştır. Hudayrî’nin *Tefsîru’t-Tâbiîn*’i ile Hâlid b. Yûsuf’un *Tefsîru Etbâi’t-Tâbiîn*’i ve Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr editörlüğünde bir komisyon tarafından hazırlanan *Mevsû‘âtü’t-Tefsîri’l-Me’sûr* isimli hacimli derleme çalışmasının ilk cildindeki bilgiler, özellikle sayısal bilgilerin tespiti açısından çokça başvuru modern çalışmalardandır. Hudayrî ve Hâlid b. Yûsuf, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemindeki tefsir faaliyetleri ile önemli isimleri, günümüze ulaşan eserler ve klasik kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle çalışmalarını hazırlamışlardır.

Araştırma konusunun bütününe dair yapılan kapsamlı bir çalışma tespit edilememiştir. Ancak konunun tespiti, metodun belirlenmesi ve muhtevanın geliştirilmesinde yararlanılan birçok eser bulunmaktadır. Tahkiki yapılan eserlerin dirâse bölümleri ve eserler ile ilgili akademik çalışmalar tez konusu hakkında dağınık bilgiler ihtiva etmektedir.

Araştırmamızın bazı konularına yönelik daha önce yapılan çalışmalar arasında Hasan Güç'ün *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki tefsir bölümleri hakkında hazırladığı yüksek lisans tezi dikkat çekmektedir.³ Çalışmanın başlığı kapsamlı bir konuyu vaad etse de araştırmacı, *Kütüb-i Sitte*'de yer alan tefsir bölümleri ve tefsir muhtevalı rivayetlerden hareketle yedi sayfalık (s. 23-29) bir değerlendirmede bulunmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde (s. 30-185) tefsir ile alakalı *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayetler bir araya getirilmiş, her rivayetin metni zikredilmiştir. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümü haricinde yer alan rivayetler de kullanılmıştır. Çalışma bu yönüyle *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki tefsirle alakalı rivayetlerin bir araya getirilmesidir.

Ali Karataş'ın *Tefsir Geleneğinde Rivayet* isimli çalışması, tefsir tarihi çalışmalarında gündeme getirilen ancak bütüncül bir değerlendirmeye tabî tutulmayan tefsirde rivayet meselesini incelemektedir. Karataş, tefsirde rivayet-dirayet ayrımını eleştirmiş ve hiçbir tefsir eserinin rivayetten bağımsız olmadığını belirtmiştir. Konuyu ele alırken “tefsir, rivayet, rivayet tefsiri, tefsirde rivayet ve dirayet ayrımı, tefsir ve rivayet ilişkisi” başlıkları altında kavramsal çerçeve sunup temel meseleleri zikretmiştir. Ardından tefsir rivayetlerini oluşturan kaynakları tasnif ederek tanıtmıştır. Karataş'a göre kaynaklarda yer alan bilgiler Hz. Peygamber, sahâbe veya sonraki nesillerden nakledilse de; tarihî bilgiler, İslam öncesi Arap geleneği ve kültürü veya ehl-i kitap kültüründen nakledilse de rivayet halinde eserlere intikal etmektedir. Dolayısıyla bütün tefsir eserlerinde rivayet bulunmaktadır. Son olarak tefsir rivayetlerinin problemlerine değinen Karataş, tefsirin diğer ilimler gibi rivayetler aracılığıyla teşekkül ettiğini ve kendisine özgü yapısı gereği hadisten bir cüz olarak değerlendirilmesini yanlış bulmaktadır. Tefsir

³ Güç, Hasan, *el-Kütübü's-Sitte'de Bulunan Tefsir Bölümleri, Mahiyetleri ve Karşılaştırılmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.

tarihi alanında hazırlanan bu çalışmada, geniş bir literatür gözden geçirilmiş, birçok eserde yer alan dağınık bilgi bir araya getirilerek yorumlanmıştır. Karataş'ın araştırmasında hadis tarihini ilgilendiren bahisler yer almaktadır. Bizim çalışmamızda ise hadis tarihi ve hadis kaynakları çerçevesinde meseleler ele alınıp değerlendirilmekte ve tefsir tarihine temas eden hususlar bulunmaktadır. Dolayısıyla Karataş tefsir tarihini, bizim çalışmamız ise hadis tarihini merkeze alarak değerlendirmeler yapmaktadır.

Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* isimli eseri, hadislerin yazı ile kaydedilmesi meselesine eğilip Buhârî örneğiyle tedvîn ve tasnif devrini etraflıca incelemektedir. Buhârî'nin kendisinden önceki yazılı kaynaklara dayandığını ispat etmeye çalışan Sezgin, tefsir bölümünün yazılı kaynakları hakkında ayrıntılı değerlendirmeler sunmaktadır. Sezgin, Buhârî'nin yer verdiği isnadsız filolojik izahlara yoğunlaştığı için söz konusu eser doğrudan araştırmamızın konusuna girmemektedir. Ancak ilk üç asırda sözlü kültür, yazılı kültür, hadislerin tedvîni, bölümlere ayrılması gibi konular açısından araştırmayı ilgilendirmektedir.⁴

Heribert Horst'un Taberî'nin tefsirinde yer alan rivayetlerden hareketle kaynakları hakkında yaptığı inceleme⁵ ile bu çalışmadan mülhem Mehmet Akif Koç'un *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* adlı çalışması⁶ birçoğu günümüze ulaşmayan hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîrler hakkında bilgiler sunmakta, isnadlardan hareketle tefsirin ilk dönemi hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. Özellikle Mehmet Akif Koç, erken dönem tefsir faaliyetlerini, eserlerde bulunan isnadlar üzerinden okumaya çalışmış, eserlerde tekrar eden isnad kalıplarını bir araya getirmiş, bu kalıpların hangi sûrelerde yer aldıklarını tespit etmiş, ricâl ve

⁴ Fuat Sezgin'in iddialarının bir kısmı tenkide uğramıştır. Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları* isimli çalışmasında, Ali Albayrak ise "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitabı Üzerine Değerlendirmeler" adlı makalesinde Sezgin'in iddialarından bazılarını tenkid etmektedirler. Sezgin'in eserinden yararlanırken başta bu iki çalışma olmak üzere eser hakkındaki tenkidler dikkate alınmıştır.

⁵ Heribert Horst'un *Die Gewährsmanner im Korankommentar des Tabari. Ein Beitrag zur Kenntnis der Exegetischen Überlieferung im Islam* isimli doktora tezinden özetleyerek hazırladığı "Zur Überlieferung im Korankommentar at-Tabaris" isimli makale, Sabri Çap tarafından "Taberî'nin Kur'an Tefsiri'ndeki Rivayetleri" başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Çalışmada bu çeviriden yararlanılmıştır.

⁶ Müellifin, daha sonra es-Sa'lebî'nin eserinde Mukâtil b. Süleymân'ın eserinin mevcudiyetini araştırdığı *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* isimli eserinde de benzer bir metod bulunmaktadır.

tabakât eserlerinden hareketle hoca-talebe ilişkilerini ortaya koymuş ve eserlerde yer alan rivayetlerin yazılı kaynakları, erken dönem tefsir faaliyetleri hakkında yorum yapmıştır. Her iki inceleme, çalışmamızı ilgilendiren satır arası bilgi niteliğinde birçok tespiti ihtiva etmektedir. Ayrıca “teşekkül dönemi tefsir ilmi” hakkında yapılacak çalışmalara öncülük edecek yöntemler sunmaktadırlar.

İsmail Cerrahoğlu’nun kitâbu’t-tefsîrler ve müellifleri hakkında hazırladığı çok sayıda eser, makale ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. Birçok eserin tahkikinin gerçekleşmediği bir dönemde, Cerrahoğlu’nun yaptığı çalışmalar, incelediği yazma nüshalar ve yaptığı yorumlar takdire şayandır. Cerrahoğlu’nun tespitleri, yeni bazı araştırmalara konu olmuş, incelediği yazma nüshaların büyük çoğunluğu tahkik edilerek basılmıştır. Yeni araştırma ve tahkiklerden yararlanmakla birlikte, Cerrahoğlu’nun tespitlerinden de çalışma boyunca istifade edilmiştir.

Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh*’i isimli çalışmasında, Buhârî’nin eserini bir tefsirci gözüyle incelemeye tabi tutmuş, eserde yer alan tefsir usulü, Kur’ân tarihi ve fezâilu’l-Kur’ân bilgilerini bir araya getirip değerlendirmiştir. Çalışmasının sonunda Buhârî’nin eserini, tefsir ilmindeki rivayet ve dirayet yöntemleri açısından değerlendirmeye çalışmıştır. Araştırmanın merkezinde tefsir bölümü bulunmakla birlikte *el-Câmi’u’s-Sahîh*’in tamamı değerlendirmeye alınmış ve konu tefsir ilminin kriterleri çerçevesinde incelenmiştir. Buhârî, bir nevi müfessir, eseri de bir tür tefsir kabul edilerek yapılan incelemede, Buhârî ve eseri hakkında önemli tespitler bulunmaktadır. Çalışmada bu tespitlerden yararlanılmıştır.

Zişan Türcan’ın hazırladığı “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir –Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbu’t-Tefsîr’i Örneği-” isimli makalede Buhârî’nin eserindeki tefsir bölümü hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır. Türcan, hadis ve tefsir geleneklerinin bağımsız olarak geliştiğini, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin aynı dönemdeki müstakil kitâbu’t-tefsîrlerden farklı içeriğe sahip olduğunu iddia etmiş, konuyla ilgili iddialarını *el-Câmi’u’s-Sahîh*’in tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin bir kısmını; Abdürrezzâk, Taberî ve İbn Ebû Hâtim’in tefsirleri ile karşılaştırarak ortaya koymuştur. Daha geniş bir literatür ve bu eserlerde yer alan rivayetleri inceleyen çalışmamızda, Türcan’ın müstakil kitâbu’t-tefsîrler ile hadis

kaynağı arasındaki farklılıklara dair zikrettiği örneklerden çok daha fazlası bulunmaktadır. Bu yönüyle tespitlerimiz birbirine benzemektedir. Ancak Buhârî'nin zikrettiği kelime izahlarını, ayetlerin tefsiri noktasındaki eksikliği gidermek amacıyla kullandığını belirten Türcan, hakkında az sayıda rivayet bulunan sureleri örnek göstermektedir. Buhârî, sadece tefsir bölümünde bu bilgilere yer vermemekte; ayrıca hakkında manayı ortaya koyacak miktarda rivayet bulunan surelerle ilgili de bu tür kelime izahlarına yer vermektedir.

Müslim'in eserinde küçük hacimli bir tefsir bölümü bulunmaktadır. Nurdane Güler, *Sahîh-i Müslim'de Yer Alan Kur'an Atıflı Rivayetler* başlıklı tefsir alanındaki doktora tezinde Müslim'in eserindeki tefsir bölümünde yer alan rivayetleri inceleyip, tefsir harici bölümlerde bulunan tefsir içerikli rivayetleri bir araya getirmektedir. Araştırmacının tespit ettiği rivayetler ve yaptığı yorumlar tezimizdeki tespitlerimizle bazı farklılıklar taşımakla birlikte, tefsir rivayetleri hakkında Müslim'in eserinin bütününe gözden geçirmesi yönüyle çalışmamıza öncülük etmektedir.

Mustafa Meral Çörtü, *an-Nasâi ve Tafsîr al-Kur'an al-Azîm'i* başlıklı doktora tezinde Nesâi'nin tefsirinin müstakil bir yazma nüshasını inceleyip, çeşitli notlar alıp eser ve rivayetler hakkında tespitlerde bulunmaktadır. Sedat Yıldırım ise *Mâlikî Fakîh'i Abdullah b. Vehb'in (v. 197/812) Hadisçiliği ve el-Câmi'ine Ait Tefsir Bölümü* ismiyle yayımladığı doktora tezinde, İbn Vehb'in tefsirinden günümüze ulaşan nüshasında yer alan rivayetleri *Kütüb-i Tis'a* rivayetleri ile karşılaştırmaktadır. Ayrıca İbn Vehb'in *Kütüb-i Tis'a*'ya etkisini incelemektedir. Yıldırım'ın çalışmasındaki tespitlerden araştırma içerisinde yararlanılmıştır.

İncelediğimiz eserler ve müellifleri hakkında yapılan müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Mehmet Eren'in *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Nureddin İtr'in *el-İmâm et-Tirmizî'si*, Muhammed ez-Zühaylî'nin *el-İmâm et-Taberî'si* bu konuda örnek olarak anabileceğimiz birkaç eserdir. Araştırmamız çok sayıda müellif ve eserini konu edindiği için her biri hakkında birçok ansiklopedi maddesi, tez, makale ve özgün araştırma bulunmaktadır. Birbirinin tekrarı sayılabilecek bilgileri genellikle ilk kaynaktan aktarmaya çalışmakla birlikte birçok çalışma gözden geçirilecektir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ SÜREÇ

Bu başlık altında araştırma boyunca kullanılacak kavramlar ve ilgili literatürün ortaya çıktığı tarihî süreç incelenerek öncelikle konunun zemini oluşturulacaktır.

4.1. Kitâbu't-Tefsîr Kavramı

Tefsir kelimesi lügatta “fesr” kelimesinin tef’îl veznindeki masdarı veya yakın anlamdaki “sefr” kelimesinden mablûb olduğu söylenmektedir. “Fesr” beyan etmek, açıklamak, kapalı lafızdaki manayı izah etmek anlamındadır. Tabibin hastalık hakkında hüküm vermek için baktığı su veya idrar dolu şişeye de “fesr” denmektedir.⁷ “Sefr” kelimesi de yaklaşık olarak aynı anlamlarda kullanılmakla birlikte, sabahın aydınlığının ortaya çıkması, kadının yüzündeki örtünün açılması, baştaki sarığın kaldırılması gibi anlamlara gelmektedir.⁸

Tefsirin terim anlamını Ebû Hayyân (745/1344), “Kur’ân lafızlarının söyleniş şekillerinden ve delâlet ettiğı anlamlardan, müfred ve terkeb halindeki hükümlerinden, terkeb halinde taşıdığı manalardan ve bunları tamamlayan hususlardan bahseden ilim”⁹ şeklinde tarif etmektedir. Zerkeşî (794/1392) ise “Allah’ın Hz. Peygamber’e vahyettiğı kitabın anlaşılmasını sağlayan ilimdir. Bu ilim, Kitab’ın ihtiva ettiğı manaları beyan eder, hüküm ve hikmetlerini ortaya koyar” tanımını yapmaktadır.¹⁰ Tefsir ilmi “Allah’ın Kur’ân-ı Kerîm’deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı” şeklinde kısaca tarif etmek de mümkündür.¹¹

Kitap ise “ketb” kelimesinden türemiş bir masdar olup yazılı bilgilerin bulunduğu sahife anlamına gelmektedir.¹² Tasnif edilen bilgilerin bulunduğu her bir

⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 781; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, V, 55; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, XIII, 323.

⁸ Râgıb, *el-Müfredât*, s. 412; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 367.

⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, I, 26.

¹⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 169.

¹¹ Birışık, Abdulhamit, “Tefsir”, *DİA*, XL, 281. Tefsir hakkındaki tanımlar için ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 147-148; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 19-21.

¹² Râgıb, *el-Müfredât*, s. 699. Ayrıca bk. Cevherî, *es-Sihâh*, I, 208-209.

bölüm, fasıl veya bâb için de kitap kavramı kullanılmaktadır.¹³ Dolayısıyla “kitâbu’t-tefsîr” terkihiyle, tefsire dair bir araya getirilen bilgi/rivayetlerin bulunduğu eserler veya hadis eserlerindeki bölümler anlaşılmaktadır. Tedvîn ve tasnif faaliyetlerinin iç içe olduğu bir dönemde ilk örnekleri görülen bu eserleri tanımak için ilmin yazı ile kaydedilme sürecine temas etmek gerekmektedir.

Hiz. Peygamber’den nakledilen hadisler, sahâbe tarafından çoğunlukla ezberlenerek korunmaktaydı. İslam toprakları genişleyip, sahâbenin sayısının azaldığı, fitnelerin ortaya çıktığı, farklı görüşlerin yaygınlaştığı ve fetvaların arttığı dönemde hadislerin yazıyla kaydedilmesine başlanmıştır.¹⁴ Genel olarak Hiz. Peygamber’in hayatta olduğu dönemden hicrî birinci asrın sonlarına kadar kimi sahâbî ve tâbiîler tarafından hadislerin yazılmasına “kitâbet”, halifenin emriyle bu faaliyetin sistematik hale gelişine “tedvîn” denmiştir.¹⁵ Sahâbe döneminden itibaren ilmin yazı ile kaydedilmesini doğru bulmayıp karşı çıkanlar olsa da, halife Ömer b. Abdülazîz (101/720) döneminde resmî tedvîn faaliyetinin başlamasıyla tedvîn faaliyeti yaygınlık kazanmıştır.¹⁶

Hadislerin yazı ile kaydedildiği dönemde Kur’ân ilimleri ve fıkıh gibi birçok ilim dalının ilk örnekleri sayılabilecek eserler tedvîn edilmeye başlanmıştır. Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren görülen, ancak özellikle hicrî 140’lı yıllarda belirgin şekilde artan tedvîn faaliyeti içerisinde tefsire dair rivayetlerin derlendiği kitaplar da ortaya çıkmıştır.¹⁷ Kitâbu’t-tefsîr kavramı ile; yazı bilenlerin sayısının artması, kağıdın yaygınlaşması, fitnelerin ortaya çıkması gibi sebeplerle hafızada korunan bilgilerin yazıyla kaydedilmesi sonucu ortaya çıkan tefsire dair eserleri kastetmekteyiz. Nitekim kaynaklarda, bölgelere göre ilk tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan isimlerden bir kısmı kitâbu’t-tefsîr telif eden kişilerdir.¹⁸ Mekke’de İbn Cüreyc (150/767), Yemen’de Mamer b. Râşid (153/770), Basra’da Saîd b. Ebî Arûbe

¹³ Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1359.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 34.

¹⁵ Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, I, 94.

¹⁶ İmin yazıyla kaydedilmesine karşı çıkanlar hakkında bk. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 181-183; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 67.

¹⁷ Zehebî, *Târîh*, III, 775.

¹⁸ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 611; Zehebî, *Târîh*, III, 775.

(156/772) ve Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (161/777), kendisine kitâbu’t-tefsîr nispet edilen ilk müelliflerdendir.¹⁹

Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru tedvîn edilen ilimlerin farklı başlıklar altında “tasnif” edilme sürecinin başladığı görülmektedir. Aslında tedvîn ve tasnif faaliyetlerini tarihî açıdan birbirinden kesin olarak ayırt etmek, her birinin başlayıp bittiği tarihleri ifade etmek güçtür. Zira tasnif faaliyetlerinin başladığı dönemde hadislerin tedvîninin devam ettiği görülmektedir.²⁰ Hicrî üçüncü asırdan itibaren ise özellikle Hz. Peygamber’den nakledilen merfû rivayetleri bir araya getirme çabası ortaya çıkmıştır.²¹

İlimlerin teşekkül edip birbirlerinden ayrılmadığı ilk asırlarda hadis denildiğinde genel olarak diğer ilimler de kastedilmekteydi.²² Hz. Peygamber’den nakledilen tefsire dair hadisler, sahâbenin âyetler hakkındaki açıklamaları ile sahâbenin yanında yetişmiş tâbiîn ve onları takip eden tebe-i tâbiînden müfessir kimliği ile öne çıkan bazı kişilerin görüşlerinin kaydedildiği ilk eserlere genel olarak kitâbu’t-tefsîr ismi verilebilir. Bu yüzden ilk kitâbu’t-tefsîrler hakkında, “dönemin tefsir faaliyetlerinin (rivayet ve yorumların) kaydedildiği eserlerdir” değerlendirmesinde bulunabiliriz. Saîd b. Cübeyr (94/713?), Mücâhid b. Cebr (103/721), Dahhâk b. Müzâhim (105/723), İkrime (105/723), Hasan-ı Basrî (110/728), Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), Katâde b. Diâme (117/735), Süddî (127/745), Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), Zeyd b. Eslem (136/754), Ali b. Ebû Talhâ (143/760) ve Kelbî (146/763) hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın ilk yarısında tefsire dair telifleri olan isimlerdir. Saydığımız bu isimlerin eserlerinde rivayetleri nakleden birer ravi olmakla birlikte, tefsir konusunda hakkında görüş beyan ettikleri de görülmektedir. Rivayetlere yer vermesi yönüyle hadis ilminden bir

¹⁹ Tasnif döneminin başlangıcı ve ilk musannifler hakkında bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 31-38.

²⁰ Tedvîn ve tasnif dönemiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 253-294; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 199-230.

²¹ Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, I, 94.

²² Kutluer, İlhan, “İlim”, *DİA*, XX, 110.

kısım sayılabilecek bu eserler, eser sahibinin tefsire dair yorumlarını ihtiva etmesi sebebiyle de tefsir ilminin ilk eserleri kabul edilebilir.²³

Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde tefsir faaliyetleri içerisinde bulunarak vaktini bu ilme teksif eden kişilerin yanında hadis ehlinde olup farklı ilim dallarının konusu olan rivayetleri derleyen kişiler de bulunmaktadır. Hicrî ikinci asırda Zâide b. Kudâme (161/777), Hüşeym b. Beşîr (183/799), Vekî' b. el-Cerrâh (197/812), Ravh b. Ubâde (205/820), Yezîd b. Hârûn (206/821), Abdürrezzâk es-Sanânî (211/826), Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212/827), Âdem b. Ebû İyâs (220/835) gibi isimler tefsir rivayetlerini derleyen muhaddislerdir.²⁴ Onların eserleri müstakil kitâbu't-tefsîr hüviyetinde olmakla birlikte hadisten bir cüz mesabesindedir. Hadis veya tefsir ehlinin tefsire dair rivayet ve yorumları derledikleri bu eserleri “müstakil kitâbu't-tefsîrlər” şeklinde isimlendirebiliriz. Zira hicrî ilk üç asır içerisinde hadis kaynağı içerisinde tefsir bölümlerinin de telif edildiği görülmektedir.

Hadis ilminde tasnif faaliyetinin artması ile birlikte muhaddisler, çeşitli konulardaki rivayetleri bir eser içerisinde (musannef, sünen, câmi') derlemişlerdir. Hicrî ikinci asrın sonlarında ilk defa Abdullah b. Vehb (197/813) *el-Câmi'* isimli hadis eserinde tefsire dair bölüm açmıştır. İbn Vehb'i takip eden Saîd b. Mansûr da (228/842) *es-Sünen*'inde tefsir bölümü oluşturmuştur. Her iki müellifin tefsir bölümleri, kendilerinden önceki hadis ehlinin tedvîn ettiği müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzemektedir.²⁵ Zira çoğunluğu maktû rivayetten oluşan bu bölümlerde az miktarda mevkûf ve merfû rivayet bulunmaktadır. Aynı dönemde Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın telif ettiği müstakil kitâbu't-tefsîrde de benzer türde rivayetler bulunmaktadır. Hadis ehlinin derlediği bu eserlerde dönemin tefsir faaliyetlerinin izleri belirgin şekilde görülmektedir.

²³ Bu dönemdeki eserler hakkında, bunların “Kitâbu't-Tefsîr” adıyla ayrı bir bölüm olarak hadis mecmualarında yer aldığı yorumu yapılmıştır (Bırışık, Abdülhamit, “Kur’ân”, *DİA*, XXVI, 417). Mustafa Karagöz ise, “başlangıçta tefsir hadisin bir bölümüydü” iddiası hakkındaki görüşleri bir araya getirip değerlendirmiştir (Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, s. 199-237).

²⁴ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 271.

²⁵ Hicrî 200'den önce ehl-i hadisten Ma'mer b. Râşid (153/770), Şu'be b. el-Haccâc (160/776), Süfyân es-Sevrî (161/178), Mâlik b. Enes (179/795), Abdullah b. Mübârek (181/797), Vekî' b. el-Cerrâh (197/812) ve Süfyân b. Uyeyne (198/814) müstakil kitâbu't-tefsîr telif etmişlerdir.

Hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetleri bir araya getirmeye çalışan müsnedler telif edilmiştir.²⁶ İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'dan sonra Buhârî, hadis kaynağı içerisinde tefsire dair bölüm oluşturmuştur. Buhârî'yi takip eden Müslim, Tirmizî ve Nesâî de tefsir rivayetleri için bölüm açmışlardır. Bu eserlerde yer alan tefsir bölümleri (Müslim'in eseri hariç) ilk dönemdeki müstakil kitâbu't-tefsîrler ile İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un telif ettiği tefsir bölümlerinden farklı olarak çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşmaktadır.

Hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu dönemin sonunda hacimli tefsirler telif edilmiştir. Taberî ve İbn Ebû Hâtim, telif ettikleri eserlerde birçoğu kayıp olan hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîrlerde yer alan rivayet ve yorumları büyük ölçüde bir araya getirmişlerdir. Bu eserlerde yer alan isnadlar ve mukaddimelerinde verdikleri bilgiler aracılığıyla ilk üç asırda telif edilen kitâbu't-tefsîrlerin tespiti mümkündür.

Araştırma boyunca hicrî ilk üç asırda telif edilen, tefsire dair rivayet ve görüşlerden oluşan eserleri “kitâbu't-tefsîr” şeklinde isimlendireceğiz. Bu literatürün ilk örnekleri olup hadis eserinden bir bölüm olmayan eserleri “müstakil kitâbu't-tefsîr”, hadis kaynaklarındaki bölümleri ise “tefsir bölümü” şeklinde anacağız.

4.2. Kitâbu't-Tefsîr ile İlgili Diğer Kavramlar

Tefsir tarihi araştırmalarında ilk telif edilen eserlere genel olarak “tefsir” ismi verilmekle birlikte, her eserin doğrudan Kur'ân'ın tefsiri kastıyla telif edilmediği görülmektedir.²⁷ Kur'ân'ın fazileti, ahkâmı, lügavî yönü gibi Kur'ân hakkındaki çeşitli konuları merkeze alarak telif edilen eserler, kitâbu't-tefsîrler ile ilişkilidir. Çünkü bu eserlerdeki bilgilerin bir kısmı kitâbu't-tefsîrlerde de yer almaktadır. Ancak kitâbu't-tefsîrler sadece bu bilgilerden oluşmamaktadır. Dolayısıyla birazdan işaret edeceğimiz eserler, kitâbu't-tefsîrlerde yer alan belirli konuları müstakil olarak bir araya getirmektedir. Nitekim hicrî ilk üç asırda kitâbu't-tefsîr sahibi birçok

²⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 94.

²⁷ İsmail Cerrahoğlu, tefsir ilminin doğuşu hakkında yazdığı eserin sonunda “Kaynaklarda zikredilen tefsirler” başlığı altında kitâbu't-tefsîr ile birlikte Ulûmu'l-Kur'ân'ın ilk örneklerine dair 96 eseri müellifleriyle birlikte listelemektedir (Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, s. 155-164).

müellif, aynı zamanda tefsirin bir yönünü derleyen eserler de telif etmiştir. Ulûmu'l-Kur'ân'ın ilk örnekleri sayılan bu eserlerin kitâbu't-tefsîrlerle alakasını, ilk örneklerini ve bu eserlerdeki bilgilerin hadis kaynaklarında hangi bölümler içerisinde yer aldığını kısaca inceleyeceğiz.

4.2.1. *Fezâilu'l-Kur'ân*

Kur'ân'ın tümünün veya bazı sûre ve âyetlerin faziletlerini konu edinen eserler ve hadis kaynaklarında bölümler telif edilmiştir. Bu tür eserlere sevâbu'l-Kur'ân, menâfiu'l-Kur'ân, ta'zîmü'l-Kur'ân isimleri de verilmiştir. Konuyla ilgili ilk çalışma Şâfiî'nin (204/819) *Menâfiu'l-Kur'ân* ismiyle anılan eseridir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838), İsmâil b. Amr el-Becelî (227/842), Halef b. Hişâm el-Bezzâr (229/844) da konuyla ilgili eser telif eden müelliflerdir.²⁸

Hadis kaynakları içerisinde tefsir bölümlerinin yanında fezâilu'l-Kur'ân bölümleri de oluşturulmuştur. Bu bölümlerde Kur'ân'ın fazileti, sûrelerin fazileti, âyet gruplarının fazileti, Kur'ân okumanın, öğrenmenin ve öğretmenin fazileti, Kur'ân tarihi ve ilimlerine dair rivayetler bulunmaktadır. Abdullah b. Vehb'in eserinde bölüm olarak yer almasa da fezâil türünden rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca eserin üçüncü cildi, ulûmu'l-Kur'ân'a dair rivayetlerden oluşmaktadır. Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünün ilk bâbı fezâilu'l-Kur'ân olup 167 rivayet bulunmaktadır.

Buhârî, 37 bâb ve 85 rivayetten oluşan fezâilu'l-Kur'ân bölümü oluşturmuştur. Müslim, fezâilu'l-Kur'ân bölümü oluşturmamış ancak salâtü'l-müsâfirîn bölümünde Kur'ân'ın faziletine dair 57 rivayete yer vermiştir. Nevevî bu rivayetlere dair bâb başlıkları oluşturmuş ve bunların tamamını "Kur'ân'ın faziletleri ve Kur'ân ile ilgili meseleler" şeklinde isimlendirmiştir.²⁹ Tirmizî'nin eserinde ise 25 bâb ve 52 rivayetten oluşan fezâilu'l-Kur'ân bölümü bulunmaktadır. Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sındaki fezâilu'l-Kur'ân bölümü ise 61 bâb ve 126 rivayetten oluşmaktadır.

²⁸ Fezâilu'l-Kur'ân literatürü hakkında müstakil bir inceleme için bk. Akpınar, Ömer Faruk, "Fezâilu'l-Kur'ân Edebiyatı", *İstem*, sy. 17, 2011, s. 177-194.

²⁹ Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 223-279.

Kur'ân tarihi, Kur'ân'ın cem'i, Mushaf'ın çoğaltılması, noktalama işaretleri, hareke konması gibi konulardaki çeşitli rivayetler fezâilu'l-Kur'ân kapsamında değerlendirilerek bu eserlerde yer verilmiştir. Fezâilu'l-Kur'ân bölümlerindeki rivayetlerin özellikle Kur'ân tarihi ve vahyin keyfiyeti hakkında olanları, tefsir bölümlerinde daha fazla tekrar edilmektedir.³⁰ Tefsir bölümleri hakkındaki incelememizde tespit ettiğimiz kadarıyla, bu muhtevadaki yaklaşık 30 rivayet tefsir bölümlerinde yer almaktadır.

4.2.2. *Kitâbu'l-Kırâat*

Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş keyfiyeti, kırâat âlimlerine nispet edilen okuyuşlar ve bunlarla ilgili ilim dalına kırâat denmektedir. Kırâat incelikleri belirli âlimler tarafından muhafaza edilerek sonraki nesillere nakledilmiş, sahîh ve şâz kırâat ayırımına gidilerek bazı kırâatler terk edilmiştir. Kırâat ilminde İbn Ya'mer'e (89/708?) ait *el-Kırâ'e* isimli eser bu alanda ilk kabul edilirken, daha sonra Ebân b. Tağlib (141/758), Mukâtil b. Süleymân (150/767), Ebû Amr b. Alâ (154/771), Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (156/773) gibi isimlerin eser telif ettiği bildirilmektedir.³¹

Kırâat konusundaki rivayetler müstakil kitâbu't-tefsîrler içerisinde yer almaktadır. Hadis kaynaklarının bir kısmında kırâat bölümleri oluşturulmuştur. Abdullah b. Vehb'in "fî ihtilâfi hurûfi'l-Kur'ân" başlığı altında naklettiği bazı rivayetler bulunmaktadır. Saîd b. Mansûr kırâat bölümü oluşturmamış ancak tefsir bölümünde bu türden rivayetlere yer vermiştir. Buhârî, kırâate dair müstakil bir bölüm oluşturmamış, başta tefsir bölümü olmak üzere birçok yerde kırâat ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Müslim, eserinde kırâat bölümü oluşturmamış, salâtü'l-müsâfirîn bölümünde kırâate dair 5 rivayete yer vermiştir. Nevevî bu rivayetleri "Kırâatle ilgili meseleler" şeklinde isimlendirmiştir.³² Tirmizî'nin eserinde çoğunluğu sûrelerin isimlerinden oluşan 11 bâb ve 23 rivayetten oluşan kırâat bölümü bulunmaktadır. Nesâî'nin eserinde kırâat bölümü bulunmamakla birlikte

³⁰ Örneğin Buhârî'nin fezâilü'l-Kur'ân bölümündeki 19 rivayet (tekrarsız 13), tefsir bölümünde de yer almaktadır. Bu rivayetlerin muhtevası: Kur'ân tarihi ve vahyin keyfiyetine dair 7 rivayet, sûrelerin faziletine dair 5 rivayet, Kur'ân okuma, dinleme adabı ve faziletine dair 4 rivayet, diğer konulara dair 3 rivayet şeklindedir.

³¹ Kitâbu'l-Kırâat hakkında geniş bilgi için bk. Birışık, Abdulhamit, "Kıraat", *DİA*, XXV, 426-433.

³² Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 280-284.

tefsir bölümünde bu türden rivayetlere yer vermiştir. Tefsir bölümlerinde ayrıca Hz. Peygamber'in namazlarda okuduğu sûre ve âyet grupları ile ilgili çok sayıda rivayet bulunmaktadır.

4.2.3. *Esbâbu'n-Nüzûl*

Tefsir ilminin âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini araştıran dalı olan esbâbu'n-nüzûl, âyetlerin daha iyi anlaşılması için indiği ortam ve yaşanan hâdiseler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de yaklaşık 500 kadar âyetin sebab-i nüzûlü hakkında rivayet bulunmaktadır. Esbâbu'n-nüzûle dair ilk eserler, İbn Şihâb ez-Zührî'nin (124/742) *Tenzîlâtü'l-Kur'ân*'ı ile Ali b. el-Medînî'nin (234/848) *Esbâbu'n-Nüzûl* isimli eserleridir.³³

Kitâbu't-tefsîrlerde âyetlerin nüzûl sebebi hakkında çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Ancak müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümlerinin bu rivayetlere yer verme şekilleri farklıdır. Bir sebab-i nüzûl rivayetinin doğrudan Hz. Peygamber'den veya âyetin inişine şahit olan sahâbeden nakledilmesi gerekmektedir. Hadis ehlinin oluşturduğu tefsir bölümlerinde bu türden çok sayıda rivayet yer almaktadır. Ancak müstakil kitâbu't-tefsîrlerde müellifin ilmî hassasiyetine bağlı olarak sebab-i nüzûl rivayetleri farklılık göstermektedir. Örneğin Mukâtil b. Süleymân, çoğunlukla kimseye isnad etmeden âyetin nüzûl sebebine yer verirken, Abdürrezzâk b. Hemmâm tâbiîn veya tebe-i tâbiînden bilgileri nakletmektedir. Hadis kaynaklarında ise aynı bilgiler sahâbeden aktarılmaktadır.³⁴ Bu durum sebab-i nüzûle dair rivayetlerin ref' edildiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Araştırma içerisinde tefsir rivayetleri özelinde ref' meselesi ele alınacaktır.

Hadis kaynaklarında esbâbu'n-nüzûle dair müstakil bölümler bulunmamaktadır. Ancak tefsir bölümlerinde yer alan rivayetler muhteva açısından incelendiğinde; en fazla âyetlerin nüzûl sebepleri, âyetin indiği ortam, yaşanan

³³ Esbâbu'n-nüzûl hakkında geniş bilgi için bk. Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâbu'n-Nüzûl'ün Rolü*, s. 58-186; Demirci, Muhsin, "Esbâbu'n-Nüzûl", *DİA*, XI, 360-362.

³⁴ Âl-i İmrân sûresi 187-188. âyetlerinin münafıklar veya Yahudiler hakkında nâzil olduğu bilgisi hadis kaynaklarında Ebû Saîd el-Hudrî ve İbn Abbas'tan nakledilirken Mukâtil b. Süleymân kimseye nispet etmeden benzer bilgilere eserinde yer vermektedir. Abdürrezzâk ise Katâde'den nakletmektedir (Mukâtil, *Tefsîr*, I, 321; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 429; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/16; Müslim, "Tevbe", 7-8; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/21).

hâdiselere dair tarihî bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca esbâbu'n-nüzûl kapsamında değerlendirilebilecek çok sayıda rivayet, hadis kaynaklarındaki siyer, meğâzî, menâkıb bölümlerinde yer almaktadır.

4.2.4. *Ahkâmu'l-Kur'ân*

İbâdât, muâmelât ve ukûbâtla ilgili âyetlerin tefsirini konu alan Kur'ân ilmi ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı olan ahkâmu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'deki yaklaşık 500 âyet hakkındaki rivayet ve yorumlardan oluşmaktadır. Tedvîn ile birlikte ortaya çıkan müstakil kitâbu't-tefsîrlerde ahkâm âyetlerinin tefsirine dair bilgiler yer almasının yanı sıra, bu alanda hususî eserler de telif edilmiştir. Müstakil kitâbu't-tefsîr sahibi bazı müelliflerin aynı zamanda ahkâmu'l-Kur'ân telif ettiği görülmektedir. Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîru Hamsi Mi'e Âye mine'l-Kur'ân* adlı eseri, ahkâm âyetlerinin incelendiği bir çalışmadır. Ancak ahkâm âyetleri hakkındaki ilk eserin Şâfiî (204/819) tarafından derlendiği ve ardından diğer mezheplerin fakihlerinin de ahkâm âyetlerine dair eserler telif ettiği kabul edilmektedir.³⁵

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde âyetlerin ihtivâ ettiği şer'î hükümlere dair izahlar bulunmaktadır. Müelliflerin metoduna bağlı olarak konuyla ilgili yer verilen yorum ve ihtilafların miktarı değişmektedir. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde ise, ahkâma dair bilgi içeren merfû rivayetler yer almaktadır. Bu tür rivayetler hakkında yorumda bulunmak için rivayetlerin tekrar ettiği salât, savm, hac, zekât gibi bölümleri de incelemek gerekmektedir. Özellikle bu bölümlerde rivayetlerin yer aldığı bâb başlıklarının rivayetlerin fıkına dair yorumlara delalet ettiği görülmektedir. Hadis kaynaklarında -başta Buhârî ve Tirmizî'nin eserleri olmak üzere- fukahânın görüşlerine de yer verildiği, dolayısıyla ahkâmu'l-Kur'ân'a dair görüşlerin nakledildiği dikkat çekmektedir.

4.2.5. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*

Bir âyetin hükmünün, daha sonra vahyolunan bir veya birkaç âyet ile kaldırılmasına nesh denmektedir. Nesh meselesi aslında ahkâma dair âyetlerle ilgili bir konudur ve sahâbeden itibaren konuşulup farklı yorumlar yapılan bir alandır.

³⁵ Ahkâmu'l-Kur'ân'a dair genel bilgiler için bk. Çetiner, Bedreddin, "Ahkâmu'l-Kur'ân", *DİA*, I, 551-552. Ayrıca bk. Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, XXXI, 136.

Müfessirler, konuyla ilgili müstakil çalışmalar yapmış, mezheplerin teşekkülü ile birlikte bu alana dair eserlerin sayısı artmıştır. Konuyla ilgili Katâde b. Diâme (117/735), Mukâtil b. Süleymân (150/767), Ahmed b. Hanbel (241/855) tarafından eserler telif edildiği kaynaklarda yer almaktadır.³⁶

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde bazı âyetler hakkında nesih bilgisine dair rivayet ve yorumlar bulunmaktadır. Aynı şekilde hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ve ahkâma dair diğer bölümlerde nesih konusunda bazı rivayetler dikkat çekmektedir. Sahâbe ve tâbiîn neshe dair yorumlarını ihtiva eden bu rivayetlerde, neshin mutlakı takyid, müphem ve mücmelin beyanı olarak lugat manasında kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Örneğin “İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker”³⁸ âyetinin “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar”³⁹ âyetiyle neshedildiğini bildiren İbn Abbas rivayeti bu kapsamda değerlendirilebilir. Taberî, çeşitli delillerle âyetin mensûh olmadığını ortaya koyarken, Aynî (855/1451) mütekaddimûnun neshi genellikle tahsîs anlamında kullandığını belirtip İbn Abbas’tan âyetin mensûh olmadığına dair bir başka rivayet aktarmaktadır.⁴⁰

4.2.6. Lügavî Tefsirler

Dile dayalı olarak Kur’ân’ı anlama ve dil kurallarıyla manalarını belirleme faaliyetlerine genel olarak lügavî tefsir denmektedir. Dilbilimsel tefsir veya filolojik tefsir olarak da isimlendirilen Kur’ân’ın bu şekilde anlaşılma çabası, Hz. Peygamber (s) ve sahâbe döneminde görülmekle birlikte, özellikle tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yeni Müslüman olanların sayısının artması

³⁶ Nesih konusuyla ilgili geniş bilgi ve ilgili literatür için bk. Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 74-76; Birişik, Abdulhamit, “Nesih”, *DİA*, XXXII, 584-586.

³⁷ Ali Hasan Muhammed Süleyman, *Fethu'r-Rahmân fî Beyâni'n-Nesh fi'l-Kur'ân*, s. 172; Güllüce, Veysel, “Kur’ân’da Nesh Edilmiş Ayet Var mıdır?”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl 10, sy. 26, Kış 2006, s. 67.

³⁸ Bakara 2/284.

³⁹ Bakara 2/286.

⁴⁰ Taberî, *Tefsîr*, VI, 113-118; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XVIII, 133. Aynî’nin yer verdiği rivayette İbn Abbas âyetin neshi hakkında şöyle söylemektedir: “Bu âyet neshedilmemiştir. Allah Teâlâ kullarını ahiret günü bir araya getirdiğinde ‘Sizin içinizde gizlediğiniz, meleklerimin dahi bilmediği şeyleri bildireceğim’ buyurup müminlerin gizlediklerini haber verecek ve onları bağışlayacaktır. Şüphe ehlinin ise gizledikleri inkârlarını açığa çıkaracaktır ki bu da âyette ‘dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder’ (Bakara 2/284) şeklinde ifade edilir.”

ve dilde görülen bozulma, dil kurallarının belirlenmesini ihtiyaç haline getirmiştir. Garîbu'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir eserleri, dil merkezli yapılan tefsir çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir.⁴¹

Lügavî tefsir hareketinin asıl gayesi tefsir yapmak olmasa da tefsirin en önemli malzemesi olan Kur'ân lafızlarının, terkiplerinin ve cümlelerinin anlam çerçevelerini belirlemek ve korumak olmuştur.⁴² Nitekim bu tür eserler nispeten daha homojen bir yapıya sahip olan Hicaz yerine, farklı kültürlere mensup insanların yoğun olduğu Irak'ta ortaya çıkmıştır.⁴³ Lügavî tefsirlerin ortaya çıkışı müstakil kitâbu't-tefsîrlere yakın bir dönemdir. Zira bu eserlerde özellikle tâbiînden nakledilen birçok lügavî izah bulunmaktadır.

Buhârî, eserinde yer verdiği isnadsız lügavî izahlar sebebiyle diğer müelliflerden ayrılmıştır. Onun eseri bu yönüyle müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzemektedir. Ancak Buhârî, rivayetler ile bu tür bilgileri birbirinden ayırmış, lügavî izahları isnadsız zikrederek eserinin asıl gayesi olmadığını ortaya koymuştur.

İlk üç asırda telif edilen yukarıda sayılan literatürün her birinde Kur'ân'ın tam bir tefsiri amaçlanmamaktadır. Zira her bir eserdeki hususî bilgiler ile yetinerek Kur'ân'ın tefsirinin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Kur'ân tefsiri için birçok bilgi ve yorumun bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bahsi geçen türdeki eserler, tefsire dair malumatın belirli bir kısmını bir araya getirmekle yetinmektedir.

İncelediğimiz dönemde telif edilen siyer, meğâzî, zühde dair kitaplarda da tefsir kapsamına giren rivayet ve bilgiler bulunmaktadır. Siyer ve meğâzî eserlerinde Hz. Peygamber'in Kur'ân ile ilişkisi, sebab-i nüzûl ve Kur'ân'ın indiği döneme dair bilgiler; zühde dair eserlerde ise özellikle sahâbe ile tâbiîn neslinin âyetlerden

⁴¹ Lügavî tefsirle ilgili geniş bilgi için bk. Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu, Ankara 2010; Aydın, İsmail, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, Ankara Okulu, Ankara 2014.

⁴² Birışık, Abdulhamit, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, İstanbul 2014, s. 87.

⁴³ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 105.

çıkardıkları hikemi nükteler dikkat çekmektedir. Ancak bu eserler araştırmanın kapsamı dışında yer almaktadır.⁴⁴

4.3. Hz. Peygamber'in Kur'ân Tefsiri

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e (s) peyderpey inerek 23 yılda tamamlanmıştır. Hz. Peygamber, nâzil olan vahyi tebliğ edip beyan etmiş ve nübüvvet görevini yerine getirmiştir. Nitekim “(O peygamberleri) *Apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik*” âyeti⁴⁵ başta olmak üzere birçok âyette Hz. Peygamber'in nübüvvet görevi gereği Kur'ân'ı insanlara tebliğ ve beyan etmesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir.⁴⁶

Hz. Peygamber (s), vahyedilen âyetleri insanlara açıklarken aynı zamanda yaşantısıyla da örnek olmuştur. Hz. Âişe, kendisine Rasûlullah'ın ahlakını soran kişiye “O'nun ahlakı Kur'ân'dı” şeklinde cevap vermiştir.⁴⁷ Câbir b. Abdullah da Hz. Peygamber'in örnekliğini: “Rasûlullah aramızdaydı, Kur'ân nâzil oluyor ve O (Kur'ân'ın) te'vilini biliyordu. Rasûlullah hangi ameli işlerse biz de aynısını yapıyorduk” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in yaşadığı hayatı, Kur'ân'ın amelî uygulaması olarak ifade edebiliriz.⁴⁹

⁴⁴ Tefsir rivayetlerinin yer aldığı siyer-meğâzî kaynakları hakkında bir değerlendirme için bk. Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, s. 143-171. Siyer bilgisinin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki rolü hakkında örnek bir çalışma için bk. Özaktan, Fatih, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017.

⁴⁵ Nahl 16/44.

⁴⁶ Hz. Peygamber'in vahyi açıklaması, Allah'ın öğrettikleriyle hüküm vermesinin gerektiğinden bahseden âyetler için bk. Nisâ 4/105, Maide 5/67; Nahl 16/64.

⁴⁷ Ahmed, *el-Müsned*, XLI, 148-149; Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 139; Tirmizî, “Birr”, 69.

⁴⁸ Câbir b. Abdullah, Hz. Peygamber'in Veda haccından bahsettiği rivayette bu ifadeleri kullanmıştır (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 334; Ahmed, *el-Müsned*, XXII, 325-328; Müslim, “Hac”, 147; Nesâî, “Menâsikü'l-Hac”, 51 (*es-Sünenü's-Suğrâ*). Rivayetin senedinde Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin nakilde bulunduğu Ca'fer es-Sâdık (148/765) yer almaktadır. Ulemânın geneli Ca'fer'in sika olduğunu söylerken İbn Hibbân, çocuklarının ondan yaptığı nakillerde münker rivayetlerin bulunduğunu, sika kimselerin ondan yaptığı nakillere güvenilebileceğini belirtmiştir. Buhârî, Ca'fer'in zayıf olmasından değil de meclisinde bulunan bazı kimselerin ona münker ve mevzu bazı rivayetleri isnad etmesi sebebiyle ondan nakilde bulunmadığı belirtilmiştir (Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II, 198; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 487; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 131-132; Zehebî, *Tezkira*, I, 126; Şeybî, *es-Sıla*, I, 182-210; Öz, Mustafa, “Ca'fer es-Sâdık”, *DİA*, VII, 1).

⁴⁹ İmam Şâfiî ve İbn Hibbân, Sünnetin tamamının Kur'ân'ın tefsiri/şerhi olduğunu belirtmişlerdir (İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 396; İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 39).

Kur'ân-ı Kerîm'de, insanların Hz. Peygamber'den kendilerine ulaşanları tasdik edip kabul etmeleri ve Hz. Peygamber'in hükümlerine uymaları gerektiği açıkça ifade edilmektedir. *“Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir”* âyeti⁵⁰ ile *“Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mümin erkek ve hiçbir mümin kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır”* âyeti⁵¹ başta olmak üzere birçok yerde Hz. Peygamber'e verilen nübüvvet görevi ve inananların O'na ittibâ etmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.⁵² Aynı doğrultuda Hz. Peygamber'in *“Bana itaat eden Allah'a itaat, bana isyan eden de Allah'a isyan etmiş olur”* hadisi de, Rasûlullah'a (s) tabi olma konusunda insanları uyarmaktadır.⁵³

Hız. Peygamber'in sünneti, Kur'ân'ın anlaşılmasında birincil kaynaktır. Allah Teâlâ'nın vahiyle bildirdiğı Kur'ân, Hız. Peygamber'in açıklamaları ve örnekliliğı ile yaşantıya dönüşmüştür. Sünnet'in Kur'ân'la olan ilişkisi hakkında Mekhûl (112/730), *“Kur'ân'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ân'a olan ihtiyacından daha fazladır”* demiştir.⁵⁴ Yahyâ b. Ebû Kesîr (129/747) ise *“Sünnet Kur'ân'a kâdîdir/hâkimdir, kitap ise sünnete kâdî/hâkim değildir”* şeklinde görüş bildirmiştir.⁵⁵ İbn Kuteybe (276/889), *“Sünnet Kur'ân'ın açıklayıcısıdır. Allah'ın Kitap'ta murâd ettiğini (sünnet) bildirir”* diyerek Yahyâ'nın sözünü yorumlamıştır.⁵⁶ Ahmed b.

⁵⁰ Haşir 59/7.

⁵¹ Ahzâb 33/36.

⁵² Hız. Peygamber'in nübüvvet görevi, insanların O'na ittibâ etmesiyle ilgili âyetler için bk. Âl-i İmrân 3/32, 132; Nisâ 4/59, 69; Enfâl 8/46; Muhammed 47/33.

⁵³ Ahmed, *el-Müsne'd*, XII, 405, XII, 93; Buhârî, *“el-Cihâd ve's-Siyer”*, 109, *“Ahkâm”*, 1, Müslim, *“İmâre”*, 32-33. Buhârî ve Müslim'in yer verdiği rivayetin devamında *“Her kim benim emîrime itaat ederse bana itaat, emîrime isyan eden de bana isyan etmiş olur”* lafzı yer almaktadır.

⁵⁴ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VIII, 504-505; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 14; İbn Abdülber, *Câmi'ü Beyâni'l-İlm*, II, 1194.

⁵⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VIII, 500-501; Dârimî, *“Alâmâtü'n-Nübüvve”*, 49; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 14; İbn Abdülber, *Câmi'ü Beyâni'l-İlm*, II, 1194.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, s. 287.

Hanbel (241/855) ise “Ben bu şekilde söylemeye cesaret edemem, ancak ‘Sünnet Kitabı tefsir ve beyan eder’ diyebilirim” sözüyle meseleyi değerlendirmiştir.⁵⁷

Hiz. Peygamber’in (s) Kur’ân’ı tefsiri; söz, fiil ve takrirlerinden oluşmaktadır. Nebvî tefsir içerisinde sözlü beyânına dair pek çok hadis bulunmaktadır. Fatiha sûresindeki “*gazâba uğrayanlar ve sapkınlar*”⁵⁸ ile kimlerin kastedildiğini Hiz. Peygamber, “*gazâba uğrayanlar Yahudiler, sapkınlar ise Hristiyanlardır*” şeklinde açıklamaktadır.⁵⁹ Bir başka örnekte ise Hiz. Peygamber, “*İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır*” âyetini⁶⁰ okuyup “*Yerin anlatacağı haberleri bilir misiniz?*” demiştir. Ashâb “Allah ve Resulü daha iyi bilir” şeklinde cevap verince “*Yerin haberleri, üzerinde taşıdığı her erkek ve kadın hakkında ‘falan gün şöyle yaptı’ şeklinde haber vermesidir*” buyurmuştur.⁶¹

“(Önce) en yakın akrabayı uyar” âyeti⁶² nâzil olunca Hiz. Peygamber’in Safâ tepesine çıkarak Kureyşlileri uyarması, âyetin fiilî uygulamayla açıklanmasına örnek olarak zikredilebilir.⁶³ Benzer bir fiilî uygulama “*Siz de Makâm-ı İbrâhim’den kendinize bir namaz yeri edinin*” âyetini⁶⁴ ashâba öğretmesinde görülmektedir. Câbir b. Abdullah’ın haber verdiği Veda Haccı ile ilgili uzun rivayette, Hiz. Peygamber Hacer-i Esved’i istilâm edip tavafa başlamış, üç şavtı hızlı hızlı, dört şavtı ise normal yürüyerek tavafı tamamlamıştır. Daha sonra Makâm-ı İbrâhim’e doğru yürüyüp “Siz

⁵⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 14; İbn Abdülber, *Câmi’u Beyânî’l-İlm*, II, 1194.

⁵⁸ Fâtiha 1/7.

⁵⁹ Ahmed, *el-Müsneid*, XXXII, 123-125, XXXIV, 339; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2. Hadisin isnadında bulunan Abbâd b. Hubeyş meçhul görülmüş, ondan Simâk b. Harb dışında kimse nakilde bulunmamıştır. Tirmizî eserinde, sadece bu rivayette Abbâd’a yer vermiştir. Hadisin mütâbî ve şâhidlerinde de isnad yönüyle kusurlar bulunmaktadır. Ancak İbn Hibbân sahîh kabul etmiş, İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*’de rivayete yer vermiştir. İbn Ebû Hâtîm ise, müfessirler arasında bu kelimeler hakkında ihtilafın olmadığını belirtmiştir (İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, I, 31; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 142; a.mlf., *es-Sahîh*, V, 354; Zehebî, *Mizân*, II, 365; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 159). Zilzâl 99/4.

⁶⁰ Ahmed, *el-Müsneid*, XIV, 455; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 87; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 99. Hâkim, bu rivayetin Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun olduğunu söylemiş, Zehebî ise isnadda bulunan Yahyâ b. Ebû Süleymân’ın Buhârî’ye göre münkerü’l-hadîs olduğunu belirtmiştir (Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 580. Ayrıca bk. Zehebî, *Mizân*, IV, 383; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 228; Elbânî, *Zaifu Süneni’t-Tirmizî*, s. 365).

⁶¹ Şuarâ 26/214.

⁶² Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 26/2, 34/2; Müslim, “İmân”, 348-356; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 27; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 26/2.

⁶³ Bakara 2/125.

de Makâm-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz yeri edinin” âyetini okumuştur. Namaza durduğunda Makâm'ı kendisi ile Kâbe arasına alarak iki rekât namaz kılmıştır.⁶⁵

Hiz. Peygamber'in Kur'ân'ı sözlü ve fiili uygulamaları ile tefsirine nispetle takrîrî tefsirine örnek teşkil eden rivayetler oldukça azdır. Takrîrî tefsirine örnek olarak şu rivayet zikredilebilir: Amr b. el-Âs Zâtüsselâsil gazvesinde ihtilâm olmuş, gecenin soğukluğu sebebiyle su kullanmayıp teyemmüm ile abdest alıp arkadaşlarına sabah namazını kıldırmıştır. Bu durumu Hiz. Peygamber'e (s) haber verdiklerinde: “Ey Amr, sen cünüb iken arkadaşlarına namaz mı kıldırdın?” buyurmuştur. Amr ise yıkanmaktan kendisini alıkoyan şeyi haber verip “Ben Allah'ın şöyle buyurduğunu işittim ‘Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir’ (Nisâ 4/29)” demiştir. Bunun üzerine Hiz. Peygamber (s) gülmüş ve bir şey söylememiştir.⁶⁶

Bir başka örnekte ise, Yahudi âlimlerinden birisi Hiz. Peygamber'e gelip “Ey Muhammed! Bizim sahip olduğumuz bilgiye göre Allah gökleri bir parmağında, yerleri bir parmağında, ağaçları bir parmağında, su ve toprağı bir parmağında ve bütün mahlûkatı bir parmağında tutup ‘Hükümdar Ben'im! Hükümdar Ben'im!’ buyurur” demiştir. Hiz. Peygamber Yahudi âlimin bu sözlerini doğrulayıp azı dişleri görünecek kadar gülmüş ve ‘Allah'ın kadrini gereğı gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürrülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir’ âyetini⁶⁷ okumuştur.⁶⁸

Hiz. Peygamber (s), âyetlerin tefsirine dair irad etiğı hadisler çeşitli vesileler ile ortaya çıkmıştır. Rasûlullah'ın (s); “Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır” âyetini⁶⁹ okuyup “Cennetlikler cennete girince bir münadi şöyle seslenir: ‘Allah'ın size bir vaadi var, onu gerçekleştirmek istemektedir’

⁶⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 334; Dârimî, “Menâsik”, 34; Müslim, “Hac”, 147; Tirmizî, “Hac”, 33.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 121. Buhârî'nin muallak olarak naklettiğı rivayetin isnadlarını İbn Hacer zikretmiştir (Buhârî, “Teyemmüm”, 6; İbn Hacer, *Tağliku't-Ta'lik*, II, 188-189, a. mlf., *Fethu'l-Bârî*, I, 455).

⁶⁷ Zümer 39/67.

⁶⁸ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 39/2; Müslim, “Sıfatu'l-Kıyâme”, 19; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 40; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 39/6.

⁶⁹ Yûnus 10/26.

Cennet ehli: 'Allah bizi cehennemden kurtarıp cennete girdirmedi mi? Yüzlerimizi ağartmadı mı?' diye sorarlar" Devamında: *"Bunun üzerine (Allah'ın) hicabı açılır, Allah'a yemin olsun ki, Allah onlara bu temaşadan daha sevimli bir şey vermemiştir"* buyurduğunu⁷⁰ haber veren bu rivayette olduğu gibi, kimi zaman âyeti okuyup doğrudan açıklamış, kimi zaman da ashâbdan gelen sorulara cevap verirken âyete dair malumat vermiştir. Örneğin; *"Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Mâkâm-ı Mahmûd'a ulaştırsın"* âyetindeki⁷¹ *Mâkâm-ı Mahmûd* hakkında Hz. Peygamber, *"Ümmetime şefa'at edeceğim makamdır"* şeklinde cevap vermiştir.⁷²

Hz. Peygamber'in tefsirine vesile teşkil eden durumlardan bir diğeri de sahâbenin âyete arzu edilenden farklı bir anlam yükleyebilmesidir. Bakara sûresi 187. âyetindeki *"Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiye, iç"* lafza uyup beyaz ve siyah iplik alarak birbirinden ayırt etmeye çalışan Adî b. Hâtim'e Hz. Peygamber, *"Bunlardan maksat gecenin karanlığı ile gündüzün beyazlığıdır"* açıklamasıyla âyetteki mecâzı öğretmiştir.⁷³

Rasûlullah (s), kimi zaman bir hadis söyledikten sonra âyet okumuştur. Ebû Mûsa el-Eş'arî'den nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber: *"Allah zalime mühlet verir. Nihayet onu yakaladığında da elinden kaçırmaz"* buyurmuş ve ardından *"Zulme sapmış memleketlerin halkını yakaladığında, Rabbinin yakalaması işte böyledir! Şüphesiz O'nun yakalaması can yakıcı ve şiddetlidir"* âyetini⁷⁴ okumuştur.⁷⁵ Hz. Peygamber, bazı âyetleri önce ashâba sorup, ardından açıklama yapmıştır. *"İşte o*

⁷⁰ Müslim, "Îmân", 181; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 11, "Sıfatu'l-Cennet", 16; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 10/1.

⁷¹ İsrâ 17/79.

⁷² Ahmed, *el-Müsne'd*, XV, 427-428, 458. Ayrıca bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18, 74. Rivayetin isnadında yer alan Dâvûd b. Yezîd b. Abdurrahmân, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Dâvûd tarafından zayıf görülmüştür. İbn Adî ise sika kişilerin ondan nakillerini kabul etmiş ve hadislerinin yazılabileceğini belirtmiştir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 427-28; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 289; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 539; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VIII, 467-470; Zehebî, *Mizân*, II, 21-22) Dâvûd'dan bu rivayeti Vekî' b. el-Cerrâh nakletmiştir. Ayrıca *Makâm-ı Mahmûd*'un şefa'at olduğu bilgisini ihtiva eden başka rivayetler kaynaklarda yer almaktadır (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/12).

⁷³ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/28, "Savm", 16; Müslim, "Sıyâm", 33; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/26.

⁷⁴ Hûd 11/102.

⁷⁵ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/5; Müslim, "Birr ve Sıla", 61; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 12; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/5.

gün, yer kendi haberlerini anlatır” âyetini⁷⁶ okuduktan sonra “*Yerin anlatacağı haberleri bilir misiniz?*” şeklinde sorup ardından yeryüzünün yapacağı şahitlik hakkında bilgi vermesi buna örnek teşkil etmektedir.⁷⁷

Ehl-i kitaptan bazı kişilerin sordukları sorular da Hz. Peygamber’in tefsirine vesile olmuştur. Bir Yahudi Hz. Peygamber’e gelerek, “Sen cennettekilerin yiyip içeceğini mi iddia ediyorsun?” diye sormuş, Hz. Peygamber de “*Nefsim kudret elinde olan (Allah’a) yemin olsun ki, cennetliklerin her birine; yeme, içme ve cinsî iktidar bakımından yüz adamın kuvveti verilecektir*” şeklinde cevap vermiştir. Yahudi “Yiyip içen kişinin haceti ortaya çıkacak ancak cennette eziyet veren bir durum yoktur” deyince Hz. Peygamber (s) “*Onların artıkları vücutlarından ter olarak çıkar. Bu esnada karınları hazmeder*” buyurmuştur.⁷⁸

Örneklerde görüldüğü üzere Rasûlullah’ın (s) Kur’ân’ı insanlara tebliğ ve beyan etmesi çeşitli vesilelerle gerçekleşmiştir. Doğrudan âyeti veya âyetteki hükmü ilan ettiği gibi, insanların sorularını da cevaplamıştır. Hz. Peygamber’in açıklamaları, âyetleri çeşitli yönlerden tefsir etmektedir. Bazı âyetlerdeki mücmeli beyân etmiştir. Örneğin, Ka’b b. Ucre, ihramlı iken başındaki bitler yüzünden rahatsızlık duymuş, kurban kesilmeden ihramdan çıkamayıp saçlarını traş edememiştir. Hz. Peygamber de keffaret olarak kurban kesip kesemeyeceğini sormuş, Ka’b b. Ucre buna imkanı olmadığını söyleyince Hz. Peygamber “*Başını tıraş et, üç gün oruç tut, ya da her fakire yarım sâ’ olmak üzere altı fakiri doyur*” buyurarak “*...İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak*

⁷⁶ Zilzâl 99/4.

⁷⁷ Ahmed, *el-Müsneid*, XIV, 455; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 87; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 99.

⁷⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 33; Ahmed, *el-Müsneid*, XXXII, 18-19; Dârimî, “Rikâk”, 104; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 43/1. Nesâî bu rivayeti Zuhrûf sûresi 71. âyetine açtığı babda zikretmiştir. Cennetlik olanlara verilecek nimetlerden bahseden bu âyetin meali “*Onlar için altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız*” şeklindedir. A’muş rivayeti sahâbeden Zeyd b. Erkâm’a ulaştırırken an’ane ile nakilde bulunmuştur. A’muş an’ane ile naklettiği rivayetlerde tedlîste bulunmakla itham edilmiştir. Zehebî, meşhur hocalarından yaptığı nakillerin semâ ile olduğunu belirtip “an” lafzıyla yaptığı nakillerde tedlîs ihtimalinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu rivayette A’muş’in kendisinden nakilde bulunduğu kişi Sümâme b. Ukbe olup A’muş’in kendisinden nakilde bulunduğu hocaları arasındadır ancak meşhur isimlerden değildir. İbn Hacer, *Tabakâtü’l-Medellisîn*’de A’muş’i ikinci tabakada zikretmiştir (Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, II, 177; Zehebî, *Mîzân*, II, 224; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-Müdeellisîn*, s. 33). Ebû Nuaym, bu rivayetin A’muş’ten sabit olduğunu ve insanların ondan nakilde bulunduğunu belirtmiştir (Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, VIII, 116). Ayrıca rivayetin Câbir b. Abdullah’tan nakledilen şahidi bulunmaktadır (Ahmed, *el-Müsneid*, XXII, 293-294).

ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir...” âyetindeki⁷⁹ fidyenin miktarı hakkındaki mücmeli beyân etmiştir.⁸⁰

Hız. Peygamber, kimi âyetlerde umûm ifade eden lafızları tahsîs ederek hükmü açıklamıştır. Nitekim, kısas ile ilgili umûmi hüküm bildiren “*Onda (Tevrat'ta) üzerlerine şunu da yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tabidir. Kim de bu hakkını bağışlar, sadakasına sayarsa, o kendisi için keffaret olur. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerin ta kendileridir*” âyetini⁸¹, Müslüman bir kişinin kâfire karşılık kısas olarak öldürülmeyeceğini belirterek tahsîs etmiştir.⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de mutlak olarak yer alan hükümlerin bir kısmı Hız. Peygamber tarafından takyîd edilmiştir. Hız. Peygamber'in Sa'd b. Ebû Vakkâs'a malının ancak üçte birini tasadduk etmesine (vasiyyet etmesine) müsaade etmesi, miras taksimiyle ilgili “*(Bu paylaşırma, ölenin) yapacağı vasiyetten ya da borcundan sonradır*” âyetindeki⁸³ mutlak hükmü takyîd etmektedir.⁸⁴

Hız. Peygamber'in âyetleri tefsir yönlerinden bir diğeri, müşkillerin tavzihidir. Örneğin Necrânîlar: “*Ey Hârûn'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir kimse değildi. Annen de iffetsiz değildi*” âyetindeki⁸⁵ Hârûn'u Hız. Musa'nın kardeşi olan Harun zannetmişler ve Muğîre b. Şu'be'ye âyeti sormuşlardır. Muğîre cevap veremeyince, Hız. Peygamber'e gelip âyeti sormuş ve Hız. Peygamber'in “*Onlar, kendilerinden önceki peygamberlerin ve salih kimselerin isimlerini alıyorlardı*” açıklamasıyla

⁷⁹ Bakara 2/196.

⁸⁰ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 2/32, “Muhsar”, 5, 6, 7, 8, “Meğâzî”, 35, “Tıb”, 16, “İmân”, 34; Müslim, “Hac”, 80-86; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 3, “Hac”, 107; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 2/31, “Menâsik”, 96, 248. Ayrıca bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, X, 157.

⁸¹ Mâide 5/45.

⁸² Hız. Ali, Rasûlullah'ın sünnetinin “Kâfire karşılık müslümanın öldürülmeyeceği” şeklinde olduğunu belirtirken, Câbir b. Abdullah bizzat Hız. Peygamber'den bu hadisi nakletmektedir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 5/409; Ahmed, *el-Müsned*, XI, 241-242; Buhârî, “İlim”, 39; Tirmizî, “Diyât”, 17). Rivayetin âyetteki umûmî hükmü tahsîs etmesiyle ilgili olarak bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 490; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 261.

⁸³ Nisâ 4/11.

⁸⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 36, “Vesâyâ”, 2, “Ferâiz”, 6; Müslim, “Vasiyye”, 5; Tirmizî, “Vesâyâ”, 1. Sünnetin Kur'ân'daki mutlak hükmü takyîd etmesine örnek olarak zikrettiğimiz rivayet hakkındaki geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 368.

⁸⁵ Meryem 19/28.

âyette kastedilenin Hz. Meryem'in kendisine nispet edildiği salih kişi olduğu ortaya çıkmıştır.⁸⁶

H. Peygamber'den nakledilen hadisler arasında âyette yer alan müphem ifadelerin beyân edildiği de görülmektedir. Abdullah b. Zem'a, Hz. Peygamber'in hutbede iken Salih peygamberin devesinden ve bu deveyi kesen kişiden bahsettiğini ve "*Hani onların en bedbaht olanı (fekat çıkarmak için) ileri atılmıştı*" âyetini⁸⁷ okuyup "*Yani kavmin ileri gelenlerinden, şirret ve gücüyle tanınan bir adam ileri atıldı. Bu adamın kavmi içerisindeki durumu Ebû Zem'a'nın durumuna benziyordu*" buyurduğunu bildirmiştir.⁸⁸

H. Peygamber'in tefsirine dair kaynaklarda yer alan rivayetleri iki grupta ele alabiliriz. Birincisi, açık/sarîh nebevî tefsîr ki doğrudan âyetin tefsirine yönelik Allah Resulü'nden (s) nakledilen hadislerdir. Diğer ise, kapalı/gayr-ı sarîh tefsîrdir ve Allah Resulü'nün doğrudan bir âyetin tefsirine dair irad etmediği hadislerdir. İlk gruptaki rivayetler çeşitli vesilelerle âyetler hakkında bizzat Allah Resulü tarafından söylenen hadislerden oluşmaktadır. Bu türdeki hadisler, âyetleri farklı yönlerden tefsir etmektedir. İkinci gruptaki rivayetler ise, doğrudan bir âyet ile alakalı olarak söylenmeyip sahâbe ve takip eden nesillerdeki müfessirlerin re'yi ile âyetle ilişkilendirilmişlerdir.⁸⁹

H. Peygamber'in (s) tefsiri bahsinde gündeme gelen meselelerden birisi de Hz. Âişe'den nakledilen "Allah Resulü, Cebrâil'in öğrettiği, sayılabilecek kadar mahdud âyet haricinde Kur'an'dan bir şey tefsir etmezdi" yorumudur.⁹⁰ Hz. Peygamber'in tefsir miktarı ile ilgili zikredilen bu yorumun Hz. Âişe'ye nispetinin sıhhati ve nasıl anlaşılacağı ile ilgili tartışmalar bulunmaktadır. Taberî, Hz. Âişe'nin rivayetini naklettikten sonra isnadında bulunan Ca'fer b. Muhammed ez-Zübeyrî'nin

⁸⁶ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 20. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 427; Ahmed, *el-Müsned*, XXX, 141; Müslim, "Âdâb", 9;; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/1. Hz. Peygamber'in ayetteki müşkili tavzîhi hakkında bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 228.

⁸⁷ Şems 91/12.

⁸⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 91; Müslim, "Sıfatu'l-Kıyâme", 49; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 79, Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 91. Ebû Zem'a'nın kim olduğuyla ilgili görüşler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 705-706.

⁸⁹ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tahrîr fî Usûli't-Tefsîr*, s. 63-64.

⁹⁰ Taberî, *Tefsîr*, I, 89; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 396.

hadis ve âsâr ehli arasında sayılmadığını ve isnadının zayıf olduğunu belirtmektedir.⁹¹ Rivayeti Taberî'den nakleden İbn Kesîr de, “bu rivayet münker ve garibdir” diyerek Ca‘fer b. Muhammed hakkında Buhârî’nin “rivayetlerine mütabaat edilmez”, Ezdî’nin (374/985) ise “münkeru’l-hadîs” dediğini belirtmektedir.⁹² Nitekim ricâl kaynakları incelendiğinde Ca‘fer b. Muhammed’in genellikle cerhedildiği görülmektedir.⁹³

Rivayetin sıhhatiyle ilgili probleme işaret eden saydığımız müellifler, rivayetle alakalı bazı açıklamalar yapmışlardır. Taberî, tefsiri üç kısma ayırarak incelemekte olup Hz. Âişe’den nakledilen rivayetin bu tasnifini desteklediğini belirtmektedir.⁹⁴ Hz. Peygamber’in beyân etmekle mükellef olduğu bilgilerin bir kısmı, Allah Teâlâ’nın Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber’e bildirdikleridir. Ancak bu rivayet, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın az bir kısmını tefsir ettiği, kendisine indirilen zikri, insanlara beyan etmeden bıraktığı şeklindeki bazı mesnedsiz iddiaları doğrulamamaktadır. Çünkü Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’i nâzil olan âyetleri tebliğ ve beyân etmekle mükellef kılmış, Hz. Peygamber de bu görevi yerine getirmiştir. Abdullah b. Mes‘ûd’dan nakledilen “Bizden birisi on âyet öğrendiğinde, bunların anlamlarını öğrenip gereğince amel etmeden başka âyetler öğrenmezdi” rivayeti de ashâbın Hz. Peygamber’den Kur’ân tefsirini öğrendiğini göstermektedir.⁹⁵ Taberî, bu yorumuyla Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı ashâbına tebliğ edip açıkladığını, Hz. Âişe’den nakledilen rivayetin sübûtunda problem olduğunu, her halükarda Hz. Peygamber’in tefsirinin bir kısmının vahye dayandığını ve bunların da az sayıda olduğunu ortaya koymaktadır.

⁹¹ Taberî, I, 89.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 14. Suyûtî de İbn Kesîr’e atıfta bulunarak hadisin münker olduğunu belirtmektedir (Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 300).

⁹³ İbn Ebû Hâtim, Ca‘fer b. Muhammed’in ismini anmış ancak hakkında değerlendirmede bulunmamıştır. İbn Hibbân, *es-Sikât*’ında yer vermiştir. (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 487; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 133-34; İbn Hacer, *Lisân*, II, 468).

⁹⁴ Taberî, eserinin mukaddimesinde tefsiri üç kısma ayırmaktadır. Buna göre sadece Allah’ın ilminde olup kimsenin bilemeyeceği bilgiler, Hz. Peygamber’in bildirmesiyle insanların bilebileceği Hz. Peygamber’e beyân görevi verilen emir, nehiy, helal, haram, hadler ve farzlara dair bilgiler ve Kur’ân’ın indiği lisanı bilen kimselerin kolaylıkla bilebileceği bilgiler (Taberî, *Tefsîr*, I, 74-75). Tefsirin ikinci kısmında yer alan Hz. Peygamber’in açıklamasıyla bilinebilecek hususların bir kısmının Hz. Peygamber’e vahiy ile bildirilmiş olması sebebiyle bu rivayet Taberî’nin tasnifini desteklemektedir.

⁹⁵ Taberî, *Tefsîr*, I, 87-89.

H. Âişe'den nakledilen rivayete yer veren İbn Hibbân, isnadıyla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. O bu rivayette tefsir ile kastedilenin H. Peygamber'in doğrudan bazı âyetleri açıklaması olduğunu, ancak sünnetin tamamının Kur'ân'ın tefsiri olduğunu belirtmiş ve “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik”⁹⁶ âyetini delil olarak zikretmiştir.⁹⁷ İbn Atıyye (541/1147), H. Peygamber'in Cebrâil'in bildirmesiyle yaptığı tefsiri, Kur'ân'ın mugayyebâtı, mücmelinin tefsiri gibi sadece Allah'ın tevfiği ile bilinebilecek hususlar olarak belirtmektedir.⁹⁸ İbn Kesîr, Taberî'nin rivayet hakkında değerlendirmede bulunduğunu belirterek “Şayet rivayet sahih ise, doğru olan anlamı şu şekildedir: Az sayıdaki âyeti tefsirinden maksat, ancak Allah'ın Cebrâil vasıtasıyla bildirmesiyle anlaşılabilir âyetlerdir” diyerek Taberî'nin görüşünü özetlemiştir.⁹⁹

Görüldüğü üzere H. Âişe'ye nispet edilen sözün isnadında rivayetleri terk edilen Ca'fer b. Muhammed bulunmaktadır. Konuyla ilgili yorum yapan müellifler, muhtemelen H. Peygamber'den nakledilen tefsire dair rivayetleri de dikkate alarak değerlendirmede bulunmuşlardır. Buna göre, H. Peygamber ashâbın ihtiyaç duyduğu hususları açıklamış, nâzil olan vahyi tebliğ edip beyân etmiştir. Örneklerini sunduğumuz vesilelerle gerçekleşen H. Peygamber'in tefsiri, Kur'ân'ı çeşitli yollarla açıklamıştır. H. Peygamber, sîretiyle örnek olmuş; O'nun sünneti de bir bütün olarak Kur'ân'ın tefsiri için ümmete miras kalmıştır.¹⁰⁰

4.4. Sahâbe ve Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri

Ashâb, H. Peygamber'in örnekliği altında yetişmiş, vahyin nâzil oluşuna şahitlik etmiştir. Bu yönüyle sonraki nesillerin erişemeyecekleri hususiyetlere sahip olmuşlardır. H. Peygamber'in yanında bulunan ashâb, Kur'ân'ı öğrenmek için

⁹⁶ Nahl 16/44.

⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 396.

⁹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, I, 41. İbn Atıyye, kıyametin kopma vakti gibi Allah'ın bildirmediği konuların mugayyebâtından olduğunu, (H. Peygamber'in) lafızlardan hareketle bilebileceği kaç defa sûra üfleneceği, yeryüzü ve gökyüzünün katmanları gibi hususların da mugayyebât kapsamında değerlendirilebileceğini belirtmektedir.

⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 14.

¹⁰⁰ Benzer görüşler için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 55.

gayret sarf etmiş, çoğunlukla on âyet öğrenip amelleri yerine getirdikten sonra diğer on âyeti öğrenmeye başlamıştır.¹⁰¹

Sahâbe nesli, Hz. Peygamber'den sonra tefsir ilminin merkezinde yer almıştır. Sahâbenin tefsirinin bir kısmı hükmen merfû kabul edilmiştir. Hâkim, Buhârî ve Müslim'in sahâbenin tefsir rivayetlerini merfû saydıklarını belirtmektedir.¹⁰² Suyûtî, Hâkim'in ilk başta bu görüşte olduğunu, ancak sonra bu görüşünden döndüğünü ve sahâbenin sadece sebab-i nüzûle dair rivayetlerini hükmen merfû kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁰³ İbnü's-Salâh, ashâbın "Hz. Peygamber (s) şöyle buyurdu" demese de akıl yürütmenin mümkün olmadığı konularda verdikleri bilgiler ile sebab-i nüzûle dair rivayetlerini hükmen merfû saymıştır.¹⁰⁴ İbn Hacer, Hz. Peygamber'den nakledilmese bile sahâbe tefsirinin hükmen merfû kabul edilmesi için İsrâiliyyat ile meşgul olmayan sahâbeden nakledilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu rivayetler, yaratılışın başlangıcı ve peygamberlerin haberleri gibi geçmişle veya fiten, melâhim ve kıyamet ahvali gibi gelecekle ilgili konulardan oluşmaktadır.¹⁰⁵

Sahâbenin sebab-i nüzûlü bildirmelerine örnek olarak Âl-i İmrân sûresi 77. âyeti hakkındaki rivayeti inceleyebiliriz. Abdullah b. Ebû Evfâ'dan nakledildiğine göre adamın birisi malını satmak üzere pazara çıkarmıştı. Müslümanlardan birisini kandırıp malını yüksek bir bedelle satmak için, malına verilmeyen fiyatın verildiğine dair yemin etti. Bu olay üzerine "*Şüphesiz, Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya...*" (Âl-i İmrân 3/77) âyeti nâzil oldu.¹⁰⁶ Bu rivayette sahâbî Abdullah b. Ebû Evfâ, Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen bir hadiseden bahsetmiş, âyetin bu olay üzerine nâzil olduğunu belirtmiştir. Yaşanan hadisenin

¹⁰¹ Ahmed, *el-Müsne'd*, XXXVIII, 466.

¹⁰² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 79, 211, 726, II, 283. Hâkim, Buhârî ve Müslim'in bu şekilde düşündüklerini belirtirken kendilerinden nakilde bulunmamakta, konuyla ilgili bir delil zikretmemektedir. Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Ammâr Ahmed es-Sayâsine, *el-Merfû 'Hükmen*, s. 779-781.

¹⁰³ Hâkim, *'Ulûmu'l-Hadîs*, s. 154-155; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 216.

¹⁰⁴ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 50.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, I, 107-108. Ayrıca bk. Kaya, Mesut, "*Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyata Yaklaşım ve Kitab-ı Mukaddes Bilgilerinin Kullanımı*", Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 100-101.

¹⁰⁶ Buhârî, *"Kitâbu't-Tefsîr"*, 3/3, "Buyû'", 27, "Şehâdât", 25.

Peygamber'in (s) sağığında iken gerçekleşmiş olması ve sahâbenin ictihadı ile konuya dair yorumda bulunmaması sebebiyle bu tür rivayetler hükmen merfû kabul edilmiştir.

Sahâbeden nakledilen kırâate dair rivayetlerin hükmen merfû olarak kabul edilmesi tartışılmıştır. Ashâbın aktardığı kırâate dair bilgileri Hz. Peygamber'den öğrenme ihtimali bulunmaktadır. Bu tür rivayetlerin bir kısmı, âyetleri açıklamak için sahâbenin tefsirini ihtiva eden bilgilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla sahâbenin bu kırâati Hz. Peygamber'den öğrendiğini açıklaması durumunda bu rivayetler merfû kabul edilirken, Hz. Peygamber'den öğrendiğini açıklamaması durumunda mevkûf kabul edilmiştir.¹⁰⁷ Sahâbenin re'yine dayanan, dil ve belagat bilgisi ile bilinebilecek hususlar veya şer-i hüküm izahları ise mevkûf kabul edilmiştir.¹⁰⁸

Sahâbe neslinin tefsir konusunda farklılıkları bulunmaktadır. Kur'ân Arapça nâzil olmakla birlikte ashâbın, inen âyetlerin tamamını anladığı söylenemez.¹⁰⁹ Ashâb arasında ilim yönünden kuvvetli bir zeka ve güçlü hafızaya sahip olanlar bulunmaktadır. Ancak her sahâbînin ilmî istidadı aynı düzeyde değildir. Ayrıca ashâbın tamamı sürekli Hz. Peygamber'in yanında bulunmamıştır.¹¹⁰ Üstelik sahâbeden ilmî yönü kuvvetli olup Hz. Peygamber'in yanında uzun süre kalanlardan bazıları tefsir konusunda temkinli davranmıştır.¹¹¹ Bu yüzden sahâbenin tefsir konusundaki birikimleri arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır.¹¹²

¹⁰⁷ Konuyla ilgili görüşler ve değerlendirmesi için bk. Ammâr Ahmed es-Sayâsine, *el-Merfû ' Hükmen*, s. 728-735.

¹⁰⁸ Sehâvî, *Fethu 'l-Muğîs*, I, 156; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 181.

¹⁰⁹ İbn Haldun Kur'ân'ın indiğı dönemdeki Arapların tamamının Kur'ân'ı anladığını iddia etmiştir. Ancak Ahmed Emin, buna itiraz etmiştir. Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 46-47.

¹¹⁰ Sahâbe, ticaret veya ziraatle meşğul olurken Ebû Hüreyre karın tokluğuna Hz. Peygamber'e hizmet etmiş, diğer sahâbîlerin iştmediklerini ezberlemiştir (Buhârî, "İlim", 42; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 159).

¹¹¹ Hz. Ebubekir'e Abese sûresi 31. âyetindeki "ebbâ" kelimesi sorulduğunda: "Kur'ân hakkında bilgim olmadan bir şey söylersem, hangi yer beni üzerinde taşır, hangi gök altında barındırır." demiştir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 136).

¹¹² Sahâbenin Kur'ân'ı anlama çabaları, Kur'ân'ı anlama ve yorumlamadaki farklı yaklaşımlarına dair bir değerlendirme için bk. Erul, Bünyamin, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları (Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine)", *VII, Kur'ân Sempozyumu Kur'ân ve Müslümanlar 15-16 Mayıs 2004/Kayseri*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, ss. 23-40.

Sahâbeden Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd, Zübeyr b. Avvâm, Zeyd b. Sâbit, Ebû Musa el-Eşârî tefsir konusunda öne çıkmaktadır.¹¹³ Bu isimlerden İbn Abbas Hz. Peygamber'in duasına mazhar olmuş ve "tercümânü'l-Kur'ân" şeklinde anılmıştır.¹¹⁴ Birçok sahâbîden sonra vefat eden İbn Abbas, tâbiîn neslinin tefsir konusunda yegâne merciî olmuştur. Benzer şekilde Hz. Ali, Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ûd da tefsir rivayetlerinin çokluğuyla öne çıkmaktadır.¹¹⁵

Sahâbe döneminde fethedilen yeni şehirlerde İslam'a giren insanların Kur'ân'ı anlama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde bazı şehirlere çeşitli görevler sebebiyle veya doğrudan ilim öğretmek için giden sahâbîler etrafında ilim halkaları oluşmuştur. Tefsire dair bilginin intikal ettiği bu ekollerde tâbiîn neslinin önemli müfessirleri yetişmiştir. Mekke'de İbn Abbas, Medine'de Übey b. Ka'b, Irak'ta İbn Mes'ûd, etrafında ilim halkaları oluşan sahâbîlerdir.¹¹⁶ Tefsir ilminin kuruluş döneminde etkin olan bu ekollerden sonra Mısır, Afrika, Endülüs ve Mâverâünnehir ekolleri ortaya çıkmıştır.¹¹⁷

Sahâbenin Kur'ân tefsiri çoğunlukla âyetteki hükmün veya insanlara garip gelen lafızların açıklanması şeklinde gerçekleşmiştir. Kur'ân tefsirinin henüz tedvîn edilmediği bu dönemde ashâb, Hz. Peygamber'den naklettikleri yanında kendi yorumları ile tefsir yapmıştır. Özellikle İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b tâbiîn neslinin anlamakta zorlandığı birçok âyeti yorumlamıştır.¹¹⁸

Tâbiîn nesli ashâbın yanında yetişmiş, hem Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlere erişmiş, hem de sahâbenin tefsir konusundaki yorumlarını öğrenmiştir.

¹¹³ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 204-205. Suyûtî bu listeyi yaparken tefsir konusunda otorite olanları belirtmiş, tefsir rivayetlerinin çokluğunu kastetmemiştir.

¹¹⁴ Hz. Peygamber, "*Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret*" şeklinde kendisine dua etmiştir. rivayetin farklı tariklerinde "*hikmeti öğret, kitabı öğret, Kitab'ın te'vilini öğret*" lafızları yer almaktadır (Ahmed, *el-Müsned*, IV, 225; Buhârî, "İlim", 17, "Vudû", 10, "Fezâilü's-Sahâbe", 24, "İ'tisâm", giriş; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 138; Tirmizî, "Menâkıb", 116).

¹¹⁵ Sahâbenin tefsirde önde gelen isimleri ve değerlendirmeler için bk. Demirci, "Tefsirin Doğuşu ve Tedvîni", s. 91-94.

¹¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 75, 87.

¹¹⁷ Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunda" s. 28.

¹¹⁸ Sahâbenin tefsirinden örnekler ve hususiyetleri için bk. Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 76-97.

Tâbiîn neslinin Hz. Peygamber (s) veya sahâbeye isnad etmeden naklettikleri sebab-i nüzûl veya re'y ile bilinemeyecek konulardaki açıklamaları hükmen merfû kabul edilmiştir. Ancak bu rivayetler mürsel olmaktadır.¹¹⁹ Tâbiînin verdiği bu tür bilgiler, kendi re'yi ile bilemeyeceği hususlardır. Her ne kadar kaynağını açıklamasa da, tâbiîn nesli bu muhtevadaki rivayetleri sahâbeden ve dolayısıyla Hz. Peygamber'den nakletmektedir.

Sahâbe neslinde görüldüğü üzere tâbiîn neslinin tefsir bilgisi de farklılık göstermektedir. Tefsir mekteplerinde yetişen önemli bazı isimler, tefsire dair rivayet ve yorumların sonraki döneme intikalinde önemli rol üstlenmiştir. Tâbiîn neslinde dikkat çeken diğer bir husus, ilimde derinleşenlerin büyük çoğunluğunun mevâlîden olmasıdır. Fethedilen topraklardan köle olarak İslam'a giren ve ardından efendileri tarafından serbest bırakılanlar ile bir Arap kabilesi aracılığıyla İslam'a girip o kabilenin mevâlîsi sayılanların oluşturduğu bu gayri Arap kişiler, tâbiîn neslinden itibaren ilimde öne çıkmışlardır. Arapların daha çok yönetim ve ticaret ile meşgul olup savaşlara katılmaları ilme yönelmelerini engellemiştir. Mevâlînin Arap olmadığı için yönetimde yer bulamamaları ve fakir olanlarının ticaret yapamaması ilimle meşgul olmalarına katkı sağlamıştır. Sahâbenin mevâlîden olan bazı hizmetçileri (İbn Abbas'ın azatlısı İkirime, İbn Ömer'in azatlısı Nâfi' gibi) ashâbın yanında uzun vakit geçirmiş, kendilerinden birçok bilgiyi öğrenmişlerdir.¹²⁰

Tâbiîn devrinde sahâbe döneminden farklı olarak Kur'ân'ın baştan sona tefsir edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemde Hz. Peygamber ve sahâbeden nakledilen rivayetlerin yanında müfessirler re'y ile âyetleri açıklamış; şiir, nesir, deyim ve atasözleri şahit olarak kullanmış, ehl-i kitaptan nakilde bulunmuşlardır.¹²¹ Âyetler hakkında geniş fikhî izahlar, âyetlerden istinbat ve istidlal yoluyla çıkarılan

¹¹⁹ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 216. Suyûtî, tâbiînin sebab-i nüzûl rivayetlerinin merfû kabul edilmesi için iki şart öne sürmektedir: senedi muttasıl olmalı ve Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr gibi tâbiînin meşhur müfessirlerinden nakledilmeli veya başka mürsel rivayetlerle desteklenmelidir (Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 9). Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Ammâr Ahmed es-Sayâsine, *el-Merfû' Hükmen*, s. 760-763.

¹²⁰ Mevâlînin ilimde derinleşmesine sebep olan başka hususlar bulunmaktadır. Mevâlînin kimler olduğu ve ilimde öne çıkmalarının sebepleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *DİA*, IXX, 424-426; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 19-20; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, s. 152-154; Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 106.

¹²¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 91; Birışık, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı", s. 47.

hükümler ve tarihî bilgiler de tâbiîn dönemi tefsir çalışmaları içerisinde yer almıştır.¹²²

Sahâbenin önemli isimleri etrafında oluşan tefsir ekolleri, tâbiîn döneminde daha da belirginleşmiştir. Tâbiîn neslinden Mekke’de Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvus b. Keysân; Medine’de Ebu’l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem; Irak’ta Alkame b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda‘, el-Esved b. Yezîd, Mürre el-Hemdânî, Âmir eş-Şa’bî, Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme, İbrahim en-Nehâi gibi isimler yetişmiştir.¹²³

Tefsir ekollerinde yetişenler arasında, kendisine eser nispet edilen isimler de bulunmaktadır. Dolayısıyla hicrî birinci asrın sonlarında, tâbiîn döneminde tefsirin tedvîni başlamıştır. Saîd b. Cübeyr (94/713?), Mücâhid b. Cebr (103/721), Katâde b. Diâme’ye (117/735) tefsir nispet edilmişse de günümüze ulaşan ilk tefsir, tebe-i tâbiînden Mukâtil b. Süleymân’a aittir. Günümüze ulaşması yönüyle tefsirin tedvînine tarih vermek gerekirse, en geç hicrî 150 yılında başladığını söyleyebiliriz.¹²⁴ Nitekim Zehebî, hicrî 143 yılı hakkında bilgi verirken, hadis, fıkıh ve tefsirin tedvîn edilmeye başlandığını belirterek çeşitli bölgelerde eser yazan isimlerden bahsetmektedir.¹²⁵

Sahâbe döneminde, Kur’ân’ın Mushaf halini alışı, tâbiîn neslinin ihtiyaçları ve büyüyen coğrafyaya paralel olarak Kur’ân’ın tefsiri de genişlemiştir. Tâbiîn neslinden itibaren ise, Kur’ân baştan sonuna kadar tefsir edilmiş, rivayetlere ilave olarak çeşitli bilgiler de tefsire dâhil edilmiştir. Netice itibariyle tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesliyle birlikte sistematik bir tefsir çabası ortaya çıkmış; Kur’ân’ı anlama çabasının veya yürütülen tefsir faaliyetinin tedvîniyle birlikte ilk eserler telif edilmiştir.

¹²² Tâbiîn tefsirinin özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 131-136; Demirci, “Tefsirin Doğuşu ve Tedvîni”, s. 97.

¹²³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 112-113. Tâbiîn dönemi tefsir faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. aynı eser s. 90-136.

¹²⁴ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 126.

¹²⁵ Zehebî, *Târîh*, III, 775.

Araştırmamız boyunca değineceğimiz temel kavramlar ve Kur'ân tefsirinin tarihi süreci hakkında bu bilgileri ele aldıktan sonra kitâbu't-tefsîr literatürünü incelemeye başlayabiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTÂBU'T-TEFSÎR LİTERATÜRÜNÜN GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde ilk olarak birçoğu günümüze ulaşmayan hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîrler, müelliflerinin vefat tarihine göre sıralanarak incelenecektir. Her bir eser hakkında müellifin biyografisinden hareketle ilmî kişiliği, eserin içeriği ve yöntemi ile ilgili bilgi verilecektir. Ardından eserin müellife aidiyeti, kaynakları, ravileri ve sonraki eserlerde ne kadarının yer aldığı tespit edilecektir.¹ Böylelikle ele alınan eserin literatür içerisindeki yeri hakkında bir kanaat oluşacaktır. Günümüze ulaşan müstakil kitâbu't-tefsîrler ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri kronolojik sıralama içerisinde kısaca zikredilip sonraki başlıklar altında detaylı incelenecektir.

1.1. HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA KİTÂBU'T-Tefsîr LİTERATÜRÜ

Hicrî ilk üç asır, tefsire dair sahife ve kitaplar ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin yoğun olarak telif edildiği bir dönemdir. Tâbiîn döneminde ilimlerin tedvîn edilmesiyle birlikte tefsire dair rivayetler ve yorumlar da kaydedilmeye başlanmıştır. Tefsir ekolleri ismiyle anılan ve sahâbenin tefsir ilminde şöhrat bulan isimleri etrafında oluşan Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetleri zamanla Kur'ân'ın baştan sona tefsir edildiği eserlerin doğuşuna imkân sağlamıştır. Hicrî birinci asrın sonlarında küçük hacimli eserler ile başlayan süreç, hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren sistemli ve Kur'ân'ın tamamını ihtiva eden eserlerin ortaya çıkmasıyla devam etmiştir. Aynı dönemde hadis ehlinden bazı kişilerin telif ettiği müstakil kitâbu't-tefsîrler de bulunmaktadır. Hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren ise, hadis kaynaklarında tefsire dair hususî bölümlerin oluşturulduğu görülmektedir.

Kaynaklarda kendisine tefsir nispet edilen isimlerin bir kısmı, dönemin tefsir faaliyetlerinin merkezinde yer alan kişilerdir. Bu isimlere eser nispet edilmesi, tefsire dair görüşleri ve naklettiği rivayetlerin çok olması sebebiyledir. Tefsirde kaynak kişi olarak isimlendirebileceğimiz bu isimlerin başında İbn Abbas yer almaktadır. İbn Abbas, hem merfû rivayetleri aktaran bir ravi, hem de tefsire dair görüşleri bulunan müfessir bir sahâbî olarak tefsir rivayetlerinin merkezinde yer almaktadır. Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde 13 yaşında olan İbn Abbas, bilmediği hususları diğer

¹ Taberî, Sa'lebî ve İbn Ebû Hâtim ilk üç asırda telif edilen tefsirleri (farklı miktarlarda) eserlerinde derlemişlerdir. Kaybolan eserlerin, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile Taberî, Sa'lebî, ve İbn Ebû Hâtim'in tefsirlerinde ne kadarının yer aldığını tespit etmeye çalışacağız. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri araştırmamızın esas konusu olduğu için hadis ehlinin müstakil kitâbu't-tefsîrlerden ne ölçüde faydalandıklarını ortaya koyacağız.

sahâbîlere sorarak öğrenmiş, Arap dilinin inceliklerinden yararlanmış, ehl-i kitaptan naklettikleriyle birlikte tefsir rivayetlerinde en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Hz. Peygamber'in duasına mazhar olan İbn Abbas, sahip olduğu geniş bilgi sebebiyle "tercümânü'l-Kur'ân" gibi sıfatlarla anılmıştır.²

İbn Abbas, eser telif etmemiştir. Fakat talebelerinden veya rivayetlerine erişen kişilerden bir kısmı eser telif etmiştir. Nitekim kendisine kitâbu't-tefsîr nispet edilen Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime ve Atâ b. Ebû Rebâh başta olmak üzere birçok kişi onun yanında yetişmiş, sonraki dönemlerdeki birçok isim de onun rivayetlerini aktarmıştır. İlk dönemden itibaren İbn Abbas rivayetlerinin nakledildiği tarikler, hadis münekkidi tarafından değerlendirilmiş, bazıları sağlam görülmemiştir. İlerleyen sayfalarda detaylı olarak inceleyeceğimiz için bu kısımda en sağlam ve en zayıf görülen tarikler hakkında kısa bilgi vermekle yetinmek istiyoruz.³

İbn Abbas rivayetlerinin sonraki nesillere intikalinde en güvenilir isnad, *Muâviye b. Sâlih - Ali b. Ebû Talhâ - Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr - İbn Abbas* tarikidir.⁴ Bu isnadla nakledilen rivayetler Ali b. Ebû Talhâ'nın sahifesinde yer almış ve Buhârî, Müslim, Taberî, İbn Ebû Hâtim ve diğerleri bu isnad ile nakillerde bulunmuştur.

İbn Abbas rivayetlerinin en zayıf isnadı, *Ebû Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî - Ebû Sâlih - İbn Abbas* tarikidir.⁵ Zira Kelbî'nin Süfyân es-Sevrî'ye "Sana Ebû Sâlih'ten naklettiklerimin tamamı yalandır" dediği nakledilmektedir.⁶ Öte yandan günümüze ulaşan ve "İbn Abbas'ın Tefsiri" ismiyle anılan Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) derlediği *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas* isimli eser, Kelbî - Ebû Sâlih tarihiyle İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerden oluşmaktadır.⁷

² Ahmed, *el-Müsne'd*, IV, 225; Buhârî, "İlim", 17, "Vudû", 10, "Fezâilü's-Sahâbe", 24, "İ'tisâm", giriş; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 138; Tirmizî, "Menâkıb", 116.

³ İbn Abbas'ın rivayetlerinin tariklerinin sıhhati hakkında bk. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207-211; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 430.

⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207.

⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 430.

⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 101.

⁷ Sezgin, *Târîh*, I, 67. Günümüze ulaşan bu eserin tercümesi yayımlanmıştır (Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *Tefsîr-i İbn Abbâs*, I-V, (Çev. M. Cevher Caduk), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2016).

Tefsir ilmi ve tefsir rivayetlerindeki merkezî konumu sebebiyle araştırmamız boyunca İbn Abbas'tan çokça bahsedeceğiz. Pek çok araştırmaya konu olan İbn Abbas hakkında bu kadar bilgiyle yetinip, şimdi hicrî ilk üç asırdaki *Kitâbu't-Tefsîr* literatürünü incelemeye başlayabiliriz.⁸

1. Saîd b. Cübeyr (94/713?), *et-Tefsîr*

Tâbiîn neslinin tefsirdeki önemli isimlerinden olan Saîd b. Cübeyr; İbn Abbas ve Abdullah b. Ömer başta olmak üzere birçok sahâbîden nakilde bulunmuştur. Özellikle İbn Abbas'tan çokça istifade eden İbn Cübeyr, onun meclisinde işittiklerini yazarak kaydetmiştir.⁹ Onun hakkında Süfyân es-Sevrî, “Tefsiri şu dört kişiden alın: Saîd b. Cübeyr, İkrime, Mücâhid ve Dahhâk” demiştir.¹⁰ İbn Abbas yaşlandığı dönemde Kûfe'den gelip kendisine soru soranlara Kûfe'de Saîd b. Cübeyr varken Mekke'ye gelmelerinin gereksiz olduğunu söylemiştir.¹¹

İbn Abbas'ın meclisinde iken işittiklerini yazı ile kaydettiği bildirilen İbn Cübeyr, Halife Abdulmelik b. Mervân'ın isteği üzerine tefsir yazmıştır.¹² Atâ b. Dinâr, Saîd b. Cübeyr ile görüşmediği halde tefsirini divanda görüp nakilde bulunmuştur.¹³ Saîd b. Cübeyr'in rivayetleri birçok tefsir kitabına girmiştir. Nitekim Fuat Sezgin, Taberî ve diğer kaynaklarda yer alan rivayetlerinden hareketle İbn Cübeyr'in tefsirinin lügavî ve tarihî bilgiler ihtiva ettiği yorumunu yapmıştır.¹⁴ Ali b.

⁸ İbn Abbas'ın tefsir ilminde ve tefsir rivayetlerindeki konumu hakkında bk. Fazlu'l-Mevlâ Abdülkerim Ahmed, *Menhecu Abdillâh b. Abbâs fî't-Tefsîr Dirâse Mevzûiyye*, Yüksek Lisans Tezi, Câmiatu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, Sudan, 2000, s. 100-256; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 59-74; Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah ibn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. XI, sy. 2, 1972, s. 74-83; Çetin, Mustafa, “Abdullah b. Abbas ve Tefsiri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, 1983, s. 227-238.

⁹ Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 9-11; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 275-276; Zehebî, *Siyer*, V, 187-198; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 11-14.

¹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 293.

¹¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 9.

¹² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 332; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 68; Zehebî, *Mizân*, III, 70.

¹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 332; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 68; Zehebî, *Mizân*, III, 70. Burada divan ile kastedilen yerin, devletin idarî, askeri ve malî hizmetleri yerine getirirken kullandığı defterlerin muhafaza edildiği mekân olması muhtemeldir. Çünkü divan kelimesi, hem bu defterler hem de defterler ile devlet memurlarının bulundukları yer için kullanılmaktadır. Krş. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, s. 39-40.

¹⁴ Sezgin, *Târih*, I, 69.

Ebû Talhâ ve Dahhâk, İbn Abbas ile görüşmedikleri halde ondan yaptıkları nakillerde öğrencisi Saîd b. Cübeyr'den yararlanmışlardır.¹⁵

Saîd b. Cübeyr'in tefsire dair görüşlerinden 27 rivayet, Yahyâ b. Yemân el-İclî (179/805) tarafından nakledilmiş ve günümüze ulaşmıştır. Yahyâ b. Yemân'a nispet edilen eseri İbn Cübeyr'in tefsirinden bir parça olarak isimlendirmek daha doğru olacaktır.¹⁶

2. Mücâhid b. Cebr (103/721), *et-Tefsîr*

İbn Abbas'ın huzurunda otuz defa Kur'ân'ı hatmedip üç defa baştan sona tefsir eden Mücâhid b. Cebr, tâbiîn neslinin tefsiri en iyi bilen olarak kabul edilmiştir.¹⁷ İbn Abbas dışında birçok sahâbîden nakilde bulunmuş, Hz. Ali ve Übey b. Ka'b'dan kırâat öğrenmiştir.¹⁸ Mücâhid, Kur'ân'da yer alan olayların yaşandığı yerler için Hadramut ve Babil gibi yerlere gidip incelemeler yapmıştır.¹⁹ Tefsir konusundaki çabası sebebiyle Süfyân es-Sevrî tarafından "Mücâhid'den sana tefsir ulaşırsa yeterlidir" şeklinde övülmüştür.²⁰ Bazı konuları ehl-i kitaba sorduğu için onu eleştirenler de olmuştur.²¹ Ayrıca tefsirde aklî çıkarımlarda bulunan ilk kişiler arasında sayılmıştır.²²

Kaynaklarda Mücâhid'in tefsir telif ettiği belirtilmektedir.²³ İmâm Şâfiî ve Buhârî'nin itimat ettiği bu eserden²⁴ birçok kişi nakilde bulunmuştur. Mücâhid'in yaklaşık 700 tefsir rivayeti İbn Ebû Necîh yoluyla Taberî'nin tefsirinde yer almaktadır. Taberî ayrıca ilk dönemde telif edilmiş tefsirlerden Mücâhid'in

¹⁵ Zehebî, *Mîzân*, II, 326; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207.

¹⁶ Bu eseri, Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî'nin derlediği dört tefsiri tanıtacağımız başlık altında inceleyeceğiz.

¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 412.

¹⁸ Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 319; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 419; Zehebî, *Tezkira*, I, 71-72; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 42-44.

¹⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 72.

²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 210.

²¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 43.

²² Sezgin, *Târîh*, I, 70.

²³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1216; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 308; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 427; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 278; Sezgin, *Târîh*, I, 71.

²⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 427.

rivayetlerini nakletmektedir.²⁵ Buhârî, İbn Abbas ve Mücâhid'in rivayetlerini Firyâbî'nin günümüze ulaşmayan tefsirinden aktarmaktadır.²⁶ Buhârî'nin tefsir bölümünde, Mücâhid'in 144 isnadsız filolojik izahı bulunmaktadır.²⁷

Mısır Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüsha, Mücâhid b. Cebr'e nispet edilerek basılmış; ancak eserin ona aidiyeti tartışılmıştır.²⁸ Mücâhid'in tefsiri üzerine araştırma yapan Ahmed İsmail Nevfel'e göre eseri, "İbn Hayrûn'un selefin tefsir görüşlerinden seçtiği bir tefsir" olarak isimlendirmek gerekmektedir.²⁹ Mücâhid'in kaynaklarda yer alan rivayetleri ile bu nüshadaki rivayetleri karşılaştırarak yapılacak bir araştırma sonucunda sağlıklı bir neticeye ulaşılabilir.

Müslim b. Hâlid ez-Zencî (179/795), Mücâhid'in tefsir rivayetlerini nakleden ravilerden birisidir.³⁰ Günümüze ulaşan ve Müslim b. Hâlid'e nispet edilerek basılan eserdeki 162 rivayetin biri hariç tamamı Mücâhid'ten nakledilmektedir. Bu eseri, Mücâhid'e nispet ederek er-Remlî'nin derlediği dört tefsiri tanıttığımız başlık altında inceleyeceğiz.

3. Dahhâk b. Müzâhim (105/723), *et-Tefsîr*

Hayatı hakkında çok bilgi bulunmayan Dahhâk'ın güvenilirliği konusunda hadis münekkidleri ihtilaf etmiştir.³¹ Dahhâk, sahâbe ile görüşmemiş ancak İbn

²⁵ Sezgin, *Târih*, I, 71; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 53.

²⁶ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 66; Hudayrî, "el-İmâm el-Müfessir Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212) ve Menhecuhû fî Tefsîrihî", *Mecelletü'l-Ulûmî's-Şer'iyye*, c. 43 (2017), s. 374.

²⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148.

²⁸ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm, Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, Kahire 1989. Konuyla ilgili çalışma yapan Cerrahoğlu, eserin Mücâhid'e değil de eserdeki isnadlarda değişmeyen tek kişi olan Adem b. Ebû İyâs'a nispet edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira rivayet tefsirleri, genellikle rivayetleri derleyen kişiye nispet edilmektedir (Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsîr", *AUİFD*, sy. 23, 1978, s. 49-50).

²⁹ Nitekim yazma nüshanın ilk sayfasında "İbn Hayrûn'un Verkâ'dan, onun da İbn Ebû Necîh'ten, onun da Mücâhid'den naklettiği tefsir" ibaresi yer almaktadır. Nevfel şu tespitlerde bulunmuştur: "Eserde Mücâhid rivayetlerini aktaran İbn Ebû Necîh'in, Mücâhid'ten çok fazla semâi bulunmamaktadır. Ayrıca eserde yer alan rivayet miktarı, diğer kaynaklarda yer alan Mücâhid rivayetlerinin yarısı kadardır. Nüshanın istinsah tarihi hicrî 544 yılı olup eserde Mücâhid dışındaki kişilerden de rivayetler bulunmaktadır. Bu yüzden eseri İbn Hayrûn'a nispet etmek daha doğru olacaktır" (Ahmed İsmail Nevfel, *Mücâhidü'l-Müfessir ve't-Tefsîr*, s. 311-313).

³⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, I, 77.

³¹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 458-459; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 480-481; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 454.

Abbas başta olmak üzere birçok sahâbîden mürsel olarak nakilde bulunmuştur.³² İbn Abbas'tan yaptığı nakilleri İbn Abbas'ın öğrencisi Saîd b. Cübeyr'den almıştır.³³ Kitâbu't-tefsîr müellifi Mukâtil b. Hayyân ve Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk'tan nakilde bulunan isimlerdendir.³⁴ Yahyâ b. Saîd, "Hadiste kendilerine itimat etmediğiniz kişilere tefsir konusunda müsamaha gösteriniz" diyerek Dahhâk'ın da içerisinde olduğu dört ismi zikretmiş ve "bu kişilerin hadislerine itibar edilmez ancak tefsirleri yazılır" demiştir.³⁵ Bu durum ehl-i hadisin tefsir rivayetleri ile diğer rivayetleri ayırdığını gösteren bir örnektir.³⁶ Nitekim Süfyân es-Sevrî "Tefsiri şu dört kişiden alın" diyerek Dahhâk'ı da zikretmiştir.³⁷ Dahhâk'a ait bir tefsir kitabından bahsedilmektedir.³⁸ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eseri Ebû Verk ve Cüveybir b. Saîd nakletmiştir.³⁹ Taberî ve İbn Ebû Hâtim'in eserlerinde yer alan Dahhâk'tan gelen İbn Abbas rivayetlerinin neredeyse tamamı Ebû Verk tarikiyle nakledilmiştir.⁴⁰ Dahhâk, tefsir konusunda hem İbn Abbas rivayetlerini aktarmış hem de ciddi bir yekûn oluşturan tefsire dair görüş beyan etmiştir.⁴¹

4. İkrime (105/723), *Tefsîru İkrime*

İbn Abbas'ın azatlısı İkrime, ondan kırk yıl ilim öğrenmiştir.⁴² İmâm Mâlik hariç muhaddislerin geneli tarafından sika sayılan⁴³ İkrime'nin rivayetleri *Kütüb-i*

³² Yaşadığı dönem itibariyle tâbiînden, sahâbeyi görmediği için tebe-i tâbiînden sayılması gerektiği konusu tartışılmıştır (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 34-40).

³³ Zehebî, *Mizân*, II, 326.

³⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 292; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 330.

³⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 194.

³⁶ Nitekim Dahhâk'ın rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'den sünenlerde ve İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yer almaktadır (Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 411). Buhârî, iki muallak rivayette "Dahhâk dedi ki" diyerek nakilde bulunmaktadır (Buhârî, "Talâk", 25; "Kitâbu't-Tefsîr", 55).

³⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 293.

³⁸ Kehhâle, *Mu'cem*, V, 27; Sezgin, *Târih*, I, 72.

³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 151.

⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209.

⁴¹ Dahhâk'ın tefsirlerde yer alan görüşlerini derleyen bir çalışmada 3028 görüşü tespit edilmiştir. Bk. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviye, *Tefsîru'd-Dahhâk*, Dâru's-Selâm, Kahire 1999.

⁴² İkrime, İbn Abbas'tan öğrendiklerini anlatırken: "İbn Abbas'tan kırk yıl Kur'ân ve sünnet öğrendim. Bu esnada İbn Abbas ayağımı bağlardı" demiştir (Zehebî, *Tezkira*, I, 74).

⁴³ İkrime hakkında Sufriyye görüşlerini benimsediği, yalancı olduğu gibi eleştiriler yapılmıştır. İbn Ebû Hâtim bazı görüşlerinin benimsenmediğini belirtmektedir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî,

Sitte eserlerinin tamamında yer almıştır.⁴⁴ İkrime, Simâk b. Harb'e (123/741) "Tefsirde sana söylediklerimin tamamı İbn Abbas'tandır" demiştir.⁴⁵ Nitekim Süfyan es-Sevrî de "Tefsiri şu dört kişiden alın" diyerek İkrime'yi de anmıştır.⁴⁶ Simâk b. Harb, İkrime'nin "iki kapak arasındakinin tamamını tefsir ettim" dediğini işitmiştir.⁴⁷ İbnü'n-Nedîm *Tefsîru İkrime*, Kehhâle ise *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla İkrime'ye tefsir isnad etmişlerdir.⁴⁸ Ancak bu tefsir günümüze ulaşmamıştır. İkrime'nin tefsirde sahip olduğu bilgiye nisbetle bugüne ulaşan rivayet sayısı az görülmüştür. Çok seyahat etmesi, yalanla itham edilmesi, hâricîlerin görüşlerine meyletmesi gibi hususlar kendisinden az rivayet gelmesindeki başlıca etkenlerdir.⁴⁹

5. Hasan-ı Basrî (110/728), *et-Tefsîr*

Hadis ilminde mürsel rivayetleri ile şöhret bulan Hasan-ı Basrî, çeşitli konularda eleştirilse de genel itibarıyla sika kabul edilmiş ve rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.⁵⁰ Tâbiîn neslinin önemli âlimlerinden kabul edilen Hasan-ı Basrî, mescidde yaptığı tefsir derslerinde Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmiştir. Kaynaklarda günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmeyen *et-Tefsîr* isimli eserinden bahsedilmektedir.⁵¹ Katâde b. Diâme ve Amr b. Ubeyd, kendisinden en çok istifade eden iki talebesidir.⁵² Birçok kaynakta Hasan-ı Basrî'nin tefsire dair rivayetleri bu iki isim tarafından nakledilirken Amr b. Ubeyd'e nispet edilen tefsir, *Kitâbu't-Tefsîr*

es-Sikât, II, 176; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 9; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 282; Zehebî, *Mizân*, III, 94.

⁴⁴ Sadece Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* 'inde 139 rivayeti yer almaktadır. Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberi", *DİA*, XXII, 42.

⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 473-474.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 293.

⁴⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211.

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, I, 53; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 290; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 453.

⁴⁹ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 168-181.

⁵⁰ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 42-43; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 122-123; Zehebî, *Tezkira*, I, 57-58; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 264-270.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 151; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 446; Bağdatlı, *Hedyye*, I, 265; Sezgin, *Târîh*, I, 72; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 148.

⁵² Katâde, hocası Hasan-ı Basrî'nin yanında 12 yıl kalmıştır. Amr b. Ubeyd de hocasından naklettiği tefsir ile bilinmektedir (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 131).

ani'l-Hasan ismiyle tanınmıştır.⁵³ Hasan-ı Basrî'nin tefsir rivayetleri başta Yahyâ b. Sellâm, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Taberî'nin eserleri olmak üzere birçok kaynakta yer almıştır.⁵⁴ Kaynaklarda Hasan-ı Basrî'nin *el-Kırâ'e*, *Nüzûlü'l-Kur'an* ve *Kitâbu'l-Aded fi'l-Kur'an* eserleri de zikredilmiştir.⁵⁵

6. Vehb b. Münebbih (114/732), *et-Tefsîr*

İsrâîlî kaynaklara vukûfiyetiyle şöret bulan Vehb b. Münebbih, İbn Abbas ve Ebû Hüreyre başta olmak üzere birçok sahâbîden nakilde bulunmuştur. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almış, hadis münekkidleri onun hakkında sika demişlerdir.⁵⁶ Tefsir kaynaklarında zikredilen İsrâîlî bilgilerin önemli kaynaklarından olduğu için eleştirilen⁵⁷ Vehb b. Münebbih'in hadis kaynaklarındaki rivayetlerinin hiçbirisi kadîm tarihle veya peygamber kıssalarıyla alakalı değildir.⁵⁸ Vehb'in önceki kutsal metinlere vâkıf olduğu ve biraz abartılı sayılar verilmekle birlikte çok sayıda kutsal kitabı okuduğu bildirilmektedir.⁵⁹ Kaynaklarda Vehb b. Münebbih'e ait bir tefsirden bahsedilmektedir. Kâtip Çelebi, *Tefsîru Vehb* isimindeki eseri "Muhtemelen Vehb b. Münebbih'e aittir" diyerek zikretmiştir.⁶⁰ Bu tefsirin bir nüshası (Zümer sûresinden Vakıa sûresine kadar olan kısmı 318 varak halinde) Hindistan'da (Salar Jang kütüphanesi no: 391) mevcuttur.⁶¹ Bu nüshayla ilgili veya günümüze ulaşp

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 462; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 81; Kehhâle, *Mu'cem*, VII, 10. Amr b. Ubeyd, hocası Hasan-ı Basrî'den nakillerinde yalancılıkla itham edilmiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70).

⁵⁴ Bırışık, Abdulhamit, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, 302.

⁵⁵ Sezgin, *Târîh*, I, 72; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 148.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel'den nakledildiğine göre Vehb, bir dönem kaderî görüşlere sahip olmuş, daha sonra bu görüşlerinden vazgeçmiştir. Mehmet Akif Koç, konuya ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini söyleyerek "Tefsir rivayetlerinden hareketle onun kader konusuyla özel olarak ilgilendiği kanaatine ulaşmak güçtür" değerlendirmesinde bulunmuştur (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXI, 147; Koç, *İsnad Verileri*, 81). Vehb hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *es-Sikât*, II, 345; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 487; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXI, 142.

⁵⁷ Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâîliyyât ve'l-Mevzûât fi Kütûbi't-Tefsîr*, s. 105. Bu eleştiriye İbn Ebû Hâtim'in tefsirinden örnek verilebilir. Bu tefsirde 55 defa tekrar eden Vehb b. Münebbih'in yer aldığı isnad, Ehl-i kitaba ait bilgilerin İbn Ebû Hâtim'in tefsirine geçişindeki en önemli rivayet kalıplarından birisi olarak yorumlanmıştır (Koç, *İsnad Verileri*, s. 50).

⁵⁸ Özafşar, Mehmet Emin - Demir, Mahmut, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XLII, 608.

⁵⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VXIII, 386; Özafşar - Demir, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XLII, 609.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 461; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 501; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 721. Bağdatlı İsmail Paşa ve Âdil Nüveyhiz *Tefsîru'l-Kur'an* ismiyle kaydetmişlerdir.

⁶¹ Komisyon, *el-Fihrisü's-Şâmil*, I, 17.

ulaşmadığı bilinmeyen bu tefsirin tamamına dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

7. Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), *et-Tefsîr*

Sahâbeden iki yüze yakın kişiden rivayette bulunan Atâ, İbn Abbas'ın öğrencilerindendir. İbn Cüreyc, Ebû Hanîfe, İbn Şihâb ez-Zührî gibi önemli isimler Atâ'dan nakilde bulunmuştur.⁶² Atâ, hadis öğrenmek ve nakletmek için çokça yolculuk yapmış, herkesten nakilde bulunduğu için mürselleri zayıf sayılmıştır.⁶³ Yine de hadis otoriteleri kendisini güvenilir gördüklerinden *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri yer almıştır.⁶⁴ İbn Abbas'ın öğrencileri arasında Atâ'nın tefsir konusunda görüşleri diğerlerine nispetle azdır. Hac konusunda otorite olan Atâ, fıkıh ve fetvâ ile çok meşgul olmuş, hadis rivayeti ile öne çıkmış ve kendi re'yi ile tefsirden kaçınmıştır.⁶⁵ Atâ b. Ebû Rebâh'ın *et-Tefsîr* ismiyle kaydedilen küçük hacimli bir eserinin olduğu zikredilmiştir.⁶⁶ Eseri günümüze ulaşmasa da Atâ'nın tefsir ile ilgili rivayetleri Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk ve Taberî gibi müelliflerin tefsirlerine girmiştir.⁶⁷ Atâ'nın *Garîbu'l-Kur'ân* isimli bir eserinden daha bahsedilmektedir.⁶⁸

8. Muhammed el-Bâkır (114/733?), *Tefsîru Ebi'l-Cârûd*

İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı olan Muhammed el-Bâkır, tâbiîn neslinin fakihlerinden sayılmıştır. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer almıştır.⁶⁹

⁶² Rivayette bulunduğu hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 70-75.

⁶³ Ahmed b. Hanbel "Hasan ve Atâ herkesten hadis aldıkları için mürselleri en zayıf mürselleridir" diyerek bu duruma işaret etmiştir (Zehebî, *Mizân*, III, 70).

⁶⁴ İclî, *es-Sikât*, II, 135; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 331; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 86.

⁶⁵ Muhammed b. Bâkır: "Hac menâsikini Atâ'dan daha iyi bilen bir kişi kalmamıştır." demiştir (Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, I, 334). Atâ'nın tefsire dair görüşlerinin az oluşunun sebepleri için bk. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 406-407.

⁶⁶ Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 283; Sezgin, *Târîh*, I, 74.

⁶⁷ Cerrahoğlu, İsmail, "Ata Bin Ebi Rebah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı", *AÜİFD*, c. XXII, sy. I, 1978, s. 21.

⁶⁸ Sezgin, *Târîh*, I, 67. İsmail Cerrahoğlu, bu eserin İstanbul kütüphanelerindeki iki yazma nüshası ile Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın "*Lugatu Kabâili'l-Arap*" isimli eserini karşılaştırmış ve bu eserlerin içeriğinin İbn Abbas'tan geldiğini göstermeye çalışmıştır (Cerrahoğlu, "Ata Bin Ebi Rebah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı" s. 17-104).

⁶⁹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 174; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 136-142; Zehebî, *Târîh*, III, 308; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 350-352.

Kendisine tefsir nispet edilmektedir.⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, bu eserin Ebu'l-Cârûd (150/767) tarafından nakledildiğini belirtmektedir.⁷¹ İlk üç asırda on iki imam etrafında yetişen öğrencilerden bir kısmı tefsire dair eserler telif etmiştir. Bu eserler sonraki dönem Şîî tefsirlerin kaynakları olmakla birlikte birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Muhammed Bâkır dışında Şia'nın tefsirlerine kaynaklık eden ilk tefsir müellifleri arasında Câbir el-Cu'fî (127/745), Ca'fer es-Sâdık (148/765), Ebu'l-Cârûd (150/767), Ebû Hamza es-Sumâlî (150/767), Hasan b. Mahbûb (224/839), Mâzenî, (248/862), Hasan el-Askerî (260/874) yer almaktadır.⁷²

9. Katâde b. Diâme (117/735), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hasan-ı Basrî'nin yanında 12 yıl kalan Katâde, kuvvetli hafızası ve tefsir konusundaki birikimiyle şöhret bulmuştur.⁷³ Sahâbeden sadece Enes b. Mâlik'ten hadis alan Katâde'den, Ma'mer b. Râşid, Şu'be b. el-Haccâc, İbn Ebû Arûbe ve Şeybân b. Abdurrahmân nakilde bulunmuştur.⁷⁴ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almış ancak tedlîs ile suçlanmıştır.⁷⁵ Şu'be, Katâde'den hadis naklederken senedini sorduğu için Şu'be'nin Katâde'den naklettiği rivayetler bu kapsamda değerlendirilmemiştir.⁷⁶

Kaynaklarda Katâde'nin Şeybân b. Abdurrahmân tarafından nakledilen *Kitâbu't-Tefsîr*'inden bahsedilir.⁷⁷ Abdullah b. Mübârek ile Ma'mer bu eseri karşılıklı okumuşlardır.⁷⁸ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu tefsirden rivayetler İbn Ebû Arûbe ve Ma'mer aracılığıyla sonraki eserlere girmiştir. Taberî'nin tefsirinde

⁷⁰ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 201; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 271; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 576.

⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 52.

⁷² Hicrî ilk üç asırda Şia'nın tefsir kaynakları hakkında bk. Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 9-20.

⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 131. Muhammed b. Sîrîn Katâde hakkında "İnsanların hafızası en kuvvetlisi" demiştir. Katâde, tefsir birikimini "Kur'an'daki her bir âyet ile ilgili bir şey duydum" şeklinde ifade etmiştir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 134; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 511).

⁷⁴ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 499-506.

⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 511.

⁷⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 166.

⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 53; Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1216; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 47; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 456; Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 127; Sezgin, *Târîh*, I, 75.

⁷⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 344; Ahmed b. Hanbel, *el-İlâl ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 272.

yer alan 5379 Katâde rivayetinin neredeyse tamamı İbn Ebû Arûbe (3335) ve Ma‘mer b. Râşid (1613) yoluyla nakledilmiştir.⁷⁹ Abdürrezzâk’ın *et-Tefsîr*’inde 1509 rivayet Katâde’den nakledilmektedir.⁸⁰ Katâde’nin *en-Nâsîh ve’l-Mensûh fî Kitâbillâh* isimli eseri günümüze ulaşmış ve basılmıştır.⁸¹

Katâde, tefsir rivayetleri sebebiyle muhaddislerin eleştirisine uğramıştır. Mâlik b. Enes, Ma‘mer’i Katâde’nin yanında görünce “Katâde’den tefsir rivayetleri olmasa Ma‘mer ne güzel insandır” demiştir.⁸² Zehebî bu konuda “Mâlik’in tefsir rivayetlerine mesafeli durmasının sebebi isnadlarının kopuk oluşundandır” yorumunda bulunmuştur.⁸³ Katâde, naklettiği rivayetlerde isnada dikkat etmediği için eleştirilmiştir. Dolayısıyla asıl çabasının isnadlı hadis rivayetinde bulunmak yerine hocası Hasan-ı Basrî’den edindiği müfessir kimliği ile tefsir faaliyetini sürdürmek olduğu söylenebilir.

10. Atâ b. Dînâr (126/744), *et-Tefsîr*

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Atâ b. Dînâr’ın rivayetleri, Buhârî’nin *el-Edebü’l-Müfred*’inde, Tirmîzî ve Ebû Dâvud’un sünenlerinde yer almıştır.⁸⁴ Hadis münekkidlerinin sika, sâlihu’l-hadîs gibi ifadelerle andığı Atâ, Saîd b. Cübeyr’den nakilde bulunmuştur.⁸⁵ Kendisine nispet edilen tefsir, Halife Abdulmelik b. Mervân’ın isteği üzerine Saîd b. Cübeyr tarafından yazılan ve divanda muhafaza edilen eserdir.⁸⁶ Atâ b. Dînâr, Saîd b. Cübeyr’i görmeden bu eserden nakilde bulunmuştur.⁸⁷

⁷⁹ Hudayrî, *Tefsîru’t-Tâbiîn*, I, 279 (dipnot 1). Fuat Sezgin, Taberî’de yer alan rivayetlerinden hareketle Katâde’nin tefsirini hacimli bir eser olarak tanıtmaktadır (Sezgin, *Târih*, I, 75).

⁸⁰ Hudayrî, *Tefsîru’t-Tâbiîn*, I, 71 (dipnot 1).

⁸¹ Katâde b. Diâme, Ebu’l-Hattâb es-Sedûsî, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh fî Kitâbillâhi Teâlâ*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1985.

⁸² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 22. İmâm Mâlik’in bu tavrına rağmen Buhârî, tefsir bölümünde Katâde’den gelen isnadsız 16 tane filolojik izaha yer vermiştir (Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 148).

⁸³ Zehebî, *Siyer*, VI, 474.

⁸⁴ Aydemir, Abdullah, “Atâ b. Dînâr”, *DİA*, IV, 35.

⁸⁵ Atâ hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî *es-Sikât*, II, 134; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 254; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XX, 68; Zehebî, *Mizân*, III, 69-70.

⁸⁶ Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 235; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 453; Kehhâle, *Mu‘cem*, VI, 283, Sezgin, *Târih*, I, 76-77.

⁸⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 332.

11. Süddî (127/745), *Tefsîru's-Süddî*

Süddî Kebîr olarak bilinen İsmail b. Abdurrahman, sahâbeden ve tâbiînin büyüklerinden nakilde bulunmuştur. Kendisinden Şu'be ve Süfyân es-Sevrî gibi kişiler hadis nakletmiştir.⁸⁸ Ehl-i hadisin Süddî hakkında farklı kanaatleri bulunmaktadır.⁸⁹ Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki muteber hadis kaynaklarında rivayetleri yer almaktadır.⁹⁰ Süddî'nin eleştirildiği noktalar, “sika kişilerden uydurma nakillerde bulunması, peygamber ashâbına kötü sözler söylemesi, halkın zevkine uygun tefsir yapması, İsrâîlî ve münker rivayetlere çokça yer vermesi” şeklindedir.⁹¹ *Tefsîru's-Süddî* ismiyle anılan ve Kur'ân'ın tamamını ihtiva eden geniş hacimli bir rivayet tefsiri Süddî'ye nispet edilmiştir.⁹² Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser, Süddî'nin işitmediği kişilerden münâvele yoluyla nakil yapması ve eseri nakleden talebesi Esbât'ın zayıflığı nedeniyle eleştirilmiştir.⁹³ Süddî'nin tefsir rivayetleri ve görüşleri çeşitli eserlerde yer almaktadır.

12. Muhammed b. Seyf el-Ezdî (130/747), *et-Tefsîr*

Sahâbeden Enes b. Mâlik'i gören Muhammed b. Seyf, hadis münekkidleri tarafından sika ve sâlih görülmüştür. Rivayetleri Ebû Dâvûd'un *Merâsil*'i Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında yer almaktadır.⁹⁴ Kaynaklarda kendisine tefsir nispet edilmektedir.⁹⁵ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

⁸⁸ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 132-134.

⁸⁹ Süddî hakkındaki cerh-ta'dîl ifadeleri için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 449; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 185; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 314.

⁹⁰ Cerrahoğlu, Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'in Süddî'yi sika görmeleri, Süfyân ve Şu'be'nin ondan hadis nakletmeleri ve hadis kaynaklarında rivayetlerinin yer alması sebebiyle güvenilirliğinde problem olmadığını iddia etmiştir (Cerrahoğlu, İsmail, “Süddî”, *DİA*, XXXVIII, 17).

⁹¹ Hakkındaki eleştiriler ve değerlendirmeler için bk. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 305; Muhammed Ata Yûsuf, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, s. 29-30, 92-93.

⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 318; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 446; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 110; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 448; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 317; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 276.

⁹³ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 208; Sezgin, *Târîh*, I, 77. Süddî'nin rivayetlerinin % 95'i Esbât b. Nasr aracılığıyla nakledilmiştir (Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 303 (dipnot 3)).

⁹⁴ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 191; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 104; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 403; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXV, 355-356; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 217.

⁹⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 159; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 537.

13. İbn Ebû Necîh (131/748), *et-Tefsîr*

Çok hadis rivayet etmekle şöhret bulan İbn Ebû Necîh, hadis münekkidi tarafından sika ve sâlih görülmüştür. Amr b. Ubeyd'den etkilenecek Kaderî görüşlere meylettiği söylenmiştir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.⁹⁶ Zehebî, onun kaderî görüşlerinin olmadığını, muhtemelen tövbe ettiğini belirtir.⁹⁷ İbn Ebû Necîh, Mücâhid'in tefsire dair rivayetlerinin önde gelen ravilerindendir.⁹⁸ Nitekim Taberî'nin tefsirinde İbn Ebû Necîh yoluyla 700 rivayet Mücâhid'den nakledilmiştir.⁹⁹ Zehebî, İbn Ebû Necîh'i tefsir sahibi şeklinde anmış; Dâvûdî ise *Tabakâtu'l-Müfessirîn*'inde biyografisine yer vermiş ama eserinden bahsetmemiştir.¹⁰⁰

14. Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), *et-Tefsîr*

Döneminin önemli fakih, muhaddis ve müfessirlerinden sayılan Atâ'nın tefsirinden bir parça Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908) tarafından nakledilerek günümüze ulaşmıştır. Eser, Atâ'ya nispet edilerek basılmış ancak Atâ tarafından yazılmamıştır. Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, Atâ'ya nispet edilen görüşleri bir araya getirmiştir. Dolayısıyla eseri, er-Remlî'ye nispet edilmesi daha doğru olacaktır. Bu eseri, Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî'nin derlediği dört tefsiri tanıtacağımız başlık altında inceleyeceğiz.

15. Zeyd b. Eslem (136/754), *et-Tefsîr*

Medine tefsir ekolünün önemli temsilcilerinden Zeyd b. Eslem, Übey b. Ka'b başta olmak üzere sahâbî ve tâbiîn büyüklerinden birçok kişiden hadis dinlemiştir. Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve Abdullah İbn Vehb kendisinden nakilde bulunanlardan bazılarıdır.¹⁰¹ Mescid-i Nebî'de ilim halkası bulunan Zeyd hakkında farklı cerh-ta'dîl ifadeleri kullanılsa da rivayetleri *Kütüb-i*

⁹⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 32; İclî, *es-Sikât*, II, 64; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 203; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 5; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVI, 215-219; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 54-55.

⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, II, 515.

⁹⁸ İbn Ebû Necîh, Mücâhid'den semâ olmadan nakletmiştir (İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 5).

⁹⁹ Sezgin, *Târîh*, I, 71.

¹⁰⁰ Zehebî, *Mizân*, II, 515; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 258; Sezgin, *Târîh*, I, 57.

¹⁰¹ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 13-15.

Sitte'de yer almıştır.¹⁰² Zeyd b. Eslem'e nispet edilen ve oğlu Abdurrahmân tarafından nakledilen bir tefsirden bahsedilmektedir.¹⁰³ Eserin günümüze ulaştığı bilinmese de Taberî ve Beğavî'nin eserlerinde rivayetleri yer almaktadır.¹⁰⁴ Zeyd, naklettiği rivayetler kadar tefsire dair şahsî görüşleri bulunan kaynak bir isim olarak öne çıkmaktadır.¹⁰⁵

16. Ali b. Ebû Talhâ (143/760), *es-Sahîfe*

İbn Abbas'ı görmediği halde doğrudan ondan rivayette bulunan Ali b. Ebû Talhâ, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr yoluyla İbn Abbas'ın rivayetlerini elde etmiştir.¹⁰⁶ Süfyân es-Sevrî, Ma'mer b. Râşid kendisinden nakilde bulunan kişilerdendir.¹⁰⁷ Hadis münekkidleri, hakkında ihtilaf etmişlerdir.¹⁰⁸ Ancak İbn Abbas'a ait tefsir görüşlerinin sonraki nesillere intikalinde en güvenilir isnad, Ali b. Ebû Talhâ olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹ İbn Abbas'ın görüşlerini aktardığı *es-Sahîfe*'si olduğu belirtilmektedir.¹¹⁰ Ali b. Ebû Talhâ, dönemin büyük bir ilim merkezi sayılmayan Humus şehrinden dışarı çıkmamıştır. Muaviye b. Sâlih, bu sahifeyi Mısır'a götürmüş ve Abdullah b. Sâlih'e nakletmiştir.¹¹¹ Nitekim Ahmed b. Hanbel, "Mısır'da Ali b. Ebû Talhâ'nın naklettiği bir sahife var, bir kimse onun için Mısır'a gitse çok şey yapmış sayılmaz" diyerek eserden bahsetmiştir.¹¹² Eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemekle birlikte Buhârî ve Taberî bu eseri Mısır'da görüp nakilde

¹⁰² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 18. Zeyd b. Eslem hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 555; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 246; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 397.

¹⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 448; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 57; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 189.

¹⁰⁴ Kesler, Muhammed Fatih, "Zeyd b. Eslem", *DİA*, XLIV, 319.

¹⁰⁵ Zeyd b. Eslem'in tefsire dair görüşleri çeşitli eserlerden hareketle derlenmiştir (Selâhuddin Zubtûra, *Mervîyyâtü Zeyd b. Eslem fî't-Tefsîr: Cem'an ve Dirâseten ve Tahkikan*, Yüksek Lisans Tezi, Riyad 1992).

¹⁰⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207.

¹⁰⁷ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 490-491.

¹⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 188; Zehebî, *Mîzân*, III, 134.

¹⁰⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207.

¹¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 460; Sezgin, *Târîh*, I, 66.

¹¹¹ Cerrahoğlu, İsmail, "Ali b. Ebû Talhâ", *DİA*, II, 386-387.

¹¹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 438.

bulunmuşlardır.¹¹³ Buhârî, Mısır'a hicrî 217 (832) yılında yaptığı seyahatinde bu eserden “kâle İbn Abbas veya ve yuzkeru an İbn Abbas” şeklinde ta‘likan rivayet etmiştir.¹¹⁴ Ali b. Ebû Talhâ, İbn Abbas'ı görmese de sika kişilerden nakilde bulunduğu için Buhârî, İbn Ebû Hâtim ve diğerleri bu nüshadan almakta bir beis görmemişlerdir.¹¹⁵ Buhârî, bu sahifeden tefsir bölümünde 34, toplamda 108 nakilde bulunmuştur.¹¹⁶

17. Amr b. Ubeyd (144/761), *et-Tefsîr*

Vâsıl b. Atâ ile birlikte Mutezile mezhebinin kurucu iki isminden birisi sayılan Amr b. Ubeyd, hadis münekkidi tarafından mezhep dâisi olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, hadisleri terk edilmiştir.¹¹⁷ Buhârî'nin eserinde Amr b. Ubeyd'ten nakledilen rivayete yer vermesi, İbn Hacer tarafından “hatasını göstermek için nakledilmiştir” şeklinde yorumlanmıştır.¹¹⁸ Amr b. Ubeyd'in tefsir kitabının olduğundan bahsedilmektedir.¹¹⁹ *Kitâbu't-Tefsîr anî'l-Hasan* ismiyle de bilinen bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.¹²⁰ Dârekutnî *Ahbâru Amr b. Ubeyd* isimli risalede Amr b. Ubeyd'in görüşlerini derlemiştir.¹²¹ Amr b. Ubeyd dışında Mutezile'den pek çok ismin tefsirinden bahsedilmektedir. Dâvud b. Hind (139/756), Ebû Bekir el-Esamm (200/816), Abdulvehhâb b. Atâ el-Haffâf (204/819), Kutrûb (206/821), Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm (233/847), Dırâr b. Amr (240/854), el-

¹¹³ Cerrahoğlu, İsmail, “Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi”, *AÜİFD*, c. XVII, 1969, s. 65.

¹¹⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 149.

¹¹⁵ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 207.

¹¹⁶ Emin Ömer Muhammed, “Tağlikü Tâ'lik Nüshatü Ali b. Ebî Talhâ fî't-Tefsîr min Hilâli Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî: Cem' ve Dirâse-”, *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti's-Şeriyye*, Kahire, sy. 32, c. 4, 2014, s. 43-44.

¹¹⁷ Amr b. Ubeyd hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 201; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 352-353; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 246-247; Zehebî, *Siyer*, VI, 259-260; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70-75.

¹¹⁸ Buhârî, “Fiten”, 10; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 341. Buhârî'nin yer verdiği rivayette Amr b. Ubeyd Hasan-ı Basrî'den nakletmektedir. Rivayet bu haliyle Hasan'ın sözü gibi anlaşılmaktadır. Halbuki Buhârî, Amr'dan sonra başkalarından da naklederek rivayetin Hasan'ın değil de el-Ahnef b. Kays'ın sözü olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Hacer de Buhârî'nin tavrını “Amr'ın rivayetteki hatasını göstermek” şeklinde yorumlamıştır.

¹¹⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 81; Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 10.

¹²⁰ Amr b. Ubeyd, hocası Hasan-ı Basrî'den nakillerinde yalancılıkla itham edilmiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70).

¹²¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 81. Risalenin ismi *Ahbâru Amr b. Ubeyd ve Kelâmuhu fî'l-Kur'ân* olarak da kaydedilmiştir. İlhan, Avni, “Amr b. Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

Kâsım er-Ressî (246/860), Ebû Ca‘fer el-Murâdî (290/903), Yahyâ el-Kadî (298/911) bu dönemde tefsir telif eden ve hakkında mutezîlî, kaderî gibi eleştiriler yapılan isimlerden bazılarıdır.¹²²

18. Kelbî (146/763), *Tefsîru’l-Kur’ân*

Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbas’tan nakilde bulunan Kelbî, İbn Abbas rivayetlerinin nakledildiği zayıf tarik kabul edilmiştir.¹²³ Ondan nakledenler arasında Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc yer almaktadır.¹²⁴ Kelbî hakkındaki değerlendirmeler genelde olumsuzdur. Ebû Hâtım er-Râzî, Kelbî’nin hadislerini terk konusunda ittifakın olduğunu söylemiştir.¹²⁵ Süfyân es-Sevrî, Kelbî’nin kendisine “Sana Ebû Sâlih’ten naklettiklerimin tamamı yalandır” dediğini aktarmıştır.¹²⁶ Süfyân, çevresindekilerini Kelbî konusunda uyarmasına rağmen Kelbî’den nakilde bulunmuştur. Bu durum sorulunca “Ben yalanını doğrusundan ayırabiliyorum” demiştir.¹²⁷ Yahyâ b. Saîd, “Hadiste kendilerine itimat etmediğiniz kişilere tefsir konusunda müsamaha gösteriniz” diyerek Kelbî’nin de içerisinde olduğu dört ismi zikretmiş ve “bu kişilerin hadislerine itibar edilmez, ancak tefsirleri yazılır” demiştir.¹²⁸ Ahmed b. Hanbel ise Kelbî’nin tefsirinin yalanlarla dolu olduğunu, bu tefsire bakmanın bile uygun olmadığını belirtmiştir.¹²⁹

¹²² Hicrî ilk asırda yaşamış Mutezîlî müfessirler ve eserleri hakkında bk. Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu‘tezile Ekolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991, s. 54-101. Bilgin, mutezîlî görüşleri benimseyen, tefsire dair görüşleri bulunan ve ulûmu’l-Kur’ân’a dair çeşitli eserler telif eden birçok ismi derlemiştir. Bilgin, görüşleri veya hakkındaki eleştiriler sebebiyle *İ’tizâlî Görüşleri Benimseyen Müfessirler* başlığı altında ele aldığı (Hasan-ı Basrî, Vehb b. Münebbih gibi) bazı isimleri müstakil incelediğimiz için bu isimler arasında zikretmedik.

¹²³ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 430.

¹²⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXV, 247.

¹²⁵ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh*, VII, 271. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 277; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 253.

¹²⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, I, 101.

¹²⁷ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 256. Süfyân es-Sevrî ve Muhammed b. İshâk, Kelbî’den yaptıkları nakillerde tanınması için Ebu’n-Nadr künyesini kullanmışlardır. Benzer bir tavrı Kelbî’den tefsir nakleden Atıyye el-Avfî de yapmıştır. Atıyye, Kelbî yerine Ebû Saîd künyesini kullanarak yaptığı nakillerle Ebû Saîd el-Hudrî’nin anlaşılmasını istemiştir (İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 253)

¹²⁸ Hatîb, *el-Câmi’*, II, 194.

¹²⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 254. Kelbî ve tefsire dair yorumları hakkında bir değerlendirme için bk. Karataş, Ali, “Kelbî ve Yorumları”, *Kur’ân ve Yorumu –İlk Üç Yüz Yıl- 2* (ed. Halil Rahman Açar), İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2019, s. 1-15.

Kaynaklarda Kelbî'ye nispet edilen *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli eserden bahsedilmektedir.¹³⁰ Yazma nüshaları bulunan eserde daha çok Kelbî'nin İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler bulunmaktadır.¹³¹ Kelbî'nin rivayetlerine itibar edilmese de görüşleri bazı eserlerde yer almıştır. Abdürrezzâk, hocası Ma'mer aracılığıyla Kelbî'nin 154 görüşüne ve 3 rivayetine yer vermiştir.¹³² Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (373/983) eserinde ise 400 görüşü bulunmaktadır.¹³³ Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) derlediği *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs* isimli eser de Kelbî – Ebû Sâlih tarikiyle İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerden oluşmaktadır.¹³⁴

19. İbn Cüreyc (150/767), *et-Tefsîr*

Atâ b. Ebû Rebâh'a on sekiz veya on dokuz yıl, Amr b. Dinâr'a dokuz yıl öğrencilik yapan İbn Cüreyc'ten Süfyân es-Sevrî, Vekî' b. el-Cerrâh, Abdullah b. Vehb, Süfyân b. Uyeyne gibi isimler nakilde bulunmuştur.¹³⁵ Tedlîs ve irsâl suçlaması dışında hadis münekkidlerinin onun hakkındaki kanaati olumludur.¹³⁶ İlk eser telif eden müellifler arasında zikredilen İbn Cüreyc, Atâ b. Ebû Rebâh'ın rivayetlerinde en çok itimat edilen ravidir.¹³⁷ İbn Cüreyc, kendisinden önce ilmi kimsenin tasnif etmediğini ifade etmiştir.¹³⁸ Öğrencisi Haccâc b. Muhammed el-Missîsî tarafından imlâ edilen bir tefsiri olduğu bildirilmiştir.¹³⁹ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser, kaynaklarda dağınık şekilde yer almaktadır.¹⁴⁰

20. Mukâtil b. Süleymân (150/767), *et-Tefsîr*

¹³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VII, 3357; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 323; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 457; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 133; Kehhâle, *Mu'cem*, X, 15; Sezgin, *Târih*, I, 81.

¹³¹ Sezgin, *Târih*, I, 80-81; Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 50.

¹³² Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 56.

¹³³ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 54.

¹³⁴ Sezgin, *Târih*, I, 67.

¹³⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 356; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 339-347.

¹³⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 38; İclî, *es-Sikât*, II, 103; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 356-358; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 405.

¹³⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 357; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 348.

¹³⁸ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 281.

¹³⁹ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 358; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 437; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 184.

¹⁴⁰ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 100-101.

Mukâtil b. Süleymân, Kur'ân'ı baştan sona tefsir edip, eseri günümüze ulaşan ilk müelliftir. Âyetler hakkında kısa bilgilerden oluşan eserinde rivayet ve re'yi bir arada kullanmıştır. Ancak onun eseri, isnadın bulunmayışı ve içerdiği bazı bilgiler sebebiyle eleştirilmiştir. Mukâtil'i ve eserini sonraki başlıkta inceleyeceğiz.

21. Mukâtil b. Hayyân (150/767?), *et-Tefsîr*

Doğum ve vefat tarihi tam bilinmeyen Mukâtil b. Hayyân'ın 150 yılından önce vefat ettiği söylenmiştir.¹⁴¹ Dahhâk, Mücâhid b. Cebr, İkrime, Hasan-ı Basrî, Katâde gibi tefsirde şöhret bulmuş kişilerden rivayet etmiştir. Kendisinden nakledenler arasında Abdullah b. Mübârek, Hâlid b. Ziyâd gibi isimler yer almaktadır.¹⁴² Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müellifleri rivayetlerine yer vermişlerdir. Mukâtil b. Hayyân'dan nakledenler güvenilir ise hadisi kabul edilmiştir.¹⁴³ Mukâtil b. Süleymân eleştirildiği için senedlerde Mukâtil b. Hayyân'ın ismi tam olarak zikredilmiştir. Sadece Mukâtil dendiğinde kastedilen İbn Süleymân'dır.¹⁴⁴ Mukâtil b. Hayyân'ın bir tefsirinden bahsedilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, eserin rivayet icazetine sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser, Bükeyr b. Ma'rûf el-Belhî (163/779) tarafından nakledilerek sonraki çeşitli tefsirlere ulaştırılmıştır.¹⁴⁶ Mukâtil b. Hayyân'ın rivayetleri en çok İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde yer almaktadır.¹⁴⁷ Esbâb-ı nüzûle dair rivayetleri ile öne çıkan İbn Hayyân, rivayetleri isnadsız naklettiği için ayıplanmıştır.¹⁴⁸

22. Ma'mer b. Râşid (153/770), *et-Tefsîr*

¹⁴¹ Zehebî, *Mizân*, IV, 172.

¹⁴² Mukâtil b. Hayyân'ın hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 430-432.

¹⁴³ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 354; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 508; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 434.

¹⁴⁴ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak*, s. 12.

¹⁴⁵ Hâtib, *Târih*, XVI, 486; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 330; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 459; Sezgin, *Târih*, I, 84.

¹⁴⁶ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 92.

¹⁴⁷ Mûsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-me'sûr*, I, 54. Krş. Koç, *İsnad Verileri*, s. 37.

¹⁴⁸ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 95.

Katâde b. Diâme'nin yanında uzun süre kalıp ilim tahsil eden Ma'mer, "Katâde'den ne duyduysam sanki gönlüme işlenmiş gibiydi" demiştir.¹⁴⁹ Ticaretle uğraştığı için gittiği yerlerde birçok hocadan hadis dinleme imkanına sahip olmuştur.¹⁵⁰ Kendisinden hadis dinleyenler arasında Abdürrezzâk b. Hemmâm öne çıkmakla birlikte çok sayıda öğrenci kendisinden istifade etmiştir.¹⁵¹ Yaşadığı dönemin önemli muhaddislerinden sayılan Ma'mer, Katâde'den tefsir rivayetlerini aktardığı için İmâm Mâlik tarafından tenkid edilmiştir.¹⁵² Basra'ya geldiğinde kitapları yanında olmadığı için buradaki rivayetleri zayıf görülmüştür.¹⁵³ *Kütüb-i Sitte* müellifleri kendisinden nakilde bulunmuştur.¹⁵⁴

Yemen'de tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan kişilerden sayılan Ma'mer, çeşitli eserler telif etmiştir.¹⁵⁵ Talebesi Abdürrezzâk'ın tefsiri aslında ona dayanmaktadır.¹⁵⁶ Mamer'in, hocası Katâde'nin tefsirini Abdullah b. Mübarek ile karşılıklı okuduğu nakledilir.¹⁵⁷ A'zamî bu rivayeti naklettikten sonra; "Burada kastedilen tefsir Ma'mer'e mi aittir yoksa Ma'mer sadece bu tefsiri nakleden kişi midir? Bu tefsir Katâde'ye veya başka birisine mi aittir? Ma'mer bunu naklederken kendisinden bir şeyler eklemiş midir?" sorularını sorar ve eldeki mevcut bilginin bunu tespit etmeye yetmediğini belirtir.¹⁵⁸

23. Saîd b. Ebû Arûbe (156/773), *Kitâbu't-Tefsîr*

Basra'da eser tasnif eden ilk müellif olarak anılan İbn Ebû Arûbe, Katâde'nin önde gelen öğrencilerindendir. Güçlü hafızası ile şöhret bulmuş ve hadis münekkidleri tarafından övülmüştür. Hayatının sonlarına doğru hafızasını

¹⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 379.

¹⁵⁰ Zehebî, *Tezkira*, I, 142.

¹⁵¹ Ma'mer'in hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 304-306.

¹⁵² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 22.

¹⁵³ Ma'mer hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 257; İclî, *es-Sikât*, II, 290; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 284; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 244.

¹⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 312.

¹⁵⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 272; Hatipoğlu, İbrahim, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, XXVII, 553.

¹⁵⁶ Sezgin, *Târîh*, I, 185.

¹⁵⁷ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 344; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rîfetü'r-Ricâl*, I, 272.

¹⁵⁸ A'zamî, *Dirâsât fî'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I, 312. Bu bilgilerden hareketle Katâde-Ma'mer-Abdürrezzâk arasındaki bu ilişkiden hareketle bu üçlünün arasındaki ilim alışverişinin yazılı olarak gerçekleştiği yorumu yapılmıştır (Koç, *İsnad Verileri*, s. 57).

kaybetmesi ve tedlîste bulunması sebebiyle rivayetlerine eleştiriler getirilmiştir.¹⁵⁹ *Kütüb-i Sitte* müellifleri eserlerinde onun rivayetlerine yer vermiştir.¹⁶⁰ Katâde'nin en yakın talebelerinden olan İbn Ebû Arûbe, onun tefsirini bizzat kendisinin yazdığını söylemiştir.¹⁶¹ Bu tefsirdeki rivayetlerden faydalanan müfessirler en çok İbn Ebû Arûbe'nin Katâde'den yaptığı rivayetlere güvenmişlerdir.¹⁶² Saîd b. Ebû Arûbe'nin hocası Katâde'den naklettiği bu tefsiri müstakil kitâbu't-tefsîr sayanlar olduğu gibi Saîd'i sadece eserin ravisi kabul edenler de vardır.¹⁶³ İbn Hacer, Saîd'in Katâde'den naklettiği tefsir diyerek andığı bu eseri Fuat Sezgin de müstakil olarak zikretmiştir.¹⁶⁴ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu tefsir için, dönemin tefsir faaliyetlerinin ahkam âyetlerine dair bilgilerden ibaret olduğu vurgulanarak, onun tefsirinin de bu minvalde olduğu yorumu yapılmıştır.¹⁶⁵

24. Hüseyin b. Vâkîd (159/776), *et-Tefsîr*

Meşhur tarihçi Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî ile karıştırılan Hüseyin b. Vâkîd, ehl-i hadis tarafından övülen ve rivayetleri hadis kaynaklarında yer alan tebe-i tâbiîn âlimidir.¹⁶⁶ Kaynaklarda günümüze ulaştığı bilinmeyen tefsirinden bahsedilmektedirler.¹⁶⁷ Bu eserin ünlü tarihçi Vâkîdî'ye ait olduğu, Sa'lebî'nin Hüseyin b. Vâkîd'a nispet ettiği iddia edilmiştir.¹⁶⁸ Ancak Sa'lebî, eserinde bu tefsiri *Tefsîru'l-Vâkîdî* ismiyle anmış ve kendisine ulaşan isnadı zikretmiştir. Isnadı

¹⁵⁹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 202; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 65-66; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 8-9; Zehebî, *Siyer*, VI, 468-469; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 64-66.

¹⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 11.

¹⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 65.

¹⁶² Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Ebû Arûbe", *DİA*, IXX, 421. Krş. Zehebî, *Siyer*, VI, 471. Nitekim Katâde'nin Taberî'nin tefsirinde yer alan 5379 rivayetinden 3335 tanesini İbn Ebû Arûbe nakletmiştir (Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 279 (dipnot 1)).

¹⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 283. İbnü'n-Nedîm, İbn Ebû Arûbe'nin eserlerini zikrederken tefsirinden bahsetmemiştir.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 59; Sezgin, *Târîh*, I, 168.

¹⁶⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 104.

¹⁶⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 262; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 66; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 209-210; Zehebî, *Siyer*, VI, 539. Buhârî *Fedâilu'l-Kur'ân*'da onun senedini şahid getirmiş, *el-Edebu'l-Müfred*'de rivayetini almış, diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VI, 495).

¹⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 164; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 304. İbnü'n-Nedîm, müellifin ismini Hasan b. Vâkîd olarak kaydetmiştir.

¹⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 460.

incelediğimizde eseri nakleden Ali b. Hasen b. Şakîk ismindeki ravi tarihçi Vâkıdî'nin değil de Hüseyin b. Vâkıd'ın öğrencileri arasında yer almaktadır.¹⁶⁹ Sa'lebî, eseri bu şekilde andığı için kendisinden sonraki müfessirler de bu şekilde nakletmişlerdir.¹⁷⁰ Tarihçi Vâkıdî'ye nispet edilen eserler arasında tefsirin de bulunması konuyu daha karmaşık hale getirmektedir. Kaynaklarda yer alan rivayetlerden hareketle yapılacak bir çalışma ile Hüseyin b. Vâkıd ile Vâkıdî'nin rivayetleri ayrılabilir. Hüseyin b. Vâkıd'ın ayrıca *Vucûhu'l-Kur'ân, en-Nâsîh ve'l-Mensûh* isimli eserlerinden de bahsedilmiştir.¹⁷¹

25. Şu'be b. el-Haccâc (160/776), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*

Yaşadığı dönemin en önemli muhaddislerinden olan Şu'be, hadisin bütün dallarında otorite sayılmıştır.¹⁷² Dört yüze yakın hocası ve çok sayıda öğrencisi bulunan Şu'be, hadis ve rical bilgisinde “tek başına bir ümmet” olarak anılmıştır.¹⁷³ Çeşitli konularda eser telif etmiş, ancak vefatından sonra yakması için oğluna vasiyet etmiştir.¹⁷⁴ Muhtemelen bu vasiyeti sebebiyle eserleri günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isminde bir eserinden bahsedilmektedir.¹⁷⁵ Zerkeşî, sahâbe ve tâbiîn görüşlerini toplayan tefsirleri sayarken Şu'be'yi de zikretmiştir.¹⁷⁶

26. Zâide b. Kudâme (161/777), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer alan Zâide b. Kudâme hakkında hadis münekkidlerinin kanaati olumludur.¹⁷⁷ Süfyân es-Sevrî ile aynı dönemde

¹⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VI, 493.

¹⁷⁰ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 240.

¹⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 164.

¹⁷² Şu'be hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 370; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 345.

¹⁷³ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 245; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 480-489.

¹⁷⁴ Hatîb, *Takyîdu'l-İlim*, s. 62.

¹⁷⁵ *Tefsîru'l-Kur'ân* ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* olarak da kaydedilmiştir (Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 451; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 417; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 301; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 227).

¹⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 159.

¹⁷⁷ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *es-Sikât*, I, 367; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 613; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 340; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IX, 277; Zehebî, *Siyer*, VII, 63.

yaşayıp birbirlerinden nakilde bulunmuşlardır. Kırâat, tefsir ve zühd konularında eser telif eden Zâide'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* ismiyle anılan bir eseri kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁷⁸ Bu eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Zâide'nin tefsiri, Taberî'nin tefsiri içerisinde dağınık bir şekilde bulunmaktadır.¹⁷⁹

27. Süfyân es-Sevrî (161/778), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*

Hadis ilminde “emîru'l-mü'minîn” olarak anılan Süfyân, Kur'ân hakkındaki bilgisiyle de şöhret bulmuştur. Onun bu konudaki bilgisi hakkında “Kur'ân'ı eline aldığı anda herhangi bir âyeti tefsir etmeden geçmezdi” denilmiştir.¹⁸⁰ Süfyân'ın tefsirinin Fatîha, Muhammed ve Duhân sûreleri hariç Kur'ân'ın baştan 52 sûresini ihtiva eden kısmı günümüze ulaşmış ve basılmıştır. Süfyân'ın eserini müstakil kitâbu't-tefsîrler arasında detaylı olarak inceleyeceğiz.

28. İbrâhim b. Tahmân (163/780), *Kitâbu't-Tefsîr*

Horasan'ın en çok hadis bilen âlimlerinden olan İbrâhim b. Tahmân hakkında sika, sadûk, hasenu'l-hadîs gibi övgü ifadeleri kullanılmıştır.¹⁸¹ Mürcie'den olup mezhep dâîsi olmadığı söylenmiştir.¹⁸² Nîşâbur'a geldiğinde cehmî fikirlerin yaygın olduğunu gören İbrâhim b. Tahmân hacca gitmek yerine burada kalıp bu fikirlere karşı mücadele etmiş ve onları ircâ görüşüne davet etmiştir.¹⁸³ İbrâhim b. Tahmân'ın cerh edildiği temel husus, hakkındaki ircâ ithamıdır. Ancak bu itham, hadislerinden uzak durulmasına neden olmamış, *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri yer almıştır.¹⁸⁴ Kaynaklarda çeşitli eserlerinden bahsedilen İbrâhim b. Tahmân'ın bir de tefsirinin olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁵ Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

¹⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 282; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 182; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 372; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 179; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 195.

¹⁷⁹ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 271 (dipnot 3).

¹⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 116.

¹⁸¹ İbrâhim b. Tahmân hakkındaki cerh-ta'dîl ifadeleri için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 107; Zehebî, *Siyer*, VII, 65; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 129.

¹⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 131.

¹⁸³ Hatîb, *Târîh*, VII, 16.

¹⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 115.

¹⁸⁵ Eserin ismini İbnü'n-Nedîm, Dâvûdî, Kehhâle *et-Tefsîr*, Bağdatlı İsmail Paşa *Tefsîru'l-Kur'ân* şeklinde zikretmektedir (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 284; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 13; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 1; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 41).

29. Saîd b. Beşîr (168/784), *et-Tefsîr*

Katâde'den istifade eden isimlerden birisi de Saîd b. Beşîr'dir. Hafızasının zayıflığı sebebiyle eleştirilmiş ve bu sebeple de hadisi ile ihticac edilmemiştir.¹⁸⁶ Rivayetleri Sünenlerde yer almıştır.¹⁸⁷ Kaynaklarda, Saîd'in çeşitli eserleri bulunduğu söylenmekle birlikte sadece tefsirinden bahsedilmektedir.¹⁸⁸ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eseri, talebesi Velîd nakletmiş ve İbn Adî bu eseri Dımaşk'ta gördüğünü söylemiştir.¹⁸⁹ Saîd b. Abdulaziz, Ebû Hâlid Utbe b. Hammâd'a "Saîd'in tefsirini al, kalanlarını terk et. Zira o hâtibu leyldir" demiştir.¹⁹⁰

30. Nâfi' b. Abdirrahmân el-Kâri' (169/785), *et-Tefsîr*

Kırâat bilgisi ile şöhret bulan Nâfi'in tefsirinden bir parça Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908) tarafından nakledilerek günümüze ulaşmıştır. Çoğunluğu kırâat ve Kur'ân'ın harekelenmesi ile ilgili olan 10 rivayetin yer aldığı bu eseri Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî'nin derlediği dört tefsiri tanıtacağımız başlık altında inceleyeceğiz.

31. Mâlik b. Enes (179/795), *et-Tefsîr*

Yaşadığı dönemde yürütülen tefsir faaliyetlerine ve tefsir rivayetlerine mesafeli duran İmâm Mâlik'in *el-Muvatta*'nın Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805) rivayetinin sonunda 11 rivayetin yer aldığı "bâbu't-tefsîr" bölümü bulunmaktadır. İmâm Mâlik'e nispet edilen tefsirden 42 rivayet, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (543/1148) *el-Kabes fî şerhi Muvatta-i Mâlik b. Enes* isimli eserinde yer almaktadır. Müstakil kitâbu't-tefsîrler arasında İmâm Mâlik'in tefsirini detaylıca inceleyeceğiz.

32. Abdullah b. Mübârek (181/797), *Kitâbu't-Tefsîr*

¹⁸⁶ Saîd b. Beşîr hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 413-414; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 460; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 6; Zehebî, *Siyer*, VII, 12.

¹⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 356.

¹⁸⁸ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 187; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 92; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 221.

¹⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 422 Tefsiri nakleden talebesi Velid b. Müslim el-Kureşî'dir (195/810). Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 460; Zehebî, *Siyer*, VII, 12.

¹⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 353. Hâtibu leyl: Hâtib manasında kullanılıp, olur olmaz işittiği her şeyi yazan, her hadisçiden hadis alan kimse anlamındadır (Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 114).

Hadisleri, icmâ ile huccet sayılan Abdullah b. Mübârek, Merv’de ilk hadis tedvîn eden kişi olarak anılmıştır.¹⁹¹ Kaynaklarda İbnü’l-Mübârek’e ait *Kitâbu’t-Tefsîr*’den bahsedilmiştir.¹⁹² *Kitâbu’t-Tefsîr*, *et-Tefsîr*, *Tefsîru’l-Kur’ân* isimleriyle anılan bu eseri Süleyman Ateş *el-Vâdih fî Tefsîri’l-Kur’ân* ismiyle anmış ve Ayasofya Kütüphanesi’nde nüshalarının olduğunu belirtmiştir.¹⁹³ Ateş’in andığı *el-Vâdih* ismiyle kayıtlı olan iki ciltlik nüsha Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Vehb ed-Dineverî’ye (308/920?) ait olup muhtevası itibariyle İbn Abbas rivayetlerini içeren *Tenvîru’l-Mikbas* adlı tefsirin hicrî VI. asra ait bir nüshasıdır.¹⁹⁴ Günümüze ulaştığı bilinmeyen tefsirinin içeriği hakkında bilgi sahibi olamasak da İbn Mübârek’in dönemin tefsir çevrelerinde yer aldığını söyleyebiliriz.¹⁹⁵ Nitekim Abdullah b. Mübârek ile Ma‘mer, Katâde’nin tefsirini karşılıklı okumuşlardır.¹⁹⁶

33. Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem (182/198), *et-Tefsîr*

Hafızasının zayıflığı ve naklettiği rivayetlerde yaptığı değişiklikler sebebiyle eleştirilen Abdurrahmân’ın rivayetleri Tirmizî ve İbn Mâce’nin sünenlerinde yer almıştır.¹⁹⁷ Kaynaklarda İbn Zeyd’in *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve’l-Mensûh* adlı kitaplarının olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁸ Zehebî, İbn Zeyd’in tefsirinin bir cild olduğu bilgisini vermektedir.¹⁹⁹ Taberî, bu eserden 1800 civarında rivayet nakletmiştir.²⁰⁰ Bu

¹⁹¹ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsil*, s. 611. İbn Mübârek hakkında söylenenler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 180; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XVI, 14; Zehebî, *Siyer*, VII, 366-368.

¹⁹² İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 250; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 438; Kehlâle, *Mu‘cem*, VI, 106; Âdil Nüveyhiz, *Mu‘cem*, I, 320

¹⁹³ Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, s. 61.

¹⁹⁴ Özel, İshak, “Erken Dönem İşari Tefsiri Bağlamında Abdullah İbn Mübârek (ö. 181)’in Tefsiri Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 18, 2007/1, s. 135. Daha detaylı bilgi için bk. aynı eser s. 125-133.

¹⁹⁵ Raşit Küçük tefsiri için “Devrin geleneği göz önünde tutularak bir rivayet tefsiri olduğu söylenebilir” değerlendirmesinde bulunmuştur (Küçük, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, I, 124).

¹⁹⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 344; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma‘rifetü’r-Ricâl*, I, 272.

¹⁹⁷ Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XVII, 119. Tirmizî, İbn Zeyd’in rivayetini aktardıktan sonra zayıf olduğunu belirtmiştir. Tirmizî, “Salât”, 11. Abdurrahmân hakkındaki cerh-ta‘dîl ifadeleri için bk. Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, V, 284; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 233-234; İbn Hibbân, *Mecrûhin*, II, 58; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 441-442; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 178-179.

¹⁹⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 271; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 512.

¹⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 344.

²⁰⁰ Sezgin, *Târih*, I, 88. Sezgin, “Abdullah b. Zeyd b. Eslem” şeklinde ismini naklettiği İbn Zeyd’i tanıtırken Abdurrahmân’ın biyografisini aktarmış, Taberî’nin esere ulaştığı isnadı zikrederken ise Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem şeklinde kaydetmiştir.

rivayetlerin neredeyse tamamını İbn Vehb yoluyla almaktadır.²⁰¹ Aynı şekilde Sa‘lebî de eserinde Abdurrahmân’ın tefsirinden yararlanmıştır.²⁰² İbn Ebû Hâtim, Abdurrahmân’ın zayıf olduğunu belirtmesine rağmen tefsirinde ondan gelen rivayetlere yoğun bir şekilde yer vermiştir.²⁰³

Abdurrahmân b. Zeyd’e nispet edilen bu eserin, kendisinin mi yoksa babasının tefsiri mi olduğu konusu ihtilaflıdır. Zeyd b. Eslem’e nispet edilen tefsiri oğlu Abdurrahmân nakletmiştir.²⁰⁴ Taberî ve İbn Ebû Hâtim ise nakillerini İbn Zeyd’e nispet ederek aktarmaktadırlar.²⁰⁵ Kanaatimizce Zeyd b. Eslem’in tefsiri, oğlu tarafından nakledilirken genişletilmiş, Abdurrahmân’ın rivayetler hakkındaki bu tasarrufu ve kendi görüşleri sebebiyle ayrı bir tefsir sayılmıştır.²⁰⁶ Abdurrahmân’ın hadisteki zayıflığına rağmen döneminin tefsir kaynaklarında rivayetlerinin çokça bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir.

34. Hüseyim b. Beşîr es-Sülemî (183/799), *Kitâbu’t-Tefsîr*

Kütüb-i Sitte’de rivayetleri bulunan Hüseyim, hem güçlü hafızası sebebiyle övülmüş hem de tedlîs ile suçlanmıştır.²⁰⁷ Abdullah b. Mübârek, Hüseyim’e niçin tedlîs yaptığını sorduğunda, A‘meş ve Süfyân’ın da tedlîs yaptığını söylemiştir.²⁰⁸ İbn Hacer, Hüseyim’in yaptığını “tedlîsu’l-atf” şeklinde isimlendirmiştir.²⁰⁹ Vâsıt’ta ilk

²⁰¹ Heribert Horst, “Taberî’nin Kur’ân Tefsiri’ndeki Rivayetler”, trc. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, sy. 1, 2016, s. 325.

²⁰² Sezgin, *Târîh*, I, 88. Sa‘lebî, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem’in tefsirinden yararlanırken rivayetleri Taberî ve İbn Ebû Hâtim’den gelen isnadlarla almıştır (Koç, *Tefsirde Bir Kaynak*, s. 26).

²⁰³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 233-234. Mehmet Akif Koç, Yûsuf b. Yezîd el-Karâtîsî – Asbağ b. el-Ferac – Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem isnadının İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde 377 kere tekrerrür ettiğini tespit etmiştir (Koç, *İsnad Verileri*, s. 77).

²⁰⁴ Kesler, Muhammed Fatih, “Zeyd b. Eslem”, *DİA*, XLIV, 319.

²⁰⁵ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi’t-Tâbiîn*, s. 153.

²⁰⁶ Bu yorumu İbn Hacer’in Zeyd b. Eslem’in tefsirini tanıtırken kullandığı şu ifadeler teyit etmektedir: “Oğlu Abdurrahmân’ın naklettiği büyük bir nüshadır. Nüshada İbn Zeyd’in babası ve başkalarından yaptığı nakiller bulunmaktadır. İbn Vehb ve diğerleri tarafından nakledilen nüshada kimseye isnad edilmeyen çok fazla rivayet bulunmaktadır. Abdurrahmân zayıf sayılır, babası ise sikadır” (İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 217).

²⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXX, 288. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 227; İclî, *es-Sikât*, II, 334; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 115; Zehebî, *Siyer*, VII, 302.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 62.

²⁰⁹ İbn Hacer, *Tabakâtu’l-Müdeallisîn*, s. 47. Tedlîsu’l-Atf: ravinin hadisi işittiği şeyhine bir başka şeyhi daha atfederek, hadisi her ikisinden de işitmiş izlenimi doğurması şeklinde yapılan tedlistir (Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, s. 80).

tedvînde bulunan kişi olarak anılan Hüseyim'in *Kitâbu't-Tefsîr* ve *Kitâbu'l-Kirâat* isimli iki eserinden bahsedilmektedir.²¹⁰ Taberî, tarih ve tefsirinde Yakub b. İbrahim ed-Devrakî (252/866) yoluyla Hüseyim'in tefsirinden istifade etmiştir.²¹¹ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eserin Hüseyim'in re'yinden çok nakillerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hüseyim'in tefsirdeki ihtilaflar hakkında "Herkes kendi fikri doğrultusunda konuşunca ihtilaf ortaya çıktı" dediği nakledilir.²¹² Hüseyim'in tefsirinin bir kısmı veya tamamı öğrencisi Saîd b. Mansûr'un tefsirinde yer almaktadır. Saîd b. Mansûr'un tefsirinin ilk dört cildindeki 869 rivayetin 239 tanesi Hüseyim'den nakledilmektedir.²¹³

35. İsmâil b. Uleyye (193/809), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Güçlü hafızası ile övülen İbn Uleyye hakkında Şu'be b. Haccâc, "seyyidü'l-muhaddisîn" değerlendirmesinde bulunmuştur.²¹⁴ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.²¹⁵ Kaynaklarda İbn Uleyye'nin tefsiri olduğu zikredilmiştir.²¹⁶ Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen bu eser hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Taberî tefsirinde İbn Uleyye rivayetleri yer almaktadır.

36. Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî (195/811), *Kitâbu't-Tefsîr*

Şîî olduğu iddiasıyla eleştirilmekle birlikte hadisçiliği hakkında olumlu kanaat serdedilen Dabbî'nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır.²¹⁷ Muhammed b. Fudayl'ın günümüze sadece *Kitâbu'd-Duâ* isimli eseri ulaşmıştır.²¹⁸

²¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1527; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 114; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 354; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 461; Kehhâle, *Mu'cem*, XIII, 151; Sezgin, *Târîh*, I, 89; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 89.

²¹¹ Sezgin, *Târîh*, I, 89.

²¹² Zehebî, *Siyer*, VII, 304.

²¹³ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 78 (Mukaddime). Tefsir bölümünün tamamlanan tahkikinde 2400 rivayet bulunmaktadır. Hüseyim'in rivayetleri muhtemelen çok daha fazladır. Bu mesele müstakil olarak araştırılmaya değer bir konudur.

²¹⁴ Zehebî, *Siyer*, VII, 540.

²¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 33.

²¹⁶ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 105; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 206; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 87.

²¹⁷ Dabbî'yi, Ahmed b. Hanbel Şîî olduğunu söyleyip hasenu'l-hadîs şeklinde anarken, Zehebî Şîî olduğunu kabul etmiş ve Şia'ya meylinin Hz. Ali'ye karşı yapılan savaşlara tepki niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/298.

²¹⁸ Bu eser Abdulaziz b. Süleyman b. İbrahim el-Buaymî tahkikiyle 1999 yılında (Mektebetü'r-Rüşd, Riyad) basılmıştır.

Kaynaklarda günümüze ulaştığı bilinmeyen *Kitâbu't-Tefsîr*'inden bahsedilmektedir.²¹⁹ Dabbî'nin rivayetleri hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde ve Taberî'nin tefsirinde yer almaktadır.

37. Vekî' b. el-Cerrâh (197/812), *Kitâbu't-Tefsîr*

Yaşadığı dönemin en önemli simalarından olan Vekî', hafızası, fıkı ve zühdüyle övülmüştür. Kûfe'de hadisleri tasnif eden ilk isimlerden sayılan²²⁰ Vekî' çeşitli konularda eser tasnif etmiştir.²²¹ Ehl-i re'ye karşı her konuda bir bâb oluşturulabileceğini söyleyen Vekî, yaptığı tasnif sebebiyle yapılan eleştirilere Şa'bî'nin de tasnifte bulunduğunu söyleyerek karşılık vermiştir.²²² Kaynaklarda Vekî'e ait bir tefsirden bahsedilmektedir.²²³ Günümüze ulaşmış bilinmeyen tefsirinden Sa'lebî nakilde bulunmuştur.²²⁴ Ancak ne kadarının mevcut olduğu bilinmemektedir. İbn Kesîr (774/1373) tefsirinde “Vekî', tefsirinde şöyle nakletti” diyerek ondan alıntılar yapmaktadır.²²⁵ Vekî'in günümüze ulaşan *Kitâbu'z-Zühd*'ünde de tefsire dair nakilleri bulunmaktadır. Eseri incelediğimizde Mücâhid b. Cebr, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr ve Dahhâk'tan gelen kelime izahları dikkat çekmektedir.²²⁶

Vekî'den nakledilen bazı bilgiler tefsire dair yaklaşımını değerlendirme imkânı sunmaktadır. İbrahim el-Harbî, tefsirini Vekî'e sunduğunda beğendiğini ve insanlara “Bu tefsiri alın, bunda Kelbî ve Verkâ'dan bir şey yer almıyor” dediğini

²¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 316; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 226; Bağdatlı, *Hedyye*, II, 9; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 603. Diğer eserleri için bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 332; Sezgin, *Târîh*, I, 178.

²²⁰ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, s. 611.

²²¹ Ahmed b. Hanbel “Size Vekî'in eserleri yeter” diyerek tasnif ettiği eserleri olduğunu söylemektedir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 474).

²²² Hatîb, *Kitâbu'l-Fakîh ve'l-Mütefekkih*, II, 162.

²²³ Ayrıca *Kitâbu'z-Zühd*, *Cüz' fi'l-hadîs (Nüshatü Vekî' ani'l-A'meş)*, *Kitâbu's-Sünen (el-Müsned, el-Musannef)* ve *Fezâilu's-Sahâbe* isimli eserleri bulunmaktadır (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 358; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 117; Bağdatlı, *Hedyye*, II, 500; Kehhâle, *Mu'cem*, XIII, 166; Sezgin, *Târîh*, I, 180; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 719).

²²⁴ Sezgin, *Târîh*, I, 180. Sa'lebî, mukaddimesinde Vekî'in tefsirine ulaşan senedi vermektedir (Sa'lebî, *el-Keşf*, I, 81).

²²⁵ Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 680, 715; II, 69, 83.

²²⁶ Genel bir tarama ile Vekî'nin eserine aldığı 50 civarında rivayetin âyetler hakkında kısa açıklamalar ve kelime izahlarından oluştuğu görülmektedir (Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbu'z-Zühd*, I, 269, 271, 274, 275, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 311, 321, 390, II, 514, 526, 527, 529).

bildirir.²²⁷ Bir başka rivayette Vekî‘, Verkâ‘dan İbn Cüreyc‘in tefsirini dinlemek istemiş ancak Verkâ‘nın bu tefsirin tamamını İbn Cüreyc‘den semâ etmediğini öğrenince vazgeçmiştir.²²⁸ Vekî‘, Mukâtil b. Süleymân‘dan yalancı olduğunu düşündüğü için hadis almamıştır.²²⁹ Bu bilgilerden ve kaynaklarda yer alan tefsire dair rivayetlerinden hareketle Vekî‘in tefsirde, hadis rivayet kriterlerini dikkate alarak hareket ettiğini ve daha çok rivayetleri aktarıp âyetler hakkında re‘y bildirmediğini söyleyebiliriz.²³⁰

38. Abdullah b. Vehb (197/813), *el-Câmî‘ fî Tefsîri‘l-Kur‘ân*

Mâlik b. Enes‘in önde gelen öğrencilerinden olan İbn Vehb, hadis kaynakları içerisinde tefsir bölümü oluşturan ilk müelliftir. *el-Câmî‘* isimli eserinden bir bölüm olan tefsiri günümüze ulaşmıştır. Yazma nüshadaki kusurlar sebebiyle bazı bölümleri okunmayan eserin ilk iki cildi tefsir, üçüncü cildi ise ulûmu‘l-Kur‘ân rivayetlerini ihtiva etmektedir. Bu eseri tefsir bölümleri arasında kapsamlı bir şekilde inceleyeceğiz.

39. Süfyân b. Uyeyne (198/814), *Kitâbu‘t-Tefsîr*

Yaşadığı dönemde kırk yıl süreyle hadiste imam kabul edilen Süfyân hakkında tedlîste bulunduğu eleştirisi yapılmıştır.²³¹ Süfyân b. Uyeyne‘nin eser telif edip etmediği tartışmalıdır. İclî, İbn Uyeyne‘nin yedi bin civarında hadis naklettiğini ancak kitabının olmadığını söylemiştir.²³² İbnü‘n-Nedîm de “İbn Uyeyne‘nin kitabı yok ancak bilinen bir tefsiri olduğu söylenmektedir” demiştir.²³³ Hammâd b. Zeyd ise Süfyân‘ı hocası Amr b. Dînâr‘ın yanında levhalar varken gördüğünü belirtmiştir.²³⁴

²²⁷ Verkâ, Mücâhid‘in tefsirinin yarısını İbn Ebû Necîh‘in okuduğunu, kalan yarısını ise kendisinin İbn Ebû Necîh‘e okuduğunu belirtir (Zehebî, *Siyer*, VII, 91).

²²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 369.

²²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 186.

²³⁰ Benzer değerlendirmeler için bk. Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi‘t-Tâbiîn*, s. 192.

²³¹ Zehebî, Süfyân‘ın tedlîste bulunduğunu kabul etmekle birlikte sadece sika ravilerden tedlîste bulunduğunu belirtir. Zehebî, *Siyer*, VII, 420-421. Süfyân hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VI, 42; İclî, *es-Sikât*, I, 417; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 227; Nevevî, *Tehzîbu‘l-Esmâ*, I, 225.

²³² İclî, *es-Sikât*, I, 417.

²³³ İbnü‘n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 316.

²³⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 226.

Süfyân b. Uyeyne bizzat kendisi “ezberlemediğim hiçbir şeyi yazmadım” demiştir.²³⁵ Râmhumuzî, ilk tedvîn sahibi isimlerden Mekke’de İbn Uyeyne’yi zikretmektedir.²³⁶ Bu bilgiler ve kendisine nispet edilen eserler dikkate alındığında İbn Uyeyne’ye ait yazılı kaynağın olduğu söylenebilir.

İbn Vehb, Süfyân kadar Kur’ân’ın tefsirine vâkıf kimseyi görmediğini belirtmektedir.²³⁷ Kur’ân’a dair bilgisiyle övülen Süfyân b. Uyeyne’nin tefsiri kaynaklarda zikredilmiştir.²³⁸ Suyûtî, sahâbe ve tâbiîn’in görüşlerini bir araya getiren tefsirleri sayarken Süfyân b. Uyeyne’nin tefsirini de zikretmiştir.²³⁹ Buhârî, bu tefsirden tefsir bölümünde özellikle kelime izahlarında rivayette bulunmuş²⁴⁰, İbn Uyeyne’nin rivayetleri, Sa’lebî ve Taberî’nin tefsirinde yer almıştır.²⁴¹ İbn Hacer, Fatıma bint Muhammed b. el-Minhâ’nın yanında bu eserin çoğunu okuduğunu söylemektedir.²⁴² Suyûtî ise “İbn Uyeyne’nin tefsirinde şöyle geçer” şeklinde nakilde bulunmaktadır.²⁴³

Süfyân b. Uyeyne’nin tefsirinin bir kısmı veya tamamı öğrencisi Saîd b. Mansûr’un tefsirinde yer almaktadır. Saîd b. Mansûr’un tefsirinin ilk dört cildinde yer alan 869 rivayetin 162 tanesi İbn Uyeyne’den nakledilmektedir.²⁴⁴ İbn Uyeyne’nin tefsir ile ilgili rivayetleri ayrıca Abdürrezzâk’ın tefsirinde ve İshak b.

²³⁵ Hatîb, *Târîh*, X, 250.

²³⁶ Râmhumuzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, s. 611-612.

²³⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 227.

²³⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 316; İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 32; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 439; Kettânî, *er-Risâle*, s. 9, 41; Ziriklî, *el-A’lâm*, III, 105; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 387; Kehhâle, *Mu’cem*, IV, 235; Âdil Nüveyhiz, *Mu’cem*, I, 211-212.

²³⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211-212.

²⁴⁰ Tefsir bölümünde İbn Uyeyne’nin 10 isnadsız filolojik izahı yer almaktadır (Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 148).

²⁴¹ Taberî’nin eserinde Süfyân Uyeyne’den 208 nakil bulunmaktadır. Bunların bazıları sadece Süfyân ismiyle nakledilmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmı Süfyân es-Sevrî’den (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi’t-Tâbiîn*, s. 126 (dipnot 4)).

²⁴² İbn Hacer, *el-Mu’cemü’l-Müfehres*, s. 109.

²⁴³ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, I, 18, 42, VIII, 339.

²⁴⁴ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 81 (Mukaddime). Tefsir bölümünün tamamlanan tahkikinde 2400 rivayet bulunmaktadır. Süfyân’ın rivayetleri muhtemelen çok daha fazladır. Bu mesele müstakil olarak araştırılmaya değer bir konudur.

İbrahim el-Bustî'nin (307/919) eserinde de yer alır.²⁴⁵ İbnü'n-Nedîm ve Dâvûdî, Süfyân'a ait *Cevâbâtü'l-Kur'ân* isimli bir eserden bahsetmektedirler.²⁴⁶ Bu eser, muhtemelen Mukâtil b. Süleymân'ın Süfyân b. Uyeyne tarafından rivayet edilen *Cevâbât fî'l-Kur'ân*'ıdır.²⁴⁷

40. Yahyâ b. Sellâm (200/815), *et-Tefsîr*

Hadis ilminde zayıf görülen Yahyâ b. Sellâm'ın günümüze ulaşan iki ciltlik tefsiri bulunmaktadır. Eserine aldığı rivayetler arasında tercihte bulunan Yahyâ, kendisinden sonraki müelliflere bu yöntemiyle öncülük etmiştir. Yahyâ b. Sellâm'ın eseri Kayrevân bölgesinde yaygınlık kazanmasına rağmen diğer bölgelerde yeterince şöhret bulmamıştır. Bu eseri müstakil kitâbu't-tefsîrler arasında detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

41. Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf (204/819-820), *et-Tefsîr*

İbn Ebû Arûbe'nin öğrencilerinden olan el-Haffâf hakkında hadis münekkidleri ihtilaf etmişlerdir.²⁴⁸ Abdülvehhâb, hocası İbn Ebû Arûbe'nin yanında (öğrencilere) tefsir okumuştur.²⁴⁹ Hocasının kitaplarını yazdığı bildirilen Abdülvehhab'ın eserleri arasında tefsirinin olduğu zikredilmektedir.²⁵⁰ Günümüze ulaşmış ve ulaşılmadığı bilinmeyen bu tefsir hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

42. Ravh b. Ubâde (205/820), *Kitâbu't-Tefsîr*

²⁴⁵ Abdürrezzâk b. Hemâm'ın tefsirinde 100 rivayeti yer alır. İshak el-Bustî'nin bugüne ulaşan tefsirinde 1945 rivayetten 400 tanesi İbn Uyeyne'ye aittir (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 162-164).

²⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 52; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 197. Süfyân'a nisbetle bu eser Müşkilü'l-Kur'ân'ın ilk müstakil eseri olarak zikredilmiştir. Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'ân", *DİA*, XXXII, 165.

²⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 254; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 331. Krş. Hatiboğlu, İbrahim, "Süfyân b. Uyeyne", *DİA*, XXXVIII, 29.

²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel zayıf, Dârekutnî sika, Zehebî ise sadûk demiştir. Buhârî, Sevr el-Hımsî'den tedlîste bulunduğunu ve münker rivayetlerinin olduğunu belirtir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 517; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 72; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 133; Zehebî, *Mîzân*, II, 681; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-Müdekkisîn*, s. 42.

²⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 511.

²⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 370; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 636.

Çok hadis rivayet etmesiyle şöhret bulan Ravh b. Ubâde hakkında cerh-ta‘dîl alimleri olumlu değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁵¹ *Kütüb-i Sitte*’nin tamamında rivayetleri yer almaktadır.²⁵² Ravh, çeşitli konularda kitap tasnif etmiş ve tefsir derlemiştir.²⁵³ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eserden Sa‘lebî ve Taberî nakilde bulunmuşlardır.²⁵⁴

43. Yezîd b. Hârûn (206/821), *Tefsîru’l-Kur’ân*

Yaşadığı dönemin önemli hadis âlimlerinden olan Yezîd b. Hârûn hakkında sika, huccet gibi değerlendirmeler bulunmaktadır.²⁵⁵ Kaynaklarda sahâbe ve tâbiîn görüşlerini nakleden bir tefsiri olduğundan bahsedilmektedir.²⁵⁶ Taberî, Yezîd’in tefsir rivayetlerine eserinde yer vermektedir.²⁵⁷ Bugün elimizde bulunmayan tefsiri hakkında yorum yapabilmek için Yezîd b. Hârûn’un dönemin tartışmalarına ve tefsir rivayetlerine yaklaşımını incelememiz gerekmektedir. Yezîd, halku’l-Kur’ân meselesinde “Kim Kur’ân mahluktur derse zındıktır” demiştir.²⁵⁸ Mutezile’nin ilk müfessirlerinden sayılan Ebû Bekir el-Esamm’ı “Allah’ı inkar eden zındık” şeklinde cerhetmiştir.²⁵⁹ Yezîd b. Hârûn, zayıf ravilerden rivayet aldığına dair getirilen eleştiriye “Bilmek için alıyorum” diyerek cevap vermiştir.²⁶⁰ Bu bilgiler ışığında Yezîd b. Hârûn’un tefsiri her ne kadar günümüze ulaşmamış olsa da onun eseri hakkında isnada önem veren, sahâbe ve tâbiîn rivayetlerinin merkezde olduğu, mutezile gibi ehl-i hadisin reddettiği fikirlerden uzak bir tefsir olduğu söylenebilir.

44. Vâkîdî (207/823), *Tefsîru’l-Kur’ân*

²⁵¹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *es-Sikât*, III, 309; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 498; Zehebî, *Siyer*, IX, 126.

²⁵² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, IX, 245.

²⁵³ Hatîb, *Târîh*, IX, 385; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 448; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 371. Tefsiri kendisinden Ebu’l-Ezher Salih b. Dirhem el-Bâhilî el-Basrî nakletmiştir (Dâvûdî, *Tabakât*, I, 180).

²⁵⁴ Sezgin, *Târîh*, I, 92.

²⁵⁵ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *es-Sikât*, II, 368; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 365; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 632; Zehebî, *Siyer*, IX, 100.

²⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 159; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 536; Kehhâle, *Mu‘cem*, XIII, 238.

²⁵⁷ Sezgin, *Târîh*, I, 93.

²⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, VIII, 99.

²⁵⁹ Buhârî, *Halku Ef‘âlî’l-İbâd*, s. 38.

²⁶⁰ Hatîb, *el-Câmi‘*, II, 192.

Hadis alimlerinin genellikle eleştirdiği Vâkıdî, velûd bir tarihçidir. Çeşitli konularda onlarca kitap yazdığı belirtilir. Kaynaklarda Vâkıdî'ye *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir eser nispet edilir.²⁶¹ Bu eserin Sa'lebî'nin tefsirinde yer aldığı belirtilmektedir. Sa'lebî, eserinde bu tefsiri *Tefsîru'l-Vâkıdî* ismiyle anmış ve kendisine ulaşan isnadı zikretmiştir. Isnadı incelediğimizde eseri nakleden Ali b. Hasen b. Şakîk ismindeki ravi, Vâkıdî'nin değil de Hüseyin b. Vâkıd'ın öğrencileri arasında yer almaktadır.²⁶² Dolayısıyla Vâkıdî'nin eserleri arasında yer alan tefsiri Sa'lebî'nin naklettiği tefsir değildir. Sa'lebî, eseri bu şekilde andığı için kendisinden sonraki müfessirler de bu şekilde nakletmişlerdir.²⁶³

45. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Ehl-i hadisin önemli isimlerinden Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın günümüze ulaşan ve üç cilt olarak basılan tefsiri bulunmaktadır. Çoğunlukla hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den naklettiği rivayetlerden oluşan eser, ilk dönem tefsirlerinden günümüze ulaşan önemli bir kaynaktır. Abdürrezzâk'ın tefsirini müstakil kitâbu't-tefsîrler arasında etraflıca inceleyeceğiz.

46. Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212/827), *et-Tefsîr*

Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis naklettiği Firyâbî hakkında sika, hâfız, şeyhu's-Şâm gibi övgüler yapılmıştır.²⁶⁴ Kaynaklarda çeşitli eserlerinden bahsedilen Firyâbî'nin tefsiri de bulunmaktadır. Bu eseri kendisinden Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Ebû Meryem nakletmiştir.²⁶⁵ İbn Hacer, bu eserden bahsederken; “küçük, mükemmel bir eser, musannifî Buhari'nin büyük hocalarındandır” demiştir.²⁶⁶ Suyûtî ise Firyâbî'nin tefsirde en çok Mücâhid'in

²⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 460, Bağdatlı, *Hediyye*, II, 10.

²⁶² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VI, 493.

²⁶³ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 240.

²⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 61. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 340; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 264; İclî, *es-Sikât*, II, 257; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 119-120; Zehebî, *Siyer*, VIII, 290.

²⁶⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 108; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 293. Kettânî, Firyâbî'nin tefsirini isnadla rivayetlere yer veren tefsirler arasında zikretmiştir (Kettânî, *er-Risâle*, s. 76).

²⁶⁶ İbn Hacer, *Tağliku't-Ta'lik*, IV, 170.

rivayetlerine yer verdiğini belirtmektedir.²⁶⁷ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik* ve *Fethu'l-Bârî* adlı eserlerinde, Buhârî'nin muallak rivayetlerinin isnadını tespit etmeye çalışmıştır. Kitâbu't-tefsîr bölümünde yer alan İbn Abbas ve Mücâhid'in rivayetlerini kaynağına ulaştırırken en çok Firyâbî'nin eserinden istifade etmiştir.²⁶⁸ Buhârî aynı şekilde Süfyân es-Sevrî'nin tefsirine özellikle Kabîsa b. Ukbe ve Firyâbî aracılığıyla erişmiş ve nakillerde bulunmuştur.²⁶⁹

47. Kabîsa b. Ukbe (215/830), *et-Tefsîr*

Kütüb-i Sitte'de rivayetlerine yer verilen Kabîsa b. Ukbe, küçük yaşta Süfyân'dan öğrendiği hadisleri karıştırdığı için eleştirilmiştir.²⁷⁰ Zehebî Kabîsa'nın rivayetlerde hata etse de reddedilecek bir rivayetin olmadığını belirtmiştir.²⁷¹ Kaynaklarda Kabîsa'ya ait bir tefsirden bahsedilmektedir.²⁷² Günümüze ulaşmayan bu tefsirden Taberî, Müsennâ b. İbrahim yoluyla yararlanmıştır.²⁷³

48. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (219/834), *Kitâbu't-Tefsîr*

Halife Me'mûn döneminde halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı baskı gören Fazl b. Dükeyn, "emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs" ünvanıyla anılmıştır.²⁷⁴ Hz. Ali sevgisi sebebiyle Şîî olduğu söylenmiş ancak Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e hakaret etmemiş veya mezhep dâilîği yapmamıştır.²⁷⁵ Kaynaklarda zikredilen eserleri arasında *Kitâbu't-Tefsîr*'i de mevcuttur.²⁷⁶ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

²⁶⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211.

²⁶⁸ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 66; Hudayrî, "el-İmâm el-Müfessir Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212) ve Menhecuhû fi Tefsîrihi", s. 374.

²⁶⁹ Sezgin, *Târih*, I, 93-94.

²⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, VII, 298. Hakkında daha fazla bilgi için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 177; İclî, *es-Sikât*, II, 214; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 126-127; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 21; Zehebî, *Siyer*, VIII, 298-299.

²⁷¹ Zehebî, *Mizân*, III, 384.

²⁷² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 456; Sezgin, *Târih*, I, 94; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 435.

²⁷³ Sezgin, *Târih*, I, 94.

²⁷⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, s. 227. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *es-Sikât*, II, 205; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 61-62; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 319; Zehebî, *Siyer*, VIII, 307-312.

²⁷⁵ Zehebî, *Mizân*, III, 350.

²⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 30; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 421. Diğer eserleri için bk. Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 67; Sezgin, *Târih*, I, 189.

49. Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (219/834), *Kitâbu't-Tefsîr*

Buhârî'nin en çok itimat ettiği hocalarından olan Humeydî, Süfyân b. Uyeyne'den yirmi yıla yakın bir süre istifade etmiştir.²⁷⁷ *el-Müsned* isimli eserindeki rivayetlerin büyük bir kısmı İbn Uyeyne tarikiyle gelmiştir. Bu yüzden “Humeydî'nin Süfyân b. Uyeyne'den aktardığı müsned” şeklinde anılmıştır.²⁷⁸ Buhârî, ondan gelen bir hadis için mütabî aramaya gerek duymamıştır. Nitekim eserinde kendisinden (tekrarlarıyla) 75 rivayet nakletmiştir.²⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, Humeydî'nin *Kitâbu't-Tefsîr* ile *Kitâbu'r-Red ale'n-Nu'mân* isimli eserlerini Muhammed b. Umeyr'in (261 veya 270) naklettiğini belirtmektedir.²⁸⁰ Eserin günümüze ulaşmış ve ulaşmadığı bilinmemektedir.

50. Âdem b. Ebû İyâs (220/835), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hızlı yazdığı için Şu'be'nin yirmi imla meclisinde iki bin civarında hadis kaydeden Âdem b. Ebû İyâs, Buhârî'nin hocaları arasında yer almaktadır.²⁸¹ Kaynaklarda kendisine nispet edilen *Kitâbu't-Tefsîr* bulunmaktadır.²⁸² Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser hakkında Mücâhid b. Cebr'in tefsiri olarak basılan eser olduğu iddia edilmiştir.²⁸³ Ancak Mücâhid'in tefsiri üzerine araştırma yapan Ahmed İsmail Nevfel, Mücâhid rivayetlerini aktaran İbn Ebû Necîh'in Mücâhid'ten çok fazla semâî olmadığını ve eserde yer alan rivayet miktarının diğer kaynaklarda yer alan Mücâhid rivayetlerinin yarısı kadar olduğundan bahsetmektedir. Nevfel'e göre, nüshanın istinsah tarihinin hicrî 544 (1149) yılı olduğu ve eserde Mücâhid dışındaki kişilerden de rivayetler bulunduğu dikkate alınırsa; bu nüshayı, İbn Hayrûn'un selefin tefsir görüşlerinden seçtiği bir tefsir şeklinde isimlendirmek daha doğru

²⁷⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 341. Biyografisi için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 56-57; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XIV, 512-514; Zehebî, *Siyer*, IX, 31-33.

²⁷⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 121.

²⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzib*, V, 216. Ayrıca bk. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 128.

²⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 40; Zehebî, *Târih*, VI, 420.

²⁸¹ Hayatı hakkında bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II, 39; İclî, *es-Sikât*, I, 213; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 268; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 134; Zehebî, *Siyer*, VIII, 408-410.

²⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 430, 442; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 7.

²⁸³ İsmail Cerrahoğlu, eserin Mücâhid'e değil de Âdem b. Ebû İyâs'a nispet edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Cerrahoğlu, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsîr”, s. 49-50).

olacaktır.²⁸⁴ Mücâhid b. Cebr'in çeşitli kaynaklarda yer alan rivayetleri ile günümüze ulaşan bu nüshadaki rivayetleri karşılaştırarak yapılacak bir araştırma sonucunda daha sağlıklı bir neticeye ulaşılabilir.

51. Hüseyin b. Dâvud (226/841), *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Ebû Hâtîm'in hocalarından olan Hüseyin b. Dâvud, Süneyd lakabıyla anılmıştır. Hakkında hadis münekkidleri ihtilaf etmişlerdir.²⁸⁵ Günümüze ulaştığı bilinmeyen tefsirinden bahsedilmektedir.²⁸⁶ Bu tefsiri, Muhammed b. İsmail es-Sâîğ nakletmiş; Zehebî ise bu eseri gördüğünü belirtmiştir.²⁸⁷

52. Saîd b. Mansûr (227/842), *Kitâbu't-Tefsîr*

Abdullah b. Vehb'den sonra hadis kitabı içerisinde tefsir bölümü oluşturan ikinci müellif Saîd b. Mansûr'dur. Onun *es-Sünen*'den bir bölüm olarak telif ettiği hacimli tefsir bölümünde 2400 rivayet bulunmaktadır. Merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerin bir arada yer aldığı tefsir bölümü ilk dönem müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzemektedir. Bu eseri tefsir bölümleri arasında geniş bir şekilde inceleyeceğiz.

53. İbn Ebû Şeybe (235/849), *Kitâbu't-Tefsîr*

İbn Ebû Şeybe'nin hocaları arasında kitâbu't-tefsîr müellifi Hüseyim b. Beşîr, Yahyâ b. Yemân, İsmail b. Uleyye, Muhammed b. Fudayl, Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne ve Yezîd b. Hârûn yer almaktadır. Kaynaklarda *Kitâbu't-Tefsîr*, *Fezâilu'l-Kur'ân*, *Sevâbu'l-Kur'ân* isimli eserlerinden bahsedilmektedir.²⁸⁸ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eserlerden *Kitâbu't-Tefsîr*'in Süleymâniye Kütüphanesi'nde bir nüshası olduğu belirtilmektedir. Ancak garîbu'l-Kur'ân türü bir

²⁸⁴ Nitekim yazma nüshanın ilk sayfasında "İbn Hayrûn'un Verkâ'dan, onun da İbn Ebû Necîh'ten, onun da Mücâhid'ten naklettiği tefsir" ibaresi yer almaktadır (Ahmed İsmail Nevfel, *Mücâhidü'l-Müfessir* s. 311-313).

²⁸⁵ Hayatı ve hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 326; Zehebî, *Siyer*, IX, 37; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 244-245.

²⁸⁶ Zehebî, *Mîzân*, I, 534; Kettânî, *er-Risâle*, s. 77; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 283.

²⁸⁷ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 215; Zehebî, *Tezkira*, II, 36.

²⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Hatîb, *Târîh*, XI, 259; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfessir*, s. 110; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 253; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 437; Kettânî, *er-Risâle*, s. 76; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 213; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 107.

esere benzeyen bu yazma nüsha içerisinde rivayet bulunmamaktadır.²⁸⁹ İbnü'l-Münzir'in tefsirinin içerisinde İbn Ebû Şeybe'nin bu eseri yer almaktadır.²⁹⁰ İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde 400 rivayet içeren fezâilu'l-Kur'ân bölümü, Saîd b. Mansûr'un fezâilu'l-Kur'ân bölümüyle ortak rivayetler ihtiva etmektedir.

54. Muhammed b. Hâtim (235/849), *et-Tefsîr*

Hadis münekkidlerinin hakkında ihtilaf ettiği Muhammed b. Hâtim, Semîn lakabıyla anılmaktadır.²⁹¹ Müslim, kendisinden (tefsir bölümü dışında) 300 hadis nakletmiştir.²⁹² Tefsiri olduğu ve insanların Bağdat'ta kendisinden bu eseri yazdıkları bildirilmiştir.²⁹³ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

55. İshâk b. Râhûye (238/853), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hadis ilminde güvenilirliği konusunda ittifak bulunan İbn Râhûye'nin rivayetleri temel hadis kaynaklarında yer almaktadır. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*'ini hocası İbn Râhûye'nin tavsiyesine uyarak telif etmiştir.²⁹⁴ İbn Râhûye'ye nispet edilen *Kitâbu't-Tefsîr* isimli bir eser bulunmaktadır.²⁹⁵ Ebû Hâtim, İbn Râhûye'nin ezberden tefsir rivayetlerini naklettiğini duyunca şaşırılmış, tefsir rivayetleri ve isnadlarının hadis nakletmekten zor olduğunu belirtmiştir.²⁹⁶ Suyûtî, sahâbe ve tâbiîn

²⁸⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 04028; Yatkın, Nihat, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1998, s. 60; Yardım, Ali, "İbn Ebû Şeybe", *DİA*, IXX, 443. Krş. Albayrak, Ali, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları*, sy. 26, Temmuz-Aralık 2016, s. 92 (dipnot 122).

²⁹⁰ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 60.

²⁹¹ Hayatı ve hakkındaki değerlendirmeler için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 155-156; 326; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXV, 22; Zehebî, *Mizân*, III, 503; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 101-102.

²⁹² İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 102.

²⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 256; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 121; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 65; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 167; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 510.

²⁹⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 7.

²⁹⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 103; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 442; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 228. Tefsirini ondan Muhammed b. Yahyâ b. Hâlid nakletmiştir (İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, s. 109).

²⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 218.

tefsirlerini toplayan âlimler arasında İbn Râhûye'yi de anmıştır.²⁹⁷ Eserin günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmemektedir

56. Osman b. Ebû Şeybe (239/853), *et-Tefsîr*

Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin kardeşi olan Osman'dan Buhârî ve Müslim nakilde bulunmuştur. Bazı hatalı rivayetleri ve şakacı kişiliği sebebiyle eleştirilse de genel olarak güvenilir kabul edilmiştir.²⁹⁸ Kendisine tefsire dair bir eser nispet edilmiştir.²⁹⁹ Günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmeyen tefsiri, rivayetleri isnadla aktaran eserlerden sayılmaktadır.³⁰⁰

57. Ahmed b. Hanbel (241/855), *Kitâbu't-Tefsîr*

Ahmed b. Hanbel, tefsir rivayetlerine ve kendisinden önce yürütülen tefsir faaliyetlerindeki isnadsız bilgilere mesafeli durmuştur. “Üç şeyin aslı yoktur: meğâzî, melâhim ve tefsir”³⁰¹ sözüyle ifade ettiği tavrına rağmen kaynaklarda kendisine *Kitâbu't-Tefsîr* nispet edilmiştir.³⁰² Yüz yirmi bin rivayetten oluştuğu söylenen bu eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.³⁰³ Zeccâc, eserinde zikrettiği tefsire dair rivayetlerin çoğunun Ahmed b. Hanbel'in tefsirinden olduğunu belirtmektedir.³⁰⁴ Zehebî, bu hacimde bir eserin şöhretinin yayılması, talebelerinin dilinde dolaşması, Taberî'nin bu eserden istifade etmesi veya en azından bir kısmının sonraki dönemlere ulaşması gerektiğini söyleyerek bu iddiaya itiraz etmektedir.³⁰⁵ Aynı

²⁹⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211-212.

²⁹⁸ Zehebî, *Mizân*, III, 36.

²⁹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 320; Hatîb, *Târîh*, III, 162; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 384; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 213; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 268; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 344.

³⁰⁰ Kettânî, *er-Risâle*, s. 76.

³⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 212; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 162; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 156.

³⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 320; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 203; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 57.

³⁰³ Hatîb, *Târîh*, XI, 13; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-Îmâm Ahmed*, s. 261.

³⁰⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, IV, 166. Zeccâc, bu tefsiri Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan icazetle aldığını belirtmektedir (aynı eser, IV, 8).

³⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, X, 511-512.

dönemde yaşayan İbn Kayyim ise Ahmed b. Hanbel'in tefsirini gördüğünü söyleyerek bu eserden nakilde bulunmaktadır.³⁰⁶

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde birçok tefsir rivayeti bulunmaktadır. Hadis kaynaklarında tefsir bölümlerinde bulunan merfû rivayetlerin büyük bir çoğunluğu *el-Müsned*'de de yer almaktadır. *el-Müsned*'in bâb başlıklarına göre yapılan tasnifindeki fezâilu'l-Kur'ân ve tefsîr bölümlerinde toplam 565 rivayete yer verilmiştir.³⁰⁷ Ahmed b. Hanbel'in çeşitli kaynaklarda yer alan tefsir içerikli rivayetlerinin derlemesi olan *Merviyyâtu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi't-Tefsîr* isimli çalışmada ise 3610 rivayet bulunmaktadır.³⁰⁸ En kapsamlı eseri olan *el-Müsned* ve diğer kaynaklardaki rivayetleri dikkate alınınca Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen tefsirin yüz yirmi bin rivayet ihtiva etmesi durumu ancak rivayetlerin tekerrürü ile mümkün olabilir.

58. Muhammed b. Eslem (242/856), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Yaşadığı dönemin önemli muhaddislerinden olan Muhammed b. Eslem, kitâbu't-tefsîr müellifi Yezîd b. Hârûn ve Fazl b. Dükeyn gibi isimlerden istifade etmiştir.³⁰⁹ *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri yer almayan Muhammed b. Eslem hakkında Ebû Hâtîm er-Râzî ve Ebû Zûr'a sika demişlerdir.³¹⁰ Cehmiyye, Kerrâmiyye ve mürcilere karşı çıkıp çeşitli eserler telif etmiştir.³¹¹ Eserleri arasında günümüze ulaştığı bilinmeyen *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir eseri de bulunmaktadır.³¹²

59. Muhammed b. Ebân (244/858), *Kitâbu't-Tefsîr*

³⁰⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'u'l-Fevâid*, III, 108-116. Ebû Bekir el-Mervezî'nin Ahmed b. Hanbel'den dinlediği tefsire dair örneklerin yer aldığı bu bölümde, Ahmed b. Hanbel bazı âyetler hakkında kısa açıklamalar yapmaktadır.

³⁰⁷ es-Sâ'âtî, *Bulûğü'l-Emânî min Esrâri'l-Fethi'r-Rabbânî*, III, 2984-3306. Fezâilu'l-Kur'ân bölümünde 165, tefsîr ve esbâbu'n-nüzûl bölümünde 400 rivayet yer almaktadır.

³⁰⁸ Hikmet Beşîr Yâsîn ve diğerleri, *Merviyyâtu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi't-Tefsîr*, I-IV, Mektebetü'l-Müeyyid, Riyad 1994.

³⁰⁹ Hocaları ve talebeleri için bk. Zehebî, *Siyer*, IX, 539.

³¹⁰ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 201; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 97; Zehebî, *Siyer*, IX, 539-540.

³¹¹ Küçük, Raşit, "Muhammed b. Eslem", *DİA*, XXX, 528.

³¹² Bağdatlı, *Hediyye*, II, 13; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 59; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 492.

Rivayetleri Müslim'in eseri hariç *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer alan Muhammed b. Ebân'ı hadis münekkidleri sika, hasen, sadûk gibi sözlerle anmışlardır.³¹³ Vekî' b. el-Cerrâh'ın müstemlisi olarak yanında bulunmuş, çeşitli eserler tasnif etmiş ancak eserlerinin isimleri çok anılmamıştır.³¹⁴ Dâvûdî, *Kitâbu't-Tefsîr*'inden bahsetmiştir.³¹⁵ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

60. Abd b. Humeyd (249/863), *Kitâbu't-Tefsîr*

Yaşadığı dönemin önemli hadis alimlerinden olan Abd b. Humeyd'in eserleri arasında *Kitâbu't-Tefsîr*'i de bulunmaktadır. Bu eserden Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerini ihtiva eden kısmı günümüze ulaşmıştır. Abd b. Huymeyd'in eseri, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin yazma nüshasının haşiye kısmına müstensihin düştüğü notlardan oluşmaktadır. Bu eseri, müstakil kitâbu't-efsîrler arasında etraflıca inceleyeceğiz.

61. Amr b. Alî el-Fellâs (249/863), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer alan Fellâs'tan Ebû Hâtim, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi isimler nakilde bulunmuştur.³¹⁶ Buhârî 5, Tirmizî 4, Nesâî 37 rivayetine tefsir bölümlerinde yer vermişlerdir.³¹⁷ Güçlü hafızası ve ricâl ilmindeki bilgisiyle anılan Fellâs hakkında hadis münekkidlerinin kanaati olumludur.³¹⁸ Hadis ehli tarafından tenkid edilen Mukâtil b. Süleymân hakkında kezzâb, metrûku'l-hadîs gibi ifadeler kullanan³¹⁹ Fellâs'ın, günümüze ulaştığı bilinmeyen *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir eseri kaynaklarda anılmaktadır.³²⁰

³¹³ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 200; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 102; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 299; Zehebî, *Siyer*, IX, 152.

³¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 102; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 293.

³¹⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 51; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 465.

³¹⁶ Hocaları ve talabeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXII, 162-164.

³¹⁷ *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayetleri için bk. Başaran, Selman, "Fellâs", *DİA*, XII, 309; Şahyar, *Kütüb-i Sitte Musannifleri*, s. 101.

³¹⁸ Zayıf ravilerle ilgili küçük hacimli bir eseri bulunmaktadır (İbn Hayr, *Fehrese*, s. 180). Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 249; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 487; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXII, 165; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 81-82.

³¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 256.

³²⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 110; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 20; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 82; Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 11; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 405.

62. Ya'kûb b. İbrâhim ed-Devrakî (252/866), *et-Tefsîr*

Kütüb-i Sitte'nin tamamında rivayetleri yer alan Ya'kûb'un, Buhârî 11, Müslim 1, Tirmizî 3, Nesâî 10 rivayetine tefsir bölümlerinde yer vermişlerdir.³²¹ Hadis münekkidlerinin güvenilir bir muhaddis olarak kabul ettikleri³²² Ya'kûb b. İbrâhim'in *et-Tefsîr* isminde bir eserinden bahsedilmiştir.³²³ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser, Ya'kûb'un rivayet ettiği Hüseyim b. Beşîr'in (183/799) tefsiri olabilir. Nitekim Taberî, tarih ve tefsirinde Ya'kûb b. İbrâhim vasıtasıyla Hüseyim'in tefsirinden istifade etmiştir.³²⁴

63. Dârimî (255/869), *et-Tefsîr*

Dârimî'nin hocaları arasında kitâbu't-tefsîr müellifi Yezîd b. Hârûn ve Firyâbî gibi isimler yer almaktadır.³²⁵ Dârimî'ye nispet edilen eserler arasında günümüze ulaştığı bilinmeyen *et-Tefsîr* isimli bir eser bulunmaktadır.³²⁶ Dârimî, *es-Sünen*'inde tefsir bölümü oluşturmamış ancak fezâilu'l-Kur'ân bölümü ve çeşitli bölümler altında "bâbun fî tefsîri ..." şeklinde bazı âyetler hakkında bâb başlığı açmıştır.³²⁷

64. Buhârî (256/870), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hadis kaynaklarında tefsir bölümlerinin en önemli örneğini Buhârî telif etmiştir. Buhârî, çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümü ile sonraki muhaddisleri etkilemiştir. Buhârî'yi ve *el-Câmi'u's-Sahîh*'teki tefsir bölümünü, hadis kaynaklarında bir bölüm olarak kitâbu't-tefsîrler başlığında etraflıca inceleyeceğiz.

65. Eşec el-Kindî (257/871), *Tefsîru'l-Kur'ân*

³²¹ *Kütüb-i Sitte*'deki rivayetleri için bk. Şahyar, *Kütüb-i Sitte Musannifleri*, s. 152-153.

³²² Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 202; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 286; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 313-314; Zehebî, *Siyer*, IX, 506.

³²³ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 377; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 740.

³²⁴ Sezgin, *Târîh*, I, 89. Krş. Başaran, Selman, "Devrakî, Ya'kûb b. İbrâhim", *DİA*, IX, 248.

³²⁵ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 210-212.

³²⁶ Hatîb, *Târîh*, XI, 209; Zehebî, *Tezkira*, II, 90; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 244; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 312.

³²⁷ Örnekler için bk. Dârimî, "Sıyâm", 29, "Hudûd", 19. Eserin sonunda yer alan fezâilu'l-Kur'ân bölümünde 35 bâb başlığı altında 198 rivayet bulunmaktadır.

Kütüb-i Sitte müellifleri ile Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a başta olmak üzere pek çok kişi ondan hadis öğrenmiştir.³²⁸ Hadisteki bilgisi ve güçlü hafızası yönüyle övülen Eşec'i, Yahyâ b. Mâin zayıf ravilerden hadis aldığı için eleştirmiştir.³²⁹ Çeşitli eserlerinden bahsedilen Eşec'in *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir kitabının olduğu belirtilir.³³⁰ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eseri Zehebî görmüş ve bir cild olarak tavsif etmiştir.³³¹

66. İbnü'l-Furât (258/872), *et-Tefsîr*

Hafızasıyla şöhret bulan İbnü'l-Furât, döneminin en önemli muhaddislerinden sayılmıştır.³³² Birçok hocadan istifade eden İbnü'l-Furât, 310 hocasından tefsir, ahkâm, fevâid ve diğer konularda toplam 300.000 rivayet derlemiştir.³³³ Kaynaklarda çeşitli eserlerinden bahsedilen İbnü'l-Furât'ın günümüze ulaştığı bilinmeyen *et-Tefsîr* isimli kitabı olduğu belirtilmiştir.³³⁴

67. İsmail el-Kattân (260/874), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İsmail b. Kattân hicrî 260 (874) yılında İsfahan'da vefat etmiştir. Zühd ve ibadeti ile tanınan İsmail b. Kattân'ın hayatının sonlarında aklının karıştığı nakledilmiştir.³³⁵ Eserleri arasında günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen *et-Tefsîr* isimli bir kitabından bahsedilmiştir.³³⁶

68. Müslim b. Haccâc (261/875), *Kitâbu't-Tefsîr*

Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh* 'inde küçük hacimli bir tefsir bölümü oluşturmuştur. Müslim, eserinde takip ettiği yöntem sebebiyle diğer müelliflerin

³²⁸ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 27-29.

³²⁹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 73; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 365; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 29-30; Zehebî, *Siyer*, IX, 531-532.

³³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 235; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 442; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 90; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 58.

³³¹ Zehebî, *Siyer*, IX, 531.

³³² Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 67; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 36; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 423-424; Zehebî, *Siyer*, X, 127-129.

³³³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 425. Zehebî 500.000 olarak nakletmektedir (Zehebî, *Siyer*, X, 128).

³³⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 109; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 63; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 55.

³³⁵ Ebû Nuaym, *Târîhu Isbahân* I, 209; Zehebî, *Mizân*, II, 183; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 345.

³³⁶ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 116; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 301; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 95.

tefsir bölümünde yer verdikleri birçok rivayeti tefsir dışındaki bölümlerde nakletmiştir. Müslim'in eserindeki tefsir bölümünü hadis kaynaklarında bir bölüm olarak kitâbu't-tefsîrler başlığı içerisinde etraflıca inceleyeceğiz.

69. Ebû Zür'a er-Râzî (264/878), *et-Tefsîr*

Yaşadığı dönemin önemli hadis hafızlarından Ebû Zür'a, ilim tahsili için yaptığı yolculuklar ve hadis ilimlerindeki bilgisiyle şöhret bulmuştur. Hadis ilminin otorite isimlerinden birisi sayılan Ebû Zür'a çeşitli eserler telif etmiştir. Dâvûdi, Ebû Zür'a'ya herhangi bir eser nispet etmeden biyografisine yer vermiştir.³³⁷ İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin önemli kaynaklarından³³⁸ olan Ebû Zür'a, tefsir ve kırâate dair 14.000 rivayet ezberlediğini söylemiştir.³³⁹ Bu bilgilerden hareketle kendisine *et-Tefsîr* isimli bir eser nispet edilmiştir.³⁴⁰

70. İbn Mâce (273/887), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Hadiste otorite isimlerden olan İbn Mâce *es-Sünen*'inde tefsir bölümü oluşturmamıştır. Kaynaklarda müstakil bir eser olarak *Tefsîru'l-Kur'ân* telif ettiği belirtilmektedir.³⁴¹ Bu eseri İbn Kesîr, hacimli bir tefsir olarak tanıtmaktadır.³⁴² Mizzî ise bu eserden yapılmış seçmenin iki cildini gördüğünü belirtmektedir.³⁴³ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

71. Bakî b. Mahled (276/889), *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Bakî b. Mahled, uzun yıllar doğuda ilim tahsil edip Endülüs'e dönmüş ve hadis ilmini orada yaymıştır. *el-Müsnedü'l-Kebîr* isimli eseri, hocası Ahmed b. Hanbel'in eserinden daha hacimli olup eserde 1300 sahâbînin rivayetlerini derlemiş,

³³⁷ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 375-376.

³³⁸ İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde ellinin üzerinde tekrar eden isnadlar arasında Ebû Zür'a isnadı bulunmaktadır. Ebû Zür'a kanalıyla ilk dönem tefsirlerinin İbn Ebû Hâtim'e ulaştığı görülmektedir (Koç, *İsnad verileri*, s. 34, 37, 38, 47).

³³⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I, 494.

³⁴⁰ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî*, I, 192-198; Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, X, 275. Sa'dî el-Hâşimî, Ebû Zür'a'nın tefsir rivayetlerinin isnadları hakkında bilgi vermektedir.

³⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 279; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 274; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 439; Kettânî, *er-Risâle*, s. 76; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 144; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 650.

³⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 61.

³⁴³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 150.

her bir sahâbînin rivayetlerini kendi isminin altında fıkıh bâblarına göre tanzim etmiştir.³⁴⁴ Bakî b. Mahled, *et-Tefsîru'l-Kebîr* ismiyle anılan bir eser telif etmiş, günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eserin bir benzerinin yazılmadığı söylenmiştir.³⁴⁵ Bakî b. Mahled'in sahip olduğu hadis bilgisi ve eserinin Taberî'nin tefsiri ile karşılaştırılmasını dikkate alınca bu eserin hacimli bir rivayet tefsiri olduğu söylenebilir.³⁴⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Hasan el-Kurtubî (İbn Ebû Refî') bu tefsiri ihtisar etmiştir.³⁴⁷

72. Beyyânî (276/890), *Kitâbu't-Tefsîr*

Aslen Kurtubalı olup ilim tahsili için doğuya yolculuk yapmış, hicrî 276 (890) yılında Kurtuba'da vefat etmiştir. İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin talebelerinden ders almış, Kurtuba'ya dönüp birçok talebe yetiştirmiştir.³⁴⁸ Kaynaklarda günümüze ulaştığı bilinmeyen *Kitâbu't-Tefsîr*'inden bahsedilmektedir.³⁴⁹

73. Ebû Hâtîm er-Râzî (277/890), *Tefsîru'l-Kur'ân*

İlel, ricâl ve cerh-ta'dîl bilgisiyle şöhret bulan Ebû Hâtîm, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi birçok isimden istifade etmiştir.³⁵⁰ Kaynaklarda kendisine nispet edilen *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir eser bulunmaktadır.³⁵¹ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eser, İbn Ebû Hâtîm'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli tefsirinin önemli kaynaklarından olup kimi zaman bu eser ile karıştırılmıştır.³⁵²

³⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, II, 747; Suyûtî, *Tabakât*, s. 41; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1679.

³⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, II, 747; Zehebî, *Tezkira*, II, 151; Suyûtî, *Tabakât*, s. 40-41; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 118-119; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 443; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 60; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 54; Sezgin, *Târîh*, I, 297; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 107.

³⁴⁶ Suyûtî, *Tabakât*, s. 41; Kandemir, M. Yaşar, "Bakî b. Mahled", *DİA*, IV, 542.

³⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, XI, 472.

³⁴⁸ Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Tezkira*, II, 163; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 181; Döndüren, Hamdi, "Beyyânî", *DİA*, VI, 95-96.

³⁴⁹ Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 122; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 435.

³⁵⁰ Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 204-205; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 137; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 381-391; Zehebî, *Tezkira*, II, 112-113.

³⁵¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 27; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 19; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 489.

³⁵² İbn Ebû Hâtîm'in tefsirinde ellinin üzerinde tekrar eden Ebû Hâtîm isnadları bulunmaktadır (Koç, *İsnad Verileri*, s. 33, 41, 44, 48-50). Medine'de Mektebetü'l-Mahmûdiye'de bulunan (Tefsir, nr. 49) İbn Ebû Hâtîm'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli tefsirinin üçüncü cildi bazı kaynaklarda Ebû

74. Tirmizî (279/892), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin bir örneğini Tirmizî oluşturmuştur. Büyük ölçüde Buhârî'nin yöntemini takip eden Tirmizî, lügavî izahlara yer vermeyerek hocası Buhârî'den ayrılmaktadır. Onun tefsir bölümünün bir hususiyeti de diğer müelliflerin yer vermediği bazı rivayetleri naklederek değerlendirmelerde bulunmasıdır. Tirmizî'nin tefsir bölümü, hadis kaynaklarında bir bölüm olarak kitâbu't-tefsîrler başlığında etraflıca inceleyeceğiz.

75. İbrahim b. İshâk el-Harbî (285/899), *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Bağdat'ta 285 yılında vefat eden Harbî, İbn Ebû Şeybe ve Kâsım b. Sellâm gibi meşhur muhaddislerden hadis nakletmiştir. Birçok öğrenci yetiştiren Harbî hadis, fıkıh ve lügat ilimlerinde şöhret bulmuştur.³⁵³ En önemli eseri olan *Garîbu'l-Hadîs* dışında *Risâle fî enne'l-Kur'ân ğayru Mahlûk*,³⁵⁴ *Kitâbu Sücûdi'l-Kur'ân, Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh, et-Tefsîru'l-Kebîr* isimli eserler kendisine nispet edilmiştir.³⁵⁵ Günümüze ulaştığı bilinmeyen eserleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

76. Zekeriyâ b. Dâvud el-Haffâf, (286/899), *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Nişâbur'un önemli hadis hafızlarından olan Ebû Yahyâ, İbn Ebû Şeybe, İshak b. Râhûye'den hadis almıştır. Muhammed b. İshâk es-Serrâc, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed eş-Şarkî kendisinden hadis nakletmişlerdir.³⁵⁶ Kaynaklarda *et-Tefsîru'l-Kebîr* isminde bir tefsirinden bahsedilmektedir.³⁵⁷

Hâtim'e nispet edilmiştir (Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 27; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 489; Canan, İbrahim, "Ebû Hâtim, Muhammed b. İdris", *DİA*, X, 150-151. Krş. Koç, *İsnad Verileri*, s. 28 (dipnot 96)).

³⁵³ Hayatı hakkında bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 89; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 86-93; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 100-101; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I, 41-50; Zehebî, *Tezkira*, II, 123-124.

³⁵⁴ Eserin bir nüshası Haydârâbâd Mektebetü'l-Câmiati'l-Osmâniyye'de (nr. A 499) bulunmaktadır (Kandemir, M. Yaşar, "Harbî", *DİA*, XVI, 115).

³⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I, 50; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 61, 165, Dâvûdî, *Tabakât*, I, 7; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1424; Kettânî, *er-Risâle*, s. 47; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 32; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 10.

³⁵⁶ Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 602; Hatîb, *Târih*, IX, 479; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 158; Zehebî, *Tezkira*, II, 180.

³⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 158; Zehebî, *Tezkira*, II, 180; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 182; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 46; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 182; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 196.

77. Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî (289/902), *et-Tefsîr*

İlmî seyahatler aracılığıyla Abdullah b. Sâlih Kâtibu'l-Leys, Şuayb b. Yahyâ, Nuaym b. Hammâd'dan hadis dinlemiş, Verş'in öğrencilerinden kırâat öğrenmiştir. Tahâvî, Taberânî, Ebu'l-Abbas el-Esâm ondan nakilde bulunmuştur. Bekr b. Sehl hakkında Nesâî zayıf demiştir.³⁵⁸ Kaynaklarda günümüze ulaştığı bilinmeyen *et-Tefsîr*'i zikredilmiştir.³⁵⁹

78. İbn Selm (291/904), *et-Tefsîr*

Aslen Mervli olan Ebû Yahyâ İbn Selm, İsfahan Camiî'nin imamlığını yapmış ve hicrî 291 (904) yılında vefat etmiştir. Iraklılardan hadis alan İbn Selm'den Taberânî nakilde bulunmuştur.³⁶⁰ Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* isimleriyle kaydedilen iki eseri bulunmaktadır.³⁶¹

79. İbnu'd-Durays (294/906), *Tefsîru'l-Kur'ân*

İlim tahsili için çeşitli beldeleri dolaşıp çok sayıda âlimden hadis öğrenmiştir. İbn Ebû Hâtim ve pek çok kişi kendisinden istifade etmiştir. İbn Ebû Hâtim, hocası hakkında sika, sadûk demiştir.³⁶² Eserleri arasında yer alan *Fezâilu'l-Kur'ân*'ın büyük bir kısmı günümüze ulaşmış ve basılmıştır.³⁶³ Kaynaklarda zikredilen *Tefsîru'l-Kur'ân*'ının günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.³⁶⁴

80. Mutayyen el-Hadramî (297/909-10), *Kitâbu't-Tefsîr*

³⁵⁸ Hayatı hakkında bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 340; İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, X, 379-380; Zehebî, *Siyer*, X, 457.

³⁵⁹ Semâni, *el-Ensâb*, V, 340; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 120; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 447; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 109.

³⁶⁰ Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, II, 112-113; Zehebî, *Târîh*, VI, 975.

³⁶¹ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 324; Kehhâle, *Mu'cem*, V, 175; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 271.

³⁶² Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 198; Halîlî, *el-İrşâd*, II, 684; Zehebî, *Tezkira*, II, 160.

³⁶³ Üç bölümden oluşan eserin bir ve üçüncü bölümleri günümüze ulaşmış, muhakkik ikinci bölüm ile ilgili kaynaklarda İbnu'd-Durays'tan nakledilenleri dâhil ederek eseri tamamlamaya çalışmıştır (İbnu'd-Durays, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb el-Becelî, *Fezâilu'l-Kur'ân ve-mâ Ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve-mâ Ünzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Bedir, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1988). Eser hakkında yapılan bir inceleme için bk. Akpınar, Ömer Faruk, "İlk Fezâilu'l-Kur'ân Eserlerinden Bir Örnek: İbnu'd-Durays'ın Fezâilu'l-Kur'ân'ı", *Marîfe*, Yıl 10, sy. 2, Güz 2010, s. 171-190.

³⁶⁴ Bağdatlı, *Hediyye*, II, 22; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 83; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 496.

Küçük yaşlarda çamurla oynadığı bir esnada Fazl b. Dükeyn, kendisine “mutayyen” diye seslenmiş ve bu lakapla anılmıştır. Hadis münekkidlerinin sika, hâfız gibi sıfatlarla andığı Mutayyen’i akrâmı Ebû Ca’fer İbn Ebû Şeybe eleştirmiş ancak Zehebî bu eleştiriyi akranın kıskançlıktan yaptığı eleştiriden sayarak reddetmiştir.³⁶⁵ Kaynaklarda zikredilen eserleri arasında *Kitâbu’t-Tefsîr*, *Kitâbu’t-Tefsîri’l-Müsned*, *Tefsîru’l-Kur’ân* bulunmaktadır.³⁶⁶

81. Nesâî (303/915), *Kitâbu’t-Tefsîr*

Nesâî’nin *es-Sünenü’l-Kübrâ* isimli eserinde yer alan kitâbu’t-tefsîr bölümü, hicrî ilk üç asırda hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümlerinin en geniş örneklerinden birisidir. Bu eserin müstakil bir tefsir olup olmadığı tartışılmıştır, ancak genel kanaat *es-Sünenü’l-Kübrâ*’dan bir bölüm olduğu yönündedir. Hadis kaynaklarında bir bölüm olarak kitâbu’t-tefsîrler başlığında, Nesâî’nin telif ettiği tefsir bölümünü genişçe inceleyeceğiz.

Buraya kadar anahatlarıyla tanıttığımız hicrî ilk üç asır kitâbu’t-tefsîr literatürünün en dikkat çeken yönü büyük çoğunluğunun günümüze ulaşmamasıdır.³⁶⁷ İlimlerin tam anlamıyla teşekkül edip birbirlerinden ayrılmadığı bu dönemde 75 müstakil kitâbu’t-tefsîr ve 6 hadis kaynağında tefsir bölümü bulunmaktadır. Günümüze 10 müstakil kitâbu’t-tefsîr ulaşmıştır.³⁶⁸ Hadis kaynağındaki tefsir bölümlerinin ise tamamı elimizde bulunmaktadır.³⁶⁹

Hicrî ilk üç asırdaki müstakil kitâbu’t-tefsîrlerden günümüze ulaşan eserler, sonraki dönemde telif edilen tefsirlere nispetle küçük hacimlidirler. İncelediğimiz

³⁶⁵ Hayatı hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 298; Sem’ânî, *el-Ensâb*, XI, 375-376; Zehebî, *Târîh*, VI, 1032; a. mlf, *Mizân*, III, 607; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 257-258.

³⁶⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 323-324; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 165; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 23; Kehmâle, *Mu’cem*, X, 218; Âdil Nüveyhiz, *Mu’cem*, II, 556.

³⁶⁷ Hicrî ilk üç asır kitâbu’t-tefsîr literatürü listesi için bk. Ek 1.

³⁶⁸ Mâlik b. Enes’in *el-Muvattâ*’nın Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî nüshasında, 11 rivayetten oluşan “bâbu’t-tefsîr” bölümü bulunmaktadır. Bu eseri hadis kaynağında yer alan tefsir bölümü olarak da inceleyebiliriz. Ancak İmam Mâlik’e nispet edilen kitâbu’t-tefsîrin ona aidiyeti ve *el-Muvattâ*’dan bir bölüm olup olmadığı konusundaki tartışmalar sebebiyle müstakil kitâbu’t-tefsîrler arasında incelemeyi uygun gördük.

³⁶⁹ İbn Vehb’in *el-Câmî*’in günümüze ulaşan kısmının eserin ne kadarını ihtivâ ettiği bilinmemektedir.

eserlerin ilk örnekleri çoğunlukla sahâbe ve tâbiînin tefsir görüşlerinin tedvîni ile oluşmuştur. Aynı dönemde hadis ehlinin de tefsire dair eser telif ettiği görülmektedir.

Kaynaklarda kendisine kitâbu't-tefsir nispet edilen isimler büyük çoğunlukla hoca talebe ilişkisi içerisinde tefsir faaliyetini sürdürmüşlerdir. Bu durum, eserlerin birbirlerine kaynaklık ederek sonraki eserlerin genişlemesini sağlamıştır. İlk dönemdeki eserlerin büyük bir çoğunluğunun sonraki kaynaklarda yer alması eserlerin bu özelliği ile ilgilidir.

1.2. GÜNÜMÜZE ULAŞAN MÜSTAKİL KİTÂBU'T-TEFSİRLER

Hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrlerden günümüze ulaşan eserlerin inceleneceği bu kısımda öncelikle müelliflerin biyografisi ve ilmi kişiliğinden bahsedilecektir. Bu bilgiler nakledilirken araştırmayı ilgilendiren hususlar ön plana çıkarılarak detaylı bilgi için kaynaklara işaret edilecektir. Tespit edilen hususlar özet halinde sunulup tartışmalı meseleler çoğunlukla dipnotlarda zikredilecektir. Tefsirler incelenirken; müellifin metodu, eserde yer alan rivayetler hakkında bilgiler verilip eserin literatürdeki yeri değerlendirilecektir.

1.2.1. Mukâtil b. Süleymân (150/767), *et-Tefsîr*

Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiri, Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden eserlerden günümüze ulaşan ilk eserdir.³⁷⁰ Dahhâk, Mücâhid b. Cebr ve Atâ b. Ebû Rebâh'tan nakilde bulunan Mukâtil'den Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddisler nakilde bulunmuştur.³⁷¹ Tefsire dair bilgileri âlimlerden semâi olmadan toplayıp, bunlarla tefsir yapması sebebiyle eleştirilmiştir.³⁷² Kelâmî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı Basra'da, Emeviler'in son dönemi ile Abbasilerin ilk döneminde yaşayan Mukâtil hakkında münkeru'l-hadîs, kezzâb gibi ağır eleştiriler yapılmıştır.³⁷³

³⁷⁰ Sezgin, *Târîh*, I, 58; Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, XXXI, 135. Dört cilt olan esere, daha sonra Şehhâte'nin yaptığı dirâse cildi eklenerek beş cilt olarak basılmıştır (Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-V, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte, Kahire 1979-1989).

³⁷¹ Mukâtil'in hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 434-435.

³⁷² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 442.

³⁷³ Mukâtil hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 14; İclî, *es-Sikât*, II, 295; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 355; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 185; Zehebî, *Mizân*, IV, 173.

Kaynaklarda, hadis uydurduğu ve bu uydurma hadislerle isnadlar eklediği ile ilgili bazı bilgiler nakledilmiştir.³⁷⁴ Nesâî, “Rasûlullah adına hadis uyduran dört kişidir” diyerek Mukâtil’in adını da zikretmiştir.³⁷⁵ Bu eleştirilerin yanında İmâm Şâfiî (204/820) ve İbrâhim el-Harbî (285/899) tefsirdeki bilgisi sebebiyle onu övmüşlerdir.³⁷⁶ Hatib el-Bağdâdî (463/1071) ise “Tefsirde iyi bilgisi vardı, ancak hadiste aynı yetkinliğe sahip değildi” diyerek hadis ehlinin Mukâtil hakkındaki kanaatini özetlemiştir.³⁷⁷

Müfessir kimliği ve telif ettiği tefsiri ile öne çıkan Mukâtil hakkında ilginç bir anekdot bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleymân’a gelen birisi, kendisine ashâb-ı kehfîn köpeğinin renginin sorulduğunu ve cevap veremediğini söyler. Mukâtil b. Süleymân (köpeğin rengi için) “Alaca deseydin, sana cevap verecek kimseyi bulamazdın” demiştir.³⁷⁸ Mukâtil bu cevabı nedeniyle eleştirilmiştir. Nitekim Nuaym b. Hammâd (228/843), “Mukâtil’in yalancılığı bu hâdisıyla başladı” demiştir.³⁷⁹

Mukâtil b. Süleymân, âyetlerin arasında rivayetleri ve izahları zikrederek tefsirini oluşturmuştur. Bazen âyeti bölümlere ayırarak açıklamalarını yapmaktadır. Kur’ân’ı baştan sona tefsir eden müellif, sûre başlarında Mekkî-Medenî ve âyet sayısı gibi bilgiler vermektedir.³⁸⁰ Eserde merfû, mevkûf, maktû türü rivayetler, tarihî veriler, İsrâilî bilgiler, lügavî izahlar bulunmaktadır.

Mukâtil’in *et-Tefsîr*’inde yer alan rivayetlerin tahricini yapan İrfan Zahitoğlu, 310 rivayet tespit etmiştir. Zahitoğlu, 15 isnadlı merfû, 7 mürsel merfû, 224 isnadsız merfû, 33 mevkûf ve 31 maktû türde rivayet bulunduğunu belirtmektedir. Eserdeki

³⁷⁴ Halife Mehdî’ye istediği takdirde kendisi için hadis uydurabileceğini söylediği nakledilmiştir (Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII, 446). Mukâtil bir gün Kelbî’den hadis nakletmiş, daha sonra Kelbî Mukâtil ile karşılaşınca “Ben sana böyle bir hadis nakletmedim” deyince Mukâtil “Sus ey Ebu’n-Nadr, biz hadisleri adamlarla süsleriz (isnad ederiz)” şeklinde cevap vermiştir (Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII, 445-446). Vekî’ b. el-Cerrâh, Mukâtil ile mülâki olduklarını ancak onu yalancı birisi olarak görünce kendisinden bir şey yazmadıklarını söylemiştir (İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 186).

³⁷⁵ Zehebî, *Mizân*, III, 562.

³⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 190; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII, 438.

³⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, XV, 207.

³⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII, 444. Mukâtil’e sorulan bazı sorular şöyledir: “Hz. Adem’in saçlarını ilk haccında kim traş etti? Sineğin bağırsağı neresindedir?” (İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 282-283).

³⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII, 444.

³⁸⁰ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi’t-Tâbiîn*, s. 78-79.

310 rivayetin 246 tanesininin çeşitli kaynaklarda isnadıyla bulunduğunu tespit eden Zahitoğlu, 64 rivayeti herhangi bir kaynakta bulamamıştır.³⁸¹

Mukâtil'in eserindeki rivayetlere dair yapılan çalışmalarda genellikle, Mukâtil'in sözün sahibini belirttiği rivayetler dikkate alınmaktadır. Zahitoğlu'nun tespit ettiği rivayetlere Mukâtil'in kimseye nispet etmeden aktardığı bilgiler dâhil değildir. Mukâtil, bazı durumlarda hadisten aldığını belirtmeksizin merfû rivayetlerdeki bilgileri aktarmaktadır.³⁸² Dolayısıyla Mukâtil'in tefsirinde yer alan rivayetlerin sayısı daha fazladır. Bu bilgilerden hareketle, Mukâtil'in asıl amacının kaynaklara isnad ederek bir tefsir oluşturmak yerine, tefsire dair bilgileri derlemek olduğu söylenebilir.

Mukâtil, yorumlarında Arap dilindeki kullanımlardan yararlanmaktadır. "Araplar şöyle söyler, Arap lisanında şöyle geçmektedir, Arap kelimeleri şu şekildedir" gibi ifadelerle âyetteki kelime, kelime grubu veya cümleyi izah etmektedir.³⁸³ Eserde tarihî veriler ve Kur'ân'ın vahyedildiği topluma dair bilgiler yer almaktadır. Mananın anlaşılması için bu tür verileri sıkça kullanan Mukâtil, esbâb-ı nüzûle de işaret etmektedir.³⁸⁴ İsrâîlî bilgilerden çokça yararlanan Mukâtil, bunları rivayet olarak nakletmek yerine âyetlerin kesin mefhumları olarak zikretmiştir.³⁸⁵ İsrâîlî bilgilerden bir kısmını naklederken âyetten deliller de getirmektedir.³⁸⁶

³⁸¹ Zahitoğlu, İrfan, *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 204-206. Zahitoğlu, 90 rivayetin *Kütüb-i Tis'a*'da yer aldığını tespit etmiştir (aynı eser, s. 205).

³⁸² Örneğin, Meryem 19/57 âyetindeki (İdris as. hakkında) "Onu yüce bir makama yükselttik" ifadesini "Yani, dördüncü kat semâ" şeklinde tefsir etmektedir (Mukâtil, *Tefsîr*, III, 631) Bu bilgi, miraç hadisinde şu şekilde yer almaktadır: "...Hz. Peygamber, dördüncü kat semada İdris (s) ile karşılaştı..." (Müslim, "İmân", 264).

³⁸³ Örnekler için bk. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 507, II, 104, III, 635, IV, 113.

³⁸⁴ "Safâ ve Merve Allah'ın nişânelerindendir..." (Bakara, 2/158) âyeti hakkında "Bölgedeki kabileler 'Safâ ve Merve, Allah'ın nişaneleri değildir' dediler. Onların cahiliyye döneminde Safa'da Naile, Merve'de ise İsâf isminde birer putları bulunmaktaydı" bilgisini aktarmaktadır (Mukâtil, *Tefsîr*, I, 152).

³⁸⁵ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 42.

³⁸⁶ Bakara 2/55 âyetini tefsir ederken İsrâîloğullarının Hz. Musa'ya "Allah'ı görmedikçe iman etmeyeceklerini" söyledikleri hâdiseyi detaylıca aktarmaktadır. Naklettiği rivayetin sonunda "Onlar bu sözü söyleyince yıldırım çarptı. Bu, âyette geçen 'Onları yıldırım çarpıverdi' lafzıdır ki, kastedilen ölümdür" demektedir (Mukâtil, *Tefsîr*, I, 105).

Mukâtil b. Süleymân tefsirinde sadece kendisinden önceki tefsire dair görüşleri nakletmekle yetinmemiş, hem rivayet hem re'yi bir arada kullanmıştır.³⁸⁷ Anlaşılır bir dille yazdığı tefsirinde Kur'ân kavramlarını ele almış, vücûh ve nezâir türünden açıklamalara yer vermiştir. Onun tefsirinin ayırt edici bir diğer özelliği de, Kur'ân kıssalarında bolca sayısal verilere yer vermesidir.³⁸⁸

Mukâtil b. Süleymân'ın erken sayılabilecek bir tarihte telif ettiği bu eser, Kur'ân'ın bütünü tefsir etmesi, sûre başlarında verdiği bilgiler, sayısal veriler, anlamı merkeze alarak kısa açıklamalar ile yetinmesi gibi yönlerden kendisinden sonra telif edilen eserlere etki etmiştir. İlk üç asırda bu eserden nakilde bulunan herhangi bir müellif bulunmasa da, tefsirdeki bilgiler ve rivayetler diğer kaynaklarda da yer almaktadır.

Yaşadığı dönemde isnadla bilgi aktarımı yaygın olmasına rağmen tefsirinde çoğunlukla isnad kullanmamış, bu konuda ciddi eleştirilere maruz kalmış ve eseri itibar görmemiştir. Cerrahoğlu, Mukâtil'in eserinde isnad kullanmayışından hareketle "Sanki ilk devir tefsirlerinden değilmiş intibainı veriyor" demiştir.³⁸⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ise, Mukâtil'in tefsirinde 144 (761) yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan nakillerin bulunmasına dikkat çekmiştir. Bu durum, Mukâtil'in eserinin kendisinden sonraki bir dönemde yazıldığını veya esere bazı ilavelerin yapıldığını düşündürmektedir.³⁹⁰

Mukâtil'in tefsiri ilk dönem tefsir ve hadis kaynaklarında yer almamıştır.³⁹¹ Bu tefsire ilk olarak Mâtürîdî (333/944) yer vermiş; ardından Ebû'l-Leys Semerkandî (373/983) ve esere meşruiyet kazandıran Sa'lebî (427/1035), Mukâtil'den nakilde

³⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, V, 68 (Dirâse); Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 272.

³⁸⁸ Mukâtil'in tefsirinin öne çıkan yönleri ve değerlendirmesi için bk. Mukâtil, *Tefsîr*, V, 121-273 (Dirâse); Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 41-61.

³⁸⁹ Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*, c. XXI, s. 20.

³⁹⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât*, s. 115 (dipnot 2); Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, XXXI, 136.

³⁹¹ Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk, İbn Ebû Hâtim ve Abd b. Humeyd nakilde bulunmamış; Taberî ise sadece bir rivayet nakletmiştir (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 67-68). Abdürrezzâk b. Hemmâm, Mukâtil'in ilim meclisinde bulunmuş ancak tefsirinde ondan nakilde bulunmamıştır (Hatîb, *Târîh*, XV, 214).

bulunmuştur.³⁹² Bu durum Mukâtil'in tefsirinin daha sonraki bir dönemde yazıldığı şüphesini kuvvetlendirmektedir. Ancak hadis ehlinin onun hakkındaki ağır eleştirileri arasında doğrudan eserine yönelik sözlerin bulunması ve yine eseri hakkında bazı olumlu değerlendirmelerin hicrî ikinci asırda söylenmiş olması, eserini yazılı olarak telif ettiğini göstermektedir.³⁹³

Günümüze ulaşan nüshanın Mukâtil'in bizzat kendisinin telif ettiği eser olmadığı hakkındaki bu şüpheler, Sa'lebî'nin Mukâtil'den naklettiği 630 rivayeti Mukâtil'in matbû tefsiri ile karşılaştıran Mehmet Akif Koç tarafından değerlendirilmiştir. Koç'a göre, Sa'lebî'nin eserindeki rivayetlerin 3/4'ü Mukâtil'in tefsiri ile uyum halindedir. Uyuşmazlığın görüldüğü 1/4 oranındaki rivayetler ise doğal bir farklılaşma ile ortaya çıkmıştır. Koç, Mukâtil'in günümüze ulaşan tefsirinin güvenilirliği hakkında: “Bu mukayeseli araştırma, Kur'ân'ın bütününe tefsir eden eserlerden günümüze ulaşan en eskisinin büyük bölümünden, kurgulandığı veya tahrif edildiği kaygılarıyla şüphe etmemizi gerektirecek bir veri sunmamıştır” sonucuna ulaşmıştır.³⁹⁴

Cehm b. Safvan'ın (128/745) Allah'ın sıfatları konusunda aşırı tenzihe daldığını gören Mukâtil ona itiraz edip düşüncesini ispata çalışırken teşbihe düşmüştür.³⁹⁵ Halife, Mukâtil'e hakkındaki teşbih ve tecsim iddiasını sorunca, İhlas sûresini okuyup “Kim bunun dışında (hakkımda) bir şey iddia ederse yalan söylemiştir” demiştir.³⁹⁶ Nitekim eserlerinden hareketle yapılan değerlendirmelerde de tecsimde dair görüşleri olmadığı belirtilmiştir.³⁹⁷

³⁹² Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 67, 95.

³⁹³ Abdullah b. Mübarek'in, Mukâtil'in tefsirini görünce “Ne güzel ilim, keşke isnadı olsa (diğer bir nakilde keşke sika olsa) demesi, Ahmed b. Hanbel'in Mukâtil'i tefsir sahibi olarak anıp ondan nakletmekten hoşlanmadığını söylemesi, hicrî birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında eserin yazılı olarak bulunduğunu göstermektedir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 355; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 437).

³⁹⁴ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 101.

³⁹⁵ Aralarındaki tartışmadan dolayı birbirlerine reddiyeler yazmışlardır (Zehebî, *Mîzân*, IV, 173).

³⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 282.

³⁹⁷ Cerrahoğlu, zikrettiğimiz tespitin yanında; günümüze ulaşmayan eserlerinde tecsim akidesini benimsediğini gösteren bilgilerin olabileceğini de belirtmektedir (Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman”, s. 21).

Mukâtil b. Süleymân'ın *Kitâbu't-Tefsîri'l-Kebîr*'i dışında, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, *Nevâdiru't-Tefsîr*, *er-Red ale'l-Kaderiyye*, *el-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân*, *Tefsîru Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *el-Aksâm ve'l-Lugât*, *el-Âyâtü'l-Müteşâbihât*, *el-Cevâbât fi'l-Kur'ân*, *Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr* isimli eserleri bulunmaktadır.³⁹⁸

1.2.2. Süfyân es-Sevrî (161/778), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*

Süfyân es-Sevrî, hadis konusunda sahip olduğu ilim sebebiyle “emîru'l-mü'minîne fi'l-hadîs” sıfatıyla anılmıştır.³⁹⁹ Yaşadığı dönemin önemli isimlerinden hadis tahsil etmiş, sıkça seyahat ettiği için çok sayıda öğrencisi olmuştur.⁴⁰⁰ Hadiste yazıyı kullanan ve imlâ meclisleri oluşturan Süfyân, Kûfe'de konularına göre hadisleri tasnif eden ilk kişi olarak anılmıştır.⁴⁰¹

Hadisteki otoritesi ile birlikte fakihliği ve zahidliği ile de bilinen Süfyân, müdelles ve mürsel rivayetleri sebebiyle eleştirilmiştir.⁴⁰² Özellikle hadis ilmiyle meşgul olduğu ilk dönemlerde zayıf raviye çok dikkat etmemiş ancak zamanla bu konuda daha hassas davranıp önceki kitaplarının bir kısmını yok etmesi için Ammâr b. Seyf el-Kûfî'ye (171-180?) bırakmıştır.⁴⁰³ Cafer-i Sâdık'a (148/765) öğrenci olup ehl-i beyte hürmet göstermesinden dolayı Şîilikte itham edilmiştir.⁴⁰⁴ Süfyân'dan nakledilen “Şîiler Hz. Ali'nin faziletini anmaktan bizi alıkoydu” sözü, Süfyân'ın

³⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 253-254, Dâvûdî, *Tabakât*, II, 330-331; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1469, 2001.

³⁹⁹ Süfyân hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 350-353; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, IV, 92-93; İclî, *es-Sikât*, I, 407-415; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 225; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 401-402; Zehebî, *Siyer*, VI, 620-651.

⁴⁰⁰ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 155-164.

⁴⁰¹ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, s. 611; Zehebî, *Siyer*, VI, 638.

⁴⁰² Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 259. İbn Hacer Süfyân'ı az sayıda tedlîsi bulunan önemli hadis alimleri arasında zikretmiştir (İbn Hacer, *Tabakâtü'l-Müde'llisîn*, s. 32). Ebû Dâvûd, onun mürsellerini delil olarak kullanılabilecek mürseller arasında zikretmiştir (Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 24-25).

⁴⁰³ Zehebî, *Siyer*, VI, 629. Süfyân'ın eserlerinin günümüze ulaşmamasında ölümüne yakın bir dönemde eserlerini gömdürmesi/yaktırması gerekçe gösterilmektedir. Süfyân'a ait olduğu bilinen kitaplar için bk. Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 206-212.

⁴⁰⁴ Konuyu inceleyen Cerrahoğlu, Süfyân'ın Kûfe'de oturduğundan o bölgede yaygın olan görüşleri benimsemesinin ve bundan dolayı da Şîi olarak itham edilmesinin normal olduğunu, ancak görüşlerine bakıldığında ehl-i sünnet itikadına uygun şeyler söylediğini belirtir (Cerrahoğlu, İsmail, “Süfyân b. Sa'id es-Sevrî ve Tefsiri”, *AÜİFD*, c. XVIII, 1970, s. 25).

Şifillerin Hz. Ali hakkındaki yaklaşımlarını tasvip etmediğini, bu yüzden Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili konuşmaktan geri durduğunu göstermektedir.⁴⁰⁵

Kur'ân hakkında geniş bilgi sahibi olan Süfyân es-Sevrî, “Bana tefsir ve menâsikten sorun; çünkü bu ikisinde bilgi sahibiyim” demiştir.⁴⁰⁶ Onun hakkında, “Kur'ân'ı eline aldığı anda herhangi bir âyeti tefsir etmeden geçmezdi” denmiştir.⁴⁰⁷ Süfyân'a ait bir tefsir bulunmaktadır.⁴⁰⁸ Tefsirinin bir kısmı günümüze ulaşmış ve basılmıştır.⁴⁰⁹ Bu baskıyı yapan muhakkikin verdiği bilgiye göre, bugün elimizde var olan yazma eser kûfiye yakın bir nesih ile yazılan ve hicrî üçüncü asra ait olduğu tahmin edilen bir nüshadır.⁴¹⁰ Talebesi Ebû Huzeyfe en-Nehdî (220/835) rivayetiyle nakledilen tefsirde Fatiha, Muhammed ve Duhân sûreleri hariç Kur'ân'ın baştan 52 sûresi yer almaktadır.

Konuyla ilgili müstakil çalışma yapan Hâşim Abdulyâsîn Meşhedânî, Süfyân'a ait Ebû Huzeyfe'nin naklettiği bu tefsirden başka Ubeydullah b. Abdurrahmân el-Eşcaî (182/798) tarafından nakledilen bir tefsiri daha bulunduğunu belirtmektedir.⁴¹¹ Tefsirin muhakkiki İmtiyaz Ali, yazma nüshada eksik olan sûreler için Süfyân'ın yanında bu sûrelerle ilgili bir şeyin olmadığını iddia etmektedir.⁴¹² Meşhedânî ise, çeşitli kaynaklarda yaptığı incelemede Süfyân es-Sevrî'nin eksik olan üç sûre ve 52 sûrenin dışında kalan sûreler hakkında rivayetlerinin bulunduğunu tespit etmiştir. Meşhedânî'ye göre, Süfyân'ın tefsirinin hacmi mevcut 911 rivayetten çok daha fazladır.⁴¹³

⁴⁰⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, 27.

⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, VI, 632.

⁴⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 116.

⁴⁰⁸ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 193; Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn*, I, 443; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 211.

⁴⁰⁹ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, tsh. Ebû Câfer Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

⁴¹⁰ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 35 (Mukaddime).

⁴¹¹ Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 219-220. Nitekim İbn Hacer, Süfyân'dan Ubeydullah b. Abdurrahmân tarihiyle nakilde bulunmaktadır (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 430).

⁴¹² Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 35-36 (Mukaddime).

⁴¹³ Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 222. Meşhedânî, tefsirin ilk ve tek tahkikini gerçekleştiren İmtiyaz Ali'yi takdir etmekle birlikte tahkikinde yer alan eksikleri de dile getirmiştir (Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 221-223).

Süfyân, Kur'ân hakkındaki geniş bilgisine rağmen Kelbî gibi Kur'ân'ı baştan sona tefsir edenleri tasvip etmemektedir.⁴¹⁴ Nitekim tefsirinde bütün âyetleri tefsir etmemektedir. Tefsir edeceği âyetlerin tamamını aktarmadan, ilgili kısımlarını zikretmekle yetinmektedir. Mushaf tertibine uygun olarak sûreleri sıralamaktadır.

Süfyân es-Sevrî, Hz. Peygamber'den “*Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın*” rivayetini nakleden ravilerdendir.⁴¹⁵ Tefsirinde çoğunlukla isnadlı bilgilerden oluşturduğu eserinde âyetler hakkında kısa açıklamalar nakletmektedir. Hakkında herhangi bir rivayet olmayan konularda re'ye başvurduğu görülmektedir. Nitekim tefsiri hakkında “Me'sûr tefsir ile re'y tefsirini mutedil bir şekilde cem etmektedir” yorumu yapılmıştır.⁴¹⁶

Günümüze ulaşan nüshada 22 rivayet Hz. Peygamber'den, 232 rivayet sahâbeden, 511 rivayet ise tâbiînden ve 146 rivayet Süfyân'ın âyetler hakkındaki kısa açıklamaları ve kıraatlerinden olmak üzere toplam 911 rivayet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'den nakledilen beş rivayetin isnadında kopukluk bulunmaktadır.⁴¹⁷ Süfyân es-Sevrî, sahâbeden en çok İbn Abbas (101) ve Abdullah b. Mes'ûd'dan (76) nakilde bulunmaktadır.⁴¹⁸

Süfyân es-Sevrî, “Tefsiri şu dört kişiden alın: Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Atâ ve İkrime” diyerek itibar ettiği isimlere işaret etmiştir.⁴¹⁹ Bu isimlerden özellikle Mücâhid b. Cebr'e ihtimam göstermiş ve “Mücâhid'den sana tefsir ulaşırsa yeterlidir” diyerek onu diğerlerinden ayırmıştır.⁴²⁰ Eserinde tâbiîn neslinin görüşleri

⁴¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 79.

⁴¹⁵ Süfyân ayrıca fıkıhta re'y meselesine “Din âsârdan ibarettir” diyerek karşı çıkmıştır (Hatîb, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s. 6).

⁴¹⁶ Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 446.

⁴¹⁷ Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 452-453, 466.

⁴¹⁸ Eserdeki mevkuף rivayetlerin dağılımı için bk. Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 453-466.

⁴¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 293.

⁴²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211. Süfyân'ın tefsirinde kendisinin yaptığı kelime izahlarının bir kısmı Mücâhid'e aittir (Cerrahoglu, “Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî ve Tefsiri”, s. 30).

arasında Mücâhid b. Cebr (206), İbn Cübeyr (43), İbrâhim en-Nehâî (43), Dahhâk (30) öne çıkmaktadır.⁴²¹

Süfyân'ın tefsirinde Mekke mektebinden yaptığı nakiller çokça bulunmasına rağmen kırâate dair rivayetlerin çoğu Irak mektebindendir.⁴²² Asım b. Behdele ve Hamza b. Habîb'den kırâat öğrenen Sevrî, kırâat-i aşereden sayılan bu iki kırâatin ve şaz kırâatlerden A'meş'in de ravilerindendir.⁴²³

Süfyân es-Sevrî, rivayetlerin büyük çoğunluğunu isnadlı bir şekilde nakletmektedir. Mürselleri ve tedlîsleri sebebiyle eleştirilen Süfyân'ın tefsirinde bu tür rivayetler görülmektedir.⁴²⁴ Süfyân'ın naklettiği rivayetlerde bulunan kopukluklar çoğunlukla tâbîinden yaptığı nakillerde görülmektedir.⁴²⁵ İsnadı kopuk olsa da sözün sahibini söyleyen Süfyân, nadir de olsa kimseye isnad etmeden nakilde bulunmaktadır.⁴²⁶ Tefsir edeceği âyetler hakkında birer rivayete yer veren Süfyân, aynı metni içeren rivayetlerin senedini zikredip ardından “mislehû” diyerek metni tekrar etmemektedir.⁴²⁷ Süfyân, eleştirdiği bazı kişilerin rivayetlerine nadiren yer vermektedir.⁴²⁸ İsnadların neredeyse tamamında “an” ve “kâle” lafızlarını kullanmaktadır.⁴²⁹

Süfyân'ın tefsir rivayetleri sonraki dönem tefsirlerinde yer almıştır. Abdürrezzâk'ın tefsirinde 232, Taberî'nin tefsirinde 19, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde

⁴²¹ Eserde yer alan maktû rivayetlerin dağılımı için bk. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 69 (dipnot 6); Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 269-270.

⁴²² Eserdeki kırâate dair 132 rivayetin 56 tanesi İbn Mes'ûd'un, 23 tanesi İbn Abbas'ın kırâatidir (Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 286).

⁴²³ Özdilek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, s. 25.

⁴²⁴ Mürsel rivayetlere örnek için bk. Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 257. Bazı isnadlarda meçhul şahıslara rastlanmaktadır. Örnekler için bk. Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 94, 137, 144.

⁴²⁵ Örnekler için bk. Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, s. 466-478.

⁴²⁶ Başka kaynaklarda Ebû Hüreyre'den merfû olarak nakledilen bir rivayet, doğrudan Süfyân'ın kendi sözü gibi yer almaktadır (Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 52).

⁴²⁷ Örnekler için bk. Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 63, 97, 121.

⁴²⁸ Süfyân, Kelbî'nin tefsirinden uzak durmaları konusunda öğrencilerini uyarmış, öğrencileri “sen nakilde bulunuyorsun” diye cevap verince “ben onun rivayetlerindeki yalanı doğrusundan ayırt edebiliyorum” demiştir (İbn Hibbân, *Mecruhin*, II, 256). Kelbî'den yaptığı nakil için bk. Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 73.

⁴²⁹ Birkaç örnekte “ahberenî men semia...” şeklinde rivayeti naklettiği kişiyi müphem bırakmıştır (Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 92, 106, 118, 223).

ise 24 rivayet Süfyân'dan nakledilmektedir.⁴³⁰ Buhârî, Süfyân'ın tefsirine Kabîsa b. Ukbe ve Firyâbî aracılığıyla erişmiş ve nakillerde bulunmuştur.⁴³¹

Süfyân'ın tefsire dair görüşleri ve naklettiği rivayetler günümüze ulaşan eserinden çok daha fazladır. Meşhedânî'nin birçok kaynaktan naklettiği örnekler bunu göstermektedir. İsnadlı tefsir eserlerinin ilk örneklerinden olup günümüze bir kısmı ulaşan bu eser, ihtilaflara yer vermeden âyetteki muradı ifade eden kısa açıklamalardan oluşmaktadır.⁴³² Süfyân'dan sonra tefsire dair eser telif eden veya hadis kaynağında bölüm açan hadis ehlinde Süfyân'ın takip ettiği yöntemin izleri görülmektedir.

1.2.3. Mâlik b. Enes (179/795), *et-Tefsîr*

Kur'ân hakkındaki bilgisiyle övülen İmâm Mâlik, müfessir kimliği ile öne çıkan bazı kişilere ve tefsir rivayetlerine mesafeli durmuştur. Nitekim Ma'mer b. Râşid'i Katâde'den tefsir rivayet etmesi sebebiyle eleştirmiştir.⁴³³ Zehebî, İmâm Mâlik'in tavrı ile ilgili "İmâm Mâlik'in tefsir rivayetlerinden uzak durmasının sebebi, senedlerinin kopuk oluşundandır. Bu yüzden (tefsirle ilgili) az rivayette bulunmuştur. Aksi halde (Mâlik'ten) güzel bir tefsir cüzü gelirdi" yorumunda bulunmuştur.⁴³⁴

İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* isimli meşhur eserinin sadece Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805) rivayetinin son kısmında küçük hacimli "bâbu't-tefsîr" bölümü bulunmaktadır.⁴³⁵ İmâm Mâlik'e ayrıca bir tefsir nispet edilmektedir.⁴³⁶ Bu

⁴³⁰ Taberî'nin eserinde Süfyân es-Sevrî'den 19, Süfyân b. Uyeyne'den 208 nakil bulunmaktadır. Bunların bazıları sadece Süfyân ismiyle nakledilmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmı Süfyân es-Sevrî'dendir (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 126 (dipnot 4)). Meşhedânî, Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer alan Süfyân rivayetlerinin sayısını 235 olarak belirtir (Meşhedânî, *Süfyânü's-Sevrî*, 505).

⁴³¹ Sezgin, *Târîh*, I, 93-94.

⁴³² Benzer değerlendirmeler için bk. Cerrahoğlu, "Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî ve Tefsiri", s. 34.

⁴³³ "Katâde'den tefsir rivayetleri olmasa Ma'mer ne güzel insandır" demiştir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 22).

⁴³⁴ Zehebî, *Siyer*, VI, 474.

⁴³⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Rivâyetu Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî), s. 344-346.

⁴³⁶ İbnü'n-Nedîm bu eseri *Tefsîru Mâlik b. Enes* şeklinde kaydetmiştir (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51).

eseri öğrencisi Abdullah b. Nâfi‘ es-Sâîğ el-Mahzûmî (206/822) derlemiştir.⁴³⁷ Mahzûmî’nin eserinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (543/1148) bu derlemeyi *el-Muvatta’* şerhinin sonuna “kitâbu’t-tefsîr” başlığı ile eklemiştir.⁴³⁸ Mahzûmî’nin derlemesindeki rivayetleri konularına göre üçe ayırmış, sadece tefsir ile doğrudan ilişkili olan rivayetleri kitâbu’t-tefsîr bölümünde zikretmiştir. Ahkam ile ilgili olanları *Ahkâmu’l-Kur’ân*, akaid ile ilgili rivayetleri de *Kitâbu’l-Müşkileyn* isimli eserlerine almıştır. Ancak bu iki eser günümüze ulaşmamıştır.⁴³⁹

İbn Hacer (852/1449), İmâm Mâlik’ten nakledilen bir tefsiri Muhammed b. Ömer b. Sâlim el-Ciâbî’nin (355/966) derlediğini, kendisinin bu eseri icazeti bulunan Fâtıma bint Muhammed b. Abdulhâdî’ye okuduğunu belirtir.⁴⁴⁰ İbn Kesîr (774/1373), “İmâm Mâlik, tefsire dair kendisinden nakledilen eserde şöyle demiştir” diyerek bu esere işaret etmiştir.⁴⁴¹ Suyûtî (911/1505), Mâlik’e ait güzel bir tefsir gördüğünü, bu eserin Mâlik veya öğrencileri tarafından derlenmiş olabileceğini belirtmektedir.⁴⁴² Nitekim tefsirinde “İmâm Mâlik’in tefsirinde yer alır” diyerek nakiller yapmıştır.⁴⁴³

Suyûtî; “İmâm Mâlik *el-Muvatta*’daki yöntemle isnadlı tefsiri ilk derleyen müelliftir. Daha sonra diğer hafız imamlar onu takip etmiştir. Hafız olup da müsned tefsiri olmayan kimse azdır” şeklinde iddia etmiştir.⁴⁴⁴ Dâvûdî (945/1539) de Suyûtî’nin iddiasını aynen aktarmıştır.⁴⁴⁵ Hamîd Lahmer, çeşitli kaynaklarda İmâm

⁴³⁷ Abdullah b. Nâfi‘ İmâm Mâlik’ten sonra Medine fikhının temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Kitaplarından yaptığı rivayetleri kabul edilirken ezberinden naklettiklerinde zayıf görülmüştür. Hadis konusunda eleştirilirken, özellikle İmâm Mâlik’in fikhî görüşlerinde kuvvetli sayılmıştır (Zehebî, *Târîh*, V, 103).

⁴³⁸ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, III, 1047-1086. Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, bölümün girişinde eserin Mâlik’in öğrencilerinden Mahzûmî tarafından derlendiğini ve onu Dimaşk’a yaptığı ikinci yolculuğu esnasında hocası Ebû Abdullah el-Masîsî’den yazdığını belirtir.

⁴³⁹ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, III, 1047; Güzel, Mehmet Emin, *Malik b. Enes ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017, s. 5, 6, 47.

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres*, s. 109.

⁴⁴¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 220.

⁴⁴² Suyûtî, *Tezyînu’l-Memâlik*, s. 83.

⁴⁴³ Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, V, 42, VIII, 146.

⁴⁴⁴ Suyûtî, *el-Vesâil fî Ma‘rifeti’l-Evâil*, s. 206.

⁴⁴⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 300.

Mâlik'in tefsirine yapılan atıflardan örnekler vererek tefsirinin kesin olarak bulunduğu yorumunu yapmıştır.⁴⁴⁶

el-Muvatta'nın Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin nüshasında yer alan "bâbu't-tefsîr" bölümünde 11 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden 1 tanesi Hz. Peygamber'den, 6 tanesi sahâbeden, 4 tanesi de tâbîinden nakledilmiştir. Genellikle kelime izahları şeklinde olan rivayetlerden 8'i *el-Muvatta*'nın Yahyâ b. Yahyâ ve Ebû Mûsâ nüshalarının çeşitli bölümlerinde yer almaktadır.⁴⁴⁷

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin şerhinde ise, 42 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin 4'ü hariç tamamı Mâlik b. Enes'in açıklamalarıdır. Bu 4 rivayetin 3'ü merfû olmakla birlikte İmâm Mâlik'ten mürsel olarak nakledilmektedir. Üç rivayet, şer'î hüküm, esbâb-ı nüzûl ve hurûf-i mukattaa ile ilgili açıklama ihtiva etmektedir. Diğer rivayet ise, Abdullah b. Ömer'in mevkûf rivayetidir. İmâm Mâlik çoğunlukla kelime izahı ve kısa açıklamalar ile ilgili âyetin tefsirini yapmaktadır.⁴⁴⁸

İmâm Mâlik'e *Garîbu'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân* isimleriyle nispet edilen iki eser daha bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Dâvudî, İmâm Mâlik'in eserlerini sıralarken "Bunlardan birisi de tefsire dair *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eseridir. Bu eseri ondan Hâlid b. Abdurrahmân el-Mahzûmî (212/827) nakletmiştir" demiştir.⁴⁵⁰ Zehebî, Hâlid b. Abdurrahmân'ın İmâm Mâlik'ten naklettiği eserin tefsire dair bir cüz olduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹

Garîbu'l-Kur'ân literatürünü inceleyen Mustafa Kurt, Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü 214 numarada kayıtlı bir eserden bahsetmektedir. Ancak bu yazma eser, Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) es-Sicistânî'ye (330/941) ait eser ile aynı olup müstensih hatası ile baş tarafına Mâlik b. Enes ibaresi yazılmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁶ Hamîd Lahmer, "İmâm Mâlik Müfessiren", *Mecelletü'l-İhyâ*, c. 27, 2008, s. 164.

⁴⁴⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*' (Rivâyetu Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî), s. 344-346.

⁴⁴⁸ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, III, 1047-1086.

⁴⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 178; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 257.

⁴⁵⁰ Dâvudî, *Tabakât*, II, 301.

⁴⁵¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 175.

⁴⁵² Kurt, Mustafa, *Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'an'a Dair Müstakil Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984, s. 66. Krş. Güzel, *Malik b. Enes*, s. 49.

Zehebî, İmâm Mâlik'ten nakledilen tefsîr ve me'âni'l-Kur'ân rivayetlerini Mekkî b. Ebû Tâlib'in (437/1045) bir araya getirdiğinden bahsetmiştir.⁴⁵³ Edirnevî (1050/1640'tan sonra), ahkâmu'l-Kur'an ve tefsire dair bu eserin on cild olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁴

İmâm Mâlik'e nispet edilen tefsire dair eser hakkında, kaynaklarda yer alan bilgileri iki gruba ayırabiliriz. Birincisi, *el-Muvatta*'nın Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin nüshasının sonundaki tefsir bölümünde yer alan 11 rivayettir. Bu rivayetlerin 8'i *el-Muvatta*'nın Yahyâ b. Yahyâ ve Ebû Mûsâ nüshalarında da bulunmaktadır. Suyûtî'nin İmâm Mâlik'i isnadlı tefsiri ilk derleyen müellif şeklinde anması, muhtemelen eş-Şeybânî nüshasıyla alakalıdır. İkincisi ise, İmâm Mâlik'in tefsire dair görüşlerinin öğrencileri veya mezhepteki takipçileri tarafından bir araya getirilmesidir. Nitekim Abdullah b. Nâfi' es-Sâîğ'in derlediği ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin şerhinde bir kısmı yer alan 42 rivayetin 4'ü hariç tamamı İmâm Mâlik'in kelime izahları ve âyetler hakkında kısa açıklamalarından oluşmaktadır.

İmâm Mâlik'in tefsire dair görüşleri tarihi süreçte farklı kişiler tarafından derlenmiş gözükmemektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda, Abdullah b. Nâfi' es-Sâîğ, Hâlid b. Abdurrahmân el-Mahzûmî, Muhammed b. Ömer b. Sâlim el-Ciâbî ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in derlemelerinden bahsedilmektedir. Bu eserlerden sadece Abdullah b. Nâfi' es-Sâîğ'in eserinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerin farklı isimlerle anılması ise muhtemelen içeriğiyle alakalıdır. Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin eserindeki rivayetlere bakıldığında, İmâm Mâlik'in izahlarını tefsir, garîbu'l-Kur'ân veya me'âni'l-Kur'ân kapsamında değerlendirmek ve isimlendirmek mümkündür. Eserler günümüze ulaşmadığı için mevcut bilgilerle bu ihtimale dikkat çekmekle yetinebiliriz.

1.2.4. Yahyâ b. Sellâm (200/815), *et-Tefsîr*

Yahyâ b. Sellâm, Kûfe'de başladığı ilim tahsilini babası ile birlikte göç ettiği Basra'da sürdürmüştür. Birçok ilim merkezine yolculuk yapan Yahyâ b. Sellâm,

⁴⁵³ Zehebî, *Siyer*, VII, 178.

⁴⁵⁴ Edirnevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 114.

tâbiünden yirmi kadar kişiye ulaşmış, Mâlik b. Enes'ten nakilde bulunmuştur.⁴⁵⁵ Hadis münekkidleri Yahyâ'yı vehimde bulunması ve münker rivayetleri nakletmesi sebebiyle zayıf görmüştür.⁴⁵⁶ Yahyâ b. Sellâm mürciilik ile itham edilmiş ancak kendisine sorulduğunda bu iddiayı reddetmiştir.⁴⁵⁷ Aslen Iraklı olması ve yaşadığı dönemde hakim olan mezhep taassupluğu nedeniyle bu şekilde itham edildiği söylenmiştir.⁴⁵⁸

Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. İbn Hacer bu eseri “Çoğunluğu tâbiîn ve diğerlerinden nakillerden oluşan altı ciltlik büyük hacimli bir tefsir” olarak tanıtmaktadır.⁴⁵⁹ Yahyâ b. Sellâm, tefsirini 182 yılında gidip hayatının son dönemlerine kadar kaldığı Kayrevân'da yazmıştır.⁴⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, Tunus'ta bulunan nüshalardan hareketle bu tefsiri incelemiş, kitabın sonunda örnek mahiyetinde Ahzab sûresini tahkik etmiştir.⁴⁶¹ Hind Şelebî, günümüze ulaşan yazma nüshanın Nahl sûresinden Sâffât sûresine kadar kısmın tahkikini iki cilt olarak yayımlamıştır.⁴⁶²

Yahyâ b. Sellâm, yaptığı derslerde Kur'ân'ı baştan sona rivayetler ve kendi görüşleri çerçevesinde tefsir etmiştir. Eser, Yahyâ'nın oğlu Muhammed (280/894) veya Ebû Dâvûd Ahmed b. Mûsâ b. Cerîr (244/858) tarafından sonraki döneme nakledilmiş, babasının tefsirine oğlu Muhammed bazı ilâveler yapmıştır. Tefsir daha sonraki bir tarihte yazılı hale getirilmiştir.⁴⁶³

Yahyâ b. Sellâm, kendisinden önce örneği olmayan bir tefsir yöntemi denemiştir. Eser genelde öncekilerin naklî tefsirlerine benzese de, Yahyâ b. Sellâm

⁴⁵⁵ Hocaları ve talebeleri için bk. Zehebî, *Siyer*, VII, 120.

⁴⁵⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 126; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 155; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 261; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 10; Zehebî, *Mizân*, IV, 381.

⁴⁵⁷ Ebû'l-Arab, *Tabakâtu Ulemâi İfrîkiyye*, s. 37.

⁴⁵⁸ Cerrahoğlu, İsmail, “Yahyâ b. Sellâm”, *DİA*, XLIII, 263.

⁴⁵⁹ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 219. İbn Hacer, Yahyâ'nın leyyinu'l-hadîs olduğunu ve naklettiği hadisler arasında münker rivayetlerin bulunduğunu belirtir.

⁴⁶⁰ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 177.

⁴⁶¹ Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, s. 164-203.

⁴⁶² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî el-Müteveffâ fi 200 h. min Süreti'n-Nahl ilâ Süreti's-Saffat*, thk. Hind Şelebî, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

⁴⁶³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 18 (Mukaddime).

kendinden sonrakilere yeni metotlar verebilecek bazı tecrübelerle girişmiştir.⁴⁶⁴ O, Kur’ân’ın baştan sona tefsirine gayret etmiş, bir âyet ile ilgili birden fazla rivayete yer vermiştir. Rivayetleri aktarmanın yanı sıra âyet hakkında farklı kırâatlara yer vermiş, hükümleri ve iraba dair meseleleri açıklamıştır. Yahyâ’nın tefsirinin bir diğer hususiyeti, rivayetler arasında tercihte bulunup değerlendirme yapmasıdır.⁴⁶⁵ Zira kendisinden önce telif edilen tefsirlerde (Mukâtil b. Süleymân dışında) sadece rivayetlerin nakli bulunmaktadır.⁴⁶⁶ Onun eseri, Kayrevân bölgesinde yazılan ilk tefsir kabul edilmektedir.⁴⁶⁷

Kitapta Hz. Peygamber’e isnad edilen 258 rivayet bulunmaktadır.⁴⁶⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu rivayetlerin 157’sinin isnadında problem bulunmaktadır. Rivayetlerden 134’ü mürsel olarak eserde yer alırken, bunların 73’ü Hasan-ı Basrî’den nakledilmektedir.⁴⁶⁹ Merfû rivayetlerden 19’unun isnadı bulunmamaktadır. Bu rivayetleri “beleğanâ, fî tefsîri’l-Kelbî, fî tefsîri’l-Hasan” lafızlarıyla aktarmaktadır.⁴⁷⁰ İncelediğimiz rivayetlerin 4 tanesinin de isnadında inkitâ‘ bulunmaktadır.⁴⁷¹

Tefsirde yer alan isnadların bir kısmında müphem raviler bulunmaktadır.⁴⁷² Yahyâ b. Sellâm hadis münekkidlerinin cerh ettiği birçok isimden rivayette

⁴⁶⁴ Cerrahoğlu, “Yahyâ b. Sellâm”, *DİA*, XLIII, 264.

⁴⁶⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 15 (Mukaddime); Yahyâ b. Abdirabbih ez-Zehrânî, “Min Melâhimi Menheci’n-Nakd inde Yahyâ b. Sellâm fî Tefsîrihi”, *Mecelletü Külliyyeti Dâri’l-Ulûm*, c. 103, Kahire 2017, s. 341.

⁴⁶⁶ Mûsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû’âtü’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, I, 272.

⁴⁶⁷ Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinin özellikleri, tefsir metodu hakkında bk. Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, s. 62-157; Vesile Bel’îd, “Neş’etü’t-Tefsîr bi-Tûnus”, *Mecelletü Câmiati’z-Zeytûne*, c. I, yıl 1992, s. 81-105.

⁴⁶⁸ Eserin baskısında rivayetlere numara verilmediği için fihristinden yararlanarak merfû rivayetlerin sayısını 258 olarak tespit ettik. Eserde yer alan mevkûf ve maktû rivayetlere oranla çok az sayıda merfû rivayet bulunmaktadır.

⁴⁶⁹ Hasan-ı Basrî’nin mürsellerine örnekler için bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 52, 59, 124, 193, 214, II, 509, 617, 742.

⁴⁷⁰ Yahyâ b. Sellâm, merfû 10 rivayeti Kelbî’nin tefsirinden, 1 rivayeti Hasan-ı Basrî’nin tefsirinden isnadsız nakletmektedir (Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 160, 168, 334, 345, 491, II, 527, 709, 710, 721, 730).

⁴⁷¹ İsnadında inkitâ‘ bulunan rivayetler için bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 112, 150, II, 735, 818.

⁴⁷² Kimi zaman “ahberanî sâhibun lî, enne raculen” gibi ifadelerle nakilde bulunmaktadır. Örnekler için bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 125, 185, 225, 231, II, 715, 725, 796.

bulunmuş, muhaddislerin eleştirisine uğrayıp hadis kaynaklarında kendilerinden bilgi nakledilmeyen Kelbî gibi müfessirlerin görüşlerine de tefsirinde yer vermiştir.⁴⁷³

Yahyâ b. Sellâm'ın isnad kullanımındaki zayıflığı farklı şekillerde yorumlanmıştır. Cerrahoğlu, Yahyâ b. Sellâm'ın elinde Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Katâde, Süddî ve Kelbî'nin tefsirleri olduğunu iddia edip bazı örnekler vermiştir.⁴⁷⁴ Diğer bir yorumda ise, Yahyâ'nın kaynaklarına dair bir tenkidin yapılmasına mahal bırakmamak, mümkün olduğu kadar serbestçe hareket edebilmek ve çok fazla rivayeti derlemek niyetinde olduğu belirtilmiştir.⁴⁷⁵ Cerrahoğlu'nun Yahyâ'nın isnad kullanımı hakkındaki yorumu daha makul gözükmektedir. Yahyâ'nın yaptığı nakiller, bazı kitaplara sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca hadis ehlinin Yahyâ'yı tenkid ettiğini daha önce belirtmiştik. Yahyâ'nın sahip olduğu ve eserine yansıttığı ilmî birikim bu seviyededir ve hadis ehli de bu durumu eleştirmiştir.

Yahyâ b. Sellâm'ın tefsir yöntemi, daha sonra Taberî'de daha geniş ve sistematik hale gelmiştir. Ancak Taberî, tefsirinde Yahyâ b. Sellâm'a sadece bir yerde atıfta bulunmuştur.⁴⁷⁶ Taberî, muhtemelen görmediği bu eserdeki yöntemin daha hacimli ve mükemmel bir örneğini vermiştir.⁴⁷⁷ Tefsirin muhakkiki Hind Şelebî, Taberî'nin Mısır'a yaptığı yolculuk esnasında Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini gördüğünü ve belki de bir nüshasını edindiğini iddia etmektedir. Ona göre Taberî eserinde sadece bir yerde Yahyâ'dan alıntıda bulunsa da tefsir yöntemi, rivayetlerdeki kimi isnadlar ve tercih edilen kırâatlerde bazı benzerlikler dikkat çekmektedir.⁴⁷⁸

Taberî, tıpkı Yahyâ gibi ilk müfessirlerin eserlerinden ve kırâat alimlerinden istifade etmektedir. Kaynakları arasında benzerliklerin bulunması normal bir durumdur. Ayrıca Taberî'nin tefsirinde takip ettiği yöntem Yahyâ'nın eserini

⁴⁷³ Kendilerinden rivayette bulunduğu zayıf veya metruk raviler için bk. Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, s. 89-90.

⁴⁷⁴ Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, s. 60-61.

⁴⁷⁵ Hamadi Sammoud, "Kuzey Afrikada Şarklı Bir Müfessir: Yahyâ ibn Sellâm", (çev. Salih Akdemir), *AÜİFD*, c. XXXII, 1992, s. 30.

⁴⁷⁶ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 15 (Mukaddime).

⁴⁷⁷ Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm*, s. 159.

⁴⁷⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 15-16 (Mukaddime).

anımsatsa bile, bu iki eser arasında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Taberî, rivayetleri isnadıyla nakletmekte, hicrî ilk üç asırdaki yorumların büyük bir kısmına yer vermekte ve tercihini delilleriyle birlikte genişçe ele almaktadır. Bu yönüyle Taberî, Yahyâ'nın eserini görsün veya görmesin, onun eseriyle kıyaslanmayacak büyüklükte bir tefsir ortaya koymuştur. Üstelik Taberî, tarih, hadis ve fıkıh ilimlerinde de benzer hacimde eserler telif etmiştir.

Yahyâ b. Sellâm'ın eseri Basra ve Kûfe başta olmak üzere doğuda yaygınlık kazanmamıştır. Kendisinden sonraki kimi tefsir ve hadis kaynaklarında adı zikredilse de, Mağrib ve Endülüs bölgesinde sahip olduğu kadar şöhret bulmamıştır. İlbîre ve Kurtuba şehirlerinde yaşayan Mâlikî fakihî ve muhaddis İbn Ebû Zemenîn (399/1008), Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde tekrar eden rivayetleri çıkarıp tefsir etmediği âyetleri tamamlamış, lügavî eklemeler ile yeni bir eser yazmıştır.⁴⁷⁹ Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri ehl-i hadis tarafından zayıf görülmüş ve bir asır sonra Taberî'nin tefsirini telif etmesi ile birlikte fazla yaygınlık kazanmamıştır.

1.2.5. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), *Tefsîru'l-Kur'ân*

Yemen bölgesinin hadis musannifi meşhur muhaddislerinden Abdürrezzâk b. Hemmâm, en çok istifade ettiği hocası Ma'mer b. Râşid'in yanında sekiz yıl kalıp on bin hadis yazmış,⁴⁸⁰ dönemin birçok önemli hadis âliminden ilim tahsil etmiştir. Başta Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim olmak üzere birçok muhaddis kendisinden istifade etmiştir.⁴⁸¹

Abdürrezzâk, hadis ehli nezdinde, herhangi birisi hakkındaki ta'dili huccet sayılan bir muhaddistir.⁴⁸² Döneminde kendisine gösterilen ilgi hakkında "İnsanlar, Hz. Peygamber'in yanına gider gibi Abdürrezzâk'a giderlerdi" denmiştir.⁴⁸³ Hadis

⁴⁷⁹ İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsa, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I-V, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâş, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire 1423/2002.

⁴⁸⁰ Zehebî, *Mizân*, II, 609. Abdürrezzâk, *Musannef*'inde Ma'mer'den yaklaşık altı bin, İbn Cüreyc'ten yaklaşık dört bin beş yüz, Süfyân es-Sevrî'den yaklaşık dört bin rivayet aktarmıştır. Yaklaşık on sekiz bin rivayetten oluşan *el-Musannef*'inde rivayetlerin on beş bin civarındaki bir kısmını bu üç isimden almıştır (Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemmâm*, s. 50-51).

⁴⁸¹ Hocaları ve öğrencileri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 52-56.

⁴⁸² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 202.

⁴⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 216.

münekkidlerinin geneli onun hakkında olumlu kanaat belirtmiştir. Abdürrezzâk'ın en çok cerhedildiği nokta Şîlik ithamıdır. Şîi olduğu, Şîa'ya temayül ettiği veya bu yönde sözler söylediği belirtilir. Abdürrezzâk'ın, Şîa'ya meyletmese bile Hz. Ali'nin katlinden duyduğu rahatsızlık sebebiyle bazı sözleri söylediği kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁸⁴

Abdürrezzâk'ın tenkit edildiği bir başka husus, hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetmesi ve hafızasının zayıflamasıdır. Hafızası yerine kitaplarından yaptığı nakiller en sahîh rivayetleri olarak görülmektedir.⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın hicrî 200 (815) yılında gözlerini kaybettiğine işaret ederek bu tarihten sonra kendisinden hadis nakledenlerin rivayetlerini zayıf saymıştır.⁴⁸⁶ *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri bulunmaktadır.⁴⁸⁷

Kaynaklarda Abdürrezzâk'a nispet edilen *el-Musannef*, *Tefsîru'l-Kur'ân*, *es-Sünen fi'l-Fıkh*, *Kitâbu'l-Meğâzî*, *el-Câmi'u'l-Kebîr fi'l-Hadîs*, *Tezkiyetü'l-Ervâh an Mevâki'i'l-Eflâh*, *Kitâbu's-Salât*, *el-Emâlî fi Âsâri's-Sahâbe*, *Kitâbu't-Târîh*, *el-Müsned*, *Kitâbu İhtilâfi'n-Nâs fi'l-Fıkh*, *Kitâbu'z-Zühd* isimli eserler bulunmaktadır.⁴⁸⁸ Bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Abdürrezzâk, birçok konuda hadis derleyen velûd bir alimdir. *Tefsîru'l-Kur'ân* veya *et-Tefsîr* şeklinde anılan tefsiri⁴⁸⁹, özellikle Katâde'nin rivayetleri olmak

⁴⁸⁴ Zehebî, *Mizân*, II, 610. Muaviye'den bahsedildiği bir ortamda “Ebû Süfyân'ın oğlunu anarak meclisi kirletmeyin” demiştir. Abdürrezzâk, Hz. Ali'yi Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e üstün görmediğini açıkça ifade etmiştir (İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 187; Zehebî, *Siyer*, VIII, 227). Şîilikle itham edilmesi ve ilgili rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Tokpınar, Mirza, “Abdurrazzak b. Hemmâm (126-211/744-827)'ın Şîilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme (II)”, *Dini Araştırmalar*, c. 4, sy. 10, Mayıs-Ağustos 2001, s. 71-88.

⁴⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 58; Zehebî, *Mizân*, II, 610.

⁴⁸⁶ Zehebî, *Mizân*, II, 609. Hakkındaki eleştirileri Ebû Sâlih, Yahyâ b. Ma'in'e sormuş, o da “Abdürrezzâk irtidad etse dahi rivayetlerini terketmezdik” diyerek eleştirileri reddetmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 538). Abdürrezzâk'a yöneltilen tenkitler ve değerlendirmeleri için bk. Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemmâm*, s. 255-340.

⁴⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 62.

⁴⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 302; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 452, 576, II, 1008; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 353; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 566; Kehhâle, *Mu'cem*, V, 219; Sezgin, *Târîh*, I, 184-185. Abdürrezzâk'ın eserlerinin tanıtımı için bk. Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemmâm*, s. 69-77.

⁴⁸⁹ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 302; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 452; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 353; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 566; Kehhâle, *Mu'cem*, V, 219.

üzere tâbiîn tefsirini içeren önemli eserlerdendir.⁴⁹⁰ Abdürrezzâk'ın tefsiri kendisinden önceki rivayetlerin ve tefsir birikiminin sonraki döneme ulaşmasına büyük katkıda bulunmuştur. Yakın zamana kadar kayıp eserlerden sayılan bu tefsir⁴⁹¹ günümüzde bulunarak tahkik edilmiştir.⁴⁹² Eserin Türkiye nüshasının başında, “Abdürrezzâk'ın (r.a.) Ma‘mer’den naklettiği tefsir” ibaresi yer almaktadır.⁴⁹³

Abdürrezzâk, eserine -bir başlık olmaksızın- Zeyd b. Sâbit'ten “Kur‘ân'ın cem‘ edilmesi” hâdisesini aktaran rivayetle başlamaktadır. Ardından “Kur‘ân'ı re‘y ile tefsir eden kişi hakkındaki rivayetler” başlığıyla re‘y ile tefsiri zemmeden rivayetleri aktarmıştır.⁴⁹⁴ Mukaddime sayılabilecek bu bâb başlığı altında ilk olarak “Kur‘ân'ı kendi re‘yi ile tefsir eden cehnemdeki yerine hazırlansın” rivayetini nakletmiş, ayrıca tefsirinde rivayetlerine çokça yer verdiği Katâde'den “Kur‘ân'daki her bir âyet hakkında bir şey (rivayet) işittim” sözüne de yer vermiştir. Abdürrezzâk, konu başlığı ve aktardığı bu iki rivayet ile tefsirinin nakli esas alacağını ifade etmektedir. Nitekim tamamen nakillerden oluşan eserde rivayetler arasında bir tercihte bulunmamış, herhangi bir değerlendirme veya yorum yapmamıştır.⁴⁹⁵

Abdürrezzâk, sûreleri Mushaf sırasına göre sıralamış, hakkında rivayet bulunan âyetleri tefsir etmiştir. Genellikle âyetlerin rivayetle izah edeceği kısmını zikretmiştir. Bazı sûre başlarında ilgili sûrenin Medenî olduğunu belirtirken, Mekki sûre bilgisini sadece Yûnus sûresinde anmıştır.

⁴⁹⁰ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 214.

⁴⁹¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, muhtemelen nüshalarından haberdar olmadığı için Abdürrezzâk'a ait tefsiri günümüze ulaşmayan rivayet tefsirleri arasında zikreder (Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 128).

⁴⁹² Muhakkik Mahmud Muhammed Abduh, Mısır ve Türkiye'de bulunan yazma nüshalardan yaptığı tahkiki, kapsamlı bir dirâse ile birlikte yayınlamıştır (Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, thk. Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1999).

⁴⁹³ Türkiye nüshasında, baştan Bakara sûresinin 143. âyetine kadar olan kısım ve Felâk-Nâs sûreleri eksiktir. Nüshalar hakkındaki bilgiler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 221-228 (Dirâse).

⁴⁹⁴ Başlık içerisinde, Kur‘ân'ın cem edilmesi ile ilgili 1 rivayet, Kur‘ân'ın re‘y ile tefsirini zemmeden 2 rivayet, İbn Abbas'ın tefsiri dört çeşit olarak belirttiği rivayet, âyetlerin muhtevası (emir, nehiy vs) ile ilgili 1 rivayet, Kur‘ân'ın vahyedilmesi ile ilgili 2 rivayet, Katâde'nin her âyet hakkında bir rivayet bildiğini belirten rivayet, Katâde'nin Hasan-ı Basrî'nin yanında kaldığı süreyi bildiren rivayet, senedi ve metninde eksiklik olan 2 rivayet olmak üzere toplam 10 rivayet bulunmaktadır (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 252-255).

⁴⁹⁵ Benzer değerlendirmeler için bk. Akşit, Mustafa, *Abdurrazzak ibn Hemmâm ve Tefsîrdeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1981, s. 207.

Eserde büyük çoğunluğu isnadlı 3755 rivayet yer almaktadır. Farklı âyetlerin tefsirinde tekrar eden rivayetler bulunan eserde⁴⁹⁶, her bir âyet hakkında genellikle kısa açıklamalar ihtiva eden bir veya iki rivayet bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Farklı görüşler ihtiva eden rivayetlere fazla yer vermemektedir. Zira Abdürrezzâk, çoğunlukla belirli isimlerden naklettiği rivayetlerden eserini oluşturmuştur.

Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer alan rivayetleri kaynağına göre değerlendirdiğimizde; Hz. Peygamber'den nakledilen 434 rivayet bulunmaktadır. Bunların 230'u mürsel olarak eserde yer almaktadır.⁴⁹⁸ Sahâbeden nakledilen 463 rivayet bulunan eserde, İbn Abbas (186), İbn Mes'ûd (79), Hz. Ali'nin (39) görüşleri öne çıkmaktadır. Tefsirdeki rivayetlerin 2451'i tâbiînden gelmektedir.⁴⁹⁹ Tâbiîn rivayetlerinin 1509'u Abdürrezzâk'ın hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den yaptığı nakillerdir.⁵⁰⁰ Dolayısıyla tefsirin neredeyse yarısı tâbiîn görüşlerinden; tâbiîn görüşlerinin de yaklaşık olarak % 60'ı Katâde'nin rivayetlerinden oluşmaktadır. Kaynaklarda Katâde'nin bir tefsiri olduğu, Abdullah b. Mübarek ile Ma'mer'in bu eseri birlikte okudukları nakledilmektedir.⁵⁰¹ Tefsirdeki Abdürrezzâk – Ma'mer - Katâde isnadıyla gelen rivayetlerin yoğunluğunu hakkında, bu üçlünün arasındaki ilim alışverişinin yazılı olduğunu yorumu yapılmıştır.⁵⁰² Tebe-i tâbiînden nakledilen 400 civarındaki rivayet ile birlikte eserde toplam 2850 maktû rivayet bulunmaktadır.

Kitapta dikkat çeken bir diğer husus, İbn Abbas'ın en zayıf tariki sayılan ve tefsir rivayetlerine fazla itibar edilmeyen Kelbî'den az sayıda da olsa nakillerin yer almasıdır.⁵⁰³ Çoğunluğu Kelbî'nin âyetler hakkında kısa izahlarından oluşan 154

⁴⁹⁶ Yûnus sûresinin sonunda zikrettiği rivayeti Saffât 37/143 âyetinin ardından tekrar etmiştir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 181, III, 103). Aynı şekilde Bakara 2/47 âyetin tefsirinde geçen rivayet Âl-i İmrân 3/110 âyetinin tefsirinde de yer alır (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 268-269, 409).

⁴⁹⁷ Nadir de olsa bazı âyetler hakkında birden fazla rivayet zikretmektedir. Örneğin Hicr 15/22 âyeti hakkında 8 rivayete yer verir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 253-256).

⁴⁹⁸ Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 94 (dipnot 130).

⁴⁹⁹ Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 70 (dipnot 6).

⁵⁰⁰ Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 71 (dipnot 1). Krş. Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 58.

⁵⁰¹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 344; Ahmed b. Hanbel, *el-İlâ ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 272.

⁵⁰² Koç, *İsnad Verileri*, s. 57.

⁵⁰³ Kelbî'nin Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbas'tan yaptığı nakiller İbn Abbas rivayetlerinin en zayıf tariki kabul edilmiştir (Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 430).

rivayet ve Kelbî'nin İbn Abbas'tan naklettiği 3 rivayet bulunmaktadır.⁵⁰⁴ İbn Adî, Kelbî hakkında “Kendisinden sika kişiler nakilde bulunmuşlar, tefsirini kabul etmişlerdir, ancak hadiste münker nakilleri bulunmaktadır” demiştir.⁵⁰⁵ İbn Adî'nin yorumu ve Abdürrezzâk'ın Kelbî'nin tefsir yorumlarına yer vermesi, ehl-i hadisin tefsir rivayetlerine bakışına örnek oluşturabilir. Hadis ehlinden bazı kişiler; yalanla, zayıflıkla veya hadislerinin metrûk oluşuyla itham edilen kişilerin tefsire dair görüşlerine eserlerinde yer verebilmektedir. Ancak merfû hadisleri bu kişilerden nakletmeyi pek tercih etmemişlerdir.⁵⁰⁶

Abdürrezzâk'ın kaynakları kullanma şekli de dikkat çekicidir. Eserde tefsir edeceği âyet ile ilgili rivayetleri sıralarken genellikle tâbiîn tefsirini öne çıkarmaktadır.⁵⁰⁷ Rum sûresinin ilk beş âyetinin tefsiri için naklettiği rivayetler bu konunun güzel bir örneğidir.⁵⁰⁸ Abdürrezzâk önce Mücâhid'den Fârisîlerin Rumları yendiği ve savaşın gerçekleştiği yer hakkında malumat veren rivayete yer verir. Ardından müşrikler ile Hz. Ebubekir arasındaki iddiayı ve Hz. Peygamber'in iddia sûresini uzatma tavsiyesinin yer aldığı rivayeti aktarır. Üçüncü rivayette, Katâde ve Mücâhid'in “Bu gerçekleşmiştir (Rumlar Fârisîleri yenmiştir)” yorumlarına yer verir. Dördüncü rivayette ise, İbn Mes'ûd'un “Rum sûresi vukû buldu, Furkan sûresindeki ‘Ceza yakalarını bırakmayacak’ âyeti de Bedir günü vukû buldu” açıklamasına yer vermektedir. Merfû rivayetin daha kapsamlı olması ve âyetin indiği dönemi anlatmasına rağmen Mücâhid'in rivayetinde savaşın gerçekleştiği yere dair bilgiyi

⁵⁰⁴ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 56. Abdürrezzâk hocası Ma'mer ve Süfyân es-Sevrî aracılığıyla Kelbî-Ebû Sâlih-İbn Abbas isnadıyla 3 rivayet nakletmektedir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 98, III, 374).

⁵⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 284, Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXV, 251.

⁵⁰⁶ Abdürrezzâk, Kelbî'nin görüşlerini çoğunlukla Ma'mer'den nakletmektedir. Rivayetlerin bir kısmı Kelbî ve Katâde'den birlikte nakledilen ortak görüşlerden oluşmaktadır. Ayrıca, muhakkikin yaptığı tahrirlerde, Kelbî'den nakledilen görüşlerin benzerlerinin diğer eserlerde İbn Abbas, İkrime, Mücâhid, Katâde, Saîd b. Cübeyr gibi isimlerden de nakledildiği görülmektedir. Kelbî hakkındaki cerh ifadeleri ile ondan nakledilen görüşlerin yaygın anlayışa aykırı olup olmadığını değerlendiren bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

⁵⁰⁷ Maktû rivayetlerin merfû rivayetlerden önce zikredildiği yerlere örnek için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 431, II, 26-27, 150-151.

⁵⁰⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 14-15.

önce nakletmektedir. Aynı şekilde İbn Mes‘ûd ile Katâde ve Mücâhid’in tefsirleri aynı olsa da ilk önce tâbiîn tefsirlerini zikretmektedir.⁵⁰⁹

Mevkûf rivayetlerin tefsirde yer alış şekli de merfû rivayetlerin durumuna benzemektedir. Abdürrezzâk, genellikle bir âyet hakkında tâbiîn görüşlerini sahâbe görüşlerinden önce zikretmektedir. Bazı âyetler hakkında tâbiînden naklettiği bir rivayet olmaksızın tek bir mevkûf rivayete yer verse de⁵¹⁰ âyet hakkında sahâbe ve tâbiîn görüşleri bir arada bulunduğu çoğunlukla tâbiînden nakledilen rivayeti önce zikretmektedir.⁵¹¹

Kanaatimizce Abdürrezzâk, hocası Ma‘mer yoluyla elde ettiği Katâde’nin tefsiri üzerine, sahip olduğu hadis birikiminden bazı eklemeler yaparak tefsirini oluşturmuştur. Merfû ve mevkûf rivayetlerin büyük bir çoğunluğunu tâbiîn rivayetlerine şahit olarak zikretmektedir. Rivayetlerde görülen aynı lafızlar, tâbiîn neslinin sahâbeden öğrendiklerini onlara isnad etmeden aktardıklarını, Abdürrezzâk’ın da bu yüzden kendi tefsir kaynaklarına öncelik verdiğini ortaya çıkarmaktadır.⁵¹²

Abdürrezzâk’ın tefsirine aldığı rivayetlerin bir kısmı Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri yöntemini içermektedir. Eserde bir âyetin başka bir âyet ile tefsiri çoğunlukla Katâde’den nakledilmektedir.⁵¹³ Diğer taraftan Abdürrezzâk az da olsa İsrâîlî bilgilere de yer verir. Bu rivayetler daha çok Ka‘bu’l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve

⁵⁰⁹ Benzer bir durum En‘âm 6/82 âyetinde geçen “*İmanlarına zulüm karıştırmayanlar*” ifadesini tefsir ederken de görülür. Abdürrezzâk, önce Katâde’den (zulmün anlamının) şirk olduğunu nakleder, ardından ashâbın âyeti Hz. Peygamber’e sormaları ve Hz. Peygamber’in Lokman sûresinden “*Ey oğlum, şirk büyük bir zulümdür*” âyeti ile şirki açıkladığı rivayete yer vermektedir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56).

⁵¹⁰ Mevkûf rivayetin yalnız zikredildiği yerlere örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 473, II, 183, 268, III, 122.

⁵¹¹ Maktû rivayetin mevkûf rivayete öncelendiği yerlere örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 169, II, 325, 408, III, 71.

⁵¹² Tefsir rivayetlerinde ref‘ olgusunu akla getiren bu meseleyi, birinci bölümün sonunda rivayetler üzerinden değerlendireceğiz.

⁵¹³ Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56, 277, III, 5.

Katâde'den gelmektedir.⁵¹⁴ Tefsirde kullandığı kaynaklar arasında -tespit edebildiğimiz kadarıyla- sadece bir şiiirden alıntı yer almaktadır.⁵¹⁵

Tefsirdeki rivayetlerin neredeyse tamamı isnadlı bir şekilde zikredilmektedir.⁵¹⁶ Abdürrezzâk, isnadlar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Aynı rivayet hakkında nadir de olsa farklı isnadlara yer vermektedir.⁵¹⁷ Tefsirinde en çok hocası Ma'mer'den yaptığı nakiller bulunmaktadır. Ma'mer'in rivayetlerinin çoğunluğu ise Katâde'den gelmektedir.⁵¹⁸ Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın tefsirinde Ma'mer'in tefsirinin, Ma'mer'in tefsirinde de Katâde'nin tefsirinin yer aldığını söylenebilir.

Katâde rivayetleri dışındaki mevkûf ve maktû rivayetlerin çoğu yine hocası Ma'mer'den gelmektedir. Ma'mer dışında, sırasıyla en çok Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne'den nakiller yapmaktadır.⁵¹⁹ Bu hocaları haricinde nakilde bulunduğu isim yok denecek kadar azdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Abdürrezzâk – Ma'mer – Katâde isnadı hem hoca talebe ilişkisini hem de yazılı bir alış verişi göstermektedir. Ancak aynı isnad ile gelen merfû rivayetlerde durum farklıdır. Çoğunluğu Katâde'den olmak üzere Hz. Peygamber'den gelen 434 hadisin 230'u mürsel rivayet şeklinde yer almaktadır.

İsnadlarında çoğunlukla “ahberanâ” lafzını kullanan Abdürrezzâk, nadir de olsa “haddesenâ” sigasını da kullanmaktadır.⁵²⁰ İsnadında şüphe duyduğu lafzı olduğu gibi aktaran Abdürrezzâk, kimi rivayetlerde rivayeti alış şeklini gösteren

⁵¹⁴ Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 269-270, 283, II, 90, 93, 212, 375, III, 98, 118, 120.

⁵¹⁵ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 344.

⁵¹⁶ İsnadsız rivayet yok denecek kadar azdır. Hz. Peygamber'den ve İbn Abbas'tan isnadsız naklettiği üç rivayet tespit edebildik. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 281, 433, III, 98.

⁵¹⁷ Bu tür isnadların sonunda “mislehû, misle zâlik, nahvehû” demektir. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 290, 309, 316.

⁵¹⁸ 3755 rivayetin yer aldığı eserde, 434 rivayet Hz. Peygamber'den, 2541 rivayet tâbiünden gelmektedir. Tâbiîn rivayetlerinin 1509 tanesi Abdürrezzâk'ın hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den yaptığı nakillerdir.

⁵¹⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*'in önemli kaynaklarından olan Süfyân es-Sevrî'den tefsirde 300 civarında, Süfyân b. Uyeyne'den ise yaklaşık 150 rivayet nakletmektedir.

⁵²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, “ahberanâ” lafzını çok kullanan isimler arasında Abdürrezzâk'ı da zikretmektedir. Abdürrezzâk, talebeleri Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'nin isteği üzerine nadir de olsa “haddesenâ” lafzını kullanmaktadır (Hatîb, *el-Kifâye*, s. 284, 286).

lafızları belirtmektedir.⁵²¹ İsnadların bir kısmında ise müphem raviler bulunmaktadır.⁵²²

Abdürrezzâk'ın tefsirinde genellikle anlama katkı sağlayacak kısa izahlar içeren rivayetler yer almaktadır. Dolayısıyla rivayetlerin çoğu kelime veya ibare izahı şeklindedir. Nitekim Cerrahoğlu, Abdürrezzâk'ın tefsiri hakkında “Lisan inceliklerinden ziyade, mananın hakim olduğu bu tefsirdeki âyetlerde, Allah'ın murad ettiği şeyin anlaşılmasına matuf bir gayret göze çarpmaktadır” yorumunda bulunmuştur.⁵²³

Çoğunluğu tâbîinden nakledilen rivayetlerin bir kısmında, esbâb-ı nüzûl, nasîh-mensûh, şer'î hüküm, itikâdî meseleler, Kur'ân'ın veya sûrelerin fazileti ve kırâat bilgisi gibi bilgiler de yer almaktadır. Esbâb-ı nüzûle dair bilgiler, vahyin indirilişine şahit olan sahâbe nesli yerine, Abdürrezzâk'ın tefsirinin esas kaynağını teşkil eden Katâde'den nakledilmektedir.

Kırâate dair rivayetler genellikle İbn Mes'ûd'un kırâatinden oluşmaktadır. Bazı rivayetlerde farklı okuyuşlar bir arada zikredilirken, rivayetlerin kaynağı daha çok Katâde'dir.⁵²⁴ Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın kırâate dair rivayetleri ile öne çıkan bir hocasının olmadığını söyleyebiliriz.

Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inde fezâilu'l-Kur'ân bölümü bulunmaktadır.⁵²⁵ Burada yer alan 182 rivayetin büyük çoğunluğu *et-Tefsîr*'inde yer almamaktadır. Kanaatimizce bunun sebebi, *el-Musannef*'te çeşitli hocalarından aldığı rivayetleri derlerken, *et-Tefsîr*'inde çoğunlukla Ma'mer ve Katâde'nin tefsir rivayetlerini nakletmesidir. Yine de fezâilu'l-Kur'ân bölümündeki 8 rivayet Ma'mer – Katâde isnadıyla nakledilmektedir. Ancak bu rivayetlerden biri hariç tamamı Hz.

⁵²¹ Süfyân es-Sevrî'ye bir âyetin anlamını sorduğunu belirtmektedir. Ayrıca kimi rivayetlerde “belağânî” diyerek nakilde de bulunmaktadır (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 361, II, 300).

⁵²² “Ashâbtan birisi, zannederim ki, adamın birisinden” gibi lafızlar kullanılmaktadır. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 265, 339, II, 62, 198.

⁵²³ Cerrahoğlu, İsmail, “Abdurrazzâk ibn Hemmâm ve Tefsiri”, *AÜİFD*, c. XV, 1967, s. 111.

⁵²⁴ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 415, II, 343, III, 32, 91.

⁵²⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, III, 335-384.

Peygamber, Sahâbe veya tâbiînden nakledilmektedir. Bu isnadla fezâilu'l-Kur'ân bölümünde yer alan rivayetler *et-Tefsîr*'de geçmemektedir.⁵²⁶

Fezâilu'l-Kur'ân bölümünde yer alan rivayetlerin *et-Tefsîr*'de geçmemesinin bir başka sebebi, Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'te, konularına göre hadisleri tasnif etmeye çalışması olabilir. Tefsirinde Kur'ân'ın faziletlerine dair rivayetler bulunsa da, bu tür rivayetler için herhangi bir bâb oluşturmamıştır. Abdürrezzâk'ın iki eseri arasındaki bu farklılığın sebeplerinden bir diğeri, eserleri farklı dönemlerde telif etmiş olma ihtimalidir.

Abdürrezzâk'ın tefsiri, elimizde bulunan ilk dönem kitâbu't-tefsîr eserlerinin en önemli ve en hacimli örneklerindendir. Tamamı günümüze ulaşan eser, kendisinden önceki tefsir rivayetlerinin bir kısmını kendisinden sonraki eserlere ulaştırmak yönünden literatüre katkıda bulunmuştur. Çoğunlukla isnadlı bilgiler içeren eser, tâbiîn tefsirinin önemli kaynaklarından sayılabilir. Abdürrezzâk eserinde, isnadları naklederken hadis rivayet usulüne büyük ölçüde uygun hareket etmekte ve kendi görüşüne yer vermeyerek tefsirde re'yyden kaçınmaktadır.

Abdürrezzâk, *Kütüb-i Sitte* müelliflerine öncülük eden ve tamamının kendisinden nakilde bulunduğu bir muhaddistir. Yazdığı eserlere bakıldığında, sonraki hadis kaynaklarının tasnif şeklini etkilemiş biri olarak nitelenebilir. Aynı şekilde, tefsiri de kendisinden sonra hadis kaynaklarında bir bölüm olarak yer alan tefsir bölümlerinin önemli kaynakları arasında yerini almıştır. Nitekim Buhârî, tefsir bölümünde Abdürrezzâk'tan 16 rivayet aktarmaktadır.⁵²⁷ Müslim ise, kısa olan tefsir bölümünün sadece ilk rivayetinde Abdürrezzâk-Ma'mer-Hemmâm-Ebû Hüreyre tarihiyle gelen rivayete yer vermiştir.⁵²⁸ Tirmizî'nin tefsir bölümünde

⁵²⁶ Yine de *et-Tefsîr*'de Kur'ân'ın faziletlerine dair başka rivayetler bulunmaktadır. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 380, II, 379.

⁵²⁷ Bu rivayetlerin 14 tanesi Ma'mer'den, 2 tanesi İbn Cüreyc'ten Abdürrezzâk'ın nakilleridir. Buhârî'nin Abdürrezzâk'tan yaptığı nakillerde Katâde'nin rivayetleri bulunmamaktadır. Zira Buhârî eserinde Katâde tarihiyle sadece bir rivayete yer vermiştir (Buhârî, "Libâs", 68).

⁵²⁸ Müslim'in eserinin tamamında Abdürrezzâk'tan gelen 409 rivayet bulunmaktadır. Müslim, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin oluşturdukları tefsir bölümünde yer alan yaklaşık 300 rivayeti diğer bölümlerde nakletmektedir. Diğer hadis kaynaklarının tefsir bölümünde yer alan Abdürrezzâk rivayetlerinin bir kısmının Müslim'in eserinde farklı bölümlerde yer aldığını söyleyebiliriz.

Abdürrezzâk'tan 27 rivayet⁵²⁹, Nesâî'nin tefsir bölümünde ise 14 rivayet bulunmaktadır.⁵³⁰

Abdürrezzâk'ın tefsirinde kendi re'yine rastlanmadığına göre, görüşleri itibariyle sonraki müfessirlere tesirinden ve tefsir tarihindeki yerinden bahsetmek mümkün değildir.⁵³¹ Abdürrezzâk'ın tefsir kaynaklarına etkisi, naklettiği rivayetler yönüyle olmuştur. Nitekim Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbn Kesîr ve Suyûtî eserlerinde Abdürrezzâk'tan nakilde bulunmuşlardır.⁵³² Abdürrezzâk'ın sonraki tefsir kaynaklarına belki de en önemli etkisi, birçoğu günümüzde kayıp olan tefsirlerin bir kısmının intikaline katkı sağlamasıdır.

1.2.6. Abd b. Humeyd (249/863), *Kitâbu't-Tefsîr*

Hadis toplayıp tasnif etmekle şöhret bulan Abd b. Humeyd; Abdürrezzâk, Yezîd b. Hârûn, İbn Ebû Şeybe, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi kişilerden ilim tahsil etmiş, kendisinden Buhârî, Müslim ve Tirmizî başta olmak üzere birçok hadis hafızı nakilde bulunmuştur.⁵³³ Güvenilir hadis imamlarından sayılan Abd b. Humeyd'e çeşitli bölgelerden talebeler hadis tahsil etmek için gelmişlerdir.⁵³⁴

Kaynaklarda Abd b. Humeyd'e ait *el-Müsnedu'l-Kebîr*, *el-Müntehab* ve *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli eserlerden bahsedilmektedir.⁵³⁵ Abd b. Humeyd'in *Müsned*'inden seçtiği hadislerden oluşan *el-Müntehab*'ı günümüze ulaştırmış ve

⁵²⁹ Tirmizî'nin eserinde Abdürrezzâk isnadıyla gelen rivayetlerin 18 tanesi Ma'mer'den, 9 tanesi Abdürrezzâk'ın diğer hocalarından nakledilmektedir. Ma'mer'den naklettiklerinin de 6 tanesi Katâde'den gelmektedir. Tirmizî, Abdürrezzâk'ın tefsirine çoğunlukla Abd b. Humeyd aracılığıyla ulaşmıştır.

⁵³⁰ Nesâî'nin yer verdiği rivayetlerin tamamı Ma'mer'den gelmektedir. Ma'mer ise 2 tanesini Katâde-Enes b. Mâlik, 6 tanesini de Zührî'den nakletmektedir. Kalanlarını ise diğer hocalarından aktarmaktadır. Nesâî, Abdürrezzâk'ın tefsirine çoğunlukla Muhammed b. Râfî' ve İshak b. İbrahim aracılığıyla ulaşmıştır.

⁵³¹ Akşit, *Abdurrazzak ibn Hemâm*, s. 207.

⁵³² Taberî, Abdürrezzâk'ın tefsirinden Hasan b. Yahyâ aracılığıyla yararlanmıştır (Sezgin, *Târih*, I, 185).

⁵³³ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 524-526. Buhârî, onun ismini Abdülhumeyd diye anarak eserinin sadece bir yerinde nakilde bulunmuştur (Buhârî, "Menâkib", 25; Zehebî, *Siyer*, IX, 564).

⁵³⁴ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 401; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 109; Zehebî, *Tezkira*, II, 89; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 456-457.

⁵³⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 374; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 453; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 269; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 437; Sezgin, *Târih*, I, 216-217.

basılmıştır.⁵³⁶ Hacimli bir eser olan *el-Müsnedü'l-Kebîr*'in günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵³⁷

Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'i, Ebû Sa'd Bekr İbnü'l-Merzibân ve Nûh b. Cünâh tarafından nakledilmiştir.⁵³⁸ İbn Hacer; Taberî, İbnü'l-Münzir, İbn Ebû Hâtîm ve Abd b. Humeyd'in tefsirlerini saydıktan sonra "Bu dört kitapta merfû, mevkûf ve maktû tefsir rivayetlerinin neredeyse tamamı yer almaktadır" demiştir.⁵³⁹ İbn Kesîr, Abd b. Humeyd'in tefsirini "geniş bir eser" şeklinde anmaktadır.⁵⁴⁰ Ebû Hayyân, İbn Kesîr, İbn Hacer, Aynî ve Suyûtî eserlerinde Abd b. Humeyd'in tefsirini anarak ondan nakilde bulunmaktadırlar.⁵⁴¹

Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inin bir bölümü, İbn Ebû Hâtîm'in tefsirinin Ayasofya nüshasının 2. cildinin haşiyesinde İbnü'l-Münzir'in tefsiri ile birlikte bulunmuş ve tek cilt olarak basılmıştır.⁵⁴² Nüshada Abd b. Humeyd'in tefsirinden Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin olduğu kısım yer almaktadır. Yazma nüshanın üçüncü varlığında müellifin ismi geçmektedir.⁵⁴³ Elimizde bulunan nüshada Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inden iki sûre hakkında 463 rivayet yer almaktadır.

İbn Ebû Hâtîm tefsirinin müstensihî tarafından eser kenarına yazılan notlardan oluşan eserde, Abd b. Humeyd âyetlerin bir kısmını tefsir etmiştir. Âyetin

⁵³⁶ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, thk. Subhi es-Sâmerrâî - Mahmûd Muhammed Halil Saîdî, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1988. Eserde 150 sahâbiden toplam 1594 rivayet bulunmaktadır. Serkan Ünal tarafından tercüme edilmiştir (Abd b. Humeyd, *el-Müntehab Abd b. Humeyd Müsnedi*, Konevi Yayınları, Konya 2015). Zehebî bu eserden "Bize ve küçük talebelerimize âlî isnadla ulaşan eser" şeklinde bahsetmektedir (Zehebî, *Siyer*, IX, 564).

⁵³⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 269.

⁵³⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 161. Sem'ânî eserinin başka bir yerinde şu bilgiyi vermektedir: Nûh b. Cünâh, Bekr İbnü'l-Merzibân, Esed b. Ali Tuğrul ve Hasan b. Ali Tuğrul, Abd b. Humeyd'den *Kitâbu't-Tefsîr* ve *el-Müsned*'ini hicrî 249 yılında dört ayda okumuşlardır (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 5). İbn Hacer ise eserin İbrahim b. Huzeym (eş-Şâşî) tarafından nakledildiğini belirtir (İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, s. 108).

⁵³⁹ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 202-203.

⁵⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 471.

⁵⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, IV, 28; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 237, 294; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 100; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIV, 261; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 37.

⁵⁴² Abd b. Humeyd, *Kıt'atün min Tefsîri'l-İmâm Abd b. Humeyd*, thk. Muhallef b. Benîh, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2004.

⁵⁴³ Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 16. Muhakkik, yazma nüshada yer alan tefsirin ona aidiyeti ile alakalı çeşitli deliller sunmaktadır. Bk. aynı eser, s. 12-13.

genellikle izah edilecek kısmını zikrederek rivayetler aktarmaktadır. Rivayetlerin büyük çoğunluğu tâbiîn görüşlerinden oluşmaktadır. Tâbiînden en çok Mücâhid b. Cebr ve Katâde b. Diâme'nin rivayetleri yer almaktadır. Hasan-ı Basrî ve İkrime'nin görüşleri de öne çıkmaktadır. Tâbiîn rivayetlerine nispetle daha az merfû rivayet, sahâbe ve tebe-i tâbiîn görüşü bulunmaktadır.

Tefsirde kimi zaman önce rivayet aktarılmakta, ardından Abd b. Humeyd'in bu rivayeti kimden naklettiğine yer verilmektedir.⁵⁴⁴ Eserin ilk kısmında (ilk 50 rivayet) çoğunlukla isnad bulunmamakta, ilerleyen bölümlerde ise rivayetler daha çok isnadla kaydedilmektedir. Ancak kimi zaman aynı konuda farklı kişilerden yapılan nakillerde isnadların daha sonra zikredildiği de görülmektedir.⁵⁴⁵

Bazı isnadsız rivayetlerde yer alan “Abd b. Humeyd tefsirinde isnadıyla nakletti” ifadesi dikkate alındığında, senedleri hazfedenin müstensih olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁶ Nitekim eserin muhakkiki, bu tür isnadsız rivayetlerin birçoğunun isnadını başka kaynaklardan tespit etmiş ve bunlara dipnotlarda işaret etmiştir.⁵⁴⁷

İsnadsız rivayetlerin eserde yer alması müstensihin tasarrufu olarak yorumlanabilirse de, bazı rivayetlerde muhtemelen Abd b. Humeyd'den kaynaklanan isnad kusurları bulunmaktadır.⁵⁴⁸ İsnadda az da olsa “haddesenâ” ve “enbe'enâ” gibi sîgalar yer almaktadır.⁵⁴⁹ Eserin genelinde Abd b. Humeyd “an'ane” ile isnadı zikretmektedir.

Ayetin tefsiri için genellikle birer rivayet zikreden Abd b. Humeyd, bazen farklı rivayetlere yer vermektedir. Çoğunlukla kelime izahları ve kırâat meselelerinde

⁵⁴⁴ Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 22.

⁵⁴⁵ Tefsirde bazı yerlerde âyet ile ilgili rivayet aktarıldıktan sonra Abd b. Humeyd bu rivayeti İbn Abbas'tan (Mücâhid veya İkrime de bu şekilde anılmaktadır) nakletti” denilerek aktarılmaktadır (Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 50-51, 61).

⁵⁴⁶ “Abd b. Humeyd tefsirinde isnadıyla nakletti” lafzının yer aldığı rivayetler için bk. Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 19, 23.

⁵⁴⁷ Örneğin müteşâbihât ile ilgili merfû bir rivayet “Abd b. Humeyd Hz. Âişe'den nakletti” şeklinde eserde yer alırken, Tirmizî bu rivayeti hocası Abd b. Humeyd aracılığıyla yine Hz. Âişe'den isnadıyla aktarmaktadır (Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 21-22; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 4).

⁵⁴⁸ Abd b. Humeyd, örneğin Avvâm b. Havşeb'in (148/765) (muhtemelen babası aracılığıyla) İbn Abbas'tan naklettiği rivayetin isnadını “... ani'l-Avvâm b. Havşeb, an men haddesehû, an İbn Abbas” şeklinde zikretmektedir (Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 20).

⁵⁴⁹ Hadis edâ sîgalarına örnekler için bk. Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 39, 41.

görülen farklı rivayetler arasında Abd b. Humeyd bir tercihte bulunmamaktadır.⁵⁵⁰ Kimi zaman aynı bilgiyi veren farklı rivayetlerde “mislehû” diyerek metni tekrar etmemektedir.⁵⁵¹ Bazı rivayetlerde ise metnin tamamını vermeden nakilde bulunan müstensih, Abd b. Humeyd’in rivayete yer verdiğiine işaret etmektedir.⁵⁵²

Elimizde bulunan nüshadan hareketle Abd b. Humeyd’in rivayetlerde çoğunlukla manayı açıklayan kısa açıklama ve kelime izahlarına yer verdiğini söyleyebiliriz. Kırâat ve ahkâma dair rivayetlerin az bulunduğu eserde Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri, esbâb-ı nüzûl, tarihî bilgi ve şiir içerikli rivayetler çok nadir yer almaktadır.⁵⁵³ Muhakkik, esere “Abd b. Humeyd’in tefsirinden bir parça” ismini takdir etmiştir. Örneklerini verdiğimiz müstensih tasarrufları sebebiyle “Müstensihin Abd b. Humeyd’in tefsirinden aldığı notlar” gibi bir isimlendirme daha makul görünmektedir.⁵⁵⁴

Suyûtî’nin, *ed-Dürri’l-Mensûr*’unda Abd b. Humeyd’in tefsirinden çok fazla yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserde yer alan rivayetler hakkında yapılan bir çalışmada Abd b. Humeyd’den nakledilen 7910 rivayet tespit edilmiştir.⁵⁵⁵ Araştırmacı, tespit ettiği rivayetlerin % 77’sinin (yaklaşık 5000 tane) tâbiîn görüşü olduğunu, bunların da çoğunlukla Mücâhid ve Katâde’den nakledildiğini belirtmektedir.⁵⁵⁶ Araştırmaya göre Abd b. Humeyd’den nakledilen rivayetlerin

⁵⁵⁰ Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 27-28.

⁵⁵¹ Örnekler için bk. Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 24, 71.

⁵⁵² Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 63.

⁵⁵³ Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsirine örnek için bk. Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 21; esbâb-ı nüzûle dair örnekler için bk. aynı eser, s. 96, 113; tarihî bilgi içerikli rivayetler için bk. aynı eser, s. 25; şiire örnek için bk. aynı eser, s. 73.

⁵⁵⁴ Bu isimlendirmeyi teyit edecek bir örnek verebiliriz. Abd b. Humeyd’in tefsirini yazan müstensih, Nisâ 4/24 âyetini aktardıktan sonra herhangi bir rivayete yer vermeden “Abd b. Humeyd de İbnü’l-Müseyyeb’in (rivayetinin) aynısını tefsirinde nakletti” demektedir. Eserde İbnü’l-Müseyyeb’in rivayeti yer almamaktadır. Müstensihin hangi rivayeti kastettiği de bilinmemektedir. Muhakkik, âyet ile alakalı Saîd b. Müseyyeb’den nakledilen rivayeti tespit ederek dipnotta vermiştir (Abd b. Humeyd, *Tefsîr*, s. 83 (dipnot 2)).

⁵⁵⁵ Hudayrî, Muhammed b. Abdullah, “Abd b. Humeyd ve Mekânetü Tefsîrihî Beyne Eşhuri’t-Tefâsîri’l-Me’sûr Dirâse Mukârene”, *Mecelletü’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye*, sy. 42, 1438, s. 280.

⁵⁵⁶ Hudayrî, “Abd b. Humeyd”, s. 273, 281.

içeriği özellikle âyetle kastedilen manayı kısaca açıklayan rivayetler (4970 adet) ve kelime izahlarından (1038 adet) oluşmaktadır.⁵⁵⁷

Müslim ve Tirmizî eserlerinde Abd b. Humeyd'den çokça istifade etmişlerdir. Müslim, Abd b. Humeyd aracılığıyla özellikle Abdürrezzâk'tan nakilde bulunmaktadır. Ancak kısa olan tefsir bölümünde sadece üç rivayeti Abd b. Humeyd'den nakletmektedir.⁵⁵⁸ Tirmizî ise, eserinde yer alan 150 civarındaki Abd b. Humeyd rivayetinin 109 tanesini tefsir bölümünde zikretmiştir.⁵⁵⁹ Tirmizî'de Abd b. Humeyd isnadıyla yer alan rivayetlerin sadece 12'si mevkûf iken, geriye kalanları merfûdur. Abd b. Humeyd'in tefsirinde merfû rivayet çok az sayıda yer almaktadır. Dolayısıyla Tirmizî'nin, Abd b. Humeyd'in tefsiri dışındaki eserlerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır.

Tâbiîn görüşlerinin önemli kaynaklarından olan Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inin elimizde bulunan nüshasından ve hakkında yapılan çalışmalardan hareketle hacimli bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin *Kitâbu't-Tefsîr*'lerinin sonraki dönemlere intikalinde Abd b. Humeyd'in önemli katkısı olmuştur.

1.2.7. Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî'nin (295/908) Naklettiği Dört Tefsir Cüzü

Şâfiî mezhebinde ictihadda bulunan fakihlerden (ashâbü'l-vücûh) sayılan Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî, Bağdat'ta uzun süre yaşamıştır. İlim yolculukları ile Yahyâ b. Bükeyr, Yûsuf b. Adî, İbrahim ibnü'l-Münzir gibi alimlerden ilim tahsil etmiş, kendisinden Abdulbâkî b. Kâni', Ahmed b. Kâmil,

⁵⁵⁷ Hidayrî, "Abd b. Humeyd", s. 289-291. Abd b. Humeyd'in Suyûtî'nin eserinde yer alan rivayetlerinin içeriği hakkında tablo için bk. Hidayrî, "Abd b. Humeyd", s. 318.

⁵⁵⁸ Abd b. Humeyd'den yaptığı nakillerin iki tanesini tahvil ile tefsir bölümünde zikretmiştir (Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 2, 5, 21). Müslim'in tefsir bölümünde tekrar ve tahviller ile 40 (tekrarsız 19) rivayet yer almaktadır.

⁵⁵⁹ Tirmizî'nin tefsir bölümünde 420 rivayet bulunmaktadır.

Ebu'l-Kâsım et-Taberânî gibi isimler nakilde bulunmuştur. Hayatının sonlarına doğru hafızasını yitiren Ebû Ca'fer, hicrî 295 (908) yılında vefat etmiştir.⁵⁶⁰

Ebû Ca'fer'in naklettiği Atâ b. Müslim, Yahyâ b. Yemân, Nâfi' b. Ebî Nuaym el-Kâri' ve Müslim b. Hâlid'in tefsirlerini ihtiva eden eser, Hikmet Beşîr Yâsîn tarafından tahkik edilerek basılmıştır.⁵⁶¹ Ancak aşağıda sebeplerini zikredeceğimiz üzere, bu dört tefsirin ilgili müelliflere nispetinde çeşitli problemler bulunmaktadır.

1.2.7.1. Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), et-Tefsîr

Döneminin önemli fakih, muhaddis ve müfessirlerinden sayılan Atâ, sahâbeden sadece Enes b. Mâlik'ten hadis almış, diğerlerinden mürsel rivayetler nakletmiştir. Tâbiînden Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh gibi kişilerden hadis dinlemiştir. Kendisinden rivayet edenler arasında Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Mâlik b. Enes, Ma'mer, oğlu Osman gibi isimler yer almaktadır.⁵⁶² Sika görülmekle birlikte bazen hata ettiği söylenen Atâ'nın rivayetleri Buhârî'nin eseri hariç *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.⁵⁶³ Buhârî'nin naklettiği iki rivayetin Atâ b. Ebû Rebâh'tan mı, yoksa Atâ el-Horasânî'den mi olduğu tartışılmıştır. Bu rivayetlerde yer alan İbn Cüreyc, her iki Atâ'dan rivayet ettiği için karışıklık ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 232-233; Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 46-47; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, II, 202-203; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 195-196; Zehebî, *Târîh*, VI, 1010; İbn Hacer, *Siyer*, X, 527.

⁵⁶¹ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz fîhi Tefsîru'l-Kur'an li-Yahyâ b. Yemân ve Tefsîru'l-Kur'an li-Nâfi' b. Ebî Nuaym el-Kâri'*, ve *Tefsîrun li-Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Tefsîrun li-Atâ el-Horasânî*, thk. Hikmet Beşîr Yâsîn, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1408.

⁵⁶² Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîb*, XX, 107-109.

⁵⁶³ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 385. Hakkındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleri için bk. Buhârî, *ed-Du'afâü's-Sağîr*, s. 107-108; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 335; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 131; Zehebî, *Mizân*, III, 74-75.

⁵⁶⁴ Buhârî, İbn Cüreyc aracılığıyla Atâ'dan iki rivayet (Nûh sûresinin tefsiri ile talâk bölümünde) nakletmektedir (Buhârî, "Talâk", 19, "Kitâbu't-Tefsîr", 71/1). Buhârî'nin hocası Ali b. el-Medîni, İbn Cüreyc'in Atâ el-Horasânî'den sadece Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini dinlediğini söylemiştir. İbn Hacer, hocası Ali b. el-Medîni'nin verdiği bilgiye rağmen Buhârî'nin Ata el-Horasânî'den nakletmeyeceğini, İbn Cüreyc'in bu rivayetleri her iki Atâ'dan da dinlemiş olabileceğini belirtir. *Fethu'l-Bârî*'de ise İbn Cüreyc'in her iki Atâ'dan dinleme ihtimalinin bulunduğunu, ancak bu konuda tam bir cevabının olmadığını ifade etmektedir. Aynî ise, "Buhârî, İbn Cüreyc'in Atâ el-Horasânî yoluyla İbn Abbas'tan yaptığı rivayetteki kusuru gözden kaçırıyorsa eserinin birçok yerinde bu isnada yer verebilirdi" demiştir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 115-117; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 213-214, a.mlf, *Fethu'l-Bârî*, I, 376; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, IXX, 262).

Atâ el-Horasânî'ye nispet edilen bir tefsir bulunmaktadır, ancak günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵⁶⁵ Kaynaklarda zikredilen bu eser veya eserden bir bölüm Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908) tarafından nakledilmiştir. Baskısı gerçekleştirilen tefsir, Atâ'nın yazdığı veya yazdırdığı bir metin değildir. Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî tarafından isnadlı bir şekilde Atâ'ya nispet edilen çeşitli görüşlerin bir araya getirilmiş halidir.⁵⁶⁶ Dolayısıyla eseri, er-Remlî'ye nispet etmek daha doğru olacaktır.

Eseri oluşturan er-Remlî, Yûsuf b. Adî – Rişdîn b. Sa'd- Yûnus b. Yezîd tarikiyle Atâ'dan tefsire dair 175; aynı isnadla İbn Şihâb ve Saîd b. Müseyyeb'den de birer tane olmak üzere toplam 177 rivayet aktarmaktadır. Bu rivayetler, âyetlerde yer alan lafızlara dair kısa açıklamalardan oluşmaktadır. Müellif er-Remlî, ilk olarak Atâ'ya ulaşan isnadı vermiş ardından her bir rivayette isnadı tekrar etmeden “fî kavlihî teâlâ/azze ve celle” diyerek âyetleri, ardından Atâ'nın yorumlarını aktarmıştır. Eserdeki Atâ'nın yorumlarının büyük bir kısmı Taberî'nin tefsirinde İbn Abbas, Mücâhîd veya Katâde'nin görüşleri olarak nakledilmektedir.

Eserin son kısmında Muhammed b. Yûnus el-Mukrî'nin (329/940) Bağdatlı hocalarından naklettiği merfû, mevkûf ve maktû türden 27 rivayet bulunmaktadır. Ancak bu rivayetlerin çoğunda herhangi bir âyetin tefsiri veya tefsire dair bilgi bulunmamaktadır.⁵⁶⁷ Muhammed b. Yûnus, er-Remlî'nin diğer eserlerinin de ravileri arasında yer almaktadır.⁵⁶⁸

Kaynaklarda günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmeyen Atâ'ya nispet edilen *en-Nâsih ve'l-Mensûh* ve *Tenzîlu'l-Kur'ân* isimli iki eser daha bulunmaktadır.⁵⁶⁹ Fuat Sezgin, Hatîb el-Bağdâdî'nin *en-Nâsih ve'l-Mensûh* isimli eserin icazetine sahip

⁵⁶⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 453; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 385; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 235; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 283; Sezgin, *Târîh*, I, 78-79.

⁵⁶⁶ Benzer değerlendirmeler için bk. Abdulcevad b. Muhammed es-Sâvî, *Akvâlu Atâ el-Horasânî fî't-Tefsîr Cem'an ve Dirâseten Mukâreneten min Evveli Süreti'l-Kehf ilâ Nihâyeti'n-Nâs*, Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1428-1429, s. 93.

⁵⁶⁷ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 122-143.

⁵⁶⁸ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 9-10 (Mukaddime).

⁵⁶⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, 113; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 385; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 235; Sezgin, *Târîh*, I, 78-79; Komisyon, *el-Fihrisü's-Şâmil*, I, 18.

olduğunu ve bu eserden yapılan nakillerin aynı isimle yazılmış sonraki dönem tefsirlerde yer aldığını belirtmektedir.⁵⁷⁰

1.2.7.2. Nâfi‘ b. Abdurrahmân el-Kâri‘ (169/785), *et-Tefsîr*

Nâfi‘ b. Abdurrahmân, kırâat bilgisi ile şöhret bulmuş ve Medine’de uzun yıllar bu ilmin tedrisiyle meşgul olmuştur. Zeyd b. Eslem, Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer, Abdurrahmân b. Hürmüz el-A‘rec gibi isimlerden hadis rivayet etmiş, tâbiîn neslinden yetmiş kişiden kırâat öğrenmiştir.⁵⁷¹ Saîd b. Ebû Meryem, Muhammed b. Müslim ve Hâlid b. Mahled Nâfi‘den hadis naklederken, kırâat ilminde Kâlûn, Verş, İsmail b. Câfer ondan yararlanmıştır.⁵⁷² Nâfi‘den nakledilen kırâat için “sünnet” diyen hadis âlimleri, diğer konularda naklettiği rivayetlerine itibar etmemişlerdir.⁵⁷³ Nitekim *Kütüb-i Sitte*’de rivayeti yer almamıştır.⁵⁷⁴

Kaynaklarda kendisine nispet edilen bir tefsir bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Bu eser veya eserden bir bölüm er-Remlî (295/908) tarafından nakledilerek günümüze ulaşmıştır. Nâfi‘den nakledilen 11 rivayetin yer aldığı eserde merfû rivayet bulunmamaktadır.⁵⁷⁶ İbn Abbas’ın kırâatlerini aktaran 5 rivayet, Kur’ân’ın harekelenmesi ile alakalı 3 rivayet, kelime izahı içeren 2 rivayet, abdest ile alakalı 1 rivayet bulunmaktadır.⁵⁷⁷ Kaynaklarda Nâfi‘e nispet edilen eserin hacmi, içeriği ve yöntemi ile ilgili bir malumat bulunmamaktadır. Günümüze ulaşan bu eserde Nâfi‘ dışındaki kişilerden nakledilen 5 rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla bu eseri, er-Remlî’ye nispet etmek daha doğru olacaktır.

⁵⁷⁰ Sezgin, *Târih*, I, 79.

⁵⁷¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 35.

⁵⁷² Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, IXXX, 281-282.

⁵⁷³ Ahmed b. Hanbel, Nâfi‘ hakkında “Kırâati alınır, hadiste önemi yoktur” demiştir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 456-457, İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 534; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, IXXX, 282-283.

⁵⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, IXXX, 284. Mizzî’nin verdiği bilgiye göre sadece İbn Mâce (günümüze ulaşmayan) *Tefsîr*’inde rivayetine yer vermiştir.

⁵⁷⁵ Sezgin, *Târih*, I, 33; Âdil Nüveyhiz, *Mu‘cem*, II, 699.

⁵⁷⁶ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 40-46.

⁵⁷⁷ Muhakkik herhangi bir âyetin verilmediği abdestle ile alakalı bu rivayetin Mâide 5/6 âyeti hakkında olabileceğini belirtir (Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 46).

1.2.7.3. Müslim b. Hâlid'in (179/795) Naklettiği Mücâhid b. Cebr'in et-Tefsîr'i

Tebe-i tâbiînden sayılan Müslim b. Hâlid ez-Zencî hakkında Yahyâ b. Maîn sika ve leyse bihi be's, Buhârî, münkeru'l-hadîs demiştir. İbn Adî, hasenu'l-hadîs demiş ve "Ümit ederim ki rivayetlerinde bir sorun yoktur" diye eklemiştir.⁵⁷⁸ Ebû Dâvud ve İbn Mâce, onun rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir.⁵⁷⁹ Müfessir kimliği hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Müslim b. Hâlid'in bir tefsirinin bulunduğu zikredilmiştir.⁵⁸⁰ Bu eser veya eserden bir parça er-Remlî (295/908) tarafından nakledilerek günümüze ulaşmıştır.

Eserde yer alan 162 rivayetin İbn Mes'ûd'dan nakledilen kırâat ile alakalı bir rivayet hariç tamamı Müslim b. Hâlid'in İbn Ebû Necîh yoluyla Mücâhid'den naklettiği rivayetlerdir. Eseri derleyen Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, Ahmed b. Muhammed el-Kavvâs – Muhammed b. Ahmed b. Nasr eş-Şâfiî isnadıyla Müslim b. Hâlid'den nakletmektedir.⁵⁸¹

Rivayetlerin büyük bir çoğunluğu kelime izahı ve âyetler hakkında kısa açıklamalardan oluşmaktadır. 53 sûreden çeşitli âyetlerin açıklandığı tefsirde Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûreleri hakkındaki rivayetler diğerlerine göre fazladır.⁵⁸² Mücâhid'in senedsiz naklettiği iki tane merfû rivayet bulunmaktadır.⁵⁸³ Bir rivayet de sebeb-i nüzûl ile alakalıdır.⁵⁸⁴

Eserde Müslim b. Hâlid, Mücâhid b. Cebr'in görüşlerini nakleden bir ravi olarak kendisine ulaşanları derlemiştir.⁵⁸⁵ Dolayısıyla günümüze ulaşan bu nüshayı,

⁵⁷⁸ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 260; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 376, VIII, 183; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 448.

⁵⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 512, 514.

⁵⁸⁰ Sezgin, *Târîh*, I, 87; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 672.

⁵⁸¹ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 16 (Mukaddime).

⁵⁸² Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 69-86. Çoğu sûre hakkında bir-üç rivayet bulunurken bu üç sûre hakkında toplam 67 rivayet bulunmaktadır.

⁵⁸³ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 59, 68.

⁵⁸⁴ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 76.

⁵⁸⁵ Nitekim Sa'lebî, Mücâhid'in görüşlerini aktardığı isnadlar arasında Müslim b. Hâlid – İbn Ebû Necîh – Mücâhid tarikini de anmaktadır (Sa'lebî, *Keşfu'l-Beyân*, I, 77).

Mücâhid b. Cebr'e nispet etmek daha doğru olacaktır. Müslim b. Hâlid, eserde yer alan rivayetleri nakleden ravi konumundadır.

1.2.7.4. Yahyâ b. Yemân'ın (188/804) Naklettiği Saîd b. Cübeyr'in et-Tefsîr'i

Çabuk hadis ezberleyip çabuk unuttuğu söylenen Yahyâ b. Yemân el-İclî, hadisteki hataları sebebiyle eleştirilmiştir.⁵⁸⁶ Buhârî hariç *Kütüb-i Sitte* müellifleri Yahyâ'nın rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir.⁵⁸⁷ Yahyâ'nın yazılı bir malzemesi olmadığı, rivayetleri hafızasından naklettiği zikredilmiştir.⁵⁸⁸ Süfyân es-Sevrî'den dört bin hadis ezberlediğini söyleyen⁵⁸⁹ Yahyâ hakkında Ahmed b. Hanbel, Süfyân'dan tefsire dair garip şeyler naklettiğini belirtmektedir.⁵⁹⁰

Yahyâ'nın tefsire dair eseri olduğu belirtilir.⁵⁹¹ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908), bu eser veya eserden bir bölümü Yezîd b. Mevhib aracılığıyla nakletmiş ve eser günümüze ulaşmıştır. Eserde 29 rivayet yer almaktadır. Rivayetlerin ikisi hariç tamamı Eşas b. İshak – Câfer b. Ebi'l-Muğîre isnadıyla Saîd b. Cübeyr'den nakledilmektedir. 22 sûre hakkındaki rivayetlerin neredeyse tamamı İbn Cübeyr'in âyetler hakkındaki kısa açıklamaları ve kelime izahları şeklindedir. Merfû rivayetlerden ikisi mürsel olarak nakledilmiştir.⁵⁹² Eserde İbn Abbas ve Şemir b. Atıyye'den birer tane kelime izahı yer almaktadır.⁵⁹³

Yahyâ b. Yemân'a nispet edilen bu tefsirde, Saîd b. Cübeyr'in tefsir rivayetlerinin bir kısmı yer almaktadır. Yahyâ b. Yemân'a ait herhangi bir rivayet

⁵⁸⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 363; İclî, *es-Sikât*, II, 360; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 199; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 92, 95; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 306.

⁵⁸⁷ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*'de Yahyâ'nın rivayetine yer vermiştir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 60).

⁵⁸⁸ Hatîb, *Târîh*, XVI, 186.

⁵⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 59.

⁵⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 57.

⁵⁹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 177; Sezgin, *Târîh*, I, 89; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 738.

⁵⁹² Remlî, *el-Cüz*, s. 35, 39 (6 ve 26 nolu hadisler).

⁵⁹³ Remlî, *el-Cüz*, s. 36, 39 (10 ve 27 nolu hadisler).

bulunmamaktadır. Elimizdeki eseri Yahyâ b. Yemân yerine Saîd b. Cübeyr'e nispet etmek daha doğru olacaktır.⁵⁹⁴

1.3. HADİS KAYNAKLARINDA BİR BÖLÜM OLARAK KİTÂBU'T-TEFSİRLER

Kitâbu't-tefsîr literatürünün müstakil küçük hacimli eserleri zamanla genişlemiş, müelliflerin takip ettikleri yöntemler arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yürütülen tefsir faaliyetlerinin izleri görülen eserlerde çoğunlukla sahâbe ve tâbiîn neslinin tefsire dair görüşleri bulunmaktadır. Hadis ehlinde müstakil kitâbu't-tefsîr telif eden isimlerin eserleri de benzeri muhtevayı içermekle birlikte, isnad kullanımı ile kaynakları yönüyle farklılıklar taşımaktadır. Hadis ehlinin müstakil kitâbu't-tefsîr oluşturma çabası zamanla hadis kaynaklarında tefsire dair bölümlerin oluşturulmasını sağlamıştır.⁵⁹⁵

Araştırmamızın esas konusunu teşkil eden hicrî ilk üç asırdaki hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümleri bu başlık altında incelenecektir. Tefsir bölümü merkezinde yapılacak değerlendirme için öncelikle her bir müellifin hayatı ve eserinin özelliklerinden bahsedilecektir. Bunun için tefsir bölümü dikkate alınarak özet bilgi sunulacaktır. Tefsir bölümleri tetkik edilirken öncelikle eserde yer alan tefsire dair diğer bölümler ve tefsir bahsinde değerlendirilebilecek rivayetlere işaret edilecektir. Fezâilu'l-Kur'ân, sevâbu'l-Kur'ân, kıraât bölümleri varsa kısaca tanıtılacak, tefsir bölümündeki rivayetlerin tekrar ettiği diğer bölümler hakkında bilgiler verilecektir. Ardından müellifin tefsir bölümündeki metodu, tefsir bölümünde yer alan rivayetler incelenecek ve tefsir bölümünün kitâbu't-tefsîr literatürü içerisindeki yeri tespit edilecektir.

⁵⁹⁴ Eseri tahkik eden Hikmet Beşîr Yâsîn, eserin aslında Saîd b. Cübeyr'in tefsirinin bir kısmı olduğunu ancak Yahyâ b. Yemân tarafından rivayet edildiği için ona nispet edildiğini belirtir (Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz*, s. 11 (Mukaddime)).

⁵⁹⁵ Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinden önce, Ma'mer b. Râşid (153/770), Şu'be b. el-Haccâc (160/776), Süfyân es-Sevrî (161/178), Mâlik b. Enes (179/795), Abdullah b. Mübârek (181/797) ve Vekî' b. el-Cerrâh (197/812) müstakil kitâbu't-tefsîr telif etmişlerdir. İlk tefsir bölümü olarak tespit ettiğimiz Abdullah b. Vehb'in (197/813) eserine yakın dönemde müstakil kitâbu't-tefsîr telif eden muhaddisler arasında Süfyân b. Uyeyne (198/814), Yezîd b. Hârûn (206/821), Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (212/827), Fazl b. Dükeyn (219/834), Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (219/834) ve Adem b. Ebû İyâs (220/835) yer almaktadır.

1.3.1. Abdullah b. Vehb'in (197/813) *el-Câmi' fi'l-Hadîs'i*

Hicrî 125 (743) yılında Mısır'da doğan İbn Vehb, 17 yaşında başladığı ilim tahsilinde 400'ün üzerinde hocadan istifade etmiştir.⁵⁹⁶ Leys b. Sa'd, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne'den ilim tahsil eden İbn Vehb'in en çok istifade ettiği hocası İmâm Mâlik'tir.⁵⁹⁷ Hocalarından bir kısmı başta olmak üzere, Esbâğ İbnü'l-Ferec, Sahnûn b. Saîd, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Hâris b. Miskîn gibi birçok öğrencisi İbn Vehb'den nakilde bulunmuştur.⁵⁹⁸ İbn Vehb, hicrî 197 (813) yılında Kahire'de vefat etmiştir.⁵⁹⁹

Kırâat, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih konularında devrinin önde gelen âlimlerinden sayılan ve “dîvânü'l-ilm” olarak nitelendirilen İbn Vehb, özellikle Mısır ve Hicaz bölgesinin hadislerini toplamaya gayret göstermiş, bu bölgelerin müsned ve maktû rivayetlerini hem cemetmiş, hem de ezberleyip tasnif etmiştir.⁶⁰⁰ Ebû Zür'a İbn Vehb'in 80.000 hadisini incelediğini ve içerisinde aslı olmayan rivayet bulamadığını belirterek, onun sika birisi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰¹ İmâm Mâlik'in âdeti olmadığı halde İbn Vehb'e “fakîh” hitabıyla mektup yazdığı nakledilmektedir.⁶⁰² Ayrıca İbn Vehb, İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* isimli eserinin ravileri arasında yer almaktadır.⁶⁰³

İbn Vehb birçok konuda hadisleri derleyerek eser telif etmiştir. *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, *Kitâbu'l-Kader ve mâ Verede fi Zâlike mine'l-Âsâr*, *el-Muvatta' el-Kebîr*, *el-Muvatta' es-Sağîr*, *Kitâbu Ahvâli'l-Kiyâme* ve *Tefsîru'l-Kur'ân*, onun eserlerinden

⁵⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 346; İbn Beşkuvâl, *Ahbâru İbn Vehb*, s. 113, 138.

⁵⁹⁷ İmâm Mâlik'ten yirmi yıl istifade etmiştir (İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 36). Hocaları hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVI, 277-280.

⁵⁹⁸ Kendisinden nakilde bulunan öğrencileri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVI, 280-282.

⁵⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 218; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 346; İbn Beşkuvâl, *Ahbâru İbn Vehb*, s. 94.

⁶⁰⁰ Köse, Saffet, “İbn Vehb”, *DİA*, XXX, 441.

⁶⁰¹ Ahmed b. Sâlih, İbn Vehb'in 100.000 hadis bildiğini belirtmektedir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 189-190).

⁶⁰² İbn Beşkuvâl, *Ahbâru İbn Vehb*, s. 104; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 36.

⁶⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281. İbn Vehb'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 218; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 189-190; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 346; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 36-37; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVI, 277-287; Zehebî, *Siyer*, VIII, 13-18; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 71-74; Köse, Saffet, “İbn Vehb”, *DİA*, XXX, 441.

bir kısımdır.⁶⁰⁴ Kaynaklarda İbn Vehb'e nispet edilen eserlerden bazılarının, *el-Câmi'* veya *el-Muvatta'*ın bölümleri olma ihtimali bulunmaktadır.⁶⁰⁵

1.3.1.1. *el-Câmi' fi'l-Hadîs*

İbn Vehb, çok sayıda hoca ile görüşüp binlerce hadis toplayan bir âlimdir. Çeşitli eserler kendisine nispet edilmiş, bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserlerinin isimleri, içeriği ve yöntemi hakkında araştırmacıların farklı kanaatleri bulunmaktadır. Bu durum, eserlerin ilk döneme ait olup nüshalarının az bulunması, bu nüshalardan yapılan tahkikler hakkındaki tartışmalar ve araştırmacıların kanaatlerini destekleyecek bilgilerin sınırlı olmasıyla ilgilidir. Nitekim farklı kanaatlerin bulunduğu eserlerden birisi de, bir bölümü günümüze ulaşmış ve basılmış olan *el-Câmi'* isimli eseridir. Daha sonra bu eserden bir bölüm olduğu düşünülen tefsir bölümü de tahkik edilerek basılmıştır. Tefsir bölümü olarak basılan nüshanın İbn Vehb'e aidiyetinde problem bulunmamakla birlikte, *el-Câmi'*den bir bölüm olup olmadığı, tefsire dair ikinci bir eserin bulunma ihtimali, baskısı gerçekleşen nüshanın eserin tamamı olup olmadığı gibi birçok konuda belirsizlikler bulunmaktadır.

İbn Vehb'in *el-Câmi' fi'l-Hadîs*'i câmi' türünün ilk örneklerinden sayılmıştır. Ancak sonraki dönemde yazılan câmi' eserleri gibi sekiz temel konuyu ihtiva etmemektedir.⁶⁰⁶ İbn Vehb'in bu eserinden günümüze ulaşan bir bölümü ilk olarak J. David Weill tarafından neşredilmiş, ardından Mustafa Hasan Ebu'l-Hayr tarafından

⁶⁰⁴ Eserleri için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 36; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 440, II, 1908; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 144; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 438; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 162; Sezgin, *Târîh*, III, 144-145; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 328; Köse, Saffet, "İbn Vehb", *DİA*, XXX, 441-442.

⁶⁰⁵ Tartışmalar için bk. Bolat, Emrullah, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-hadîs Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 50-55.

⁶⁰⁶ Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *DİA*, XV, 50.

tekrar yayınlanmıştır.⁶⁰⁷ Günümüze ulaşan nüsha İbn Vehb'in eserinin tamamını ihtiva etmemektedir. Ayrıca nüshada okunamayan yerler bulunmaktadır.⁶⁰⁸

Ale'l-ebvâb hadis kaynaklarının ilk örneklerinden olan bu eserin günümüze ulaşan nüshasında kitâbu'l-ensâb, kitâbu's-samt, kitâbu'l-hâtem bölümleri bulunmakta⁶⁰⁹ ve bu bölümler içerisinde birçok konu yer almaktadır.⁶¹⁰ Bölümler içerisinde konular bâb ve fasıl isimleriyle tasnif edilmiştir.⁶¹¹ Muhakkikin hazırladığı fihriste göre, eserde yer alan rivayetler çoğunlukla edeb ile alakalıdır. Bir miktar menâkıb, siyer, ahkâm ve tefsire dair rivayet de bulunmaktadır.⁶¹²

Eserdeki rivayetlerin tasnifinde bazı düzensizlikler bulunmaktadır. İbn Vehb, farklı bâb başlıkları altında incelenebilecek türdeki rivayetleri aynı bâb içerisinde ele almaktadır. İlk dönem eserlerindeki tasnif sistemi sonraki dönem eserlerine göre yeterince olgunlaşmadığı için bu durum normal karşılanabilir.⁶¹³ Ayrıca bu düzensizliğin sebebi, günümüze ulaşan nüshanın İbn Vehb'in eserini tam olarak temsil etmemesi ile de alakalı olabilir. İbn Vehb, kimi yerlerde nakilde bulunduğu hocasının rivayetlerini bir arada nakletmektedir.⁶¹⁴ Mu'cem türü eserlerde görülen bu tasnif şekli, eserin bazı bölümlerinde dikkat çekmektedir.

⁶⁰⁷ J. David Weill'in 1939 yılında iki cilt halinde bastığı eser Ebu'l-Hayr tarafından doktora tezi olarak çalışılmış, isnadlar hakkındaki değerlendirmeler ve tahrirler ile birlikte 1995 yılında yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu baskıya atıfta bulunacağız (İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, I-II, thk. Mustafa Hasan Ebu'l-Hayr, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1995/1416).

⁶⁰⁸ Tek nüshadan yapılan tahkikte, tefsir bölümü yer almamaktadır. Okunamayan yerlere örnek için bk. İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, II, 677-680.

⁶⁰⁹ İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, I, 29-30 (Mukaddime).

⁶¹⁰ Ensâb bölümü içerisinde neseb, isimler, iyilik-kötülük, kardeşlik, Allah rızası için kardeşlik gibi konular bulunmaktadır. Samt bölümünde, ihtiyaçlar hakkında kullanılması doğru olmayan lafızlar, yalan, gıybet, kıssacılarla oturmak ve bu bahisler dışında kalan çeşitli konulardaki hadisler bulunmaktadır. Hâtem bölümünde dişlerin altın ile kaplanması, uğursuzluk, kıtlık, kader, yüzük, sihirbazlık, rukye bahisleri bulunmaktadır.

⁶¹¹ Bu isimlendirmelerin müellife mi, yoksa muhakkiklere mi ait olduğu tespit edilememiştir.

⁶¹² Eserde yer alan rivayetlerin konularına göre fihristi için bk. İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, II, 861-865.

⁶¹³ Benzer görüşler için bk. Bolat, *Abdullah b. Vehb*, s. 103, 143.

⁶¹⁴ Bütün rivayetleri olmasa da İbn Lehîa'dan gruplar halinde naklettiği rivayetler dikkat çekmektedir (İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, I, 57-66, 78-83, II, 501-505).

Eserde 717 rivayet bulunmaktadır.⁶¹⁵ Eser hakkında yapılan müstakil bir araştırmada 369 merfû, 163 mevkûf, 160 maktû rivayet olduğu tespit edilmiştir.⁶¹⁶ İbn Vehb, rivayetlere yer verirken türlerine göre tercihte bulunmamaktadır. Merfû, mevkûf, maktû türü rivayetler karışık bir şekilde eserde yer almaktadır.⁶¹⁷ Merfû rivayetlerin bir kısmı mürsel veya munkatı isnadla nakledilmektedir.⁶¹⁸

1.3.1.2. Tefsir Bölümü

İbn Vehb'in tefsirinden bir nüsha Alman müsteşrik Miklos Muranyi tarafından tahkik edilerek basılmıştır.⁶¹⁹ Üç cilt olarak basılan eserin ilk iki cildi tefsir, üçüncü cildi ise ulûmu'l-Kur'ân'a dair rivayetleri ihtiva etmektedir. Nüshanın ilk sayfasındaki müstensih notunda *Tefsîru'l-Kur'ân min Câmi' Abdullah b. Vehb* ibaresi yer almaktadır. Birinci cilt ibaresi nüshada yazmakla birlikte diğer ciltlerin kaçınıcı cilt olduğu yazmamaktadır. Dolayısıyla bu nüshanın İbn Vehb'in tefsirinin ne kadarı olduğu bilinmemektedir.

Miklos Muranyi, Kayrevan'ın el-Atîka kütüphanesinde bulduğu tek yazma nüshadan tefsire dair iki cildi tahkik etmiştir. Muranyi'nin verdiği bilgiye göre aynı kütüphanede *el-Câmi'*ye ait ulûmu'l-Kur'ân, kitâbu'l-ilm, kitâbu'ş-şî'r ve'l-ğînâ' bölümlerini ihtivâ eden cüzler de bulunmaktadır.⁶²⁰ Nitekim muhakkik daha sonra üçüncü cilt olarak basılan ulûmu'l-Kur'ân'ı tahkik etmiştir.

⁶¹⁵ İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, I, 28 (Mukaddime).

⁶¹⁶ Bolat, *Abdullah b. Vehb*, s. 105. Kitabın yazma nüshasındaki kusurlar sebebiyle 25 rivayetin metninde eksiklik bulunmaktadır (Aynı eser, s. 57).

⁶¹⁷ Örneğin, isimler hakkındaki bölümde yer alan rivayetlerde merfû, mevkûf, maktû rivayetlerin karışık bir şekilde nakledildiği görülmektedir (İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-Hadîs*, I, 101-211).

⁶¹⁸ Emrullah Bolat'a göre, 369 merfû rivayetin 217 tanesinde ittisal sorunu veya müphem ravi sebebiyle inkıta bulunmaktadır (Bolat, *Abdullah b. Vehb*, s. 64). Rivayetlerin isnadları, ravilerin durumu ve rivayet lafızları hakkındaki değerlendirmeler için bk. Bolat, *Abdullah b. Vehb*, s. 71-98.

⁶¹⁹ Miklos Muranyi tarafından Kayrevan'da bulunan yazmadan yapılan tahkik ile neşredilmiştir. *el-Câmi' (Tefsîrü'l-Kur'ân)* I-II (*al-Gami: Tafsîr al-Qur'ân [Die Koranexegese]*), thk. Miklos Muranyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, 1995. Eser daha sonra Beyrut'ta da yayınlanmıştır (*el-Câmi' Tefsîrü'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut 2003) Ulûmu'l-Kur'ân olarak isimlendirilen cildi ise ayrı bir baskıyla yine Miklos Muranyi tahkikiyle neşredilmiştir. *el-Câmi' (fi Ulûmi'l-Kur'ân)* (*al-Gami: Die Koranwissenschaften*), thk. Miklos Muranyi, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992. Tefsir ile birlikte Beyrut'ta yayınlanmıştır. *el-Câmi' Ulûmü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut 2003. Çalışmamızda esere yapacağımız atıflarda eserin ismini *Tefsîr* şeklinde ifade edeceğiz.

⁶²⁰ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 11 (Mukaddime).

Nüşanın müstensihî Abdullah b. Mesrûr b. Ebû Hâşim (346/957), hicrî üçüncü asrın sonlarında hocası İsmâ b. Miskîn'in (295/907) nüshasından eseri istinsah etmiştir. İsmâ b. Miskîn ise, İbn Vehb'in öğrencisi Sahnûn b. Saîd'in (240/850) nüshasından istinsah ettiği nüshayı daha sonra İbn Vehb'in bir başka öğrencisi Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr'ın (250/864) nüshasıyla karşılaştırmıştır. Günümüze ulaşan nüshanın sahibi Abdullah b. Mesrûr, eserinin bir kısmını Sahnûn'un nüshası ile mukabele etmiştir.⁶²¹

Yazma nüshadaki tahribat nedeniyle okunamayan yerler bulunan eserde, muhakkik tarafından tamamlanan ibareler özel işaretlerle gösterilmiş, eksik bırakılan yerlerdeki harf sayısı adedince nokta konularak yazma nüshayı göremeyen dikkatli araştırmacıların eksik yerleri tamamlamasına fırsat sağlanmıştır.⁶²² İkinci ciltte birinci cilde nispeten daha fazla tahribat bulunmaktadır.

İbn Vehb'in tefsiri, *el-Câmi*'den bir bölüm mü yoksa müstakil bir eser midir? Bu soruya verilecek cevap hadis kaynaklarında ilk defa Buhârî tarafından tefsir bölümü oluşturulduğuna dair genel kanaati etkileyecektir.⁶²³ İbn Vehb'in tefsiri, ilk olarak Sa'lebî'nin kaynaklarını zikrettiği tefsirinin mukaddimesinde anılmaktadır. Sa'lebî, İbn Vehb'in tefsirine ulaştığı isnadı zikretmektedir.⁶²⁴ Taberî ise, eserinde yaklaşık 1800 rivayette İbn Vehb aracılığıyla Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'in tefsirinden nakilde bulunmaktadır.⁶²⁵ Bibliyografik eserlerde eserin ismi ve *el-Câmi*'den bir bölüm olup olmadığı ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır.⁶²⁶ Dolayısıyla eser, çeşitli yönlerden incelenip *el-Câmi*' ile mukayese edilerek kanaat belirtmek daha doğru olacaktır.

⁶²¹ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 15, 19, 20 (Mukaddime).

⁶²² İbn Vehb, *Tefsîr*, II, 10 (Mukaddime).

⁶²³ Fuat Sezgin, ilk olarak Buhârî'nin tefsir bölümü oluşturduğunu iddia etmiştir (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 145).

⁶²⁴ Sa'lebî, İbn Vehb'in tefsirine Yûnus b. Abdu'l-A'lâ aracılığıyla ulaşmaktadır (Sa'lebî, *Keşfu'l-Beyân*, I, 82).

⁶²⁵ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", s. 325.

⁶²⁶ Kâtip Çelebi, İbn Vehb'in tefsirini *Tefsîru İbn Vehb* ismiyle, Bağdatlı İsmail Paşa, Kehhâle ve Âdil Nüveyhiz ise *Tefsîru'l-Kur'ân* ismiyle kaydetmişlerdir (Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 440; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 438, Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 162; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 328).

Ulûmu'l-Kur'ân cildinde yer alan rivayetler tefsir usulünün ilk derlemelerinden sayılmaktadır. Bu ciltte ayrıca hadis kaynaklarında yer alan fezâilu'l-Kur'ân bölümündeki bazı rivayetler de bulunmaktadır.⁶²⁷ Muhakkik, bu ciltte yer alan rivayetler ve bölüm başlıklarından hareketle *el-Câmi': Ulûmü'l-Kur'ân* ismini takdir etmiştir. İbn Vehb rivayetleri: “terğîbu'l-Kur'ân, fi'l-Arabiyyeti bi'l-Kur'ân, fi ihtilâfi hurûfi'l-Kur'ân, bâbu'n-nâsih, en-nâsih mine'l-Kur'ân, es-sucûd, fi sucûdi'l-Kur'ân” başlıkları altında nakletmiştir.⁶²⁸

1.3.1.2.1. Metodu

İbn Vehb'in tefsir bölümünde 738 rivayet bulunmaktadır.⁶²⁹ Rivayetler, Mushaf sırasına göre değil İbn Vehb'in hocalarına göre sıralanmaktadır. Eser bu yönüyle mu'cem türünün ilk örneklerinden birisi sayılabilir. Ancak bu tasnif şekli *el-Câmi'*den günümüze ulaşan nüshada çok fazla bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durum tefsir bölümünü nakleden öğrencilerinin veya eseri yazan ravinin tasarrufu da olabilir.

Eserde bâb başlığı sayılabilecek iki tane ibare bulunmaktadır: “Akşam ile yatsı namazı arasındaki vakit hakkındaki âyetlerin tefsiri”, “Kur'ân hakkında tartışmanın nehyedilmesi”.⁶³⁰ Bazı konularda herhangi bir başlık olmadan rivayetler

⁶²⁷ Buhârî ve Nesâî'nin fezâilu'l-Kur'ân bölümünde yer verdikleri Kur'ân'ın cem edilmesi ve çoğaltılması ile ilgili rivayeti İbn Vehb, bu kısımda nakletmektedir (Buhârî, “Fezâilu'l-Kur'ân”, 3; Nesâî, “Fezâilu'l-Kur'ân”, 5; İbn Vehb, *Tefsîr*, III, 26). Hadis kaynaklarında yer alan fezâilu'l-Kur'ân bölümleri ile İbn Vehb'in ulûmu'l-Kur'ân bölümünün kapsamlı bir şekilde karşılaştırılması gerekmektedir.

⁶²⁸ Ulûmu'l-Kur'ân cildi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çalışkan, İsmail, “Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar –İbn Vehb ve Muhâsibinin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. XII, sy. 2, s. 56-62.

⁶²⁹ Mushaf sırasına göre tasnif edilmeyen eserde, muhakkikin oluşturduğu fihristten hareketle 100 sûre ve yaklaşık 500 âyet hakkında rivayetlere yer verdiği söylenebilir. Krş. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 191-206, II, 209-222.

⁶³⁰ İbn Vehb, “akşam ile yatsı namazı arasındaki vakit” şeklinde yorumlanan âyetler hakkındaki rivayetleri bir araya getirmiştir. Örneğin Kasas sûresi 15. âyetindeki “*Mûsâ, halkın habersiz olduğu bir sırada şehre girdi*” lafzı hakkında “akşam ile yatsı arasında” tefsirine yer vermektedir. Bu bölümde 7 rivayet bulunmaktadır (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 34-37). Kur'ân hakkında tartışmanın nehyi bölümünde 2 rivayet bulunmaktadır (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 95-96).

bir araya getirilerek konu bütünlüğü sağlanmıştır.⁶³¹ Bu istisnaların dışında eserin genelinde hocalarına göre rivayetleri sıraladığı görülmektedir.

İbn Vehb'in yer verdiği rivayetler genellikle âyetlerin anlaşılmasına yönelik kısa izahlar ve kelime bilgilerinden oluşmaktadır. Özellikle sahâbe ve tâbiînden tefsir görüşleri ile şöhret bulan isimlerden yaptığı bu nakiller sebebiyle eser, ilk dönem tefsirlerinin bir devamı niteliğindedir. Buna ek olarak tefsire dair merfû rivayetlerin sayısının ilk tefsirlere nispetle fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İbn Vehb'in oluşturduğu tefsir bölümü ile birlikte tefsire dair daha çok sayıda merfû rivayetinin bir araya getirildiğini söyleyebiliriz.

1.3.1.2.2. İçindeki Rivayetler

İbn Vehb'in tefsir bölümünde 738 rivayet bulunmaktadır. Bu sayı, ulûmu'l-Kur'ân cildinde yer alan 287 rivayet ile birlikte 1025'e ulaşmaktadır. Ancak tefsir bölümünde 16 rivayet, ulûmu'l-Kur'ân cildinde 4 rivayet, yazma nüshadaki kusurlar sebebiyle tam okunamamaktadır.⁶³² Yazma nüshada yer alan rivayetlerin İbn Vehb'in tefsirinin ne kadarını ihtiva ettiği belirsizdir. İlk iki cildinde yer alan tefsire dair rivayetleri çeşitli yönlerden inceleyeceğiz.

1.3.1.2.2.1. Kaynakları

İbn Vehb'in kendilerinden nakilde bulunduğu, kitâbu't-tefsîr müellifi birçok hocası bulunmaktadır.⁶³³ Rivayetler incelendiğinde, en çok rivayetin İbn Abbas, Mücâhid b. Cebr ve Zeyd b. Eslem'den nakledildiği görülmektedir. Bu isimlerin ardından İbn Mes'ûd, Katâde, Atâ b. Ebû Rebâh, Süfyân es-Sevrî, İbn Şihâb ez-Zührî ve Mâlik b. Enes'ten nakilde bulunmaktadır. Dolayısıyla İbn Vehb, sahâbe ve tâbiîn neslinden tefsir görüşleri ile şöhret bulan isimlerden naklettiği rivayetlerle *el-Câmi* 'nin tefsir bölümünü oluşturmuştur.

⁶³¹ Örneğin, nikah ile ilgili âyetleri ve rivayetleri bir arada nakletmektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 79-81). İmamın ardında kırâat meselesi ile ilgili rivayetleri de bir arada nakletmektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 67-68).

⁶³² Yıldırım, *Abdullah b. Vehb*, s. 261. Yıldırım, yazma nüshadaki kusurlar sebebiyle muhakkikin eksik bıraktığı yerlerdeki 20 rivayet hakkında değerlendirme yapamamıştır. İbn Vehb'in eserinde eksik kısımlarla birlikte 1025 rivayet bulunmaktadır.

⁶³³ İbn Vehb'in hocalarından Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes, Müslim b. Hâlid ez-Zencî'nin kitâbu't-tefsîr müellifi olduğu bilinmektedir.

1.3.1.2.2.2. Türleri

Ulûmu'l-Kur'ân ile birlikte eserde yer alan 1005 rivayetin 154'ü merfû, 94'ü hükmen merfû, 242'si mevkûf ve 515'i ise maktû türdedir.⁶³⁴ Sadece tefsir bölümü incelendiğinde ise 722 rivayetin 201'i merfû ve hükmen merfû, 143'ü mevkûf, 378'i ise maktû rivayetlerden oluşmaktadır.⁶³⁵ Bu veriler, İbn Vehb'in dönemin tefsir anlayışına uygun olarak eserini büyük ölçüde tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinin görüşleri ile oluşturduğunu göstermektedir.

İbn Vehb, rivayetleri karışık bir şekilde sıralanmaktadır. Merfû bir rivayetin ardından maktû bir rivayete yer verdiği gibi, maktû bir rivayetin ardından mevkûf bir rivayete de yer verebilmektedir.⁶³⁶ Eserdeki rivayetleri çoğunlukla hocalarına göre sıraladığı için türlerine göre bir ayrıma gitmemiştir. Bu tasnif şeklinin bir sonucu olarak aynı âyet hakkındaki rivayetler farklı yerlerde bulunabilmektedir.⁶³⁷

1.3.1.2.2.3. İsnadları

İbn Vehb, naklettiği bilgileri isnadıyla zikretmektedir. İsnadlarda bazı müphem raviler ile irsâl veya inkıta türünde kopukluklar olduğu görülmektedir. Aynı isnad ile yer verdiği rivayetlerin bir kısmında isnadı tekrar etmeyerek doğrudan sözün sahibinden muallak olarak naklettiği yerler de bulunmaktadır.⁶³⁸ Bazı rivayetlerde aynı izahı başka birisi daha söylemiş ise o kişiyi isnadıyla zikrederek metni tekrar etmemektedir.⁶³⁹

⁶³⁴ Yıldırım, *Abdullah b. Vehb*, s. 261.

⁶³⁵ Sedat Yıldırım, eserin tamamındaki rivayetleri kaynaklarına göre tasnif etmiştir. Ulûmu'l-Kur'ân cildindeki rivayetleri inceleyerek bu verilere ulaştık. Ulûmu'l-Kur'ân cildinde 47 rivayet merfû ve hükmen merfû, 99 rivayet mevkûf, 137 rivayet maktû olmak üzere toplam 283 rivayet bulunmaktadır.

⁶³⁶ Kalem 68/13 âyeti hakkında Hz. Peygamber'den bir hadis ve ardından Saîd b. Müseyyeb'in görüşüne yer vermektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 73-74). Nisâ 4/59 âyetinde yer alan ülü'l-emre itaat konusunda Mücâhid b. Cebr ve ardından Ebû Hüreyre'nin tefsirine yer vermektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 100).

⁶³⁷ Furkan 25/70 âyet hakkında Hz. Peygamber'in açıklaması ile Atâ b. Ebû Rebâh'ın yorumunu farklı yerlerde zikretmektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 34, 53).

⁶³⁸ Müslim b. Hâlid ez-Zencî – İbn Ebû Necîh tarikiyle Mücâhid b. Cebr'den naklettiği 9 rivayeti arka arkaya zikretmiş ve ilk iki rivayetin ardından “kâle Mücâhid” diyerek nakilde bulunmuştur (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 20-22).

⁶³⁹ Rebîa'dan naklettiği Ahkâf 46/15 âyeti hakkındaki rivayetin ardından aynı izahı Zeyd b. Eslem ve Mâlik b. Enes'in de söylediğini belirterek isnadı zikretmekle yetinmektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 26-27).

Rivayetler arasında “an racül, men yekûlü” gibi müphem kişiler bulunmaktadır.⁶⁴⁰ Bazı rivayetlerde ise sözün sahibi belirsizdir.⁶⁴¹ Merfû rivayetlerin bir kısmının mürsel olarak nakledildiği görülmektedir.⁶⁴² Aynı şekilde Mücâhid’den nakilde bulunurken kimi rivayetlerde isnad zikretmemektedir.⁶⁴³

1.3.1.2.2.4. Muhtevası

İbn Vehb’in tefsirinde nakledilen rivayetler çoğunlukla âyetin anlaşılmasına yönelik kısa açıklamalar ile âyetlerdeki garîb kelimelerin izahına yöneliktir.⁶⁴⁴ Sahâbe ve tâbiünden tefsire dair görüşleri ile şöhret bulan veya kitâbu’t-tefsîr müellifi olan kimi isimlerin birkaç âyeti aynı anda tefsir ettiği rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmı, bir konu veya bazı âyetler hakkında sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır.⁶⁴⁵

Eserde az sayıda esbâb-ı nüzûl veya âyetin indiği ortam, şer‘î hüküm, nesh, fezâil, kıraât içerikli rivayetler bulunmaktadır.⁶⁴⁶ Az sayıdaki bu tür rivayetlerde doğrudan âyetin tefsirine yönelik bilgiler bulunmaktadır. İbn Vehb’in bu tavrı dönemin tefsir anlayışı ile paralellik arz etmektedir. Eserde çok fazla bulunmayan İsrâilî rivayetlerin bir tanesi İbn Abbas’ın Ka‘bu’l-Ahbâr’a bazı âyetlerin manasını sorup onun da İsrâilî kaynaklardan nakilde bulunduğu rivayettir.⁶⁴⁷

⁶⁴⁰ Örnekler için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 8, 32, 75, II, 49, 103, 108.

⁶⁴¹ Örnekler için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 23, II, 135, 156.

⁶⁴² Hasan-ı Basrî ve Zeyd b. Eslem’in bu tür nakilleri bulunmaktadır. Örnekler için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 75, II, 36, 38, 41.

⁶⁴³ Örnekler için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 45.

⁶⁴⁴ Örneğin eserde Necm 54/32 âyetinde geçen “Lemem” kelimesine dair 9 rivayet bulunmaktadır (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 5, 17, 23, 54, 59, 87, 140, II, 10).

⁶⁴⁵ Hz. Âişe, İbn Abbas, İbn Mes‘ûd, İbn Şihâb, Mücâhid b. Cebr, Zeyd b. Eslem’in bu şekildeki tefsirleri bulunmaktadır. Örnekler için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 32, 37, 50, 78, II, 48.

⁶⁴⁶ Esbâb-ı nüzûl veya âyetin indiği ortam için bk. İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 55, 65, 102, II, 38. Nesh ve âyetle yer alan şer‘î hüküm için bk. aynı eser, I, 58, 62, II, 43. Kıraât ve fezâil türünden rivayetler için bk. aynı eser, I, 109, II, 14, 42.

⁶⁴⁷ İbn Abbas, Ka‘bu’l-Ahbâr’dan “siccîn, illiyyûn, sidretü’l-müntehâ, cennetü’l-me’vâ, ashâbu’r-ress, tâlût ve Hz. İdris” hakkında Kur‘ân’da bulunmayan bilgileri sormuş, Ka‘b da İsrâilî kaynaklardan nakilde bulunmuştur (İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 29-30).

1.3.1.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri

İlk dönem câmi' türü eserlerin günümüze ulaşan önemli bir örneği İbn Vehb'in eseridir. Bu eserden bir bölüm olduğu düşünülen tefsir kısmı da günümüze ulaşan tek nüshadan tahkik edilmiştir. İbn Vehb'in *el-Câmi*'inde rivayetler konularına göre bölümlere ayrılmaktadır. Ancak tefsir kısmındaki rivayetler, hocalarına göre yapılmıştır. Bu durum tefsir bölümü nüshasının, İbn Vehb'in müstakil kitâbu't-efsîri olma ihtimalini veya eseri yazan ravinin tasarrufunu akla getirmektedir. Ancak tefsir bölümündeki rivayetlerin bir kısmı konu bütünlüğü içerisinde nakledilmektedir. Bu tasnif şekli *el-Câmi*'nin içerisinde de görülen düzensizliğe benzemektedir. Tefsirde mu'cem tarzında rivayetlere yer verme şeklinin *el-Câmi*' içerisinde de bazı örnekleri bulunmaktadır. Tefsir bölümü olarak basılan eserde *el-Câmi*'ye benzer şekilde isnad kusurları yer almaktadır. Saydığımız bu nedenlerden dolayı İbn Vehb'in tefsirini *el-Câmi*'den bir bölüm olarak kabul etmek daha uygundur.

Günümüze ulaşan nüshadan hareketle İbn Vehb'in hadis kaynaklarına tefsir bölümünü dâhil eden ilk kişi olduğu söylenebilir. O ayrıca tefsir eserlerinde yeterince uygulanmayan isnadlı bilgi naklini gerçekleştirmiştir. İbn Vehb'in rivayetleri kendisinden sonraki temel hadis kaynaklarında yer almaktadır. Sedat Yıldırım, *Kütüb-i Tis'a* eserlerinde İbn Vehb'den nakledilen 1440 rivayet bulunduğunu tespit etmiştir.⁶⁴⁸ Yıldırım, tefsîr ve ulûmu'l-Kur'ân bölümlerinde yer alan 1005 rivayetten 142 tanesinin mana ile veya benzer lafızlarla *Kütüb-i Tis'a* eserlerinde yer aldığını tespit etmiştir.⁶⁴⁹

Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde İbn Vehb'den nakledilen yaklaşık 27 rivayet bulunmaktadır. Ancak bu rivayetler veya benzerleri İbn Vehb'in incelediğimiz eserinde bulunmamaktadır. Zikrettiğimiz eserlerde yer alan yaklaşık 35 rivayet İbn Vehb'in eserinde aynı veya benzer şekillerde yer almaktadır. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî bu rivayetleri naklederken İbn Vehb'in yer almadığı isnadları

⁶⁴⁸ Sedat Yıldırım, araştırmasının "Abdullah b. Vehb'in *Kütüb-i Tis'a*'ya Etkileri" bölümünde kaynaklarda yer alan rivayetleri incelemiş ve yer aldıkları bölümler hakkında bilgi vermiştir (Yıldırım, *Abdullah b. Vehb*, s. 221-266).

⁶⁴⁹ Yıldırım, *Abdullah b. Vehb*, s. 261.

zikretmişlerdir. Dolayısıyla bahsi geçen müellifler, İbn Vehb'den naklettikleri rivayetleri İbn Vehb'in incelediğimiz eserinin dışındaki kaynaklardan nakletmişlerdir. Muhteva yönünden tefsir bölümünde aynı rivayetlerin yer almasına rağmen, farklı isnadların bulunması ise müelliflerin İbn Vehb'in eserine ulaşmalar dahi rivayetleri farklı kaynaklardan naklettikleri anlamına gelmektedir.

Kütüb-i Tis'a eserlerinde İbn Vehb'den nakledilen 1440 rivayet bulunmasına rağmen, tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân bölümlerindeki rivayetlerin 142 tanesinin benzerlerinin *Kütüb-i Tis'a*'da yer alması dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, tefsir bölümlerindeki rivayetler içerisinde İbn Vehb'in yer almadığı isnadlarla aynı bilgilerin naklediliyor olması, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin bu esere itibar etmediklerini düşündürmektedir. Eserlerdeki İbn Vehb isnadıyla nakledilen rivayet miktarını dikkate alınca, bu esere itibar etmediklerini iddia etmek güçtür. Saydığımız üç muhaddisin eserlerindeki tefsir bölümlerinde, çoğunlukla merfû rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler, önceki hadis kaynaklarından ve muhaddislerden nakledilmiştir. Tefsir bölümü *el-Câmi*'den bir bölüm, İbn Vehb de kendisine itibar edilen bir muhaddis olmasına rağmen, tefsir bölümünde yer alan rivayetler daha çok mustakil kitâbu't-tefsîrlerdeki rivayetlere benzemektedir. Saydığımız muhaddisler de bu kaynaklardan çok fazla nakilde bulunmamışlardır. İbn Vehb'in yer verdiği rivayetlerin benzerlerinin farklı isnadlarla nakledilmesini bu şekilde açıklayabiliriz.

İbn Vehb'in tefsir bölümü, ilk dönem tefsir rivayetlerinin sonraki eserlere intikalini sağlayan kaynaklardandır. Taberî, İbn Vehb aracılığıyla Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'den yaklaşık 1800 rivayet nakletmiştir. Sa'lebî de Taberî'nin isnadını kullanarak bu eserden nakilde bulunmuştur. Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, babası Zeyd b. Eslem'in *Kitâbu't-Tefsîr*'ini nakleden ravisi konumundadır. İbn Vehb'in eserini tahkik eden muhakkikin dipnotlarda verdiği bilgilerden hareketle, eserde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğunun Taberî'nin eserinde İbn Vehb isnadıyla yer aldığı görülmektedir.

İbn Vehb'in oluşturduğu tefsir bölümü, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerine ciddi bir tesiri olmamıştır. Ancak İbn Vehb'in eserini önemli kılan husus, ilk dönem tefsir faaliyetinin özelliklerini taşımakla birlikte Buhârî ile zirveye ulaşan tasnif sisteminin başlangıç noktası olmasıdır. Elimizde bulunan nüsha eksik

olmakla birlikte bu hususa delalet edecek bazı ipuçları sunmaktadır. *el-Câmi*'nin tefsir bölümü başta olmak üzere tamamını ihtiva eden başka nüshaları ortaya çıktığı takdirde bu husus daha da netleşecektir.

1.3.2. Saîd b. Mansûr'un (227/842) *es-Sünen*'i

Belh'in Cüzcan kasabasında hicrî 137 (755) yılı civarında doğan Saîd b. Mansûr, küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamış, Horasan bölgesinin önemli ilim merkezleri ile pek çok şehri ilim öğrenmek için dolaşmıştır.⁶⁵⁰ Hocaları arasında dönemin önemli âlimlerinden İsmail b. Uleyye, Süfyân b. Uyeyne, İmâm Mâlik, Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb bulunmaktadır.⁶⁵¹ Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli, Müslim, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim başta olmak üzere pek çok talebesi kendisinden istifade etmiştir.⁶⁵² Uzun süren ilim yolculuğunda birçok şehre giden Saîd b. Mansûr, Mekke'ye yerleşmiş ve 90 yaşlarında iken hicrî 227 (842) yılında vefat etmiştir.⁶⁵³

Saîd b. Mansûr, güçlü hafızası ile övülmüş, ezberden 10.000 hadis yazdırabildiği söylenmiştir.⁶⁵⁴ Hâfız, İmâm, Şeyhu'l-Harem gibi sıfatlarla anılan Saîd b. Mansûr hakkında Ebû Hâtim "ta'dîli vaciptir" demiştir.⁶⁵⁵ Müslim, eserinde yer verdiği rivayetler hakkında ulemanın ittifakı olduğunu belirtmektedir. Müslim'in buradaki kastı dört imamın ittifakı olup, itimad ettiği alimlerden birisi de Saîd b. Mansûr'dur.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 89.

⁶⁵¹ Saîd b. Mansûr'un hocaları için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 77-78.

⁶⁵² Saîd b. Mansûr'dan nakilde bulunan talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 79-80.

⁶⁵³ Vefatı ile ilgili 226, 228, 229 tarihleri de zikredilmektedir (İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 90). Saîd b. Mansûr'un hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 516; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 68; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 268-269; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 77-82; Zehebî, *Siyer*, IX, 12-14; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 89-90; Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 23-24; Efendioğlu, Mehmet, "Saîd b. Mansûr", *DİA*, XXXV, 562.

⁶⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, IX, 13.

⁶⁵⁵ Hakkındaki övgüler için bk. Akyüz, Ali, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 38-40.

⁶⁵⁶ Müslim, "Salât", 63; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh*, I, 221 (Mukaddime). Nevevî, Müslim'in eserine ulemanın ittifak etmediği pek çok hadisi aldığı söylenerek bu sözüne itiraz edilirse; "bu hadislerin Müslim'e göre ulemanın ittifak ettiği hadisler olduğu ve başkasının bu konuda Müslim'i taklit etmesine gerek olmadığı" şeklinde cevap verileceğini belirtmiştir (Nevevî, *el-Minhâc*, IV, 123).

Hadisleri toplayıp tasnif ettiği bilinen Saîd, hocalarının kitaplarını alarak yazmıştır.⁶⁵⁷ Hadis rivayet ederken kendi kitaplarını esas almış, rivayetlerde hata görse dahi kitaplarında bulunanlardan vazgeçmemiştir.⁶⁵⁸ *es-Sünen, Tefsîru'l-Kur'ân, es-Siyer, ez-Zühhd* isimli kitapları bulunmaktadır.⁶⁵⁹

1.3.2.1. *es-Sünen*

Saîd b. Mansûr, yaşadığı dönemin ilim geleneğine uyup çeşitli konulardaki hadisleri bir araya getirerek *es-Sünen* isimli eserini telif etmiştir.⁶⁶⁰ Eserin isminin *Musannef* olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁶¹ Bu isimlendirme Saîd b. Mansûr'un hadisleri tasnif etmesi sebebiyle takdir edilmiş olabilir. Nitekim yakın tarihe kadar büyük çoğunluğu kayıp olarak bilinen eser hakkında çalışma yapan Ali Akyüz de *Musannef* ismini tercih etmiş ve çeşitli eserlerde yer alan 286 rivayetten hareketle eseri yeniden inşa etmeye çalışmıştır.⁶⁶² Ancak kaynaklarda yer alan bilgiler bir araya getirildiğinde çoğunluğun tercihinin *Sünen* olduğu görülmektedir.⁶⁶³ Bu yüzden çalışma içerisinde Saîd b. Mansûr'un eserini *es-Sünen* şeklinde anacağız.

Güçlü hafızası ve kaynaklarının yazılı oluşuyla bilinen Saîd b. Mansûr, eserini 219 yılından sonra telif etmiştir.⁶⁶⁴ İbn Hayr el-İşbilî'nin “22 cüzden oluşan kıymetli bir eser” şeklinde tanıttığı⁶⁶⁵ eserin üçüncü cildi günümüze ulaşmış ve

⁶⁵⁷ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, II, 186.

⁶⁵⁸ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, II, 222; Zehebi, *Siyer*, IX, 14.

⁶⁵⁹ Eserleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 112, 237, Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 449, II, 1007; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 388; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 232; Sezgin, *Târîh*, I, 196, Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 212; Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, XXXV, 562.

⁶⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1007.

⁶⁶¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 112.

⁶⁶² Akyüz, kaynaklardaki bilgilerden hareketle eserin isminin *Sünen* değil *Musannef* olduğunu belirtmektedir (Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 54-55).

⁶⁶³ *es-Sünen*'in tefsir bölümünü tahkik eden Sa'd el-Humeyyid, eserin ismiyle ilgili olarak kaynaklardaki bilgileri bir araya getirerek *Sünen* ismini tercih etmiştir. Muhakkikin tercihinin belirleyen esas delil yazma nüshanın sonunda yer alan “Sünen kitabının sonu” ibaresidir. Ona göre kaynaklarda yer alan *Musannef* isimlendirmesini “Saîd b. Mansûr'un tasnif ettiği eser” şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Aynı şekilde Mehmet Efendioğlu da Ali Akyüz'ün *Musannef* ismini tercih etmesini hatalı bulmuştur (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 129-142 (Mukaddime); Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, XXXV, 562).

⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 90.

⁶⁶⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 113.

Habîbürrahmân A‘zamî tarafından iki cilt halinde basılmıştır.⁶⁶⁶ Bu nüshada *es-Sünen*’in, 2978 rivayetten oluşan ferâiz, vasiyyet, nikâh, talâk ve cihâd bölümleri yer almaktadır. Eserde çok sayıda mu‘dal, munkatı‘ ve mürsel rivayet bulunmaktadır.⁶⁶⁷ Bu durum, müellifin sahîh hadisleri tespit etmek gibi bir gaye içinde olmadığı ve dönemin ilim anlayışındaki teâmüle uyduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁶⁸

Saîd b. Mansûr, eserini fikhî konulara göre tertip etmiştir. Merfû, mevkûf, maktû türdeki rivayetler karışık bir şekilde eserde yer almaktadır. İbn Ebû Şeybe’nin *el-Musannef*’ine benzer şekilde ayrıntılı olan bâb başlıkları, hadislerden çok fetvalardan oluşmaktadır. İsnadlı bilgilerden oluşan eserde birbirine zıt bilgiler, garîb kelimeler, yer ve mekânlar hakkında ayrıntılar bulunmaktadır. Eseri önemli kılan hususiyetlerden birisi, Hulefa-i Râşidîn devri ve daha sonraki dönemlere ait mahkeme kararlarını ihtiva etmesi, teşriî gelişmeyi ve ahkâmın değişmesini esas alır biçimde kronolojik olarak kaleme alınmış olmasıdır.⁶⁶⁹

1.3.2.2. Tefsir Bölümü

Saîd b. Mansûr’un tefsiri, ilk dönem eserlerin yararlandığı kaynaklar arasında yer almaktadır.⁶⁷⁰ Ancak bu eserin *es-Sünen*’den bir bölüm veya müstakil bir eser olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, eserin *es-Sünen*’den bir bölüm olduğunu belirtmemiştir. Kâtip Çelebi’den sonraki müellifler de eseri benzer şekilde zikretmişlerdir.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ Saîd b. Mansûr, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, thk. Habîburrahmân A‘zamî, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

⁶⁶⁷ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, I, 244.

⁶⁶⁸ Akyüz, *Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası*, s. 86.

⁶⁶⁹ Akyüz, *Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası*, s. 56-59; Albayrak, “Buhârî’nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, s. 60.

⁶⁷⁰ Sa‘lebî’nin *Tefsîr*’inde yararlandığı kaynaklardandır (Sezgin, *Târîh*, I, 196). Saîd b. Mansûr’un kitâbu’t-tefsîrine dikkat çekip, hakkında kısa bir bilgi sunan bildiri için bk. Koç, Mehmet Akif, “Saîd b. Mansûr’un (ö. 227/842) Sünen’indeki Tefsir İçerikli Mevkuf ve Maktu Rivayetler Üzerine”, *Kur’ân ve Sahâbe*, ed. Hasan Keskin-Abdullah Demir, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2016, s. 243-251.

⁶⁷¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 449; Bağdatlı, *Hedîyye*, I, 388; Kehhâle, *Mu‘cem*, VI, 232; Sezgin, *Târîh*, I, 196, Âdil Nüveyhiz, *Mu‘cem*, I, 212; Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, XXXV, 562.

Suyûtî eseri tanıtırken *es-Sünen*’den bir cüz olduğunu belirtmiştir.⁶⁷² Yazma nüshanın sonunda yer alan zühd bölümünün nihayetinde *es-Sünen*’in sonu olduğunu belirten ibare Suyûtî’nin verdiği bilgiyi teyit etmektedir.⁶⁷³ Ayrıca tefsir kısmında fezâilu’l-Kur’ân bölümünün bulunması da bunların *es-Sünen*’in birer parçası olduğunu göstermektedir.⁶⁷⁴ Zira ilk dönem müstakil kitâbu’t-tefsîr eserlerinde fezâilu’l-Kur’ân bölümü bulunmamaktadır. Saîd b. Mansûr’un eserinde oluşturduğu tefsir bölümü, ilk olarak Buhârî’nin tefsir bölümü oluşturduğu tespitini geçersiz kılmaktadır.⁶⁷⁵ Daha önce incelediğimiz Abdullah b. Vehb’in ardından Saîd b. Mansûr da tefsir bölümü oluşturarak Buhârî’ye öncülük etmişlerdir.

Saîd b. Mansûr’un tefsir bölümünün günümüze ulaşan nüshası ilk olarak Sa’d b. Abdullah Âl-i Humeyyed tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış, Maide sûresine kadar olan bölüm 1993 yılında beş cilt (bir cildi fihrist) halinde neşredilmiştir. Daha sonra Ra’d sûresine kadar olan kısmını da tahkik ederek yayınlamıştır. Mushaf’ın sonuna kadar olan kısım da yine Sa’d b. Abdullah ile Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî tarafından tahkik edilerek 2012 yayınlanmıştır.

Saîd b. Mansûr, Mushaf sırasına göre âyetler hakkında rivayetlerin yer aldığı tefsir bölümünün girişinde fezâilu’l-Kur’ân rivayetlerine yer vermiş⁶⁷⁶, bâblara ayırmadan toplam 167 rivayeti burada nakletmiştir.⁶⁷⁷ Bu kısımda yer alan rivayetler, Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe’nin eserlerinde yer alan fezâilu’l-Kur’ân bölümlerine benzemektedir. Muhakkikin tespitine göre fezâilu’l-Kur’ân rivayetlerinin 82 tanesi İbn Ebû Şeybe’nin eseri, 42 tanesi ise Abdürrezzâk’ın eseriyle uyushmaktadır.⁶⁷⁸ Her

⁶⁷² Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

⁶⁷³ Saîd b. Mansûr, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, I-IV, thk. Sa’d b. Abdullah Âl-i Humeyyed, Dârü’s-Sumay’î, Riyad 1993, I, 170 (Mukaddime).

⁶⁷⁴ Albayrak, “Buhârî’nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, s. 93 (dipnot 125).

⁶⁷⁵ Fuat Sezgin, ilk olarak Buhârî’nin tefsir bölümü oluşturduğunu iddia etmiştir (Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 145).

⁶⁷⁶ Muhakkik, nüshada bölüm başları ve sonlarına dair bilgilerin yer aldığını, ancak fezâilu’l-Kur’ân bâbının bölüm mü yoksa bâb mı olduğuna dair bir bilginin olmadığını belirtmektedir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 170 (Mukaddime)).

⁶⁷⁷ Fezâilu’l-Kur’ân bölümündeki 167 rivayete 503 sayfada yer verilmiştir. Geniş açıklama ve tahririn yer aldığı dipnotlar sebebiyle bir rivayet kimi yerde 4-5 sayfaya dağılmaktadır. Rivayet ile alakalı bütün bilgileri ihtiva eden bu dipnotlar ihtiyaç duyulması halinde faydalı olsa da mevcut haliyle eserin kullanımını güçleştirmektedir. Aynı durum tefsir bölümü için de geçerlidir.

⁶⁷⁸ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 207-209 (Mukaddime).

iki müellif rivayetleri bâblara ayırarak naklederken, Saîd b. Mansûr bâblara ayırmadan rivayetleri nakletmiştir. Fezâilu'l-Kur'ân kısmında çoğunlukla sahâbe ve tâbiünden nakledilen⁶⁷⁹ Kur'ân'ın bütününe dair âdâb, sevâb ve fazilet türünden rivayetler ile Kur'ân tarihi ve ilimlerine dair rivayetler yer almaktadır.⁶⁸⁰

Tefsir bölümünün sonunda 11 rivayetten oluşan el-câmi' fî ulûmi'l-Kur'ân bâbı bulunmaktadır. Saîd b. Mansûr, fezâilu'l-Kur'ân bölümünde zikretmediği bu rivayetleri Nâs sûresinin ardından nakletmiştir. Bâb başlığı muhakkikler tarafından takdir edilmiştir. Kur'ân ve sünnet birlikteliğini ifade eden rivayetlerin bulunduğu bâbda, Hz. Peygamber'in erîke hadisi, Mekhûl (112/730) ile Yahyâ b. Ebû Kesîr'in (129/747) Kur'ân ve sünnet ilişkisine dair sözleri ve tartışma esnasında Kur'ân'dan delil isteyenlere dair tâbiîn döneminde yaşanan hâdiselerden örnekler bulunmaktadır.⁶⁸¹

1.3.2.2.1. Metodu

Saîd b. Mansûr, Mushaf sırasına göre her bir sûreye bir bâb açmış, âyetler hakkındaki rivayetleri zikretmiştir.⁶⁸² Kimi zaman aynı âyet hakkında birden fazla rivayete yer vermiş, merfû, mevkûf ve maktû rivayetleri bir arada nakletmiştir.⁶⁸³ Mushaf sırasına uygun şekilde rivayetleri sıralarken, bazı yerlerde takdim veya tehirler bulunmaktadır.⁶⁸⁴ Saîd b. Mansûr, rivayetlerin hangi âyet ile ilgili olduğunu belirtmemiş, Buhârî ve Nesâî'de görüldüğü gibi âyetler hakkında bâb

⁶⁷⁹ Fezâilu'l-Kur'ân bölümünde 38 merfû, 59 mevkûf, 70 maktû rivayet bulunmaktadır. Rivayetler içerisinde sahâbe ve sonrasındaki dönemde Kur'ân-ı Kerîm etrafında konuşulan meseleler, Mushaf tarihi, Kur'ân'ı okuma ve anlama ile ilgili çeşitli bahisler bulunmaktadır. Bu rivayetler, "sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde Kur'ân" başlığı altında incelenip değerlendirmeyi hak etmektedir.

⁶⁸⁰ Fezâilu'l-Kur'ân bölümünde bâb bulunmadığı için eserde yer alan rivayetleri, İbn Ebû Şeybe'nin eserinde bulundukları bâblardan hareketle şu başlıklar altında değerlendirebiliriz: Kur'ân'ın faziletleri, sûre ve âyetlerin faziletleri, Kur'ân okuyan, öğrenen ve öğreten kişinin fazileti, Hz. Peygamber'in kırâati, ezberi unutan kişinin akıbeti, Kur'ân'ı hatim etme süresi, Kur'ân'ı başkasından dinlemek, Kur'ân'ı abdestli okumak, vahyin inişi, yedi harf üzerine inişi, Mekkî sûreler, Hz. Peygamber'in Cebail'e Kur'ân'ı arzı, Kur'ân'ın irabını öğrenmek, harflere nokta konulması, Kur'ân'ın yazılarak satılması. Krş. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 209-210 (Mukaddime).

⁶⁸¹ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VIII, 481-505.

⁶⁸² Gâşiye, Beyyine, Kâri'a, Asr sûreleri hariç bütün sûreler hakkında rivayetlere yer vermiştir.

⁶⁸³ Aynı âyet hakkında merfû, mevkûf ve maktû rivayetler karışık şekilde sıralanmaktadır. Herhangi bir tür öncelikle zikredilmemektedir. Krş. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 31-37, VI, 237-243.

⁶⁸⁴ Örnekler için bk. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 169 (dipnot 1) (Mukaddime).

oluşturmamıştır. Muhakkiklerin rivayetlerin öncesinde ilgili âyetleri zikretmeleri, eserin kullanımını kolaylaştırmıştır.

Saîd b. Mansûr, bir âyet veya âyetteki bir mesele hakkında kimi yerlerde birkaç rivayete yer verdiği için tefsir bölümünde toplam 2400 rivayet bulunmaktadır. Kur'ân'ın tamamını tefsir çabasından ziyade, tefsir ile alakalı rivayetleri bir araya getirme gayreti görülmektedir. İlk dönem tefsir faaliyetinin devamı niteliğinde olan eserde, çoğunlukla tâbiîn ve sahâbe görüşleri bulunmaktadır.

Sünen türü olan eserdeki diğer bölümlerde bâb başlıkları hadis lafızlarından çok fetvaları içermektedir. Tefsir bölümünde de ahkâma dair âyetlerle ilgili farklı görüşler bol miktarda bulunmaktadır.⁶⁸⁵ Saîd b. Mansûr, isnadlarda yer alan müphem kişiler ve metindeki bazı kelimeler ile ahkama dair açıklamalar yapmaktadır.⁶⁸⁶ Eserin diğer bölümlerinde olduğu gibi tefsir bölümünde de mürsel, mu'dâl ve munkatı' rivayetler bulunmaktadır.

1.3.2.2.2. İçindeki Rivayetler

Saîd b. Mansûr'un telif ettiği tefsir bölümünde 2400 rivayet yer almaktadır. Abdürrezzâk'ın 3755 rivayeti ihtiva eden müstakil kitâbu't-tefsîrinden sonra, ilk kitâbu't-tefsîrlerden günümüze ulaşan en hacimli eserlerdir.

1.3.2.2.2.1. Kaynakları

Saîd b. Mansûr'un kendilerinden nakilde bulunduğu hocaları arasında kitâbu't-tefsîr müellifi kişiler bulunmaktadır.⁶⁸⁷ Eseri günümüze ulaşmayan Hüseyim b. Beşîr'in rivayetleri tefsir bölümünün neredeyse dörtte birini teşkil etmektedir.⁶⁸⁸ Aynı şekilde tefsiri günümüze ulaşmayan Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetleri ise, Saîd

⁶⁸⁵ Örneğin "Korku namazı" hakkında 6 rivayete yer vermektedir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, III, 926 – 931).

⁶⁸⁶ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 102-104 (Mukaddime).

⁶⁸⁷ Saîd b. Mansûr'un hocaları arasında yer alan İsmail b. Uleyye, Hüseyim b. Beşîr, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Vehb'in kitâbu't-tefsîr müellifi oldukları bilinmektedir.

⁶⁸⁸ İlk dört ciltte yer alan 869 rivayetin 239 tanesi Hüseyim'den nakledilmektedir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 78 (Mukaddime)). Tefsir bölümünün tamamında yer alan 2400 rivayet hakkında yapılacak bir çalışma ile Hüseyim'den nakledilen rivayet sayısının 700-800 olduğu tespit edilebilir.

b. Mansûr'un tefsir bölümünün yaklaşık beşte birini oluşturmaktadır.⁶⁸⁹ Eserde sahâbe ve tâbiîn neslinin tefsir görüşleri ile şöhret bulmuş isimlerinin rivayetleri yer almaktadır.⁶⁹⁰

1.3.2.2.2.2. Türleri

Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn neslinin görüşleridir. Merfû rivayet bulunmakla birlikte neredeyse yarısı mürsel olarak nakledilmiştir. Tefsir bölümünün tamamında yer alan 2400 rivayetin yaklaşık 400 tanesi merfû, 800 tanesi mevkûf, 1200 tanesi ise maktû rivayetlerdir.⁶⁹¹ Muhakkikin ilk dört cildi hakkındaki tespitlerinden hareketle ulaştığımız bu sayılar kesinlik ifade etmemektedir. Daha net tespitler için eser hakkında yapılacak kapsamlı bir incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır.

1.3.2.2.2.3. İsnadları

İsnadlı bilgilerden oluşan tefsir bölümündeki rivayetler, çoğunlukla makbul senedlerden oluşmaktadır.⁶⁹² *es-Sünen* hakkındaki değerlendirmelerde rivayetler arasında çok sayıda mürsel, mu'dal ve munkatı' isnadlar bulunduğu belirtilmektedir. Aynı durum tefsir bölümünde de gözlemlenmektedir. Saîd b. Mansûr, aynı metni ihtiva eden farklı isnadları zikrederek "mislehû" gibi ifadeler kullanmaktadır.⁶⁹³ Bazı isnadlarda, müphem raviler yer alırken kimi zaman Saîd b. Mansûr açıklama yapmaktadır.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ İlk dört ciltte yer alan 869 rivayetin 162 tanesi İbn Uyeyne'den nakledilmektedir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 81 (Mukaddime)). Tefsir bölümünün tamamında bu sayı, yaklaşık 500-600 civarındadır.

⁶⁹⁰ İbn Abbas, Mücâhid b. Cebr, Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehâî, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh ve Şa'bî'nin rivayetleri diğerlerine nispetle fazla bulunmaktadır. krş. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 63 (dipnot 1).

⁶⁹¹ Muhakkikin ilk dört cilt için tespiti şu şekildedir: 869 rivayet, 151 merfû (82 mevsul, 69 mürsel), 325 mevkûf, çoğunluğu tâbiînden 436 maktû (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 189 (Mukaddime)). Bu sayılardan fezâilu'l-Kur'ân bâbındaki rivayetleri ayırdığımızda 700 rivayet, 126 merfû, 255 mevkûf, 376 maktû şeklinde bir dağılım ortaya çıkmaktadır.

⁶⁹² İlk dört ciltte yer alan isnadlar hakkında muhakkikin değerlendirmesi, rivayetlerin % 70'i makbul, % 63'ünün *Sahîhayn*'in şartlarına uyduğu yönündedir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 218 (Mukaddime)).

⁶⁹³ Örnekler için bk. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, II, 379, III, 1072.

⁶⁹⁴ Eserde çok sayıda "an fulân ev ğayrihî, an racûlin, men semia" gibi müphem raviler bulunmaktadır. Örnekler için bk. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 129, 164, II, 273, 286, 548, 694, III, 917, 1223, IV, 1662, V, 137, 253, 348. Saîd b. Mansûr, bazı yerlerde açıklama yapmaktadır (Saîd b. Mansûr, *es-*

1.3.2.2.4. Muhtevası

Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn neslinden önemli müfessirlerin âyetler hakkındaki kısa açıklamalarından ve garîb kelimelerin izahlarından oluşmaktadır. Kırâat, esbâb-ı nüzûl ve ahkama dair rivayetler muhteva açısından bu iki türden sonra en çok bulunan rivayetlerdir. Eser bu yönüyle dönemin tefsir anlayışını yansıtacak özelliklere sahiptir.

Sünen türünde olan eserde siyer, menâkıb, meğâzî, fezâil bölümleri bulunmamaktadır.⁶⁹⁵ Saîd b. Mansûr'dan sonraki müelliflerin eserlerinde bu bölümlerde veya bu bölümlerle birlikte tefsir bölümlerinde tekrar eden kimi rivayetler, Saîd b. Mansûr'un eserindeki tefsir bölümünde yer almaktadır.

1.3.2.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri

Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'i, kendisinden sonraki eserlerde bulunmayan bazı rivayetleri ihtiva etmektedir. Bu durum tefsir bölümünde de görülmektedir.⁶⁹⁶ Döneminin tefsir anlayışının bir devamı niteliğinde olan tefsir bölümü, çoğunlukla sahâbe ve tâbiîn görüşlerini ihtiva etmektedir. İbn Vehb ile başlayan musannef bir eserde tefsir bölümüne yer verme âdetini Saîd b. Mansûr sürdürmüş, bu konuda *Kütüb-i Sitte* müelliflerine öncülük etmiştir.

Saîd b. Mansûr'un oluşturduğu tefsir bölümü, ilk dönem tefsir kaynaklarının intikalinde önemli yere sahiptir. Bu konu ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç duymakla birlikte, bizim tespitlerimize göre, eserde Hüseyim b. Beşîr'in günümüze ulaşmayan *Kitâbu't-Tefsîr*'inden yaklaşık 700-800 rivayet, Süfyân b. Uyeyne'in aynı şekilde günümüze ulaşmayan *Kitâbu't-Tefsîr*'inden de yaklaşık 500-600 rivayet bulunmaktadır. Eserde bu iki yazılı kaynak dışında sahâbe ve tâbiîn neslinin önemli müfessirlerinin çok sayıda rivayeti yer almaktadır. Saîd b. Mansûr'un rivayetleri, Taberî'nin eserinde az sayıda (11 rivayet) bulunmakla birlikte, Sa'lebî'nin ana

Sünen, IV, 1586). Tefsir bölümünün ilk dört cildindeki isnad kullanımı hakkında değerlendirme ve örnekler için bk. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 173-179 (Mukaddime).

⁶⁹⁵ Eserin bir kısmı kayıp olduğu için muhakkik Sa'd el-Humeyyid, çeşitli eserlerden hareketle kayıp olan bölümler hakkında değerlendirmede bulunmaktadır (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 167-169 (Mukaddime)).

⁶⁹⁶ Örnekler için bk. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 213 (Mukaddime).

kaynaklarındandır.⁶⁹⁷ Hicrî IV. asırdan sonraki tefsirlerin, eserden çokça nakilde bulundukları muhakkinin tahrirlerinden anlaşılmaktadır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden sadece Nesâî'nin tefsir bölümünde Saîd b. Mansûr senediyle ulaşan bir rivayet bulunmaktadır. Tefsir bölümleri haricinde Buhârî 1, Müslim 60, Tirmizî 1, Nesâî 1 rivayete yer vermişlerdir.⁶⁹⁸ Müslim hariç saydığımız isimler Saîd b. Mansûr'dan az sayıda rivayet nakletmişler, Müslim de doğrudan hocası Saîd b. Mansûr'dan nakilde bulunmasına rağmen kısa olan tefsir bölümünde bu rivayetler yer almamaktadır.⁶⁹⁹ Ale'l-ebvâb hadis eserlerindeki tefsir bölümlerinin öncülerinden olan bu eser, bahsi geçen müelliflerin tefsir bölümlerine kaynaklık etmemiştir.

İncelediğimiz eserlere Saîd b. Mansûr'un kaynaklık etmemesi dikkat çekmektedir. Halbuki Saîd b. Mansûr, Buhârî'nin hocaları arasında yer almaktadır. Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred* ve *et-Târihu'l-Kebîr*'inde toplam 5 rivayeti doğrudan kendisinden nakletmektedir.⁷⁰⁰ Ayrıca bazı raviler hakkında hocasının görüşlerini aktarmaktadır.⁷⁰¹ Bu bilgiler, Saîd b. Mansûr'un Buhârî'nin hocaları arasında yer alsa bile *el-Câmi'u's-Sahîh* ve diğer eserlerinde Buhârî'nin ondan çok fazla nakilde bulunmadığını göstermektedir.

Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin, Saîd b. Mansûr'dan fazla nakilde bulunmamaları, Müslim'in ise 60 rivayetine yer vermesi, müelliflerin hocalarıyla

⁶⁹⁷ Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 45; Sa'lebî, *el-Keşf*, I, 82; Sezgin, *Târih*, I, 196.

⁶⁹⁸ Buhârî, Yahyâ b. Mûsâ el-Belhî'den (240/854); Tirmizî, Dârimî'den (255/869) Saîd b. Mansûr'un birer rivayetine yer vermişlerdir (Buhârî, "Ezân", 165; Tirmizî, "Zekât", 37). Müslim, tefsir dışındaki bölümlerde Saîd b. Mansûr'dan 60 rivayet nakletmektedir (Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, V, 360). Nesâî ise Muhammed b. Alî b. Meymûn ve Abbas b. Abdullah yoluyla Saîd b. Mansûr'dan iki rivayet nakletmektedir (Nesâî, "Kat'u's-Sârik", 14, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7).

⁶⁹⁹ Müslim'in yazılı kaynaklarına dair yapılan çalışmada, Müslim'in Saîd b. Mansûr'dan naklettiği 60 rivayetten 17'sinin *es-Sünen*'de yer aldığı tespit edilmiştir. Ancak bu araştırmada, Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümü araştırmaya dahil edilmemiştir. Krş. Tekin, Dilek, *Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 107.

⁷⁰⁰ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 290-291; a. mlf., *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 193, IV, 307, VI, 180. Buhârî, *el-Câmi's-Sahîh*'te Yahyâ b. Mûsâ el-Belhî aracılığıyla Saîd b. Mansûr'dan nakilde bulunmaktadır. İbn Hacer, Saîd'in Buhârî'nin hocalarından olduğunu ancak burada görüldüğü gibi Buhârî'nin bazen birisi aracılığıyla nakilde bulunduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 351).

⁷⁰¹ Buhârî, "Saîd b. Mansûr (Şuayb b. Amr hakkında) bana şöyle söyledi" diyerek görüşünü aktarmaktadır (Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, IV, 219).

alakalı tercihlerinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca Buhârî, Müslim kadar Saîd b. Mansûr ile görüşüp ondan istifade etmemiş olabilir. Muhakkik Sa'd b. Abdullah, hocası Humeydî'nin (219/834) rivayeti varken başka tarikini araştırmaya ihtiyaç duymayan Buhârî'yi örnek göstererek Saîd b. Mansûr'un yerine onunla akrân olan başka ravilerin tercih edilmiş olabileceğini iddia etmektedir.⁷⁰² Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümü ile Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde yer alan, yaklaşık aynı isnad ve metne sahip olan rivayetler üzerinden bu iddia değerlendirilebilir. Yaptığımız incelemede, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin, Saîd b. Mansûr yerine onunla akrân olan başka bir raviyi hususen tercih ettiklerini tespit edemedik.⁷⁰³ İsnadlarda, Saîd b. Mansûr yerine çok sayıda farklı ravi yer almaktadır. Buhârî'nin hocası Humeydî'yi tercihiye benzer bir durum bu rivayetlerde dikkat çekmemektedir.

Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde, Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Uyeyne'den çok sayıda nakil bulunduğunu ifade etmiştik. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî, Hüseyim ve Süfyân'dan farklı hocaları aracılığıyla çok sayıda rivayet nakletmişlerdir. Dolayısıyla Saîd'in kaynakları olan bu iki muhaddis, aynı zamanda Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin de kaynakları arasında yer almaktadır. Bize göre, Saîd b. Mansûr'un Müslim hariç saydığımız muhaddislere kaynaklık etmemesinin bir diğer sebebi, asıl kaynaklara Saîd dışındaki hocalarından ulaşabilmeleridir.

Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerindeki merfû rivayetlerin bir kısmının Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde de bulunduğu görülmektedir. Bu rivayetler, diğer eserlerdeki merfû rivayetlerle aynı muhtevaya sahip olmakla birlikte sahâbe veya tâbiîn görüşlerinden oluşmaktadır. Sahâbe ve tâbiîn neslinin âyetler hakkındaki izahlarının bir kısmı, merfû rivayetlere dayandığı halde Hz. Peygamber'e nispet etmeden nakledilmesi tefsir rivayetlerinde sıkça görülmektedir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri bu tür rivayetleri Hz. Peygamber'den naklederken Saîd b. Mansûr'un kendisine ulaşan tefsire dair rivayetleri, türüne göre bir ayrıma gitmeden derlemeye

⁷⁰² Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 82-85 (Mukaddime).

⁷⁰³ Bu konu, "Saîd b. Mansûr'un *Kütüb-i Sitte*'ye etkisi" başlığı ile rivayetler üzerinden gerçekleştirilebilecek bir çalışmaya ihtiyaç duymaktadır. Konuya dair yorumlarımızı, metinleri yaklaşık aynı olan 10 rivayeti inceleyerek gerçekleştirdik. Tespit ettiğimiz bu rivayetlerde, Saîd'in rivayet aldığı hocalarından aktardığı [Süfyân b. Uyeyne (3), Hammad b. Seleme (2), Hüseyim b. Beşîr (2), Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım (1) ve Süfyân ile Hammâd'dan birlikte (1)] rivayetlere Buhârî, Tirmizî ve Nesâî farklı hocaları aracılığıyla ulaşmaktadır.

çalıştığı görülmektedir. Benzer bir durum Abdürrezzâk'ın *et-Tefsîr*'inde de dikkat çekmektedir.⁷⁰⁴ Bu bilgiden hareketle Saîd b. Mansûr'un oluşturduğu tefsir bölümünün, aynı dönemde muhaddislerin telif ettiği müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzediğini söyleyebiliriz.

1.3.3. Buhârî'nin (256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*'i

Hicrî 194 (810) yılında Buhara'da doğmuş, küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır.⁷⁰⁵ Birçok ilim merkezine yaptığı yolculuklarda binin üzerinde hocadan istifade etmiştir.⁷⁰⁶ Hocaları arasında Ahmed b. Hanbel, Kuteybe b. Saîd, Adem b. Ebû İyâs, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi önemli isimler bulunmaktadır.⁷⁰⁷ Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, İbn Huzeyme başta olmak üzere birçok öğrencisi bulunan Buhârî, hicrî üçüncü asırda hadis ilminin önemli isimleri arasında yer alır.⁷⁰⁸ Sahip olduğu ilim sebebiyle kiskanılan Buhârî, halku'l-Kur'ân görüşüne sahip olmakla itham edilmiştir. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî'nin yaşadığı Nîşâbur'dan bu ithamlar sebebiyle ayrılmak zorunda kalmıştır.⁷⁰⁹

Hayatının sonlarına doğru Horasan valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî, eserlerini okutması için huzuruna çağırılmış, Buhârî ilim talep eden kişinin ders halkasında hazır olması gerektiğini belirterek bu isteği reddetmiştir. Bu hâdise üzerine, hakkında ehl-i sünnet görüşüyle bağdaşmayan fikirlere sahip olduğu iddiası gündeme getirilmiş ve Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁷¹⁰ Semerkant yakınlarındaki Hartenk kasabasına giden Buhârî, burada 62 yaşında iken hicrî 256 (870) yılında vefat etmiştir.⁷¹¹

⁷⁰⁴ Tefsir rivayetlerinde ref' olgusunu akla getiren bu meseleyi, birinci bölümün sonunda rivayetler üzerinden değerlendireceğiz.

⁷⁰⁵ Buhârî, on veya daha küçük yaşlarda iken ilim tahsiline başladığını söylemektedir (Zehebî, *Siyer*, X, 80).

⁷⁰⁶ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 73.

⁷⁰⁷ Hocaları için bk. Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 71-73; Zehebî, *Siyer*, X, 80-82. *Sahîh* 'te kendilerinden nakilde bulunduğu hocaları için bk. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 90-197.

⁷⁰⁸ Talebeleri için bk. Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 73; Zehebî, *Siyer*, X, 82-83.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, X, 112-115. Kelâmullah ve halku'l-Kur'ân meselesine dair değerlendirmeler için bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 412-428.

⁷¹⁰ Zehebî, *Siyer*, X, 117; el-A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 369.

⁷¹¹ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 68; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 190; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 52.

Buhârî'nin hocalarından Fellâs, “Buhârî'nin bilmediği hadis, hadis değildir” diyerek onu övmüştür.⁷¹² Buhârî'nin kuvvetli hafızası ve geniş hadis bilgisini ifade eden çok sayıda rivayet bulunmaktadır.⁷¹³ İlim tahsil ettiği hocalarının Buhârî'ye olan itimatları, onun hadis ilmindeki birikimini ortaya koymaktadır. Buhârî, kendilerinden istifade ettiği hocalarının eserlerini kontrol edecek kadar geniş bir ilme sahip olmuştur.⁷¹⁴

Buhârî, hadis ilminin yanı sıra tarih, siyer, fıkıh, cerh-ta'dîl, ilel ve lügat ilimlerinde de birikim sahibidir. *el-Câmi'u's-Sahîh* dışında *el-Edebü'l-Müfred*, *et-Târihu'l-Kebîr*, *et-Târihu's-Sağîr*, *et-Târihu'l-Evsat*, *Raf'u'l-Yedeyn fi's-Salât*, *Kitâbu'l-Kırâe Halfe'l-İmâm*, *Halku Ef'âli'l-İbâd* başta olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır.⁷¹⁵

Dönemin fikhî ve itikâdî akımlarına karşı kayıtsız kalmayan Buhârî, Mutezile'ye karşı *el-Câmi'u's-Sahîh*'te kitâbu't-tevhîd bölümünü oluşturmuş ve *Halku Ef'âli'l-İbâd* isimli müstakil eserini yazmıştır.⁷¹⁶ Sahîh hadisleri derlediği *el-Câmi'u's-Sahîh*'teki bâb başlıkları da fikhî meselelere dair yaklaşımını göstermektedir.

1.3.3.1. *el-Câmi'u's-Sahîh*

Buhârî, hocası İshâk b. Râhûye'nin sahîh hadislerin muhtasar bir kitapta toplanması gerektiğini söylemesi üzerine *el-Câmi'u's-Sahîh* ismiyle şöhret bulan

⁷¹² İlim tahsil ettiği birçok hocasının benzer övgüleri bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, “Horasan, Muhammed b. İsmail gibisini çıkarmamıştır” derken, Ali b. el-Medînî'ye “Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor” dendiğinde “Siz ona bakmayın, kendi gibi birisini görmemiştir” sözüyle onu övmüştür (Hatîb, *Târih*, II, 338; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 68; Zehebî, *Siyer*, X, 93).

⁷¹³ Buhârî hakkındaki çok sayıdaki övgü için bk. İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 400-408.

⁷¹⁴ Buhârî'nin bazı hocaları, eserlerini ve rivayetlerini Buhârî'ye kontrol ettirerek hatalı yerlere işaret etmesini istemişlerdir. Konuyla ilgili örnekler için bk. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 30. Buhârî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb, *Târih*, II, 322-340; İbn Asâkîr, *Târihu Dımaşk*, LII, 50-98; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 67-71; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 188-191; Zehebî, *Siyer*, X, 79-120; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 47-55.

⁷¹⁵ Buhârî'nin eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321-322; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 82; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 106-108; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 1, 81, 227, 238, 287, 522, 541, 564, 571, 722, II, 1087, 1449, 1453, 1469, 1684; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 34; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 53; Sezgin, *Târih*, I, 225, 248, 257-259; el-A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmail”, *DİA*, VI, 371-372,

⁷¹⁶ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 298. Buhârî'nin, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde bölümleri çeşitli görüşlere karşı oluşturulduğuna dair yorumlar için bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 356-357.

eserini telif etmiştir.⁷¹⁷ Buhârî, eserini *el-Câmi' u'l-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Resûlillah Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih* şeklinde isimlendirmiştir.⁷¹⁸ Sekiz ana başlıktaki konuları derlediğinden dolayı câmi', hadislere isnadla yer verdiği için müsned, sahîh hadisleri eserine aldığı için sahîh ve bütün sahîh hadisleri değil de bir kısmını naklettiği için muhtasar isimlerini tercih etmiştir.⁷¹⁹

Buhârî'nin 16 yılda 600.000 rivayet arasından seçerek oluşturduğu *el-Câmi' u's-Sahîh*'inde 97 kitab, 3730 bâb, tekrarlarıyla 7275 rivayet bulunmaktadır.⁷²⁰ Hicrî 233 (848) yılından önce tamamladığı eserini Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel ve dönemin önemli hadis âlimlerine sunmuş, onlar da dört hadis dışında eserdeki bütün rivayetleri sahîh görmüşlerdir.⁷²¹ Buhârî, sahîh hadisleri derleme kastıyla yazılan ilk eser olma özelliği taşıyan kitabına sahîh olmayan hiçbir hadis almadığını belirtmektedir.⁷²²

Buhârî'nin *Sahîh*'i vefatından bir süre sonra eserin şöhreti artmış ve eser hakkında günümüze kadar birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.⁷²³ Buhârî, telif ettiği eseriyle kendisinden sonraki birçok kişiyi etkilemiş, öğrencileri başta olmak üzere pek çok kişi kendisinden nakilde bulunmuştur.⁷²⁴

Buhârî, yer verdiği rivayetlerin şartları ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamış, Müslim gibi mukaddime yazmamıştır. Kendisinden sonra eseriyle ilgili

⁷¹⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 326; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 74.

⁷¹⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 82.

⁷¹⁹ Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 114.

⁷²⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 185. Eserde yer alan kitâb, bâb ve hadislerin sayısı ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir (Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 115; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 36-37).

⁷²¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 83. Bu âlimlerden en erken vefat eden Yahyâ b. Ma'în (233/848) olduğuna göre h. 233 yılından önce eserini tamamladığı söylenebilir (Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 114).

⁷²² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 13; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 71-73.

⁷²³ Eser hakkında yapılan çalışmalar müstakil bir araştırmaya konu olacak düzeydedir. Kemal Sandıkçı, araştırmasını tamamladığı dönemde *el-Câmi' u's-Sahîh* üzerine 391 müellif tarafından 498 eser yazıldığını belirlemiştir. O tarihten itibaren yapılan daha birçok araştırma bu sayıya dâhil değildir (Sandıkçı, Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991). Aynı şekilde çeşitli yönlerden esere yapılan tenkidler için bk. Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkidler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s. 63-223.

⁷²⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, III, 962-964.

çalışma yapan muhaddisler tarafından şartları ve yöntemi hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.⁷²⁵ Câmi‘ türünde telif ettiği eserde kitâb ve bâb sistemi ile rivayetlere yer vermektedir. Fıkhî istinbata önem veren Buhârî, bâb başlıkları ile hadislerin ihtiva ettiği hükümlere işaret etmiştir. Bu yüzden “Buhârî’nin fıkhı, bab başlıklarındadır” denilmiştir.⁷²⁶ Bâb başlıkları ve ardından yaptığı açıklamalar kısmında kimi zaman eserinin şartlarına uymayan rivayetlerin manasını nakletmektedir. Bâb başlıklarında âyet ve hadisler ile sahâbe veya tâbiîn görüşlerine yer veren Buhârî, ihtilaflı konularda “bâbu mâ yüzkerü fi...” ifadesiyle tartışmalara değinmekte, bazı yerlerde ise tercemeyi soru şeklinde oluşturarak konu hakkında çeşitli rivayetler bulunduğu işaret etmektedir.⁷²⁷

Buhârî, fıkhî istinbat için bâb başlıkları ile birlikte rivayetlerin tekrarlarından da yararlanmıştır. Aynı hadisi farklı bölüm ve bâblarda tekrar ederken kısaltarak (takti‘, ihtisar) yer verdiği sıkça görülür. Tekrarlar aracılığıyla hadisin ihtiva ettiği farklı anlamlara işaret ederken, aynı zamanda hadisin farklı senedlerine yer verme imkânını elde etmektedir.⁷²⁸ Ayrıca tekrarlar aracılığıyla hadisin metninde bulunan farklılıklara değinmektedir.

Eserin hususiyetlerinden birisi de muallak rivayetlerdir.⁷²⁹ Buhârî’nin eserinde (mevkûf, maktû hariç) 1341 tane muallak rivayet bulunmaktadır.⁷³⁰ Bu rivayetlerin 160’ı hariç tamamının senedlerini, eserin farklı yerlerinde muttasıl olarak nakletmiştir. İbn Hacer, *Tağlîku’t-Ta’lîk* isimli eserinde bu muallak rivayetlerin

⁷²⁵ Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 116. Buhârî’nin eserindeki şartları hakkında bk. Eren, *Buhârî’nin Sahîh’i*, s. 40-42.

⁷²⁶ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 13.

⁷²⁷ Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 115.

⁷²⁸ İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 420. M. Yaşar Kandemir, Buhârî’nin 23 hadisi aynı şekilde tekrar ettiğini belirtmektedir. Ancak Ali Albayrak’ın tespitine göre eserde aynen tekrar eden 200 hadis bulunmaktadır (Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 116. Krş. Albayrak, “Buhârî’nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, s. 69).

⁷²⁹ Muallak: Senedinin baş tarafı yani içinde bulunduğu kitabın yazarının tarafı eksik olarak rivayet edilmiş olan hadis (Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 188).

⁷³⁰ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 469.

senedlerini tespit ederek bir araya getirmiş, Buhârî'nin eserinin farklı yerlerinde isnadına yer verdiği rivayetler dışında kalan 160 rivayetin isnadını tespit etmiştir.⁷³¹

Eserde yer alan muallak rivayetleri müstakil bir başlık altında inceleyen Fuat Sezgin, Buhârî'nin rivayet hakkı elde ettiği rivayetlerle iktifâ etmek yerine kendisine ulaşan zengin edebiyattan istifade ettiğini ve “kitapların tamamen yerleştiği bir devirde, rivayetin fantezi ifade eden otoritesini parçalamak istemişti” şeklinde yorumlamaktadır.⁷³² Sezgin'in çalışması üzerine değerlendirmelerde bulunan Ali Albayrak ise Sezgin'in bu yaklaşımını “çok iddialı ve kulağa hoş gelen bir ifade” olarak yorumlamış ve Buhârî'nin eserinde bulunan muallak rivayetler hakkındaki değerlendirmeleri tashih etmeye çalışmıştır. Albayrak'a göre *Sahîh-i Buhârî*'de dikkate alınması gereken muallak rivayet sayısı 136'dır. Bunların sadece 20 tanesinin *Sahîh* 'te isnadı yoktur.⁷³³

⁷³¹ Fuat Sezgin, Buhârî'nin ta'liklerini müstakil bir başlık altında (s. 117-138) incelemiştir. Sezgin'e göre “...zengin bir edebiyatın hülâsasına kalkışan Buhârî'nin istifade sahasında herhangi bir şekilde semâ ve kırâat yoluyla rivayetini almamış olduğu kitaplar vardır. Bunlardan faydalanmıştı. Bunları bâblar halinde hülâsa ederken rivayetin kendisine kadar ulaşmış kitaplardan haddesenâ ve ahberanâ lafızları ile, rivayetine sahip olmadığı kitaplardan ise, kâle tabiriyle alıyordu. Sahîh'inin diğer bâblarını meydana getirirken, sonradan karşısına, önce kâle lafzıyla aldığı bir hadis, semâ ve kırâat yoluyla gelen bir kitabın bâbları içinde bulunarak çıkıyordu, veyahut önce haddesenâ veya ahberanâ lafzıyla almış olduğu bir hadis, hayli zaman, belki seneler geçtikten sonra, diğer bâbı meydana getirirken kendisine rivayet yoluyla gelmemiş olan bir kitabın alakalı bâbında karşısına çıkınca kâle tabiriyle alıyordu” (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 126-127).

⁷³² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 135. Mehmet Eren, Sezgin'in bu ifadesiyle ilgili şunları söylemektedir: “Esâsen Sezgin, şifâhî rivayetin kısa bir zaman için söz konusu olduğunu, daha sonra hadisçilerin yazılı kaynakları belirli usûllerle naklettiklerini ispata çalıştığı halde, onun isnadın Buhârî'den sonra önemini yitirdiğini söylemiş olmasını anlayabilmiş değiliz. Çünkü muhaddisler aynı usûllerle Buhârî'den sonra daha birkaç asır kitaplardan rivâyete devam etmişlerdir. Bunun yanında, az da olsa kendi hocalarından dinledikleri hadisleri, bizzat onlar vasıtası ile kitaplarına aldıkları da olmuştur. Ancak her halükarda, h. 300'den sonra şifâhî rivâyetin değil, kitapların esas alındığını söylememiz daha doğru olacaktır” (Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 59).

⁷³³ Albayrak'a göre, Buhârî 516 muallak hadisi terâcim kısmında zikretmiş ve 46 tanesi hariç tamamı eserin çeşitli yerlerinde isnadlı bir şekilde yer almaktadır. Buhârî terâciminde hadis rivayet etmek değil; bilgi vermek, ihtilafa işaret etmek çabasıdır. İsnadı bulunmayan 46 rivayet, çoğunlukla senedinde belirgin kusur bulunan rivayetlerdir. Terâcimde yer alıp asıl metinde yer almadığı için Buhârî tarafından ikincil kaynak olarak görülmektedir. Muallak hadislerin yer aldığı bir diğer şekil, mütabaat kısımlarıdır. Müslim'in isnadlı şekilde vermeyi tercih ettiği bu tür rivayetleri Buhârî, eserinin hacmini büyütmemek amacıyla isnadsız olarak zikretmektedir. Bu türden muallakların dörtte biri eserin diğer kısımlarında isnadlı bir şekilde yer almaktadır. Albayrak, muallak hadisin asıl konusunun metin kısmında yer alan 136 merfû hadis olduğuna dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerin 45'i ikili isnadlı olup diğer isnad mevsûldür. 4 rivayetin aynı tarikten eserin başka yerinde isnadı bulunmaktadır. 58 rivayet ise aynı sahâbeden farklı isnadla eserde yer almaktadır. 9 rivayet ise farklı sahâbeden benzer metinle eserde bulunmaktadır. “Geri kalan 20 tanesi ise Sahîh'te benzeri olmadığı halde aktarılmış rivayetlerdir. Buhârî, ister hocalarının doğrudan kitabından naklettiğinden, ister şeyhinin ismini gizli

Buhârî'nin eserindeki muallak rivayetler; tekrar ettiği için isnadın hazfı, hacmin genişlememesi çabası, mütabaat amaçlı kullanım, sıhhatinde sorun bulunan rivayetler, fikhî istinbat ve görüşlere yer vermek gibi çeşitli şekillerde eserde kullanılmıştır. Bu durum Buhârî'nin zaafı değil, eseri telif ederken kullandığı yöntemin bir sonucudur.⁷³⁴

1.3.3.2. Tefsir Bölümü

Hadis kaynakları içerisinde tefsir bölümünün ilk defa İbn Vehb ve ardından Saîd b. Mansûr tarafından oluşturulduğunu daha önce ifade etmiştik. Fuat Sezgin'in ale'l-ebvâb hadis eserlerinde tefsir bölümü oluşturan ilk muhaddisin Buhârî olduğunu belirtmesi, çalışmasını tamamladığı tarihte İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerinin matbu olmayışı ile alakalı olmalıdır.⁷³⁵ Telif tarihi itibarıyla Buhârî'den önce hadis kaynakları içerisinde tefsir bölümü oluşturulsa da onun tefsir bölümü birçok yenilik taşımaktadır. Buhârî'nin oluşturduğu tefsir bölümündeki hususiyetleri tespit için eserin genelinde ve tefsir bölümündeki özelliklerini ortaya koymak gerekmektedir.

Öğrencisi Firebrî', Buhârî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* isminde müstakil kitâbu't-tefsîri bulunduğunu belirtmektedir.⁷³⁶ Paris Milli Kütüphanesi ve Cezayir Milli Kütüphanesi'nde bulunan nüshaların bir kısmı *el-Câmi'u's-Sahîh*'in tefsir bölümünün parçalarından oluşurken, bir kısmı okunamayacak şekilde tahrip olmuştur.⁷³⁷ Günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser, bibliyografik kaynaklarda çok fazla anılmamıştır. Buhârî, eser telif ederken önce rivayetleri tespit ederek notlarını

tutmak istediğinden bunları muallak yapsın, anlaşıldığı kadarıyla sıhhatleri konusunda bir şüphesi olmaması sebebiyle bunları bu kısımda nakletmiştir" (Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 76-82).

⁷³⁴ Muallak rivayetler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 117-137; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 113-116; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 53-59.

⁷³⁵ Sezgin'in yorumu şu şekildedir: "Buhârî'nin Sahîh'inden evvelki Sunen kitaplarının bâbları arasında tefsir diye ayrılmış bir kısım bulunduğunu bilmiyoruz. Telifi bakımından Buhârî'nin kitabından biraz mütekaddem sayılan Dârimî'nin (öl. 225) Sunen'inde dahi böyle bir fasıl bulunmamaktadır. Buna mukabil Buhârî'yi hemen takip eden Müslim (öl. 261) ve Tirmizî'de (öl. 279) bunun mevcut olduğu görülmektedir" (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 145).

⁷³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 443; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 107.

⁷³⁷ Ahmed Hâdî Şeyh Alî, *Merviyâtü'l-İmâm el-Buhârî fî't-Tefsîr fî gayrî Sahîhihi –Cem'an ve Dirâseten*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'l-İslâmiyye, Medine 1414-1415, s. 70-71.

almış, ardından bu rivayetler arasından kendi eserine son şeklini vermiştir.⁷³⁸ Firebrî'nin bahsettiği müstakil kitâbu't-tefsîr, muhtemelen Buhârî'nin notlarından oluşan bir kaynaktır. Buhârî, bu kaynaktan seçtiği hadisler ve takip ettiği yöntem ile tefsir bölümünü hazırlamış olabilir.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde tefsir ile ilgili rivayetler kitâbu't-tefsîr bölümü ile birlikte birçok bölümde yer almaktadır. Nitekim eserin tamamında yer alan tefsire dair rivayetler müstakil çalışmalara konu olmuştur.⁷³⁹ İbn Hacer, *Tecrîdu't-Tefsîr min Sahîhi'l-Buhârî alâ Tertîbi's-Süver* isminde bir eser yazmıştır.⁷⁴⁰ Buhârî, âyetleri çeşitli şekillerde kullanarak, rivayetleri tekrar ederek, muallak rivayetlere ve lügavî izahlara eserin genelinde yer vererek âyetler ile hadisler arasında bir bütünlük oluşturmaya çalışmıştır.⁷⁴¹

Eserde 37 bâb ve tekrarlarıyla 64 rivayetten oluşan fezâilu'l-Kur'ân bölümü bulunmaktadır.⁷⁴² Buhârî bu bölümde Kur'ân'a dair çeşitli meseleleri bir araya getirmiş, diğer müelliflerin yaptığı gibi bölümü çoğunlukla sûre veya âyet gruplarının faziletlerine ayırmamıştır. Tefsir bölümündeki 10 rivayeti bu bölümde de çeşitli bâb başlıkları arasında zikretmiştir. Kırâate dair müstakil bir bölüm oluşturmayan Buhârî, tefsir bölümü başta olmak üzere birçok yerde kırâat ile ilgili rivayetlere yer vermiştir.

⁷³⁸ Buhârî'nin hazırladığı eserleri talebelerine okutarak gözden geçirdiği ve bazı değişiklikler yaptığı bilinmektedir (İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, LII, 75; el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 370-372). Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i oluşturmadan önce *el-Mebsût* isminde bir eser derlediği, daha sonra buradaki rivayetlerden seçerek eserini oluşturduğu belirtilir (İbn Hacer, *Taghîk*, V, 420, Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1581).

⁷³⁹ Buhârî'nin kitâbu't-tefsîr bölümü hakkında yapılan birçok inceleme olmasına rağmen ilk defa *el-Câmi'u's-Sahîh*'in tamamı tefsir kaynağı olarak Burhan Sümertaş tarafından incelenmiştir. Sümertaş, tefsir ilminin sınırları dâhilinde Buhârî'nin eserini incelemiş, "usûl, vahiy ve Kur'ân tarihi, Fezâilu'l-Kur'ân, rivayet ve dirayet yöntemi" başlıkları altında eserin inceliklerine işaret etmiştir (Sümertaş, Burhan, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2015).

⁷⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 345.

⁷⁴¹ Benzer değerlendirmeler için bk. Ağırman, Cemal, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, sy. 2, 2006, s. 64-65.

⁷⁴² Fezâilu'l-Kur'ân bölümünde yer alan bâbları; Kur'ân tarihi ve vahiy hakkındaki bahisler (8 bâb), sûrelerin faziletleri (6 bâb), Kur'ân'ın faziletleri (5 bâb), Kur'ân okumanın faziletleri (8 bâb), Kur'ân okunuşu ile ilgili meseleler (10 bâb) şeklinde sıralayabiliriz.

Bed‘u‘l-vahy, bed‘u‘l-halk, ehâdîsu‘l-enbîyâ ve tevhîd bölümleri tefsire dair rivayetlerin ve âyet-hadis birlikteliğinin yoğun olarak görüldüğü bölümlerdir.⁷⁴³ Tefsir bölümündeki rivayetler bu bölümler dışında çoğunlukla meğâzî, cihâd ve‘-siyer ve i‘tisâm bölümlerinde tekrar etmektedir.⁷⁴⁴ Buhârî, (ahkâma dair bölümler başta olmak üzere) eserin genelinde âyetleri bâb başlığı olarak kullanmaktadır. Eserdeki bâb başlıklarının yaklaşık üçte biri âyetlerden oluşmaktadır.⁷⁴⁵ Buhârî, bâb içerisinde doğrudan âyeti tefsir eden rivayete yer vermese de, âyet ile rivayet arasında bağ kurmaktadır. Kitâbu‘t-tefsîr bölümünde yoğunlaşan ancak eserin genelinde görülen bir uygulama da lügavî izahlardır. Garîbu‘l-Kur‘ân eserlerinden yaptığı nakillerle Kur‘ân lafızlarını açıklayan Buhârî, eseri boyunca tefsire dair malzeme sunmaktadır. Bu saydığımız hususlar sebebiyle eserde, tefsir ile alakalı malzemenin yer almadığı bölüm neredeyse yoktur.

1.3.3.2.1. Metodu

Buhârî’nin eserinin 63. bölümü 114 bâb ve 514 rivayetten oluşan kitâbu‘t-tefsîr bölümüdür. Her sûreye müstakil bâb oluşturan Buhârî, hakkında rivayete yer vereceği âyetin tamamını veya bir kısmını alt bâb başlığı olarak zikretmektedir.⁷⁴⁶ Kitâbu‘t-tefsîr bu yönüyle iç içe iki bâb özelliği taşımakta olup rivayetin hangi âyet

⁷⁴³ Bu bölümlerdeki tefsir malzemesine dair kısa bir değerlendirme için bk. Sümertaş, *Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh*’i, s. 9-12.

⁷⁴⁴ Yaptığımız incelemede tefsir bölümünde yer alıp diğer bölümlerde tekrar eden rivayetlerin dağılımı şu şekildedir: Meğâzî 30, el-Cihâd ve‘-Siyer 13, İ‘tisâm 12 rivayet.

⁷⁴⁵ Seyyid Ahmed el-İmâm b. Hatrî, *Menhecü‘l-İmâmi‘l-Buhârî fi‘t-Tefsîr min Hilâli Kitâbihi es-Sahîh*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Ümmü‘l-Kurâ, Medine 1415, I, 29-30. Bu araştırmaya göre *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’te 1129 bâb başlığı âyetlerden oluşmaktadır. Bu bâblardan 516 tanesi kitâbu‘t-tefsîr bölümünde, kalan 613 tanesi ise diğer bölümlerde. Ancak bizim tespit ettiğimiz kadarıyla tefsir bölümünde yer alan bâb başlıklarının toplam sayısı 389 olup 5 tanesinde âyet zikretmemektedir. Araştırmacı muhtemelen içerisinde bâb bulunmayan sûre başlıklarını ve bâb başlıklarından sonraki kısımlarda yer alan âyetleri de ekleyerek bu sayıya ulaşmıştır.

⁷⁴⁶ Tefsir bölümündeki bâb başlıklarının neredeyse tamamı âyetlerden oluşmaktadır. Fatiha sûresinin ilk bâbını “bâbu mâ câe fî fâtihati‘l-Kitâb” şeklinde isimlendiren Buhârî, az sayıda bâbda âyet zikretmemiştir (Buhârî, “Kitâbu‘t-Tefsîr”, 38/1, 74/1, 77/1, 98/1, 2). âyet zikretmediği bâblarda çoğunlukla rivayetin içerisinde âyet yer almakta veya rivayet sûrenin tamamıyla ilgili olarak nakledilmektedir.

ile ilgili nakledildiğini tespit etmek kolaydır.⁷⁴⁷ Buhârî, sûreler hakkındaki 114 bâb altında toplam 389 bâb başlığı daha oluşturmuştur.⁷⁴⁸

Buhârî, 31 sûreye açtığı bâb içerisinde, sadece kelime izahı aktarmaktadır. Genellikle sûre başlarında, o sûrede yer alan bazı kelimelerin izahını topluca zikretmekle beraber, iç bölümlerde de rivayetlerin ardından veya alt bâb başlıklarını takiben kelime izahlarına yer vermektedir. Nadir de olsa herhangi bir rivayete yer vermediği bâblarda sadece kelime izahları nakletmektedir.⁷⁴⁹ Tefsir bölümünde, âyet ile oluşturulan bâb başlığının ardından hiçbir şey zikretmediği yerler de bulunmaktadır.⁷⁵⁰

Tefsir bölümünde Buhârî, müstakil bir tefsir oluşturma gayretinde değildir. Müsned rivayetleri bir araya getirdiği eserinde tefsir ile ilgili malzemeyi bölüm halinde sunmaya çalışmaktadır. Buhârî, çeşitli bölümlerle birlikte tefsir bölümünde bir rivayetin farklı tariklerine yer vermektedir. Ancak bazı rivayetlerin içeriği tefsir bölümü haricindeki bölümlerde tekrar etmeye müsait olmadığı için tefsir bölümünde arka arkaya zikretmektedir. Böyle durumlarda, birkaç bâb oluşturarak rivayetin farklı tariklerini ve metinlerini nakletmektedir. Örneğin Müddessir sûresinin inişiyle ilgili rivayeti naklederken beş âyet hakkında beş bâb oluşturup aynı rivayeti tekrar etmektedir.⁷⁵¹

Buhârî'nin eserinde takip ettiği yöntemle uyumlu bir şekilde tefsir bölümünde de merfû rivayetler merkezde yer almaktadır. Mevkûf ve maktû rivayetler ise merfû rivayetle alakalı olarak bulunmaktadır. Örneğin, Hz. Musa ile Hızır kıssasının

⁷⁴⁷ Kitâbu't-tefsîr bölümüne yaptığımız atıflarda sûre ismi zikretmeden rakamlar kullanacağız. Örneğin Bakara 2/234 âyeti hakkında açtığı 41. bâba işaret ederken Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/41 şeklinde bir yöntem takip edeceğiz. Buhârî'nin tefsir bölümündeki bu yöntemi, Nesâî tarafından da uygulanmıştır.

⁷⁴⁸ Buhârî, 6 sûrede alt bâb oluşturmadan rivayetlere yer vermektedir. Hiç rivayet nakletmeden sadece kelime izahına yer verdiği 31 sûre bulunmaktadır. Kalan 77 sûrede, âyetlerle ilgili 389 alt bâb başlığı oluşturmuştur.

⁷⁴⁹ Örnekler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/2, 6/8, 11/3, 15/5, 17/2, 4.

⁷⁵⁰ Hucurât 49/5 âyetine açtığı bâbda rivayet nakletmemektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 49/3). Buhârî eserinde önce bölüm ve bâbları oluşturup ardından rivayetleri yerleştirdiğinden dolayı bu şekilde altı boş bâblar veya bir rivayete işaret eden ancak rivayeti içermeyen bâblar bulunmaktadır (Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 68-69).

⁷⁵¹ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 74/1, 2, 3, 4, 5. Bu şekilde tekrar ettiği rivayetler, çoğunlukla kısa sûreler hakkında olup, sûrenin geneliyle alakalı sebep-i nüzûl veya âyetlerin indiği ortama dair bilgiler sunmaktadır. Örnekler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 44/1, 2, 3, 4, 5, 6, 111/1, 2, 3, 4.

anlatıldığı merfû rivayetin ardından İbn Abbas'ın kırâati nakledilmektedir.⁷⁵² Sahâbeden isnadlı bir şekilde nakledilen ve merfû rivayetle alakası bulunmayan rivayetler ise, çoğunlukla esbâb-ı nüzûle dairdir. Buhârî, sahâbenin âyetlerin iniş sebebine dair rivayetlerini hükmen merfû saymaktadır.⁷⁵³ Sahâbe sonrasındaki nesillerin görüşleri ise (merfû rivayet ile alakalı olarak zikredilmediğinde) çoğunluğu lügavî izahlardan oluşan isnadsız rivayetlerdir. Dolayısıyla Buhârî, merfû rivayetler ve hükmen merfû saydığı rivayetler çerçevesinde oluşturduğu tefsir bölümünde, merfû rivayetlerle ilişkili mevkûf ve maktû rivayetler ile lügavî izahlara yer vererek tefsir bölümünü zenginlendirmiştir.

Buhârî, bir rivayeti farklı bölümlerde tekrar ederek, her bir bölümde rivayetten istinbât ettiği hüküm veya hikmetli yönü bâb başlığı yapmaktadır. Hz. Peygamber'in gece namaz kılarken Âl-i İmrân sûresinin son on âyetini okuduğunu, ardından uyuduğunu, uyanıp abdest almadan iki rekat namaz kıldığını ve mescide çıktığını belirten rivayeti, tefsir bölümü dışında 9 bölüm ve 15 bâb içerisinde tekrar etmektedir. Tefsir bölümünde naklettiği metnin aynısına sadece tevhid bölümünde yer veren Buhârî, tevhid bölümünde muhtemelen âyetin lafzına⁷⁵⁴ dikkat çekmektedir.⁷⁵⁵ Benzer bir kullanım Ka'b b. Mâlik'in Tebuk savaşına katılmayışı ve ardından yaşadıklarını aktaran rivayette de görülmektedir. Tefsir bölümü dışında 9

⁷⁵² Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/2. Benzeri bir kullanım şekli de Süfyân es-Sevrî'nin sözünün merfû bir rivayetin ardından zikredilmesi şeklindedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 15/1).

⁷⁵³ İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 16. Bu yaklaşım sadece Buhârî'ye has değildir. Giriş bölümünde, sahâbe döneminde Kur'ân tefsirinden bahsettiğimiz kısımda hadis ehlinin konuyla ilgili görüşleri yer almaktadır.

⁷⁵⁴ "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır" (Âl-i İmrân 3/190).

⁷⁵⁵ Buhârî, rivayetin yer aldığı ilim bölümünde İbn Abbas'ın Hz. Peygamber ile geceleyerek ilim öğrendiğini, vudû' bölümünde Hz. Peygamber'in uyuduğu halde abdest almadığı ile ilgili bilgiyi, ezan bölümünde müezzinin ezan okuduğunu, vitir bölümünde gece namazının sonunda tek rekat kıldığını, amel fi's-salât bölümünde Hz. Peygamber'in namaz kılarken İbn Abbas'ı sağ tarafına çektiğini, libâs bölümünde İbn Abbas'ı çekerken kakülünden veya başından tuttuğunu, edeb bölümünde göğe bakarak dua etmeyi, da'avât bölümünde namazın ardından yaptığı duayı, tevhid bölümünde namazda okuduğu âyeti öne çıkaran metinleri zikretmiştir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/17, 18, 19, 20, "İlim", 41, "Vudû'", 5, 36, "Ezan", 58, "Vitir", 1, "Amel fi's-Salât", 1, "Libâs", 71, "Edeb", 118, "Da'avât", 10, "Tevhîd", 27).

bölümde zikrettiği bu rivayetin en kapsamlı metnini meğâzî bölümünde nakleden Buhârî, tefsir bölümünde rivayeti ihtisar ederek nakletmektedir.⁷⁵⁶

Buhârî, tefsir bölümünü diğer bölümlerden bağımsız ve kendi içerisinde bütünlük arz eden bir şekilde oluşturmamıştır. Eserin tamamında yer alan tefsire dair malzemenin bir kısmı tefsir bölümünde bir araya getirmiş gibidir. Tefsir bölümünde yer alan kimi rivayetlerin âyet ile ilgisini kurmak ilk anda zor olabilmektedir. Bu tür durumlarda diğer bölümlerde yer alan tekrarlarına bakmak gerekmektedir. Örneğin Kehf sûresi 54. âyetinin “*İnsan tartışmaya her şeyden daha düşkündür*” kısmını bâb başlığı olarak zikreden Buhârî, Hz. Ali’den “Hz. Peygamber (s) bir gece Hz. Ali ve Hz. Fatıma’yı ziyaret etti ve ‘*Siz ikiniz (gece) namaz kılmaz mısınız?*’ buyurdular” rivayetine yer vermiştir.⁷⁵⁷ Bu rivayetin, âyetin tefsirine dair sunduğu bilgi ilk bakışta belirsizdir. Ancak teheccüd bölümünde yine Hz. Ali’den nakledilen rivayette Hz. Peygamber âyeti okumaktadır.⁷⁵⁸ Buhârî’nin tefsir bölümünde muhtasar naklettiği rivayette Hz. Peygamber’in âyeti okuması, rivayetin âyetle ilişkisini göstermektedir.

Buhârî’nin tefsir bölümünün öne çıkan özelliklerinden birisi de lügavî izahlardır. Eserin genelinde görülmekle birlikte tefsir bölümünde yoğunlaşan bu kullanımda özellikle İbn Abbas ve talebelerinden nakledilen âyetin anlaşılmasına yönelik kısa açıklamalar ile Ebû Ubeyde ve Ferrâ’dan aktardığı kelime izahları bulunmaktadır.⁷⁵⁹ Fuat Sezgin, Buhârî’nin Ebû Ubeyde ve Ferrâ’dan yaptığı nakilleri etraflıca incelemektedir. Sezgin, filolojik nakillerdeki çok sayıdaki yanlışlık ve şârihlerin bu konudaki eleştirilerini zikrettikten sonra Buhârî’nin bu konudaki yaklaşımını “taklide varan bir hayranlık” şeklinde tarif etmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 9/14, 17, 18, “Vesâyâ”, 16, “Cihâd ve’s-Siyer”, 103, 198, “Menâkıb”, 22, “Menâkıbu’l-Ensâr”, 43, “Meğâzî”, 3, 79, “İsti’zân”, 21, “Eymân ve’n-Nuzûr”, 23, “Ahkâm”, 53.

⁷⁵⁷ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 18/1.

⁷⁵⁸ Hz. Ali şöyle nakletmektedir: “Bir gece Hz. Peygamber (s) beni ve Fatıma’yı ziyaret etti ve şöyle buyurdu: ‘*Siz ikiniz (gece) namaz kılmaz mısınız?*’ (Hz. Ali) ben de: ‘Yâ Rasulallah, canlarımız Allah’ın kudretindedir. Kılmamızı dilerse bizi uyandırır’ dedim. Ben böyle söyleyince döndü ve gitti, hiçbir şey söylemedi. Daha sonra Hz. Peygamber’in dizlerine vurarak şu âyeti okuduğunu işittim ‘*İnsan tartışmaya her şeyden daha düşkündür*’ (Kehf 18/54)” (Buhârî, “Teheccüd”, 5).

⁷⁵⁹ Ebû Ubeyde’nin *Mecâzu’l-Kur’ân*’ından naklettikleri Ferrâ’nın *Ma’âni’l-Kur’ân* isimli eserinden naklettiğinin yaklaşık beş katıdır (Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 177-178).

⁷⁶⁰ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 170-176. Buhârî’nin bazı yerlerde Ebû Ubeyde’yi tercih etmesine örnekler veren Sezgin, “Onun bir filoloğa karşı duyduğu hayranlıktan başka Sahîh’ine sonradan izafe

İbn Hacer, Buhârî'nin hadislerde yer alan garîb lafızları garîbu'l-Kur'ân ile açıklamaya çalıştığını, böylelikle Kur'ân ve hadisin tefsirini bir arada gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁷⁶¹ Tefsir bölümünde yer alan lügavî izahlar, İbn Hacer'in işaret ettiği türde değildir. Bu bölümdeki lügavî izahlar doğrudan âyetlerde yer alan lafızlarla ilgilidir. Ancak eser içerisinde hadislerdeki lafızların garîbu'l-Kur'ân ile açıklandığı örnekler bulunmaktadır.⁷⁶²

Buhârî, eserini müsned rivayetler çerçevesinde oluşturmuş, bab başlıkları ve lügavî izahlarla zenginleştirmiştir. Fık'hî istinbata önem vermiş, tekrarlar ve bâb başlıkları aracılığıyla bir rivayetten çok sayıda hüküm çıkarmayı başarmıştır. Fık'hî istinbatta gösterdiği bu ustalığın bir benzerini lügat ilminde de görmek mümkündür. Buhârî'nin bu yöntemini, Sezgin'in ifadesiyle “filolojik eserlerin cazibesine kapılmak”⁷⁶³ yerine, “Buhârî'nin lügat ilminde sahip olduğu birikimi bazı eksikliklere rağmen eserinde ustaca sergilediği” şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.⁷⁶⁴

edilen, isnaddaki şartların mevcut olup olmadığı hususunda haklı olarak şüpheye sevk ediyor” demektedir (aynı eser, s. 176-177). Sezgin, Buhârî'nin Ferrâ'dan nakilleri hakkında ise “...hududsuz bir takdir ve hayranlığın ifadesi olarak görünmektedir” yorumunu yapmaktadır (aynı eser, s. 179).

⁷⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI, 366. Buhârî'nin bu çabasını Kastallânî “Eserin hacmini gereksiz yere artırmak” şeklinde değerlendirilirken; Aynî, “Buhârî'nin gayesi hadisleri ortaya koymaktır; lügatları değil” diyerek eleştirmiştir. Konu hakkındaki tartışmalar için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 181.

⁷⁶² Örneğin, “Öğle namazının serinliğe tehir edilmesi” ile ilgili merfû rivayette geçen “ebrid (serinliği bekle)” kelimesinin anlaşılması için İbn Abbas'ın Nahl sûresi 48. âyetteki “tete Feyyeü (gölge düşer)” kelimesini “yetemeyyelü (güneş batıya doğru kayar)” şeklinde açıkladığı bilgisine yer vermektedir. Yine “Mescide gelirken atılan adımlardan dolayı ecir almak” ile ilgili merfû rivayette yer alan “âsârükum (adımlarınız)” kelimesinin açıklaması sadedinde Mücâhid b. Cebr'in Yâsîn sûresi 12. âyette yer alan “âsârahum” kelimesini “adımlarını” şekilde açıkladığını aktarmaktadır. (Buhârî, “Mevâkîtu's-Salât”, 10, “Ezân”, 33). Diğer örnekler için bk. (Buhârî, “Savm”, 23, “Rikâk”, 18, “el-Eymân ve'n-Nüzûr”, 4, “Tevhîd”, 24).

⁷⁶³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 177. Buhârî'nin ta'likler aracılığıyla kendisinden önceki eserlerden kolaylıkla istifade ettiğini söyleyen Sezgin, bu yöntemi sebebiyle Buhârî hakkında “Müsned bir eser meydana getirmek gayesini tamamen ihmal etmiştir” şeklinde yorumlamıştır (aynı eser, s. 147).

⁷⁶⁴ Zişan Türcan, kelime izahlarının Buhârî'nin zihnindeki manayı sağlayacak rivayetlerin bulunmadığı durumlarda bu tür bilgilerden destek alma ve eksikleri telafi etme düşüncesiyle kullandığını iddia etmektedir. Örnek olarak Felâk sûresinde tefsire doğrudan katkısı bulunmayan bir rivayete yer veren Buhârî'nin sûrede geçen kelimelerin izahına yer vererek âyetlerin izahı noktasında ortaya çıkan eksikliği bu uygulamasıyla bir nebze olsun gidermeye çalıştığını belirtmektedir (Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği”, s. 258). Bu yorum tefsir bölümünde belirli sûreler için kabul edilebilir olmakla birlikte, iki yönden eksiktir. Birincisi Buhârî, sadece tefsir bölümünde lügavî izahlara yer vermemektedir. İkincisi ise, hakkında çok sayıda tefsir rivayeti bulunan sûrelerde de Buhârî lügavî izahları zikretmektedir.

Albayrak'a göre Sezgin'in ifadesiyle 'hayranlık' konuyadır; bunun dilcilerle olan alakası sadece 'güven' meselesidir.⁷⁶⁵

1.3.3.2.2. İçindeki Rivayetler

Buhârî, tefsir bölümünde her sûreyi bir bâb başlığı altında inceleyerek toplam 114 bâb oluşturmıştır. Bu bâblardan bir kısmının içerisinde hakkında rivayetlere yer vereceği âyetlere alt bâb oluşturan Buhârî, 77 sûre hakkında 389 alt bâb açmıştır. Kalan 37 sûre hakkında ikinci bir bâb açmaksızın sadece rivayetleri veya lügavî izahları nakletmektedir.

İbn Hacer'e göre tefsir bölümünde 548 merfû veya hükmen merfû rivayet bulunmaktadır. Bunlardan 465'i mevsûl, kalan rivayetler ise muallak ve benzerlerinden oluşmaktadır. Rivayetlerin 448'i tefsir bölümünde veya daha önceki bölümlerde tekrar etmektedir. 101 rivayet ise tekrar etmemektedir. İbn Hacer ayrıca Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği İbn Abbas'ın tefsir rivayetlerini (66 rivayet) sıralamaktadır. Bu rivayetlerden 31'i doğrudan İbn Abbas'ın tefsiri, diğerleri farklı sahâbîlerden nakledilmektedir. İbn Hacer'e göre tefsir bölümünde sahâbe ve sonraki nesillerden nakledilen 580 rivayet bulunmaktadır.⁷⁶⁶

Araştırmada kullandığımız tahkikte⁷⁶⁷ tefsir bölümünde toplam 514 rivayet bulunmaktadır. Mukakkikler muallak rivayetlere numara vermediklerinden dolayı İbn Hacer'in zikrettiği sayılar ile günümüzdeki baskılar arasında farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığın bir diğer sebebi nüsha farklılıkları olabilir. İbn Hacer'in sahâbe ve sonraki nesillerden nakledilen 580 rivayetten kastettiği ise muhtemelen tefsir bölümünde çokça yer alan isnadsız lügavî izahlardır. Yaptığımız incelemede tefsir bölümünde 179 tekrarsız rivayet Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler, 107 tekrarsız rivayet ise sahâbe ve tâbiînin âyetler hakkındaki söylediklerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla Buhârî, tefsir bölümünde tekrarsız 286 rivayete yer

⁷⁶⁵ Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 95.

⁷⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 743-744.

⁷⁶⁷ Thk. Şuayb el-Ârnâût - Âdil Mürşid, *er-Risâletü'l-Âlemiyye*, Beyrut 1436/2011.

vermektedir. Buhârî'den sonraki muhaddislerin tefsir bölümünde zikrettikleri yaklaşık 50 rivayet Buhârî'nin eserinde tefsir dışındaki bölümlerde yer almaktadır.⁷⁶⁸

Hadis kaynakları içerisinde yer alan tefsir bölümlerinin en kapsamlı örneğini Saîd b. Mansûr'dan sonra Buhârî sunmuştur. Saîd b. Mansûr'un eserinin tefsir bölümü ilk dönem tefsir faaliyetlerinin izlerini taşımakla birlikte 400 civarında merfû rivayet içermektedir. Ancak bu rivayetlerin neredeyse yarısı mürseldir. Buhârî'nin tefsir bölümündeki merfû rivayetlerin isnadlarında bu tür kusurlar bulunmamaktadır. Buhârî, tefsir bölümünü Abdullah b. Vehb ve Saîd b. Mansûr'dan sonra telif etse de, müsned ve muttasıl rivayetlerden oluşan tefsir bölümünün ilk örneğini sunmuştur.

Buhârî'nin merfû rivayetler çerçevesinde oluşturduğu tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerin büyük çoğunluğu Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümleri ile Müslim'in eserinin çeşitli bölümlerinde yer almaktadır. Ancak yine de bu eserlerin tefsir bölümlerinde bulunmayan yaklaşık 25 rivayeti Buhârî, tefsir bölümünde nakletmiştir.⁷⁶⁹ Buhârî ayrıca saydığımız kaynaklarda herhangi bir bölümde yer almayan yaklaşık 25 rivayeti tefsir bölümünde zikretmiştir. Bu rivayetler çoğunlukla, sahâbenin sebep-i nüzûl veya âyetin kısa açıklaması niteliğindeki sözlerinden oluşmaktadır.⁷⁷⁰

1.3.3.2.2.1. Kaynakları

Buhârî, 300'ün üzerinde hocasından istifade ederek eserini oluşturmuştur.⁷⁷¹ Bunlardan bir kısmı aynı zamanda kitâbu't-tefsîr telif etmiş isimlerdir.⁷⁷² Tefsir

⁷⁶⁸ Bu rivayetler çoğunlukla bed'ul-vahy, bed'ul-halk, ehâdisu'l-enbiyâ, tevhîd, meğâzî, el-cihâd ve's-siyer ve i'tisâm bölümlerinde yer almaktadır.

⁷⁶⁹ Örneğin, Tevbe 9/36 âyetin tefsirinde Ebû Bekre'den naklettiği merfû rivayete diğer müellifler çeşitli bölümlerde yer verirken Buhârî onların yer verdiği bölümler dışında tefsir bölümünde de aynı rivayeti zikretmektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/8, "İlim", 9, 37, "Hac", 135, "Bed'ul-Halk", 2, "Fiten", 8, "Tevhîd", 24; Müslim, "Meğâzî", 5, "Kasâme", 29-31; Tirmizî, "Ezâhî", 21; Nesâî, "Muhârebe", 25, "Menâsik", 239, "İlim", 10).

⁷⁷⁰ Bu rivayetlerin yaklaşık 12 tanesi Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe'nin musannefleri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ile Abdürrezzâk ve Saîd b. Mansûr'un kitâbu't-tefsîrlerinde yer almaktadır. Ancak Buhârî, farklı isnadlarla yine aynı sahâbiden nakletmektedir.

⁷⁷¹ Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahih*'te nakilde bulunduğu hocaları için bk. Eren, *Buhârî'nin Sahih'i*, s. 89-197.

⁷⁷² Buhârî'nin kendilerinden nakilde bulunduğu Âdem b. Ebû İyâs, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Osman b. Ebû Şeybe, Amr b. Alî el-Fellâs'ın kitâbu't-tefsîrleri bulunmaktadır.

bölümünde yer alan rivayetler yoğun olarak bir eserden veya bir hocadan nakledilmemiştir.

Buhârî, İbn Abbas'ın tefsir görüşlerini Ali b. Ebû Talhâ'nın *Sahife*'sinden "kâle İbn Abbas" veya "ve yuzkeru an İbn Abbas" şeklinde ta'likan rivayet etmiştir.⁷⁷³ Buhârî, bu sahifeden 34'ü tefsir bölümünde olmak üzere 108 tane nakilde bulunmuştur.⁷⁷⁴ Ali b. Ebû Talhâ İbn Abbas'ı görmese de, sika kişilerden nakilde bulunduğu için Buhârî bu nüshadan rivayet almakta bir beis görmemiştir.⁷⁷⁵

Buhârî'nin itimad ettiği kaynaklardan bir diğeri de tefsir telif ettiği belirtilen Mücâhid b. Cebr'dir.⁷⁷⁶ Buhârî'nin eserinde Mücâhid'den 144 isnadsız filolojik izah yer almaktadır.⁷⁷⁷ Firyâbî'nin günümüze ulaşmayan tefsirinde en çok Mücâhid'in rivayetlerine yer verdiği nakledilmektedir.⁷⁷⁸ Buhârî, İbn Abbas ve Mücâhid'in rivayetlerini kaynağına ulaştırırken en fazla Firyâbî'nin bu eserinden istifade etmiştir.⁷⁷⁹

Tefsir bölümünde Buhârî'nin müsned rivayetler ile isnadsız filolojik nakillerde yararlandığı kaynaklar arasında İkrime,⁷⁸⁰ Katâde,⁷⁸¹ İbn Cüreyc,⁷⁸² Süfyân es-Sevrî,⁷⁸³ Süfyân b. Uyeyne,⁷⁸⁴ Abdürrezzâk,⁷⁸⁵ Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn,⁷⁸⁶

⁷⁷³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 149.

⁷⁷⁴ Emin Ömer Muhammed, "Tağlikü Tâ'lik Nüshatü Ali b. Ebî Talhâ", s. 43-44.

⁷⁷⁵ Buhârî, 217 yılında Mısır'a yaptığı seyahatinde bu esere ulaşmıştır (İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 207).

⁷⁷⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1216; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 308; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 430; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 278; Sezgin, *Târîh*, I, 71.

⁷⁷⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148.

⁷⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 211.

⁷⁷⁹ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 66.

⁷⁸⁰ Buhârî tefsir bölümünde İkrime'den tekrarlarıyla birlikte 26 rivayet nakleder. Bunlardan 12 tanesi İkrime'nin lügavî izahları, 7 tanesi İbn Abbas'ın tefsiri, 7 tanesi de (İbn Abbas ve Ebû Hüreyre'den naklen) merfû hadistir.

⁷⁸¹ Katâde'den bir tane merfû rivayete yer veren Buhârî, ondan 16 tane isnadsız filolojik izah nakletmektedir (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148).

⁷⁸² Tefsir bölümünde İbn Cüreyc'in yer aldığı isnad sayısı 25'tir.

⁷⁸³ Süfyân es-Sevrî'nin yer aldığı birçok isnad eserde bulunurken ondan sadece bir tane isnadsız filolojik izah nakletmektedir (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148).

⁷⁸⁴ İsnadında İbn Uyeyne'nin bulunduğu birçok rivayete yer veren Buhârî, tefsir bölümünde 10 tane isnadsız filolojik izah nakletmektedir (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148).

⁷⁸⁵ Tefsir bölümünde Abdürrezzâk'tan 16 rivayet aktarmaktadır. Bu rivayetlerin 14 tanesi Ma'mer'den, 2 tanesi İbn Cüreyc'ten Abdürrezzâk'ın nakilleridir. Buhârî, çoğunlukla hocası Abdullah b. Muhammed

Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî,⁷⁸⁷ Yakub b. İbrahim ed-Devrakî⁷⁸⁸ gibi isimler bulunmaktadır.

Buhârî saydığımız isimlerden tâbîîn neslinden Mücâhid'e itibar ederken, onun kadar şöhretli olan Katâde'ye karşı ihtiyatlı davranmış ve az sayıda lügavî izahına yer vermiştir. Bu durum, Katâde'nin kaynaklarının belirsiz oluşuyla yorumlanmıştır.⁷⁸⁹ Cerh-ta'dîl konusundaki görüşlerine itibar edilen Buhârî, ilk dönem kitâbu't-tefsîr müellifi veya tefsire dair görüşleriyle şöhret bulan isimlerden bir kısmını tenkid etmiş ve eserinde rivayetlerine veya görüşlerine yer vermemiştir.⁷⁹⁰ Amr b. Ubeyd'den bir rivayete yer vermesi ise, İbn Hacer tarafından "hatasını göstermek için nakledilmiştir" şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁹¹

1.3.3.2.2.2. Türleri

Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*'te takip ettiği yöntemi tefsir bölümünde de sürdürmüş, diğer bölümlerden farklı olarak tefsir bölümünde lügavî izahların sayısını artırmıştır. Dolayısıyla tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu merfû veya hükmen merfû türündendir. Daha önce değindiğimiz gibi, Buhârî sahâbenin sebeb-i nüzûle dair rivayetlerini hükmen merfû kabul etmekte ve bu tür rivayetleri isnadıyla aktarmaktadır.⁷⁹² Sahâbe ve sonraki nesillerin lügavî izahlarını naklederken çoğunlukla ta'lik yöntemini kullanmaktadır.

el-Cu'fî yoluyla Abdürrezzâk'tan nakilde bulunmaktadır. Buhârî'nin Abdürrezzâk'tan naklettiği rivayetlerde Katâde'nin rivayetleri bulunmamaktadır. Zira Buhârî eserine Katâde tarihiyle sadece bir rivayete yer vermiştir (Buhârî, "Libâs", 68).

⁷⁸⁶ Fazl b. Dükeyn'den 186 rivayet bulunmaktadır. Bunların 14 tanesi tefsir bölümünde yer almaktadır (Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 215).

⁷⁸⁷ Buhârî'nin eserinde bulunan (tekrarlarıyla birlikte) 75 rivayetten 17 tanesi tefsir bölümünde yer almaktadır. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 216. Eren eserindeki rivayet sayısını 79 olarak kaydeder. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i*, s. 215.

⁷⁸⁸ Buhârî 11 rivayetine tefsir bölümünde yer vermiştir.

⁷⁸⁹ Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 93.

⁷⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân hakkında "münkerü'l-hadîs" ve "seketû anhu" derken Mutezile'nin ilk müfessirlerinden sayılan Ebû Bekir el-Esam hakkında ise, Yezîd b. Hârûn'dan (Esam ve el-Merîsî hakkında) "Allah'ı inkâr eden iki zındıktır, kanları helaldir" dediğini aktarır (Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 38; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 185).

⁷⁹¹ Buhârî, "Fiten", 10; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 341.

⁷⁹² Örneğin İbn Abbas'ın Tevbe 9/52 âyeti hakkındaki "İki güzelliğin birisi fetih veya şehitliktir" açıklamasını isnadsız; Nisâ 4/59 âyetinin Hz. Peygamber'in bir seriyyede komutan yaptığı Abdullah

İbn Hacer'in bildirdiğine göre İbn Abbas'tan nakledilen 66 rivayet tefsir bölümünde yer almaktadır.⁷⁹³ İbn Abbas dışında rivayetlerine en çok yer verdiği diğer sahâbîler Hz. Âişe, Abdullah İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve Enes b. Mâlik'tir. Tâbiîn neslinden ise, özellikle Mücâhid b. Cebr'in görüşlerine yer vermekle birlikte bir miktar Saîd b. Cübeyr, İkrime, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin izahlarını zikretmektedir. Etbâ-ı tâbiînden ise, çok az nakilde bulunur ve çoğunlukla Süfyân b. Uyeyne'dendir.⁷⁹⁴

1.3.3.2.2.3. İsnadları

Buhârî'nin isnad kullanımında muallak rivayetlerin hususî bir yeri bulunmaktadır. Bu tür rivayetler ve isnadsız filolojik izahların dışında tefsir bölümündeki bilgilerin tamamı isnadla nakledilmiştir. Yaptığımız incelemede tefsir bölümünde tekrarsız 286 rivayetin (179 merfû, 107 mevkûf ve maktû) bulunduğunu tespit ettik. Ancak İbn Hacer, merfû rivayetlerin 465 tanesinin mevsul, kalanların muallak olarak nakledildiğini belirtmektedir.⁷⁹⁵ Merfû rivayetlerde yer alan ta'liklerin sayısı eserdeki dağılıma uygun orandadır. Bu kullanım, Buhârî'nin eserdeki yöntemidir. Fuat Sezgin ise isnadsız filolojik izahların yaklaşık 450 tane olduğunu belirtmektedir.⁷⁹⁶ Lügavî izahlardaki sayının yüksek oluşu tefsir bölümünde diğer bölümlere nispetle daha fazla kelime izahının bulunmasıyla alakalıdır.

Eserinde farklı bölümlerde aynı rivayeti tekrar ederek farklı hükümler çıkaran Buhârî, tefsir bölümü içerisinde bazı rivayetleri bir arada zikrederek farklı isnadlara işaret etmektedir.⁷⁹⁷ Bazı rivayetlerde ise aynı hadisin farklı sahâbîden nakledildiğini belirtmek için arka arkaya nakletmektedir.⁷⁹⁸ Aynı metni içeren rivayetlerde farklı isnadları zikrettikten sonra “nahvehû, mislehû, bi-hâzâ” gibi lafızlarla metne işaret

b. Huzâfe b. Kays b. Adî hakkında vahyedildiğini bildirdiği rivayeti ise isnadlı nakletmektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/10, 4/11).

⁷⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 743-744.

⁷⁹⁴ Buhârî'nin filolojik izahlarına dair sayısal veriler için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148.

⁷⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 743.

⁷⁹⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 148.

⁷⁹⁷ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/18.

⁷⁹⁸ İbn Abbas ve Ebû Hüreyre'den naklen Hz. Peygamber'in “Hiçbir kula ‘ben Yûnus b. Mettâ’dan hayırlıyım’ demesi yakışmaz” hadisine bu şekilde yer vermektedir. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/4.

etmektedir.⁷⁹⁹ Buhârî, kimi zaman tahvil ile birden fazla isnadı bir arada zikretmektedir.⁸⁰⁰

Tefsir bölümünde Buhârî'nin isnad inceliklerine dikkat çeken rivayetlere yer verdiği görülmektedir. Örneğin Fetih sûresi 18. âyetinin tefsirinde “Ukbe b. Suhbân an Abdullah b. Muğaffel” isnadıyla Abdullah b. Muğaffel'in Rıdvan biatına katıldığını belirterek naklettiği merfû bir rivayete yer vermiştir. Bu rivayetin ardından Ukbe'nin Abdullah'tan işittiğine delalet edecek şekilde isnadında “semi‘tu” lafzı bulunan başka bir rivayeti zikretmektedir.⁸⁰¹ Buhârî, ilk rivayeti Abdullah'ın Rıdvan biatına katıldığına delil olarak; ikinci rivayeti ise isnadda bulunan “an” lafzının takviyesi için tefsir bölümünde zikretmiştir.⁸⁰²

1.3.3.2.4. Muhtevası

Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerin muhtevası belirli bir konuda değildir. Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğunun başka bölümlerde de tekrar ediyor olması, Buhârî'nin fikhî istinbâtındaki gücünü ispat ettiği kadar rivayetlerin muhtevasının tefsir ile birlikte başka bölümlerle de alakalı olduğunu göstermektedir. Zira esbâb-ı nüzûl veya âyetin indiği ortama dair bilgi veren bir rivayet tefsir ile ilişkili olduğu kadar siyer, meğâzî veya menâkıb bölümleriyle de alakalı olabilmektedir. Aynı şekilde şer‘î hüküm ihtiva eden bir rivayet tefsir bölümünde yer aldığı gibi salât, savm veya hac bölümlerinde de yer almaktadır.

Buhârî, tefsir bölümünde sadece müsned rivayetlere yer vermemektedir. Kelime izahları, şiir, Arap kelamı ve kırâat farklılıkları gibi inceliklerin yanında kendi izahlarını⁸⁰³ rivayetlerle birlikte esere dâhil etmektedir. Bu özellikleri sebebiyle

⁷⁹⁹ Örnekler için bk. Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 18/6, 24/8, 77/1, 92/3.

⁸⁰⁰ Örnekler için bk. Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/27, 5/4, 54/8.

⁸⁰¹ İlk rivayet “Hz. Peygamber’in sapan ile avlanmaktan nehyettiği”, ikinci rivayet ise “Hz. Peygamber’in yıkanma yerine bevletmekten nehyettiği” hadislerdir.

⁸⁰² Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 48/5; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 588; Kastallânî, *İrşâdu’s-Sâri*, VII, 347-348.

⁸⁰³ Çok sayıda olmasa da, tefsir bölümünde Buhârî'nin açıklamaları bulunmaktadır. Örneğin İnsân sûresine açtığı bâbda, sûrenin başında yer alan “hel” edatına dair açıklama yapmaktadır. Buhârî, “(buradaki ‘hel etâ ale’l-insânî) ifadesi, ‘insanın üzerinden geçti’ anlamına geldiği söylenmiştir. ‘hel’ bazen soru edatı, bazen istifhâm-ı inkârî, bazen de istifhâm-ı takrîrî olarak kullanılır. Bu âyette

eserinde tefsire dair rivayet ve dirayet yöntemini bir arada kullandığı yorumu yapılmıştır.⁸⁰⁴ Bu bilgiler ışığında Buhârî'nin tefsir rivayetleri ve âyetlerle alakalı lügavî bilgiler aracılığıyla eserinin sınırlarını genişlettiğini söyleyebiliriz.

Ayetlerin iniş sebebi ve indiği ortama dair bilgilerin yanı sıra, Kur'ân tarihi kapsamında değerlendirilebilecek rivayetler de tefsir bölümünde yer almaktadır.⁸⁰⁵ Kırâate dair müstakil bir bölüm açmayan Buhârî, tefsir rivayetleri içerisinde kırâate dair örnekler sunmaktadır.⁸⁰⁶ Şer'î hüküm ihtivâ eden rivayetlerin yer aldığı tefsir bölümünde, âyetin tefsiri ve âyet hakkındaki hükmün anlaşılabilmesi için rivayetin tekrar ettiği diğer bölümleri de incelemek gerekmektedir.⁸⁰⁷

Tefsir bölümünde yer alan rivayetler ve lügavî izahlar arasında çok sayıda lügat incelikleri ihtiva eden bilgi bulunmaktadır. Kimi zaman şiir ve lehçelere yer veren Buhârî, bir âyette geçen kelimeyi başka âyetteki kelime ile de açıklamaktadır.⁸⁰⁸ Buhârî, bazı yerlerde bâb başlığı yaptığı âyetin hemen ardından izahlara yer vermektedir.⁸⁰⁹ Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerden birisi de

istifhâm-ı takrîrî olarak kullanılmıştır. Yani Allah Teâlâ 'İnsan anılan bir durumda değildi' demek istemiştir. Allah'ın insan hakkında söylediği bu dönem, insanı çamurdan yaratmaya başlayıp ona ruh üflemesine kadar geçen zamandır" (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 76).

⁸⁰⁴ Sümertaş, *Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh* 'i, s. 216-238.

⁸⁰⁵ Esbâb-ı nüzûl rivayetlerine örnekler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/16, 5/11; 11/1. Bir kısmı fezâilu'l-Kur'ân bölümünde tekrar eden Kur'ân tarihi sayılabilecek rivayetler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/53, 9/20, 33.

⁸⁰⁶ Tefsir bölümünde kırâate dair örnekler çok sayıda bulunmaktadır. Buhârî, Bakara 2/184 âyetindeki "yutîkûne" kelimesinin okunuşu ile ilgili İbn Abbas'ın "yutavvekûne" şeklinde okuduğunu nakledip genel kırâate aykırı olduğunu belirtmektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/25). Hûd 11/5 âyetinin kırâatinde şâz kırâate yer verdikten sonra yaygın olan kırâate dair rivayetleri arka arkaya nakletmektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/1).

⁸⁰⁷ Şer'î hüküm ihtiva eden rivayetlere örnek olarak Bakara 2/183 âyetinin tefsirinde naklettiği Aşure orucu ile ilgili rivayetleri zikredebiliriz. Bu rivayeti, kitâbu't-tefsîrleri değerlendirdiğimiz kısımda inceleyeceğiz (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/24).

⁸⁰⁸ Tefsir bölümünde dört yerde şiir nakletmektedir. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9, 11/2, 24/9, 10, 40. En'âm 6/15 âyetinde yer alan "helumme" kelimesinin Hicaz lehçesinde tekil, ikil ve çoğul anlamında kullanıldığını bildirir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/9). Kelimelerin başka âyetlerde yer alan kelimelerle açıklanmasına (Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri türünden sayılabilecek bu tür uygulamalar) dair örnekler için bk. Sümertaş, *Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh* 'i, s. 190-192.

⁸⁰⁹ Rum 30/30 âyetindeki "Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur" kısmını bâb başlığı yaptıktan sonra "Allah'ın dininde" açıklamasına yer vermektedir (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 30/1). Buhârî'nin bu açıklaması İbrâhim en-Nehâî'ye aittir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 512).

Abdullah b. Amr'ın Tevrat'ta Hz. Peygamber'in nasıl tarif edildiğini belirttiği İsrâîlî rivayettir.⁸¹⁰

Tefsir bölümünün muhtevası hakkında, Buhârî'nin 5 sûre, 10 bâb içerisinde farklı isnad ve metinlerine yer verdiği rivayeti örnek olarak zikredebiliriz. Bu rivayette, Abdullah b. Mes'ûd'un tefsiri ile birlikte Hz. Peygamber'den naklettiği merfû rivayet bir arada yer almaktadır. Mesrûk şöyle söylemektedir “Kindeli birisi duhân hakkında ‘Kıyamet günü ortaya çıkacak bir dumandır, münafıkların kulaklarını ve gözlerini alır, müminlere ise bir nezle gibi tesir eder’ demiştir. Biz bu haberden dolayı endişe ettik, İbn Mes'ûd'a gelerek sorduk. İbn Mes'ûd bu esnada bir şeye yaslanarak istirahat ediyordu. Sözüümü işitince öfkelenerek doğruldu ve ‘Bilen söylesin, bilmeyen ise Allah en doğru bilendir desin. Zira bilmiyorum demek de ilimdendir. Allah Tealâ Peygamberine *(Ey Muhammed!) De ki: Bundan (tebliğ görevinden) dolayı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Ben kendiliğinden yükümlülük altına girenlerden değilim.*’ (Sâd 38/86) buyurmuştur. (Duhân meselesi ise) Kureyşliler İslam'ı kabulde ağır davrandılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) *‘Ya Rabbi, Yusuf peygamberin kavmine verdiği yedi kıtlık yılı gibi bunların başına da benzerini vererek bana yardım et’* diyerek beddua etti. Bu beddua üzerine Kureyş'e şiddetli bir kıtlık isabet etti. Öyle ki kıtlık sebebiyle ölü etleri ve kemikleri yediler. Aç olan kişi (açlığı sebebiyle) yerle gök arasında bir duman görüyordu. Bunun üzerine Ebû Süfyân Hz. Peygamber'e gelerek *‘Yâ Muhammed, sen bize akraba ile iyi geçinmeyi emrediyorsun. Kavmin açlıktan helak oldu. Allah'a dua etsen’* dedi. İbn Mes'ûd devamında Duhân sûresinin 10-15 arasındaki âyetlerini okudu. Eğer bu (Kindeli'nin söylediği gibi) ahiret azabı olsaydı, bir defa geldikten sonra kaldırılır mıydı? Müşrikler tekrar şirklerine döndüler. Bu nankörlüklerinin karşılığı olarak da *‘Onları o en şiddetli yakalayışla yakalayacağımız günü hatırla. Şüphesiz biz*

⁸¹⁰ Abdullah b. Amr, Atâ b. Yesâr kendisine Hz. Peygamber'in Tevrat'ta nasıl tarif edildiğini sorunca; “Kur'ân'da yer alan *(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz seni bir şahit, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik*” (Fetih 48/8) Tevrat'ta şu şekilde yer almaktadır. *‘Ey nebi, biz seni bir şahid, müjdeleyici ve koruyucu olarak gönderdik. Sen elbette benim kulum ve rasulümsün. Seni Mütevekkil olarak isimlendirdim. Bu peygamber kötü huylu, katı kalpli, çarşılarda çıgırtkanlık yapan kişi değildir. O kötülüğü kötülük ile defetmez, ancak bağışlar ve mağfiret ile karşılık verir. Allah sapıtmış kavmi Peygamber'in lâ İlâhe İllallah sözüyle irşad etmedikçe Peygamber'inin ruhunu almayacaktır. Allah bu sözle kör gözleri, sağır kulakları ve kapalı kalpleri açacaktır’*” cevabını vermiştir (Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 48/3, Buyû‘, 50). İsnadı muttasıl olup ravileri sika olan bu rivayete ayrıca Ahmed b. Hanbel ve Taberî de yer vermektedir (Ahmed, *el-Müsned*, XI, 193; Taberî, *Tefsîr*, XII, 164).

öcümüzü alırız’ (Duhân 44/16) âyetindeki intikam Bedir günüdür. *‘Azap yakanızı bırakmayacak*’ (Furkân 25/77) âyetindeki azap da Bedir günüdür. (İbn Mes‘ûd, Rûm sûresi 1-3. âyetleri okuyup) bu da gerçekleşti” diyerek cevap vermiştir.⁸¹¹

Bu rivayet Yûsuf, Furkân, Rûm, Sâd ve Duhân sûrelerinde bulunmaktadır. İbn Mes‘ûd’un sözleri içerisinde Yûsuf sûresinden herhangi bir âyet yer almamaktadır. Buhârî, Yûsuf sûresi 23. âyetinin “*Evinde bulunduğu kadın (gönlünü ona kaptırıp) ondan arzuladığı şeyi elde etmek istedi ve kapıları kilitleyerek, ‘Haydi gelsene!’ dedi*” kısmını bâb başlığı yapmış, bâb içerisinde İbn Mes‘ûd’dan Saffât sûresi 12. âyetin (*Hayır, sen (onların hâline) şaştın, onlar ise alay ediyorlar*) kırâatini nakletmektedir. Ardından İbn Mes‘ûd’un bahsi geçen rivayetine yer vermektedir. Ancak burada yer alan metinde, Hz. Peygamber’in yaptığı beddua ve yaşanan kıtlıktan bahsedilip, insanların açlıktan yer ile gök arasında bir duman gördüklerini söylemiştir. Müşriklerin yaşadığı durumu ise, Duhân sûresindeki 10 ve 15. âyetlerdeki “Duhân” kelimesi ile açıklamaktadır.

Buhârî, Yûsuf sûresinde bu rivayete yer vermesi, Hz. Peygamber’in yaptığı duada Hz. Yûsuf’un isminin ve kavminin geçmesiyle alakalı görülebilir. Ancak sûrenin 23. âyetiyle İbn Mes‘ûd’un rivayeti arasındaki ilişkinin tespit edilmesi gerekmektedir. Ebu’l-Esbağ Îsâ b. Sehl (486/1093), Buhârî’nin kırâatine yer verdiği âyetin devamındaki âyetlerin (*Kendilerine öğüt verildiği zaman öğüt almıyorlar. Bir mucize gördükleri vakit da eğlence yerine tutuyorlar* (Saffât 37/13-14), rivayet ile bâb başlığı arasındaki bağlantıyı kurduğunu belirtmektedir. Ona göre Hz. Yûsuf ve kardeşlerinin O’na yaptıkları, Hz. Peygamber’e kavminin yaptıklarına benzemektedir. Kardeşlerinin Hz. Yûsuf’u doğup büyüdüğü yerlerden çıkarıp köle olarak satması, Hz. Peygamber’i vatanından çıkaran Kureyşlilere benzemektedir. Hz. Yusuf kardeşleri kendisine geri dönünce onlara kötü davranmamış, aynı şekilde Hz. Peygamber (s) de Mekke’yi fethedince Mekkelilere kötü davranmamıştır. Kardeşleri

⁸¹¹ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 12/4, 25/5, 30, 38/3, 44/1, 2, 3, 4, 5, 6. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. Ahmed, *el-Müsned*, VII, 180; Müslim, “Sıfâtul-Kıyâmet”, 39; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 45; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 8/4. Tirmizî, rivayet hakkında hasen-sahîh demiştir.

pişman olup döndüğünde Hz. Yûsuf onlara dua etmiş, Hz. Peygamber de yağmur için dua isteyen Ebû Süfyân'ı kırmayıp dua etmiştir.⁸¹²

Buhârî'nin tefsir bölümündeki yöntemi hakkında da fikir veren bu rivayette, peygamberler tarihi, siyer, kırâat, garîbu'l-Kur'ân bilgisi bir arada bulunmaktadır. Ayrıca sahâbenin âyet tefsir ederken farklı âyetler ve merfû rivayetlerden deliller zikrettiğini de göstermektedir. İbn Mes'ûd'un bu rivayeti öncelikle Duhân sûresindeki ilgili âyetlerle ilişkilidir. Ancak İbn Mes'ûd'un zikrettiği âyetler ve Buhârî'nin tekrarlarda gösterdiği incelik ile bu rivayet 5 sûrede yer almaktadır. İbn Sehl'in yorumuyla birlikte rivayetin ilişkili olduğu sûre ve âyet sayısı artmaktadır. Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerin muhtevası, rivayetin tefsir bölümünde zikredildiği sûre ile âyet ve aynı rivayetin tekrar ettiği diğer bölümlerle ilişkili olarak genişlemektedir. Bu durum, onun eserinin inceliklerinden bir tanesidir.

1.3.3.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri

İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserleri, Buhârî'den önce hadis kaynaklarında tefsir bölümü bulunan iki eserdir. Ancak bu eserler, takip edilen yöntem, rivayet sayısı, rivayetlerin türleri gibi yönlerden Buhârî'den farklıdır. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr, tefsir bölümünde ilk dönem tefsir faaliyetini sürdürmüşler, sahâbe ve tâbiînin âyetlere dair kısa açıklamaları ile kelime izahlarını merkeze almışlardır. Saîd b. Mansûr'un eserinde yer alan merfû rivayetlerin sayısı yaklaşık olarak Buhârî'nin tefsir bölümündekiler ile aynı olsa da, isnadların neredeyse yarısı mürseldir. Dolayısıyla Sezgin'in ifade ettiği Buhârî'nin hadis kitabı içerisinde tefsir bölümü oluşumuna öncülük etmesi tespiti bu yönüyle değerini korumaktadır.

Buhârî, merfû rivayetleri derlediği eserinde tekrar yöntemi, muallak rivayetler, lügavî izahlar ve kendi görüşleri ile tefsire dair malzemeyi genişletmiştir. Kendisinden önceki eserlerde benzeri görülmemiş miktarda muttasıl merfû rivayeti tefsir ile ilişkilendirerek aktarmıştır. Tefsir bölümü dışındaki bölümlerde de Kur'ân-sünnet bütünlüğünü ifade eden uygulamalarda bulunmuştur. Buhârî'nin bu yöntemi

⁸¹² İbn Hacer İbn Sehl'in şerhini özetleyerek nakletmektedir. Biz de konumuzu ilgilendiren kısımları öne çıkarmaya çalışarak özetledik. Detaylı bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 365.

ve derlediği rivayetler müstakil kitâbu't-tefsîr oluşturma çabasıdan ziyade tefsir rivayetlerine dair bir bölüm oluşturma gayretini temsil etmektedir.

Buhârî sonrasındaki hadis eserlerinin tefsir bölümünde yer alan rivayetler, büyük ölçüde Buhârî'nin tefsir bölümünde naklettiği rivayetlerdir. Müslim, bu rivayetleri farklı bölümlerde ele alması ve tekrarlara yer vermemesi sebebiyle Buhârî'den ayrılmaktadır. Ancak Tirmizî ve Nesâî, tefsir bölümünde yer verdikleri rivayetlerde Buhârî'yi takip etmişlerdir. Tirmizî ve Nesâî, Buhârî'nin yer vermediği merfû rivayetleri eserlerindeki tefsir bölümlerinde naklederken aslında çoğunlukla âyetin anlaşılmasına dolaylı katkıda bulunan veya sıhhati problemli rivayetleri aktarmaktadırlar. Nesâî, tefsir bölümünde zikredilen merfû rivayet sayısını Buhârî'den sonra en çok artıran ikinci kişidir. Bu sebeplerden dolayı Buhârî, merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümünün en kapsamlı ve ilk örneğini sunmuştur.

Buhârî'nin tefsir bölümünde takip ettiği yöntem sonraki muhaddisler tarafından aynen sürdürülmemiştir. Müslim, Tirmizî ve Nesâî, muallak rivayetler ve lügavî izahlara büyük ölçüde yer vermemişlerdir. Tefsir bölümüne has olmayan bu durum, müelliflerin eserlerini telif ederken takip ettikleri yöntemle alakalıdır. Bâb sistemi ve aynı rivayetin birden fazla âyetin tefsirinde tekrar edilmesi yöntemi ise, özellikle Nesâî, bir miktar Tirmizî tarafından devam ettirilmiştir.

Kronolojik olarak, ilk kitâbu't-tefsîr eserleri ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin arasında yer alan Buhârî, merfû rivayetleri derleme ve tasnif etme çabasının en önemli örneklerinden birisini sunmuştur. Kendi dönemine kadar derlenen tefsire dair rivayet ve bilgileri kullanırken eserinin şartlarını gözeterak hareket etmiştir. Lügavî izahlar ilk dönem müstakil kitâbu't-tefsîrlerinde görülen türdendir. Buhârî, bu tür bilgi ve rivayetlerin tamamını terk etmemiş, uygun gördüğü kaynaklardan lügavî izahları nakletmiş, muallak rivayetlerin de (büyük ölçüde) eserinin farklı yerlerinde muttasıl senedine yer vermiştir. Hadis ehlinin eleştirisine uğrayan müstakil kitâbu't-tefsîrlerden ise nakilde bulunmamıştır.

Buhârî'den sonraki müfessirler, onun merfû rivayetler ile âyetler arasında kurduğu ilintide onu takip etmemişlerdir. Buhârî'nin tefsir kapsamında değerlendirdiği bazı merfû rivayetler Taberî ve İbn Ebû Hâtim tarafından tefsirle

ilintili görülmemiştir.⁸¹³ Bu durum, Buhârî'nin müfessirlerden farklı bir kaygıyla eserini telif etmesinden kaynaklanmış olabilir. Buhârî, tefsire dair sıhhat şartlarına uyan rivayetleri derlerken, müfessirler âyetin tefsiri için başka rivayetleri nakletmişlerdir. Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği tekrarsız 179 merfû rivayetten sadece 125'i Taberî'nin tefsirinde bulunmaktadır. Taberî'nin eseri ile tefsir bölümlerini karşılaştırdığımız bölümde örneklerini sunacağımız bu hususta, özellikle Hz. Peygamber'in namazlarda okuduğu sûre ve âyetler ile ilgili rivayetler dikkat çekmektedir. Örneğin Buhârî'nin rivayetleri tekrar etmesiyle ilgili olarak ele aldığımız Abdullah b. Abbas'ın Hz. Peygamber'in gece ibadetinden bahsettiği rivayette, Hz. Peygamber'in okuduğu âyetler hakkında bilgi bulunmaktadır. Buhârî bu rivayeti Âl-i İmrân sûresi 190-193. âyetlerinin tefsirinde naklederken Taberî'nin eserinde bu rivayet yer almamaktadır.⁸¹⁴

1.3.4. Müslim b. Haccâc'ın (261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh*'i

Hicrî 206 (821-22) yılında Nişâbur'da doğan Müslim b. el-Haccâc, küçük yaşlarda babasının yanında başladığı ilim tahsiline İshâk b. Râhûye ile *el-Muvatta'* ravisi Yahyâ b. Yahyâ'nın yanında devam etmiştir.⁸¹⁵ Dönemin ilim merkezlerine defaatle yolculuk yapan Müslim'in hocaları arasında Buhârî, Saîd b. Mansûr, Osman b. Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel gibi önemli isimler yer almaktadır.⁸¹⁶ Tirmizî, İbn Huzeyme, Ebû Avâne, İbn Ebû Hâtim'in de aralarında bulunduğu birçok öğrencisi kendisinden istifade etmiştir.⁸¹⁷ Hicrî 261 (875) yılında Nişâbur'da vefat eden Müslim'in kendisine sorulan bir hadisi araştırırken vefat ettiği nakledilmektedir.⁸¹⁸

Sahip olduğu hadis bilgisi sebebiyle imâm, hâfız, huccetü'l-İslâm gibi sıfatlarla anılan Müslim, sahîh hadisleri tanıma konusunda dönemin önemli isimleri

⁸¹³ Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği", s. 268, 272, 275.

⁸¹⁴ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/17, 18, 19, 20.

⁸¹⁵ Müslim'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 182- 183; Hatîb, *Târîh*, XV, 121-125; İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, LVIII, 85-95; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ'*, II, 89-92; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 499-507; Zehebî, *Tezkira*, II, 125-126; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 126-128; Kandemir, M. Yaşar, "Müslim b. Haccâc", *DİA*, XXXII, 93-94.

⁸¹⁶ Müslim'in Buhârî'ye verdiği önem hakkında bk. Nevevî, *et-Takrîb*, I, 70; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 490-491. İlim tahsil ettiği hocaları için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 499-504.

⁸¹⁷ Müslim'in öğrencileri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 504-505.

⁸¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 127.

arasında sayılmıştır.⁸¹⁹ En önemli eseri olan *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’i, Buhârî’nin eseriyle birlikte *Sahîhayn* ismiyle anılıp Kur’ân-ı Kerîm’den sonraki en güvenilir iki kaynak olarak kabul edilmiştir.⁸²⁰

İlel ve rical konusunda bilgisiyle de şöhret bulan Müslim’in *el-Câmi‘u’s-Sahîh* dışında *Kitâbu’t-Temyîz*, *Kitâbu’t-Tabakât*, *Kitâbu’l-Kunâ ve’l-Esmâ’*, *el-Münferidât ve’l-Vuhdân* başta olmak üzere pek çok eseri bulunmaktadır.⁸²¹

1.3.4.1. *el-Câmi‘u’s-Sahîh*

Müslim’in *el-Müsned* veya *el-Müsnedü’s-Sahîh* şeklinde isimlendirdiği eseri *el-Câmi‘u’s-Sahîh* veya *Sahîh-i Müslim* ismiyle şöhret bulmuştur. Eserin isminde yer alan müsned kelimesi ile rivayetlerin isnadının Hz. Peygamber’e ulaşması, sahîh ile de sahîh hadisleri kastetmektedir.⁸²² Müslim, 15 senede yazdığı eserindeki rivayetleri 300.000 rivayet içerisinden seçmiş ve hicrî 250 (864) yılında tamamlamıştır.⁸²³

Câmi‘ türünde hazırladığı eserinde 54 kitap, 1329 bâb ve tekrarlarıyla 7581 rivayet bulunmaktadır.⁸²⁴ Bâb başlıkları eserin şârihi Nevevî (676/1277) tarafından konulmuştur.⁸²⁵ Müslim eseri yazdıktan sonra hocası Ebû Zür‘a’ya sunmuş, onun görüşleri doğrultusunda değişiklikler yapmıştır.⁸²⁶ Müslim, kendi eserini şöyle tanıtmaktadır: “Eserde bana göre sahîh olan hadisleri derlemedim, bilakis ulemanın sıhhatinde ittifak ettiği hadisleri kaydettim.”⁸²⁷ Müslim’in sıhhatinde ittifak olan

⁸¹⁹ Müslim hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 182- 183; Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ’*, II, 91-92; Zehebî, *Tezkira*, II, 125-126.

⁸²⁰ Kandemir, M. Yaşar, “Sahîhayn”, *DİA*, XXXV, 527.

⁸²¹ Eserleri hakkında bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 322; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 155-156; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 85, 181, 193; *Tehzîbu’l-Esmâ’*, II, 91; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 194- 195; Zehebî, *Tezkira*, II, 126; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1159, 1399, 1464; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 431-432; Kehhâle, *Mu‘cem*, XII, 232; Sezgin, *Târih*, I, 264-277; Meşhur Hasan Mahmûd Selman, *el-İmâm Müslim b. Haccâc*, s. 122-142.

⁸²² Hatîb, *Târih*, XV, 122; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 156; Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 124.

⁸²³ Zehebî, *Tezkira*, II, 126.

⁸²⁴ Eserde yer alan bâb ve hadis sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Bk. Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 124.

⁸²⁵ Müslim, rivayetleri aslında bâblara göre tasnif etmiş ancak eserin hacmini artırmamak veya başka bir gerekçeyle bâbları zikretmemiştir (Nevevî, *el-Minhâc*, I, 21).

⁸²⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, I, 15.

⁸²⁷ Müslim, “Salât”, 63.

rivayetlerden kastı, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma‘în, Osman b. Ebû Şeybe ve Saîd b. Mansûr’un sıhhatinde icma ettiği rivayetlerdir.⁸²⁸ Müslim eserine hadis usulü eserlerinin ilk örneklerinden sayılan mukaddime ile başlamaktadır. Eserdeki mevkûf ve maktû rivayetler çoğunlukla mukaddime kısmında yer almaktadır.⁸²⁹

Müslim, eserinde ilk olarak son derece güçlü hafızlardan aldığı hadisleri nakletmiş, ardından bu grubu takip eden orta halli ravilerden naklettiği hadislere, ilk gruptan nakledilen rivayetleri desteklemek için yer vermiştir. Tenkide uğramış ravilerin hadislerini eserine almamıştır.⁸³⁰ Müslim’in takip ettiği yöntemde, bir rivayetin farklı senedleri bir arada görülebilir. Bir rivayeti en çok ilgili olduğu bölümde, bütün isnadlarıyla arka arkaya zikreden Müslim, başka bir yerde nadiren tekrar etmektedir.⁸³¹ Müslim, isnadda müphem ravilerin kimliklerine dair kısa bilgiler vermektedir. Tahvil bulunan rivayetlerde bu duruma işaret etmektedir. Farklı isnadlarla aynı veya benzer rivayete yer verdiğinde “mislehû, nahvehû” ifadeleriyle metne işaret etmekle yetinmektedir.⁸³²

Müslim’in eseri, öteden beri Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’i ile mukayese edilmektedir. Muallak hadise yer vermemesi, tertibi ve rivayetlerin farklı tariklerini bir arada sunması yönüyle Müslim’in eseri övülmektedir.⁸³³

1.3.4.2. Tefsir Bölümü

Müslim’in 7 bâb ve 19 rivayetten oluşan kitâbu’t-tefsîr bölümü, 54. kitap olarak *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’in sonunda yer almaktadır. Eserde fezâilu’l-Kur’ân veya kıraât bölümleri bulunmamakla birlikte, salâtü’l-müsâfirîn bölümünde Kur’ân’ın

⁸²⁸ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 221 (Mukaddime). Nevevî, Müslim’in eserine ulemanın ittifak etmediği pek çok hadisi aldığı söylenerek bu sözüne itiraz edilirse; “bu hadislerin Müslim’e göre ulemanın ittifak ettiği hadisler olduğu ve başkasının bu konuda Müslim’i taklit etmesine gerek olmadığı” şeklinde cevap verileceğini belirtmiştir (Nevevî, *el-Minhâc*, IV, 123).

⁸²⁹ Eserde mevkûf 192 rivayet yer almaktadır. İbn Hacer *el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi’l-Müslim mine’l-Mevkûf* isimli eserinde bu rivayetleri toplamıştır (Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 128).

⁸³⁰ Müslim, “Mukaddime”, I, 4-6.

⁸³¹ Müslim, sadece 137 rivayeti başka bölümlerde tekrar etmektedir (Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 126).

⁸³² Eserin özellikleri için bk. Meşhur Hasan, *el-İmâm Müslim b. Haccâc*, s. 151-201.

⁸³³ Eserlerin karşılaştırması için bk. Eren, *Buhârî’nin Sahîh*’i, s. 42-44; Kandemir, M. Yaşar, “Sahîhayn”, *DİA*, XXXV, 528. Buhârî ve Müslim’in eserlerinde yer alan tekrarlara dair bir karşılaştırma için bk. Köten, *Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’deki Hadis Tekrarları*, s. 151-154.

faziletine dair 57, kırâate dair ise 5 rivayet yer almaktadır. Nevevî bu rivayetlerin tamamını, “Kur’ân’ın faziletleri ve Kur’ân ile ilgili meseleler” ve “Kırâatle ilgili meseleler” isimleriyle bâb başlığı oluşturmuştur. Kur’ân’ın faziletlerine dair bâbın ardından herhangi bir rivayete yer vermeden çeşitli isimlerle 18 bâb başlığı daha oluşturmuştur. Dolayısıyla Nevevî, Müslim’in salâtü’l-müsâfirîn içerisinde yer verdiği fezâilu’l-Kur’ân’a dair rivayetleri zımnen bölüm haline dönüştürmüştür.⁸³⁴

Kütüb-i Sitte içerisindeki tefsir bölümlerinden en az hacimli olanı Müslim’e aittir. Abdulaziz Dihlevî (1239/1824), Müslim’in eserini tefsir bölümünün kısa oluşu sebebiyle câmi‘ türünden saymamaktadır.⁸³⁵ Müslim, tefsire dair küçük hacimli bir bölüm oluşturmakla birlikte, diğer kaynakların tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğuna eserinin çeşitli bölümlerinde yer vermiştir.⁸³⁶ Yaptığımız incelemede Buhârî, Tirmizî ve Nesâî’nin eserlerinde yer alan tefsir bölümlerindeki rivayetlerin yaklaşık 300 tanesinin Müslim’in eserinin çeşitli bölümlerinde yer aldığını tespit ettik. Konuyla ilgili yapılan müstakil bir çalışmada ise, *Sahîh-i Müslim*’de yer alan Kur’ân atıflı 169 (tekrarlarıyla 378) rivayet tespit edilmiştir.⁸³⁷ Tespit edilen rivayet sayısı arasındaki farklılığın iki nedeni bulunmaktadır. Güler, *Kütüb-i Sitte*’yi merkeze alarak yaptığı araştırmada Nesâî’nin kitâbu’t-tefsîrinde yer alan rivayetleri dahil etmemiştir.⁸³⁸ Diğer neden ise, “ayeti

⁸³⁴ Nevevî, “Kur’ân’ın faziletleri ve Kur’ân ile ilgili meseleler” bâbının ardından rivayetleri 18 bâb içerisinde bölümlenmiştir. Uzun isimlendirmelerle birçok meseleyi aynı bâb başlığında vermeye çalışmıştır. Sûre ve âyet gruplarının fazileti dışında Kur’ân hafızlığı, Kur’ân öğrenimi ve öğretimi, Hz. Peygamber’in kırâati, ezberi unutmamanın kerahati, Kur’ân okunurken inen sekinet, Kur’ân okunurken ağlamak, Kur’ân’ın yedi harf üzere inişi ve Kur’ân okuma şekilleri konularını bâb isimlerinde zikretmiştir (Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 223-279). “Kırâatle ilgili meseleler” bâbında ise 5 rivayet yer almaktadır (Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 280-284).

⁸³⁵ Osmânî, *Fethü’l-Mülhim bi-Şerhi Sahîhi Müslim*, I, 283.

⁸³⁶ Eserde bulunan tefsire dair rivayetler neredeyse her bölümde yer almaktadır. En çok rivayet içeren bölümler: imân, salât, mesâcid, zekât, fezâilu’s-sahâbe şeklindedir. Tefsire dair rivayet tespit edemediğimiz çoğunlukla küçük hacimli bölümler: tahâret, salâtü’l-istiskâ, kusûf, itikâf, itk, buyû‘, hibât, vasıyye‘, nezr, eyman, ekdiye‘, lukata, sayd ve’z-zebâih, edâhî, şi‘r, rikâk şeklindedir.

⁸³⁷ Nurdane Güler, Müslim’in eserinin çeşitli bölümlerinde yer alan rivayetlerin tefsire dair olanları çeşitli başlıklar altında gruplandırarak incelemiştir. (Güler, Nurdane, *Sahîh-i Müslim’de Yer Alan Kur’ân Atıflı Rivayetler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 89-90, 284).

⁸³⁸ Güler, Buhârî ve Tirmizî’nin tefsir bölümlerindeki rivayetler ile Müslim’in eserindeki rivayetleri karşılaştırmış, Nesâî’nin tefsir bölümünde yer alan rivayetlere dipnotlarda işaret etmekle yetinmiştir. Buhârî ve Tirmizî’nin tefsir bölümünde nakletmedikleri, Nesâî’nin tefsir bölümünde yer verdiği ve

anlamaya doğrudan katkı sağlayan/sağlamayan rivayetler” ayrımında bulunan Güler, Müslim’in çeşitli bölümleri ile diğer kaynakların tefsir bölümünde yer alan bazı rivayetleri araştırmasına dâhil etmemiştir.⁸³⁹

Eserde yer alan tefsir içerikli rivayetlerin tespitindeki diğer bir çaba, Münzirî’nin hazırladığı ihtisarda görülmektedir. Münzirî, tefsir bölümünde Mushaf sırasına göre 37 sûreye açtığı bâblar içerisinde 57 rivayeti bir araya getirmiştir.⁸⁴⁰ Bu rivayetler, Müslim’in tasnifinde tefsir (17), îmân (7), sıfatu’l-kıyâme (7), cennet ve sıfatu na’îmihâ ve ehlihâ (7), tevbe (5), salât (4), salâtu’l-müsâfirîn (2), sıfatu’l-munâfikîn (2), el-cihâd ve’s-siyer (2), ez-zühd ve’r-rekâik (2), fezâilu’s-sahâbe (1) ve ilim (1) bölümlerinde yer almaktadır.

Diğer eserlerde tefsir bölümlerinde yer alan yaklaşık 300 rivayeti Müslim’in tefsir harici bölümlerinde nakletmesi eserini telif ederken takip ettiği yöntem ile alakalıdır. Tekrar sayısı az olan eserde rivayetlerin bütün tariklerini en fazla ilgili gördüğü bölümde zikreden Müslim, eserinin çeşitli bölümlerinde yer verdiği tefsir ile ilgili rivayetleri tefsir bölümünde tekrar etmemektedir. Bu durum, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî’nin tefsir ile alakalı görüp naklettikleri veya diğer bölümlerle birlikte tefsir bölümünde tekrar ettikleri rivayetleri Müslim’in tefsir ile ikinci derecede alakalı gördüğü anlamına gelmektedir.⁸⁴¹

Eserinde mevkûf rivayete yer veren Müslim, lügavî izahları zikretmemiştir. İbn Hacer, Buhârî’de yer alan tefsir rivayetlerinin bir kısmını nakleden Müslim’in özellikle İbn Abbas’ın görüşlerinden oluşan rivayetleri merfû olmadığı için nakletmediğini belirtir.⁸⁴² Rivayetleri bir arada zikrederek başka bölümlerde tekrar etmemesi ve merfû rivayetlerden eserini oluşturma çabası Müslim’in tefsir bölümünün kısa olmasına neden olmuştur.

Müslim’in de eserinde naklettiği rivayetleri dikkate almamıştır (Güler, *Sahîh-i Müslim’de Yer Alan Kur’ân Atıflı Rivayetler*, s. 7, 14).

⁸³⁹ Güler, Buhârî ve Tirmizî’nin tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlerin bir kısmının âyeti anlamaya doğrudan katkı sağlamadığını belirtmektedir (Güler, *Sahîh-i Müslim’de Yer Alan Kur’ân Atıflı Rivayetler*, s. 83-84).

⁸⁴⁰ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, s. 564-580.

⁸⁴¹ Benzer görüşler için bk. Osmânî, *Fethü’l-Mülhim*, I, 284.

⁸⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 743.

1.3.4.2.1. Metodu

Kitâbu't-tefsîr bölümü 19 rivayetten oluşmaktadır. Bu sayı tekrarlar ve tahviller ile 40'a ulaşmaktadır. Müslim, eserin genelinde rivayetlere yer verdiği şekilde tefsir bölümünde de rivayetlerin farklı tarik ve metinlerini arka arkaya zikretmektedir. Tefsir bölümündeki rivayetlerin bir tanesi hariç tamamı mevkûftur. Diğer bölümlerde zikrettiği merfû rivayetleri tefsir bölümünde tekrar etmediği için sadece bir merfû rivayet bulunmaktadır.

Tefsir bölümündeki rivayetlerin tamamının âyetleri açıklamaya yönelik olup Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamayan rivayetlerin bu bölümde yer almadığı görülmektedir. Buradan hareketle Müslim'in rivayetleri tefsir bölümünde ele alırken çok seçici davrandığı yorumu yapılmıştır.⁸⁴³ Ancak bu yorum tefsir bölümünün kısa oluşunu açıklamaya yetmemektedir. Eserin telifinde kullandığı yöntem (tekrarlar bir arada zikretme ve merfû rivayeti merkeze alma), Müslim'in tefsire dair az rivayet aktarmasını zorunlu kılmıştır.

Müslim, tefsir bölümüne Bakara sûresi 58. âyet ile alakalı Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği: *"Benî İsrâîl'e 'Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve 'hutta!' (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım' denildi. Ancak onlar bu sözü değiştirdiler de, kapıdan makatları üzere girerek 'habbetün fi şa're (kılın içinde bir tane) dediler"* rivayeti ile başlamaktadır. Müslim, tefsir bölümündeki bu tek merfû rivayete diğer bölümler içerisinde yer vermemiş ve bu rivayet için tefsir bölümünü uygun görmüştür.⁸⁴⁴

Müslim, rivayetlere yer verirken sûre ve âyetlerin mushaf sırasını gözetmemiştir. Çoğunluğu esbâb-ı nüzûl ve âyetlerin indiği ortama dair bilgilerden oluşan rivayetlerin bölüm içerisinde yer alış sıralaması ile ilgili bir husus tespit edemedik. Nevevî, ilk 12 rivayetin ardından 7 rivayet için 7 bâb oluşturmuştur. Bu bâbların isimlerini, ilgili rivayetlerde yer alan âyetlerden almıştır.⁸⁴⁵ Bu rivayetlerin

⁸⁴³ Güler, *Sahîh-i Müslim'de Yer Alan Kur'ân Atıflı Rivayetler*, s. 84.

⁸⁴⁴ Benzer değerlendirmeler için bk. Güler, *Sahîh-i Müslim'de Yer Alan Kur'ân Atıflı Rivayetler*, s. 279.

⁸⁴⁵ Nevevî'nin oluşturduğu bâblardan sadece bir tanesinde (6. bâb) âyet lafzı dışında isimlendirme bulunmaktadır. Hz. Ömer'in içkinin haram kınışı ile ilgili bilgiler verdiği mevkûf rivayetin

tamamı esbâb-ı nüzûl ile alakalıdır. Nevevî'nin tefsir bölümünün başında yer alan rivayetler için neden bâb oluşturmadığı belli değildir.

1.3.4.2.2. İçindeki Rivayetler

Tefsir bölümünde 7 bâb içerisinde tekrarsız 19 rivayet bulunmaktadır. Bu sayı *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer alan tefsir bölümlerine nispeten az olmakla birlikte bazı özellikler taşımaktadır.

1.3.4.2.2.1. Kaynakları

Müslim, *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te yaklaşık 150 hocasından nakilde bulunmaktadır. Bu isimlerden 40 tanesinin yazılı eseri bulunmaktadır. Kendilerinden en çok nakilde bulunduğu hocalarından Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Muhammed b. Hâtim, Osman b. Ebû Şeybe, Abd b. Humeyd ve Saîd b. Mansûr'un tefsirleri bulunmaktadır.⁸⁴⁶ Müslim, diğer bölümlerde kendilerinden çokça nakilde bulunduğu isimlerden tefsir bölümünde de aynı oranda nakilde bulunmaktadır. İbn Ebû Şeybe'den eserin tamamında 1296 rivayet naklederken tefsir bölümünde 13 rivayet nakletmiştir. Aynı şekilde Ebû Küreyb'den naklettiği 556 rivayetin 4'ü, Abd b. Humeyd'den naklettiği 302 rivayetin ise 3'ü tefsir bölümünde yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle Müslim kitâbu't-tefsîr sahibi hocalardan istifade etmiş, ancak bu hocalarından naklettiği rivayetleri çeşitli bölümler içerisine dahil etmiştir.

Müslim'in hocalarının hocalarından olan Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdullah b. Vehb, Süfyân es-Sevrî gibi bazı isimlerin de kitâbu't-tefsîre dair eserleri bulunmaktadır. Bu hocalarından yaptığı nakiller de eserin geneline yayılmış durumdadır. Kısa olan tefsir bölümünün ilk rivayetinde Muhammed b. Râfi' - Abdürrezzâk - Ma'mer - Hemmâm - Ebû Hüreyre tarikiyle gelen merfû rivayete yer vermiştir. Müslim'in eserinin tamamında Abdürrezzâk'tan gelen rivayetlerin sayısının 409 olduğu dikkate alınırsa, diğer hadis kaynaklarında tefsir bölümünde bulunan Abdürrezzâk rivayetlerinin bir kısmının Müslim'in eserinde farklı bölümlerde yer aldığını söyleyebiliriz.

bulunduğu bâbın ismini "İçkinin haram kılınmasının nüzûlü hakkındaki bâb" şeklinde isimlendirmiştir.

⁸⁴⁶ Müslim'in kendilerinden çokça rivayette bulunduğu isimler ve rivayet sayısı hakkında bk. Tekin, *Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri*, s. 480.

1.3.4.2.2.2. Türleri

Tefsir bölümü, bir rivayet hariç tamamı mevkûf rivayetlerden oluşmaktadır. Sahâbeden nakledilen rivayetler Hz. Âişe (6), İbn Abbas (5), Hz. Ömer (2), İbn Mes'ûd (2), Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdullah ve Ebû Zer'den birer rivayet olmak üzere toplam 18 rivayettir. Bu rivayetlerin çoğunluğu âyetlerle ilgili sorulara cevap veya yaşanan hâdise üzerine saydığımız sahâbîlerce söylenmiştir.

Müslim'in tefsir bölümündeki rivayetlerden hareketle, belirli bir yazılı kaynağının veya rivayet türlerine göre hususî bir tercihinin bulunduğunu söylemek güçtür. Diğer kaynaklarda özellikle Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen tefsir görüşlerinin tamamı dikkate alındığında, Müslim'in bu isimleri tercih etme veya terk etme yoluna gitmediği görülmektedir. Müslim, ulaştığı rivayetlerden hareketle oluşturduğu eserinde tefsire dair rivayetlerin çoğunu diğer bölümlerde zikretmiş ve bu yüzden tefsir bölümünde az sayıda rivayete yer vermiştir.

1.3.4.2.2.3. İsnadları

Müslim, eserinde yer verdiği rivayetlerin tamamını isnadla aktarmıştır. Aynı rivayetin farklı tarik ve metinlerini arka arkaya zikreden Müslim, kimi zaman tahvil ile birden fazla isnadı bir arada zikretmektedir. Tahvil bulunan rivayetlerde lafzın kime ait olduğunu belirtip isnadda yer alan ravilerin kimliklerine dair bilgiler de vermektedir.⁸⁴⁷ Aynı metni ihtiva eden farklı rivayetin isnadını zikrettikten sonra “mislehû” diyerek metni tekrar etmemektedir.⁸⁴⁸

1.3.4.2.2.4. Muhtevası

Tefsir rivayetlerini kategorize etmekte birtakım zorluklar bulunmaktadır. Ele aldığımız bir rivayet, sebab-i nüzûl ile ilgili bir bilgiyi ihtiva ederken aynı şekilde şer'î hükme dair yönü de bulunabilmektedir. Müslim'in tefsir bölümü kısa olduğu için burada yer alan rivayetler üzerinden bu durumu etraflıca tetkik edebiliriz.

⁸⁴⁷ Züheyr b. Harb ve Muhammed İbnü'l-Müsennâ'dan naklettiği rivayette lafzın İbnü'l-Müsennâ'ya ait olduğunu ve aynı isnadda yer alan Abddurrahmân'ın da İbn Mehdî olduğunu belirtmektedir. Tefsir bölümünde isnada dair bu türden incelik çok sayıda bulunmaktadır (Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3, 2, 4, 19, 21, 23, 23, 26, 29).

⁸⁴⁸ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 15.

H. ÂiŖe'nin Nisâ sûresi 3. âyeti⁸⁴⁹ hakkındaki açıklaması, âyetin kimler hakkında indiğini ve âyette yer alan Ŗer'î hükümün nasıl olacağını ifade etmektedir.⁸⁵⁰ “*Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir*”⁸⁵¹ âyeti hakkında Kûfeliler ihtilafa düşmüş ve Saîd b. Cübeyr bu meseleyi İbn Abbas'a sormuş, İbn Abbas da “(bu meselede) inen son âyet budur ve onu herhangi bir Ŗey neshetmedi” diyerek cevaplamıştır. Bu rivayetin ardından İbn Abbas'tan nakledilen ve katilin tevbesi hakkında İbn Cübeyr'in farklı âyetleri delil getirdiğı rivayetlerde Ŗer'î hüküm, nesih, âyetin indiğı yer ve zamana dair bilgiler bir arada bulunmaktadır.⁸⁵² Müslim'in yer verdiğı rivayetteki İbn Abbas'ın nesih yorumu hakkında İbn Hacer, İbn Abbas'ın iki âyetin konusunu bir kabul ederek âyetlerden birisinin neshedildiğini, kimi zaman da iki âyetin konularının farklı olduğunu söylediğini belirtmiştir. İbn Hacer'e göre İbn Abbas'ın bu iki görüşü “Furkân sûresindeki âyetin umûmiliğı, bir müminin kasten adam öldürmesi ile tahsis

⁸⁴⁹ “Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur” (Nisâ 4/3).

⁸⁵⁰ H. ÂiŖe, Nisâ sûresi 3. âyetin, yanında yetim bulunan kiŖi hakkında nâzil olduğunu, yetim kızın malı ve güzelliğı hoşuna giden velinin onunla evlenmek istediğinde mehrini tam vermeyerek adaletten ayrılması sebebiyle âyetin bundan men ettiğini, adalet göstermesi durumunun müstesna olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bu âyetin inişinin ardından halkın H. Peygamber'e kadınlar hakkında sorular sorduğunu ve “*Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir.*” (Nisâ 4/127) âyetinin indiğini belirtmektedir (Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 6). Bu rivayetin ardından gelen rivayetlerde meselenin farklı yönleri yine H. ÂiŖe tarafından açıklanırken, Ŗer'î hüküm, sebep-i nüzûl ve âyetin anlaşılmasına katkı sağlayacak açıklamalar bir arada yer almaktadır (Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 7, 8, 9).

⁸⁵¹ Nisâ 4/93.

⁸⁵² Rivayetlerin tamamını burada zikretmek yerine içerdigi bilgileri aktarmak uygun olacaktır. İbn Abbas, bu âyetin neshedilmediğini söyleyince Saîd b. Cübeyr, Furkan 25/68 âyetini (Onlar, Allah ile beraber başka bir ilâha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar) hatırlatmış, İbn Abbas da bu âyetin Mekke'de müşrikler hakkında indiğini belirtmiştir. Müşrikler bu âyeti duyunca, “İslam'ın bize ne faydası var, biz Allah'a şirk koşmuş, haram kıldığı nefsi öldürmüş ve bütün kötülükleri işlemişiz” demişler, bunun üzerine Furkân sûresi 70. âyeti (Ancak tevbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka...) nazil olmuştur. İbn Abbas, bu âyeti zikredip kişinin İslam'a girip onun hükümlerini öğrendikten sonra başkasını öldürürse o kiŖi için tevbe olmadığını belirtmiştir. İbn Abbas, Müslim'in yer verdiğı diğery rivayette, Furkân sûresi 68. âyetini, Nisâ sûresi 93. âyetinin (Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır) neshettiğini belirtmiştir (Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 16-20).

edilmiştir. Nitekim bir çok selef alimi, ‘nesîh’ kelimesini ‘tahsis’ kavramı yerine kullanıyordu” şeklinde uzlaştırılabilir.⁸⁵³

Müslim, bölüm içerisinde en çok esbâb-ı nüzûl, âyetin indiği ortam ve zamana dair rivayetlere yer vermiştir.⁸⁵⁴ Âyetin anlaşılmasını sağlayacak izahlar, âyetle yer alan şer‘î hükme dair rivayetler sayıca ikinci sırada yer almaktadır.⁸⁵⁵ Kur’ân tarihine dair iki rivayetin yer aldığı tefsir bölümünde, Hz. Âişe’nin bir âyetle ilgili manayı destekleyen rivayeti⁸⁵⁶ ile kırâate dair bir izah bulunmaktadır.⁸⁵⁷ Hz. Peygamber’in vefatına yakın dönemde vahyin arttığını belirten Enes b. Mâlik’in rivayeti, Buhârî ve Nesâî’nin eserlerinde fezâilu’l-Kur’ân bölümlerinde yer alırken Müslim bu rivayeti tefsir bölümünde zikretmiştir.⁸⁵⁸

1.3.4.2.3. Kitâbu’t-Tefsîrler Arasındaki Yeri

Müslim’in tefsir bölümünün *Kütüb-i Sitte* içerisinde en küçük hacimli bölüm olduğu daha önce ifade etmiştik. Eserin tamamındaki yaklaşık 300 rivayet tefsirle ilgili olmasına rağmen Müslim’in rivayetin tariklerini bir arada nakletme yöntemi sebebiyle tefsir dışındaki bölümlerde yer almaktadır. Dolayısıyla *el-Câmi’u’s-Sahîh*, tefsir bölümü küçük hacimli olmakla birlikte, genel itibarıyla *Kütüb-i Sitte*’nin diğer eserlerinde yer alan rivayetlere yakın sayıda tefsir rivayeti ihtiva etmektedir.

Buhârî’nin eserinde yer alan mevkûf rivayetler ve lügavî izahlar ile yalnızca Tirmizî ve Nesâî’nin naklederek tefsire dâhil ettikleri rivayetler, Müslim’in eserinde bulunmamaktadır. Bu durum sıhhat ve merfû rivayet vurgusu ile alakalıdır. Tefsir bölümünde yer alan “Hz. Peygamber’in vefatına yakın dönemde vahyin artması” ile

⁸⁵³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 496.

⁸⁵⁴ Tekrarlarıyla birlikte 23 rivayet bu türdendir.

⁸⁵⁵ Tekrarlarıyla birlikte 14 rivayet bu türdendir.

⁸⁵⁶ Hz. Âişe Hişâm b. Urve’ye: “Ey kız kardeşimin oğlu, onlara Hz. Peygamber’in ashâbına istiğfar etmeleri emredildi, onlar ise sövdüler” demiştir. Hz. Âişe’nin bu görüşüne yer veren Müslim, hangi âyeti tefsir ettiğini belirtmemektedir. Kadı İyâz, Hz. Âişe’nin bu sözü Mısırlıların Hz. Osman ve Şamlıların Hz. Ali aleyhine söylediklerini iştirince söylemiş olabileceğini ve kastettiği emrin Haşr 59/10 âyeti (*Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma. Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin.”*) olduğunu belirtmiştir (Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 15; Kadı İyâz, *Şerhu Sahîhi Müslim* VIII, 583).

⁸⁵⁷ Nisâ 4/50 âyetinin sebab-i nüzûlüne dair bir rivayetin ardından İbn Abbas’ın âyetle yer alan “es-Selame” kelimesini “es-Selâme” şeklinde okuduğu bildirilmektedir (Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 22).

⁸⁵⁸ Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2. Krş. Buhârî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 1; Nesâî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 1.

ilgili rivayet ve Hz. Âişe'nin Haşr sûresi 10. âyet ile alakalı olarak söylediği “Ashâba istiğfar etmekle emronuldukları halde sövdüler” rivayeti, sadece Müslim'in tefsir bölümünde yer almaktadır.

Müslim'in yer verdiği rivayetler ve eserinde takip ettiği yöntem, kitâbu't-tefsîr literatürü ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin değerlendirilmesine ciddi katkılar sunmaktadır. Hadis kaynaklarında tefsir bölümlerine yer veren müellifler, tam bir tefsir hüviyetinde bir bölüm oluşturmak çabasıdan ziyade, eserlerinde gözettileri sıhhat şartlarını taşıyan rivayetler arasından tefsir ile ilgili olanları bir bölüm halinde eserlerine dâhil etmeye çalışmışlardır. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde birbirine yakın sayıda rivayet bulunurken Müslim'in bu kadar az rivayete yer vermesi, müelliflerin takip ettiği yöntemler ile tefsir bölümleri arasındaki ilişkinin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Müslim, rivayetin farklı tariklerini bir arada zikrederek farklı bölümlerde tekrar etmemekte ve eserinde az sayıda mevkûf rivayete yer vermektedir. Bu iki husus tefsir bölümündeki rivayet sayısının az olmasına neden olmuştur.

Müslim, diğer müellifler tarafından tefsir ile alakalı olarak ele alınan rivayetleri farklı bölümlerde zikrederek, bu rivayetlerin alakalı olduğu bölümler hakkında tercihte bulunmuştur. Nitekim diğer eserlerde tefsir ile birlikte farklı bölümlerde tekrar eden rivayetler Müslim'in eserinde yer alıyorsa çoğunlukla diğer müelliflerin tefsir dışında tekrar ettiği bölümlerde yer almaktadır. Örneğin, Buhârî'nin Tefsîr ve Salât bölümlerinde yer verdiği rivayet Müslim'in eserinde sadece Salât bölümünde yer almaktadır.

Tefsir bölümünde çoğunlukla (âyetler hakkında sorulan sorulara sahâbenin verdiği cevaplardan oluşan) mevkûf rivayetlerin yer alması, Kur'ân'ı anlama çabasının Hz. Peygamber'in vefatından sonra da devam ettiğini, ashâbın merfû rivayetleri âyetler ile ilişkilendirerek aktardığını ve bazı âyetler hakkında şahsî görüş bildirdiğini göstermektedir.

Müslim, Buhârî'nin tefsir rivayetleri konusundaki yöntemini devam ettirmemiştir. Eserinde takip ettiği yöntem Buhârî'den farklıdır. Buhârî, muallak rivayetler ve lügavî izahlar ile tefsir bölümünü ilk dönem tefsir faaliyetlerinden

koparmamıştır. Bunu sağlarken de sıhhat şartını gözetmeye çalışmıştır. Müslim ise, bu türden bilgilere eserinde yer vermemiş, Buhârî’den farklı davranmıştır.

Hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümlerinde Buhârî ile başlayan dönüşüm Müslim ile farklı bir yöne evrilse de, merfû rivayetlerden tefsir bölümü oluşturma çabası Tirmizî ve Nesâî tarafından sürdürülmüştür. Ancak Tirmizî ve Nesâî, muallak rivayetler ile lügavî izahlara çok az yer vererek Müslim’in yöntemini takip etmişlerdir.

1.3.5. Tirmizî’nin (279/892) *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’i

Hicrî 209 (824) yılı civarında Tirmiz şehrinde doğmuş, 235 (849-50) yılı civarında ilim tahsiline başlamış ve Horasan, Irak, Hicaz bölgelerini dolaşmıştır.⁸⁵⁹ *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd ile görüşmüş, Buhârî ile birlikte bazı ortak hocalardan istifade etmiştir.⁸⁶⁰ Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybeden Tirmizî, hicrî 279 (892) yılında Tirmiz yakınlarında Buğ köyünde vefat etmiştir.⁸⁶¹

Dönemin önemli âlimlerinden ilim öğrenen Tirmizî, telif ettiği eserler ve sahip olduğu ilim sebebiyle takdir edilmiştir. Buhârî, “Aslında senin benden istifade ettiğinden daha çok ben senden istifade ettim” diyerek Tirmizî’yi övmüştür.⁸⁶² Hadis ilminde imam sayılan Tirmizî, özellikle cerh-ta’dîl ve ilel konularındaki derin bilgisiyle anılmıştır. İbn Hazm onu meçhul saymış, ancak İbn Hazm’ın bu yaklaşımı eleştirilmiştir.⁸⁶³

Tirmizî’nin en önemli eseri, *Kütüb-i Sitte*’den sayılan *el-Câmi‘*’idir. Bu eseri dışında *el-İlelü’l-Kebîr*, *eş-Şemâilu’n-Nebeviyye*, *et-Târîh*, *Kitâbu’z-Zühd*, *Tesmiyetü*

⁸⁵⁹ Tirmizî’nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 153; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 45-46; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 250-253; Zehebî, *Târîh*, VI, 617-621; a.mlf., *Tezkira*, II, 154; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 387-389; Nureddin İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 23-39; Kandemir, M. Yaşar, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 203; Hazîrî, *el-Medhal ilâ Câmi‘i’l-İmâm et-Tirmizî*, s. 17-40.

⁸⁶⁰ Hocaları ve talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 251-252.

⁸⁶¹ Tirmiz şehrinde öldüğü, vefat tarihinin ise 275 yılı olduğu da söylenmiştir. Krş. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 46; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 278; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 253; Zehebî, *Tezkira*, II, 155.

⁸⁶² İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 389.

⁸⁶³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Başaran, Selman, “Tirmizî ve İbn Mâce’yi İbn Hazm’ın Meçhul Olarak Vasıflandırması”, *UÜİFD*, sy. II, c. 2, 1987, s. 19-25.

Ashâbi'n-Nebî ve *el-Esmâ ve'l-Künâ* isimli eserleri bulunmaktadır.⁸⁶⁴ *Câmi*'inin ilel bölümü müstakil bir eser olmamakla birlikte *el-İlelü's-Sağîr* ismiyle anılmıştır.⁸⁶⁵

1.3.5.1. *el-Câmi'u's-Sahîh*

Tirmizî'nin *el-Câmi* 'i, *es-Sünen*, *el-Câmi'u's-Sahîh*, *el-Câmi'u'l-Kebîr* gibi çeşitli isimlerle anılmakla birlikte, daha çok *Sünenü't-Tirmizî* ve *Câmi'u't-Tirmizî* şeklinde tanınmaktadır. İbn Hayr, eserin adını *el-Câmi'u'l-Muhtasar mine's-Süneni an Rasûlillâhi* ve *Ma'rîfetu's-Sahîhi ve'l-Ma'lûli ve mâ aleyhi'l-'Amel* şeklinde belirtmektedir.⁸⁶⁶

Sünenlerdekine benzer şekilde ahkâma dair rivayetlere ağırlık vermesi ve eserine taharet bölümü ile başlaması sebebiyle sünen kabul edilmiştir. *Câmi*'lerde bulunan bütün konuları ihtiva ettiği için de *câmi'* türünden sayılmıştır. İsmiyle ilgili ihtilaf da buradan kaynaklanmaktadır. Tirmizî eserini şöyle tanıtmaktadır: “Kitabımı tasnif ettikten sonra Hicaz, Irak ve Horasan âlimlerine gösterdim, beğendiler, kimin evinde bu kitap varsa onun evinde konuşan bir Peygamber var demektir.”⁸⁶⁷

Tirmizî, eserinde takip ettiği yöntem, oluşturduğu bölüm ve bâblar yönünden hocası Buhârî'den etkilenmiştir. Bu etkiyi daha sonra tefsir bölümünü incelediğimiz yerlerde ele alacağız. Eserde 46 bölüm içerisinde 2496 bâb yer almaktadır. Ahmed Muhammed Şâkir neşrine göre 3956, *Tuhfetü'l-Ahvezî* şerhi ile birlikte basılan nüshada ise 4051 rivayet bulunmaktadır.⁸⁶⁸

Bölüm başlıklarını “ebvâb”, bâb başlıklarını ise genellikle “bâbü mâ câe fî...” şeklinde isimlendirmiştir. Tirmizî, genellikle bir rivayete yer verdikten sonra rivayetin tariklerine ve konuyla ilgili diğer rivayetlere işaret etmektedir. Tekrar eden rivayetlerde çoğunlukla farklı isnada yer vermektedir. Rivayeti en uygun gördüğü

⁸⁶⁴ Eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 326; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 45-46; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 98, 128; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 278; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 559; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 122; Sezgin, *Târîh*, I, 300-310; Nureddin İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 46; Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 203; Şahyar, *Kütüb-i Sitte*, s. 59.

⁸⁶⁵ İbn Receb el-Hanbelî (795/1393) tarafından şerh edilmiştir (*Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Nûreddin İtr, I-II, Dâru'l-Mellâh, Dimaşk 1398/1978).

⁸⁶⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 98. Eserin ismi hakkındaki değerlendirmeler için bk. Nureddin İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 64-66; Çakan, İsmail Lütfi, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 129.

⁸⁶⁷ Zehebî, *Tezkira*, II, 154.

⁸⁶⁸ Çakan, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 129.

bâb içerisinde zikrettikten sonra, farklı bölümlerde aynı rivayete “ve fi’l-bâbi an fulân ve fulân” sözüyle işaret etmektedir.⁸⁶⁹

Tirmizî’nin eserini *Kütüb-i Sitte*’nin diğer eserlerinden ayıran en önemli özellik, rivayetlerin ardından sahâbe, tâbiîn ve fukahânın görüşlerine yer vermesidir.⁸⁷⁰ Bu görüşlere yer vererek ma’mûlun bih olan rivayeti öne çıkarmaya çalışmıştır. Zayıf hadisleri eserine aldığı için eleştirilen Tirmizî, zayıf veya garib rivayetteki kusurları zikrederek konuyla ilgili zayıf hadislere işaret etmektedir. Tirmizî’nin eserini, hadislerin sıhhat durumu ve ahkâma dair izahları sebebiyle Buhârî ve Müslim’in eserlerinden daha faydalı görenler olmuştur.⁸⁷¹

Tirmizî, eserinde yer verdiği veya işaret ettiği rivayetlerin isnadı, ravileri, metinleri ve hükümleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserin son bölümü olan ilel ile birlikte bu değerlendirmeler sırasında kullandığı ıstılahlar, hadis usulü eserlerine temel teşkil edecek niteliktedir.⁸⁷² Kendi dönemine kadar yaygın olan sahîh-zayıf hadis ayırımına hasen hadisi ekleyerek üçlü tasnifi başlatmıştır.⁸⁷³ Eserde sıkça yer verdiği garîb, hasen-sahîh, hasen-garîb, sahîh-hasen-garîb, ceyyîd gibi ıstılahları kimi zaman yaygın anlamlarının dışında kullanmaktadır.⁸⁷⁴

1.3.5.2. Tefsir Bölümü

Tirmizî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*’inin birçok bölümünde tefsirle alakalı rivayetlere yer vermiş, ayrıca tefsîru’l-Kur’ân, fezâilu’l-Kur’ân ve kırâât bölümleri oluşturmuştur. Fezâilu’l-Kur’ân bölümünde 25 bâb ve 52 rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerin büyük çoğunluğu sûre ve âyet gruplarının faziletine dairdir.⁸⁷⁵ Kırâât

⁸⁶⁹ Rivayetleri genellikle iki veya az da olsa üç yerde tekrar etmektedir. Eserde çok nadir de olsa dört farklı bâb içerisinde tekrar edilen rivayetler de bulunmaktadır (Nureddin Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 131-132).

⁸⁷⁰ Makdîsî, *Şurûr*, s. 11, 21.

⁸⁷¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, I, 172.

⁸⁷² Tirmizî sadece bu ıstılahları kullanmakla kalmamış, rivayetlere tatbik etmiştir. Eserindeki kullanımlarının hadis usulü kaynaklarına öncülük etmesiyle ilgili bk. Nureddin Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 329-330.

⁸⁷³ Uğur, Mücteba, “Hasen”, *DİA*, XVI, 374.

⁸⁷⁴ Tirmizî’nin eserinde kullandığı kendisine has bazı ıstılahlar için bk. bk. Nureddin Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 204-278; Hazîrî, *el-Medhal ilâ Câmi ‘i’l-İmâm et-Tirmizî*, s. 101-111.

⁸⁷⁵ Fezâilu’l-Kur’ân bölümündeki bablardan 13 tanesi doğrudan sûre veya âyet gruplarının fazilet hakkındadır. Diğer bâblarda ise, Kur’ân’ın fazileti; Kur’ân okuyan, öğreten, ezberleyen kişilerin

bölümünde ise, çoğunluğu sûrelerin isimlerinden oluşan 11 bâb ve 23 rivayet bulunmaktadır. Bu bölümde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu âyetlerin kırâat şekillerine dairdir.⁸⁷⁶

Hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümlerindeki rivayetlerin bir kısmı Tirmizî'nin eserinde yer almamaktadır. Ancak Buhârî, Müslim ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde zikrettikleri tekrarsız yaklaşık 100 rivayet Tirmizî'nin eserinin tefsir dışındaki bölümlerinde bulunmaktadır.⁸⁷⁷ Tirmizî, diğer müelliflerin tefsirle ilgili gördükleri bazı rivayetleri, tefsirden daha çok başka bölümlerle alakalı görmüştür.

Tirmizî, diğer bölümlerde zikrettiği tefsirle alakalı rivayetlerin bir kısmının ardından kısa izahlarla ilgili sûre/ayete işaret etmektedir. Nesâî'nin tefsir bölümünde yer verdiği bir rivayeti Tirmizî, iman bölümünde zikretmektedir.⁸⁷⁸ Tirmizî, ilgili rivayetin ardından hadisin diğer tarikleri, sıhhati, ravi bilgisi ve hadisin manası ile alakalı tartışmaları değerlendirmiştir. Bu değerlendirmelerin ardından, rivayetin Ebû Hüreyre'den Hicr sûresinin 2. âyeti⁸⁷⁹ ile alakalı nakledildiğini ve "Tevhid ehlinin cehennemde azap gördükten sonra cennete girdiğini gören kafirlerin '*Keşke Müslüman olsaydık*' diyeceklerini" belirtmektedir.⁸⁸⁰ Tirmizî'nin tefsir bölümünde Hicr sûresinin 2. âyeti ile alakalı bir rivayet bulunmamaktadır.⁸⁸¹

faziletleri, Hz. Peygamber'in kırâati; Kur'ân ezberini unutan, Kur'ân okuyup karşılığını insanlardan bekleyen kişilerin akıbeti hakkında rivayetlere yer vermiştir.

⁸⁷⁶ Kırâât bölümünde 9 sûre hakkında bâb oluşturan Tirmizî, kırâat şekillerine dair rivayetlere yer vermiştir. Ardından oluşturduğu dört bâb içerisinde Kur'ân'ın yedi harf üzere inişi, Kur'ân'ın ne kadar sürede hatim edilir, Kur'ân okunan meclise inen sekinet, Kur'ân'ı zikir edinme ile ilgili rivayetleri aktarmıştır.

⁸⁷⁷ Saydığımız eserlerde tefsir bölümünde yer alıp Tirmizî'nin diğer bölümlerde yer verdiği rivayetlerin dağılımı şu şekildedir: salât 11, menâkıb 8, hac 6, fiten 4, fezâilu'l-Kur'ân 3, kıraât 3, zühd 3, sıfatu'l-kıyamet 3, sıfatu cehennem 3, sıfatu'l-cennet 3 ve de'vât 3 rivayet. Diğer 22 bölümde ise 1 veya 2 rivayet bulunmaktadır. Tekrarsız 100 rivayet Tirmizî'nin eserinde 33 bölümde yer almaktadır.

⁸⁷⁸ *Kitâbu'l-Îmân*'ın "Lâ ilâhe illallah diyerek imanlı ölen kişi" bâbında yer alan rivayette, Ubâde b. es-Sâmit ölmek üzere iken Rasûlullah'ın (s) şu hadisini nakleder: "*Kim Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resulü olduğuna iman ederse, Allah ona ateşi haram kılar*" (Tirmizî, "Îmân", 17).

⁸⁷⁹ Hicr 15/2 âyetin meali: "*İnkâr edenler, 'keşke müslüman olsaydık' diye çok arzu edeceklerdir.*"

⁸⁸⁰ Nesâî, bu rivayeti Hicr 15/2 âyetinin tefsirinde nakletmektedir (Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 15/1).

⁸⁸¹ Krş. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 16.

1.3.5.2.1. Metodu

el-Câmi 'u's-Sahîh'in 44. bölümü, 95 bâb ve 420 rivayetten oluşan tefsîru'l-Kur'ân bölümüdür. Tirmizî, Buhârî ve Nesâî gibi sûre ve âyetlere ayrı ayrı bâb oluşturmamış, üçü hariç bütün bâbları doğrudan sûrelere tahsis etmiş ve “min sûreti ...” şeklinde sûre adlarını zikretmiştir.⁸⁸²

Tirmizî, tefsir bölümünün ilk bâbını “Kur'ân'ı kendi re'yi ile tefsir eden kişinin durumu” şeklinde isimlendirip üç rivayete yer vermektedir.⁸⁸³ Tirmizî, bu rivayetlerin ardından ashâbtan ve diğer ilim ehlerinden bazılarının Kur'ân'ı kendi görüşüne göre, bilgisizce tefsir edilmesine şiddetle karşı çıktıklarını belirtmektedir. Mücâhid, Katâde ve diğerlerinin ilim ehli olup Kur'ân'ı kendi arzularına göre bilgisizce tefsir etmediklerini, böyle yapmadıklarına dair rivayetlerin kendilerinden nakledildiğini ifade emektedir. Bu değerlendirmelerin sonunda Katâde'nin “Kur'ân'daki her bir âyet hakkında bir şey(rivayet) işittim” sözünü ve Mücâhid'in “İbn Mes'ûd'un kırâatini okumuş olsaydım İbn Abbas'a birçok meseleyi sorma ihtiyacı hissetmezdim” sözünü nakletmektedir.⁸⁸⁴ Tirmizî, yer verdiği rivayetler, yaptığı açıklamalar ve tâbîinden naklettiği sözler aracılığıyla tefsirin ancak rivayet ile yapılabileceğini ifade etmekte ve bu şekilde tefsir bölümüne zımnen mukaddime oluşturmaktadır.

Tirmizî'nin oluşturduğu bu bâb, Abdürrezzâk'ın *et-Tefsîr*'inin girişini anımsatmaktadır. Zira o da eserinin girişinde, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den naklettiği “*Kim Kur'ân hakkında ilmi olmadan konuşursa, cehennemdeki yerine*

⁸⁸² Tirmizî, tefsir bölümünde Câsiye, Talâk, Mülk, Nuh, Müzzemmil, İnsan, Mürselât, Nebe, Nâziât, İnfitâr, Târik, A'lâ, Beled, Âdiyât, Kâria', Asr, Hümeze, Kureyş, Mâûn, Kâfirûn sûrelerine bâb oluşturmamıştır. Felâk ve Nâs sûrelerini ise *Muavvizeteyn* ismiyle birlikte ele almıştır.

⁸⁸³ Bu başlık altında yer alan rivayetler: İbn Abbas'tan naklen Hz. Peygamber (s) şöyle buyurdu: “*Kim Kur'ân hakkında ilmi olmadan konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.*” Yine İbn Abbas'tan naklen Hz. Peygamber (s) şöyle buyurdu: “*Benden bildikleriniz dışında hadis nakletmekten sakının. Kim bilerek benim adıma yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın. Kim de Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.*” Son rivayet ise, Cündüb b. Abdullah'tan naklen Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: “*Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa, doğruya ulaşsa bile hata etmiştir*” şeklindedir.

⁸⁸⁴ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 1. Tirmizî'nin yer verdiği bu rivayet, İbn Mes'ûd'un kırâatinde Kur'ân'ın tefsirine dair çok sayıda bilgi bulunduğunu göstermektedir (Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, VIII, 227). Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbas'a tefsir hakkında sorular sorup aldığı cevapları kaydettiği nakledilmektedir (Taberî, *Tefsîr*, I, 90).

hazırlansın” rivayetine ve Katâde’nin sözüne yer vermektedir.⁸⁸⁵ Ancak Tirmizî tefsir bölümünde Abdürrezzâk’tan farklı olarak, rivayetleri değerlendirmiş, tercihte bulunmuş ve illetleri hakkında bilgi vermiştir.

Tirmizî, tefsir bölümünün başında oluşturduğu bu bâbın ardından sûre sıralamasına uygun olarak bâbları ve rivayetleri zikretmiştir. Tefsir bölümünün sonunda herhangi bir isim vermeden iki bâb oluşturmuştur. Bu bâblardan ilkinde, daha önce A’râf sûresinin 172. âyeti ile alakalı olarak Ebû Hüreyre’den naklettiği rivayeti farklı isnad ile tekrar etmektedir.⁸⁸⁶

İkinci bâbda ise, Enes b. Mâlik’ten “Yeryüzünün sallantısının kesilmesi için dağların yaratılmasının hikmetini” anlatan rivayete yer vermektedir.⁸⁸⁷ Tirmizî’nin herhangi bir âyet veya sûre ile ilişkilendirmeden naklettiği bu rivayet muhtemelen

⁸⁸⁵ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 252, 255.

⁸⁸⁶ Tirmizî, “Hz. Adem’in yaratılışı, aksırması ve teşmîtin başlangıcı, Hz. Adem’in Dâvûd’a ömründen 60 yıl bağışlaması, ölüm meleği geldiğinde Hz. Adem’in (hatırlayamadığı için) inkar etmesi, bu yüzden soyundan gelenlerin de inkar etmesi, Hz. Adem’in unutması, zürîyetinden gelenlerin de unutması” içerikli uzun rivayeti aktarmaktadır. A’râf sûresi 172. âyetin tefsirinde de bu rivayete yer vermektedir. Tirmizî dışında İbn Ebû Şeybe ve Saîd b. Mansûr bu rivayete eserlerinde yer vermişlerdir (Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 161-162; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 17; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 8, 94). Hâkîm, Tirmizî’nin isnadında yer alan Safvân b. İsâ – Hâris b. Abdurrahmân tarikiyle bu rivayete yer vermiş, Müslim’in Hâris’in rivayetleriyle ihticac ettiğini, Safvân dışında tariklerinin bulunduğunu ancak âlî isnadla nakletmek için bu tariki zikrettiğini belirtmiştir. Ardından sahîh gördüğü tarikleri sıralamıştır. Zehebî de hadisin Müslim’in şartlarına uygun olduğunu belirtmiştir (Hâkîm, *el-Müstedrek*, I, 132).

⁸⁸⁷ Enes b. Mâlik’ten nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: “Allah yeryüzünü yarattığında arz sallanmaya başladı, daha sonra Allah dağları yarattı. Dağları yeryüzüne yerleştirdiğinde arzın sarsıntısı durdu. Melekler dağların ağırlığına şaşırarak ‘Ya Rabbi, yarattıkların arasında dağlardan daha kuvvetli bir şey var mı?’ diye sordular. Allah da ‘Evet, demir var’ buyurdu. Melekler ‘Ya Rabbi, demirden daha kuvvetli bir şey var mı?’ diye sorunca Allah, ‘evet, ateş var’ buyurdu. Melekler, ‘Ya Rabbi, ateşten daha kuvvetli bir şey var mı?’ diye sordular. Allah ‘Evet, su var’ buyurdu. Melekler tekrardan ‘Ya Rabbi, sudan daha kuvvetli bir şey var mı?’ diye sordular. Allah ‘Evet, rüzgar var’ buyurdu. Melekler ‘Ya Rabbi, rüzgardan daha kuvvetli bir şey var mı?’ deyince Allah ‘Evet, sağ elinin verdiğini sol elinin görmediği ademoğlu var’ diye cevap verdi” (Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 95). Enes b. Mâlik’ten bu rivayeti sadece Süleymân b. Ebû Süleymân nakletmiştir. Tirmizî, hadisin garîb olduğunu ve bu tarik dışında merfû olarak bilinmediğini belirtmektedir. Tirmizînin eserinde sadece bu rivayette ismi geçen Süleymân b. Ebû Süleymân hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yahyâ b. Maîn’e sorulduğunda tanımadığını söylemiş, Dârekutnî meçhul olduğunu ve Katâde dışında kimsenin ondan nakilde bulunmadığını belirtmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*’ında kendisine yer vermiştir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 122; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 315; Mizî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XI, 443; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 196-197). Elbânî ve Şuayb el-Arnaut, hadisin isnadını zayıf kabul etmişlerdir (Elbânî, *Zaifu Süneni’t-Tirmizî*, s. 367-68; Ahmed, *el-Müsneid*, IXX, 277 (dipnot 1)).

Nahl sûresi 15. âyetin tefsiridir.⁸⁸⁸ İlk dönem tefsir rivayetleri içerisinde yer almayan bu rivayeti sadece Tirmizî tefsir bölümünde zikretmiştir.⁸⁸⁹ Rivayetin ardından yaptığı açıklamada, “hasen-garîb” olduğunu, bu vecih dışında merfû bir isnadının olmadığını belirtmektedir. Tirmizî, bu iki rivayetin hangi âyetlerle alakalı olduğuna işaret etmemektedir.

İki bâb başlığı ve iki rivayetin tefsir bölümünde, takip ettiği yöntemden farklı olarak yer almasını iki şekilde açıklayabiliriz. Birinci ihtimal Tirmizî, hangi âyetin tefsiri olduğu konusunda kesin kanaate sahip olmadığı için tefsir bölümünün sonunda zikretmiştir. İkinci ihtimal ise, tefsir bölümünde sûre isimleri dışında bâb başlığı oluşturmadığı için (ilk bâb hariç) bu iki rivayete müstakil bâb açmayı uygun görüp Hz. Adem’in yaratılışı ile dağların yaratılışına dair rivayetlere yer vermiştir. İkinci ihtimali güçlendiren husus Tirmizî’nin eserindeki bâbları oluştururken kendisinden istifade ettiği Buhârî’nin, tefsir bölümü dışında tefsire dair rivayetleri çokça zikrettiği bölümlerden olan bed‘ü’l-halk bölümünün Tirmizî’nin eserinde yer almamasıdır.

Tefsir bölümünde âyet ile ilişkili rivayetlere yer verip ardından yaptığı açıklamalarla diğer tariklerine işaret eden Tirmizî, bir rivayetin illetli tariklerini özellikle belirtmektedir. Örneğin Hûd sûresinin 114. âyeti ile ilgili rivayeti zikrederken önce İbn Mes‘ûd’dan nakledilen uzun bir rivayete ve rivayetin diğer tariklerine dair açıklamalara yer vermiştir. Bu rivayetin ardından Abdurrahmân b. Ebû Leylâ’nın Muâz b. Cebel’den naklettiği rivayeti zikreden Tirmizî; senedin muttasıl olmadığını, Abdurrahmân’ın Muâz’ın vefat ettiği tarihte 6 yaşında olduğunu ve rivayetin diğer bir tarikinde Abdurrahmân’ın Hz. Peygamber’den mürsel olarak naklettiğini belirtmektedir.⁸⁹⁰ Senedinde sorun bulunan bu rivayetin ardından İbn Mes‘ûd ve Ebu’l-Yüsr’den gelen iki rivayet daha zikretmektedir. İbn Mes‘ûd’dan nakledilen rivayette âyetin inişine sebep olan kişi meçhul olup bu mesele hakkında

⁸⁸⁸ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezî*, IX, 216. “Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağlar; yolunuzu bulmanız için de nehirler, yollar ve nice işaretler meydana getirdi” (Nahl 16/15) Mukâtil b. Süleymân ve Yahyâ b. Sellâm bu âyetin tefsirinde herhangi bir rivayete yer vermeden kısa bir açıklama yapmaktadırlar (Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 461; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 55). Abdürrezzâk ise bu rivayetin bir benzerini Zeyd b. Eslem’den merfû olarak “Allah, yarattığı her şeyden üstün bir başka şeyi yaratmıştır” rivayetine yer vermiştir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 276).

⁸⁸⁹ Rivayetin yer aldığı kaynaklar için bk. Ahmed, *el-Müsned*, IXX, 276-277 (dipnot 1).

⁸⁹⁰ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 12.

kısa bir bilgi yer alırken, sonraki rivayette hâdisenin faili ve âyetin kendisi hakkında indiği kişi olan Ebu'l-Yüsr, başından geçenleri etraflıca anlatmaktadır. İbn Mes'ûd rivayetini "hasen-sahîh", Ebu'l-Yüsr rivayetini ise "hasen-sahîh-garîb" olarak değerlendiren Tirmizî, Vekî'in son rivayette yer alan Kays b. er-Rebî'i zayıf gördüğünü belirtip diğer tarikine işaret etmektedir. Son olarak bu bahiste Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivayetin daha olduğunu belirtmektedir.

Dört rivayetin tamamı aynı hâdiseye ile ilgilidir. Tirmizî, ilk önce konuyla ilgili meşhur rivayete yer verip farklı tarikleri hakkında detaylı bilgi vermiş; ardından illetli rivayeti zikredip illete işaret etmiştir. İbn Mes'ûd'dan başka bir tarikten nakledilen metni kısa rivayetini zikredip sıhhati hakkında bilgi vermiş ve konuyla ilgili en kapsamlı rivayete (isnadındaki soruna işaret ederek) yer vermiştir. Böylelikle tekrarda bulunmamış, isnad veya metin yönünden katkısı olmayacak Enes b. Mâlik rivayetine de işaret etmekle yetinmiştir.

Tirmizî, tefsir bölümünde isnad ve raviler hakkında değerlendirmelerde bulunup tartışmalardan bahsetmekte, ihtilafı durumlarda tercihinin açıkça ifade etmektedir.⁸⁹¹ Tirmizî, İbn Küreyb'in oğullarından Rişdîn ve kardeşi Muhammed hakkında Buhârî ve Dârimî'nin (255/869) değerlendirmelerini nakletmektedir. İki kardeşi birbirine yakın gören Buhârî Muhammed'i öne çıkarırken, Dârimî de birbirine yakın olduklarını söyleyip Rişdîn'i daha üstün görmektedir. Tirmizî, bu değerlendirmeleri naklettikten sonra Dârimî'nin değerlendirmesini tercih edip, Rişdîn'in İbn Abbas'a ulaştığını ve onu gördüğünü belirtmektedir.⁸⁹²

Sûreleri bâb başlıkları ile ayıran Tirmizî, hakkında rivayete yer vereceği âyetleri belirtmek için Buhârî ve Nesâî gibi alt başlıklar oluşturmamaktadır.

⁸⁹¹ *Tefsîru'l-Kur'ân* bölümünde Abdürrezzâk-Yûnus b. Süleym-Zühri... tarikiyle yer verdiği bir rivayetin ardından aynı manayı ihtiva eden (nahvehu bi ma'nâhu) ikinci bir isnadı zikreder. İkinci isnad Abdürrezzâk-Yûnus b. Süleym-Yûnus b. Yezîd-Zühri... şeklindedir. Tirmizî, her ne kadar birinci isnad ile metni zikretmiş olsa da ikinci isnadın daha sahîh olduğunu belirtir. Ehl-i hadisten bazı isimleri sayarak, onların bu isnadla nakilde bulunduklarını ifade eder (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 24).

⁸⁹² Tûr 52/49 âyeti ve Kâf 50/40 âyeti ile ilgili İbn Abbas'tan naklettiği merfû bir rivayetin ardından "Bu hadis garîbtir, Muhammed b. Fudayl'in Rişdîn b. Küreyb'den naklettiği bu tarik dışında merfû tariki yoktur" açıklamasını yapmaktadır (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 52).

Rivayette âyete işaret yok ise, hangi âyet ile ilgili olduğunu tespit etmek okuyucuya düşmektedir.

1.3.5.2.2. İçindeki Rivayetler

Tirmizî'nin tefsir bölümünde 95 bâb ve 420 rivayet (tekrarsız 317) bulunmaktadır.

1.3.5.2.2.1. Kaynakları

Tirmizî'nin hocalarının bir kısmı yazılı eser sahibidir.⁸⁹³ Eserini oluştururken bu yazılı kaynaklardan ne kadar istifade ettiği ile ilgili henüz yeterli bir bilgi bulunmamaktadır.⁸⁹⁴ Ancak tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin isnadlarından hareketle Tirmizî'nin tefsir kaynaklarını tespit edebiliriz.

Tirmizî'nin tefsir bölümünde kendisinden en çok istifade ettiği kişi Abd b. Humeyd'dir. Tirmizî, eserinde yer alan 150 civarındaki Abd b. Humeyd rivayetinin 109'unu tefsir bölümünde zikretmiştir.⁸⁹⁵ Tirmizî'de Abd b. Humeyd isnadıyla yer alan rivayetlerin 12'si mevkûf olup kalanları merfû iken, Abd b. Humeyd'in tefsirinde az sayıda merfû rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla Tirmizî, Abd b. Humeyd'in tefsirinden daha çok *el-Müsned* ve bu eserden seçtiği rivayetlerden oluşan *el-Müntehab*'ından yararlanmış gözükmektedir.⁸⁹⁶

Tirmizî'nin tefsir bölümünde yararlandığı kitâbu't-tefsîr müelliflerinden bir diğeri, Abdürrezzâk b. Hemmâm'dır. Tirmizî, Abdürrezzâk'ın 27 rivayetine yer vermektedir. Bu rivayetlerin 18'i Abdürrezzâk'ın hocası Ma'mer'den, 9'u diğer hocalarından naklettikleridir. Tirmizî, Abdürrezzâk'ın tefsirine çoğunlukla Abd b. Humeyd aracılığıyla ulaşmıştır.

⁸⁹³ Tirmizî'nin hocaları hakkında bk. Nureddin İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 27-31.

⁸⁹⁴ Makale düzeyinde gerçekleştirilen bir araştırmada, isnadda yer alan ayrıntılardan hareketle bazı tespitler yapılmıştır. Ancak eserin bütününe dair kapsamlı bir çalışmaya henüz ulaşamadık. Krş. Ahathî, Erdinç - Murad, Selvi Raif, "Sünen-i Tirmizî'de "Hüve Hadîsü Fulan" Kavramı Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, 19/35 (Haziran 2017); s. 1-26.

⁸⁹⁵ Abd b. Humeyd'in eserinden günümüze ulaşan kısım, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin kenarına yazılan notlardan oluşmaktadır.

⁸⁹⁶ Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'i özellikle Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin görüşlerinin intikalini sağlayan önemli bir eserdir. Ancak Tirmizî'nin tefsir bölümünde rivayetlerin büyük çoğunluğu Mücâhid veya Katâde'den değil Hz. Peygamber'den nakledilmektedir. Tirmizî, Abd b. Humeyd'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inden ziyade *el-Müsned* veya *el-Müntehab*'ından istifade etmiştir.

Zeyd b. Eslem (136/754), Kelbî (146/763), Süfyân es-Sevrî (161/778), Süfyân b. Uyeyne (198/814), İshâk b. Râhûye (238/853), Amr b. Alî el-Fellâs (249/863), Abdullah b. Vehb (197/813), Yezîd b. Hârûn (206/821) Tirmizî'nin rivayetlerine yer verdiği tefsir müellifi isimlerdendir. Ehl-i hadis tarafından eleştirilmesine rağmen Kelbî'nin bir rivayetine yer vermiş, ardından zayıflığına işaret etmiştir.⁸⁹⁷

1.3.5.2.2.2. Türleri

Tefsîru'l-Kur'ân bölümünde yer alan 420 rivayetin 332'si (tekrarsız 254) Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Tirmizî, merfû rivayet ile birlikte sahâbe ve tâbiîn rivayetlerini de naklederek konuyla ilgili rivayetleri bir araya getirmektedir.⁸⁹⁸ Tefsir bölümünde 88 (tekrarsız 63) mevkûf ve maktû rivayet bulunmaktadır.⁸⁹⁹

Tirmizî'nin bölüm içerisinde naklettiği rivayetlerin kaynağına göre tasnifinde bazı zorluklar bulunmaktadır. Örneğin mevkûf rivayette, bir âyeti tefsir eden sahâbî rivayetin içerisinde Hz. Peygamber'den söz, fiil veya takrir nakletmektedir. Aslında rivayet doğrudan sahâbînin (örneğin İbn Abbas) ilgili âyeti tefsiri iken, Hz. Peygamber'den naklettiği ile merfû-mevkûf iç içe bir durum ortaya çıkmaktadır.⁹⁰⁰ Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin menşei hakkında yapılacak değerlendirmenin bir diğer zorluğu, rivayetlerin ardından Tirmizî'nin yaptığı değerlendirmelerde ortaya çıkmaktadır. Merfû bazı rivayetler, “bu isnad dışında ref' edilmemiştir, ... tariki ile

⁸⁹⁷ Kelbî'nin rivayetini değerlendirirken “İlim ehli onu terk etmiştir, tefsiri vardır” demiş ve ardından Buhârî'nin açıklamalarına yer vermiştir (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6). Tirmizî, Zeyd b. Eslem'in rivayetlerini naklederken ehl-i hadis tarafından zayıf görülen oğlu Abdurrahmân tarikine yer vermemektedir.

⁸⁹⁸ Nitekim eserin ilk bölümünde Katâde ve Mücâhid'in görüşleri Hz. Peygamber'in Kur'ân hakkında re'yi ile konuşmayı yasaklayan rivayetlerini teyit etmek üzere nakledilmiştir (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 1).

⁸⁹⁹ Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada, tefsir bölümünde 2 tane mevkûf, 9 tane maktû türünden rivayetin olduğu belirtilmektedir (Hıdır, Özcan, *Tirmizî'nin Câmiindeki Mevkûf ve Maktû Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 121).

⁹⁰⁰ İbn Abbas, Ahzâb 33/52, Mâide 5/5 ve Ahzâb 33/50 âyetlerini okuyarak Hz. Peygamber'e evlenmesi helal ve haram kılınan kadınlarla ilgili meseleyi izah etmektedir. Bu rivayet İbn Abbas'ın tefsiri olsa da içerisinde Hz. Peygamber'den naklettiği bilgiler bulunmaktadır (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 34).

mevkûf olarak nakledilmiştir” gibi değerlendirmelerle mevkûf olarak nitelendirilmiştir.⁹⁰¹

Tirmizî, tefsir bölümünde çoğunlukla merfû rivayetleri bir araya getirmiştir. Kimi yerlerde doğrudan ashâbın görüşlerine yer vermekle birlikte, merfû görülen rivayetlerin bir kısmının mevkûf olduğuna işaret etmiştir. Eserin genelinde ihtilaflı meselelere dair yorumda bulunan Tirmizî, tefsir bölümünde de bunu sürdürmüş ve herhangi bir rivayet hakkındaki tartışmalara yer verip tercihini ortaya koymuştur. Bundan dolayı tefsir bölümünde tâbiîn neslinin ve fukahânın görüşleri de yer almıştır.

İsrâ sûresinin tefsirinde Hz. Peygamber’den nakledilen İsrâ ve Miraç ile ilgili merfû rivayetleri nakleden Tirmizî, İbn Abbas’ın İsrâ sûresinin 60. âyetindeki⁹⁰² rüya meselesine dair “Buradaki rüya uykuda görülen rüya değil, Hz. Peygamber’in isra gecesi Beyt-i Makdis’e yaptığı yolculukta gözüyle gördüğü şeydir” rivayetine yer vererek merfû rivayetleri desteklemektedir.⁹⁰³

Mevkûf rivayetler bazı örneklerde görüldüğü üzere merfû rivayet ile alakalı olmadan müstakil olarak eserde yer almaktadır. Kur’ân’ın son inen sûresi hakkında Abdullah b. Amr’ın “Son inen sûre Mâide ve Fetih sûreleridir” görüşüne yer veren Tirmizî, isnadı hakkında “hasen-garîb” değerlendirmesi yaptıktan sonra İbn Abbas’tan “Nasr sûresinin son inen sûre olduğu” rivayetini zikretmiştir.⁹⁰⁴

Tirmizî, merfû veya mevkûf rivayetleri desteklemek amacıyla Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Âmir eş-Şa‘bî, Katâde b. Diâme gibi isimlerin re’ylerine genellikle

⁹⁰¹ Bu konudaki örnek rivayetler için bk. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 5, 6, 10, 15, 56, 70. Tefsir rivayetlerinde ref’ olgusunu akla getiren bu meseleyi, birinci bölümün sonunda rivayetler üzerinden değerlendireceğiz.

⁹⁰² “Hani sana, ‘Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır’ demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur’ân’da lânetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını (daha da) artırdı” (İsrâ, 17/60).

⁹⁰³ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 18. İbn Abbas’ın bu görüşüne Buhârî de yer vermiştir. Taberî ise farklı görüşleri bir araya getirmiş ve âyetteki rüyanın Hz. Peygamber’in isrâ yolculuğu ile Beyt-i Makdis’te gördükleri olduğunda icmâ‘ olduğunu belirtmiştir (Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 17/10; Taberî, *Tefsîr*, IXX, 684-689).

⁹⁰⁴ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 6.

rivayetlerin açıklama kısmında yer vermiştir. Bakara sûresinin 115. âyeti hakkında⁹⁰⁵ İbn Ömer'in rivayetini naklettikten sonra Katâde'nin: "Bu âyet Bakara sûresinin 144. âyeti ile neshedilmiştir" sözüne ve Mücâhid'in: "Allah'ın kiblesi oradadır" izahına yer vermiştir.⁹⁰⁶ Aynı şekilde İbn Abbas'ın Hac sûresi 39. âyeti ile ilgili yorumunun ardından Saîd b. Cübeyr'in izahını nakletmektedir.⁹⁰⁷

1.3.5.2.2.3. İsnadları

Tirmizî tefsir bölümünde rivayetlerin neredeyse tamamını isnadıyla aktarmıştır. Muallak olarak "ve fi'l-bâb an..." şeklinde rivayetin diğer tariklere işaret etmesinin dışında bütün rivayetlerin isnadı bulunmaktadır. Onu diğer müelliflerden ayıran en önemli özelliğinin, rivayetler hakkında yaptığı değerlendirmeler olduğunu ifade etmiştik. Bu değerlendirmeler; rivayetin isnadıyla ilgili açıklamalar, zayıf raviler, rivayetin merfû mu mevkûf mu olduğu ile ilgili bilgilerden oluşmaktadır. Tirmizî'nin rivayetlerdeki ref' olgusu ile hakkında söyledikleri, rivayetin aslının merfû olmaması, bazı tariklerden merfû olarak nakledilmesi veya mevkûf görünen rivayetin merfû bir asla dayandığını belirten bilgiler içermektedir.⁹⁰⁸

Tirmizî, isnadında problem bulunan rivayetlerin ardından değerlendirme yaparak ilgili kusura işaret etmektedir.⁹⁰⁹ Daha önce değinildiği üzere Kelbî'nin rivayetini naklettikten sonra isnadının sahîh olmadığını belirterek Kelbî hakkında açıklama yapmaktadır.⁹¹⁰ İsnadında Rişdîn b. Küreyb'in bulunduğu rivayeti naklettikten sonra onun hakkındaki değerlendirmeleri naklederek tercihte

⁹⁰⁵ "Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir" (Bakara 2/115).

⁹⁰⁶ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 2. Bir diğer örnek, Âmir eş-Şa'bi'nin Ahzâb 33/40 âyeti hakkında "Hz. Peygamber'in buluş çağına kadar yaşayan erkek evladı olmadığı" izahıdır. Bu rivayeti, Abdullah b. Ömer'in "Âyet ininceye kadar Zeyd b. Hârise'ye Zeyd b. Muhammed diye hitap ederdik" rivayetinden sonra nakletmektedir (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34).

⁹⁰⁷ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 23.

⁹⁰⁸ Tirmizî'nin yer verdiği bu bilgileri, birinci bölümün sonunda tefsir rivayetlerinde ref' olgusu başlığı altında inceleyeceğiz.

⁹⁰⁹ Tirmizî'nin bazı isnad değerlendirmelerini "fi isnâdihi makâl" ifadesinin ardından yaptığı görülür. Örnekler için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5, 47.

⁹¹⁰ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6.

bulunmaktadır.⁹¹¹ Ebû Cenâb'ın yer aldığı isnadla nakledilen mevkûf rivayete yer veren Tirmizî, isminin Yahyâ b. Ebû Hayye olduğunu ve hadis konusunda pek kuvvetli olmadığını belirtmektedir.⁹¹²

Tirmizî'nin isnad değerlendirmelerinde mürsel ve garib kavramlarında bazı husûsiyetler bulunmaktadır. Mürsel kavramını “tâbiîn neslinden birinin doğrudan Hz. Peygamber'den (s) naklettiği hadis” anlamında kullanan Tirmizî⁹¹³, munkatı‘ hadis anlamında da kullanmıştır. Örneğin İsrâîl - Ebû İshak - Amr b. Şurahbil - Hz. Ömer isnadıyla naklettiği bir rivayetin ardından “bazıları İsrâîl'den mürsel olarak nakledildiğini belirtirler” demektedir. Mürsel kavramını burada munkatı‘ anlamında kullanmıştır⁹¹⁴

Bazı rivayetlerin muttasıl isnadı bulunmasına rağmen, bu tür isnadları zikrettikten sonra mürsel olarak naklinin daha doğru olduğunu ifade etmiştir.⁹¹⁵ Örneğin Ebû Sa'd'ın (Ebû Cafer er-Râzî – er-Rebî‘ b. Enes – Ebu'l-Âliye - Ubeyy b. Ka'b isnadıyla) muttasıl olarak naklettiği merfû bir rivayete yer verip, aynı rivayetin Ubeydullah b. Mûsâ tarafından Ebu'l-Âliye'nin mürseli olarak Hz. Peygamber'den nakledildiğini belirtmektedir. Tirmizî, Ubeydullah'ın tarikinin daha sağlam olduğunu belirtmektedir.⁹¹⁶ Eserinde garîb kavramını farklı anlamlarla kullanan Tirmizî, tefsir bölümünde zayıf rivayet veya rivayetin durumunu ifade etmek amacıyla ferd anlamında kullanmaktadır.⁹¹⁷

⁹¹¹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 52. Tirmizî'nin isnadı hakkında değerlendirme yaptığı rivayetlere örnek olarak Hammâd b. Seleme'nin mevkûf olduğu halde merfû olarak naklettiği rivayet için bk. Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 15. Leys b. Ebû Süleym'in yer aldığı rivayet için bk. Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 16.

⁹¹² Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 63. Yahyâ hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VIII, 267; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 138-139; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 111-112.

⁹¹³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 213. Örneğin, muttasıl bir senedle naklettiği rivayetin ardından, aynı rivayetin İbn Şihâb'dan mürsel olarak nakledildiğini de belirtmektedir (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6, 23, 59).

⁹¹⁴ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6.

⁹¹⁵ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 7, 92.

⁹¹⁶ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 92. Tirmizî Ebû Sa'd'ın isminin Muhammed b. Müyesser olduğunu ifade etmektedir. Buhârî, Ebû Sa'd'ın muhtarib rivayetler naklettiğini belirtmiş ve bu rivayeti zikretmiştir (Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 245).

⁹¹⁷ Örnekler için bk. Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 16, 22, 42, 43, 77. Tirmizî'nin sadece garib diyerek tavsif ettiği rivayetlerin mahiyeti hakkında bk. Akgün, Hüseyin, “Tirmizî'nin Kullandığı ‘Hadisun Garîbun’ Kavramı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 17, sy. 3, 2017, s. 107-124.

Tirmizî'nin eserinde yer verdiği rivayetler arasında isnadında “an racül, an racül lem yüsemmihi, an racül min ehli Mısır, ennehû semi'a racülen min sekîf ennehû yuhaddisu an raculin min kinâne” gibi meçhul şahıslar vardır.⁹¹⁸ Rivayetleri değerlendirdiği kısımda ise “ruviye an ba'zi ehli'l-ilim” gibi bazı açıklamalara yer vermektedir.⁹¹⁹

Tefsir bölümünde zayıf rivayetlere yer veren Tirmizî, bu rivayetlerden bir kısmının farklı tarikleri olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Hz. Ali'den Ebu'l-Bahterî tarihiyle nakledilen rivayete yer veren Tirmizî, bu rivayetin Hz. Ali'den nakledilen tarihinin hasen-garib olduğunu, İbn Abbas ve Ebû Hüreyre'den de nakledildiğini belirtmektedir. Tirmizî, zayıf olan bu rivayetteki Ebu'l-Bahterî'nin Hz. Ali'yi görmediğini, hac bölümünde naklettiği bir rivayetin ardından belirtmektedir⁹²⁰

İsnadında kopukluk bulunan rivayete yer veren Tirmizî, rivayetin başka bir isnadı bulunmuyor ise genellikle garîb lafzını kullanarak açıklama yapmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Hüreyre'den naklettiği merfû bir rivayete yer verip, rivayetin garîb olduğunu ve Hasan'ın Ebû Hüreyre'yi görmediğini belirtmektedir.⁹²¹

Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerden mevzû olarak nitelendirilen bir rivayet bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzî, Tirmizî'nin “Bu hadis garibtir, sadece bu tarikte biliyoruz, bazı ilim ehlinde bu şekilde nakledildi” diyerek isnadındaki kusura işaret ettiği bir rivayeti⁹²² uydurma görmüştür. İbnü'l-Cevzî, rivayetin isnadları hakkında bilgi verdikten sonra bu sözün Amr b. Kays el-Mülâî'ye (146/763) ait olduğunu belirtmiştir.⁹²³ Tirmizî'nin bu rivayeti naklettiği Mus'ab b. Sellâm et-Temîmî'yi Buhârî, rivayetleri aldığı kişileri karıştıran birisi olarak tanıtmış ve bu rivayeti örnek

⁹¹⁸ Örnekler için bk. Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 5, 9, 11, 36, 38. Tirmizî bu rivayetlerin çoğu hakkında garîb değerlendirmesinde bulunmuştur.

⁹¹⁹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 16.

⁹²⁰ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6, “Hac”, 5.

⁹²¹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 57.

⁹²² Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s) “*Müminin firasetinden sakının, zira o Allah'ın nuru ile bakar*” buyurdu. Hz. Peygamber (s) ardından “*Şüphesiz bunda düşünüp görebilen kimseler için ibretler vardır*” (Hicr 15/75) âyetini okudu (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 16).

⁹²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 145-148. Amr b. Kays'tan nakledilen rivayette Hicr sûresindeki âyet bulunmamaktadır. İbnü'l-Cevzî, rivayetin nakledildiği dört tarikteki mecrûh raviler hakkında bilgi vermektedir.

olarak zikretmiştir.⁹²⁴ Suyûtî ve İbn Arrâk (963/1556) ise, İbnü'l-Cevzî'nin zikretmediği mütâbîlerinin ve aynı manayı ifade eden başka bir hadisin bulunduğunu belirterek rivayetin hasen-sahih ve hasen olduğunu belirtmişlerdir.⁹²⁵

1.3.5.2.2.4. Muhtevası

Tirmizî, Hz. Peygamber'den nakledilen doğrudan veya dolaylı olarak tefsir kapsamında değerlendirilebilecek rivayetlerle tefsir bölümünü oluşturmuştur. Bu rivayetlerin yanında özellikle İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'un tefsirle ilgili görüşlerine ve tâbiîn neslinden bazı nakillere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in doğrudan âyeti tefsir ettiği rivayetler; bir âyeti okuyup tefsir etmesi⁹²⁶, bir sözünün ardından ilgili âyeti okuması⁹²⁷ ve ashâbın Kur'ân ile ilgili sorularına verdiği cevaplardan oluşmaktadır.⁹²⁸ Bu tür rivayetler, birçok eserde tekrar edilen türlerden tefsir örnekleridir.

Buhârî, Müslim ve Nesâî'nin çeşitli bölümlerde ele aldığı 20 kadar rivayet, Tirmizî tarafından tefsîru'l-Kur'ân bölümünde zikredilmiştir.⁹²⁹ Aynı muhaddislerin tefsir bölümünde yer verdiği yaklaşık 100 rivayet, Tirmizî'nin diğer bölümlerinde bulunmasına rağmen tefsir bölümünde yer almamaktadır. Bu durum, müelliflerin eserlerinde takip ettikleri yöntem ve rivayetleri ilgili gördükleri bölümlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

⁹²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 354. Ayrıca bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 28; Zehebî, *Mizân*, IV, 120.

⁹²⁵ Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnû'a*, II, 278-279; İbn Arrâk, *Tenzîhu's-Şerî'a*, II, 305-306.

⁹²⁶ Hz. Peygamber'in âyet okuyup tefsir etmesine dair örnekler için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9, 37.

⁹²⁷ Hz. Peygamber'in bir şeyler söyleyip ardından âyet okuduğu rivayetler için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4, 38, 40.

⁹²⁸ Sahâbenin sorularına örnekler için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3, 6, 10, 11, 18.

⁹²⁹ Tirmizî, diğer eserlerde özellikle cihad, siyer, menâkıb ve fezâilu's-sahâbe bölümlerinde yer alan bazı rivayetleri tefsir bölümünde zikretmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber'in Bedir günü yaptığı dua ve ardından inen âyet ile ilgili rivayet diğer kaynaklarda cihad, siyer, amelü'l-yevm gibi bölümlerde nakledilirken Tirmizî, aynı rivayete Enfâl 8/9 âyetinin sebep-i nüzûlünde yer vermiştir (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9. Krş. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 75 (Kitâbu'd-Duâ); Müslim, "Cihâd", 58, Nesâî, "Ehâdisü'l-Enbîyâ", 36, "Amelü'l-Yevm", 192).

Rivayetlerin muhtevasına baktığımızda Kur'ân tarihi⁹³⁰, esbâb-ı nüzûl⁹³¹, âyetin indiği ortama dair tarihî bilgi⁹³², Kur'ân'ın fazileti⁹³³, lügavî izahlar⁹³⁴, şer'î hüküm⁹³⁵ ve neshe⁹³⁶ dair örnekler bulunmaktadır. Muhteva açısından en çok esbâb-ı nüzûle dair bilgi veren rivayetler eserde yer almıştır.⁹³⁷ Tirmizî, eserini oluştururken hocası Buhârî'den birçok yönden etkileneşine rağmen, tefsîru'l-Kur'ân bölümünde lügavî izahlara çok az yer vermiştir.

Tirmizî'nin Hasan-ı Basrî-Semure tarikiyle Hz. Peygamber'den naklettiği *“Havva hamile kalınca şeytan ona musallat oldu. Havva'nın çocuğı yaşamıyordu. Şeytan, ‘doğacak çocuğına Abdulhâris ismini ver’ dedi. Havva da Abdulhâris ismini koydu ve çocuk yaşadı. Bu şeytanın ilhamı ve vesvesesidir.”* şeklindeki rivayetin merfû hadis olup olmadığı konusu ihtilaflıdır. Tirmizî *“Bu hadis hasen garibtir. Ömer b. İbrahim-Katâde tariki dışında merfû nakledilmemektedir, bazıları Abdussamed'den merfû olmaksızın nakletmektedir”* demiştir.⁹³⁸ İbn Kesîr, bu rivayetin merfû olmadığını, Ka'bu'l-Ahbâr veya Vehb b. Münebbih gibi İsrâîlî bilgilere vâkıf kişilerden nakledildiğini belirtmektedir.⁹³⁹

⁹³⁰ Kur'ân'ın son inen âyeti ve sûresi, Kur'ân'ın cem edilmesi ve çoğaltılması gibi meselelere dair rivayetler yer almaktadır. Örnekler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 5, 6, 10.

⁹³¹ Tefsir bölümünün neredeyse her bâbında esbâb-ı nüzûl ile ilgili rivayetler bulunmaktadır. Örnekler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 3, 4, 5, 6, 10, 33, 39, 54, 58.

⁹³² Esbâb-ı nüzûl ile ilgili rivayetlerde de bazı tarihî bilgiler bulunmaktadır. Âyetin indiği ortam ve sonrasında yaşananlara dair bilgiler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 9.

⁹³³ Tirmizî, eserinde fezâilu'l-Kur'ân bölümü oluşturduğu için bu tür rivayetler az sayıdadır. Örnekler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 56, 73.

⁹³⁴ Az sayıdaki lügavî izahlar için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 3, 16, 68. Bu rivayetler Mücâhid b. Cebr, (Tirmizî'nin ifadesiyle) ilim ehlinden bazı kişiler ve Hz. Peygamber'den nakledilmektedir.

⁹³⁵ Âyetin içerdiği hükümlere dair örnekler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 3, 9, 17.

⁹³⁶ Neshe dair az sayıdaki rivayetler için bk. Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 3, 5, 58.

⁹³⁷ Yaklaşık 70 civarında tekrarsız rivayet esbâb-ı nüzûl ile ilgilidir.

⁹³⁸ Tirmizî, *“Tefsîru'l-Kur'ân”*, 8.

⁹³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 527. İbn Kesîr, bu rivayetin isnadında yer alan Hasan-ı Basrî'nin A'râf sûresi 190. âyeti ile kastedilenlerin Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu söylediğini belirtmektedir. Dolayısıyla Hasan-ı Basrî, merfû rivayetin hilafına açıklama yapmaktadır. İbn Kesîr'e göre mevkuû olan rivayet ehl-i kitaptan nakledilmektedir. Rivayeti Hâkim sahih görürken, Zehebî münker olduğunu belirtmektedir (Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 594; Zehebî, *Mizân*, III, 179).

1.3.5.2.3. Kitâbu't-Tefsîrler Arasındaki Yeri

Tirmizî, tefsîru'l-Kur'ân bölümünde Hz. Peygamber'den nakledilen tefsire dair rivayetleri derlemeye çalışmıştır. Bölüm içerisinde tekrarsız 254 rivayet Hz. Peygamber'den, tekrarsız 63 rivayet sahâbe ve tâbiînden olmak üzere toplam 317 rivayet (tekrarlarla 420) bulunmaktadır. Tirmizî, müstakil bir tefsir yazmak çabası gütmemiştir. Âyetler hakkında çoğunlukla bir rivayete yer verip, o rivayet dışında âyetle ilgili haricî bir değerlendirme yapmamıştır.

Tirmizî, eserinin tamamında isnad veya metindeki kusurlara işaret ederek rivayetleri değerlendirmiştir. Takip ettiği yöntem sebebiyle övülen Tirmizî, Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartları gereği eserlerinde zikretmedikleri tefsire dair birçok rivayeti eserinde zikredip değerlendirmede bulunmuştur. Dolayısıyla Buhârî ve Müslim'in bu tür rivayetleri eserlerine almamakla, rivayetler hakkında olumsuz kanaatlerini ortaya koyduklarını söyleyebiliriz. Tirmizî ise *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinde yer almayan rivayetlerden tefsir bölümünde yer verdiklerinde (teferrüd ettiği rivayetlerde) yaptığı değerlendirmeler ile kanaatini belirtmiştir. Tirmizî'nin tefsir bölümü bu yönüyle tefsir rivayetlerinin zikredilerek açık bir şekilde değerlendirildiği ilk ve en önemli örnektir.

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde rivayetlerin çoğu sahâbe ve tâbiîn neslinden nakledilen âyetler hakkında kısa açıklama ve kelime izahları şeklindedir. Buhârî ile birlikte tefsire dair merfû rivayetleri bir araya getirip öne çıkarma çabası Tirmizî tarafından da sürdürülmüştür. Tirmizî'nin tefsir bölümünde mevkûf ve maktû türünden rivayetler, Buhârî ve Nesâî'nin eserlerine nispetle daha az yer bulmuştur.

Tirmizî, Abdürrezzâk'ın eserinde yer alan girişe benzer bir bâb ile tefsir bölümüne başlamıştır. Kur'ân'ın tefsirinde rivayetin önemini ortaya koyduğu bu bölümün ardından isnadlı bilgilerle bölümü oluşturmuştur. Daha sonraki dönemlerde başta Taberî olmak üzere birçok müfessir benzeri girişler oluşturarak eserlerini telif etmişlerdir.

1.3.6. Nesâî'nin (303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı

Nesâî, hicrî 215 (830) yılında Horasan yakınlarındaki Nesâ'da doğmuştur.⁹⁴⁰ İlk tahsiline 15 yaşında iken Kuteybe b. Saîd'e öğrenci olarak başlamış, yaşadığı dönemin önemli ilim merkezlerine yolculuk yapıp birçok kişiden ilim tahsil etmiştir.⁹⁴¹ Mısır'a yerleşen Nesâî, ömrünün çoğunu burada geçirmiş ve eserlerinin büyük bir kısmını burada yazmıştır. Hac için yola çıktığında Şam'a uğramış, kendisinden Muaviye'nin fazileti hakkındaki rivayetleri toplaması istenmiş, bu isteğe olumsuz cevap verdiği için Muaviye taraftarlarınca dövülmüştür.⁹⁴² Bu hâdiseden sonra Mekke'ye doğru yola çıkmış ve yolculuğu esnasında hicrî 303 (915) yılında Filistin'in Remle şehrinde vefat etmiştir.⁹⁴³

Güçlü hafızası, hadisın illetlerine vukufiyeti, rical ilmindeki derin bilgisi ve âlî isnadlara sahip olması nedeniyle çeşitli beldelerden ilim talipleri ondan istifade etmek için yolculuk yapmıştır. Ukaylî, Tahâvî, Taberânî gibi döneminin önemli isimleri kendisinden ilim tahsil etmiştir.⁹⁴⁴ Raviler hakkındaki değerlendirmeleri Buhârî ve Ebû Zür'a seviyesinde kabul edilen Nesâî, “şeyhu'l-İslâm, el-hucce fi'l-

⁹⁴⁰ Nesâî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, LXXI, 170-177, İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 77-78; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 328-340; Zehebî, *Siyer*, XI, 79-84; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 36-39; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 12-17 (Mukaddime); Kandemir, M. Yaşar, “Nesâî”, *DİA*, XXXII, 563-565.

⁹⁴¹ Nesâî, çok sayıda hocaları hakkında *Mu'cem* isimli eserini oluşturmuştur. Kandemir, “Nesâî”, *DİA*, XXXII, 565. İlim tahsil ettiği hocaları için bk. Zehebî, *Siyer*, XI, 79-80.

⁹⁴² Nesâî'nin Muâviye hakkında: “‘Allah'ım onun karnını doyurma’ hadisinden başka bir şey bilmiyorum” dediği nakledilmektedir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 338). Dımaşk halkının Hz. Ali'den yüz çevirdiklerini görünce *Hasâisu Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* isimli eseri yazmış ve bu sebeple Şiilikle itham edilmiştir. Daha sonra ashâbın geneline dair müstakil bir eser yazdığı bildirilmektedir (Zehebî, *Siyer*, XI, 81). Bu eser matbûdur (Nesâî, *Fezâilu's-Sahâbe*, thk. Fârûk Hamâde, Dâru'l-Beyzâ, by. 1984) Şiilik ithamı hakkındaki değerlendirmeler için bk. Aba, Veli, “Nesâî'nin (303/915) Şiilikle İthamı”, *ÇÜİFD*, c. 18, s. 1, 2018, s. 167-191.

⁹⁴³ Nesâî'nin Remle'de vefat edip Beytül-Makdis'te defnedildiği yahut Remle'de vefat edip Mekke'ye götürülüp defnedildiği ile ilgili ihtilaf bulunmaktadır (İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 78).

⁹⁴⁴ Kendisinden nakilde bulunan talebeleri için bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 329-333.

cerh ve't-ta'dîl" gibi sıfatlarla anılmıştır.⁹⁴⁵ Cerh-ta'dîl konusunda müteşeddîd âlimler arasında sayılan Nesâî, bu vasfını özellikle cerh konusunda göstermiştir.⁹⁴⁶

Nesâî'nin *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn, Hasâisu Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib, Fezâilu's-Sahâbe, el-Cerh ve't-Ta'dîl, el-Esmâ ve'l-Künâ, es-Sünenü'l-Kübrâ* ve bu eserden seçerek oluşturduğu *es-Sünenü's-Suğrâ* başta olmak üzere telif ettiği birçok eseri bulunmaktadır.⁹⁴⁷ *es-Sünenü'l-Kübrâ* ve *es-Sünenü's-Suğrâ*'dan bazı bölümler ayrı basılmıştır.⁹⁴⁸

Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* adını verdiği, 82 kitap ve 11770 hadisten meydana gelen eserini Remle emîrine takdim etmiş, emîr bu hacimli çalışmadaki bütün hadislerin sahîh olmadığını öğrenince, Nesâî'den sahîh hadisleri ayrı bir kitapta toplamasını istemiş, Nesâî de *es-Sünenü's-Suğrâ* veya *el-Müctebâ* ismiyle şöhret bulan eserini hazırlamıştır.⁹⁴⁹ *Kütüb-i Sitte* arasında Nesâî'nin *Sünen*'i denildiğinde 52 bölüm ve 5758 (5761) rivayetten oluşan *es-Sünenü's-Suğrâ* isimli eseri kastedilmektedir.⁹⁵⁰ Nesâî, diğer sünen musanniflerine göre ravileri daha titiz araştırdığı için övülmüştür.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, XI, 83. Cerh-ta'dîl kaynaklarında Nesâî'nin birçok ravi hakkında değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. Konu hakkında yapılan çalışmada, Nesâî'nin kendileri hakkında görüş bildirdiği ravi sayısı 2176 olarak belirtilmiştir (Kâsım Ali Sa'd, *Menhecü'l-İmâm Ebî Abdurrahman en-Nesâî*, I, 9).

⁹⁴⁶ Kâsım Ali Sa'd, *Menhecü'l-İmâm Ebî Abdurrahman en-Nesâî*, V, 2321.

⁹⁴⁷ Nesâî'nin eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 93-98, 122, 177; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 81, 706, II, 1006, 1172, 1409, 1684-5, 1833; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 171; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 56; Sezgin, *Târîh*, I, 327-330; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 17-21 (Mukaddime); Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 564-565.

⁹⁴⁸ *Kitâbu't-tefsîr, fezâ'ilü'l-Kur'ân, tehzîbü kitâbi'l-isti'âze, işretü'n-nisâ, kitâbü'n-nu'ût* isimli kitaplar, *es-Sünenü'l-Kübrâ* ve *es-Sünenü's-Suğrâ*'da yer alan bölümlerden müstakil oluşturulan eserlerdendir. Ayrıca, müstakil birer eser olduğu halde *Hasâisu Ali, Kitâbu'l-Cum'a, Menâsiku'l-Hac* gibi eserlerdeki rivayetler *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da bulunmaktadır. Bu durum eserlerin bir kısmının müstakil olup olmadığı ile ilgili tartışmaları doğurmuştur. Tartışmalar için bk. Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 17-18 (Mukaddime); Kandemir, "Nesâî", *DİA*, XXXII, 564-565.

⁹⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, XI, 81; Kandemir, M. Yaşar, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 147. Eser, *Müctenâ* şeklinde de telaffuz edilmektedir. Her iki kelime de (seçmek/olgun meyveyi toplamak) yakın anlamlara gelmektedir (Abdulaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, *Büstânu'l-Muhaddisîn*, s. 200).

⁹⁵⁰ Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 147. Eserin Nesâî tarafından seçilmediği, talebesi İbnü's-Sünnî tarafından derlendiği ile ilgili görüşler bulunmaktadır. Tartışmalar için bk. Zehebî, *Siyer*, XI, 81; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 22-32 (Mukaddime).

⁹⁵¹ Nesâî'nin rical konusundaki şartlarının Buhârî ve Müslim'den daha ağır olduğu yorumu yapılmıştır (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 172; Zehebî, *Siyer*, XI, 82).

1.3.6.1. *es-Sünenü'l-Kübrâ*

Nesâî, *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında en son vefat edenidir. Sahip olduğu hadis, rical, ilel ve fıkıh bilgisi sebebiyle onun eseri, diğer eserlerde bulunan birçok özelliği barındırmaktadır.⁹⁵² Buhârî ve Müslim'in eserlerinin özelliklerini bir araya getiren Nesâî, bununla birlikte hadislerin illetlerini de belirtmektedir.⁹⁵³ Nesâî'nin *es-Sünenü's-Suğrâ* isimli eseri, *es-Sünenü'l-Kübrâ*'yı gölgede bırakmış ve daha çok yaygınlık kazanmıştır. İki eserin kıyas edilirken genellikle rivayetlerin sıhhati öne çıkarılmakta ve *es-Sünenü's-Suğrâ*'nın daha az zayıf rivayeti içerdiği belirtilmektedir. Ancak Nesâî, sıhhat durumlarına göre rivayetleri ayırarak yeni bir eser oluşturmakla birlikte, bölüm ve bâb başlıkları ile ilgili de tasarrufta bulunmuştur. Zira *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da yer aldığı halde *es-Sünenü's-Suğrâ*'da yer almayan bazı bölümler bulunmaktadır.⁹⁵⁴ Rivayetlerin büyük çoğunluğunda sıhhat ile ilgili kusurun bulunmadığı kitâbu't-tefsîr de bu bölümlerden birisidir.⁹⁵⁵

Nesâî'nin eserinde, rivayetleri tasnif şekli, ihtilaflardan bahsedışı, isnad veya metindeki kusurları belirtmesi, ahkâma dair yorumları, ravilerin kimlikleri ve dereceleri hakkındaki ifadeleri dikkat çekmektedir. Tirmizî kadar olmasa da illetli gördüğü rivayetler hakkında kısa değerlendirmeler yapmıştır.⁹⁵⁶

Ahkâma dair rivayetlerin ve bölümlerin ön plana çıktığı eser sünen türündendir. Nesâî, kendisinden önceki hadis kaynaklarında yer almayan bazı yeni bölümler oluşturmuştur. Bu bölümlerdeki rivayetlerin bir kısmı önceki eserlerde farklı isimlerle anılan bölümlerde yer alsa da, bazı bölüm başlıkları ilk defa Nesâî

⁹⁵² Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimler ve Hadis İstılahları*, s. 90.

⁹⁵³ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 114.

⁹⁵⁴ Kitâbu'l-i'tikâf, kitâbu't-tefsîr, kitâbu'l-fezâ'ilu'l-Kur'ân başta olmak üzere 21 bölüm *es-Sünenü's-Suğrâ*'da yer almamaktadır. Kitâbu'l-îmân ve kitâbu's-sulh bölümleri ise, *es-Sünenü's-Suğrâ*'da bulunup *es-Sünenü'l-Kübrâ* içerisinde yer almamaktadır (Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 30-31 (Mukaddime)).

⁹⁵⁵ Çalışmamızda tefsir bölümünü inceleyeceğimiz için atıflarımız *es-Sünenü'l-Kübrâ*'ya olacaktır. Bu yüzden *es-Sünenü's-Suğrâ*'dan yapacağımız atıflarda eserin ismini ayrıca belirteceğiz. Nesâî'nin bu iki eserinin kıyası için bk. Nesâî, *Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle*, I, 73-76 (Mukaddime).

⁹⁵⁶ İsnadla ilgili değerlendirmelerinde mürsel, ceyyid, sahîh, sâlih gibi kavramları kullanmıştır. Örnekler için bk. Nesâî, "Salât", 70, "Mesâcid", 367, "Kazâ", 31, "Recm", 28, "Kasâme", 41.

tarafından oluşturulmuştur.⁹⁵⁷ Kitâbu't-tefsîr bölümünün de yer aldığı *es-Sünenü'l-Kübrâ* 82 bölüm, yaklaşık 3850 bâb ve 11770 hadisten oluşmaktadır. Bölümleri kitâb şeklinde isimlendiren Nesâî, bâb başlıklarında çoğunlukla fikhî meseleleri öne çıkarmıştır. Taharet bölümüyle başlayan eser, melâike bölümüyle son bulmaktadır.

Nesâî, ulemanın terkinde ittifak ettiği kişilerin rivayetine eserinde yer vermemiştir.⁹⁵⁸ Küçük yaşta ilim tahsiline başlayıp uzun bir hayat süren Nesâî, âlî isnadlara sahip olmuştur. Ancak sıhhat konusundaki hassasiyeti sebebiyle eserinde sülâsî hadis bulunmamaktadır.⁹⁵⁹ Nesâî, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Sünen*’i derlemeye başladığımda şeyhlerimden bir kısmının rivayeti konusunda Allah’a istiharede bulundum. İstiharemin sonucunda, bu kişilerden âlî isnadla alabileceğim bir takım rivayetleri terk ederek nâzil isnadla aldım.”⁹⁶⁰

Nesâî, rivayetleri çoğunlukla “ahberanâ” ve “ahberanî” sigasıyla aktarmaktadır.⁹⁶¹ Yaşadığı bir ihtilaftan dolayı hocası Hâris b. Miskîn’in meclislerine katılamayan Nesâî, onun görmeyeceği bir yerden işittiği hadisleri naklederken “Hâris b. Miskîn’e okundu, ben de işittim” anlamına gelen lafızları kullanmıştır. Bu durum Nesâî’nin hadis terimlerini kullanmadaki titizliğine örnek gösterilmektedir.⁹⁶²

Eserde çok sayıda tekrar bulunmaktadır. Nesâî, aynı rivayeti farklı yerlerde tekrar etmektedir. Örneğin Hz. Âişe’den nakledilen “*Hz. Peygamber’in Allah Teâlâ’yı görmesi*” ile alakalı rivayet 16 defa tekrar etmektedir.⁹⁶³ Bu tekrarlarda kimi

⁹⁵⁷ İşretü’n-nisâ, vefâtu’n-nebî gibi bölümler Nesâî tarafından ilk defa oluşturulan bölümlerdendir (Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 34-35 (Mukaddime)).

⁹⁵⁸ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, IV, 360.

⁹⁵⁹ Sulâsî: Senedinde son ravi ile Hz. Peygamber (s) arasında üç ravi bulunan hadis (Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 279).

⁹⁶⁰ Makdîsî, *Şurûr*, s. 26. Nesâî, hocası Kuteybe b. Saîd yoluyla İbn Lehîa’nın rivayetlerine sahip olmasına rağmen, zayıflığı sebebiyle İbn Lehîa’dan nakletmemiş, nâzil isnadla aktarmak pahasına başka isnadları kullanmıştır (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 335). İbn Lehîa’nın zayıflığı hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 182-183; Nesâî, *ed-Du’afâ’ ve'l-Metrûkîn*, s. 64; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 145-148; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 11-14.

⁹⁶¹ Eserin ilk iki cildinden hareketle yapılan incelemede Nesâî’nin kullandığı sigaların yaklaşık % 90’ı *ahberanâ* ve *ahberanî* sigasıyla. Ğassân İsa Muhammed Hirmâs, “Min Menheci'l-İmâm en-Nesâî fî Sünenihi'l-Kübrâ ‘Dirase Hadîsiyye’”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. 21, sy. 2, 2013, s. 220-222.

⁹⁶² Nesâî, “Kâle'l-Hâris b. Miskîn kırâeten aleyhi ve ene esmau” ve buna benzer lafızlarla hocasından nakilde bulunmuştur (Zehebî, *Siyer*, XI, 81; Kandemir, “Nesâî”, *DİA*, XXXII, 563).

⁹⁶³ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 33 (Mukaddime).

zaman asıl metne işaret ederek ihtisarda bulunmaktadır. Farklı isnadlara yer verdiği yerlerde “mislehû, nahvehû” lafızlarıyla işaret ederek metni zikretmemektedir.⁹⁶⁴

Eserde yer alan zayıf rivayetlerin bir kısmı hakkında Nesâî'nin yaptığı değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Nesâî, rivayette yer alan illetlere ve ravilerin kusurlarına dair bilgiler vermiştir. Bu tür rivayetlerin bir kısmında zayıf rivayetin bilinmesini istemiştir.⁹⁶⁵ Nesâî'nin zayıf rivayet ile ilgili dikkat çekici bir yöntemi de rivayeti ifşa etmesidir. İsnadında zayıf ravinin bulunduğu rivayeti zikreden Nesâî, zayıf ravinin düşürülmesiyle hadisin sıhhatli görünüp nakledilmesinin önüne geçmek için eserinde yer vermiştir.⁹⁶⁶ Nesâî, kimi zaman bir bâbda yer verdiği rivayetlerin tamamının ihticâc edilecek düzeyde sıhhatli olmadığını belirtmektedir.⁹⁶⁷

1.3.6.2. Tefsîr Bölümü

Nesâî'nin eserinde tefsire dair birçok rivayet yer almaktadır. Kitâbu't-Tefsîr dışında fezâilu'l-Kur'ân bölümü ve secde âyetleri hakkında oluşturduğu bâblar⁹⁶⁸ bulunmaktadır. Fezâilu'l-Kur'ân bölümü 61 bâb ve 126 rivayetten oluşmaktadır.⁹⁶⁹ Sûre ve âyet gruplarının faziletine dair 10 bâbın yer aldığı bölüm daha çok Kur'ân'ın bütününe dair âdâb, sevâb ve fazilet türünden bâbları ihtiva etmektedir.⁹⁷⁰ Fezâilu'l-

⁹⁶⁴ Örnekler için bk. Nesâî, "Tahâret", 47, "Salât", 104, "Sıyâm", 27.

⁹⁶⁵ Nesâî, "Kat'û's-Sârik", 4.

⁹⁶⁶ İsnadında Amr b. Ebû Seleme -Sadaka b. Abdullah-Züheyr b. Muhammed'in bulunduğu rivayeti zikreden Nesâî, Sadaka'nın zayıf, hadisin de münker olduğunu, isnadda Sadaka olmaksızın Amr'ın Züheyr'den nakli gibi gösterilmemesi için bu rivayete yer verdiğini belirtir (Nesâî, "İşretü'n-Nisâ", 27).

⁹⁶⁷ Nesâî, "Hanımının cariyesine yaklaşan kişi ve Seleme b. el-Muhabbek haberini nakledenlerin ihtilafı" bâbında 4 rivayete yer verdikten sonra "leyse fî hâze'l-bâb şey'un sahîhun yuhteccu bihî" diyerek rivayetler hakkındaki kanaatini belirtmektedir (Nesâî, "Recm", 24). *es-Sünenü'l-Kübrâ*'nın özellikleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Ğassân Hirmâs, "Min Menheci'l-İmâm en-Nesâî fî Sünenihi'l-Kübrâ 'Dirase Hadîsiyye'", s. 213-252.

⁹⁶⁸ Nesâî, mesâcid bölümünde secde âyetleri hakkında 5 bâb içerisinde 10 rivayete yer vermiştir. Sâd, Necm, Alak, İnşikâk sûrelerindeki secde âyetlerini belirten rivayetlere yer veren Nesâî, Necm sûresindeki secdenin terkine dair bir rivayete de yer vererek ihtilafa işaret etmiştir (Nesâî, "Mesâcid", 408-412).

⁹⁶⁹ Fezâilu'l-Kur'ân bölümünün tıpkı kitâbu't-tefsîr gibi müstakil bir eser olduğu görüşü bulunmaktadır (Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 432).

⁹⁷⁰ Bütün bâbları zikretmek yerine genel olarak şöyle bir tasnifte bulunabiliriz: Kur'ân tarihi ve ilimlerine dair bâblar, sûre ve âyet gruplarının faziletine dair bâblar, Kur'ân okuma, okutma, dinleme, ezberlemenin adabına dair bâblar ve Kur'ân hakkında konuşma, tartışma ile ilgili bâblar.

Kur'ân bölümünün son kısmında, Kur'ân hakkında ilim sahibi olmadan konuşmanın yasaklığı hakkında bir bâb oluşturmuştur.⁹⁷¹

Kitâbu't-tefsîrin *Sünen* 'den bir bölüm olup olmadığı tartışılmıştır. İbn Hayr el-İşbilî, eserden bir bölüm olarak zikrederken, Zehebî iki ciltlik müstakil bir eser şeklinde anmaktadır.⁹⁷² Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sının yazma nüshaları içerisinde yer alan tefsirinin müstakil yazma nüshaları da bulunmaktadır. Eserin müstakil baskısını gerçekleştiren muhakkiklerin verdiği bilgiye göre; birçok kaynaktan *es-Sünenü'l-Kübrâ*'dan bir bölüm olarak anılmıştır ve tefsir bölümünü eserden bir bölüm olarak nakleden iki ravi bulunmaktadır.⁹⁷³ Bu tespitler ve tefsir bölümünde takip edilen yöntemin eserin geneline uygun olması sebebiyle kitâbu't-tefsîri, *es-Sünenü'l-Kübrâ* 'dan bir bölüm saymak daha doğru olacaktır.

Nesâî, rivayetin farklı tariklerini vererek isnad veya metindeki en küçük ayrıntıya işaret etmeye çalışmıştır. Eser sünen türünde olduğu için, ahkâma dair oluşturduğu bölümler içerisinde birçok tefsir rivayeti de bulunmaktadır. Tefsir bölümündeki 100 kadar rivayet ahkâma dair bölümlerde de yer almaktadır.⁹⁷⁴ Diğer kaynaklarda tefsir bölümlerinde zikredilen 30 kadar rivayet Nesâî'nin eserinin diğer bölümlerinde yer alırken tefsir bölümünde tekrar edilmemektedir.⁹⁷⁵

⁹⁷¹ Bu bâb içerisinde 9 rivayet bulunmaktadır. İki farklı tarikten “Kur'ân hakkında bilgisizce konuşan cehhenemdeki yerine hazırlansın” rivayeti, “Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa doğruya ulaşsa bile hata etmiştir” rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetler, Tirmizî'nin tefsîru'l-Kur'ân bölümünün ilk bâbında da yer almaktadır. Nesâî ayrıca “Kur'ân okumaları gırtlaklarından aşağı geçmeyen kişiler” hakkında dört rivayeti zikretmektedir. Bu rivayet, Buhârî'nin fezâilu'l-Kur'ân bölümünde de bulunmaktadır. Nesâî, bâbın sonunda “Namaz kılarken veya Kur'ân okurken sesin başkasından yüksek olmaması” ile ilgili iki rivayeti aktarmaktadır. Krş. Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 36; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 1. Fârûk Hammâde ve Semîr el-Hûlî tarafından yapılan iki farklı tahkiki bulunan eser, Ali Pekcan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (thk. Semîr el-Hûlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985 ile thk. Fârûk Hammâde, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1992; Nesâî, *Kur'ân'ın Faziletleri*, trc. Ali Pekcan, Hüner, Konya, 2006).

⁹⁷² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 93; Zehebî, *Siyer*, XI, 83.

⁹⁷³ Konu hakkındaki görüşler ve değerlendirmesi için bk. Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, *Tefsîru'n-Nesâî*, I-II, thk. Sabri b. Abdulhâlîk Şafî'î, Seyyid Abbas el-Celîmî, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1990, I, 91-96 (Mukaddime).

⁹⁷⁴ Tefsir bölümü ile birlikte diğer bölümlerde tekrar eden rivayetler 30 kadar bölümde yer almaktadır. Tefsir bölümündeki rivayetlerin en çok tekrar ettiği bölümler salât, mesâcid, zekât, menâsik, recm, amelü'l-yevm, siyer ve fezâilu'l-Kur'ân bölümleridir.

⁹⁷⁵ Bu rivayetler salât, cenâiz, cihad, siyer, menâsik, amelü'l-yevm, tıb, zînet, nuût, hasâis bölümlerinde yer almaktadır.

1.3.6.2.1. Metodu

Kitâbu't-tefsîr bölümünde 740 rivayet yer almaktadır.⁹⁷⁶ Tefsir bölümünün bâb yöntemi Buhârî'nin yöntemine benzemektedir. Eserinde yer verdiği 105 sûreye bâb açan Nesâî, rivayeti zikredeceği âyete dair alt bâblar oluşturmuştur.⁹⁷⁷ Tefsir bölümünde yer alan 488 bâbda “kavluhû teâlâ” ifadesinden sonra hakkında rivayete yer verilecek âyetin bir kısmını zikretmektedir. Sûreye oluşturduğu bâbın ardından bazen sûreye ilgili genel rivayete yer verip ardından âyetlere dair bâbları zikreden Nesâî, kısa sûreler hariç her sûrenin isminin ardından tefsirine yer vereceği âyete dair yeni bir alt bâb oluşturmaktadır.⁹⁷⁸ Rivayet ile âyetin ilişkisini bâb başlıkları aracılığıyla sağlayan Nesâî, bu konuda ayrıca değerlendirmede bulunmamaktadır. Metne dair değerlendirmeleri genellikle illetler hakkında olan Nesâî, Medine'ye kimlerin hangi zamanda hicret ettiğine dair rivayette Hz. Osman hakkında söylenen bilginin Hz. Ömer hakkında olduğunu belirtmektedir.⁹⁷⁹

Tefsir bölümünde âyet lafızları dışında “el-Havâriyyûn, Bereketü'z-Zürriyye, Hadîsu'l-Futûn, Zikru Sidreti'l-Müntehâ, Zi'l-Kurbâ, el-Muhâcirûn” isimleriyle oluşturulmuş bâblar bulunmaktadır.⁹⁸⁰ Âyetlerin sûre içerisindeki sıralamasına uygun olarak bâbları oluşturan Nesâî, bazen aynı âyete birden fazla bâb oluşturarak farklı rivayetlere yer vermektedir.⁹⁸¹ Eserde yer alan bâb ve alt bâb mantığı Buhârî'ye benzemesinin yanı sıra rivayetlere yer verme şekli de benzemektedir. Nesâî, teferrüd ettiği rivayetler hariç, tefsir bölümünde yer verdiği rivayetler, Buhârî'nin tefsir bölümünde de yer alıyorsa çoğunlukla aynı âyet ile ilişkili olarak zikretmiştir. Örneğin Bakara sûresinin 127. âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in Kâbe'yi eski

⁹⁷⁶ Tefsirin müstakil baskısında 735 rivayet bulunmaktadır. Mizzî'nin *Tuhfetü'l-Eşrâf bi-Ma'rîfeti'l-Etrâf* isimli eserinden tespit edilen 31 rivayeti zeyl kısmına ekleyen muhakkikler toplam 766 rivayete yer vermişlerdir. Krş. Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, II, 575-628 (Zeyl).

⁹⁷⁷ Tefsir bölümünde Nûh, Beled, İnşirâh, Âdiyât, Kâri'a, Asr, Fil, Felâk ve Nâs sûreleri yer almamaktadır. Ancak Felâk ve Nâs sûrelerine dair Mizzî'den nakledilen bir rivayet bulunmaktadır.

⁹⁷⁸ Örneğin Sâd ve Fetih sûrelerinde âyetlere dair bâbları oluşturmada önce sûrenin geneline dair rivayetlere yer vermektedir. Ankebût, Rûm, Fâtır, Mülk, Abese ve kısa sûrelerin birçoğunda ise âyetlere bâb oluşturmada sûreye oluşturduğu bâbın ardından rivayetlere yer vermektedir.

⁹⁷⁹ Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 87.

⁹⁸⁰ Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 5/19, 6/5, 20/1, 53/1, 59/4, 59/7.

⁹⁸¹ Örneğin, Ahzâb 33/23 âyetini iki bâb halinde zikreden Nesâî, bu bâblarda iki farklı rivayete yer vermektedir (Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/6, 33/7).

temelleri üzerine tekrar inşa etme isteğinden vazgeçmesi ile alakalı rivayeti, Buhârî ve Nesâî aynı bölümlerde tekrar etmişlerdir.⁹⁸²

Nesâî, isnad ve metindeki farklılıklara işaret etmek için rivayetleri çokça tekrar etmektedir. Tefsir bölümünde bu yöntem özellikle aynı âyet ile alakalı tekrar eden rivayetlerde görülmektedir.⁹⁸³ Bu rivayetlerde metin farklılığı yoksa farklı isnadı zikredip “mislehû, nahvehû” gibi ifadelerle metne işaret etmektedir.⁹⁸⁴ Metin farklılığı veya âyetle ilgili farklı görüşler varsa rivayetleri nakletmektedir.⁹⁸⁵

Nesâî, aynı rivayeti farklı âyetlerin tefsirinde zikrederek veya diğer bölümlerde yer alan bir rivayeti tefsir bölümünde tekrar ederek daha çok sayıda âyeti tefsir etmeye çalışmıştır.⁹⁸⁶ Ahkâma dair bölümlerde yer alan rivayetlerin bir kısmı âyet ile irtibatı sebebiyle tefsir bölümünde tekrar etmiştir. Tekrarlar ve rivayet sayısı göz önünde bulundurulduğunda, (hicrî ilk üç asır) tefsir bölümünde en çok rivayete yer veren kişi Nesâî’dir diyebiliriz.

Nesâî, *Kütüb-i Sitte*’nin tefsir dışındaki bölümlerinde yer verilen yaklaşık 100 rivayeti tefsir bölümünde ele alarak tefsir rivayetlerinin sayısını artırmıştır.⁹⁸⁷ Nitekim birçok kaynakta fezâil veya siyer bölümlerinde zikredilen “*Her peygamberin havârisi vardır, benim havârim de Zübeyr’dir.*” rivayetine tefsir

⁹⁸² Buhârî bu rivayeti, tefsir bölümü dışında ilim, hac, temennî, ehâdisu’l-enbiyâ bölümlerinde zikrederken Nesâî; tefsir, menâsik ve ilim bölümlerinde tekrar etmektedir. Krş. Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/10, “İlim”, 48, “Hac”, 42, “Ehâdisu’l-Enbiyâ”, 10; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/13, “Menâsik”, 126, “İlim”, 40.

⁹⁸³ Tefsir bölümünde aynı âyetin tefsirinde birkaç defa tekrar eden rivayet sayısı 50 civarındadır. Bu rivayetlerde isnad veya metin yönünden farklılık bulunmaktadır.

⁹⁸⁴ Örnekler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 12/1, 33/8.

⁹⁸⁵ Metin farklılığına örnek için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/4, 33/5. Nesâî, A’râf 7/175 âyetinin sebab-i nüzûlü ile ilgili farklı görüşlere yer vermiştir (Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 7/8).

⁹⁸⁶ Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerden 1 tanesi 6 farklı âyetin, 2 tanesi 4 farklı âyetin, 11 tanesi 3 farklı âyetin, 29 tanesi ise 2 farklı âyetin tefsirinde tekrar etmektedir. Örneğin, Hz. Adem ile Hz. Musa’nın kader konusundaki münakaşalarını anlatan rivayete Buhârî tefsir bölümünde sadece Tâhâ 20/41 âyetinin tefsirinde yer verirken; Nesâî, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, A’râf, Tâhâ ve Sâd sûrelerinde tekrar etmektedir (Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 20/1; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/2, 3/1, 4/33, 7/4, 7/5, 20/4, 38/4).

⁹⁸⁷ Bu rivayetler kaynaklarda birçok bölümde yer almaktadır. Öne çıkanları şöyle sıralayabiliriz: ahkâma dair bölümler (salât, mesâcîd, savm, hac), tarihî bilgi içeren bölümler (cihad, siyer, ehâdisu’l-enbiyâ, menâkib), zühd ve fiten ile alakalı bölümler.

bölümünde sadece Nesâî yer vermiştir.⁹⁸⁸ Nesâî, *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan, çoğunluğu (yaklaşık 25 rivayet) İbn Abbas'ın âyetler hakkındaki kısa izahlarından oluşan 45 civarındaki rivayeti de ilk defa tefsir bölümünde zikretmektedir.

1.3.6.2.2. İçindeki Rivayetler

Tefsir bölümünde büyük çoğunluğu merfû olan 740 rivayet (tekrarsız 493) yer almaktadır. Nesâî, Buhârî ile başlayan merfû rivayeti merkeze alarak tefsir ile alakalı rivayetlerin kapsamını genişletme çabasını sürdürmüştür.

1.3.6.2.2.1. Kaynakları

Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* ve *es-Suğrâ*'da yaklaşık 450 hocadan nakilde bulunmaktadır.⁹⁸⁹ Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin isnadı incelendiğinde Nesâî'nin belirli bir hocadan yoğun bir nakilde bulunmadığı görülmektedir. Buhârî ve Tirmizî'ye benzer şekilde hocaları aracılığıyla ulaştığı rivayetlerden eserinin şartlarına uygun olan tefsire dair rivayetleri bir araya getirmiştir.

Tefsir bölümündeki rivayetler arasında Nesâî'nin kitâbu't-tefsîr müellifi olan bazı hocalarından nakilleri bulunmaktadır. İshâk b. Râhûye'den (238/853) 54 rivayet, Amr b. Ali el-Fellâs'tan (249/863) 37 rivayet, Ya'kûb b. İbrâhim ed-Devrakî'den (252/866) 10 rivayet nakletmiştir. Bu isimlerin eserleri günümüze ulaşmadığından değerlendirme yapamıyoruz. Kitâbu't-tefsîr müellifi olmayan hocalarından ise yoğun olarak nakilde bulunduğu isimler arasında Kuteybe b. Saîd (240/854) ve Ali b. Hucr el-Mervezî (243/857) öne çıkmaktadır. Saydığımız bu isimler aynı zamanda Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da kendilerinden çokça rivayette bulunduğu kişiler arasındadır.

1.3.6.2.2.2. Türleri

Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da çoğunlukla merfû rivayetlere yer vermektedir. Buna paralel olarak tefsir bölümünde de 551 merfû, 189 mevkûf ve maktû rivayet

⁹⁸⁸ Nesâî, menâkıb ve siyer bölümlerinde yer verdiği rivayeti Mâide 5/111 âyetinde yer alan "Havârî" kelimesi ile irtibatlandırarak tefsir bölümünde tekrar etmiştir (Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/19). Hadisin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. Buhârî, "Cihâd ve's-Siyer", 40, 41, 134, "Fezâilu's-Sahâbe", 13, "Meğâzî", 29; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 48; Tirmizî, "Menâkıb", 84, 85; İbn Mâce, "Fezâilu's-Sahâbe", 5; Nesâî, "Menâkıb", 19, "Siyer", 163, 170.

⁹⁸⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 37 (Mukaddime).

bulunmaktadır rivayet bulunmektedir. Nesâî, merfû rivayeti desteklemek üzere ashâbın görüşlerini nakletmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in (s), amcası Ebû Tâlib için istiğfar edeceğini söylemesi üzerine inen âyetleri belirten merfû rivayetin ardından Abdullah b. Ömer'in bu rivayeti destekleyen mevkûf rivayetine yer vermektedir.⁹⁹⁰ İbrahim sûresi 27. âyetinin kabirdeki sorular ve kabir azabı ile ilgili olduğunu bildiren merfû rivayetin ardından, aynı yöntemle İbn Abbas'ın merfû rivayeti teyit eden mevkûf rivayetini zikretmektedir.⁹⁹¹

Tefsir bölümünde yer alan mevkûf rivayetlerin büyük çoğunluğu İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan nakledilen âyetlere dair kısa izahlar ve esbâb-ı nüzûl rivayetleridir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin oluşturduğu tefsir bölümleri içerisinde mevkûf rivayete en çok yer veren Nesâî'dir. Tefsir bölümünde tekrarsız 135 rivayet mevkûf ve maktû olup bunlardan yaklaşık 30'unu tefsir bölümüne ilk defa Nesâî dâhil etmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de tespit edemediğimiz İbn Abbas'ın şu rivayetine sadece Nesâî tefsir bölümünde yer vermiştir: "Rasûlullah (s) Mekke'de idi, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Peygamber'in ashâbı müşriklerden ayrılıp hicret ederek muhacir oldular. Aynı şekilde ensarın bir kısmı da muhacir oldu. Çünkü Medine şirk yurdu iken Akabe gecesi Hz. Peygamber'e (s) gelerek hicret ettiler." Nesâî, Haşr sûresinin 7 ve 8. âyetlerde yer alan ganimet mallarının taksimi ile ilgili meselede zikrettiği bu rivayetin bâb başlığına el-muhâcirûn ismini vermiştir.⁹⁹²

Tâbiünden çok az rivayetin yer aldığı tefsir bölümünde Mücâhid b. Cebr, Tâvus b. Keysân ve Saîd b. Cübeyr'in görüşleri dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmı İbn Abbas'a dayanmaktadır.⁹⁹³ Tefsire dair görüşleri ile öne çıkan tâbiîn ve sonraki nesilden bazı kişiler hakkında Nesâî olumsuz görüş bildirmiş ve eserinde rivayetlerine yer vermemiştir. Kelbî hakkında "Sika değildir, hadisi yazılmaz"

⁹⁹⁰ Ebû Saîd b. Râfi', Abdullah b. Ömer'e "Kasas sûresi 56. âyeti (*Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin...*) Ebû Tâlib hakkında mı indi?" diye sordu. Abdullah b. Ömer de "Evet" diyerek cevapladı (Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 28/1).

⁹⁹¹ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/3. Diğer örnekler için bk. Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/7, 33/14; 48/6.

⁹⁹² Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/7. Nesâî'nin tek kaldığı rivayetlere örnekler için bk. Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/47, 3/18, 4/5, 5/1, 5/2, 17/4, 23, 32/2.

⁹⁹³ Tâbiîn görüşlerine örnekler için bk. Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/22, 4/25, 25/2, 42/2. Tefsir bölümünde rivayetlerin ardından iki yerde Süfyân es-Sevrî'nin kısa izahları yer almaktadır (Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/7, 14/4).

derken, “Rasûlullah adına hadis uyduranlar dört kişidir” diyerek Mukâtil b. Süleymân’ın adını da zikretmiştir.⁹⁹⁴

1.3.6.2.2.3. İsnadları

Nesâî, tefsir bölümünde rivayetlerin tamamını isnadıyla aktarmaktadır. İsnad sigalarını dikkatli kullanmış, meclisinde doğrudan bulunamadığı hocası Haris b. Miskîn’in rivayetlerini farklı sigalarla eserine almıştır. İsnadda yer alan ince ayrıntılara işaret etmiş, Hz. Peygamber’in minberde Zuhruf sûresinin 77. âyetini okuduğunu bildiren rivayeti hocası Kuteybe’den “Semi‘tu’n-Nebiyye (s)” ifadesiyle naklederken; diğer hocası İshak b. İbrâhim’in “İnne Rasûlallâh (s)” ifadesiyle naklettiğini belirtmiştir.⁹⁹⁵

İsnadında tahvîl bulunan rivayetlerde lafzın kime ait olduğunu belirtmektedir.⁹⁹⁶ Bu tür rivayetlerde metin farklılığı var ise buna da işaret etmektedir. Örneğin Hz. Peygamber’in Allah Teâlâ’yı görmesiyle ilgili İbn Abbas’tan naklettiği rivayetin senedinde tahvil bulunmaktadır. Hüseyin b. Mansûr tarihinde “kalbiyle gördü” ifadesi yer alırken, Muhammed b. el-‘Alâ tarihinde “kalbiyle iki kez gördü” ifadesi bulunmaktadır.⁹⁹⁷ Tekrar ettiği rivayetlerde metin farklılığı yoksa isnadı zikredip “nahvehû ve mislehû” ifadeleriyle metne işaret etmektedir.⁹⁹⁸

Nesâî, illetli rivayetler, zayıf raviler ve ihtilaflı durumlarda, rivayetlerin ardından kısa açıklamalar yapmaktadır.⁹⁹⁹ İsnadda yer alan ravilerde karışıklık olmaması için ravinin ismine, künyesine, babasının ismine işaret etmektedir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 180; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 256.

⁹⁹⁵ Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 43/2. Buhârî ve Müslim de bu rivayeti Kuteybe b. Saîd’den “Rasûlullah minberde iken şu âyeti okudu” şeklinde nakletmektedirler (Buhârî, *“Bed’u’l-Halk”*, 7; Müslim, *“Cumû’a”*, 49).

⁹⁹⁶ Örnekler için bk. Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 6/2, 40, 41/2.

⁹⁹⁷ Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 53/3.

⁹⁹⁸ Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 3/22, 23, 33/16, 38.

⁹⁹⁹ Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 7/7, 82.

¹⁰⁰⁰ İsnadda yaptığı açıklamalarda “ya’nî, ve hüve, ve hiye” lafızlarını kullanmaktadır. Örnekler için bk. Nesâî, *Kitâbu’t-Tefsîr*, 2/40, 3/7, 5/20, 28, 28/1, 38.

Nesâî'nin tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerden bir kısmının isnadı zayıftır. Metrûku'l-hadîs kabul edilen Ali b. Ebû Sâre'nin yer aldığı isnadla nakledilen rivayet zayıf görülmüştür.¹⁰⁰¹ Bu rivayeti değerlendiren Ukaylî de hadisin şahidlerinin de bu rivayet gibi zayıf olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰² Zayıf görülen bir başka rivayet, Müslim b. Yesâr'ın doğrudan Hz. Ömer'den naklettiği merfû hadistir. Bu rivayet hakkında Tirmizî, Müslim'in Hz. Ömer'i görmediğini, bazılarının Müslim ile Hz. Ömer arasında meçhul bir raviyi zikrettiklerini belirtmektedir.¹⁰⁰³ Tespit ettiğimiz iki zayıf rivayet, Süheyl b. Ebû Hazm'dan nakledilmektedir. Süheyl hakkında leyse bi'l-kavî diyen Nesâî, tefsir bölümünde iki rivayetine yer vermektedir.¹⁰⁰⁴ Nesâî'nin tefsir bölümünde naklettiği "Kısa hakkından vazgeçen kişinin ecri" ile ilgili merfû rivayet, Şa'bi'nin Ubâde İbnü's-Sâmit'i görmemesi sebebiyle munkatı' görülmüştür.¹⁰⁰⁵

1.3.6.2.2.4. Muhtevası

Nesâî, Buhârî ve Tirmizî'ye benzer bir muhteva ile tefsir bölümünü oluşturmuştur. Hz. Peygamber'den nakledilen tefsire dair rivayetleri bir araya getirmiştir. Ayrıca Buhârî gibi filolojik izahlara çok fazla yer vermemiştir. Kur'ân'ın faziletleri, Kur'ân tarihi, vahiy ile ilgili rivayetleri daha çok fezâilu'l-Kur'ân bölümünde zikretmiştir. Tefsir bölümünde yer alan bu muhtevadaki rivayetler çoğunlukla fezâilu'l-Kur'ân bölümünde de yer almaktadır.¹⁰⁰⁶

Tefsir bölümünde yer alan rivayetler arasında en çok esbâb-ı nüzûl ve âyetin indiği ortama dair bilgiler ihtiva eden rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler çoğunlukla sahâbenin verdiği bilgilerdir.¹⁰⁰⁷ Bunun yanı sıra âyetler hakkında kısa

¹⁰⁰¹ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 13/2.

¹⁰⁰² Ukaylî, *ed-Du'afâ'u'l-Kebîr*, III, 232-233. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VI, 278; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 189; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 104.

¹⁰⁰³ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 7/7. Krş. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 8.

¹⁰⁰⁴ Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*, s. 53; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 41/3, 73/1.

¹⁰⁰⁵ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/7. Ayrıca bk. Ahmed, *el-Müsned*, XXXVII, 375 (dipnot 1).

¹⁰⁰⁶ Az sayıdaki fezâil, Kur'ân tarihi, Kur'ân vahyi ile ilgili rivayetler için bk. Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/52, 4/10, 4/32, 9, 80. Krş. Nesâî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 1, 51, 52, 53.

¹⁰⁰⁷ Esbâb-ı nüzûl ve âyetin indiği ortama dair tarihî bilgi türünden 150 civarındaki rivayetlere örnekler için bk. Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 15/2, 48, 49/6, 75, 87, 108/1, 111.

açıklama ve lügavî izah türünden rivayetler de tefsir bölümünde yer almaktadır.¹⁰⁰⁸ Bu türden rivayetlerin bir kısmının İbn Abbas'ın görüşlerinden oluştuğu görülmektedir. Öte yandan Nesâî, kimi zaman ashâbın bir âyetin tefsiri ile ilgili farklı görüşlerini arka arkaya zikrederek ihtilafa işaret etmektedir.¹⁰⁰⁹ Ancak bu rivayetler arasında herhangi tercihte bulunmamaktadır.

Ayetlerde yer alan şer'î hükümleri açıklayan rivayetler tefsir ile birlikte diğer bölümlerde sıkça tekrar etmektedir.¹⁰¹⁰ Bu türden rivayetlerden bir kısmı nesih ile ilgilidir.¹⁰¹¹ Tefsir bölümünde az sayıda kırâate dair rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmında kırâate bağlı olarak anlam değişimleri görülmektedir.¹⁰¹² Hz. Peygamber'in belirli namazlarda okuduğu sûre veya âyetler hakkında bilgi veren rivayetler de kırâat kapsamında değerlendirilebilir.¹⁰¹³

Hadis kaynaklarında tefsir rivayeti olarak değerlendirilmeyen bazı rivayetler, Nesâî'nin çeşitli bölümlerinde yer almakla birlikte tefsir bölümünde de âyette geçen kelime ile ilişkilendirilerek nakledilmektedir. Daha önce İbn Abbas'ın muhacirler hakkındaki sözüne tefsir bölümünde yer verişini ele almıştık. Benzeri bir durum Hz. Peygamber'in (s) *“Benimle diğer peygamberlerin durumu, özenerek güzel bir ev yapıp da köşelerinden birinde bir kerpiç yerini boş bırakan kişinin durumuna benzer. İnsanlar evi gezer de ‘burayı neden boş bıraktın?’ derler. İşte o boşluğu dolduran benim ve ben peygamberlerin sonuncusuyum”* rivayetinde de görülmektedir. Nesâî, Ahzab sûresinin 53. âyetinde yer alan “Rasûlullah” lafzıyla bu rivayeti ilişkilendirerek nakletmektedir.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁸ Ayetler hakkında kısa açıklamalar ve lügavî izahlar içeren rivayetler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 14/1, 18/12, 21/2, 39/9, 85.

¹⁰⁰⁹ İhtilafa dair örnekler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 7/8, 53/3.

¹⁰¹⁰ Ayetlerde yer alan şer'î hükmü açıklayan rivayetler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/32, 2/39, 4/4, 4/5, 4/28, 24/7, 51, 65/2, 66/1.

¹⁰¹¹ Neshe dair örnekler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/24, 2/32, 3/3, 4/8, 4/11, 4/19, 25/2.

¹⁰¹² Hz. Peygamber veya ashâbın kırâatine dair örnekler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/41, 12/5, 54/2.

¹⁰¹³ Rasûlullah'ın okuduğu âyet veya sûrelerle ilgili örnekler için bk. Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 5/20, 39, 50, 65, 77, 85/1, 87.

¹⁰¹⁴ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr” 33/14. Ayrıca bk. Buhârî, “Menâkıb”, 17; Müslim, “Menâkıb”, 23; Tirmizî, “Emsâl”, 2.

Tefsir bölümündeki “Yeryüzünün cumartesi günü yaratılması”¹⁰¹⁵ ile ilgili merfû rivayeti, Ebû Hüreyre’nin aslında Ka’bu’l-Ahbâr’dan naklettiği bir rivayet olduğu söylenmektedir. Müslim’in de yer verdiği bu rivayet, mevkûf olduğu halde ravilerin hatası sebebiyle merfû olarak nakledilmiştir.¹⁰¹⁶ Nesâî’nin İbn Abbas’tan naklettiği Hz. Süleymân’ın eşi Cerâde’ye mührünün bulunduğu yüzüğünü teslim etmesi, onun da Hz. Süleymân suretine giren şeytana yüzüğü vermesi üzerine mülkün şeytana geçmesiyle ilgili rivayetin ehl-i kitaptan nakledildiği söylenmektedir.¹⁰¹⁷ İbn Abbas verdiği bilgileri ehl-i kitaptan naklettiğini belirtmemektedir.¹⁰¹⁸

1.3.6.2.3. Kitâbu’t-Tefsîrler Arasındaki Yeri

Nesâî, Buhârî ve Tirmizî’nin eserlerindeki bazı özellikleri bir araya getirerek tefsir bölümünü oluşturmuştur. Buhârî gibi filolojik izahlara yer vermese de, rivayetleri farklı âyetlerin tefsirinde tekrar etmesi ve özellikle ahkama dair bölümlerde yer verdiği rivayetlerin bir kısmını tefsir bölümünde de zikretmesi yönüyle Buhârî’nin tefsir bölümüne benzemektedir. Tirmizî kadar olmasa da rivayetler hakkında yaptığı değerlendirmeler, onun yöntemini anımsatmaktadır.

Nesâî, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri içerisinde en çok merfû rivayete yer veren müelliftir. Diğer eserlere nispetle daha çok merfû ve mevkûf rivayetin yer aldığı eserde maktû rivayet yok denilecek kadar azdır. Merfû rivayetler etrafında oluşturduğu bölümde, sahâbenin sözlerini merfû rivayetleri desteklemek amacıyla veya merfû rivayetin olmadığı durumlarda kullanmaya çalışmıştır. Az sayıdaki

¹⁰¹⁵ Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber’in bir gün elini tutup şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Allah Teâlâ yeryüzünü cumartesi günü, yeryüzündeki dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, sevilmeyen şeyleri salı günü, nuru çarşamba günü yaratmıştır. Hayvanları perşembe günü yeryüzüne yaymıştır. Hz. Adem’i cuma günü ikindiden sonra, mahlukatı yarattıktan sonra ve ikindi saatlerinin sonunda, ikindi ile akşam arasında yaratmıştır.”

¹⁰¹⁶ Müslim, “Sıfatu’l-Münâfikîn”, 27; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/19, 32. Buhârî, bazılarının bu rivayeti Ebû Hüreyre’nin Ka’bu’l-Ahbâr’dan naklettiğini belirttiklerini ve bunun daha doğru olduğunu ifade etmektedir (Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, I, 413-414). Ayrıca bk. Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-Sıfât*, II, 250; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 215.

¹⁰¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 69. İbn Kesîr, rivayetin isnadının sağlam olduğunu ancak ehl-i kitaptan Hz. Süleymân’ın peygamberliğine inanmayan kişilerin bu bilgiyi İbn Abbas’a aktarmış olabileceklerini belirtmiştir.

¹⁰¹⁸ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/9.

maktû rivayetler de benzer şekilde mevkûf rivayetlerle ilişkili olarak eserde yer almıştır.

Tefsir bölümünde tekrarlarıyla birlikte 740 rivayet bulunmaktadır. Buhârî 514, Tirmizî 420 rivayete yer verirken Nesâî; *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan yaklaşık 45 rivayeti tefsir kapsamına dâhil ederek bu sayıya ulaşmıştır. Nesâî'nin dâhil ettiği bu rivayetler isnad veya sıhhat yönüyle problemlili rivayetler değildir. Bunlardan yaklaşık 25 rivayet mevkûf olup çoğunluğu İbn Abbas'ın âyetleri izah etmek için yaptığı kısa yorumlardır. Hadis kaynaklarında yer alan kitâbu't-tefsîrlere ilk dönem kitâbu't-tefsîrlerin muhtevassından eklemeye bulunmuştur.

Nesâî, bir rivayeti birden çok âyetin tefsirinde zikretmek sûretiyle (yaklaşık 40 rivayet 90 âyetin tefsirinde) mevcut rivayetlerin daha çok sayıda âyetle irtibatını sağlamıştır. Tekrarlar çıkarıldığında tefsir bölümünde 358 merfû, 153 mevkûf ve maktû rivayet (toplam 493) bulunmaktadır. Aynı şekilde diğer kaynaklarda çeşitli bölümlerde yer aldığı halde tefsir bölümünde zikredilmeyen yaklaşık 100 rivayeti tefsir bölümünde tekrar ederek tefsir rivayetlerinin sayısını artırabilmiştir.

Yaklaşık aynı tarihlerde yaşayıp tefsirini yazan Taberî'nin varlığı, Nesâî'nin eserinin tefsir bölümünü gölgede bırakmıştır.¹⁰¹⁹ Taberî'nin eserinde, Nesâî'nin oluşturduğu tefsir bölümünden farklı olarak müstakil ve hacimli bir tefsir olma özelliği bulunmaktadır. Dolayısıyla Taberî'nin eseri; içerdiği rivayetler ve âyetlerin anlaşılmasına sağladığı katkı sebebiyle daha çok yaygınlık kazanmıştır. Bu yüzden Nesâî'nin tefsir kaynaklarından daha çok, hadis kaynaklarına etki ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* isimli eserinin tefsir bölümünde 1118 rivayet bulunmaktadır.¹⁰²⁰

1.4. KİTÂBU'T-TEFSİRLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hz. Peygamber'in vefatının ardından İbn Abbas ve İbn Mes'ûd başta olmak üzere sahâbenin tefsir konusunda öne çıkan isimleri etrafında oluşan ekollerde Kur'ân'ı anlama faaliyetleri devam etmiştir. Sahâbe nesli Hz. Peygamber'den

¹⁰¹⁹ Benzer görüşler için bk. Çörtü, Mustafa Meral, *an-Nasâî ve Tafsîr al-Kur'ân al-Azîm'i*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 330.

¹⁰²⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 240-590.

naklettiği hadisler dışında âyetlerin anlaşılması için görüşlerini belirtmiş, Müslümanların sorularına cevaplar vermiştir. Sahâbe sayısının azaldığı hicrî birinci asrın sonlarından itibaren tâbiîn neslinin müfessir kimliği ile tanınan isimleri etrafında bu faaliyet devam etmiştir. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerin ilk örnekleri, tefsir ekollerinin önemli isimleri tarafından hicrî birinci asrın sonlarında telif edilmeye başlanmıştır. Hadisin tedvîni konusunda gösterilen çabanın da etkisiyle tefsire dair rivayet ve bilgilerin tedvîni hız kazanmış, hicrî ikinci asrın ortalarında Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden eserler oluşmaya başlamıştır.

Hicrî ilk iki asırdaki tefsirlerin bir kısmı doğrudan müellifi tarafından telif edilirken, bir kısmı kendisine nispet edilen müfessirin rivayet ve görüşlerinin öğrencileri tarafından tedvîn edilmesiyle ortaya çıkmıştır. İbn Abbas'ın öğrencilerinin ondan naklettikleri tefsire dair rivayetleri ve görüşleri İbn Abbas'ın eser telif ettiğini düşündürecek kadar çoktur. Benzeri bir durum Hasan-ı Basrî'de de görülmektedir. Tefsirde kaynak kişi olarak isimlendirebileceğimiz bu kişiler, tefsire dair naklettikleri rivayetlerle birlikte kendi görüşlerini de belirtmişlerdir. Nitekim hadis ve tefsir kaynaklarında bu isimlerden nakledilen çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Günümüze ulaşmayan ancak kaynaklarda zikredilen kitâbu't-tefsîrlerin bir kısmının kendisine nispet edilen kişi tarafından telif edilmediğini söyleyebiliriz.¹⁰²¹

Hicrî ilk üç asırda, tespitlerimize göre 75 tane müstakil kitâbu't-tefsîr telif edilmiştir. Bu eserlerden 10 kadarının tamamı veya bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Ale'l-ebvâb 6 hadis kaynağında tefsir bölümü oluşturulmuş ve bunların tamamı günümüze ulaşmıştır. İncelediğimiz eserlerin bir kısmının yakın tarihte bulunarak tahkik edilmiş olması, günümüze ulaştığı tespit edilemeyen eserlerin de zamanla ortaya çıkabilme ihtimalini güçlendirmektedir.

Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), Nâfi' el-Kâri' (169/785), Müslim b. Hâlid (179/795) ve Yahyâ b. Yemân el-İclî'nin (189/805) eserleri Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908) tarafından bir araya getirilmiştir. Küçük hacimli bu tefsirler, kaynaklarda müelliflere nispet edilen eserler olup olmadığı belli değildir.

¹⁰²¹ Benzer görüşler için bk. Birışık, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı" s. 48.

Günümüze ulaşan nüshadan hareketle Atâ b. Müslim ile Nâfi'in eserlerini er-Remlî'ye nispet etmek daha doğru olacaktır. Her iki müellif rivayetlerin nakledildiği tariklerde yer almaktadır. Bu iki eseri er-Remlî'nin bir araya getirdiğini söyleyebiliriz. Mücâhid b. Cebr'den nakledilen rivayetlerden oluşan Müslim b. Hâlid'in eserini de Mücâhid'e nispet etmemiz daha uygun olacaktır. Benzer şekilde Yahyâ b. Yemân'ın eserinde de Saîd b. Cübeyr'in rivayetleri bulunmaktadır. Bu eseri de İbn Cübeyr'e nispet etmeyi daha uygun gördük. Büyük ölçüde lügavî izahlar, âyetler hakkında kısa açıklamalar ile bir miktar kırâat ve esbâb-ı nüzûle dair rivayetlerin yer aldığı bu eserler, ilk tefsirlerin özelliklerini taşımaktadır.

İmâm Mâlik'e nispet edilen tefsirden günümüze ulaşan kısım, *el-Muvatta*'ın Şeybânî rivayetinin sonunda yer alan 11 rivayet ile Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin şerhinde yer alan 42 rivayettir. Kaynaklarda yer alan bilgiler, İmâm Mâlik'in eserinin hacminin günümüze ulaşan kısımlardan çok daha fazla olduğu yönündedir. Her iki eserde yer alan toplam 53 rivayet, çoğunlukla Mâlik b. Enes'in kelime izahları ve âyetler hakkındaki kısa açıklamalarından oluşmaktadır.

Abd b. Humeyd'in müstakil kitâbu't-tefsîrinden bir parça, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin haşiyesine düşülen müstensih notlarında tespit edilmiştir. Müstensihden kaynaklanan kusurların dikkat çektiği nüshada 463 rivayet yer almaktadır. Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tefsirini ihtiva eden eserde, çoğunlukla kelime izahları ile âyetler hakkında kısa açıklamalar bulunmaktadır. Nüsha, Abd b. Humeyd'in tefsiri hakkında belirli bir fikir sunsa da, eseri tam anlamıyla temsil etmemektedir.

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerden günümüze ulaşan bu altı eser, ilk dönem kaynaklarıyla yöntem ve muhteva yönüyle uyuşmaktadır. Belirttiğimiz eksikleri nedeniyle genel değerlendirmeye bu eserler dâhil edilmeyecektir. Burada Mukâtil b. Süleymân, Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın müstakil kitâbu't-tefsîrleri ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini çeşitli yönlerden karşılaştıracamız.

1.4.1. Kitâbu't-Tefsîrler Hakkında Genel Bilgiler

Günümüze ulaşan ve Kur'ân'ın baştan sona tefsirini ihtiva eden ilk eser Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiridir. Yaşadığı dönemde isnadla bilgi aktarımı yaygın

olmasına rağmen eserinde isnad kullanmamıştır. Tefsirle ilgili topladığı bilgilerle âyetler hakkında kısa açıklamalar yapan Mukâtil, hadis ehli tarafından eleştirilmiş ve eserine itibar edilmemiştir.

Kur'ân hakkında geniş bilgi sahibi olan Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinden bir bölüm de günümüze ulaşmıştır. Eser; Fatiha, Muhammed ve Duhân sûreleri hariç Kur'ân'ın baştan 52 sûresini ihtiva etmektedir. İsnadlı rivayetlerden oluşan tefsirde, rivayet bulunmayan konularda Süfyân'ın görüş belirttiği görülmektedir. Süfyân'ın tefsiri, muhaddislerin oluşturduğu tefsirlerden günümüze ulaşan ilk eserdir. Hadisçilerden müstakil kitâbu't-tefsîr veya tefsir bölümü oluşturan diğer müelliflerde Süfyân'ın takip ettiği yöntemin izleri görülmektedir.

Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden diğer bir müellif Yahyâ b. Sellâm'dır. Eserin Nahl sûresinden Saffât sûresine kadar olan kısmı günümüze ulaşmıştır. Kayrevan'da yazdığı eseri, o bölgede yaygınlık kazanmasına rağmen doğuda fazla şöhret bulmamıştır. Âyetler hakkında naklettiği rivayetler ile birlikte değerlendirmelerde bulunan Yahyâ, farklı kırâatler, irab ve hükümler hakkında bilgiler de vermiştir.

İlk dönem tefsir birikiminin önemli kaynaklarından birisi de Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın müstakil kitâbu't-tefsîridir. Büyük çoğunluğu tâbiînin tefsirinden oluşan eserde en çok Katâde'nin rivayetleri yer almaktadır. Abdürrezzâk, bütün sûreleri Mushaf sırasına göre almış ancak âyetlerin tamamını tefsir etmemiştir. Hakkında rivayet bulunan âyetlerin tefsiriyle yetinmiştir.

Zikrettiğimiz bu dört müstakil kitâbu't-tefsîrden, Mukâtil ve Yahyâ'nın eserlerinde anlam öne çıkmaktadır. Her iki müellif de Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmeye çalışırken rivayete de yer vermişlerdir. Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk'ın eserlerinde rivayetler merkezdedir. Hakkında rivayet bulunan âyetler tefsir edilmektedir. Bu iki eser, muhaddislerin günümüze ulaşan tefsirlerinin ilk örneklerini teşkil etmektedir.

Hadis kaynaklarında ise tefsir bölümüne ilk defa Abdullah b. Vehb yer vermiştir. İlk dönem tefsir faaliyetlerinin izlerinin görüldüğü eserde, âyetler hakkında kısa açıklamalar ile garib kelimelerin izahı yoğunluktadır. Rivayetlerin büyük

çoğunluğu tâbiîn neslinden nakledilmektedir. Günümüze ulaşan nüshanın İbn Vehb'in tefsir bölümünün ne kadarını ihtiva ettiği bilinmemektedir.

Abdullah b. Vehb'in ardından Saîd b. Mansûr tefsir bölümü oluşturmuştur. Eserde çoğunlukla tâbiîn ve sahâbe neslinden önemli müfessirlerin âyetler hakkındaki kısa açıklamaları ve garîb kelimelerin izahlarından oluşan rivayetler bulunmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümünün en önemli örneğini Buhârî oluşturmuştur. Çoğunluğu merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümünde sahâbe ve tâbiîn rivayetleri de yer almaktadır. Buhârî, lügavî izahlar ile ilk dönem tefsir birikiminden istifade ederken, sıhhat şartlarından vazgeçmeden tefsir ile ilişkili gördüğü merfû rivayetleri bir araya getirmiştir.

Müslim b. Haccâc, *Kütüb-i Sitte* eserleri içerisinde en küçük hacimli tefsir bölümü oluşturan muhaddistir. Müslim, herhangi bir rivayeti eserinde naklederken en çok ilgili gördüğü başlık altında bütün tariklerini arka arkaya zikretmiştir. Takip ettiği bu yöntem sebebiyle bölümler arasında tekrar eden rivayet yok denecek kadar azdır. Diğer müelliflerin tefsir bölümlerinde naklettikleri yaklaşık 300 rivayete çeşitli bölümlerde yer vermektedir.

Hadis kaynakları içerisinde oluşturulan tefsir bölümlerinin bir diğeri Tirmizî'ye aittir. Tirmizî, Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartları sebebiyle eserlerine almadıkları tefsir rivayetlerinin bir kısmını eserine almış ve tefsir rivayetlerinin değerlendirildiği ilk ve en önemli örneği oluşturmuştur. Çoğunluğu merfû rivayetlerden oluşan eserinde hocası Buhârî'yi takip eden Tirmizî, tefsir bölümünde lügavî izahlara ve muallak rivayetlere yer vermeyerek hocasından ayrılmıştır.

Hicrî ilk üç asrın hadis kaynakları içerisindeki tefsir bölümlerinin en son ve en hacimlisini Nesâî oluşturmuştur. Yer verdiği rivayetler ve takip ettiği yöntem itibarıyla Buhârî'yi takip etmiştir. Nesâî, teferrüd ettiği hadisler ve rivayetlerin tekrarı ile tefsir bölümünde 740 rivayeti zikretmiştir. Yaklaşık aynı tarihlerde yaşayıp tefsirini yazan Taberî'nin varlığı, Nesâî'nin eserinin tefsir bölümünü gölgede bırakmıştır.

Netice olarak, hadis kaynaklarında oluşturulan tefsir bölümlerini iki grupta inceleyebiliriz. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un oluşturdukları tefsir bölümleri ilk dönem müstakil kitâbu't-tefsîrlerden Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk'ın eserlerine benzemekle birlikte, hadis kaynağından bir bölüm oldukları için bunlardan ayrılmaktadır. İkinci grupta ise merfû rivayetlerle eser oluşturma çabasını ilk defa ortaya koyan Buhârî ve onu takip eden Tirmizî ile Nesâî yer almaktadır. Müslim de aynı yöntemle eserini telif etmiş, ancak kısa olan tefsir bölümünde sadece bir merfû rivayete yer vermiş ve diğer eserlerden ayrılmıştır. Hicrî ilk üç asırda telif edilip günümüze ulaşan 4 müstakil kitâbu't-tefsîr ile hadis kaynaklarındaki 6 tefsir bölümü hakkında genel bilgi verdikten sonra, şimdi bu eserleri çeşitli yönleriyle karşılaştırıp değerlendirebiliriz.

1.4.2. Kitâbu't-Tefsîrlerin Metotları

İlk dönemdeki müstakil kitâbu't-tefsîrler, Kur'ân'ı anlama çabasıyla yürütülen faaliyetin sonucunda oluşmuştur. Tefsir ekolleri şeklinde ifade edilen sahâbe ve tâbiünden önemli müfessirler etrafında yürütülen tefsir faaliyetinin tedvîn edilmesiyle ilk eserler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte nakledilen rivayetlerin yanına farklı bilgiler ve yorumlar tefsire dâhil edilmiştir. Tefsir telif eden ilk isimlerden Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Müzâhim ve İkrime'nin eserleri günümüze ulaşmasa da kaynaklardaki rivayetlerine bakıldığında; Hz. Peygamber ve sahâbeden naklettikleri kadar kendi izahlarının da bulunduğu görülmektedir. Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren rivayetlerin yerini daha çok tefsir müelliflerinin görüşleri almıştır.¹⁰²²

İlk tefsir müellifleri, tefsiri bir ictihad alanı olarak görmüş ve hata etseler dahi ecir alacaklarını düşünmüşlerdir.¹⁰²³ Sahâbenin sayısının azaldığı ve farklı milletlerden Müslüman olan kişilerin arttığı bu dönemde, Kur'ân'ı anlama konusundaki ihtiyaçlar farklılaşmıştır. Artık Kur'ân'ın indiği dönemde ihtiyaç duyulmayan bazı lügavî izahlar, esbâb-ı nüzûl, nesh ve âyetin indiği duruma dair bilgilerin dışında, Kur'ân'ın anlaşılmayan terkipleri, beyânî nükteleri ve anlamları da

¹⁰²² Nitekim Zehebî, "Hicrî ikinci asırdaki tefsirlerde daha çok müelliflerin görüşleri bulunmaktaydı" demiştir (Zehebî, *Târîh*, III, 960).

¹⁰²³ Müsâid Müslim, *Eserü't-Tatavvuri'l-Fikrî*, s. 71.

açıklama durumu zarûfî bir hal almıştır.¹⁰²⁴ Müslamanların yaşadığı coğrafyanın genişlemesi, yeni Müslüman olanların sayısının artması gibi hususlar bu ihtiyacın artmasına etki etmiştir.

Tefsir müelliflerinin metotları; yetiştikleri bölge, yaşadıkları dönem, ilmî kişilikleri ve eserlerini yazdıkları bölgenin ihtiyaçlarına göre değişiklik arz etmekteydi. Örneğin Mekke ekolünde tefsire alan açılması, tefsirin genişlemesi durumları çok fazla görülmemektedir. Medine, Kûfe ve diğer bölgelerde ise re'y nispeten gelişmiştir. Medine'de Abdurrahmân b. Zeyd, Kûfe'de Kelbî ve Horasan'da Mukâtîl b. Süleymân bu yönüyle öne çıkan isimlerdendir.¹⁰²⁵

İlk tedvîn edilen eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemde yazılan eserlerde daha çok tefsire dair bilgileri tedvîn etme çabası görülmektedir. Sahâbe döneminde Kur'ân'ın tefsire ihtiyaç duyulan âyetleri tefsir edilirken, tâbiîn döneminde Kur'ân'ın bütününe tefsir etmeye çalışan bazı örnekler bulunmaktadır.¹⁰²⁶ Muhaddislerin telif ettiği eserlerde ise Kur'ân'ın tamamını tefsir etme çabası görülmemektedir. Nitekim Süfyân es-Sevrî, Kur'ân hakkındaki geniş bilgisine rağmen Kelbî gibi Kur'ân'ı baştan sona tefsir edenleri tasvip etmemektedir.¹⁰²⁷ Süfyân'ın bu yaklaşımını dikkate alarak hadis ehline göre hakkında naklî bilgi bulunmayan âyetlerin tefsir edilmeyeceği yorumu yapılabilir. Ancak günümüze ulaşan tefsirindeki 911 rivayet arasında Süfyân'ın âyetler hakkında kısa açıklamaları ve kırâate dair 146 rivayeti bulunduğu görülmektedir.

Mukâtîl b. Süleymân, ilk dönemin Kur'ân'ı anlama faaliyetinin devamı olan eserinde bilgilerin çoğunu isnadıyla aktarmamış ve bazı rivayetleri de söyleyenine nispet etmeden eserini oluşturmuştur. Tefsirinde rivayetlerin yanı sıra Arap dilinin kuralları, tarihî veriler, İsrâîlî bilgiler ve kendi görüşleri bulunmaktadır. Ancak ilmî kişiliği hakkında yapılan eleştiriler, Hz. Peygamber (s) adına hadis uydurduğu iddiasına kadar varmıştır. Bundan dolayı tefsirdeki bilgisi ile övülmesine rağmen eserine mesafeli durulmuştur.

¹⁰²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 120.

¹⁰²⁵ Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 273-274.

¹⁰²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 132.

¹⁰²⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, I, 79.

Mukâtil'den yarım asır sonra vefat eden Yahyâ b. Sellâm (200/815), Mukâtil'in yolundan gitmiştir. Rivayetler ile kendi görüşlerini birleştirerek oluşturduğu tefsirinde isnada yeterince önem vermemiş, muhaddislerin eleştirdiği kişilerin görüşlerine itibar etmiştir. Farklı yorum ihtiva eden rivayetler arasında tercihte bulunup değerlendirme yaptığı görülmektedir.

Ehl-i hadisin önemli isimlerinden olan Süfyân es-Sevrî'nin (161/778) tefsiri ise, rivayetlerin merkezde olduğu ve günümüze ulaşan ilk eserlerdendir. Süfyân, Kur'ân'ın tamamı yerine, hakkında rivayet bulunan âyetleri tefsir etmekle yetinmiştir. Yine de herhangi bir rivayetin olmadığı âyetler hakkında görüşlerini belirtmiştir. Süfyân'ın eseri bu yönüyle, “me'sûr tefsir ile re'y tefsirini mutedil bir şekilde cem etmektedir” şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁰²⁸

Süfyân es-Sevrî'nin yöntemini bir ölçüde Abdürrezzâk b. Hemmâm takip etmiştir. Sadece rivayetlerden oluşan eserinde bütün sûreleri Mushaf sırasına göre almış, ancak bütün âyetleri tefsir etmemiştir. Rivayetler veya âyetler hakkında herhangi bir görüşü bulunmayan tefsirinde, hadis ehlinin tenkid ettiği bazı isimlerin görüşleri yer almaktadır. Abdürrezzâk'ın eseri, Katâde ve öğrencisi Ma'mer'in tefsirlerinin bir kısmını veya tamamını ihtiva etmektedir.

Süfyân tarafından başlatılan ve nispeten Abdürrezzâk tarafından sürdürülen rivayetlerin merkezde olduğu müstakil kitâbu't-tefsîr telif etme geleneği, İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr tarafından ale'l-ebvâb hadis eserinde tefsire dair bölüm açma yöntemini doğurmuştur. Kur'ân'ı anlama çabası ile hareket eden müfessirlerden farklı olarak İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr, ulaşabildikleri rivayetler ile tefsir bölümlerini oluşturmuşlardır. Abdullah b Vehb ve Saîd b. Mansûr, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin öncüleri olmakla birlikte, Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk gibi isimlerin telif ettikleri eserlerin benzerlerini ortaya koymuşlardır. Çoğunlukla tâbiîn ve sahâbenin görüşleri ile bir miktar merfû rivayet bulunan tefsir bölümlerinde, ilk dönem tefsir anlayışına benzerlik dikkat çekmektedir.

Hadis ehlinin etkinliği arttıkça tefsire dair oluşturulan eserlerde veya hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde isnad hassasiyeti ve merfû rivayetin ön plana

¹⁰²⁸ Meşhedânî, *Süfyânu's-Sevrî*, s. 446.

çıkarılması dikkat çekmektedir. Buhârî bu iki hususun en önemli örneğini ortaya koymuş ve tefsir bölümünde çoğunlukla merfû ve hükmen merfû saydığı sahâbenin esbâb-ı nüzûle dair rivayetlerine yer verip isnada dikkat etmiştir. Ayrıca Buhârî, âyetler ile ilişkili gördüğü rivayetleri bir araya getirerek oluşturduğu tefsir bölümünde ilk dönem tefsir anlayışının izlerini taşıyan lügavî izahlara da yer vermiştir. Buhârî'nin eseri sonraki muhaddislerin yöntemine büyük ölçüde etki etmekle birlikte lügavî izahlar diğer eserlerde bu yoğunlukta bulunmamaktadır.

Buhârî'den kısa bir süre sonra eserini telif eden Müslim b. Haccâc, isnad konusunda hocası Buhârî'yi takip etse de tefsir ile ilgili nakledilen merfû rivayetlerin büyük bir kısmını başka bölümlerde zikretmiştir. Onun takip ettiği (tekrarları aynı yerde nakletme) yönteminin sonucu da sayılabilecek bu tavır, hadis ehlinin muhtelif konularla ilgili merfû rivayetleri tefsir ile de ilişkili kabul ettiğini göstermektedir.

Tirmizî ve Nesâî, Buhârî'nin yöntemine benzer şekilde merfû rivayetlerin çoğunlukta olduğu tefsir bölümlerini oluşturmuşlardır. Her iki müellif, Buhârî'den farklı olarak lügavî izahlara fazla yer vermemişlerdir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden tefsir bölümü oluşturan Buhârî, Tirmizî ve Nesâî, müstakil bir tefsir telif etmek yerine tefsir ile alakalı gördükleri rivayetleri derlemeye gayret etmişlerdir.

İlk tefsirlerden farklı amaçla telif edilen tefsir bölümlerinde, müstakil kitâbu't-tefsîrlerde bulunan birçok bilgi yer almamıştır. Bu durum, Buhârî'den önce başlayan tefsir rivayetleri, müfessirler ve eserleri hakkındaki eleştirilerin bir sonucudur. Tefsir alanında ortaya çıkan uydurma faaliyetleri, fikrî ayrışma ve tefsirlerin ihtiva ettiği bilgilere karşı duyulan rahatsızlık, muhaddisleri seçici davranmaya itmiştir. Hadis ehli, tefsir alanındaki bazı isimleri, kaynakları ve ilmî kişilikleri yönüyle değerlendirmiştir.

Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk, Süddî, Kelbî, Mukâtil b. Hayyân ve Saîd b. Beşîr gibi müfessirler çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Dolayısıyla bu isimlerin görüşlerine ve eserlerine mesafeli yaklaşılmıştır. Aynı dönemlerde yaşayan Mücâhid b. Cebr, İkrime, Hasan-ı Basrî, İbn Ebû Necîh, Katâde, Zeyd b. Eslem, İbn Cüreyc, Ma'mer b. Râşid, Saîd b. Ebû Arûbe gibi isimler ve eserleri hakkında ise, daha az eleştiri bulunmaktadır.

Hadis ehlinin aynı kişi hakkında farklı eleştiriler yaptığı görülmektedir. Mukâtil b. Süleymân'ı yalancılıkla suçlamakla birlikte¹⁰²⁹, tefsir konusunda insanların Mukâtil'e muhtaç oldukları da belirtilmiştir.¹⁰³⁰ Kelbî'nin İbn Abbas'tan naklettiklerine mesafeli yaklaşılırken, tefsire dair görüşlerine itibar edenler olmuştur.¹⁰³¹ İlk dönem tefsir sahibi isimler ve rivayetleri hakkındaki bu durum, hadis ehlini tefsir rivayetlerine mesafeli davranmaya itmiştir. Nitekim Zehebî'ye göre İmâm Mâlik, senedlerinin kopuk oluşundan dolayı tefsir rivayetlerinden uzak durmuştur.¹⁰³²

Muhaddisler, eleştirdiği kişilerin görüş ve rivayetlerini terk etmiş ve merfû rivayetleri tefsir bölümlerinin merkezine yerleştirmiştir. Hicrî ilk iki asırda telif edilen tefsirlerde bulunan bilgilerin büyük çoğunluğu, hadis kaynaklarının tefsir bölümlerinde yer bulamamıştır. İlk kitâbu't-tefsîrlere göre küçük hacimli olan tefsir bölümlerinde terk edilen bu birikimin yerini, bazı âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlayan ve kimi zaman da tefsir ile dolaylı ilişkisi bulunan rivayetler almıştır. Dolayısıyla eserlerinde tefsir bölümü oluşturan muhaddisler, Kur'ân'ı tefsir etmekten ziyade rivayetleri tasnif etmenin bir parçası olarak tefsire dair rivayetleri derlemeye çalışmışlardır.¹⁰³³

1.4.3. Kitâbu't-Tefsîrlerdeki Rivayetler

Hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümleri rivayetlerden oluşmaktadır. Müellifin yorumlarının çok fazla bulunmadığı bu kaynaklarda rivayet tercihleri, bâb tasnifi, âyet ve hadis arasındaki ilişkinin keyfiyeti gibi hususlar müellifin yorumu kapsamında değerlendirilebilir. İlk tefsirlerde rivayet ile müellifin yorumları bir arada bulunmaktadır. Bu eserlerde yer alan yorumlar, sonraki kaynaklara intikal

¹⁰²⁹ Nesâî, "Rasûlullah adına hadis uyduranlar dört kişidir" diyerek Mukâtil'in adını da zikretmiştir (İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 256).

¹⁰³⁰ İmâm Şâfiî "İnsanlar tefsirde Mukâtil'e muhtaçtırlar" demiştir (İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 190).

¹⁰³¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, "hadiste kendilerine itimat etmediğiniz kişilere tefsir konusunda müsamaha gösteriniz" diyerek Kelbî'nin de içerisinde olduğu dört ismi zikretmiş ve "bu kişilerin hadislerine itibar edilmez ancak tefsirleri yazılır" demiştir (Hatîb, *el-Câmi*, II, 194). Abdürrezzâk, hocası Ma'mer aracılığıyla Kelbî'nin 154 re'yine ve 3 rivayetine yer vermiştir (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 56).

¹⁰³² Zehebî, *Siyer*, VI, 474.

¹⁰³³ Benzer görüşler için bk. Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı*, s. 228; Türcân, "Hadis Rivayet Geleneği", s. 267, 278.

ettiğinde tâbiîn veya tebe-i tâbiînin tefsir rivayetleri halini almıştır. Dolayısıyla eserlerde yer alan bilgilerin büyük çoğunluğunu rivayet kapsamında değerlendirerek inceleyebiliriz.

1.4.3.1. Kaynakları

İlk tefsirlerin Kur'ân'ı anlama faaliyetinden doğan bilginin kaydedilmesi çabasıyla ortaya çıktığından bahsetmiştik. Eserlerin bu yapısı hicrî ikinci asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Sahâbeden işittiklerini kaydeden tâbiîn neslinin yorumları da öğrencileri tarafından kaydedilmiştir. Böylelikle müstakil kitâbu't-tefsîrler süreç içerisinde birbirlerine kaynaklık ederek genişlemişlerdir.

Eserlerde görülen genişleme durumu, kimi zaman Katâde-Ma'mer-Abdürrezzâk arasındaki gibi belirgin bir hoca talebe ilişkisi şeklinde gerçekleşmiştir. Zira Abdürrezzâk'ın tefsirine bakıldığında rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun hocası Ma'mer'in Katâde'den naklettiklerinden oluştuğu görülmektedir.¹⁰³⁴ Ancak Ma'mer, Katâde dışındaki kişilerden de nakilde bulunmaktadır. Aynı şekilde Abdürrezzâk da Ma'mer haricindeki başka hocalarından da nakilde bulunarak eserini genişletmiştir.

Benzer bir durum Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde de görülmektedir. Günümüze ulaştığı bilinmeyen Hüseyim b. Beşîr'in tefsiri Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünün yaklaşık dörtte birini teşkil etmektedir. Aynı şekilde Süfyân b. Uyeyne'nin tefsiri de tefsir bölümünün yaklaşık beşte birini oluşturmaktadır.¹⁰³⁵ Saîd b. Mansûr, bu iki hocasından naklettiklerinin üzerine başka rivayetler de ekleyerek tefsir bölümünü derlemiştir.

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerin kaynakları yönüyle iç içe yapısı nedeniyle bazı tartışmalar da ortaya çıkmıştır. Bir eser, eserin sahibi ile birlikte kimi zaman tedvîn eden veya nakleden öğrencisine nispet edilmiştir. Zeyd b. Eslem ile oğlu Abdurrahmân arasında böyle bir durum bulunmaktadır. Kaynaklarda Zeyd'in bir

¹⁰³⁴ Abdürrezzâk'ın eserinde yer alan 3755 rivayetin 2541 tanesi tâbiînden, tâbiîn rivayetlerinin ise 1509 tanesi hocası Ma'mer'in Katâde'den yaptığı nakillerden oluşmaktadır.

¹⁰³⁵ Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde yer alan (fezâilu'l-Kur'ân bölümüyle birlikte) 2400 rivayetin yaklaşık 700-800 tanesi Hüseyim'den, 500-600 tanesi ise Süfyân b. Uyeyne'den nakledilmektedir.

tefsirinin olduğu ve oğlu tarafından nakledildiği bildirilmekte,¹⁰³⁶ ayrıca Abdurrahmân'a da tefsir nispet edilmektedir.¹⁰³⁷ Bu eserin kendisinin mi yoksa babasının tefsiri mi olduğu tartışılmıştır. İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre, Abdurrahmân'ın ayrı bir eseri olmasa da babası Zeyd b. Eslem'e ait tefsire bazı eklemeler yaptığı görülmektedir.¹⁰³⁸

Müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümleri arasında kaynak yönüyle farklılık bulunmaktadır. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde bazı kaynaklar belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Bu durum müstakil eserlerde yer alan rivayetlerin büyük bir kısmının sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden oluşmasından da kaynaklanmaktadır. Sahâbe ve tâbiîn döneminde yürütülen tefsir faaliyetleri, ekollerin oluşmasına ve tedvîn edilen eserlerin büyük ölçüde belli bir isnad kalıbı ile intikaline neden olmuştur. Hadis kaynağında tefsir bölümü oluşturan Abdullah b. Vehb ile Saîd b. Mansûr da belirli ölçüde müstakil kitâbu't-tefsîrlerden yararlanarak bölümleri oluşturmuşlardır.

Buhârî ve onu takip eden müelliflerin eserlerindeki tefsir bölümleri, çoğunlukla merfû rivayetler yer almaktadır. *Kütüb-i Sitte* müellifleri, müstakil kitâbu't-tefsîr telif eden hocaları bulunsa dahi bu kaynaklardan nakletmek yerine, çeşitli kaynaklardaki merfû rivayetlerden tefsir bölümlerini oluşturmuşlardır. İlk dönemde tefsir kapsamında değerlendirilmeyen kimi merfû rivayetlerin ilk defa Buhârî, Tirmizî veya Nesâî tarafından âyetlerin tefsirinde yer verilmesi bu durumu göstermektedir.

Tirmizî'nin tefsir bölümünün önemli kaynaklarından birisi, hocası Abd b. Humeyd'dir. Abd b. Humeyd'in bir kısmı günümüze ulaşan tefsirinde çoğunlukla Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin görüşleri yer almaktadır. Ancak Tirmizî'nin tefsir bölümünde hocası Abd b. Humeyd'den naklettiği 109 rivayet çoğunlukla Hz.

¹⁰³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 448; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 57; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 189.

¹⁰³⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315; Dâvûdî, *Tabakât*, I, 271; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 512.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, Zeyd b. Eslem'in tefsirini şu şekilde tanıtmaktadır: "Oğlu Abdurrahmân'ın naklettiği büyük bir nüshadır. Nüshada İbn Zeyd'in babası ve başkalarından yaptığı nakiller bulunmaktadır. Abdullah İbn Vehb ve diğerleri tarafından nakledilen nüshada kimseye isnad edilmeyen çok fazla rivayet bulunmaktadır. Abdurrahmân zayıf sayılır, babası ise sikadır" (İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 217).

Peygamber’den nakledilmektedir. Buna göre Tirmizî, Abd b. Humeyd’in daha çok tefsiri dışındaki eserlerinden nakilde bulunduğu akla gelmektedir.¹⁰³⁹

Tefsir bölümü oluşturan ilk muhaddis İbn Vehb’in eserinde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu maktû ve mevkûftur. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî, tefsir bölümlerinde İbn Vehb’den 27 rivayet nakletmektedirler. Ancak bu rivayetler, İbn Vehb’in günümüze ulaşan tefsir bölümünde yer almamaktadır. İbn Vehb ile saydığımız müelliflerin tefsir bölümlerinde yer alan aynı veya benzer muhtevalı rivayetlerde de İbn Vehb’in kaynaklık yönü bulunmamaktadır. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî bu rivayetleri İbn Vehb dışındaki kişilerden nakletmektedirler. Dolayısıyla üç müellif, tefsire dair rivayetleri İbn Vehb’in müstakil kitâbu’t-tefsîrlere benzeyen tefsir bölümünden değil de farklı eserlerden nakletmişlerdir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde yer alan merfû rivayet dışındaki bilgilerde müstakil kitâbu’t-tefsîrlerin bir kısmından yararlanılmıştır. Hadis ehli, bu türden nakillerde müstakil kitâbu’t-tefsîr müelliflerinin kaynaklarını dikkate almışlardır. Örneğin İbn Abbas’ın tefsir görüşlerinin sonraki nesillere intikalinde Ali b. Ebû Talhâ en güvenilir isnad sayılmıştır.¹⁰⁴⁰ Onun İbn Abbas’ı görmemesine rağmen ondan naklettikleriyle oluşturduğu sahifesi, hadis ehli tarafından güvenilir kabul edilmiştir.¹⁰⁴¹ Ali b. Ebû Talhâ, sika kişilerden nakilde bulunduğu için Buhârî, İbn Ebû Hâtim ve diğerleri bu nüshadan almakta bir beis görmemişlerdir.¹⁰⁴² Benzeri bir durum Mücâhid ve Katâde arasındaki ayrım da görülmektedir. Buhârî, Mücâhid’e itibar ederken, aynı dönemde yaşayıp onun kadar meşhur olan Katâde’ye karşı ihtiyatlı davranmıştır. Zira Katâde tedlîs ile suçlanmıştır.¹⁰⁴³

Kelbî ve Mukâtil b. Süleymân, kaynakları sebebiyle eleştirilmiştir. Süfyân es-Sevrî, Kelbî’nin kendisine “Sana Ebû Sâlih’ten naklettiklerimin tamamı yalandır”

¹⁰³⁹ Tirmizî, Abd b. Humeyd’in tefsirinden daha çok *el-Müsned* ve bu eserden seçtiği hadislerden oluşan *el-Müntehab*’ından yararlanmış gözükmektedir.

¹⁰⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207.

¹⁰⁴¹ Ahmed b. Hanbel, “Mısır’da Ali b. Ebû Talhâ’nın naklettiği bir sahife var, bir kimse onun için Mısır’a gitse çok şey yapmış sayılmaz” diyerek eserden sitayişle bahsetmiştir (İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 438).

¹⁰⁴² İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 207.

¹⁰⁴³ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 511.

dediğini aktarmıştır.¹⁰⁴⁴ Süfyân bu bilgiyi nakledip çevresindekileri uyarmasına rağmen Kelbî'den nakilde bulunmuştur. Bu durum sorulunca “Ben onun yalanını doğrusundan ayırabiliyorum” demiştir.¹⁰⁴⁵ Abdürrezzâk, hocası Ma‘mer aracılığıyla Kelbî'nin tefsir konusundaki 154 görüşüne eserinde yer vermiştir. Sonraki dönemde ise; sadece Tirmizî tefsir bölümünde bir rivayetine yer vermiş, ardından isnadının sahîh olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁴⁶

Mukâtil b. Süleymân, hadis uydurmakla itham edilmenin yanında tefsire dair bilgileri âlimlerden semâ olmadan toplayıp, bunlarla tefsir yapması sebebiyle de eleştirilmiştir.¹⁰⁴⁷ İsnad kullanmayarak nakilde bulunması, kaynakları hakkındaki şüpheyi artırmış ve eserine itibar edilmemiştir. Bu yüzden Abdullah b. Mübârek, takdir etmekle birlikte onun tefsirinin isnadsız oluşuna hayıflanmıştır.¹⁰⁴⁸

1.4.3.2. Türleri

Tefsirlerde yer alan rivayetlerin türleri, eserin telif edildiği dönem ve müellifin ilmî kişiliğine bağlı olarak değişmektedir. İlk dönemde telif edilen eserler çoğunlukla tefsir ekollerinde yetişen veya buralardan beslenen müfessirlere aittir. Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinden olan tefsir müellifleri sahâbeden aldıkları bilgilerin yanında, kendi re'yları ile de ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmışlar ve böylece tefsire dair bilginin genişlemesini sağlamışlardır.

Hicrî ilk iki asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrlerde çoğunlukla tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinin yorumlarından oluşan maktû rivayetler bulunmaktadır. Bu yorumların bir kısmı tefsirde şöhret bulan İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b gibi sahâbîlere dayansa da onlara isnad edilmeden aktarıldıkları görülmektedir. Ashâb, Hz. Peygamber'den öğrendikleri bilgiyi naklederken kimi zaman Hz. Peygamber'e isnad etmeden naklettiği gibi, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn de ilim meclisinde veya nakil yoluyla edindiği bilgileri kimi zaman asıl merciine isnad etmemiştir. Nitekim ilk

¹⁰⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 101.

¹⁰⁴⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 256.

¹⁰⁴⁶ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6.

¹⁰⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 442.

¹⁰⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 437.

tefsirlerde aynı konuda hem İbn Abbas'tan, hem de Mücâhid b. Cebr, Hasan-ı Basrî veya Zeyd b. Eslem'den nakledilen benzer izahlar sıkça yer almaktadır.

İlk dönem tefsir faaliyetleri içerisinde yer alan isimlerin ilmî kişilikleri de rivayetlerin türlerini etkilemektedir. Kaynaklara intikal eden Mücâhid, Hasan-ı Basrî, Katâde ve Zeyd b. Eslem'in rivayetlerine bakıldığında, sahâbenin rivayetlerini nakilden çok kendi görüşlerini beyan ettikleri görülmektedir. Hadis ehlinden Şu'be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî gibi isimler ise, çoğunlukla nakilde bulunup kendi görüşlerini daha az ifade etmişlerdir.

Kur'ân'ın anlaşılması çabasında sahâbe döneminden itibaren şahsî görüş beyan etmekten çekinenler olmuştur.¹⁰⁴⁹ Ancak aynı dönemde İbn Abbas gibi Kur'ân'ın anlaşılması hususunda ehl-i kitaptan nakil başta olmak üzere dilin inceliklerinden yararlanma gibi faaliyetlere girişenler de bulunmuştur. Tefsirin tedvîni ile birlikte her iki tavra örneklik teşkil edecek bazı yaklaşımlar görülmektedir.

Mukâtil b. Süleymân, isnad kullanmaksızın ve kimi zaman da rivayeti söyleyenine nispet etmeksizin eserini oluştururken, Süfyân es-Sevrî mümkün oldukça rivayetleri isnadıyla nakletmeye çalışmıştır. O yüzden hadis kaynaklarında merfû rivayetlerle sağlanan bilgilerin bir kısmı Mukâtil b. Süleymân'ın eserinde kendi görüşü gibi yer almaktadır. Esbâb-ı nüzûl, âyetin indiği ortam ve zamana dair bilgilerde ehl-i hadis, sahâbenin gözlemini aktarmaya çalışırken, Mukâtil'in tefsirinde kimi zaman bu bilgiler kimseye isnad edilmeden aktarılmaktadır.

İsrâ sûresinin 78. âyetinin tefsiri olarak nakledilen rivayetin kaynaklarda yer alış şekli, rivayet türlerindeki farklılığa örnek olarak incelenebilir.¹⁰⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân bu âyette beş vakit namazın yer aldığını belirttikten sonra “*Sabah namazının şahitli*” oluşunu gece ve gündüz meleklerinin sabah namazında bir araya

¹⁰⁴⁹ Örneğin Hz. Ebubekir Abese 80/31 âyetindeki “*ve fâkîheten ve ebben*” kelimeleri kendisine sorulunca cevap vermekten kaçınmış, “Allah'ın kitabı hakkında bilgim olmadan konuşursam hangi gök altında beni gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde barındırır” demiştir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 136).

¹⁰⁵⁰ “*Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir*” (İsrâ 17/78).

gelmeleri ile açıklamaktadır.¹⁰⁵¹ Yahyâ b. Sellâm ise, gece ve gündüz meleklerinin sabah ve ikinci namazlarına şahitlik ettiklerini belirttikten sonra, Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği “*Allah onlardan daha iyi bildiği halde sorar, ‘kullarımı ne halde bıraktınız?’ (Melekler) ‘vardığımızda namaz kılıyorlardı, yanlarından ayrıldığımızda da namaz kılıyorlardı’ cevabını verirler*” rivayetini zikretmektedir.¹⁰⁵²

Abdürrezzâk b. Hemmâm, âyetle ilgili Katâde'nin izahlarına yer vermektedir. Katâde, âyette sabah ve akşam namazının yer aldığını, şahitli namazla kastedilenin gece ve gündüz meleklerinin şahitlik ettikleri namaz olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*'inde Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadise yer verir: “*Cemaatle kılınan namaz tek başına kılınan namazdan yirmi beş kat daha faziletlidir. Gece ve gündüz melekleri sabah namazında buluşurlar.*” Ebû Hüreyre bu rivayetten sonra “İsterseniz ‘*Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir*’ âyetini okuyun” dedi.¹⁰⁵⁴ Abdürrezzâk, hadisin ardından tefsirinde yer verdiği Katâde'nin açıklamasını da nakletmektedir.

Buhârî'nin yer verdiği iki rivayetten biri, Abdürrezzâk yoluyla onun *el-Musannef*'inde yer alan rivayettir. Diğer rivayet de Ebû Hüreyre'den farklı bir isnadla yaklaşık olarak aynı metni ihtiva etmektedir.¹⁰⁵⁵ Bu rivayeti Müslim mesâcid bölümünde naklederken, Tirmizî ve Nesâî tefsir bölümlerinde nakletmektedirler.¹⁰⁵⁶

Müelliflerin ilmî kişilikleri ve eserlerinde takip ettikleri metotlar aynı muhtevaya sahip farklı türlerde rivayetlerin eserlerde yer almasına neden olmuştur. Âyetteki “*sabah namazı şahitlidir*” ifadesinin meleklerin bir araya gelmesine delalet etmesi gayba dair bir bilgidir. Mukâtil b. Süleymân bu bilgiyi kimseye isnad etmeden naklederken, Yahyâ b. Sellâm aynı bilgiyi verdikten sonra hadisten delil zikretmektedir. Abdürrezzâk'ın tavrı ise, tefsirinin metodu ve kaynakları hakkında

¹⁰⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 546.

¹⁰⁵² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 154-155.

¹⁰⁵³ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 308. Abdürrezzâk, benzer yorumları Tâvûs'tan da nakletmektedir (Aynı eser, II, 321).

¹⁰⁵⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, I, 522.

¹⁰⁵⁵ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 17/11, 18.

¹⁰⁵⁶ Müslim, “Mesâcid”, 246, Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 18; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 17/6.

bilgi verecek tarzdadır. Tefsirinde Katâde'nin yorumu olarak naklettiği bilgiyi, *el-Musannef*'inde Ebû Hüreyre'nin merfû rivayetinden aktarmaktadır. Ancak bu rivayetin ardından Katâde'nin yorumunu da zikretmektedir. Hadis kaynaklarındaki rivayetler Ebû Hüreyre'den nakledilen aynı merfû rivayettir. Âyetin anlaşılması hususunda benzer katkıları sağlayan saydığımız müellifler, rivayetlerin türleri konusunda ayrılmakta, ilmî kişilikleri ve eserlerin metotlarına bağlı olarak merfû rivayet veya tâbiîn görüşü ile aynı manayı ifade etmektedirler.

Hadis ehli, Hz. Peygamber ve sahâbeden nakledilen tefsire dair rivayetleri bir araya getirmeye çalışmaktadır. Sahâbenin tefsir rivayetlerinin bir kısmı da hükmen merfû sayılmasından dolayı, asıl gayretin merfû rivayetler konusunda gösterildiği söylenebilir. Rivayetlere eserlerinde yer verirken isnad hususuna dikkat edilmektedir. Tâbiîn ve tebe-i tâbiînden çok az sayıda rivayet hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerine dâhil edilmiştir. Bu tür rivayetlerde de hadis ehlinin itibar ettiği kişiler ve bilginin isnadlı nakli dikkate alınmıştır. Bu husus Buhârî ve onu takip eden muhaddisler tarafından uygulanmıştır.

Kaynaklarda yer alan rivayetlerin türünü belirleyen hususlardan bir diğeri, muhtevasıdır. Gaybî konular ile yaşanan hadiseye şahit olmayı gerektiren hususlar sahâbe aracılığıyla nakledilmekte iken, lügavî izahlar konusunda aynı çaba gösterilmemiştir. Bu çaba gösterilse bile, merfû ve mevkûf rivayetler arasında maktû rivayetlerdeki kadar dilsel izahlar bulunmamaktadır. İbn Abbas ve talebesi Mücâhid'den çok sayıda rivayet nakleden Firyâbî, âyetin inişine sebep olan hadiseye şahit olmayı gerektiren durumlarda çoğunlukla İbn Abbas'tan naklederken; mananın anlaşılmasıyla ilgili konularda veya kelime izahlarında daha çok talebesi Mücâhid'den nakletmektedir.¹⁰⁵⁷ Benzeri bir durum Buhârî'nin tefsir bölümünde de görülmektedir. Buhârî, İbn Abbas'tan esbâb-ı nüzûle dair rivayetleri isnadlı bir şekilde naklederken, kelime izahlarını filolojik eserlerden isnadsız aktarmaktadır. Örneğin Nisâ sûresi 97. âyetinin sebep-i nüzûlünü isnadlı bir şekilde İbn Abbas'tan naklederken, aynı sûrenin 88. âyetindeki “erkesehüm: beddedehüm (onların birliğini

¹⁰⁵⁷ Hidayrî, “el-Firyâbî ve Menhecuhû fî Tefsîrihi”, s. 385-386.

bozdu)", "fietün: cemâatün (grup)" şeklindeki kelime izahlarını İbn Abbas'tan isnadsız aktarmaktadır.¹⁰⁵⁸

Eserlerde yer alan rivayetleri türlerine göre tasnifini kronolojik olarak ifade edebiliriz. İncelediğimiz ilk müstakil kitâbu't-tefsîrlerde mevkûf ve maktû rivayetler iç içe iken, zamanla maktû rivayetlerin yoğunlukta olduğu eserler ortaya çıkmıştır. Hadis ehlinin etkinliğini artırdığı dönemden itibaren maktû rivayetlerin yanına mevkûf ve bir miktar merfû rivayet eklenmiştir. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin ilk örnekleri (İbn Vehb ve Sâid b. Mansûr) de benzer türde rivayetler ihtiva etmektedir. Buhârî ile birlikte çoğunluğu merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümleri oluşturulmaya başlanmıştır.

Hicrî ilk iki asırda telif edilen diğer hadis eserlerinde de merfû rivayetlerin yanında mevkûf ve maktû rivayetlerin yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. Ancak incelediğimiz müstakil kitâbu't-tefsîrlerdeki mevkûf ve maktû rivayetlerin merfû rivayetlere oranı diğer eserlere göre daha yüksektir. Aynı dönemde telif edilen eserler arasında rivayet üslubu ve isnad kullanımı açısından benzerlik görülürken, merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerin oranları arasında farklılık bulunmaktadır.

Mukâtil b. Süleymân, tefsirinde yer alan rivayetlerin bir kısmını kimseye isnad etmeden kendi görüşüymüş gibi aktarmaktadır. Eserde yer alan rivayetler hakkında yapılan çalışmalar, çoğunlukla Mukâtil'in zikrettiği bilginin kaynağını belirttiği rivayetler üzerinden gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁵⁹ Tefsirde kendi görüşleri ile rivayetleri bir arada kullanan Mukâtil; maktû, mevkûf ve bir miktar merfû rivayete yer vermektedir.

Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinden günümüze ulaşan nüshada 911 rivayet yer almaktadır. Hz. Peygamber'den 22 rivayet, sahâbeden 232 rivayet ve tâbiînden 511

¹⁰⁵⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/15, 4/19.

¹⁰⁵⁹ Eserde bulunan rivayetleri Mukâtil'in yöntemi sebebiyle türlerine göre tasnif etmek güçleşmektedir. Tefsir hakkında yapılan bir çalışmada, 310 rivayet tespit edilmiş, bunların 15'i isnadlı merfû, 7'si mürsel merfû, 224'si isnadsız merfû, 33'ü mevkûf ve 31'i maktû türde olduğu belirtilmiştir. Araştırmacı, eserde yer alan 310 rivayetin 246 tanesini çeşitli kaynaklarda isnadıyla bulunduğunu tespit etmiş, 64 tanesini herhangi bir kaynaktan bulamamıştır (Zahitoğlu, *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*, s. 204-206).

rivayet nakledilmektedir.¹⁰⁶⁰ Eserde, 146 rivayet Süfyân'ın âyetler hakkında kısa açıklamaları ve kırâatlerinden oluşmaktadır. Süfyân'ın eserindeki rivayetlerin dağılımına baktığımızda, % 2,5 merfû, %25 mevkûf, % 56 maktû türde olduğu görülmektedir.¹⁰⁶¹ Yaklaşık olarak aynı dönemde yaşayan Mâlik'in *el-Muvatta*'sında ise bu oranlar % 58 merfû, % 35 mevkûf, % 17 maktû şeklindedir.¹⁰⁶²

Yahyâ b. Sellâm, kimi zaman bir âyet hakkında birden fazla rivayete yer verip ihtilaflı durumlarda tercihte bulunmaktadır. Eserde yer alan rivayetler çoğunlukla tâbiînin tefsire dair yorumlarından oluşmaktadır. Sahâbeden yaptığı nakiller tâbiîne nispetle daha azdır. Eserde 300 civarında merfû rivayet bulunmaktadır.

Yahyâ ile aynı dönemde eser telif eden Abdürrezzâk'ın müstakil kitâbu't-tefsîrinde ise 3755 rivayet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'den nakledilen 434 rivayetten 230'u mürsel olarak eserde yer almaktadır. Tefsirdeki rivayetlerin 463'ü sahâbeden, 2451'i tâbiînden, yaklaşık 400'ü tebe-i tâbiînden gelmektedir. Abdürrezzâk, tâbiînden olan tefsir kaynaklarına dayanarak eserini telif etmiştir. Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer verdiği rivayetler ile *el-Musannef*'te yer alan rivayetlerin türlerine göre dağılımı arasında farklılık bulunmaktadır. Tefsir'in % 11'i merfû iken *el-Musannef*'teki rivayetlerin % 20'si merfû türdedir.¹⁰⁶³ Ancak isnad kullanımı açısından iki eserde de benzerlikler bulunmaktadır.

Hadis kaynaklarında yer verilen tefsir bölümlerinin ilk örnekleri müstakil kitâbu't-tefsîrlerden çok farklı değildir. Abdullah b. Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserleri ilk dönemin izlerini taşımaktadır. İbn Vehb'in tefsir bölümündeki 722 rivayetin 201'i merfû ve hükmen merfû, 143'ü mevkûf, 378'i ise maktû türdendir. Saîd b. Mansûr'un eserinde ise yaklaşık 400 tane merfû, 800 tane mevkûf, 1200 tane ise maktû türden toplam 2400 rivayet bulunmaktadır.

¹⁰⁶⁰ Meşhedânî, *Süfyânı's-Sevrî*, s. 452-453, 466.

¹⁰⁶¹ Süfyân'ın 146 görüşünü de dahil ettiğimizde eserdeki maktû rivayet oranı % 72,5 olacaktır.

¹⁰⁶² *el-Muvatta*'da 822 merfû, 613 mevkûf, 285 maktû olmak üzere 1720 rivayet bulunmaktadır (Kandemir, M. Yaşar, "el-Muvatta", *DİA*, XXXI, 416).

¹⁰⁶³ 19418 rivayetin yer aldığı *el-Musannef*'te yaklaşık 4000 merfû rivayet bulunmaktadır. Gayr-ı sarîh merfû rivayetler dahil edildiğinde bu sayı 8000'e çıkmaktadır. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemâm*, s. 169-171.

Buhârî'den önce hadis ehlinden veya müfessir kimliği öne çıkan kişilerden tefsir telif edenlerin tamamı, eserlerinde çoğunlukla tâbiîn görüşlerini almışlardır. Merfû rivayetler bir miktar bulunmakla birlikte eserlerin merkezinde yer almamıştır. Buhârî'nin tefsir bölümünde 514 rivayet bulunmaktadır. Şâhid, mütâbi, muallak rivayetler ve kelime izahları ile bu sayı daha da artmaktadır. Buhârî, merfû rivayetlerin yanında bir miktar (özellikle İbn Abbas'ın) sahâbenin tefsir rivayetlerine yer vermektedir. İsnadsız filolojik izahların büyük bir kısmını İbn Abbas ve öğrencisi Mücâhid'den nakletmiştir. Aslında Buhârî, merfû ve hükmen merfû rivayetler kadar sahâbe ve tâbiîn görüşlerine de yer vermektedir. Ancak eserdeki asıl gayesi, merfû rivayetleri bir araya getirmektir. Dolayısıyla merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümü bu yönüyle ilk dönemden ayrılmakla birlikte, naklettiği lügavî izahlarla da ilk dönemin izlerini taşımaktadır. Buhârî, 334 merfû, 180 mevkûf ve maktû rivayet ile toplam 514 rivayete tefsir bölümünde yer vermektedir.

Buhârî'den sonra Tirmizî ve Nesâî, onun gibi çoğunlukla merfû rivayetlere yer vermişlerdir. Tirmizî'nin tefsir bölümünde 420 rivayetten 88'i sahâbe ve tâbiînden nakledilmektedir. Nesâî'nin tefsir bölümünde ise 740 rivayetin 189'u sahâbe ve tâbiîn görüşünden oluşmaktadır. Müslim ise 19 rivayetin bulunduğu tefsir bölümünde 1 tane merfû rivayet hariç tamamen mevkûf rivayetlere yer vermektedir. Tefsir bölümlerinde yer verilen merfû rivayetlerin büyük çoğunluğunu Müslim'in başka bölümlerde zikretmesi, müelliflerin rivayetlerin konu tespiti hakkındaki tercihlerini ortaya koymaktadır.¹⁰⁶⁴

Tablo 1: Kitâbu't-Tefsirlerdeki Rivayetlerin Kaynağı Bakımından Dağılımı

	Müellif	Merfû	Mevkûf	Maktû	Toplam
Müstakil Kitâbu' t- Tefsirler	Mukâtil b. Süleymân (150/767)	246	33	31	310
	Süfyân es-Sevrî (161/78)	22	232	511	911 ¹⁰⁶⁵
	Yahyâ b. Sellâm	300	?	?	?

¹⁰⁶⁴ Hz. Peygamber tarafından doğrudan bir âyetin tefsirine dair irad edilen bir hadisi Müslim, tefsir bölümü dışında nakledebilmektedir. Örneğin En'âm 6/82 âyetinde yer alan “*İmanına zulüm karıştırmayanlar*” ifadesiyle ilgili Hz. Peygamber'in Lokman 31/13 âyetindeki Lokman (a.s.)'ın “*Yavrum, Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.*” sözünü zikrettiği rivayeti sadece iman bölümünde ele almaktadır (Müslim, “İmân”, 197).

¹⁰⁶⁵ Toplam rivayet sayısına Süfyân'dan nakledilen tefsir yorumları ve kırâate dair açıklamaları da (146 rivayet) dahildir.

	Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826)	434	463	2451 ¹⁰⁶⁶	3755
Kitâbu' t-Tefsîr Bölümleri	Abdullah b. Vehb (197/813)	201	143	378	722 ¹⁰⁶⁷
	Saîd b. Mansûr (227/842)	400	800	1200	2400
	Buhârî (256/870)	334 (179 tekrarsız)	180 (107 tekrarsız)		514 (286 tekrarsız)
	Müslim (261/875)	1	18		19
	Tirmizî (279/892)	332 (254 tekrarsız)	88 (63 tekrarsız)		420 (317 tekrarsız)
	Nesâî (303/915)	551 (358 tekrarsız)	189 (135 tekrarsız)		740 (493 tekrarsız)

Tefsir bölümlerindeki merfû rivayetlerin, tekrarlarıyla birlikte en çok Ebû Hüreyre 104, İbn Abbas 59, Enes b. Mâlik 50, Hz. Âişe 42, İbn Mes'ûd 40, İbn Ömer 23, Câbir b. Abdullah 17, Hz. Ömer 15, Ebû Mûsâ 13, Ebû Said el-Hudrî 17, Hz. Ali 12, Berâ b. Azib 10 rivayet şeklinde sahâbîlerden nakledildiği görülmektedir. Merfû rivayeti nakleden sahâbîlerin dağılımı, çok hadis nakleden (muksîrûn) sahâbîlere paralellik göstermektedir.¹⁰⁶⁸

Mevkûf rivayetler ise İbn Abbas 87, Hz. Âişe 16, İbn Mes'ûd 10, İbn Ömer 10, Enes 9, Ebû Hüreyre 4, Hz. Ali 5, Hz. Ömer 4 şeklinde sahâbîlerin görüşlerinden oluşmaktadır. İbn Abbas'ın küçük yaşta iken Hz. Peygamber'in yanında bulunmasına rağmen, diğer sahâbîlere sorarak ilim öğrenmeye gayret ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla ondan nakledilen rivayetler, tefsirdeki konumunu gösterdiği kadar ashâbdan öğrendiklerini de ortaya koymaktadır.

1.4.3.3. İsnadları

Tefsirlerdeki isnad kullanımı müellife göre değişmektedir. Kimi müellif isnada hiç önem vermezken, kimisinde isnadsız bilgi neredeyse hiç bulunmamaktadır. Bu durum müellifin ilmî yaklaşımı ile alakalıdır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in de işaret ettiği üzere tefsir rivayetlerinde genellikle isnad kusuru

¹⁰⁶⁶ Tebe-i tâbiünden nakledilen rivayetler bu sayıya dahil değildir. Muhtemelen tebe-i tâbiünden nakledilen 400 civarındaki rivayet ile birlikte bu sayı 2850 civarında olacaktır.

¹⁰⁶⁷ Bu sayıya Ulûmu'l-Kur'ân cildindeki 287 rivayet ile, tefsiri içeren ilk iki ciltte yazma nüshadaki kusurlar sebebiyle okunamayan 16 rivayet dahil değildir. İbn Vehb'in eserinin tamamında 1025 rivayet bulunmaktadır.

¹⁰⁶⁸ Nitekim en fazla hadis rivayet eden sahâbîler Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, İbn Abbas, Câbir b. Abdullah, Ebû Saîd el-Hudrî şeklinde sıralanmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu Fuhûmi'l-Eser*, s. 263).

bulunmaktadır.¹⁰⁶⁹ İmâm Mâlik de tefsir rivayetlerine isnadlarının kopuk oluşu sebebiyle mesafeli durmuştur.¹⁰⁷⁰ İbn Abbas'ın tefsir konusundaki rivayetlerinin sonraki döneme intikalinde en güvenilir ve en zayıf isnadlar tespit edilmiş, yapılan nakillerin güvenilirliği bu isnadlara göre tayin edilmiştir.¹⁰⁷¹

Müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümlerindeki isnad kullanımı arasında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Müstakil eserler çoğunlukla tefsir eseri hüviyetinde olup isnad kullanımında bazı zaafılar taşımaktadır. Hadis ehlinden olup müstakil kitâbu't-tefsîr telif eden kişilerin bile bu konuda yeterince hassasiyet göstermedikleri görülmektedir. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ise, büyük ölçüde eserdeki gözetilen isnad şartlarını taşımaktadır. Eserde isnad konusunda ne kadar hassasiyet söz konusu ise tefsir bölümünde de benzeri bir durum görülmektedir. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerinin genelindeki kusurlar tefsir bölümünde de aynı şekilde yer almaktadır. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin eserlerinin hususiyeti tefsir bölümleri için de geçerlidir.

İsnad konusunda Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiri ile hadis kaynaklarındaki isnad kullanımına ayrıca değinmek gerekmektedir. Mukâtil, isnada yer vermemekle birlikte kimi zaman rivayetlere dayanan bilgileri kendi görüşü izlenimi verecek şekilde kimseye nispet etmeden zikretmektedir. Mukâtil kadar olmasa da, ilk tefsir müelliflerinin genelinde isnad kullanımı, rivayetleri dikkatli bir şekilde isnad ederek nakletmek yerine, tefsire dair bilgileri derleme çabası şeklinde ifade edilebilir. Aynı dönemde hadis ehlinden Süfyân es-Sevrî gibi tefsir telif edenlerin eserlerinde ise, diğer tefsirlere nispeten daha dikkatli isnad kullanımı bulunmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki isnad kullanımı ile ilgili incelikler tefsir bölümlerini çeşitli yönlerden etkilemiştir. Buhârî, rivayetleri tekrar ederek farklı isnadlarına işaret etmiş, ancak bu rivayetleri çoğunlukla farklı bölümlerde nakletmiştir. Böylelikle bir rivayetten birden fazla hüküm çıkarmıştır. Dolayısıyla tefsir bölümünde yer verdiği

¹⁰⁶⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 162.

¹⁰⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, VI, 474.

¹⁰⁷¹ Hadis ehli, tefsir rivayetleri ile diğer konulardaki rivayetler arasında ayırım yapmıştır. Bu bahse dair genel bir değerlendirme, tefsir rivayetlerinin sıhhati ile ilgili meseleler başlığı altında birinci bölümün sonunda yapılacaktır.

rivayetlerin anlaşılması için diğer bölümlerdeki rivayetleri de dikkate almak gerekmektedir. Eserini merfû rivayetleri bir araya getirmek için derlediğinden dolayı ilk dönem tefsir bilgilerinden lügavî izahları isnadsız olarak nakletmekte bir beis görmemiştir. Tirmizî, isnadda yer alan kusurlara işaret ettiği için Buhârî, Müslim ve Nesâî'nin eserlerinde yer almayan bazı zayıf rivayetleri eserinde zikretmiştir.

Bu eserlerde yer alan rivayetlerin isnadları ile ilgili bir diğer husus da, tefsir rivayetlerinin nakledildiği belirli isnad kalıpları meselesidir.¹⁰⁷² Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde yer alan isnadları incelediğimizde, tefsir rivayetlerinin naklinde Muâviye b. Sâlih - Ali b. Ebû Talhâ (Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr yoluyla) – İbn Abbas veya Abdürrezzâk – Ma'mer – Katâde gibi belirli isnad kalıpları dikkat çekmektedir. İlk tefsirlerin birbirlerine kaynaklık ederek genişlemesi nedeniyle ilk eserlerdeki bilgiler sonraki eserlerde de yer almış ve bu durum rivayetlerin belirli isnad kalıpları içerisinde naklini sağlamıştır. Hadis kaynaklarında yer alan tefsir bölümlerinde ise, belirli isnad kalıpları yerine eserin genelinde görülen türde çeşitli isnadlarla nakledilen merfû rivayetler bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Abdürrezzâk'ın *et-Tefsîr* ve *el-Musannef*'indeki ayırmda görülmektedir. *et-Tefsîr*'de belirli isnad kalıplarından elde ettiği rivayetlere yer veren Abdürrezzâk, *el-Musannef*'inde çok sayıda farklı isnadlardan elde ettiği rivayetlerden eserini oluşturmuştur.

Tablo 2: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin Sıhhat Durumu¹⁰⁷³

	Sahîh	Hasen	Zayıf	Mevzu	Toplam	Müttefekun Aleyh
Merfû	384	54	57	3	498	211
Mevkûf ve Maktû	162	18	21		201	36

¹⁰⁷² Zişan Türcan, Buhârî'nin tefsir bölümü özelinde yaptığı incelemede muallak rivayetlerin tefsir eserlerinde senedli oluşu veya merfû bir rivayetin Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inde başka bir kanaldan maktû oluşundan hareketle “tefsirin kendine özgü nakil yolları geleneği olduğunu düşündürmektedir” yorumunu yapmaktadır (Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği”, s. 277-278).

¹⁰⁷³ Buhârî ve Müslim'in yer verdiği rivayetler sıhhat tahliline dahil edilmemiştir. Rivayetlerin sıhhati hakkında görüş bildiren veya tercihte bulunan Tirmizî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim, Zehebî, Heysemî, İbn Hacer gibi âlimlerden istifade edilmiştir. Ayrıca eserinde yer verdiği rivayetlerle alakalı çok yönlü inceleme ve değerlendirmede bulunan İbn Kesîr'in *Tefsîr*'inden yararlanılmıştır. Modern çalışmalardan ise Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî'nin *Zaîfu Süneni't-Tirmizî* isimli çalışması ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin muhakkiki Şuayb el-Arnaût ile Âdil Mürşid'in tahriclerinden istifade edilmiştir.

TOPLAM	546	72	78	3	699	247

İncelenen rivayetler, kimi zaman sadece bir müellif tarafından tefsir bölümünde ele alınmaktadır. Rivayetlerin sıhhati hakkında değerlendirmede bulunurken müttetekun aleyh olanlar özellikle tespit edilmiştir. Buna göre, Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği toplam 247 rivayet, tefsir bölümlerinde yer almaktadır. Bu rivayetlerin neredeyse tamamını Müslim, tefsir harici bölümlerde ele almaktadır. Bazı rivayetleri ise Buhârî ve Müslim tefsir harici bölümlerde zikrederken, Tirmizî ve/veya Nesâî tefsir bölümünde aktarmışlardır.

Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde ona nispet edildiği iddia edilen üç rivayet bulunmaktadır. Tirmizî'nin yer verdiği "*Müminin firasetinden sakının, zira o Allah'ın nuru ile bakar*" rivayet hakkında İbnü'l-Cevzî, bu sözün Amr b. Kays el-Mülâî'ye (146/763) ait olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷⁴ Ancak Suyûtî ve İbn Arrâk, rivayetin İbnü'l-Cevzî'nin zikrmediği başka tariklerinin bulunduğunu belirterek hasen-sahih ve hasen hükmü vermişlerdir.¹⁰⁷⁵ Tirmizî'nin naklettiği "Hz. Havva çocuğu yaşamayınca şeytanın vesvesesi ile ismini Abdulhâris ismini koyduğunu" belirten merfû rivayet ile Nesâî'nin zikrettiği "Yeryüzünün cumartesi yaratılması" hakkındaki merfû rivayetin İsrâîlî kaynaklardan nakledilip Hz. Peygamber'e nispet edildiği belirtilmiştir.¹⁰⁷⁶

Tefsir bölümlerinde toplam 78 zayıf rivayetin bulunduğu görülmektedir. Nesâî'nin yer verdiği 5 zayıf rivayetin yanı sıra Tirmizî'nin çeşitli gerekçelerle aktardığı toplam 73 zayıf rivayet bulunmaktadır. Tirmizî'nin eserindeki rivayetleri sıhhat yönüyle değerlendiren Elbânî, tefsir bölümünde 92 zayıf rivayetin bulunduğunu tespit etmiştir.¹⁰⁷⁷ Ancak Elbânî'nin tespit ettiği rivayetlerin bir kısmı farklı isnadlarla nakledilip desteklenmektedir. Ayrıca araştırmada tekrarsız

¹⁰⁷⁴ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 16; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 145-148.

¹⁰⁷⁵ Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnû'a*, II, 278-279; İbn Arrâk, *Tenzîhu 'ş-Şerî'a*, II, 305-306.

¹⁰⁷⁶ Tirmizî'nin yer verdiği rivayet hakkında bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 8; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 594; Zehebî, *Mizân*, III, 179; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 527. Nesâî'nin eserindeki rivayet, Müslim tarafından da nakledilmiştir. Rivayet ile ilgili bk. Müslim, "Sıfatu'l-Münâfikîn", 27; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/19, 32; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 413-414; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, II, 250; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 215

¹⁰⁷⁷ Elbânî, *Zaifu Süneni't-Tirmizî*, s. 313-368.

rivayetleri tespit etmeye çalıştığımızdan dolayı, tekrar eden rivayetler hakkında Elbânî'nin verdiği hükümler tek kabul edilmiştir.

1.4.3.4. Sayısı

Hicrî ilk üç asırdaki tefsirlerden günümüze ulaşan az sayıdaki eserde farklı sayıda rivayet yer almaktadır. Mukâtil b. Süleymân ve Yahyâ b. Sellâm'ın eserlerinde âyetler hakkında en az bir rivayet veya müellifin görüşleri bulunmaktadır.¹⁰⁷⁸ Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk'ın eserlerinde bir kısım âyet hakkında rivayet bulunmaktadır. Süfyân es-Sevrî, bazı âyetler hakkında kendi yorumunu ifade ederken, Abdürrezzâk sadece rivayete yer vermektedir. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde ise hakkında rivayet bulunan âyetler tefsir edilmiştir. Buhârî bütün sûrelere bâb açarken, diğer müellifler bazı sûreler hakkında bâb oluşturmamıştır.

Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinden günümüze ulaşan nüshasında 911 rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷⁹ Kaynaklarda yapılan incelemede Süfyân'dan nakledilen rivayetlerin günümüze ulaşan nüshadan çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁸⁰ Abdürrezzâk'ın tefsirinde çoğunluğunu Ma'mer-Katâde tarikiyle naklettiği 3755 rivayet yer almaktadır. İbn Vehb'in tefsir bölümündeki rivayetler Mushaf sırasına göre sıralanmamakla birlikte yaklaşık 100 sûre, 500 âyet hakkında 722 rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁸¹ Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde ise 2400 rivayet yer almaktadır.

Hadis ehlinin oluşturduğu müstakil kitâbu't-tefsîrler ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin ilk örneği olan bu eserlerde çoğunluğu tâbiîn görüşlerinden oluşan kısa açıklama ve lügavî izahlar bulunmaktadır. Müellifin ilmî kişiliğine bağlı olarak kaynakları, isnad kullanımı ve rivayet sayısı farklılık gösterse de, ilk dönemin izleri çoğunlukla değişmemektedir. Buhârî ile birlikte hadis kaynaklarında yer alan

¹⁰⁷⁸ Eserlerdeki rivayetler ile müelliflerin yorumları iç içe olduğundan muhakkikler tarafından rivayetler numaralandırılmamıştır. Toplam rivayet sayısını bu yüzden tespit edemedik.

¹⁰⁷⁹ Fatiha, Muhammed ve Duhân sûreleri hariç Kur'ân'ın baştan 52 sûresi yer almaktadır.

¹⁰⁸⁰ Meşhedânî, *Süfyânu's-Sevrî*, s. 222.

¹⁰⁸¹ Ulûmu'l-Kur'ân cildi ve yazma nüshadaki tahribat nedeniyle okunmayan kısımlar ile birlikte 1025 rivayet bulunmaktadır.

tefsir bölümleri ise, ilk dönemden ayrılmaktadır. Merfû rivayetlerin derlenmesi sebebiyle rivayet sayısı da azalmaktadır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinin oluşturdukları tefsir bölümlerinde yer alan rivayet sayıları; Buhârî 514, Müslim 19 (tekrarlarıyla 40), Tirmizî 420 ve Nesâî 740 şeklindedir. Özellikle Buhârî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde bir miktar tekrar bulunmaktadır. Tespitlerimize göre Buhârî'nin eserinde 286, Tirmizî'nin eserinde 317, Nesâî'nin eserinde ise 493 tekrarsız rivayet yer almaktadır.

Buhârî, Tirmizî ve Nesâî tekrarsız 104 rivayeti ittifakla tefsir bölümlerinde nakletmektedirler. Buhârî ve Tirmizî ittifakla 7 rivayet, Buhârî ve Nesâî ittifakla 114 rivayet, Tirmizî ve Nesâî ittifakla 66 rivayete yer vermektedirler. Sadece bir müellifin yer verdiği (Buhârî 59, Tirmizî 137, Nesâî 207) 403 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin büyük bir çoğunluğu diğer eserlerde farklı bölümlerde bulunmakla birlikte bahsi geçen müellifler tefsir bölümlerinde ele almakta tek kalmaktadırlar. Üç müellif arasında ittifak olmayan toplam 403 rivayetin büyük çoğunluğu Nesâî'nin teferrüd ettiği rivayetlerden oluşmaktadır. Nesâî, *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan yaklaşık 45 rivayeti eserine dâhil etmiş, diğer müelliflerin çeşitli bölümlerde yer verdiği yaklaşık 100 rivayeti tefsir bölümünde de zikretmiştir.

Sayıdığımız üç müellifin tefsir bölümlerinde tekrarsız 697 rivayet, bunların 498'i merfû, 199'i ise mevkûf ve maktû rivayetlerden oluşmaktadır. Her üç müellif, 104 rivayeti ittifakla tefsir bölümünde ele almaktadır.

Tablo 3: Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin İttifak veya Teferrüd Durumuna Göre Dağılımı

Müelliflerin ittifak ve teferrüd ettikleri rivayetler	Merfû	Mevkûf ve Maktû	Toplam
Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin ittifak ettiği rivayetler	80	24	104
Buhârî ve Tirmizî'nin ittifak ettiği rivayetler	5	2	7
Buhârî ve Nesâî'nin ittifak ettiği rivayetler	75	39	114
Tirmizî ve Nesâî'nin ittifak ettiği rivayetler	53	13	66
Buhârî'nin teferrüd ettiği rivayetler	19	40	59
Tirmizî'nin teferrüd ettiği rivayetler	116	24	137
Nesâî'nin teferrüd ettiği rivayetler	150	57	207
Tekrarsız Rivayet Sayısı	498	199¹⁰⁸²	697

¹⁰⁸²

Değerlendirmeye tekrarsız 19 rivayetin yer aldığı Müslim'in tefsir bölümünü dâhil etmedik. Bu üç eserin tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlerden yaklaşık tekrarsız 300 tanesi, Müslim'in eserinin çeşitli bölümlerinde yer almaktadır. Müslim'in tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerden ikisi,

Tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlerin sayısı, ilgili sûrenin âyet sayısı ile çoğunlukla doğru orantılıdır. Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide sûreleri en çok rivayetin yer aldığı sûrelerdir. Âyet sayısına bağlı olarak kısa sûreler hakkında daha az rivayet bulunmaktadır. Rivayet sayısında dikkat çeken bir diğer husus, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşuna göre rivayetlerin sayısının değişmesidir. Örneğin yaklaşık aynı âyet sayısı içeren Medenî Nisâ sûresi (176 âyet) hakkında 47 rivayet, Mekkî En'âm sûresi (165 âyet) hakkında ise 19 rivayet bulunmaktadır. Benzer şekilde Medenî Tevbe sûresi (129 âyet) hakkında 28 rivayet, Mekkî Hûd sûresi (123 âyet) hakkında ise 9 rivayet bulunmaktadır.

Hadisleri dönemlere göre tasnif ettiğimizde, Mekke dönemindeki hadislerin sayısı Medine dönemine göre daha azdır. Mekkî ve Medenî hadis ayrımını inceleyen Adil Yavuz, Mekke dönemine ait hadislerin sayısının az oluşunu, gizli davet, açık davetin ilk dönemlerindeki baskı, sayıları az olan Müslümanların bi'setin beşinci yılında Habeşistan'a hicret etmeleri, Müslümanlara uygulanan ambargo ve okuma yazma bilenlerin yok denecek kadar az olması gibi sebeplerle açıklamaktadır. Yavuz'a göre Mekke dönemindeki bahsi geçen problemlerin ortadan kalkması, Müslümanların Medine'de inanç hürriyetin kavuşmaları, ensarın hicret eden Müslümanlara destek vermesi, Medine vesikası ile birlikte gayr-i müslimleri de kuşatan bir şehir devletinin kurulması, Hz. Peygamber'in idari yapıda otorite olarak kabulü Medenî hadislerin elimizde bulunan hadis kaynaklarındaki rivayetlerin çoğunluğunu teşkil etmesini sağlamıştır. Ayrıca insanların sosyal hayatı ile ilgili düzenlemeleri ihtiva eden âyetlerin nâzil olması, bu âyetler hakkında hadislerin vârid olması, okuma yazma seferberliği ile genç sahâbîlerin kültürel seviyesinin artması, artan devlet imkanlarıyla yazı malzemesinin temininin kolaylaştırılması gibi sebepler Medenî hadislerin sonraki nesillere daha geniş çapta aktarılmasını sağlamıştır.¹⁰⁸³

Mekkî sûreler hakkında daha az rivayet yer almakla birlikte, sûrelerin muhtevasının da rivayet sayısına etkisi söz konusudur. İsrâ (111 âyet, 20 rivayet), Kehf (110 âyet, 13 rivayet) sûreleri gibi Mekkî olduğu halde birçok Medenî sûreden

diğer müellifler tarafından fezâilu'l-Kur'ân bölümünde nakledilmektedir. Dolayısıyla tabloda 199 mevkûf rivayet, Müslim'in tek kaldığı 2 rivayet ile birlikte toplam 201 olmaktadır.

¹⁰⁸³ Yavuz, *Hadislerde Mekkîlik-Medenîlik*, s. 213-214.

daha yoğun rivayet içeren sûreler de bulunmaktadır. Aynı şekilde Medenî sûrelerden olan Fetih (29 âyet, 14 rivayet) ve Hucurat (18 âyet, 10 rivayet) sûreleri de rivayet sayıları uzun sûrelere göre az olmakla birlikte, âyet sayısı ile rivayet sayısını oranladığımızda en yoğun sûreler olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, ilgili sûrelerin muhtevası ile alakalıdır. Mekkî olduğu halde rivayet sayısı çok olan sûrelerle ilgili rivayetler de Hz. Peygamber (s) ile Mekke döneminde görüşmemiş sahâbîler tarafından nakledilmesi muhteva hususunu teyit etmektedir.¹⁰⁸⁴ Rivayetleri incelediğimizde kısa sûrelerden sonra en yoğun rivayet ihtivâ eden sûre Ahzâb sûresidir. Medine’de nâzil olan sûrede 73 âyet bulunurken incelediğimiz tefsir bölümlerinde sûre hakkında tekrarsız 27 rivayet yer almaktadır.¹⁰⁸⁵

Tefsir bölümlerinde nakledilen rivayetler, en az 450 âyetin tefsirine dair bilgi ihtiva etmektedir.¹⁰⁸⁶ Bazı âyetler hakkında birden fazla rivayet yer almaktadır. Kısa sûreler hakkındaki rivayetler çoğunlukla sûrenin fazileti, Hz. Peygamber’in bu sûreyi okuduğu namaz veya sebep-i nüzûlü ile alakalı bilgilerden oluşmaktadır. Tefsir kaynaklarında ise, tefsiri yapılan her bir âyet ile alakalı müellifin görüşü ve/veya en az bir rivayet bulunmaktadır.

1.4.3.5. Muhtevası

İlk müstakil kitâbu’t-tefsîrlerde dönemin ihtiyaçlarına bağlı olarak âyetin anlaşılmasına yönelik kısa bilgiler bulunmaktadır. Âyetteki kapalı anlamı açmak, şer’î hükmü izah etmek, kelimelerin eş anlamlarına yer vermek gibi bilgiler tâbiîn döneminden itibaren yeni Müslüman olanların sayısının artması nedeniyle tefsir faaliyetlerinin merkezinde yer almıştır. Belli âyetler etrafında yürütülen tefsir faaliyeti zamanla Kur’ân’ın başından sonuna kadar tefsir edildiği eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Mukâtil b. Süleymân ve Yahyâ b. Sellâm’ın eserleri rivayet ile şahsî görüşün bir arada yer aldığı türdedir. Her iki eserdeki rivayetler çoğunlukla lügavî izah ve

¹⁰⁸⁴ Yavuz, *Hadislerde Mekkîlik-Medenilik*, s. 212.

¹⁰⁸⁵ Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin sûrelere göre dağılımı için bk. Ek 2.

¹⁰⁸⁶ Rivayetlerin bir kısmı birden fazla âyetin tefsiri olarak tekrar edilerek aktarılmaktadır. Ayrıca herhangi bir rivayet, müellifler tarafından farklı âyetlerin tefsirinde nakledildiği de görülmektedir. Rivayetleri tekrarsız olarak değerlendirmeye çalıştığımız için, farklı âyetlerde tekrar edilen veya ele alınan rivayetleri bir araya getirerek inceleme yaptık.

âyetlerin anlaşılmasına yönelik kısa açıklamalardan oluşmaktadır. Eserlerde, rivayetlerin yanında kırâat, irab, Arap lisanı, tarihî bilgi ve İsrâîlî haber bulunmaktadır. Mukâtil'in eserinde ayrıca sûrelerin Mekkî-Medenî oluşu, âyet sayısı ve kıssalar hakkında sayısal bilgiler yer almaktadır.

Hadis ehlinin telif ettiği müstakil kitâbu't-tefsîrlerde de benzeri bir çaba görülmektedir. Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsirleri ilk dönemle yaklaşık olarak aynı muhtevaya sahiptir. Âyetlerin anlaşılmasına yönelik kısa izahların yer aldığı bu eserler, Mukâtil b. Süleymân ve Yahyâ b. Sellâm'ın eserlerinden metot, kaynaklar ve isnad yönüyle ayrılmaktadır. Hadis kaynaklarına dâhil edilen tefsir bölümlerinin ilk örneklerinde de yaklaşık olarak aynı muhteva bulunmaktadır. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerindeki rivayetler çoğunlukla âyetlerin anlaşılmasına yönelik doğrudan bilgi sağlayan içeriktedir.

Buhârî ve sonrasında hadis ehlinin oluşturduğu tefsir bölümlerinde ise tefsire dair rivayetlerin derlenme çabası dikkat çekmektedir. Çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümlerinde Hz. Peygamber'in âyet hakkındaki izahı bulunduğu gibi, sahâbe veya sonraki nesillerin âyetle ilişkili olarak naklettikleri rivayetler de bulunmaktadır. Kimi zaman âyette bulunan bir kelimenin yer aldığı merfû hadis, âyetin tefsirine doğrudan katkı sağlamasa bile tefsir bölümünde nakledilmektedir.¹⁰⁸⁷

Hiz. Peygamber'in bir hadisi muhaddisler tarafından farklı bâblar içerisinde değerlendirilmiştir. Buhârî'nin bir rivayetten çıkardığı çeşitli anlam ve hükümler bunun en güzel örneğidir. Benzer bir durum hadisler ile âyetler arasındaki ilişkinin sahâbeden itibaren ortaya koyma çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tefsir bölümündeki rivayetlerin bir kısmında Ebû Hüreyre'nin "dilerseniz şu âyeti okuyun" diyerek âyetlerden delil zikrettiği görülmektedir.¹⁰⁸⁸ Aynı şekilde Saîd b. Cübeyr, naklettiği bir rivayetin ardından "İşittiğim bir hadis ile alakalı Kur'ân'dan bir tasdik

¹⁰⁸⁷ Âyetlerde bulunan kelimelerden birinin yer aldığı rivayetleri ilgili âyetin tefsiri kapsamında zikrettikleri görülmektedir. Örnekler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63/6; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/31, 33/14; 59/7.

¹⁰⁸⁸ Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 387, III, 16; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/2, 17/11; Müslim, "Mesâcid", 246.

bulamadığım nadirdir” diyerek rivayet ile alakalı gördüğü âyete işaret etmektedir.¹⁰⁸⁹ Âyet-hadis birlikteliğini gösteren bu tavır, tefsir bölümlerinde yer verilen rivayetlerin müelliflerin tercihinine bağlı olarak değişkenlik göstermesini sağlamıştır. Bir müellifin tefsir bölümünde yer verdiği bir rivayet diğer müellif tarafından başka bir bölümde ele alınmıştır.

Tefsir bölümlerindeki rivayetler başka bölümlerde de tekrar edilmeye müsaittir. Nitekim özellikle Buhârî ve Nesâî, tefsir bölümündeki rivayetleri eserlerinin diğer bölümlerinde tekrar etmektedir. Tirmizî, diğer iki müellifin tefsir bölümünde yer verdikleri yaklaşık 100 rivayeti; Müslim ise, üç müellifin tefsir bölümünde naklettikleri yaklaşık 300 rivayeti başka bölümlerde nakletmektedir. Dolayısıyla tefsir bölümlerindeki rivayetlerin muhtevası tefsir ile birlikte başka konuları da ilgilendirmektedir.

Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin muhtevaları aynı rivayetin yer aldığı diğer bölümler incelenerek yorumlanabilir. Örneğin bir rivayet, tefsir bölümü ile birlikte siyer, menâkıb, fezâilu’s-sahâbe gibi bölümlerde yer alıyorsa çoğunlukla tarihî bilgi veya esbâb-ı nüzûl bilgisi içermektedir. Hadis kaynaklarındaki her bir bölüm ile ilişkilendirilebilecek en az bir rivayeti tefsir bölümlerinde görmek mümkündür. Ancak tefsir bölümlerindeki rivayetlerin en çok yer aldıkları bölümleri üç grupta inceleyebiliriz: tarihî bilgi muhtevalı bölümler, ahkâma dair bölümler ve diğer bölümler. Bölüm isimlendirmeleri eserlere göre farklılık gösterse de muhtevadan hareketle bu tasnifi yapabilmekteyiz.

Hadis kaynaklarındaki tarihî bilgi muhtevalı bölümler, incelediğimiz tefsir bölümlerindeki rivayetlerin en çok yer aldığı kısımlardır. Eserlerde farklı isimlerle anılan siyer, meğâzî, cihad, ehâdisü’l-enbiyâ, fezâilu’s-sahâbe bölümlerinde tefsir kapsamında değerlendirilen birçok rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla tefsir

¹⁰⁸⁹ Saîd b. Cübeyr, Hz. Peygamber’den “İster Yahudi ister Hristiyan olsun, bu ümmetten gönderildiğim şeyi işitip de iman etmeyen kimse ateşe girecektir” hadisini nakletmiştir. Ardından “İşittiğim her bir hadis ile alakalı Kur’ân’dan tasdik bulamadığım nadirdir” diyerek şu âyeti zikretmektedir: “Gruplardan her kim onu inkar ederse” (Hûd 11/17). Saîd b. Cübeyr’e göre âyette geçen “*Ahzâb*” bütün milletleri ifade etmekte; “*Onun varacağı yer ateştir*” ise, bütün kafirleri kastetmektedir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 186).

bölümlerinde yer verilen rivayetlerin büyük bir kısmı esbâb-ı nüzûl, âyetin indiği ortam ve zamana dair bilgiler ihtiva etmektedir.

Tarihî bilgi ihtiva eden rivayetlerin bir kısmı müstakil kitâbu't-tefsîrlerde de yer almaktadır. Ancak bu eserlerde çoğunlukla âyetin anlaşılmasına katkı sağlayacak kadar tarihî bilgi bulunmaktadır. Âyetlerin tefsirini önceleyen müfessirlerin amacı rivayetlere yer vermek değildir. Tefsir bölümlerinde ise, âyetin tefsiriyle birlikte âyetin tefsirine katkıda bulunmayacak birçok detay aynı rivayet içerisinde yer alabilmektedir. Özellikle Buhârî, bu tür rivayetlerde ihtisar yöntemiyle âyetin inişi ile ilgili bilgiyi tefsir bölümünde zikretmeye çalışmaktadır. Ancak Buhârî'nin yöntemi diğer müellifler tarafından yeterince uygulanmamıştır.

Tarihî bilgi içeren rivayetlerin en güzel örneği, herhalde Tebük savaşına katılmayan üç kişiden birisi olan Ka'b b. Mâlik'in yaşadıklarını anlattığı uzun rivayettir. Buhârî bu rivayetin tamamını meğâzî bölümünde naklederek tefsir bölümünde kısa rivayete yer vermektedir. Ancak yer verdiği rivayetler müstakil kitâbu't-tefsîrlere nispetle daha uzun ve tali bilgiler içermektedir. Müslim'in tevbe bölümünde uzunca naklettiği rivayeti, Tirmizî yaklaşık olarak aynı uzunlukta tefsir bölümünde zikretmektedir. Nesâî de tıpkı Buhârî gibi farklı bölümlerde tekrar ettiği rivayetin nispeten uzun bir metnini tefsir bölümünde tekrar etmektedir.¹⁰⁹⁰

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde âyet hakkında verilen bilgi, sebep-i nüzûlü bildirecek genişliktedir. Mukâtil b. Süleymân, âyette bahsedilen üç kişi hakkında kısa bilgi verip âyetlerdeki lafızlarla onların yaşadıkları halleri birleştirerek açıklama yapmaktadır.¹⁰⁹¹ Abdürrezzâk *et-Tefsîr*'inde âyette kastedilen savaştan geri kalan üç kişi olduğu bilgisini nakletmekle yetinirken, *el-Musannef*'inde Ka'b b. Mâlik'in uzun rivayetine yer vermektedir.¹⁰⁹²

¹⁰⁹⁰ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/14, 17, 18, "Meğâzî", 79; Müslim, "Tevbe", 53, 54, 55; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/15.

¹⁰⁹¹ Mukâtil, Tevbe sûresi 118. âyetindeki "Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş" lafzını, tevbe eden üç kişi ile insanların görüşmemesi sebebiyle yeryüzü bütün genişliğine rağmen bu kişilere dar gelmiş, "Allah'(ın azabı)ndan yine O'na sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı" lafzını ise Allah'tan başka sığınılacak başka bir mercinin olmadığına tam anlamıyla iman ettiler şeklinde açıklamaktadır (Mukâtil, *Tefsîr*, II, 201-202).

¹⁰⁹² Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 165, a.mlf., *el-Musannef*, V, 397.

Tefsir bölümlerinde yer alan rivayetler tefsir dışında ahkâma dair bölümlerde çokça yer almaktadır. Ahkâma dair salât, mesâcîd, hac, zekât bölümlerindeki bazı rivayetler tefsir bölümlerinde de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür rivayetler çoğunlukla şer‘î hüküm ve âyetin uygulanmasına dair bilgi içermektedir.

Ramazan orucunun farz kılınması ile ilgili “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı*” âyetinin¹⁰⁹³ tefsirinde yer verilen rivayetler ahkâma dair rivayetlerin muhtevası hakkında fikir sunmaktadır. Tefsir bölümlerinde bu âyetle ilgili olarak daha çok Aşure orucu ve Ramazan orucunun farz kılınışı hakkındaki rivayetler bulunmaktadır. Buhârî, âyetin tefsirinde Hz. Âişe’den “*Aşure orucu Ramazan orucu farz kılınmadan önce tutuluyordu. Ramazan orucu emredilince dileyen tuttu, dileyen tutmadı*” rivayetiyle birlikte “*Kureyş Aşure günü oruç tutardı, Allah Resulü de tutardı. Medine’ye hicret edilince Allah Resulü Aşure orucunu Müslümanlara emretti. Ramazan orucu emredilince Aşure orucu terk edildi, isteyen tutar, isteyen tutmazdı*” rivayetlerine yer vermektedir.¹⁰⁹⁴ İkinci rivayet Nesâî’nin tefsir bölümünde de yer almaktadır.¹⁰⁹⁵ Bu rivayetler ayrıca savm ve menâkıb bölümlerinde tekrar edilmektedir.¹⁰⁹⁶ Müslim ise hadisin farklı tarik ve metinlerine sadece sıyâm bölümünde yer vermektedir.¹⁰⁹⁷ Buhârî ayrıca âyet ile ilgili sahâbe uygulamasına delalet edecek başka bir rivayeti de tefsir bölümünde zikretmektedir.¹⁰⁹⁸

Mukâtil b. Süleymân, Lebîd el-Ensârî’nin yaşlılığı sebebiyle Hz. Peygamber’e sorduğu soru üzerine âyetin indiğini, âyetteki lafzın farziyet bildirdiğini, “*sizden öncekilere farz kılındığı gibi*” ifadesinin Hristiyanlara delalet ettiğini, “*Allah’a karşı gelmekten sakınmak*” ifadesinin yeme, içme ve cimadan sakınmak anlamına geldiğini ve yatsıyı kılıp yatan kişiye oruç yasaklarının

¹⁰⁹³ Bakara 2/183.

¹⁰⁹⁴ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/24. Bu rivayetler ayrıca Abdullah b. Ömer’den de nakledilmektedir.

¹⁰⁹⁵ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/23.

¹⁰⁹⁶ Buhârî, “Savm”, 1, 69, “Menâkıb”, 26; Nesâî, “Savm”, 66.

¹⁰⁹⁷ Müslim, “Sıyâm”, 113-121.

¹⁰⁹⁸ Eşas, Abdullah b. Mes‘ûd’un yanına geldiğinde yemek yediğini görür, “Bugün Aşure günü değil mi?” diye sorar. Abdullah b. Mes‘ûd da “Aşure orucu Ramazan indirilmeden önce tutulurdu. Ramazan orucu emredilince terk edildi, yaklaş sen de ye” şeklinde cevap vermiştir (Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/24).

başladığını belirtmektedir.¹⁰⁹⁹ Sonraki âyette yer alan “*tutmanız sizin için daha hayırlıdır*” ifadesinin ardından Müslümanların Ramazan orucu emredilmeden önce Aşure orucunu tuttuklarını, ancak Ramazan emredilince Aşure orucunun farziyetinin kalktığını belirtir.¹¹⁰⁰

Abdürrezzâk âyet ile ilgili Katâde’nin “Allah, öncekilere farz kıldığı gibi insanlara Ramazan orucunu farz kılmıştır. Bu emirden önce, her aydan üç gün oruç tutuyorlardı” görüşünü nakletmekle yetinmiştir.¹¹⁰¹ Halbuki *el-Musannef*’inde Aşure orucu hakkında müstakil bir bâb oluşturup birçok rivayete yer vermiştir.¹¹⁰² Abdullah b. Vehb ise, nâsih ve mensûh ile ilgili bölümde Zeyd b. Eslem’in rivayetine yer vermektedir. Zeyd, âyetin vahyedildiği dönemde orucun yatsı namazı ile başladığını, bu vakitten itibaren yeme, içme ve kadınlara yaklaşmanın haram olduğunu, Hz. Ömer’in yatsıyı kıldıktan sonra yasağı çiğneyerek hanımına yaklaştığını, Allah’ın bir ruhsat ve bereket olarak bu hükmü kaldırdığını belirtmektedir.¹¹⁰³

Tefsir bölümlerindeki rivayetler âyetin anlaşılmasına katkı sunmakla birlikte, daha çok orucun farziyetiyle ilgili süreci anlatmaktadır. Rivayetler, tefsirden çok oruçla ilgili tarihî bilgi ihtiva etmektedir ki, yine bu rivayetler savm ve menâkıb bölümlerinde de yer almıştır. Müstakil kitâbu’t-tefsirlere baktığımızda aynı âyet hakkında nakledilen rivayetler ve yer verilen bilgiler âyetin anlaşılmasına yönelik olup ahkâm ile ilgili hususlara da açıklık getirmektedir. Hadis kaynaklarında bu rivayetlerden anlaşılması gereken hükümler daha çok oruç ile ilgili bölümlerde verilmektedir.

Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin yer aldığı “diğer bölümler” şeklinde ifade ettiğimiz grupta iman, kıyamet, cennet ve cehennem ahvaliyle ilgili konular, Kur’ân’ın faziletleri ve kırâat ile ilgili konular ve ehl-i kitaptan yapılan nakiller bulunmaktadır. Bu grupta yer alan rivayetler, ilk iki gruba nispeten daha az yoğunluktadır.

¹⁰⁹⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160.

¹¹⁰⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 161.

¹¹⁰¹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 307.

¹¹⁰² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, III, 285-291.

¹¹⁰³ Zeyd b. Eslem, Bakara 2/187 âyeti ile neshedildiğini bildirmektedir (İbn Vehb, *Tefsîr*, III, 65).

Çoğunlukla gayba ait bilgilerden oluşan rivayetler iman, tevhid, kader, yaratılış, zühd, fitneler, kıyamet, ahiret, cennet, cehennem gibi bölümlerde tekrar edilmektedir. Bu tür rivayetlerde müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Müfessirler gayba ait bilgileri tıpkı muhaddisler gibi rivayetlerden sağlamaktadırlar. Örneğin ahiret gününde ölüm meleğinin bir koç sûretinde boğazlanacağı bilgisi, müstakil kitâbu't-tefsîrler ile tefsir bölümlerinde aynı rivayetle anlatılmaktadır.¹¹⁰⁴ Ancak özellikle Mukâtil b. Süleymân ve Kelbî, kimi yerlerde bu bilgileri kimseye isnad etmeden kendileri açıklamaktadırlar. Makâm-ı Mahmûd'un "şefaât" anlamına geldiğini hadis kaynakları merfû hadis ile bildirirken, Mukâtil b. Süleymân ve Kelbî bu bilgiyi kimseye nispet etmeden söylemektedirler.¹¹⁰⁵

Fezâilu'l-Kur'ân, kırâat gibi bölümlerdeki rivayetlerden bir kısmı tefsir bölümlerinde de yer almaktadır. Vahyin inişi ve keyfiyeti, sûrelerin veya âyet gruplarının faziletleri ve Hz. Peygamber'in namazlarda okuduğu âyetlerle ilgili rivayetler çoğunlukla fezâilu'l-Kur'ân bölümlerinde veya namaz ile ilgili bölümlerde tekrar etmektedir. Bu muhtevadaki rivayetler müstakil kitâbu't-tefsîrlerde çok az bulunmaktadır.

Tefsir bölümlerinde Kur'ân'ın okunuşuna veya kelimelerin kırâatlerine dair az sayıdaki rivayet, tefsir hârici bölümlerde çok az tekrar etmektedir. Bu tür rivayetlerin muhtevası başka bölümlerde tekrar edilmeye çok fazla müsait değildir. Tefsir bölümlerinde çoğunlukla İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Hz. Âişe'nin kırâatlerine yer verilmektedirler. Diğer taraftan ihtilâflı kırâatlerde müelliflerin tercihte bulundukları görülmektedir.¹¹⁰⁶

Tefsir bölümlerindeki 5 rivayetin İsrâilî kaynaklardan nakledildiği görülmektedir. Peygamber kıssaları ve âyetlerin muhtevasının diğer kitaplarda nasıl yer aldığını içeren bu rivayetlerden sadece bir tanesinde ehl-i kitaptan nakledildiği

¹¹⁰⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 628; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 225, 226; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/2.

¹¹⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 546; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 156; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 313; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/2; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18, 74; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7.

¹¹⁰⁶ Örnekler için bk. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/1, 2/25; Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 22; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/41, 12/5, 54/2.

açık bir şekilde yer almaktadır. Buhârî'nin Abdullah b. Amr'dan naklettiği rivayette "Hz. Peygamber'in Tevrat'ta nasıl tarif edildiği" ifade edilmektedir.¹¹⁰⁷ Tirmizî'nin Semûre b. Cündüb'den naklettiği "Hz. Havva çocuğu yaşamayınca şeytanın vesvesesi ile ona Abdulhâris ismini koyduğunu" belirten merfû rivayetin, İsrâîlî kaynaklara vakıf kişilerden nakledildiği belirtilmiştir.¹¹⁰⁸ Nesâî "Yeryüzünün cumartesi yaratılması" hakkındaki merfû rivayete yer vermiş, ancak bu rivayetin Ebû Hüreyre tarafından Ka'bu'l-Ahbâr aracılığıyla İsrâîlî kaynaklardan nakledildiği, ravilerin hatasıyla merfû olarak nakledildiği belirtilmiştir.¹¹⁰⁹ Benzer bir durum, Hz. Süleymân'ın mührünün yer aldığı yüzüğün şeytanın eline geçmesi hakkındaki rivayette de görülmektedir. İbn Abbas'tan nakledilen rivayetin kaynağının İsrâîliyat olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹⁰ Ayrıca Nesâî'nin İbn Abbas'tan naklettiği uzun bir rivayette, "Firavun'un uğradığı fitneler" hakkında bilgiler nakledilmekte ve İsrâîlî bilgiler yer almaktadır.¹¹¹¹

Üç grupta incelediğimiz bölümlerin dışında tefsir rivayetlerinin yer aldığı birçok bölüm bulunmaktadır. Örneğin Müslim'in eserindeki 300 kadar rivayet, eserdeki bölümlerin neredeyse tamamına dağılmış vaziyettedir. Hadis ehli, rivayetleri tasnif ederken merfû rivayetlerden tefsire dair bölümler oluşturmuş ve diğer bölümlerde yer alan rivayetlerden bir kısmını tefsir ile ilişkili kabul etmiş ve tefsir bölümüne dâhil etmiştir.

Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin muhtevası, Kur'ân-sünnet bütünlüğü ortaya koymaktadır. Buhârî'nin tefsir bölümündeki bab başlıklarında zikrettiği âyetleri çıkarıp rivayetleri eserdeki tasnif mantığına göre ilgili olabileceği bölümlere yerleştirdiğimizde herhangi bir bölüme girmeyecek çok az hadis kalacaktır. Geriye kalanların büyük çoğunluğu Kur'ân tarihi, Kur'ân'ın faziletleri ve kırâate dair rivayetlerden oluşacaktır. Dolayısıyla hadis ehli, âyetlerin tefsirinde Hz.

¹¹⁰⁷ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 20/1.

¹¹⁰⁸ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 8; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 527.

¹¹⁰⁹ Bu rivayete Müslim de yer vermektedir (Müslim, "Sıfatu'l-Münâfikîn", 27; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/19, 32). Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 413-414; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, II, 250; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 215.

¹¹¹⁰ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/9; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 69.

¹¹¹¹ Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 20/1.

Peygamber’den nakledilen muhtelif rivayetlerden bir kısmını tefsir bölümü içerisinde bir araya getirmiştir. Bu rivayetleri sadece tefsir ile ilişkili kabul etmemiştir.¹¹¹²

Tefsir bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğunun tefsir dışındaki bölümlerde tekrar ediyor olması, hadis ehlinin sünnetin tamamını Kur’ân’ın tefsiri olarak kabul ettiklerini göstermektedir. İncelediğimiz tefsir bölümlerindeki yaklaşık 300 rivayetin, Müslim’in eserindeki çeşitli başlıklar içerisine dağılmış olması, bu bakışı teyit etmektedir.

Tablo 4: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî’nin Tefsir Bölümlerindeki Merfû Rivayetlerin Muhtevaya Göre Dağılımı

Muhteva	Adet	Açıklama
Doğrudan Tefsir	53	Çeşitli vesilelerle Hz. Peygamber’in âyetleri açıklaması. Bu gruba Hz. Peygamber’in; yanlış yorumlanan âyetleri açıklaması, hutbe esnasında âyeti okuyup açıklaması, nâzil olan âyeti ashâba aktarıp yaptığı açıklamalar dahildir.
Hz. Peygamber’in Âyet ile İstişhâd	56	Hz. Peygamber’in bir hadis irâd ederken âyetten delil zikretmesi.
Hz. Peygamber’e Sorulan Sorular	38	Sahâbenin sorduğu sorular (33), Ehl-i kitap veya müşriklerin sorduğu sorular (5).
Sebeb-i Nüzûl	65	Hz. Peygamber’in âyetin nüzûl sebebini veya kimin hakkında nâzil olduğunu bildirmesi, Hz. Peygamber’in irâd ettiği bir hadisi tasdik eden âyetin nâzil olması, sahâbenin merfû hadis ile sebeb-i nüzûlû bir arada nakletmesi.
Kur’ân’ın Faziletleri	17	Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın, sûrelerin veya âyetlerin faziletlerine dair hadisleri ile vahyin keyfiyeti ve Kur’ân tarihi hakkındaki hadisler. Bu muhtevadaki rivayetler çoğunlukla fezâilü’l-Kur’ân bölümlerinde tekrar etmektedir.
Hz. Peygamber’in Âyet Okuması	35	Hz. Peygamber’in namazda, hutbede veya başka durumlarda âyet/leri okuması, âyet lafzı ile dua etmesi, kırâat şekli. Bu muhtevadaki rivayetler kırâat bölümleri ve namaz ile ilgili bölümlerde sıkça tekrar edilmektedir.
Hadisi Nakleden Ravilerin Âyet ile İstişhâd	74	Merfû bir hadisi nakleden sahâbe veya sonraki nesillerden ravilerin hadisteki muhtevaya dair âyeti zikretmeleri.

¹¹¹² Zîşan Türçan, bu konuda şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Buhârî, Tirmizî ve Nesâî gibi hadisçilerin eserlerine tefsir bölümü açmaları, Hz. Peygamber’in bütün hayatının Kur’ân’ın bir tefsiri olduğu şeklindeki yaklaşımı en azından uygulamada benimsemediklerini göstermektedir. Çünkü böyle bir anlayışla hareket etmiş olsalardı, doğrudan ya da dolaylı olarak tamamen Hz. Peygamber’in ahvaline ilişkin rivayetleri muhtevî olan eserlerinde tefsir adıyla özel bir bölüm ayırmazlardı. Bununla birlikte tefsir rivayetlerini sınırlı sayıda nakletmeleri; çoğunlukla tefsir amaçlı varit olmamış haberleri âyetlerle ilişkilendirmeleri en azından üçüncü asır rivayet tefsiri çizgisinde hareket etmediklerini göstermektedir. Abdurrezzek’in Tefsir’i ile Sahîh’teki Kitâbu’t-tefsîr’in kabaca mukayesesi bile bu fikri vermeye kâfidir” (Türçan, “Hadis Rivayet Geleneği”, s. 252).

İsrâliyat	2	Merfû görüldüğü halde aslı İsrâilî kaynaklara dayanan rivayetler.
Diğer Rivayetler	158	Önceki gruplara dahil edilemeyen, tefsir bölümüyle birlikte başka bölümlerde sıkça tekrar edilen ve içerisinde âyet lafzı yer almayan rivayetler. Müellifler, bu muhtevadaki rivayetleri farklı âyetlerin tefsirinde zikretmekte veya bir müellif tefsir bölümünde yer verirken, diğerleri başka bölümde nakletmektedir.

Tablo 5 Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Mevkûf ve Maktû Rivayetlerin Muhtevaya Göre Dağılımı

Muhteva	Adet	Açıklama
Doğrudan Tefsir	99	Sahâbe veya tâbiînin âyetleri açıklamaları. Âyetin ihtiva ettiği şer-i hükmün açıklanması/uygulanması/öğretilmesi/yanlış anlaşılmanın giderilmesi ve âyetler hakkında yapılan müzakereler.
Sebeb-i Nüzûl	67	Sahâbenin sebeb-i nüzûlü bildirmesi.
Kur'ân'ın Faziletleri	13	Kur'ân'ın, sûrelerin veya âyetlerin faziletleri, vahyin keyfiyeti, Kur'ân tarihi (ilk vahiy, son inen sûre gibi konular) ve secde âyetleri hakkındaki rivayetler.
Kırâat	8	Âyetlerin kırâat şekilleri hakkındaki rivayetler.
İsrâiliyat	3	Sahâbenin ehl-i kitaptan naklettiği rivayetler.
Diğer Rivayetler	11	Önceki gruplara dahil edilemeyen, tefsir bölümüyle birlikte başka bölümlerde sıkça tekrar edilen ve içerisinde âyet lafzı yer almayan rivayetler.

1.4.4. Kitâbu't-Tefsîrler İle Alakalı Bazı Meseleler

Kitâbu't-tefsîrleri incelediğimiz önceki başlıklar içerisinde kısaca değinmekle yetindiğimiz bazı hususları burada müstakil olarak inceleyeceğiz.

1.4.4.1. Tefsir Rivayetlerinin Sıhhati ile İlgili Meseleler

Tefsir rivayetlerinin sıhhati meselesinde öncelikle hadis uydurma faaliyetlerinden bahsetmek gerekmektedir. Hz. Peygamber adına uydurulan hadislerin bir kısmı aynı zamanda tefsirle ilgilidir. Dolayısıyla hadis uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışı, sebepleri ve alınan önlemleri incelemek, tefsirde uydurma faaliyetleri hakkında da fikir sunacaktır. Hadis uydurma faaliyetlerinin dışında tefsir rivayetlerinin sıhhatiyle ilgili olarak başka hususlar da bulunmaktadır. Örneğin hadis ehli, tefsir rivayetlerini ahkâm ve itikâda dair rivayetlerden farklı

değerlendirmiş, bu bahislerde itimat etmediği bazı kişilerin rivayetlerine tefsir bahsinde itibar edilebileceğini belirtmiştir.

Hadis uydurma faaliyetlerinin başladığı dönemle ilgili olarak genellikle büyük fitne (el-fîtnetü'l-kübrâ) olarak isimlendirilen Hz. Osman'ın şehit edilişi (35/656) zikredilmektedir. Bu hadise ile birlikte Cemel Hadisesi ve Sıffîn Savaşı, Müslümanlar arasında bazı siyasi ve itikadi ayrışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Ayrışmaların ortaya çıkmasıyla birlikte, taraflar kendi görüşlerini desteklemek, muhaliflerinin düşüncelerini reddetmek için hadis uydurmuşlardır.¹¹¹³ Hadis uyduran kişiler, çeşitli gerekçelerle hareket etmişlerdir. Fırka, mezhep ve kabileyi müdafa gayretiyle hadis uydurulduğu gibi İslam düşmanlığı, maddi menfaat temini veya İslam'a hizmet etme arzusu da uydurma faaliyetlerinin nedenleri arasında yer almaktadır.¹¹¹⁴

Hadis uydurma sebepleri arasında yer alan İslam'a hizmet etme gayreti, Kur'ân'ın faziletlerine dair uydurma rivayetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsanları iyiliğe davet edip, kötü işlerden alıkoymaya çalışarak hareket eden bu kimselerin çok sayıda hadis uydurduğu görülmektedir. Meysere b. Abdirabbih, Kur'ân sûrelerinin fazileti hakkında çok sayıda hadis uydurmuş kişilerdendir. Ona bu hadisleri kimden aldığı sorulduğunda, onları insanları Kur'ân okumaya teşvik için uydurduğunu belirtmiştir.¹¹¹⁵

Kitâbu't-tefsîrlerde yer alan rivayetlerin sıhhati hakkında hadis ehlinin çeşitli eleştirileri bulunmaktadır. Bu eleştirilerin en önemlisi Ahmed b. Hanbel'in "Üç şeyin aslı yoktur: meğâzî, melâhim ve tefsir" sözüdür.¹¹¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Hanbel'in bu üç alandaki itimad edilmeyen belirli kitapları kastettiğini belirtmektedir. Bu eserler, musanniflerinin kötü hali ve nakleden ravilerin adâlet vasfına sahip olmaması ile içerisinde kıssacıların bol miktarda anlatılarının

¹¹¹³ Bu husus ile ilgili bk. Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 19-26; Yücel, *Hadîs İstılahları*, s. 42-47.

¹¹¹⁴ Hadis uydurmanın sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 27-61.

¹¹¹⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 254; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 241.

¹¹¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 212; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 162; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 156. Ahmed b. Hanbel'in bu sözünü öğrencisi Abdumelik el-Meymûnî nakletmiştir. Hicrî 274 (887) yılında vefat eden Abdumelik hakkında Nesâî sika demiştir (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVIII, 334-335). Abdumelik'ten nakleden öğrencisi Muhammed b. Saîd el-Harrânî ise hâfız olarak anılmış ve hicrî 334 (945) yılında vefat etmiştir (Zehebî, *Târih*, VII, 683).

bulunması sebebiyle güvenilirmez görülmüşlerdir. Hatîb'e göre, itimad edilmeyen tefsirlerin en meşhurları Kelbî ve Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirleridir.¹¹¹⁷ İbn Hacer de Ahmed b. Hanbel'in belirli eserleri kastettiğini belirterek Kelbî ve Mukâtil'i zikretmektedir.¹¹¹⁸ Ahmed b. Hanbel'in sözü, "isnadı yoktur" şeklinde de nakledilmiştir. Nitekim İbn Teymiye, tefsir rivayetlerinin büyük bir kısmının Urve b. Zübeyr, Şa'bî, Zührî, Musa b. Ukbe, İbn İshâk gibi kişiler tarafından mürsel olarak nakledildiğini belirtmektedir.¹¹¹⁹

Tefsir rivayetlerinin sıhhati meselesinde İbn Abbas'ın rivayetlerinin nakledildiği isnadlardan da bahsetmek gerekmektedir. İbn Abbas'tan nakledenler arasında hadis ehlinin itibar ettiği isimler kadar, güvenmediği ve cerhettiği kişiler de bulunmaktadır.¹¹²⁰ Ayrıca İmâm Şâfiî, "İbn Abbas'tan tefsire dair yüz kadar hadisten başka bir şey gelmemiştir" diyerek, ondan nakledilen rivayetlerin problemli olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹²¹ İmâm Şâfiî, bu sözüyle İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den naklettiği hadisleri mi, yoksa tefsire dair görüşlerini mi kastettiği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak lafızda "hadis" kelimesinin geçmesi ve bu söze yer veren Nevevî'nin İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den naklettiği hadislerin sayısını, bu hadislerden Buhârî ve Müslim'in kaç tanesine yer verdiğini belirtmesi, İmâm Şâfiî'nin kastının hadisler olduğunu düşündürmektedir. Konuyla ilgili bir başka yaklaşımda, İbn Abbas'ın yorumları bu kapsamda değerlendirilmektedir. Tefsirde İbn Abbas'ın konumundan yararlanmak isteyenler, uydurdukları rivayetleri İbn Abbas'a isnad etmişlerdir. İbn Abbas'a nispet edilen rivayetlerin bir kısmı ona ait olmamakla birlikte, içerdiği bilgiler yönüyle sorunlu değildir. Zira bu tür rivayetler çoğunlukla lügavî izahlardan oluşmaktadır. Ancak bu tefsiri yapan kişi, onu sahâbîye isnad ettiği için sorun ortaya çıkmaktadır.¹¹²²

¹¹¹⁷ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 162.

¹¹¹⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I, 207.

¹¹¹⁹ İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 22. Benzer görüşler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 178.

¹¹²⁰ İbn Abbas rivayetlerinin tariklerinin sıhhati hakkında bk. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 207-211; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 457.

¹¹²¹ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, I, 275; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209.

¹¹²² Mûsâid Müslim, *Eserü't-Tatavvuri'l-Fikrî*, s. 93-94, 113.

İmâm Şâfiî ile Ahmed b. Hanbel'in sözleri ve İbn Abbas rivayetlerinin isnadları hakkında yapılan değerlendirmeler, hadis ehlinin tefsir rivayetlerinin sıhhatiyle ilgili endişelerini göstermektedir. Ahmed b. Hanbel, bu sözüne rağmen eserinde tefsir rivayetlerini zikretmiştir. Nitekim *el-Müsned*'in bâb başlıklarına göre yapılan tasnifinin tefsir bölümünde 565 rivayet bulunmaktadır.¹¹²³ Ahmed b. Hanbel, İbn Abbas rivayetlerini nakleden Ali b. Ebû Talhâ'nın sahifesi hakkında: "Mısır'da Ali b. Ebû Talhâ'nın naklettiği bir sahife var, bir kimse onun için Mısır'a gitse çok şey yapmış sayılmaz" diyerek, bu sahifeden övgüyle bahsetmiştir.¹¹²⁴ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen bir tefsir bulunmaktadır.¹¹²⁵ Bu bilgilerden hareketle Ahmed b. Hanbel'in tefsir rivayetlerinin tamamını reddetmediği, bir kısmı hakkında eleştiride bulunduğu söylenebilir.

Tefsir rivayetlerinin sıhhatiyle ilgili gündeme gelen meselelerden bir diğeri, âyetlerle ilgili olarak bir rivayete dayanmayan görüşlerin ortaya atılmasıdır. Hadis ehli tarafından ehl-i bidat olarak isimlendirilen gruplar, sünneti terk edip Kur'ân'ın teviline kalkışmışlar, kimi zaman sünnetteki bilginin tersine yorumlar yapmışlardır. Bu yaklaşım, Hz. Peygamber'in uyardığı rey/hevâ ile tefsir şeklinde değerlendirilmiştir.¹¹²⁶ Hadis ehli bu tür görüş ve yorumlara, bu gruptan saydığı isimlere ve eserlerine mesafeli durmuştur.¹¹²⁷

Sahâbeden sonraki nesillerde tefsirin genişlemesi sonucunda çeşitli konular gündeme gelmiş, hadis ehlinin eleştirdiği kimi asılsız görüşler ortaya çıkmıştır. Söz gelimi Mukâtil b. Süleymân'a gelen birisi, kendisine ashâb-ı kehf'in köpeğinin renginin sorulduğunu ve cevap veremediğini söyler. Mukâtil b. Süleymân (köpeğin rengi için) "Alaca deseydin, sana cevap verecek kimseyi bulamazdın" demiştir.¹¹²⁸

¹¹²³ es-Sâ'âtî, *Bulûğü'l-Emânî min Esrâri'l-Fethi'r-Rabbânî*, III, 2984-3306.

¹¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 438.

¹¹²⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 320; Zirikî, *el-A'lâm*, I, 203; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 57.

¹¹²⁶ Sonraki başlıkta, re'y ile tefsiri zemmeden rivayetler incelenecektir.

¹¹²⁷ İbn Abdülber bu durumu: "Bidat ehli, sünneti terk edip, sünnetin beyân ettiğiinden farklı olarak Kur'ân'ı tevil etmiştir. Böylelikle hem kendileri sapıtmış, hem de başkalarını sapıtmışlardır" şeklinde ifade etmiştir (İbn Abdülber, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, II, 1199).

¹¹²⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 444. Mukâtil'e sorulan benzer sorular için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 282-283.

Hadis ehli, tefsir bahsinde gündeme gelen meseleler ve ortaya atılan bu tür görüşlerin bir kısmını terk etmiştir.

Muhaddislerin tefsir rivayetleri hakkındaki bir başka eleştirisi, bilgilerin isnadlı bir şekilde nakledilmemesidir.¹¹²⁹ Mâlik b. Enes, Ma‘mer’i Katâde’nin yanında görünce, “Katâde’den tefsir rivayetleri olmasa Ma‘mer ne güzel insandır” demiştir.¹¹³⁰ Zehebî bu konuda, “Mâlik’in tefsir rivayetlerine mesafeli durmasının sebebi, isnadlarının kopuk oluşundandır” yorumunda bulunmuştur.¹¹³¹ Katâde, naklettiği rivayetlerde isnada dikkat etmediği için eleştirilmiştir.

Hadisçiler, tefsire dair bilgilerin naklini hadislerin rivayet edilmesinden daha zor görmüşlerdir.¹¹³² Ayrıca tefsir rivayetleri konusunda bazı zayıf ravilerden nakilde bulunmaya ruhsat vermişlerdir.¹¹³³ Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın: “Hadiste kendilerine itimat etmediğiniz kişilere tefsir konusunda müsamaha gösteriniz” sözüne eserinde yer veren Hatîb el-Bâğdâdî: “Ulema, ahkâm ile alakalı hadisleri kendilerinden nakletmediği kişilerle tefsire dair rivayetlerde ihticâc etti. Bu kişiler hadis ezberinde zayıf olup tefsir ile çokça meşgul olmuşlardır. Âsım b. Ebu’n-Nücûd gibi kişiler bu gruptandır. Âsım kırâat ilmiyle meşgul olmuş, bu yüzden kırâati alınmış, ancak hadisleri terk edilmiştir” demiştir.¹¹³⁴ Beyhakî bu kişilere tefsir konusunda müsamaha gösterilmesinin sebebi olarak âyetler hakkındaki yorumlarının çoğunlukla lügavî izahlardan oluşmasını gerekçe göstermiştir.¹¹³⁵

¹¹²⁹ Örneğin Hasan-ı Basrî, âyetleri tefsir ederken görüşleri kimden naklettiğini belirtmediği için ayıplanmıştır (Halîlî, *el-İrşâd*, I, 393).

¹¹³⁰ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, I, 22.

¹¹³¹ Zehebî, *Siyer*, VI, 474.

¹¹³² Ebû Hâtîm, İshâk b. Râhûye’nin tefsir rivayetlerini hafızasından naklettiğini işitince şaşırması ve müsned hadislerin ezberinin tefsir rivayetlerinin isnad ve metinlerini ezberlemekten daha kolay olduğunu belirtmiştir (Hatîb, *Târîh*, VII, 372).

¹¹³³ Beyhakî, hadis uydurmakla meşhur olmayan, zayıf hafızası, çok hata etmesi veya meçhul olması sebebiyle hadisleri zayıf kabul edilen ravinin rivayetlerinin ahkâm konusunda delil olarak alınamayacağını belirtmiştir. Ancak bu gruptaki ravilerin rivayetlerinin terğîb-terhîb, tefsir, meğazi gibi hükümle ilgili olmayan konularda kullanılabileceğini ifade etmiştir (Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve*, I, 33-34).

¹¹³⁴ Hatîb, *el-Câmi’*, II, 194. Benzer bir durum Nâfi’ el-Kâri’de de görülmektedir. Onun kırâati sünnet kabul edilirken, hadislerine itibar edilmemiştir. Ahmed b. Hanbel, Nâfi’ hakkında “Kırâati alınır, hadiste önemi yoktur” demiştir. Nâfi’ hakkında değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 456-457, İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 534.

¹¹³⁵ Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve*, I, 37.

Tefsir rivayetlerinin sıhhati ile ilgili tartışmaları, tefsir tarihinin belki de en çok eleştiriye maruz kalan isimlerinden olan Mukâtil b. Süleymân üzerinden inceleyebiliriz. Mukâtil b. Süleymân hakkında birçok eleştiri bulunmaktadır.¹¹³⁶ Daha önce bu eleştirilere değindiğimiz için Halîlî'nin (446/1054) “Tefsir ehli nezdinde büyük bir yeri vardır. Geniş bilgisi var, ancak hadis hafızları rivayet konusunda onu zayıf görmüşlerdir” değerlendirmesini aktarmakla yetinebiliriz.¹¹³⁷ Hakkındaki eleştirilere rağmen hadis ehlinden Mukâtil'in tefsirini övenler de olmuştur. Abdullah b. Mübârek, Mukâtil'in tefsirini görünce “Ne güzel ilim, keşke isnadı olsa (diğer bir nakilde keşke sika olsa)” demiştir.¹¹³⁸ İmâm Şâfiî, “İnsanlar tefsirde Mukâtil'e muhtaçtırlar”¹¹³⁹ şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Hatib el-Bağdâdî ise, “Tefsirde iyi bilgisi vardı, ancak hadiste aynı yetkinliğe sahip değildi” sözüyle Mukâtil'in hakkını teslim etmiştir.¹¹⁴⁰

Tefsir çevrelerinde yürütülen Kur'ân'ı anlama çabası muhaddislerin dikkat ettiği ilmî kriterlerden bağımsız sürmüştür. Tefsir ehlinin asıl gayretinin isnadlı rivayette bulunmak yerine, müfessir kimliği ile Kur'ân'ı anlama çabasını sürdürmek olduğu görülmektedir. Bu yüzden yapılan eleştiriler sebebiyle hadislerine itimad edilmeyen bazı kişilerin tefsire dair görüş ve rivayetlerinden yararlananlar olmuştur.

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde, Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler dışında sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinin yorumları, lügavî izahlar, tarihî bilgiler, ehl-i kitaptan nakiller gibi birçok bilgi ve rivayet bir arada bulunmaktadır. Sahâbe ve tâbiîn yorumları da nihayetinde rivayet olarak kaynaklara intikal etmiştir. Ancak isnad kullanımı veya nakleden ravilerin güvenilir olması gibi hususlar, tefsir çevrelerinde yeterince dikkate alınmamıştır. Ayrıca tâbiîn ve tebe-i tâbiînden tefsir rivayetlerinde şöhret bulan bazı isimler, aynı zamanda tefsire dair kendi görüşleriyle de dikkat çekmektedirler. İlmî kişiliğine bağlı olarak bir bilgiyi söyleyenine isnad edenler bulunmakla beraber, zikrettiği bilginin kendisine ait olduğu düşüncesine

¹¹³⁶ Mukâtil hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 14; İclî, *es-Sikât*, II, 295; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 355; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 185; Zehebî, *Mîzân*, IV, 173.

¹¹³⁷ Halîlî, *el-İrşâd*, III, 928.

¹¹³⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 437.

¹¹³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 190.

¹¹⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, XV, 207.

sevkedecek şekilde, kimseye nispet etmeyenler de bulunmaktadır. Bu durum, aynı âyet hakkında merfû hadis ile birlikte sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn yorumlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tefsir meselesindeki bu olguyu dikkate almadan yapılan değerlendirmelerde, tefsir rivayetlerinin ref' edildiği şeklinde bazı yanlış yorumlar yapılmıştır. Tefsir çevrelerinde ciddi bir problem teşkil etmeyen bu durum, hadisçilerin bir kısmını rahatsız etmiş ve bu tür rivayetlere mesafeli durmuşlardır. Buna ek olarak tefsir rivayetlerinde muhteva yönüyle sorunlu bazı rivayetler de ortaya çıkınca, hadis ehlinin belirli isimler hakkındaki eleştirisi daha da şiddetlenmiştir.

Hicrî ikinci asrın sonlarında ve özellikle üçüncü asırda ale'l-ebvâb hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri, hadislerin tasnif edilme çabasının bir sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak muhaddislerin eserlerinde takip ettikleri yöneme bağlı olarak tefsir bölümlerinde farklı rivayetler yer almıştır. Merfû rivayetlerin sıhhati, sahâbe yorumlarının nakledildiği isnadlar, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden görüşlerine yer verilen kişiler yönüyle eserler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Abdullah b. Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerindeki tefsir bölümleri, yukarıda bahsettiğimiz tefsir rivayetlerini ahkâm rivayetlerinden farklı değerlendirme yaklaşımına örnek olabilecek mahiyettedir. Abdürrezzâk'ın müstakil kitâbu't-tefsîri de benzer özellikler taşımaktadır. Buhârî ile birlikte tefsir rivayetlerine gösterilen müsamaha son bulmuş, rivayetlerin sıhhatine dikkat edilmiş, sahâbe yorumlarının nakledildiği isnadlar arasında tercihte bulunulmuş, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden herkesin görüşüne yer verilmemiştir. Bu durum, Buhârî'nin eserini telif gayesi ve eserinde yer alan rivayetlerin sıhhatiyle ilgili kriterlere de paralellik arz etmektedir.

1.4.4.2. Re'ý ile Tefsiri Zemmeden Rivayetler

İncelediğimiz müstakil kitâbu't-tefsirlerde (Abdürrezzâk'ın eseri hariç) rivayetler ile müelliflerin görüşleri bir arada bulunmaktadır. Eserlerdeki rivayetler, Hz. Peygamber'in hadisleri yanında sahâbe ve tâbiûnun çeşitli âyetler hakkındaki yorumlarını da ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber'den nakledilen “*Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın*” ile “*Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile konuşursa, isabet etse de hata etmiştir*” hadislerinin isnad ve metin yönüyle tetkik edilerek, bu hadislerle rağmen sahâbe ve takip eden

nesillerin âyetler hakkında görüş ortaya koymaları üzerinde durulması gereken bir husustur.

“*Kim Kur’ân hakkında kendi re’yi ile konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın*” rivayeti, kaynaklara Abdul’alâ b. Âmir – Saîd b. Cübeyr – İbn Abbas tarikiyle ulaşmaktadır.¹¹⁴¹ Abdul’alâ’dan sonra isnad genişlemektedir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür’a ve İbn Sa’d, Abdul’alâ’yı zayıf görmüşler, Ebû Hâtim leyse bi-kavî, Nesâî leyse bi-kavî ve yuktebu hadîsuhû demiştir. Ebû Zür’a ayrıca Abdul’alâ’nın rivayetleri kimi zaman ref ettiği, kimi zaman da vakfettiğini belirtmiştir. Dârekutnî, “muzdaribu’l-hadîs” derken, İbn Hibbân çok fazla hata yaptığını, tek başına naklettiği rivayetleriyle ihticac etmekten hoşlanmadığını, Süfyân es-Sevrî’nin ondan çok nakilde bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁴²

İbn Ebû Şeybe, rivayeti İbn Abbas’ın sözü olarak nakletmektedir, ancak yer verdiği isnadda Süfyân es-Sevrî düşmüştür.¹¹⁴³ Bu rivayet hakkında Tirmizî hasen değerlendirmesinde bulunmuş, Mâverdî (450/1058) ve Beyhâki (458/1066) ise “Şayet bu hadis sahîh ise” diyerek rivayeti yorumlamışlardır. Bu ifadeleri, sıhhatiyle ilgili şüphe taşıdıkları izlenimi uyandırmaktadır.¹¹⁴⁴

“*Kim Kur’ân hakkında kendi re’yi ile konuşursa, isabet etse de hata etmiştir*” rivayeti ise, Süheyl b. Mihrân – Ebû İmrân el-Cevnî – Cündüb b. Abdullah isnadıyla kaynaklara ulaşmaktadır.¹¹⁴⁵ Tirmizî, bu hadisin garîb olduğunu ve ehl-i hadisin Süheyl’i eleştirdiğini belirtmiştir. Kaynaklar incelendiğinde, Süheyl’i Yahyâ b. Maîn zayıf görmüş, onun hakkında Buhârî “münkeru’l-hadîs”, Ebû Hâtim “leyse bi’l-kavî”

¹¹⁴¹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 252; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 136; Ahmed, *el-Müsned*, III, 496, IV, 250; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, I; Nesâî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 59.

¹¹⁴² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 326; Nesâî, *ed-Du’afâ’ ve’l-Metrûkîn*, s. 69; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 26; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 155; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 546; Zehebî, *Mizân*, II, 530.

¹¹⁴³ Süfyân’ın yer aldığı aynı isnadla bu rivayet merfû olarak da nakledilmektedir. krş. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 136; Ahmed, *el-Müsned*, III, 496, IV, 250.

¹¹⁴⁴ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, I; Mâverdî, *Tefsîr*, I, 35; Beyhakî, *Şuabu’l-Îmân*, III, 540.

¹¹⁴⁵ Ebû Dâvûd, *İlim*, 5; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, I; Nesâî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 59.

demiş, hadislerinin yazılacağını ancak ihticac edilmeyeceğini eklemiştir. İbn Hacer de onun hakkında zayıf demiştir.¹¹⁴⁶

Her iki rivayet, isnadın ilk üç tabakasında ferd olarak nakledilmiş ve Abdul'alâ ile Süheyl eleştirilmiştir. Bu iki rivayetten hareketle re'y ile tefsir hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Tirmizî rivayetlere yer verdikten sonra, ashâbdan ve diğer ilim ehlinden bazılarının Kur'ân'ı kendi görüşüne göre bilgisizce tefsir edilmesine şiddetle karşı çıktıklarını belirtmektedir. Tirmizî, Mücâhid, Katâde ve diğerlerinin ilim ehli olup Kur'ân'ı kendi arzularına göre bilgisizce tefsir etmediklerini, böyle yapmadıklarına dair rivayetlerin kendilerinden nakledildiğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁷

Taberî bu rivayetleri zikrettikten sonra, Kur'ân'ın tevilinin bir kısmının ancak Hz. Peygamber'in beyânı veya delâleti ile bilinebileceğini, bu tür bilgileri kişilerin kendi re'yi ile açıklamaya çalışmasının yanlış olduğunu belirtmektedir. Taberî'ye göre, re'yi ile açıklama yapıp isabet eden kişi, aslında meseleye vakıf olup emin bir şekilde değil de zan üzere yorumda bulunmaktadır. Din konusunda zan ile konuşan kişi ise Allah'a karşı bilgisizce konuşmuş ve günaha düşmüştür.¹¹⁴⁸

İbnü'l-Enbârî (328/940), müşkilü'l-Kur'ân hakkında sahâbe ve tâbiîn'in ne dediğini bilmeden konuşmanın Allah'ın gazabına neden olacağını belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Enbârî'ye göre ehl-i hadis, hadiste yer alan re'y kelimesine hevâ anlamı vermektedir. Buna göre, ehlu'l-eser ve'n-nakl (ehl-i hadis) mezhebine uymayıp, hangi asla dayandığı bilinmeyen ve selef âlimlerinden nakilde bulunmadan Kur'ân'ı kendi hevâsına göre yorumlayan kişi, isabet etse de hata etmiştir.¹¹⁴⁹ Beyhakî de hiçbir delile dayanmadan yapılan yorumların caiz olmadığını, bu şekilde

¹¹⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, IV, 106; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 248; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 353; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 261.

¹¹⁴⁷ Tirmizî, değerlendirmelerin sonunda Katâde'nin: "Kur'ân'daki her bir âyet hakkında bir şey (rivayet) işittim" ve Mücâhid'in: "İbn Mes'ûd'un kırâatini okumuş olsaydım İbn Abbas'a birçok meseleyi sorma ihtiyacı hissetmezdim" sözünü nakletmektedir (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 1).

¹¹⁴⁸ Taberî, *Tefsîr*, I, 78-79.

¹¹⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 212.

re'y ile Kur'ân tefsirinin yapılamayacağını, bir burhâna dayanan re'y ile yapılan yorumların ise geçerli olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵⁰

İbn Atıyye (541/1147), söz konusu rivayetleri farklı bir çerçevede değerlendirmiştir. Ona göre, Kur'ân hakkında re'yi ile konuşan kişiyle kastedilen, bir âyet hakkında âlimlerin söylediklerine bakmadan; nahiv ve usûl gibi ilimlerin kurallarına başvurmada yorum yapan kişidir. Aksi halde dilcilerin yorumları, fukahânın açıklaması bu kapsama girmemektedir. Çünkü bunlardan her birisi, ilimlerin kurallarına dayanarak ictehadlarını ortaya koymaktadır. Bu şekilde davranan kişi sadece re'yi ile yorum yapmış sayılamaz. İbn Atıyye, Saîd İbnü'l-Müseyyeb, Şa'bî gibi selef alimlerinin Kur'ân tefsiri hakkında ihtiyatlı davranarak fazla görüş beyan etmediğini, ancak seleften çok sayıda alimin Müslümanları düşünerek tefsir yaptıklarını belirtmektedir.¹¹⁵¹

İbnü'l-Esîr (606/1210) de, re'y ile tefsiri yasaklayan rivayetin tefsiri sadece nakle indirgemediğini belirtmektedir. Ona göre yasaklanan rey kişinin kendi görüşü doğrultusunda yaptığı tefsirdir. Bu tür tefsiri dört grupta inceleyen İbnü'l-Esîr, kendi görüşünü desteklemek için tefsir yapan ilim ehlini, sahip olduğu görüşe uygun tefsir yapan cahili, sözünü güzelleştirmek ve dinleyenleri etkilemek üzere âyetleri kullanarak görüşlerini ortaya atan vaizleri ve âyetin manası kendi düşüncelerini desteklemediği halde bilerek farklı anlamlar veren bâtınîleri bu kapsamda değerlendirmektedir. Kur'ân'ın dili olan Arapça'nın zahirinden hareketle yapılacak tefsirde de nakil ve semâya ihtiyaç olduğunu belirten İbnü'l-Esîr, kişinin zahirden hareketle yapacağı lügavî tefsirde de bu iki delile başvurmada yorum yapması halinde hata edebileceğini, yaptığı yorumun yasaklanan re'y ile tefsir kapsamına girebileceğine dikkat çekmektedir.¹¹⁵²

¹¹⁵⁰ Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, III, 540.

¹¹⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, I, 41.

¹¹⁵² İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, II, 3-6.

Bahsi geçen iki rivayetle ilgili, görüşüne yer vermediğimiz alimlerin yorumları da benzeri değerlendirmeler içermektedir.¹¹⁵³ Rivayetlerle alakalı yapılan değerlendirmelerde re'y ile tefsirden, çoğunlukla bir delile/nakledilen bilgiye dayanmayan, kişinin kendi düşüncesini veya mezhebî yaklaşımını desteklemek için zan üzere hareket ederek yaptığı yorumlar anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Hz. Peygamber, sahâbe ve takip eden nesillerden nakledilen rivayetleri dikkate alarak, ilimlerin usullerinden hareketle yapılan yorumlar bu kapsamda değerlendirilmemiştir.

Kur'ân'ın re'y ile tefsiri meselesinde, sahâbe neslinden itibaren farklı tavırlar sergilendiği görülmektedir. Âyetleri kendi re'yleri ile tefsirden çekinenler (Hz. Ebûbekir, Saîd İbnü'l-Müseyyeb, Şa'bî) olduğu gibi, yorumlamaktan geri durmayan (İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî) kişiler de bulunmuştur. Konuyla ilgili müstakil araştırma yapan Kadir Gürler, re'y ile tefsir konusunda selefin takındığı farklı tavırlara ve ele aldığımız iki rivayetin isnadında yer alan problemlere dikkat çekmektedir. Ayrıca ehl-i hadis ehl-i re'y çekişmesinin tarihsel arka planına değinip yaşanan bazı tartışmaları da gündeme getirerek incelediğimiz rivayetler hakkında: “Kur'ân'ın re'y ile tefsir edilmesini yasaklayan rivayetlerin, muhtemelen, nakil geleneğine dayalı tefsir anlayışından re'ye dayalı tefsire geçiş girişimleri sürecinden meydana gelen çetin tartışmaların, rivâyet formundaki yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür” yorumunu yapmaktadır.¹¹⁵⁴ Gürler, ravilerin zayıflığı ve tarihsel süreçteki tartışmaları öne sürerek rivayetlerin Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde O'na nispet edildiğini söylemektedir. Ancak sahâbe neslinden itibaren re'y ile tefsirden çekinenleri ve onların bu tavrını ortaya çıkaran sâiki gözden kaçırmaktadır. Ayrıca nakle dayalı tefsirden re'y tefsirine geçiş girişimi şeklindeki tespiti; sahâbe ve tâbiîn neslinden re'y ile tefsir yapanları dikkate almadan yapılan bir çıkarım gözükmektedir. Ulemânın bu hususa dikkat çeken ve rivayetlerden anlaşılması gereken manayı ortaya koyan değerlendirmeleri hakkında ise: “eleştirel

¹¹⁵³ Konuyla ilgili görüşler ve değerlendirmeleri için bk. Hâlid b. Abdülaziz, *et-Tefsîru'n-Nebevî*, I, 77-86; Gürler, Kadir, “Kur'ân'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 5, 2004/1, s. 38-43.

¹¹⁵⁴ Gürler, “Kur'ân'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 45.

bir bakış açısı olmaksızın, tamamen bir savunma psikolojisi içerisinde yoğrulduğu ve biçimlendirildiği” şeklinde aşırı bir yorum yapmaktadır.¹¹⁵⁵

Ayetler hakkında rivayet veya bir delil olmaksızın konuşmak, bu şekilde Kur’ân’ın tefsirine kalkışmak, ilk dönemden itibaren ağır bir yükümlülük olarak görülmüştür.¹¹⁵⁶ Âyetleri tefsir eden sahâbe ve takip eden nesiller de aslında âyetin ihtiva ettiği şer-i hükmü bilen veya âyetin lafzına dair lügavî bilgiye vâkıf olan kişilerdir. Re’y ile tefsirden çekinen kişilerin endişesi, zan üzere hareket etmek olduğu gibi; kendisine sorulan bir âyeti cevaplayan kişinin endişesi de “*Her kim, bildiği bir konuda kendisine sorulur da (cevaplamayıp) gizlerse, kıyamet günü ağzına ateşten bir gem vurulur*”¹¹⁵⁷ hadisidir.¹¹⁵⁸

1.4.4.3. Tefsir Rivayetlerinde Ref’ Olgusu

Hz. Peygamber’e ait olmayan sözlerin O’na izafe edilmesi konusunda hadisçiler titiz davranmışlar, bu konuda mütesahhil davranan kişileri “reffâ” şeklinde tavsif etmişlerdir.¹¹⁵⁹ Ref’ olgusu olarak ifade edilen sahâbe ve tabiîn görüşlerinin bir kısmının merfû olarak rivayet edilmesi çeşitli sebeplerle ortaya çıkmıştır. Ravilerin hataları sebebiyle ref’ edilen rivayetlerin yanında, kasıtlı olarak merfûlaştırılarak nakledilen rivayetler de bulunmaktadır.¹¹⁶⁰ Hadislerin ref’ edildiği iddiası, mahdud sayıdaki rivayet çerçevesinde incelenen bir husustur. Bu rivayetlerden hareketle yapılan değerlendirmeler, kimi zaman hadislerin bütünü hakkında haksız bir töhmet ortaya çıkarmaktadır.

¹¹⁵⁵ Gürler, “Kur’ân’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 43.

¹¹⁵⁶ Kendisine çeşitli âyetler hakkında soru sorulduğu halde cevap vermekten endişe eden sahâbe ve tâbiîne dair örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 85-87.

¹¹⁵⁷ Ahmed, *el-Müsned*, XIII, 18, 325, 417; Ebû Dâvûd, “İlim”, 9; Tirmizî, “İlim”, 3; İbn Mâce, “Sünne”, 24. Tirmizî, Ebû Hüreyre’den naklettiği rivayetin hasen olduğunu, Câbir ve Abdullah b. Amr’dan da bu rivayetin nakledildiğini ifade etmektedir. Hâkim, rivayetin yaygın olup çok sayıda isnadının bulunduğunu, zikrettiği isnadın Şeyhayn’ın şartlarına uygun olduğunu belirtmektedir. Zehebî de Hâkim’in görüşüne katılmıştır (Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 181).

¹¹⁵⁸ Benzeri görüşler için bk. İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 50.

¹¹⁵⁹ Ref’ olgusuyla itham edilen ravilerle ilgili olarak “reffâ” lafzının dışında husûsî istilahlar geliştirilmemiş, çoğunlukla zayıf raviler hakkında kullanılan lafızlar kullanılmıştır (Yücel, *Hadîs İstilahları*, s. 170; Suiçmez, *Sahabe ve Tabiîn Sözlerinin Hz. Peygamber’e Nispeti*, s. 213).

¹¹⁶⁰ Çap, Sabri, “Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2008, s. 161-193; Suiçmez, *Sahabe ve Tabiîn Sözlerinin Hz. Peygamber’e Nispeti*, s. 157-191.

Öte yandan sahâbe neslinden itibaren merfû hadislerin bir kısmı mevkûf olarak nakledilmiştir. Ashâbın merfû rivayetleri fetva veya hüküm şeklinde aktarması, genel konuşması, merfû rivayetten kaçınması gibi çeşitli gerekçeler merfû rivayetlerin sahâbe sözü olarak nakledilmesine neden olmuştur. Rivayeti nakleden sonraki raviler arasında sahâbeye benzer tavırla hareket edenlerin bulunması, ravinin tereddüdü sebebiyle ihtiyatı veya hata sebebiyle merfû rivayetlerin mevkûf, hatta maktû olarak nakledildiği görülmektedir.¹¹⁶¹

Tefsir rivayetleri arasında ref' edildiği düşünülen rivayetler bulunmaktadır.¹¹⁶² Yusuf Suiçmez, tefsir rivayetlerinde ref' olgusunun azımsanmayacak oranda bulunduğunu belirtip İbn Kesîr'in tefsirinde ref' edildiğini tespit ettiği rivayetlere işaret etmektedir.¹¹⁶³ İbn Kesîr'in zikrettiği rivayetlerin büyük çoğunluğu, hadis kitaplarının tefsir bölümlerinde yer almamaktadır.¹¹⁶⁴ Ayrıca birazdan örneklerini zikredeceğimiz Tirmizî'nin ref' konusunda yer verdiği bilgiler, ilgili rivayetin sadece o tariki hakkındaki bir hususa dikkat çekmektedir. Ancak bu rivayetlerin sayısı da tefsir rivayetlerinin genelinin ref' ile malûl olduğunu iddia etmeye yetecek kadar çok değildir.

İncelediğimiz kitâbu't-tefsîr bölümleri ile müstakil kitâbu't-tefsîrlerde aynı âyet hakkında benzer malumat sunan merfû, mevkûf ve maktû rivayetler dikkat çekmektedir. Bu durum, sahâbe ve tâbiîn yorumlarının Hz. Peygamber'e isnad edilerek merfû olarak nakledildiği düşüncesini akla getirmektedir. Konunun bir diğer yönü, sahâbe ve tâbiîn neslinin âyetlerin tefsirinde yaptıkları yorumların merfû bir aslı olmasına rağmen Hz. Peygamber'e nispet edilmeden nakledilmesidir. İncelediğimiz tefsir rivayetleri, ref' edilmekten ziyade merfû bir aslı olmasına rağmen Hz. Peygamber'e nispet edilmeyen rivayetlerden oluşmaktadır.

¹¹⁶¹ Merfû hadislerin mevkûf olarak rivayet edilmesinin sebepleri ve örnekler için bk. Yücel, *Hadîs İstılahları*, s. 169-170; Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", s. 134-160; Suiçmez, *Sahabe ve Tabiîn Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, s. 98-99, 154-155.

¹¹⁶² Sahâbe tefsirinin Hz. Peygamber'e nispet edilmesiyle ilgili yapılan müstakil bir araştırmada, yedi başlık altındaki rivayetlerin sahâbenin re'yine veya İsrâîlî kaynaklara dayandığı iddia edilmiştir (Akgün, Hüseyin, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnadı Meselesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, yıl 2017, s. 21-54).

¹¹⁶³ Suiçmez, *Sahabe ve Tabiîn Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, s. 40-41.

¹¹⁶⁴ Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 486, 496, II, 263, III, 143, 377, V, 323, VI, 159, 231, 502.

- Mevkûfluğu Güçlü Olan Rivayetler

1. Hadis kaynaklarındaki rivayetler hakkında müelliflerin verdiği bilgiler arasında ref' edilen rivayetlerle ilgili malumat da bulunmaktadır. Tefsir bölümleri içerisinde özellikle Tirmizî'nin yorumları ref' edilen rivayetlerin tespitine büyük katkı sağlamaktadır. Ammâr b. Yâsir'in İsrailoğullarına gökten inen sofrada ekmek ve et bulunduğunu bildiren rivayetin (Hasan b. Kaze'a- Süfyân b. Habîb – Saîd b. Ebû Arûbe – Hilâs b. Amr – Ammâr b. Yâsir isnadıyla) merfû haline yer veren Tirmizî, hadisin garîb olduğunu, Ebû Âsım ve pek çok kişinin aynı rivayeti Saîd b. Ebû Arûbe'den mevkûf olarak naklettiklerini belirtmektedir. Aynı şekilde Humeyd b. Mes'ade'nin de Süfyân b. Habîb – Saîd tarikiyle mevkûf olarak naklettiğini ve bu şekilde nakledilmesinin daha sahîh olduğunu ifade etmiş ve hadisin merfû aslı olmadığını belirtmiştir.¹¹⁶⁵ Bezzâr da Tirmizî'nin yer verdiği isnadla rivayeti merfû olarak nakledip, "Bu isnad dışında Ammâr'dan merfû nakledildiğini bilmiyoruz" demiştir.¹¹⁶⁶

Tirmizî'nin merfû rivayeti naklettiği Hasan b. Kaze'a hakkında "sadûk" ve "sâlih" değerlendirmesi yapılmış, ancak bu rivayette teferrüd ettiği belirtilmiştir.¹¹⁶⁷ Abdürrezzâk, hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den naklettiği maktû rivayetin ardından, yine Ma'mer aracılığıyla Katâde – Hilâs b. Amr – Ammâr b. Yâsir isnadına işaret etmektedir.¹¹⁶⁸ Rivayet ilk bakışta Katâde'nin yorumu gibi görünse de, Abdürrezzâk'ın zikrettiği diğer isnad, Ammâr b. Yâsir'in yorumu olduğunu ortaya koymaktadır. Tirmizî'nin de yer verdiği bu isnadda yer alan Hilâs b. Amr'ın Ammâr'dan naklinde inkita' olduğu belirtilmiş ve sahafî (hadisleri kitaplardan alarak nakleden) olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁶⁹ Ancak Taberî'nin Katâde'nin sözü olarak naklettiği bir başka rivayette, Katâde "zükira lenâ" diyerek benzer bilgileri aktarmaktadır.¹¹⁷⁰ Dolayısıyla Hilâs b. Amr ile Ammâr arasında inkita' olsa da bu bilgileri Katâde'ye değil de Ammâr'a nispet etmek daha doğru olacaktır. Nitekim

¹¹⁶⁵ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6.

¹¹⁶⁶ Bezzâr, *el-Bahru'z-Zehhâr*, IV, 250.

¹¹⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 6-303-305; Zehebî, *Mizân*, I, 658.

¹¹⁶⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 394-395.

¹¹⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 519; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 493.

¹¹⁷⁰ Taberî, *Tefsîr*, XI, 229.

gökten indirilen sofrada neler olduğu ile ilgili İbn Abbas'tan ve tâbiînden nakledilen farklı görüşler de bulunmaktadır.¹¹⁷¹

2. Tirmizî'nin merfû olmadığını belirttiği bir başka rivayet Fetih sûresi 29. âyetindeki "takvâ" kelimesinin "*Lâ ilâhe illallah*" şeklinde açıklandığı hadistir. Rivayetin ardından Tirmizî, hadisın garîb olduğunu, Hasen b. Kaze'a dışında merfû olarak nakledenin bulunmadığını, Ebû Zûr'a'ya rivayeti sorduğunu, onun da aynı şekilde bu isnad dışında merfû olarak nakledilmediğini söylediğini aktarmaktadır.¹¹⁷² Bu rivayetin nakledildiği bir başka isnadda ise, İshâk b. Yahyâ el-Kelbî bulunmaktadır.¹¹⁷³ İshâk hakkında farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte, Dârekutnî: "Hadisleri makbuldür, Buhârî onun rivayetlerini şâhid olarak nakletmiş ancak asılların tespitinde ona itibar etmemiştir" demiştir.¹¹⁷⁴

3. Ref' edilen rivayetlerden bir diğeri daha önce incelediğimiz, "Yeryüzünün cumartesi günü yaratılması" ile ilgili merfû rivayettir. Bu rivayet, Ebû Hüreyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr'dan naklettiği bir bilgi olduğu halde ravilerin hatası sebebiyle merfû olarak nakledilmiştir.¹¹⁷⁵ Tefsir rivayetleri içerisinde ref' edildiği hakkında yeterli delil bulunan bu üç rivayeti tespit edebildik.

- Merfûluğu Güçlü Olan Rivayetler

Ref' ihtimalinden bahsedilen aşağıdaki rivayetlerde ise, farklı değerlendirmeler veya ref' görüldüğü halde rivayetin nakledildiği tarikler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Tefsir rivayetlerindeki ref' olgusu, daha çok merfû rivayetteki bilgilerin mevkûf ve maktû olarak nakledilmesi şeklindedir.

1. Hz. Ebû Bekir'den nakledilen, kötülüğü gördükleri halde engel olmayan insanlarla ilgili rivayet, hem merfû hem mevkûf olarak nakledilmiştir.

¹¹⁷¹ Taberî, *Tefsîr*, XI, 227-230.

¹¹⁷² Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 48.

¹¹⁷³ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, I, 263.

¹¹⁷⁴ Hâkim, *Suâlât*, s. 185. İshâk b. Yahyâ el-Kelbî hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 406; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 237; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 49.

¹¹⁷⁵ Müslim, "Sıfâtü'l-Münâfıkîn", 27; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/19, 32. Buhârî, bazılarının bu rivayeti Ebû Hüreyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr'dan naklettiğini belirttiklerini ve bunun daha doğru olduğunu ifade etmektedir (Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 413-414). Ayrıca bk. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, II, 250; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 215; Akgün, *Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi*", s. 39-41.

Tirmizî bu rivayeti merfû olarak naklettikten sonra, pek çok kişinin İsmâil b. Kays'tan bu rivayeti merfû naklettiğini, aynı şekilde diğer bir grubun da İsmâil'den mevkûf olarak aktardıklarını belirtmektedir.¹¹⁷⁶ Tirmizî, verdiği bilgi ile hadisin merfû halini kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Ebû Zür'a da rivayetin nakledildiği tarikler hakkında bilgi verdikten sonra İsmâil b. Kays'ın bu rivayeti bazen mevkûf, bazen de merfû olarak naklettiğini belirtmektedir.¹¹⁷⁷ Dârekutnî de benzer değerlendirmeler yaparak merfû oluşunu kabul etmektedir.¹¹⁷⁸

2. Ref' ihtimalinden bahsedilen rivayetlerin bir kısmı, merfû bir hadise, sahabe veya sonraki nesillerdeki raviler tarafından idrâc edilen lafızlarla ilgilidir. Hüseyin Akgün, tefsir rivayetleri örnekliğinde ref' edilen rivayetler hakkında yaptığı çalışmada, "Hz. İbrâhim'in hatası ile ilgili" ile ilgili rivayetteki "Üç yerde yalan söylediği" lafzının, Ebû Hüreyre'nin idrâcı olduğunu tespit etmiştir.¹¹⁷⁹

3. Mugayyebât-ı hamse¹¹⁸⁰ hakkındaki rivayetin aslının merfû olmadığı, muhtemelen Abdullah b. Ömer'e ait olduğunu belirtilmiştir. Akgün, kaynaklarda İbn Ömer'den merfû ve mevkûf olarak nakledilen bu rivayetin, ref' edilen birçok hadiste ismi geçen Abdullah b. Dînâr'dan nakledilen tarikin merfû olduğunu belirtmektedir. Abdullah b. Dînâr, Ebû Hüreyre'nin mevkûf rivayetlerini İbn Ömer aracılığıyla merfû olarak nakleden bir ravidir ve Akgün'e göre bu rivayet de muhtemelen Abdullah b. Dînâr'ın bu türden bir hatası ile merfûlaştırılmıştır. Ebû Hüreyre'den nakledilen tariki ise idrac şüphesi taşımaktadır.¹¹⁸¹ Akgün'ün incelemesinde, Abdullah b. Dînâr hakkındaki ref' şüphesi makul olmakla birlikte

¹¹⁷⁶ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 22, "Fiten", 8. Hz. Ebû Bekir'in mevkûf rivayetinin yer aldığı kaynaklar için bk.

¹¹⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-İlel*, V, 34-38.

¹¹⁷⁸ Dârekutnî'ye göre, rivayeti merfû ve mevkûf olarak nakleden İsmâil'in hocası Kays b. Ebû Hâzim'dir (Dârekutnî, *el-İlel*, I, 119-120).

¹¹⁷⁹ Rivayetin yer aldığı kaynaklar için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 10; Müslim, "Fezâil", 154; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 22; Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", s. 25-32. Bu bilgi şefaât hadisinde de yer almaktadır (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/6; Müslim, "İmân", 327; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18).

¹¹⁸⁰ Hz. Peygamber (s) "Gaybın anahtarları beştir. Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır (Lokman 31/34)" buyurmaktadır (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 502; Ahmed, *el-Müsned*, 8/396, 9/136, 184; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 13/1, 31/2, "İstiskâ", 28, "Tevhîd", 4; Müslim, "İmân", 5, 7; Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", 32-33).

¹¹⁸¹ Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", 32-35.

hadisin nakledildiği Sâlim b. Abdullah b. Ömer tariki de bulunmaktadır.¹¹⁸² Sâlim isnadiyla bu rivayetin mevkûf olarak da nakledildiği görülmektedir. Ancak bu durum, rivayetin aslının mevkûf olduğu anlamına gelmemektedir.¹¹⁸³ Zira Akgün'ün de zikrettiği Sâlim tarikiyle nakledilen mevkûf rivayet, sahâbenin merfû aslı olduğu halde Hz. Peygamber'e nispet etmeden açıkladığı âyetlerin örneklerinden birisidir. Sahâbenin âyetlerin izahında bu şekilde açıklamalarda bulundukları sıkça görülmektedir.

4. Ahzâb sûresi 69. âyetin sebep-i nuzûlü ile ilgili olarak nakledilen “Hz. Musa'nın çıplak oluşu” ile ilgili rivayet hakkında da ref' ithamı yapılmıştır.¹¹⁸⁴ Hüseyin Akgün, rivayetin Ebû Hüreyre'den Hemmam b. Münebbih ve Ravh b. Ubâde aracılığıyla nakledildiğini, her iki ravinin ref' olgusuna sebep olacak hatalarının bulunduğunu aktarmaktadır. Akgün'e göre bu iki tarikten gelen rivayetin aslı Ebû Hüreyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr aracılığıyla İsrâiliyattan naklettiği bilgilerdir.¹¹⁸⁵ Akgün'ün Hemmâm ve Ravh hakkında yer verdiği bilgiler doğrudan bu rivayetin nakliyle alakalı olarak cerh edildikleri hususlar olmayıp genel olarak tenkid edildikleri meselelerle alakalıdır. Ayrıca, bahsi geçen rivayetin Müslim'in eserinde Hemmâm tariki yanında Yahyâ b. Habîb – Yezîd b. Züray' - Hâlid el-Hazzâ' – Abdullah b. Şakîk – Ebû Hüreyre tarikiyle de nakledildiği görülmektedir.¹¹⁸⁶

5. Ru'yetullah bahsinde (Nisâ sûresi 40. âyeti ile Kalem sûresi 42. âyetinin tefsirinde) zikredilen “Allah'ın baldırının (sâkihî) görünmesi” ile ilgili rivayetin de ref' edildiği söylenmiştir. Abdürrezzâk'ın tefsirinde Abdullah b. Mes'ud'un yorumu olarak yer alan bu rivayet, sonraki kaynaklarda Hz. Peygamber'e nispet edilmektedir.¹¹⁸⁷ Aynı âyet hakkında sahâbe ve tâbiûndan nakledilen rivayetlerde, “sıkıntılı ve şiddetli gün, büyük iş, şiddetli iş” yorumları

¹¹⁸² Sâlim'den nakledilen rivayet için bk. Ahmed, *el-Müsned*, 10/230; Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 6/1; Nesâî, “Nuût”, 47.

¹¹⁸³ Sâlim'in babası Abdullah'tan naklettiği mevkûf rivayet şu şekildedir: “İbn Ömer dedi ki ‘Peygamberimize (s) gaybın anahtarları verildi. Ancak beş şey hariç.’ Sonra şu âyeti okudu (Lokman 31/34) ‘Kıyâmet vakit hakkındaki bilgi ancak Allah'ın katındadır...’” (Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, III, 351; Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi”, s. 33).

¹¹⁸⁴ Bu âyeti ve hakkındaki rivayetleri ikinci bölümde tekrar inceleyeceğiz.

¹¹⁸⁵ Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi”, s. 41-45.

¹¹⁸⁶ Müslim, “Fezâil”, 156.

¹¹⁸⁷ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 335; Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 68/2.

bulunmaktadır.¹¹⁸⁸ Akgün, Kalem sûresi 42. âyet hakkında sahâbenin farklı izahları dikkate alarak, mezhebî tartışmalarda delil olarak zikredilen merfû rivayetin aslının sahâbenin yorumu olduğunu belirtmektedir.¹¹⁸⁹ Buhârî'nin yer verdiği rivayette “Rabbimiz baldırını gösterir” lafzı (yukşifu rabbunâ an sâkihî) yer almaktadır. İsmâîlî (372/982), bu rivayetin âyetin lafzına mutabık olan ve Allah’a uzuv nispetinin önüne geçen “yukşefu rabbunâ an sâkin” şeklinde nakledilmesi gerektiğini belirtip bu metnin yer aldığı isnadı zikretmektedir.¹¹⁹⁰ İsmâîlî'nin naklettiği rivayet dikkate alındığında sahâbe ve tâbiînin yorumları ile merfû rivayet arasında bir tenakuz kalmamaktadır. Akgün’ün değerlendirmelerinde rivayetin isnadında ref ihtimalini doğrulayacak bir tespit bulunmadığı için, metinde ortaya çıkan tenakuz hakkında İsmâîlî'nin değerlendirmesiyle birlikte rivayetin ref edildiğini söylemek zor gözükmektedir. Ayrıca ru'yetullah ile ilgili başka merfû rivayetler de bulunmaktadır.¹¹⁹¹ Bu durum mezhebî tartışmaların yalnız başına bahsi geçen rivayetin ref'ine delil sayılamayacağını göstermektedir.¹¹⁹²

- Merfû Rivayetlerin Vakfedilmesine Örnekler

1. Tirmizî, “bütün insanların cehenneme uğrayacaklarıyla ilgili” merfû rivayeti naklettikten sonra, hadisin hasen olduğunu belirtmiş ve Şu'be'nin Süddî'den merfû olmaksızın rivayet ettiğini eklemiştir.¹¹⁹³ Tirmizî, bu bilgilerin ardından Şu'be'nin mevkûf rivayetini nakletmiş ve Abdurrahmân b. Mehdî'nin Şu'be'ye “İsrâîl bu hadisi Mürre'den merfû olarak naklediyor” dediğini, Şu'be'nin de “Ben de merfû olarak işittim ancak bilerek mevkûf naklediyorum” diye cevap verdiğini

¹¹⁸⁸ Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 230-233; Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber’e İsnâdı Meselesi”, s. 46.

¹¹⁸⁹ Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber’e İsnâdı Meselesi”, s. 45-46.

¹¹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 664.

¹¹⁹¹ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 4/8, “Rikâk”, 52, “Tevhid”, 24; 132; Müslim, “İmân”, 300-302.

¹¹⁹² Akgün’ün incelediği “kadınların aklının ve dininin noksan oluşu”, “müminin iyiliği için 1000 kere 1000 sevap yazılması” ile ilgili rivayetler incelediğimiz tefsir bölümlerinde yer almamaktadır. İlgili rivayetler hakkında detaylı bilgi için bk. Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber’e İsnâdı Meselesi”, s. 39-39, 46-48.

¹¹⁹³ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur’ân”, 20. Tirmizî, Abd b. Humeyd – Ubeydullah b. Mûsâ – İsrâîl isnadıyla Süddî'nin Mürre el-Hemedânî'ye Meryem sûresi 71. âyetini sorduğunu, Mürre de Abdullah b. Mes'ûd'dan naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bütün insanlar cehenneme mutlaka uğrayacaklar. Sonra amelleri karşılığında cehennemden çıkıp kurtulacaklardır. Cehennemden ilk çıkan kişinin hızı şimşegın parlaması gibi, sonraki rüzgar gibi, sonra atın koşması, sonra insanın koşması gibi, sonra da sıratın geçişi gibi, son olarak yürümüsü gibi cehennemden kurtulacaklardır.”

belirtmiştir.¹¹⁹⁴ Rivayeti zikreden Dârekutnî merfû ihtimalini kabul etmektedir.¹¹⁹⁵ Bu rivayeti Hatîb el-Bağdâdî, “Bir rivayeti ravinin birisinin merfû, diğerinin mevkûf nakletmesinin hükmü” başlığı altında ele almıştır. Hatîb’e göre bu tür durumlarda her iki rivayet de mahfûzdur, birisi diğerini zayıf kılmaz, ancak merfû rivayetin alınması daha uygundur.¹¹⁹⁶ Tirmizî’nin Şu‘be’den naklettiği bilgi, rivayetin mevkûf olduğunu düşündürmektedir. Ancak mevkûf olarak naklinin Şu‘be’nin tercihindan kaynaklandığı görülmektedir.

2. Merfû bir aslı bulunan tefsir rivayetlerinin bir kısmı, sahâbenin açıklaması şeklinde mevkûf olarak nakledilmiştir. Hz. Ali’nin Hacc-ı Ekber’in kurban bayramının birinci günü olduğunu belirten mevkûf rivayetine yer veren Tirmizî, merfû olarak nakledilen rivayeti de zikrederek İbn İshâk dışında merfû olarak nakledenin bulunmadığını belirtmiştir.¹¹⁹⁷ Aynî, Tirmizî’nin zikrettiği merfû ve mevkûf rivayetlerde teferrüd ettiğini, farklı tariklerden merfû olarak nakledildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hacc-ı Ekber hakkında Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre’den nakledilen rivayetlerin bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁹⁸ Kaynaklarda Hacc-ı Ekber ile ilgili Hz. Ali’nin bu açıklaması çoğunlukla fetva şeklinde yer almaktadır.¹¹⁹⁹ Tirmizî’nin yer verdiği merfû rivayette Hz. Ali Hz. Peygamber’e Hacc-ı Ekber’i sormaktadır. Tirmizî, ulaştığı isnadlardan hareketle rivayetin bu şekilde nakledilmediğini belirtmiş, Aynî ise farklı isnadlara işaret etmiş ve konuyla ilgili merfû rivayetleri zikretmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali’nin verdiği bilgi merfû bir asla dayanmakta olup Hz. Ali konuyla ilgili kendisine sorulan sorulara ve tâbiînin ihtiyacına binaen bildiği hususu açıklamıştır. İncelediğimiz kaynaklarda, Hacc-ı

¹¹⁹⁴ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 20.

¹¹⁹⁵ Dârekutnî, *el-‘İlel*, V, 272.

¹¹⁹⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 417-418.

¹¹⁹⁷ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 10, “Hac”, 110

¹¹⁹⁸ Aynî, *Umdetü’l-Kâri*, X, 83. Aynî’nin işaret ettiği, Hacc-ı Ekber’in bayramın birinci günü olduğu ile ilgili merfû rivayetler için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 453; Ahmed, *el-Müsned*, XXXVIII, 482; Buhârî, “Hac”, 132, “Cizye”, 16; İbn Mâce, “Menâsik”, 76. Hacc-ı Ekber günü hakkındaki ihtilaflar hakkında bk. Aynî, *Umdetü’l-Kâri*, X, 83.

¹¹⁹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 379; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 116.

Ekber hakkında tâbiîn ve tebe-i tâbiînden birçok kişiden benzer açıklamalar, Hz. Peygamber veya ashâba nispet edilmeden nakledilmektedir.¹²⁰⁰

3. Hz. Ali'nin merfû aslı bulunan bir meseleyi açıklamasına benzer bir rivayet, Ebû Saîd el-Hudrî'nin "Güneşin batıdan doğması" hakkındaki merfû rivayetinde de görülmektedir. Tirmizî bu rivayete yer verirken garîb olduğunu ve bazılarının onu merfû olarak nakletmediğini belirtmektedir.¹²⁰¹ İbn Ebû Şeybe ve Abd b. Humeyd bu rivayetin mevkûf şekline yer vermektedir.¹²⁰² Bu bilgi Abdullah b. Mes'ûd'dan da mevkûf olarak nakledilmektedir.¹²⁰³ Tirmizî, merfû haline yer verdiği rivayetin aslında Ebû Saîd'in sözü olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu rivayetin alakalı olduğu En'âm sûresi 158. âyeti hakkında, Tirmizî'nin de yer verdiği Hz. Peygamber'in: "*Kıyamet güneş batıdan doğuncaya kadar kopmayacaktır*" hadisi bulunmaktadır.¹²⁰⁴ Tüm bu bilgilerden hareketle ref' ihtimalini akla getiren rivayetin aslında Hz. Peygamber'in kıyametin kopuşu ile ilgili verdiği bilgiye dayandığı ve sahâbeden Ebû Saîd ile Abdullah b. Mes'ûd'un, bu bilgiyi naklederken Hz. Peygamber'e nispet etmedikleri ortaya çıkmaktadır. Tirmizî'nin yer verdiği rivayet ve yaptığı açıklama, sadece o rivayetin durumuyla ilgili bir tespittir.¹²⁰⁵

4. Sahâbenin Hz. Peygamber'den öğrendiği bilgiyi mevkûf olarak naklinin bir başka örneğinde, ravinin telkini ile sahâbînin bu şekildeki açıklaması merfû olarak

¹²⁰⁰ Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 156; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 134-135; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 237-241; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 378-379; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 116-127.

¹²⁰¹ Tirmizî, "*Tefsîru'l-Kur'ân*", 7. Ebû Nuaym da aynı rivayete yer verip benzer açıklamalar yapmaktadır (Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, 377).

¹²⁰² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 506; Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 83.

¹²⁰³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 506.

¹²⁰⁴ Buhârî, "*Kitâbu't-Tefsîr*", 6/10; Müslim, "*Îmân*", 248; Tirmizî, "*Tefsîru'l-Kur'ân*", 7; Nesâî, "*Kitâbu't-Tefsîr*", 6/11.

¹²⁰⁵ Benzer bir durum, Vâkıa sûresinin 82. âyeti hakkında "İnsanların Allah'a şükretmesi gerekirken falan yıldız sebebiyle yağmur yağdı gibi sözler söylemesi" rivayetinde de görülmektedir. Tirmizî, hadisin sadece İsrâîl aracılığıyla merfû olarak nakledildiğini belirtmektedir. Süfyan es-Sevrî'nin bu rivayeti Abdu'l-Alâ ve Abdurrahmân es-Sülemî'den Hz. Ali'den mevkûf olarak naklettiğini eklemiştir (Tirmizî, "*Tefsîru'l-Kur'ân*", 56). Ancak bu bilgiyi ihtivâ eden merfû bir rivayet Ebû Hüreyre'den nakledilmiştir (Mâlik, "*İstiskâ*", 205; Ahmed, *el-Müsne'd*, XIV, 353; Müslim, "*Îmân*", 72).

nakledilmiştir.¹²⁰⁶ Süfyân es-Sevrî'nin verdiği bilgiye göre Ğiyâs b. İbrâhim'in telkin yoluyla Dâvûd el-Evdî'ye ref' ettirdiği "Makâm-ı Mahmûd'un şefaati olduğunu" belirten hadis, aslında Ebû Hüreyre'nin mevkûf rivayetidir.¹²⁰⁷ Ancak ahiret günü insanların peygamberlerden şefaati olmalarını istemeleriyle ilgili Abdullah b. Ömer'den nakledilen merfû başka bir rivayet bulunmaktadır.¹²⁰⁸ Dârekutnî'nin işaret ettiği rivayette, Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den öğrendiği bilgiyi doğrudan "Makâm-ı Mahmûd şefaattir" şeklinde zikrettiği, ravilerin de telakki ile merfû olarak bu rivayeti naklettiği gözükmemektedir. Aynı bilgi, Abdullah b. Mes'ûd ve Huzeyfetü'l-Yemân'dan da mevkûf olarak nakledilmektedir.¹²⁰⁹

Merfû aslı bulunan rivayetlerin mevkûf veya maktû olarak nakledilmesi, müstakil kitâbu't-tefsîrlerde sıkça görülen bir husustur. Bu durum, müstakil kitâbu't-tefsîrlerin bir kısmında isnad hassasiyetinden daha çok mananın anlaşılması çabasıyla kaynaklanmaktadır. Özellikle Mukâtil b. Süleymân'ın eserinde merfû veya mevkûf aslı bulunan birçok bilgi, Mukâtil'in görüşü gibi yer almaktadır. Ayrıca sahâbeden itibaren merfû aslı bulunan bir meselede, fetvâ veya açıklama şeklinde merfû asla uygun görüş beyan edildiği bilinmektedir.

5. En'âm sûresi 82. âyetinde yer alan "*İmanına zulüm karıştırmayanlar*" ifadesi, Hz. Peygamber (s) tarafından Lokman (a.s.)'in "*Yavrum, Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.*"¹²¹⁰ âyetiyle açıklanmıştır.¹²¹¹ Hz. Peygamber'in tefsirinin meşhur örneklerinden olan bu rivayet, kitâbu't-tefsîrlerde farklı şekillerde yer almaktadır. Mukâtil b. Süleyman, âyetin anlamını "*İmanına şirk karıştırmayanlar*" şeklinde ifade ederken bu bilgiyi kimseye

¹²⁰⁶ Mevkûf veya maktû rivayetin merfû olduğunun telkin edilmesi ile gerçekleşmesi ile ilgili değerlendirmeler ve örnekler için bk. Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, s. 203-204.

¹²⁰⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 320-321; Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, s. 204. Rivayetin yer aldığı kaynak için bk. Ahmed, *el-Müsned*, XV, 427-428, 458; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18.

¹²⁰⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/12; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7.

¹²⁰⁹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 310-311; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, I, 156; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7.

¹²¹⁰ Lokman 31/13.

¹²¹¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 673; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 33; Ahmed, *el-Müsned*, VII, 179, 275; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/3; Müslim, "İmân", 197; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 7; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/3.

isnad etmemiştir.¹²¹² Saîd b. Mansûr ve Abdürrezzâk, merfû rivayete yer vermekle birlikte âyette kastedilenin şirk olduğunu Amr b. Şurahbil ve Katâde'den de nakletmektedirler.¹²¹³

6. Takvâ üzere bina edilen mescidin hangi mescid olduğu hakkında ashâb arasında ihtilaf çıkmış, Ebû Saîd el-Hudrî Hz. Peygamber'e sormuştur. Hz. Peygamber (s) “*O, benim şu mescidimdir*” buyurmuştur.¹²¹⁴ Kaynakların büyük kısmında merfû olarak yer alan bu rivayet, ilk kaynaklarda Ebû Saîd el-Hudrî, Zeyd b. Sâbit ve Hârice b. Zeyd'in açıklaması şeklinde de yer almıştır.¹²¹⁵ Ebû Saîd'den nakledilen rivayetin mevkûf haline yer veren İbn Ebû Şeybe, aynı şekilde onu merfû olarak da zikretmiştir.¹²¹⁶ Benzer şekilde İbn Vehb de hem Ebû Saîd'in merfû rivayetini iki farklı isnadla aktarmış, hem de Zeyd b. Sâbit'in mevkûf rivayetini nakletmiştir.¹²¹⁷

7. Zekatını vermeyen kişilerin ahiretteki durumları hakkındaki merfû hadis, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'dan nakledilmiştir.¹²¹⁸ Ancak müstakil kitâbu't-tefsîrlerde sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivayetler içerisinde, merfû rivayetten mülhem ifadeler bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleymân, âyetin tefsirinde zekatı verilmeyen malların yılanı dönüşeceğini kimseye isnad etmeden bildirmektedir.¹²¹⁹ İbn Vehb, Ebû Hüreyre'nin merfû rivayeti ile

¹²¹² Mukâtil, *Tefsîr*, I, 573.

¹²¹³ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 32.

¹²¹⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 148; Ahmed, *el-Müsned*, XIV, 477, 479; Müslim, “Hac”, 514; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 10; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 9/13.

¹²¹⁵ İbn Vehb, *Tefsîr*, II, 63-64; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 148.

¹²¹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 148.

¹²¹⁷ İbn Vehb, *Tefsîr*, II, 63-64. Nesâî de Ebû Saîd'in merfû rivayetinin yanında Zeyd b. Sâbit'in mevkûf rivayetine yer vermiştir (Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 9/13).

¹²¹⁸ Buhârî'nin yer verdiği rivayette Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Allah'ın kendisine verdiği malın zekâtını vermeyen kimseler için mallar, iki gözü üzerinde iki nokta bulunan yılan şeklinde kıyamet günü onların boynuna dolandır. Avurtlarından yakalayıp ‘ben senin malınım, senin biriktirdiğin servetim’ der*” Hz. Pygamber daha sonra şu âyeti sonuna kadar okudu: “*Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler...*” (Âl-i İmrân 3/180) (Mâlik, “Zekât”, 57; İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 33; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 147; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 428; Ahmed, *el-Müsned*, X, 22, 341, 480; Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3/14; Müslim, “Zekât”, 27; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 4; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3/19.).

¹²¹⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 318.

birlikte İbn Mes‘ûd’dan mevkûf olarak da nakletmektedir.¹²²⁰ Abdürrezzâk da Ebû Hüreyre’nin yanında Katâde ve Tâvus b. Keysân’dan da benzer ifadeleri aktarmaktadır.¹²²¹ Aynı durum İbn Ebû Şeybe’nin eserinde de görülmektedir. İbn Ebû Şeybe, Câbir b. Abdullah’ın merfû rivayetiyle birlikte İbrâhim en-Nehâî ve Mesrûk’tan da benzer manaları ihtiva eden rivayetleri nakletmektedir.¹²²²

Bazı merfû rivayetlerin mevkûf veya maktû olarak nakledilmesinin bir benzeri sahâbe sözlerinde de görülmektedir. Özellikle İbn Abbas’ın âyetlerin anlamı veya sebep-i nuzûlî hakkında söyledikleri talebeleri tarafından İbn Abbas’a nispet edilmeden de nakledilmiştir. İbn Abbas, Bakara sûresi 197. âyetin¹²²³ sebep-i nuzûlî hakkında cahiliye döneminde Yemenlilerin hac yolculuğuna hazırlık yapmadan çıkarak “Biz Allah’a tevekkül eden insanlarız” dediklerini ve Mekke’ye geldiklerinde insanlardan dilendiklerini belirtmektedir.¹²²⁴ Mukâtil b. Süleymân, İbn Abbas’ın söylediklerini kimseye nispet etmeden nakletmektedir. Süfyân es-Sevrî Mücâhid’den, Abdürrezzâk Katâde ve Mücâhid’den, Saîd b. Mansûr İkrime ve İbrâhim en-Nehâî’den, İbn Ebû Şeybe ise Şa‘bî ve Mücâhid’den benzer bilgileri nakletmektedir.¹²²⁵

Tefsir rivayetlerinde aynı manayı ifade eden merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerin bulunması, ref‘ olgusundan ziyade sahâbe ve tâbiînin merfû rivayete dayanan yorumlarını Hz. Peygamber’e isnad etmeden aktarmaları ile ortaya çıkmıştır. Özellikle muhaddislerin tefsir bölümlerinde yer verdiği merfû bir rivayetin mevkûf veya maktû bir benzerinin olması, çoğunlukla bahsettiğimiz olgunun sonucudur. Ancak söz konusu durum, tefsir bölümleri dışındaki eserlerdeki rivayetler olduğunda, özellikle de İbn Kesîr’in işaret ettiği rivayetleri dikkate aldığımızda,

¹²²⁰ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 99.

¹²²¹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 425; II, 147.

¹²²² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 428.

¹²²³ “Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının” (Bakara 2/197).

¹²²⁴ Buhârî, “Hac”, 6; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 4; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/33.

¹²²⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 173-174; Süfyân es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 64; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 322-323; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, III, 811-812; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 243.

tefsir rivayetlerinin genelini illetli kılmamakla birlikte bir miktar ref' olgusunun varlığını kabul etmek gerekmektedir.

Tefsir çevrelerinde yer alan kişilerin, isnadlı hadis rivayeti çabasından çok âyetin anlamını ortaya koymaya çalışmaları sebebiyle naklettikleri rivayetlerde hata ettikleri görülmektedir. Hadis ehli bu tür ref' edilen rivayetleri çoğunlukla eserlerine almamaktadırlar. Yaptığımız incelemede üç rivayetin ref' edildiğine dair yeterli bilgi bulunduğunu tespit ettik. Özellikle Tirmizî'nin rivayetin ref'i hakkında verdiği bilgiler, rivayetin nakledildiği tariklerle alakalı hususi durumlara işaret etmektedir. Ancak tefsir kaynaklarında aynı hassasiyet yeterince görülmemektedir. Tefsir rivayetlerinin bütününe dair bir tespitte bulunmak araştırmanın kapsamını aşmaktadır.¹²²⁶

¹²²⁶ İkinci bölümün sonunda Ahzâb sûresi özelinde gerçekleştireceğimiz karşılaştırmada konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBU'T-TEFSÎRLERİN TABERÎ TEFSİRİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Birinci bölümde, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrler ile birlikte değerlendirerek özelliklerini ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu bölümde ise kitâbu't-tefsîrler hakkındaki bulgularımızı bu eserlerden daha sonra telif edilen müstakil ve hacimli bir tefsirle karşılaştırarak literatürün gelişimi hakkında fikir sahibi olmaya çalışacağız. Konunun incelediğimiz dönemine en yakın ve en olgun örneğini Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eseri oluşturmaktadır.¹

Bu kısımda Taberî'nin hayatı ve eserlerinden kısaca bahsettikten sonra tefsirini anahatlarıyla tanıtaçağız. Ardından kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin tefsirini karşılaştırarak hadis ve tefsir edebiyatının gelişimi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. Son olarak Ahzâb sûresi özelinde yapacağımız karşılaştırma ile çalışma boyunca teorik olarak ifade ettiğimiz hususların uygulamalı bir örneğini ortaya koyacağız.

2.1. TABERÎ (310/923) VE CÂMÎ'U'L-BEYÂN AN TE'VÎLİ ÂYİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ

2.1.1. Taberî'nin Hayatı ve Eserleri

Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, hicrî 224 yılının sonunda veya 225 yılının başında (839) Taberistan'ın en büyük şehri olan Âmul'da doğmuştur.² Doğduğu şehirden dolayı Âmulî, hayatının büyük bir çoğunluğunu geçirdiği Bağdat'tan dolayı Bağdâdî ve Taberistanlı olması sebebiyle Taberî nispetiyle; hiç evlenmediği halde Ebû Câfer künyesiyle anılmıştır.³

Taberî'nin babası, rüyasında oğlunu Hz. Peygamber (s) ile bir arada görmüş, rüyayı tabir ettirdiğinde oğlunun din konusunda hizmet edeceğini öğrenince onu ilim tahsiline yönlendirip desteklemiştir.⁴ Taberî, küçük yaşlarda başladığı ilim tahsili

¹ Taberî'den kısa süre sonra vefat eden İbn Ebû Hâtim'in (327/938) tefsiri de Taberî'nin tefsiri kadar geniş bir eser olmasına rağmen yaklaşık yarısı günümüze ulaşmıştır. Taberî ile muasır sayabileceğimiz İbnü'l-Münzir'in (318/930) ilk dönem tefsirlerini derleyen hacimli tefsiri ise günümüze ulaşmamıştır.

² Hatîb, *Târîh*, II, 554; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 206; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 2441.

³ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 28-29.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 2446.

hakkında “Kur’ân’ı yedi yaşında iken ezberledim, sekiz yaşında iken insanlara namaz kıldırıdım, dokuz yaşında ise hadis yazmaya başladım” demiştir.⁵

Taberî, Âmul şehrinde başladığı ilim tahsiline Irak, Şam ve Mısır bölgelerindeki şehirlere yaptığı yolculuklarla devam etmiştir. Uzun süren rihlelerin ardından hayatının büyük bölümünü geçirdiği Bağdat’a yerleşip burada ders vermeye ve eserlerini telif etmeye başlamıştır.⁶ Taberî, hicrî 310 (923) yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.⁷ İbn Hallikân, Mısır’da Taberî’ye nispet edilen bir kabir bulunduğunu nakletmiş, ancak Taberî’nin Bağdat’ta vefat edip oraya defnedildiğini belirtmiştir.⁸

Taberî, ilim tahsili için gittiği birçok beldede onlarca âlimden istifade etmiştir. Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Ebû Mukâtil, Ebû Zür’a er-Râzî, Muhammed İbnü’l-Müsennâ, Ebû Küreyb Muhammed b. el-A’lâ, Ya’kûb b. İbrâhîm, Amr b. Ali gibi âlimler, Taberî’nin ilim tahsil ettiği hocalarından bir kısmıdır.⁹ Bağdat’a öğrencisi olmak için gittiği Ahmed b. Hanbel’in yakın bir tarihte vefat ettiğini öğrenmiştir.¹⁰

Sahip olduğu ilim ve telif ettiği eserlerin çokluğuna rağmen Taberî’nin az sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Bu durum Bağdat’ta Hanbelîler ile yaşadığı tartışmalar nedeniyle öğrencilerin derslerinden alıkonulması ve ayrıca dönemin idarecilerine mesafeli durarak kendisini kitap yazmaya adanmasıyla açıklanmıştır.¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef, Abdulaziz b. Muhammed et-Taberî, ebu’l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyya en-Nehrevânî, Ebû Şuayb el-Harrânî, Abdullah b. Ahmed el-Fergânî, Ebû İshâk b. İbrâhîm et-Taberî, Ali b. Abdulaziz b. Muhammed ed-Dûlâbî

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2446.

⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2449-2450; Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 42-43.

⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 553; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 207; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2441.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 192.

⁹ Hocaları için bk. Zehebî, *Siyer*, XI, 165-166.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2447.

¹¹ Akdokur, Fatma, “*Tehzîbu’l-Âsâr*” *Bağlamında et-Taberî’nin Hadisçiliği* (224-310 h.), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 15-16.

ve Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah eş-Şâfiî Taberî'den istifade eden öğrencileri arasında yer almaktadır.¹²

Hatîb el-Bağdâdî Taberî hakkında “sözüyle hüküm verilen, bilgisi ve fazileti sebebiyle görüşüne başvurulana, birçok ilmi şahsında toplayan ulemanın önde gelenlerindendi” demiştir.¹³ Târih ilminin yanı sıra özellikle fıkıh, tefsir, hadis ve kırâat ilimlerinde şöhret bulmuştur.¹⁴ Şâfiî mezhebinin görüşlerini takip eden Taberî, zamanla kendi görüşlerini ortaya koyarak Cerîriyye diye anılan mezhebin kurucusu sayılmıştır. Ancak fazla takipçisi olmayan bu mezhep zamanla unutulmuştur.¹⁵ Taberî'nin hadis ve sünnet bilgisi hakkında Hatîb el-Bağdâdî, “İsnadları, sahîh ve zayıfları, nâsih ve mensûhu ile sünnetleri bilen birisiydi” demiştir.¹⁶

Yazdığı tefsir dolayısıyla “imâmü'l-müfessirîn” diye anılan Taberî, sünnet ve hadis ilimleri sahasında Tirmizî ve Nesâî tabakasında veya altıncı tabaka ricâlinden bir muhaddis; fıkıh, ilm-i hilâf ve mukayeseli fıkıhta mezhep kurucusu bir müctehid-imam; tarih alanında “şeyhü'l-müverrihîn” kabul edilen; Arap dili ve edebiyatı, aruz ve beyan ilimlerine vâkıf, aynı zamanda bir şair; ahlâk ve terbiye sahalarında kitap yazmış, felsefe, mantık, cedel, tıp, cebir ve riyâziyyât alanında zengin bir kültüre sahip büyük bir şahsiyet olup birçok talebe yetiştirmiştir.¹⁷

Taberî, öğrenebileceği herhangi bir ilim dalında bilgisi olmadığı veya kendisine sorulan bir soruyu cevapsız bıraktığında bu durumdan rahatsızlık duyan bir âlimdir.¹⁸ Nitekim bir adamın kendisine aruz hakkında sorduğu soruyu cevaplamak için Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Arûz*'unu edinmiş, sabaha kadar okuyup adamın

¹² Öğrencileri için bk. Zehebî, *Siyer*, XI, 166.

¹³ Hatîb, *Târih*, II, 549.

¹⁴ Taberî, *Târih*, I, 11 (Mukaddime).

¹⁵ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 162.

¹⁶ Hatîb, *Târih*, II, 550.

¹⁷ Fayda, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, XXXIX, 314.

¹⁸ Havfî, *et-Taberî*, s. 71.

sorusuna cevap vermiştir.¹⁹ Taberî'nin bu çabası, ilmî merakı kadar güçlü hafızası ve zekâsına da delil sayılmıştır.²⁰

Taberî, yaşadığı dönemde Hanbelîlerin hışmına uğramıştır. Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine *İhtilâfu'l-Ulemâ* kitabında yer vermemiş, bu konu kendisine sorulduğunda Ahmed b. Hanbel'in fakih değil muhaddis olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Ahmed b. Hanbel'in itikadî görüşlerinin de yer aldığı bir eser yazmış ancak yine de bir kesimin tepkisinden kurtulamamıştır.²¹ Nitekim mutaassıp bazı Hanbelîler evini taşlamış ve kendisine zulmetmişlerdir.²²

Diğer taraftan Taberî, râfizîlik ile de itham edilmiştir.²³ Eserlerinde Gadîr-i Hum rivayetlerine yer vermesi, Hz. Ali'nin faziletlerine dair nakilleri derlemesi ve çıplak ayak üzerine meshetmeyi caiz görmesi sebebiyle Şîa'ya nispet edilmesine rağmen Taberî, Sünnî bir âlimdir.²⁴ Nitekim Taberî, Şîa'nın Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin hilafeti hakkındaki itikadlarına karşı çıkmış, sahâbeye küfür eden kişinin kâfirliğine hükmetmiş, muta nikâhını haram kabul etmiştir.²⁵

Taberî, abdest âyetinin²⁶ tefsirinde, ayakları meshetmeyi caiz gördüğü iddiasıyla Şîa'ya nispet edilmiştir. Âyette yer alan “ercül” kelimesinin nasb ve cer okunmasıyla ilgili ihtilaftan bahseden Taberî, her iki okuyuşla ilgili rivayetlere yer

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 2449.

²⁰ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 61.

²¹ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 77-78.

²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 2450; Fayda, “Taberî”, *DİA*, XXXIX, 315.

²³ Zehebî, Taberî'nin sika olmakla birlikte Şîa'ya meylettiğini belirtmektedir (Zehebî, *Mizân*, III, 499).

²⁴ Yavuz, Yusuf Şevkî, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, XXXIX, 318. Taberî'nin şîilik ile ilgili iddiaların değerlendirmesi için bk. Abdülaziz Muhammed Nûr Velî, *Şîa ve Tarihî Rivayetler*, s. 181-183. Gadîr-i Hum, Mekke ile Medine arasında bir bölgenin adı olup, Hz. Peygamber'in burada konaklayıp Müslümanlara bir hutbe irad ettiği, bu hutbede Hz. Ali ve ehl-i beytin faziletine dair sözler buyurduğu nakledilmektedir. “Sekaleyn” hadisi olarak hadis kaynaklarında yer bulan bu hâdis, Şîiler tarafından Hz. Ali'nin hilafetine delil olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fırlı, Ethem Ruhi, “Gadîr-i Hum”, *DİA*, XIII, 279-280; Yavuz, Adil, “Ehl-i Sünnet'e göre Ehl-i Beyt'in konumu – Sekaleyn Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marife*, c. V, sy. 3, 2005, s. 333-360.

²⁵ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 59.

²⁶ “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz, iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (Teyemmüm edin). Allah, size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat O, sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz” (Mâide 5/6).

verdikten sonra iki kırâatin de doğru olduğunu belirtmektedir. Buna göre nasb ile okunduğunda ayakların su ile yıkanması, cer ile okunduğunda ise ayakların el ile meshedilmesi anlamı ortaya çıkmaktadır. Taberî bu iki kırâati birleştirerek, ayakların suyla ıslatılıp el ile meshedilmesi görüşünü ortaya koymuştur. Ancak devamında “ercüli” şeklinde cer ile okunmasının daha çok hoşuna gittiği ve bu kırâate göre ayakların tümünün su ile meshedilmesi hükmünün ortaya çıktığını belirtmiştir.²⁷ İbn Kesîr, Taberî’den nakleden kişilerin onun meshi ve yıkamayı caiz gördüğünü belirttiklerini, ancak Taberî’nin böyle bir görüşünün bulunmadığını ifade etmektedir. İbn Kesîr’e göre Taberî’nin yaklaşımı, fakihlere karışık gelmekle birlikte iki kırâati ve bu kırâatten doğan hükümleri birleştirmektedir.²⁸

Taberî, telif ettiği eserlerle kırâat, tefsir, meânî, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir.²⁹ Taberî’nin her gün kırk varak yazdığı belirtilmektedir.³⁰ Aslında Taberî’nin yaşadığı asırda tefsir, kırâat, hadis, fıkıh gibi dînî ilimler usûl ve fûrû bakımından en yüksek derecesine ulaşmıştı.³¹ Taberî’nin en önemli özelliklerinden birisi, İslâm’ın ilk üç asrında yazılan kitapları incelemesi ve teliflerini bunlara dayanarak kaleme almasıdır.³² Kaynaklarda Taberî’ye nispet edilen eserlerden öne çıkanları şunlardır:

1. *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*

Taberî’nin rivayet ve dirayeti bir arada kullandığı tefsiri, hicrî ilk üç asırda telif edilen tefsirleri derleyen bir kaynaktır. Sonraki başlıkta bu eseri genişçe ele alacağız.

2. *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk: Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk* ismiyle de bilinen eserde, yaratılıştan hicrî 302 (914) yılına kadar yaşanan olayları kronolojik olarak derlemiştir. Taberî, naklettiği rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirme

²⁷ Taberî, *Tefsîr*, X, 52-80.

²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 54. Konuyla ilgili müstakil bir inceleme için bk. Okcu, Abdülmecit, “*Taberî Tefsîrinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî’nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 19, yıl 2003, s. 219-248.

²⁹ Fayda, “Taberî”, *DİA*, XXXIX, 314.

³⁰ Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ*, I, 79.

³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 528.

³² Fayda, “Taberî”, *DİA*, XXXIX, 317.

yapmadan sorumluluğu haberin kaynağına, bu rivayetlerin kabul edilip edilmeyeceğini de okuyucuya bırakmaktadır. Eserin önemli bir yönü, kendisinden önce telif edilen birçok (hadis, tefsir, lügat, siyer, meğâzî vs) eserdeki bilgileri bir araya getirmesidir.³³

3. Zeylû'l-Müzeyyel: Taberî, bu eserinde Hz. Peygamber (s) döneminde ölen veya öldürülen ashâbdan başlayarak hicrî 300 (912-13) yılına kadar vefat eden kişilerin kısa biyografilerini bir araya getirmiştir. Hadis ve tarih ilmi talebelerinin önem verdiği bu eser yaklaşık 1000 varaktan oluşmaktadır. Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen bu eserin müntehabı Urayb b. Sa'd el-Kâtib el-Kurtubî (370/980) tarafından oluşturulmuş, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim'in tahkiki ile *Târîh* 'inin on birinci cildi olarak neşredilmiştir.³⁴

4. Tehzîbu'l-Âsâr: Tamamlayamadığı bu eseri hakkında Hatîb el-Bağdâdî “bir benzerini görmedim” demiştir.³⁵ Hz. Ebubekir'den nakledilen rivayetler ile başlayan eserde her bir hadis hakkında değerlendirmede bulunmuş, hadisin illetlerine, tariklerine, ihtiva ettiği hükümlere, ulemanın ihtilafına ve delillerine, hadiste yer alan garib kelimelerin anlamlarına, mühlidlerin görüşlerine ve bunlara reddiye sadedindeki açıklamalara yer vermiştir. Aşere-i mübeşşere ve ehl-i beyt'in müsnedlerini ihtiva eden bu eseri tamamlayamamıştır.³⁶

5. İhtilâfu'l-Fukahâ: Asıl ismi *İhtilâfu'l-Ulemâi'l-Emsâr fî Ahkâmi Şerâi'i'l-İslâm* olan eserde fakihlerin görüşlerine yer vermiştir. Taberî, yazdığı ilk eser olan bu kitapta Ebû Hanife, Mâlik b. Enes, Evzâî, Hasan-ı Basrî, İbn Ebû Leylâ, Şâfiî gibi fakihlerin görüşlerini nakletmekle yetinmiştir. Yaklaşık otuz cilde tekabül eden geniş hacimli bu eserden günümüze küçük bir kısmı ulaşmıştır.³⁷

³³ Taberî, *Târîh*, I, 23-25 (Mukaddime); Faydâ, “Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk”, *DİA*, XL, 92.

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Udebâ*, VI, 2457; Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 206.

³⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 550.

³⁶ Havfî, *et-Taberî*, s. 92-93; Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 260-266. Tehzîbu'l-Âsâr'ın özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Akdokur, “*Tehzîbu'l-Âsâr*” *Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği*, s. 67-80.

³⁷ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 184-186; Fayda, “Taberî”, *DİA*, XXXIX, 317.

6. el-Câmi‘ fi’l-Kırâât: Büyük harflerle yazılmış on sekiz ciltten oluştuğu bildirilen eserde meşhur ve şâz kırâatlara yer verip illetlerini açıklamıştır. Bu kırâatler arasından bazı meşhur olmayan kırâatleri tercih etmiştir.³⁸

Taberî’nin günümüze ulaşmayan veya eserlerinden bölümler olduğu halde kaynaklarda müstakil birer eser olarak zikredilen birçok eseri bulunmaktadır. Taberî’ye ait olmadığı halde ona nispet edilen eserler de mevcuttur.³⁹

2.1.2. Câmi‘u’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân

Taberî, kendisinden önceki bilgileri derleyip eserlerini oluşturan velûd bir âlimdir. Eserleri her ne kadar kendisinden önceki birikimi bir araya getirip aktarmakla öne çıksa da, takip ettiği yöntem ile de sonraki eserlere öncülük etmiştir. Hicrî ilk üç asırda telif edilen tefsirlerin günümüze intikalinde Taberî’nin tefsirinin büyük önemi bulunmaktadır. *Tefsîru’t-Taberî* ismiyle şöhret bulan eserin tam ismi *Câmi‘u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* şeklindedir.

Taberî, tefsirini yazmadan önce üç yıl boyunca tefsir yazmak için Allah’tan yardım istediğini ve Allah’ın da yardım ettiğini belirtmektedir.⁴⁰ Talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Kamil’in verdiği bilgiye göre, eserini hicrî 270 (883) yılında yazdırmıştır.⁴¹ Bir başka rivayette 283-290 yılları arasında yazdırdığı nakledilmektedir. Muhtemelen bu bilgi daha önce telif ettiği tefsirini başka bir talebe grubuna yazdırmasını ifade etmektedir.⁴² Eserin isminde yer alan te’vil kelimesini tefsir ile aynı anlamda kullanan Taberî, yaklaşık 35.000 rivayetten oluşan geniş hacimli eserinde Kur’ân’ı baştan sona tefsir etmektedir.⁴³

³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2444; Taberî, *Târîh*, I, 17 (Mukaddime). Bu eserin eksik ve şüpheli bir nüshası Ezher Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Fayda, “Taberî”, *DİA*, XXXIX, 317).

³⁹ Eserleri için bk. Taberî, *Târîh*, I, 15-20 (Mukaddime); Havfî, *et-Taberî*, s. 90-98; Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 51-53.

⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2453.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2452.

⁴² Hatîb, *Târîh*, II, 551; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Udebâ*, VI, 2442; Havfî, *et-Taberî*, s. 109.

⁴³ Taberî’nin tefsir ve te’vil kelimeleri arasında ayrıma giderek te’vil kelimesini eserine bilinçli bir şekilde seçtiğine dair görüşler de bulunmaktadır. Konuyla ilgili tartışmalar için Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 101; Aydın, *Taberî’nin Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi*, s. 71-76.

Taberî, birçok ilimde önemli eserlerin telif edildiği, tartışmaların neticelendiği, zengin bir birikimin olduğu hicrî ilk üç asrın sonlarında eserini telif etmiştir. Taberî'nin tefsiri, hicrî ilk üç asırda oluşan tefsir bilgisi ve nakledilen tefsir rivayetlerini derleyen bir ansiklopedi gibidir.⁴⁴ Taberî, sadece dönemindeki görüşleri bir araya getirmekle yetinmemiş, takip ettiği yöntemle bu bilgileri bir değerlendirmeye de tabi tutmuştur. Nitekim İbn Teymiye onun eserinin bir benzerinin olmadığını, Suyûtî ise onun müfessirlerin başı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Taberî'nin eseri kendisinden sonra büyük şöhret kazanmış, birçok esere kaynaklık etmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı son döneme kadar kayıp olan eser hakkında oryantalist Nöldeke (1836-1930) “Bu eser elimizde olsaydı daha sonra yazılmış tefsir kitaplarının hepsinden müstağni olurduk” demiştir.⁴⁶ Nitekim eser 1900'lü yılların başında bulunmuş, Necid emîrlerindeki özel nüsha ile Mısır ve Halep'te yer alan nüshaları bir araya getirilip 1321/1903 yılında Kahire'de ilk baskı gerçekleştirilmiştir. Ardından farklı muhakkikler tarafından gerçekleştirilen çeşitli baskıları yapılmıştır.⁴⁷

2.1.2.1. Metodu

Taberî, bir mukaddime ile başladığı tefsirinde Mushaf sırasına göre sûre ve âyetleri tefsir etmektedir. Mukaddime kısmında incelediği konular, eserinde takip edeceği yöntem ile ilgili bazı ipuçları taşımaktadır. Mukaddime 10 başlık altında “Kur'ân'ın yedi harf üzere inişi, Kur'ân'ın nazil olduğu dil, onda Arapça olmayan bir kelimenin bulunmayışı, Kur'ân tevilinin çeşitleri, tefsiri bilmeye teşvik eden haberler ve sahâbeden tefsir yapan kişiler, Kur'ân'ın tefsir edilmesine karşı çıkanların yanlış yorumladıkları bazı haberler, övülen ve kınanan müfessirler, sûrelerin ve âyetlerin

⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 545.

⁴⁵ İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 37; Suyûtî, *Tabakât*, s. 95.

⁴⁶ İgnaz Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî*, s. 108.

⁴⁷ Nüshalar ve baskılar hakkında bilgi için bk. Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 111-114, Cerrahoğlu, İsmail, “Câmi'u'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân”, *DİA*, VII, 106.

isimleri, Fâtiha sûresinin ismi, istiazenin manası” konularına dair açıklamalarda bulunmaktadır.⁴⁸

Taberî, mukaddime kısmında tefsiri üç kısma ayırmaktadır. Bunlar, kıyametin kopma vakti gibi sadece Allah’ın ilminde olup kimsenin erişemeyeceği bilgiler; emir, nehiy, ferâiz gibi Allah’ın Hz. Peygamber’i beyan etmekle mükellef kıldığı bilgiler ve Kur’ân’ın indiği lisanı bilen herkesin bilebileceği türden bilgilerdir.⁴⁹ Taberî’ye göre ulemanın gayretiyle ortaya koymaya çalıştığı tefsir, üçüncü kısma ait yorumlardır. Nitekim eserinde bu türden yorumlar çokça bulunmaktadır.⁵⁰

Mukaddimeye yer alan bilgilerden birisi de, re’y ile tefsir yapmayı zemmeden rivayetlerdir. Taberî, Hz. Peygamber’den “*Kim Kur’ân hakkında re’yi ile veya bilmediği halde konuşursa, ateşteki yerine hazırlansın*” rivayetinin farklı tarikleri ile “*Kim Kur’ân hakkında kendi re’yi ile konuşursa, isabet etse de hata etmiştir*” rivayetine yer vermektedir. Aynı bölümde Hz. Ebubekir’in “Allah’ın kitabı hakkında bilginim olmadan konuşursam hangi gök beni altında gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde barındırır” sözünü de nakletmektedir. Taberî bu rivayetlerin ardından, sadece Hz. Peygamber’in açıklaması ile bilinebilecek meselelerde yorum yapmanın hata olacağını, kişi isabet etse dahi bilgisi olmadan konuştuğu için zanda bulunduğunu belirtmektedir.⁵¹

Taberî’ye göre reyden maksat, Kur’ân’ın gayesi bunlar olmadığı halde tefsiri siyasi, mezhebi, millî ve daha çeşitli şahsî yönlerle çevirmektir.⁵² Nitekim mukaddimeye yer alan bu rivayetlere rağmen eseri boyunca tercihlerde bulunmuş, yorumlar yapmıştır. Mukaddimeye üzerinde durduğu konulardan bir diğeri ise, Arap dilinin yapısı ve bunun Kur’ân tefsirine yansımalarıdır. Eseri boyunca Arap dilinin

⁴⁸ Taberî, *Tefsîr*, I, 8-113; Mukaddimeye yer alan bilgilerin değerlendirilmesi için bk. Havfi, *et-Taberî*, s. 109-116.

⁴⁹ Taberî, *Tefsîr*, I, 74-75.

⁵⁰ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 122-124.

⁵¹ Taberî, *Tefsîr*, I, 77-79.

⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 538.

imkânlarını çokça kullanması sebebiyle Taberî'nin tefsiri hakkında “rivayet ağırlıklı dirayet tefsiri” yorumu yapılmıştır.⁵³

Mukaddimenin ardından Mushaf sırasına göre sûreleri ve âyetleri sıralayarak tefsir eden Taberî, ilk olarak sûrenin ismini zikretmekte ve sûrenin ismi hakkında farklı rivayetler varsa nakletmektedir. Taberî, âyetleri tefsir ederken öncelikle kısa bir açıklama yapmaktadır. Ardından bu açıklamalara delalet eden rivayetlere yer vermektedir. Aktardığı rivayetlerde isnadları dikkatli bir şekilde kullanmaktadır. Görüşünün ve aktardığı rivayetlerin aksine olan görüşlere yer vermektedir. İhtilaf hakkında yorumda bulunup tercihini açıklamaktadır.

Eserde âyetleri zikrederken çoğunlukla “el-kavlü fî te’vîli kavlihî Azze ve Celle” lafzını kullanmaktadır. Âyetler hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra konuyla ilgili rivayetleri “zikru men kâle zâlik” diyerek nakletmektedir. İhtilaflı meselelerde görüşleri veya rivayetleri naklettikten sonra “kâle Ebû Câfer” diyerek tercihini ifade etmektedir. Muhtemel görüş veya sorulara da “izâ kâle” diyerek cevap vermektedir. Taberî, âyetleri çoğunlukla bu şekilde ele almakla birlikte, kimi zaman açıklama yapmadan rivayetlere yer vermekte, kimi yerlerde doğrudan farklı görüşlere işaret etmektedir. Âyetlerin tefsirinde başka âyetlere atıfta bulunduğu örnekler de bulunmaktadır.⁵⁴ Taberî, geniş hacimli eserinde daha önce açıklama yaptığı meseleleri başka âyetlerin tefsirinde tekrar etmeyip ilgili kısımlara işarette bulunmaktadır.⁵⁵

Taberî'nin tefsir yöntemine örnek olarak Âl-i İmrân sûresi 92. âyeti inceleyebiliriz.⁵⁶ Taberî öncelikle “nâle” fiilinin müradifini zikredip, “birr” kelimesini “kulların Allah’a itaat edip yaptıkları ibadetlerle Allah’tan bekledikleri şey, Allah’ın kullarını cennetine koyup azabından koruması” şeklinde açıklamaktadır. İlim ehlinin de “birr” kelimesi ile “Allah’ın ahiret günü kullarına

⁵³ Yaşar, Naif, “Taberî'nin Tefsir Usulü”, *Din Ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2018, s. 73.

⁵⁴ Taberî'nin âyetleri ele alış tarzı ile ilgili bk. Önen, Hacı, *Taberî Tefsirinde Dirâyet*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 74-75.

⁵⁵ Örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 573, II, 71, III, 198, IV, 295.

⁵⁶ “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir” (Âl-i İmrân 3/92).

yapacağı iyilik ile cennete koyması” şeklinde anladığını belirtmektedir. Taberî bu değerlendirmelerin ardından “zikru men kâle zâlik” diyerek Amr b. Meymûn ve Süddî’nin görüşlerini nakletmektedir. Âyette yer alan “Allah yolunda harcamadıkça” kısmı ile ilgili “kâle Ebû Câfer” lafzıyla “mallarınızın sevdiğiniz kısımlarından tasadduk etmedikçe” açıklamasını yapıp Katâde ve Hasan-ı Basrî’den nakledilen açıklamaları zikretmektedir. Âyetin son kısmında yer alan “*her ne harcarsanız Allah onu bilir*” kısmıyla ilgili olarak, “Allah bu yaptıklarınızın hepsini bilir, hiçbir şey ondan gizli kalmaz, bu fiili gerçekleştiren kişiye ahirette ecrini verir” diyerek Katâde’nin rivayetini zikretmektedir. Taberî, âyetin lafzını üç grupta açıkladıktan sonra sahâbe ve tâbiînin de âyeti bu şekilde anladığını belirtip rivayetleri nakletmektedir. Taberî’nin yer verdiği rivayetler arasında sahâbenin âyeti nasıl anladığı ve uyguladığı ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır.⁵⁷

Taberî, geniş dil bilgisi birikimi ile âyetlerde yer alan lafızlar hakkında yorum yapmış, naklettiği görüşlerden tercih ettiğini belirtip diğerlerini reddetmiştir. Taberî’ye göre lügavî bir yorum, hadislere, Kur’ân’a muhatap olan ilk neslin yaşayışına veya kendisinin Kur’ân anlayışına aykırı olmamalıdır. Örneğin A’râf sûresi 12. âyetinde yer alan “lâ” harfinin zâid olduğunu söyleyen Ahfeş’in görüşünü, “Kur’ân’da bulunan her bir kelimenin mutlaka sahîh bir manasının olduğunu, onda herhangi bir kelimenin abes olmayacağını” ileri sürerek reddetmektedir.⁵⁸ Taberî’nin ihtilafa konu olan meselelerdeki tercihleri hakkında yapılan bir incelemede, Taberî’nin çoğunlukla dil ve usul temelli tercihte bulunduğu, bir miktar icma ve sahîh haberin de tercihlerinde belirleyici olduğu belirtilmektedir.⁵⁹

Taberî, rivayetler dışında kırâatler, lügavî izahlar, tarihî veriler ve fikhî meseleleri aktararak âyetteki manayı ortaya koymaya çalışmaktadır. Kırâate dair

⁵⁷ Taberî, *Tefsîr*, VI, 587-592.

⁵⁸ Konuyla ilgili örnekler ve değerlendirmeler için bk. Ögmüş, Harun, “Taberî Tefsîrinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*, Konya, 2010, s. 93-96.

⁵⁹ Aydın, Taberî’nin bin civarındaki ihtilafli meselede tercihinin gerekçelerini tespit etmiştir. Buna göre Taberî, 840 dil ve usul temelli, 41 icma, 69 sahîh haber, 11 tarihsel ve toplumsal gerçekler, 6 tabîî gerçeklerden hareket ederek tercihte bulunmuştur (Aydın, *Taberî’nin Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi*, s. 168-169).

ihtilafları zikredip tercihini belirtmektedir.⁶⁰ Sarf ve nahiv meselelerinde Basra ve Kûfe âlimlerine dayanmakla birlikte, genelde Kûfe nahivcilerinin görüşlerini tercih etmektedir.⁶¹ Eserde özellikle lügavî izahlarda örnek olarak zikredilen 2000 beyitten fazla şiir bulunmaktadır.⁶² Müstakil bir mezhebin de kurucusu sayılan Taberî, âyetleri açıkladığı yerlerde ahkâma dair çokça izahta bulunmakta, mezheplerin görüşlerine yer vermektedir.

Taberî, âyetlerin manalarını ortaya çıkarmak için birçok bilgiyi bir arada kullanarak eserini telif etmiştir. Onun eseri çeşitli yönlerden incelenilecek zenginlik ve özgünlüktedir. Rivayet ve dirayetin bir arada olduğu eserini metot açısından inceledikten sonra hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleriyle mukayesesi için rivayetlerini değerlendirmemiz gerekmektedir.⁶³

2.1.2.2. İçindeki Rivayetler

Taberî'nin tefsirinde yaklaşık 35.000 rivayet bulunmaktadır.⁶⁴ Bu rivayetlerin büyük bir kısmı tâbîn neslinin tefsire dair görüşlerinden oluşmaktadır. Ardından sahâbenin mevkûf rivayetleri ve diğerlerine oranla az sayıda merfû rivayet yer almaktadır. Taberî'nin eserde takip ettiği yöntem sebebiyle çok sayıda mükerrer rivayet bulunmaktadır.

2.1.2.2.1. Kaynakları

Taberî'nin eseri, hicrî ilk üç asırdaki müstakil kitâbu't-tefsîrlerin sonraki döneme ulaşmasını sağlayan en önemli kaynaktır. Eserde sahâbe ve tâbîn'in önemli müfessirlerinin görüşleri bir araya gelmiş, birçoğu günümüze ulaşmayan müstakil kitâbu't-tefsîrlerin önemli bir kısmı da Taberî'nin kaynakları arasında yer almıştır.

⁶⁰ Örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, II, 307, III, 247, V, 118. Taberî'nin kırâat konusundaki tercihleri hakkında genel bir değerlendirme için bk. Albayrak, Halis, "Taberî'nin Kırâatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi", *AÜİFD*, XLII, 97-130.

⁶¹ Cerrahoğlu, "Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, VII, 106.

⁶² Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 129.

⁶³ Taberî'nin eserinde takip ettiği yöntem hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Havfî, *et-Taberî*, s. 120-177.

⁶⁴ Eserde yer alan rivayet sayısında muhakkiklerin numaralandırma yöntemlerine bağlı olarak, baskılar arasında farklılık görülmektedir. Rivayetler, Dâru'l-Fikr (Beyrut 1415) baskısında 29684, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye (Beyrut 1418) baskısında ise 38397 şeklinde numaralandırılmıştır.

Taberî'nin tefsirinde yer alan isnadlarından hareketle kaynaklarını tespit etmeye çalışan Heribert Horst'a göre, Taberî'nin yanında ilk dönem tefsirlerinden az bir kısmının tamamı bulunmaktadır. Tefsirde yer alan isnadlar incelendiğinde Taberî'nin sadece 5 isnad kalıbını bütün sûrelerde kullandığı görülmektedir. Diğer isnad kalıpları bütün sûrelerde yer almamaktadır. Horst'a göre Taberî'nin yanında muhtemelen Alî b. Ebû Talhâ, Mücâhid, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'in tefsirleri ile İbn İshâk'ın meğâzîsi ve İbn Sa'd'ın bir eseri tam olarak, diğer kaynakların ise özeti bulunmaktadır. Bunlar hafızaya yardımcı olması için kaleme alınmış olan notlarından oluşmaktadır.⁶⁵

Taberî'nin yazılı kaynakları arasında günümüze ulaşmayan birçok eser yer almaktadır. Taberî, İbn Abbas'ın rivayetlerinin bir kısmını Muâviye b. Sâlih aracılığıyla Ali b. Ebû Talhâ'nın sahifesinden almıştır.⁶⁶ İbn Abbas ve Mücâhid'in yaklaşık 700 rivayetine İbn Ebû Necîh yoluyla ulaşmıştır.⁶⁷ Taberî'nin tefsirinde yer alan 5379 Katâde rivayetinin büyük çoğunluğu İbn Ebû Arûbe (3335) ve Ma'mer b. Râşid (1613) yoluyla nakledilmiştir.⁶⁸ Taberî, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'in tefsirinden 1800 civarında rivayetin büyük bir kısmını Abdullah b. Vehb yoluyla nakletmiştir.⁶⁹

Taberî, Dahhâk b. Müzahîm, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, Süfyân b. Uyeyne, Zâide b. Kudâme, Hüseyim b. Beşîr, İbn Uleyye, Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî, Ravh b. Ubâde, Yezîd b. Hârûn, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Kabîsa b. Ukbe'nin eserlerinden de nakilde bulunmuştur.⁷⁰ Taberî tarihinde Kelbî, Mukâtil b. Süleymân ve Vâkîdî'den istifade ettiği halde, cerhedilen bu kişilerin rivayetlerini

⁶⁵ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", s. 327-328.

⁶⁶ Cerrahoğlu, "Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi", s. 65.

⁶⁷ Sezgin, *Târîh*, I, 71; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 53.

⁶⁸ Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 279 (dipnot 1).

⁶⁹ Sezgin, *Târîh*, I, 88; Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", s. 325.

⁷⁰ Sezgin, *Târîh*, I, 89, 92, 93, 94, 185; Cerrahoğlu, "Atâ bin Rebâh", s. 21; Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 126 (dipnot 4); Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 271 (dipnot 3); Birişik, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, 302.

tefsirine almamıştır.⁷¹ Hicrî ilk üç asır müstakil kitâbu't-tefsîrler, birbirlerine kaynaklık ederek genişleyen bir yapı arz etmektedirler. Taberî'nin tefsirinin kaynaklarına bakıldığında ilk tefsirlerin belirli bir kısmını içerdiği görülmektedir. Taberî, bu eserlerden naklettiklerinin üzerine başka rivayetleri ve kendi görüşlerini de katarak tefsirini oluşturmuştur.

2.1.2.2.2. Türleri

Taberî'nin tefsirindeki rivayetler türlerine göre incelendiğinde hicrî ilk üç asırda yürütülen tefsir faaliyetlerini büyük ölçüde yansıttığı görülmektedir. Zira bu dönemde Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetlerin yanında sahâbe ve tâbiîn neslinden nakledilen tefsire dair çok sayıda görüş bulunmaktadır. Hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrler büyük ölçüde tâbiîn neslinin görüşleri ile bir miktar sahâbe görüşü ve merfû hadislerden oluşmaktaydı.

Taberî'nin eserinde tâbiîn ve tebe-i tâbiînden nakledilen 23.000 civarında rivayet bulunmaktadır. Tâbiînden en çok rivayet nakledilen kişiler, Mücâhid b. Cebr (6060), Katâde b. Diâme (5300), Süddî (1722), Hasan-ı Basrî (1519), Saîd b. Cübeyr (1002) şeklinde sıralanır.⁷² Tebe-i tâbiînden en çok rivayeti bulunan kişiler Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem (2075), Dahhâk (1439), İbn Cüreyc (594), İbn İshâk (488) ve Süfyân b. Uyeyne (208)'dir.⁷³ Sahâbeden nakledilen yaklaşık 9.000 rivayetin büyük çoğunluğu İbn Abbas (5983), İbn Mes'ûd (986), Hz. Ali (470), Ebû Hüreyre (418), İbn Ömer (373) ve Hz. Âişe'nin (311) içerisinde bulunduğu 12 sahâbîden nakledilmektedir.⁷⁴ Eserde yer alan yaklaşık 3.000 merfû rivayet Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Enes b. Mâlik ve İbn Abbas başta olmak üzere farklı sahâbîlerden nakledilmektedir.⁷⁵

⁷¹ Havfî, *et-Taberî*, s. 120; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 537. Havfî ve Cerrahoğlu'nun bu iddialarının aksine, Taberî'nin tefsirinde az da olsa Kelbî'nin görüşlerinin bulunduğu tespit edilmiştir (Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbâi't-Tâbiîn*, s. 56).

⁷² Hudayrî, “et-Tefsîr bi'l-Eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim”, *Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye*, 4 (2009), 77-78; Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 75-76 (dipnot 5).

⁷³ Hudayrî, “et-Tefsîr bi'l-Eser”, s. 88.

⁷⁴ Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 75 (dipnot 4); a.mlf., “et-Tefsîr bi'l-Eser”, s. 69.

⁷⁵ Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, II, 920; a.mlf., “et-Tefsîr bi'l-Eser”, s. 60.

Taberî, aynı bilgiyi ihtiva eden rivayetlerin birçok tarikine aynı anda yer vermektedir. İhtilaflı durumlarda farklı görüşleri ihtiva eden rivayetleri bütün sened ve metinleriyle zikretmektedir. Hal böyle olunca, bir âyet hakkında merfû, mevkûf ve maktû türden onlarca rivayet bir arada bulunabilmektedir. Taberî, âyetin manası, içerdiği hüküm ve âyet ile ilgili diğer bilgileri ihtiva eden rivayetleri aktarıp kendi yorumlarını ifade etmektedir. Dolayısıyla Taberî'nin eseri, hicrî ilk üç asırdaki âyetler hakkındaki değerlendirmeler ile nakledilen rivayetleri büyük ölçüde görebilme imkanını sağlamaktadır.

2.1.2.2.3. İsnadları

Hadis ilmine vâkıf olan ve hadis tenkitçilerinin güvenilir bir âlim saydığı Taberî, tefsirinde yer verdiği rivayetlerin isnadlarını genellikle tam olarak ve titizlikle zikretmektedir.⁷⁶ İsnadlarda yer alan lafızlara, edâ sigalarına, ravi isimlerine dikkat etmiştir. Ancak eserde bütün rivayetlerin sahîh olduğunu söylemek mümkün değildir. Muhakkik Ahmed Muhammed Şakir'e göre Taberî, zayıflığı malum olan rivayetleri âyetteki mananın ortaya konması veya hüküm ortaya çıkarılması amacıyla değil de âyette yer alan lafızların anlamlarını açıklarken kullanmaktadır.⁷⁷ Taberî, tefsirini sunduğu âyet hakkında farklı görüşleri naklederken de zayıf rivayetlere yer vermektedir.

Taberî, çoğunlukla rivayetlerin isnad tahlili ve sıhhat değerlendirmesini yapmamaktadır. İhtilaflı durumlarda tercih sebebi olarak rivayetlerin sıhhati hakkında yorum yapmaktadır. Buna bağlı olarak da tercihini yapmaktadır. Ancak zayıf hükmü verdiği rivayetler hakkında çoğunlukla zayıflık sebebini zikretmemektedir.⁷⁸ Örneğin Hâc sûresi ilk iki âyeti hakkında, Şa'bî ve Alkame'den âyetin kıyamet anını tarif ettiğini ve onların yorumunun delili olarak Ebû Hüreyre'den nakledilen merfû rivayeti zikretmektedir. Ancak merfû rivayet hakkında, "fî isnâdihî nazar" ifadesini kullanıp, Hz. Peygamber'den nakledilen sahîh haberlerde bu âyetlerin ahiret gününü anlattığını ve bu haberlerin Şa'bî ve

⁷⁶ Cerrahoğlu, "Câmi'ü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, VII, 106.

⁷⁷ Taberî, *Tefsîr*, I, 453 (dipnot 2).

⁷⁸ Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-Eser", s. 128; Aydın, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, s. 32.

Alkame'nin görüşlerinin hilafına olduğunu belirtmektedir. Taberî, zayıf isnadlı rivayet yerine sahîh kabul ettiği rivayetleri tercih ederek görüş bildirmiştir.⁷⁹

Taberî'nin isnad kullanımında bazı özellikler dikkat çekmektedir. İsnad ve metin yönünden farklı olan tüm rivayetleri dikkatle kaydetmeye çalışan Taberî, aynı metni ihtiva eden farklı isnadları zikrettikten sonra “nahvehû, mislehû, bi-nahvihî” gibi ifadeler kullanarak metinleri tekrar etmemektedir.⁸⁰ İsnadda yer alan ravi ile ilgili bilgiler veren Taberî, ismini unuttuğu raviye işaret etmektedir.⁸¹ Eserde bir miktar kimliği meçhul ravi ile isnadsız veya muallak rivayet bulunmaktadır.⁸²

Taberî, tefsire dair rivayetler ile diğer bilgileri ayırmaktadır. Nitekim tefsir rivayetlerini çoğunlukla isnadıyla naklederken, lügat ve nahiv ile ilgili konularda naklettiği görüşleri nadiren sahiplerine nispet etmektedir. Bu tür nakillerde görüşüne yer verdiği kişiler için aynı ünvanları kullandığı için kimin görüşü olduğu tespit edilebilmektedir.⁸³ İsnad kullanımındaki hassasiyetinin göstergesi olarak Mukâtil b. Süleymân, Vâkıdî gibi zayıf gördüğü bazı kişilerin görüşlerine ve rivayetlerine yer vermemesi de zikredilebilir.

2.1.2.2.4. Muhtevası

Taberî'nin tefsirinde birçok ilmin konusunu teşkil eden hicrî ilk üç asırdaki bilgiler ve rivayetler yer almaktadır. Eserde rivayetler kadar ulemanın görüşleri, lügavî izahların yanında tarihî veriler, İsrâîlî bilgiler ve itikadî meseleler bulunmaktadır. Eser bu yönüyle zengin bir hazineyi günümüze ulaştırmıştır.⁸⁴ Eserde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu âyetin anlaşılmasına yönelik bilgi içermektedir. Rivayetler hakkında yapılan bir değerlendirmede, yaklaşık 26.000 rivayetin doğrudan anlama katkı sağlayacak muhtevada olduğu, 4850 rivayetin

⁷⁹ Taberî, *Tefsîr*, XIX, 355-357. Sıhate dair örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, VI, 98, VIII, 60, IX, 531.

⁸⁰ Örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 145, 200, II, 128, 382, III, 159, 507.

⁸¹ Raviye dair bilgi verdiği yerlere örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, II, 34. Taberî, bazı rivayetlerde ravinin ismini unuttuğunu belirtmektedir. Örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 32; XX, 238.

⁸² İsnadda yer alan meçhul ravilere örnekler için bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 517, II, 14, III, 595, IV, 458. İsnadsız veya muallak rivayetler için bk. Taberî, *Tefsîr*, IV, 150, 512, V, 379, VI, 12.

⁸³ Ögmüş, “Taberî Tefsîrinin Şiirle İstişâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, s. 91-92.

⁸⁴ Eserde bulunan rivayetler hakkında bir değerlendirme için bk. Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 105.

kelime izahı, 2265 rivayetin âyetlerde yer alan hükümler ile ilgili olduğu, 1960 rivayetin ise esbâb-ı nüzûl ile alakalı olduğu tespit edilmiştir.⁸⁵

Taberî, hicrî ilk üç asrın tefsir birikimini büyük ölçüde eserinde derlemiştir. Özellikle sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivayetler, tefsir amacıyla söylenmiş sözlerden oluşmaktadır. Bu rivayetler hakkında muhteva değerlendirmesi yapmak çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak eserde bulunan merfû rivayetlerin tefsir yönlerini veya muhtevalarını tespit etmek gerekmektedir. Taberî'nin yer verdiği merfû rivayetlerden ahkâm (97), nasihat (85), kırâat (33), kelime izahı (21), Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri (18), Kur'ân'ın yazılması (3), dua (3), çeşitli konulardaki faziletler (155) ve letâif konularını (16) ihtiva etmektedir.⁸⁶ Araştırmacının bu tespitleri tekrarsız merfû rivayetler hakkında genel bir kanaat sunmaktadır. Hz. Peygamber'den doğrudan Kur'ân tefsirine yönelik irad edilen merfû hadislerin muhtevası da genel olarak bu şekildedir. Sahâbeden nakledilen esbâb-ı nüzûle dair rivayetler de dâhil edildiğinde muhtevaya dair neredeyse bütün örnekler eserde yer almaktadır.⁸⁷

Taberî'nin eserinde mananın anlaşılmasına yönelik açıklamaların ardından özellikle âyetlerde yer alan hükümlere yönelik rivayetler dikkat çekmektedir. Nitekim Taberî, şâfiî mezhebi içerisindeki icthadları genişleyince Cerîriyye ismiyle bilinen müstakil bir mezhebin kurucusu sayılmıştır. Yazdığı eserlerin bir kısmının fıkıh ile ilgili olduğu görülmektedir. Tefsirinde ahkâm âyetleri hakkındaki değerlendirmeleri bir araya getirilse müstakil bir “Ahkâmu'l-Kur'ân” kitabı olacak genişliktedir.⁸⁸

Taberî, İsrailî rivayetlere yer vermektedir. Bu rivayetleri çoğunlukla tâbiîn nesline dayanmaktadır. Naklettiği İsrailî bilgiler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış, isnadıyla naklederek değerlendirmeyi okuyucuya

⁸⁵ Hudayrî, “et-Tefsîr bi'l-Eser”, s. 94 (dipnot 1).

⁸⁶ Hudayrî, “et-Tefsîr bi'l-Eser”, s. 64-65.

⁸⁷ Rivayetlerin muhtevasına dair yapılan çalışmada muhtemelen tekrarsız hadislerle dair bilgi verilmektedir. Taberî, merfû bir rivayetin kendisine ulaşan birçok isnadını bir arada naklederek rivayetleri çokça tekrar etmekte ve farklı metinleri zikretmektedir.

⁸⁸ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 167.

bırakmıştır.⁸⁹ Eserde yer alan İsrâilî rivayetler hakkında yapılan bir çalışmada, tekrarlarıyla birlikte 2022 rivayet tespit edilmiştir. Bunlardan 491 rivayet sahâbeden, 1334 rivayet tâbiünden, 192 rivayet tebe-i tâbiünden, 5 rivayet de etbâ-ı tebe-i tâbiünden nakledilmektedir. Kendisinden İsrâilî rivayet nakledilen 186 kişi bulunmaktadır. Bunlar, 28 sahâbî, 114 tâbiî, 39 tebe-i tâbiî, 5 etbâ-ı tebe-i tâbiîdir. Sahâbe arasından en çok nakilde bulunduğu isimler: İbn Abbas 344 rivayet, İbn Mes'ûd 37 rivayet, Hz. Ali 27 rivayet şeklindedir. Tâbiünden ise Katâde 232 rivayet, Süddî 165 rivayet, İbn İshâk 131 rivayet, Mücâhid 101 rivayet, Vehb b. Münebbih 94 rivayet nakletmektedir. Tebe-i tâbiünden Abdurrahmân b. Zeyd 71 rivayet ve İbn Cüreyc 55 rivayet naklettiği görülmektedir.⁹⁰ İsrailî rivayetler hakkında yapılan bir başka çalışmada, rivayetlerin muhtevası yaratılış, peygamber kıssaları, nesepler hakkındaki bilgiler ve diğer tarihi konular şeklinde sıralanmaktadır.⁹¹

2.1.2.3. Tefsir Literatüründeki Yeri

Taberî'nin tefsiri, Kur'ân'ın başından sonuna kadar tefsir edildiği ve tefsir çalışmalarının sistematüğünü kazandığı dönemin ilk ürünü kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde en etkili eserlerden biri olan bu çalışma, o zamana kadar gelen ancak çoğu günümüze intikal etmeyen tefsir birikimini ihtiva etmesi açısından da önemlidir.⁹² Taberî'nin eseri, naklettiği rivayetler sebebiyle rivayet/me'sur tefsir sayılmakla rivayetler arasındaki tercihi, ihtilafı konulardaki yorumları ve âyetin anlaşılması için aktardığı bilgiler sebebiyle dirayet tefsirleri kapsamında da değerlendirilmiştir.⁹³

Taberî'nin tefsirini baştan sona inceleyen İbn Huzeyme (311/924), yeryüzünde Taberî'den daha bilgili birisinin olmadığını belirtmektedir.⁹⁴ Ebû Hâmid

⁸⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 542-543.

⁹⁰ Nâyif b. Saîd b. Cem'ân ez-Zehrânî, "Ruvâtü'l-İsrâiliyyât fî Tefsîri İbn Cerîr et-Taberî ve Mikdâru Merviyâtihim", *Mecelletü Câmîati'l-Bâhâ li'l-Ulûmi'l-İnsân*, 1436/2015, s. 44-46.

⁹¹ Rabî', *el-İsrâiliyyât fî Tefsîri't-Taberî: Dirâse fî'l-Luga ve'l-Masâdiri'l-İbriyye*, s. 379. Taberî tefsirindeki İsrâilî rivayetleri metin merkezli inceleyen Rabî', baştan Tûr sûresine kadar olan ciltleri incelemiş, dil ve ibrânî kaynaklarla metin benzerliği olan rivayetleri tetkik etmiştir. Araştırmacı, takip ettiği yöntemle ilgili kısımda 344 rivayet tespit etmiştir (aynı eser, s. 387-407).

⁹² Mertoğlu, Mehmet Suat, "Tefsir", *DİA*, XL, 291.

⁹³ Krş. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 537; Aydın, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, s. 7.

⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 164.

el-İsferâyîni (406/1015), “Bir kimse Taberî’nin tefsirini elde etmek için Çin’e yolculuk yapsa, çok şey yapmış sayılmaz” diyerek eseri övmüştür.⁹⁵ İbn Hacer de Taberî, İbnü’l-Münzir, İbn Ebû Hâtim ve Abd b. Humeyd’in tefsirlerini saydıktan sonra “bu dört kitapta merfû, mevkûf ve maktû tefsir rivayetlerinin neredeyse tamamı yer almaktadır” demiştir.⁹⁶ Suyûtî ise Taberî’nin eserini tefsirlerin en büyüğü olarak kabul etmektedir.⁹⁷

Taberî, Mukâtil b. Süleymân’ın âyetleri doğrudan izah etme yöntemi ile Yahyâ b. Sellâm’ın rivayetler arasında tercihte bulunma yöntemini daha sistematik bir şekilde ve eserinin tamamında uygulamıştır.⁹⁸ Bunu yaparken her iki müellifin isnad konusundaki eksikliklerini tekrar etmemiştir. Taberî’yi tefsir tarihinde öncü ve vazgeçilmez kılan hususların başında, takip ettiği yöntemin en erken ve en mükemmel örneğini ortaya koyması gelmektedir. Bununla birlikte eserde yer alan bilgiler ve rivayetler, önceki eserlerde dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Eser bu yönüyle zengin bir hazineyi derleyip günümüze ulaştırmıştır. Taberî’nin eseri ilk dönem Kur’ân tefsiri için son söz olarak kabul edilmiştir.⁹⁹

Taberî’nin tefsiri, büyük çoğunluğu günümüze ulaşmayan eserler hakkında kanaat serdedilirken de başvuru kaynağı olmuştur. Ahmed b. Hanbel’e tefsir nispet edilmesine karşı çıkan Zehebî, (çeşitli gerekçeler sunmakla birlikte) Taberî’nin ondan istifade etmemesini delil olarak sunmaktadır.¹⁰⁰ Günümüze ulaşmayan Bâkî b. Mahled’in tefsirinin hacimli ve kıymetli bir eser olduğu ifade edilirken Taberî’nin tefsiri ile kıyaslama yapılmaktadır.¹⁰¹ Fuat Sezgin, Taberî’de yer alan rivayetlerinden hareketle Katâde’nin tefsirini hacimli bir eser olarak tanıtmaktadır.¹⁰² Taberî’nin eserinde Mukâtil b. Süleymân’ın rivayetlerine yer vermemesi, Mukâtil’in eserinin

⁹⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 206.

⁹⁶ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 202-203.

⁹⁷ Suyûtî, *Tabakât*, s 96.

⁹⁸ Benzer görüşler için bk. Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm*, s. 159.

⁹⁹ Birişik, “Tefsir”, *DİA*, XL, 285.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, X, 511-512.

¹⁰¹ Suyûtî, *Tabakât*, s. 41; Kandemir, M. Yaşar, “Bakî b. Mahled”, *DİA*, IV, 542.

¹⁰² Sezgin, *Târîh*, I, 75.

itibar görmemesine etki etmiştir.¹⁰³ Benzer şekilde kendisiyle aynı dönemde yaşayan Nesâî'nin tefsir bölümü de Taberî'nin eserinin gölgesinde kalmıştır. Günümüze ulaşan ilk tefsir nüshalarının sıhhatinin tespiti ve noksan kısımlarının ikmali, Taberî'nin eserinde yer alan rivayetler ile sağlanmaktadır.¹⁰⁴

Netice itibariyle şunu belirtmek gerekir ki, hicrî ilk üç asır tefsire dair cüz, sahife ve hadis kaynaklarında bölümlerin yoğun olarak telif edildiği bir dönemdir. Bu dönemin sonunda yaşayan Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eserinde kendisinden önceki eserlerin ve tefsir rivayetlerinin büyük bir kısmını derlemiştir. Taberî'den sonraki literatürün gelişimi ve özellikleri, incelediğimiz bu ilk dönemden farklılaşmıştır. Küçük hacimli ve Kur'ân'ın tamamına şamil olmayan eserler yerine, tefsir tarihi araştırmalarında nitelendirildiği üzere çeşitli yöntemler ile kapsamlı eserler telif edilmiştir.

2.2. KİTÂBU'T-TefsîRLERİN TABERÎ TEFSİRİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Taberî, hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrlerin metotları ile içerdiği bilgi ve rivayetleri büyük ölçüde bir araya getirmiştir. Bu yüzden yaptığımız karşılaştırmaya tekrara düşmemek adına müstakil kitâbu't-tefsîrleri dâhil etmeyeceğiz. Ancak hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrleri anmamız gereken konularda, ilgili eserlere ve farklılıklara işaret edeceğiz.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin ilk tefsirlere benzeyen ve farklılık taşıyan yönlerini daha önce incelemiştik. Burada ise Taberî'nin tefsiri ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri karşılaştırılacaktır. Kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin tefsirini karşılaştırırken önce teorik zeminde, eserleri tanıttığımız bölümlerdeki bilgilerden hareketle genel karşılaştırmalarda bulunacağız. Çok sayıda örnek vererek çalışmanın hacmini artırmak yerine, belirttiğimiz hususları yeterince ortaya koyabilen en uygun örnekleri zikretmekle yetineceğiz. Ardından hicrî ilk üç asırdaki müstakil kitâbu't-tefsîrler ve hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini Taberî tefsiri ile birlikte Ahzâb sûresi özelinde uygulamalı bir karşılaştırmaya tabi tutacağız. Genel

¹⁰³ Mertoğlu, "Tefsir", *DİA*, XL, 291.

¹⁰⁴ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 104-105.

karşılaştırmada yer almayan müstakil kitâbu't-tefsîrleri uygulamalı karşılaştırmaya dâhil edeceğiz.

2.2.1. Genel Karşılaştırma

2.2.1.1. Eserlerin Metotları

Hadis kaynaklarında tefsir bölümü ilk olarak Abdullah b. Vehb tarafından oluşturulmuştur. Ardından Saîd b. Mansûr eserinde hacimli bir tefsir bölümüne yer vermiştir. Bu iki eser, hadis kaynağında tefsir bölümü oluşturmak dışında müstakil kitâbu't-tefsîrlere büyük ölçüde benzemektedir. Özellikle Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsiri ile bu iki tefsir bölümü arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Ancak Buhârî ile birlikte hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri farklı bir kimlik kazanmıştır. Bu dönemde telif edilen tefsir bölümlerinde çoğunluğu merfû rivayetlerden oluşan, isnad hassasiyetine sahip, dönemin tefsir faaliyetinin birçok unsurunun dâhil edilmediği, Kur'ân'ı tefsir çabasından ziyade ale'l-ebvâb hadis kaynağında tefsire de bir bölüm açma çabasının hâkim olduğu görülmektedir.

Tefsir bölümleri ile Taberî tefsiri arasında eserlerin telif gayesi yönüyle farklılık bulunmaktadır. Muhaddisler tefsire dair bir bölüm oluşturup rivayetleri bir araya getirme gayesi ile hareket ederken, Taberî doğrudan Kur'ân tefsiri yapmak amacıyla eserini telif etmiştir. Kitâbu't-tefsîrlere rivayetlerin sağladığı anlam kadar âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Lügavî izah, fikhî görüşler, itikadî meseleler, tarihî veriler ancak rivayetlerdeki bilgilerle aktarılmaktadır. Hakkında rivayet bulunmayan âyetlerle ilgili muhaddislerin açıklamaları bulunmamaktadır.

Farklı görüşlerin çok az bulunduğu tefsir bölümlerinde, müellifin rivayetler arasında bir değerlendirmede bulunması söz konusu değildir. Taberî ise, tam bir tefsir hüviyetinde olan eserinde âyetlerin manasını ifade edebilmek için birçok unsuru bir arada kullanmaktadır. Rivayetleri nakletmenin yanı sıra açıklamalar yapmakta, lügavî izahlara, sarf-nahiv meselelerine, şiirden örneklere, tarihî bilgilere, fikhî ihtilaflara işaret ederek âyet ile ilgili birçok hususu bir araya getirip yorum yapmaktadır. Ayrıca farklı görüşler arasında tercihte bulunmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin Taberî'nin yöntemini anımsatan kimi yönleri bulunmaktadır. Tefsir bölümü oluşturan müellifler, bir müfessir gibi

hareket etmemekle birlikte, eserin genelinde takip ettiği yöntem ve tefsir bölümündeki bazı hususî uygulamalarla müfessirlere benzemektedir. Bunun en önemli örneği Buhârî'nin eseri boyunca garîbu'l-Kur'ân izahlarına yer vermesidir. Tefsir bölümünde yoğunlaşan bu kelime izahları, Buhârî'nin eserindeki tefsire dair malzemenin genişlemesini sağlamıştır. Buhârî, bu bilgileri isnadsız naklederek merfû rivayetler ile ayrı değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Nitekim Taberî de eserinde naklettiği bilgileri isnadıyla zikrederken, lügavî izahları farklı değerlendirip isnad kullanmamıştır.

Hadis ehli ile Taberî'nin birbirine benzediği hususlardan bir diğeri zayıf rivayetlere yer verme hususudur. Özellikle Tirmizî, bazı zayıf rivayetleri nakledip ardından değerlendirme yapmaktadır. Diğer muhaddisler tarafından eserlerine dâhil edilmeyen bu tür rivayetler Tirmizî tarafından tefsir bölümünde yer verilerek tenkid edilmiş ve hatta zayıflığı ifşâ edilmiştir. Taberî rivayetler hakkında çoğunlukla sıhhat değerlendirmesinde bulunmasa bile ihtilafî durumlarda yer verdiği rivayetlerdeki bilgilerin bir kısmını kabul etmemiştir. Taberî ayrıca âyetin anlaşılması veya hükümlerinin belirtilmesi amacı taşımayan, âyetteki lafızların manalarının belirlenmesi için bazı zayıf rivayetlere yer vermiştir.

Abdürrezzâk'ın müstakîl kitâbu't-tefsîri ile Tirmizî'nin tefsir bölümünün başında oluşturdukları bâblar ile Taberî'nin eserindeki mukaddime bölümü birbirine benzemektedir. Abdürrezzâk ve Tirmizî'nin oluşturdukları bab içerisinde, eserlerinde sadece rivayetlere yer vereceklerini ima eden, Kur'ân hakkında kendi re'yi ile yorum yapmanın yanlışlığını ortaya koyan rivayetler bulunmaktadır. Taberî ise, geniş hacimli mukaddimesinde birçok hususa değinmekle birlikte, bu iki eserin giriş bâblarında yer alan rivayetleri de nakledip değerlendirmektedir.

Hadis kaynaklarında müellifin yöntemine bağlı olarak rivayetlerin tekrar edildiği görülmektedir. Buhârî ve Nesâî, hem tefsir bölümü içerisinde, hem de eserlerinin diğer bölümlerinde tekrar eden rivayetlere yer vermektedirler. Müslim rivayetleri arka arkaya bütün tariklerini bir arada zikrederek naklederken, Tirmizî (Buhârî ve Nesâî'ye nispetle) az sayıda rivayeti tekrar etmektedir. Hadis ehlinin, özellikle de Buhârî ve Nesâî'nin takip ettiği yöntem, sınırlı sayıdaki merfû rivayet ile birçok âyetin tefsir edilmesini sağlamıştır. Ayrıca her bir müellifin diğerlerinden

ayrılarak teferrüd ettiği ve tefsir bölümüne dâhil ettiği rivayetler tefsir edilen âyetlerin sayısını artırmıştır. Bu çaba, kimi zaman âyet ile doğrudan ilgisi bulunmayan ancak âyetteki lafızlara benzer kelimeler içeren rivayetlerin tefsir kapsamında değerlendirilmesine neden olmuştur. Taberî'nin böyle bir çabası bulunmamaktadır. Tefsirde sadece merfû rivayetlerle kendisini sınırlandırmamakta, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn görüşleri ve diğer bilgiler ile âyetlerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Aktardığı rivayetler ve bilgiler ile birlikte kendi görüşünü de dâhil ederek âyetler hakkında bütün meseleleri ortaya koyabilmektedir.

Müelliflerin eserlerindeki metotlarını karşılaştırmak için Tevbe sûresi 40. âyeti hakkındaki rivayetleri inceleyebiliriz.¹⁰⁵ Buhârî ve Tirmizî, âyetle ilgili Hz. Ebûbekir'in: "Hz. Peygamber ile birlikte Sevr mağarasında idim. Müşriklerin ayaklarını görünce: 'Ey Allah'ın Resulü! Müşriklerden birisi ayağını kaldırırsa bizi görür' dedim. Hz. Peygamber de 'Üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünüyorsun?' şeklinde cevap verdi" rivayetine yer vermektedir.¹⁰⁶ Buhârî, rivayeti farklı bölümlerde tekrar ederken, Tirmizî sadece tefsir bölümünde nakletmektedir. Müslim ise fezâilu's-sahâbe bölümünde aynı rivayeti zikretmektedir.¹⁰⁷

Tefsir bölümlerinde âyet hakkında sadece bu rivayet bulunmakta olup, müelliflere ait herhangi bir yorum yer almamaktadır. Buhârî, farklı bölümlerde rivayeti tekrar etmekte, Tirmizî rivayetin isnadı hakkında değerlendirmede bulunmaktadır.¹⁰⁸ Müslim ise kısa olan tefsir bölümü yerine başka bölümde bu rivayete yer vermektedir. Saydığımız hususlar, müelliflerin eserlerinde takip ettikleri metotlara örnek teşkil etmektedir.

¹⁰⁵ "Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, "Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber" diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir"(Tevbe 9/40).

¹⁰⁶ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/9, "Fezâilu's-Sahâbe", 2, "Menâkıbu'l-Ensâr", 45; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10.

¹⁰⁷ Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 1.

¹⁰⁸ Tirmizî, hadisin sahîh-garîb olduğunu, Hemmâm b. Münebbih'in teferrüd ettiğini belirtmektedir. Kaynaklardaki rivayetlerin tamamı Hemmâm tarikiyle nakledilmektedir. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 348, VII, 345; Ahmed, *el-Müsned*, I, 189.

Taberî, âyeti ikiye ayırarak tefsir etmektedir. Âyetin Hz. Peygamber'e Allah'ın yardımının gelmesiyle ilgili kısmının¹⁰⁹ ashâba Hz. Peygamber'e yardım etsinler veya etmesinler Allah'ın yardımının gerçekleşeceğini ilan ettiğini, Müslümanların sayısı az düşmanların sayısının çok olduğu dönemde gelen yardımın, Müslümanlar çok sayıda düşmanları az sayıda iken de gerçekleşeceğini belirtmektedir. Bu değerlendirmenin ardından âyet lafızlarını açıklayan Taberî, “sâniye isneyn” (iki kişiden birisi) lafzını genişçe incelemektedir. Arap dilindeki kullanımlardan örnekler aktarıp, bu lafızla kastedilenin Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir olduğunu belirtmektedir. Lafızlar hakkındaki açıklamalarının ardından Allah'ın Hz. Peygamber'e sayıca az oldukları ve korktukları esnada düşmanlarına karşı yardım ettiğini, ensârın sayısı artmış, askerleri çoğalmış iken Hz. Peygamber'i yüz üstü koymayacağını ve kimseye muhtaç etmeyeceğini ifade etmektedir.¹¹⁰

Taberî, âyeti Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir'in mağarada yaşadıklarını dikkate alarak bu şekilde tefsir ettikten sonra, yorumunu destekleyen rivayetlere yer vermektedir. Öncelikle kendi yorumunun kaynağı niteliğinde olan Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin rivayetlerine yer veren Taberî, daha sonra Âmir b. Führeyre'nin koyun sürüsünü Sevr mağarasına getirdiği ile ilgili rivayeti Urve b. Zübeyr'den nakletmektedir. Taberî, bu rivayetlerden sonra, hadis kaynaklarındaki Hz. Ebubekir'in rivayetini hocası Ya'kub b. İbrâhim aracılığıyla aynı isnadla aktarmaktadır. Âyet hakkındaki yorumlarını bu rivayetlerle teyit eden Taberî, Mücâhid ve İbn Şihâb ez-Zührî'den mağaranın ismi ile Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir'in orada kaç gün kaldıklarını belirten rivayetleri; Hâris Ya'kub'dan ise Hz. Ebubekir'in tevbe sûresini okuttuğunu, bu âyete gelince ağlayıp “Vallahi O'nun mağara arkadaşı bendim” dediğini nakletmektedir.¹¹¹

¹⁰⁹ “Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, “Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber” diyordu” (Tevbe 9/40).

¹¹⁰ Taberî, *Tefsîr*, XIV, 257-258.

¹¹¹ Taberî, *Tefsîr*, XIV, 258-260.

İncelediğimiz âyetin ikinci kısmındaki¹¹² lafızları açıklayan Taberî, Allah'ın dini, tevhidi ve Allah'tan başka ilah yoktur sözünün şirk ve ehlinden üstün olup galip geleceğini belirtmektedir. Bu hususu açıklayan İbn Abbas'ın rivayetine yer vermektedir. Âyetteki “Allah'ın sözü ise en yücedir” lafzının “İnkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı” lafzına cevap olarak değil de haber cümlesi olduğunu belirten Taberî, aksi halde bu cümledeki “kelimetü” sözcüğünün mensub olması gerektiğini ifade etmektedir. Taberî, âyetin son kısmıyla ilgili yaptığı kısa açıklamalarla tefsiri tamamlamaktadır.¹¹³

Taberî, eserinde takip ettiği yönteme uygun olarak bu âyeti yorumlamış, görüşünü destekleyen rivayetlere yer vermiştir. İncelediğimiz âyette ihtilaflı bir konu bulunmadığı için farklı görüşleri ihtivâ eden rivayetler bulunmamaktadır. Ancak lügavî açıklamalar ve Arap dilinden zikrettiği örnekler, eserindeki metodun bir örneğidir. Ayrıca sûrenin 38. âyetinden itibaren Tebük Savaşı ile ilgili olarak âyetleri açıklayarak, rivayetlerde bulunan bilgilerin çerçevesini genişletmekte ve âyetlerin anlaşılmasına yönelik yorumlarını zikretmektedir.

İncelediğimiz âyetin tefsirinde lafızların manaları ve siyer bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde bu hususların çok az bir kısmı bulunmaktadır. Taberî'nin eserinde ise rivayetler, görüşler ve lügavî izahlar ile müellifin yorumları bir arada yer almaktadır. Hadis kaynakları âyet ile ilgili rivayetleri zikretmekle yetinirken, Taberî âyetin anlaşılmasına çaba göstererek birçok bilgiyi birlikte kullanmıştır. Tefsir bölümünde rivayet ve bunun sağladığı miktarda bilgi bulunurken, Taberî'nin eserinde rivayetlerin yanı sıra tarih ve nahiv ilminden bilgiler ile Arap dilinden örnekler yer almaktadır.

2.2.1.2. Eserlerdeki Rivayetler

Tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsiri, içerdiği rivayetler yönüyle birbirinden ayrılmaktadırlar. Hadis kaynaklarında çoğunlukla merfû rivayet bulunurken, Taberî'nin eserinde merfû rivayetlerin yanında mevkûf ve maktû rivayetler de yer

¹¹² .“Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”(Tevbe 9/40).

¹¹³ Taberî, *Tefsîr*, XIV, 261-262.

almaktadır. Taberî'nin yer verdiği rivayetlerin sayısı tefsir bölümleri ile kıyas edilemeyecek kadar fazladır.

2.2.1.2.1. Kaynakları

Hicrî ilk üç asırda telif edilen müstakil kitâbu't-tefsîrler, Kur'ân'ın anlaşılması için gösterilen çabanın mahsulüdür. Sahâbe ve ardından tâbiîn etrafında oluşan tefsir ekollerinde yürütülen anlama faaliyetleri, tefsire dair görüşleriyle şöhret bulan kişilerin görüşlerinin tedvîn edilmesini sağlamıştır. Ortaya çıkan her bir eser, sahâbe ve tâbiîn görüşlerini naklederken büyük ölçüde önceki müellifleri ve dolayısıyla tefsir rivayetlerinin ravisinden istifade etmiştir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin ilk örneklerinden Saîd b. Mansûr'un eserinde benzeri bir durum dikkat çekmektedir. Tefsir bölümünde Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Uyeyne'nin kitâbu't-tefsîrlerini kaynak olarak kullanmıştır. Bu iki eserden naklettiği rivayetler dışında başka kaynaklardan da istifade ederek tefsir bölümünü oluşturmuştur.

Buhârî ve sonrasında diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin oluşturdukları tefsir bölümlerinde yazılı kaynakları, müstakil kitâbu't-tefsîrlerden ziyade hocalarının hadis eserleri olduğu görülmektedir. Müstakil kitâbu't-tefsîrler çoğunlukla mushaf sırasına göre âyetleri ele alıp rivayet ve görüşleri bir araya getirdikleri için, bu eserlerden yararlanan hadis ehlinin tefsir bölümlerinde kaynaklarının izini sürmek kolay olmaktadır. Ancak Buhârî ve sonraki müellifler çeşitli hadis eserlerinden merfû rivayetleri naklederek tefsir bölümlerini oluşturdukları için, kaynaklarının izini sürmek çok mümkün olmamaktadır. Zira önceki kaynaklarda tefsire dair bölüm bulunmamakta ve çeşitli bölümlerde ele alınan rivayetler, sonraki müellifler tarafından tefsir bölümüne de dâhil edilmektedir.

Taberî'nin eseri müstakil kitâbu't-tefsîrlerin birbirine bağlı ve genişleyen yapısının devamı niteliğindedir. Taberî, en az beş tane müstakil kitâbu't-tefsîrin tamamından, yaklaşık on beş tefsirin ise bir kısmından istifade ederek eserini telif etmiştir. Bu kaynakların bir kısmının önceki bazı eserleri de ihtiva ettiği düşünüldüğünde, Taberî'nin yazılı kaynaklarının sayısının tespitimizden daha fazla

olduğunu söyleyebiliriz. Taberî'nin tefsiri, rivayetlerinin büyük ölçüde maktû türde olması sebebiyle müstakil kitâbu't-tefsîrlerden çokça nakilde bulunabilmiştir.

Kaynaklardan istifade açısından tefsir bölümleriyle Taberî'nin eseri arasında farklılık bulunmaktadır. Örneğin Buhârî ve Taberî, Ali b. Ebû Talhâ'nın sahifesinden yararlanmıştır. Ancak Buhârî bu sahifeden sadece filolojik izah veya garip kelimelerin tefsirlerini aldığı halde, Taberî ondan garip kelimelerin izahlarıyla birlikte, ahkâm, sebab-i nüzûl, nâsih ve mensûh gibi hususlara ait haberler de almıştır.¹¹⁴ Bu durum, Buhârî'nin eserinin merfû rivayetleri çeşitli bölümler içerisinde bir araya getirme çabasından kaynaklanmaktadır. Benzer bir durum Tirmizî'nin kaynakları arasında yer alan Abd b. Humeyd'in eserinde de görülmektedir. Tirmizî, Abd b. Humeyd'in tefsiri dışındaki *el-Müsned* veya *el-Müntehab*'ından daha çok istifade ederek merfû rivayetleri nakletmiştir. Hadis ehli, tefsir bölümlerinde merfû rivayetleri derleme gayreti ile hareket ettiği için tefsire dair birçok rivayet ve bilgiyi eserlerine almazken, Taberî hadisçi kimliğine sahip olmasına rağmen tefsirinde çeşitli rivayetleri ve bilgileri nakledebilmiştir.

2.2.1.2.2. Türleri

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşmaktadır. Ancak, ilk eserler olan İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümü, müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzer şekilde çokça mevkûf ve maktû rivayetler ihtiva etmektedir. Her iki müellif tefsir bölümü oluştursalar bile, çoğunlukla ilk iki asırdaki tefsir faaliyetlerinden doğan rivayetler ve telif edilen ilk eserleri kaynak olarak kullanıp yöntemlerini takip etmişlerdir. İbn Vehb'in eserinin yaklaşık % 28'i merfû ve hükmen merfû, % 20'si mevkûf, % 52'si maktû türündeki rivayetlerden toplam 722 rivayet ihtiva etmektedir. Saîd b. Mansûr'un eseri de benzer şekilde yaklaşık %16 merfû, % 34 mevkûf, % 50 maktû olmak üzere toplam 2400 rivayetten oluşmaktadır.

Buhârî ve onu takip eden hadis ehlinin tefsir bölümlerinde çoğunlukla merfû rivayete, bir miktar mevkûf rivayet ile az sayıda da maktû rivayete yer verildiği görülmektedir. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde yer verdikleri

¹¹⁴ Cerrahoğlu, "Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi", s. 68, 74.

tekrarsız 699 rivayetin yaklaşık % 71'i (498 tane) merfû rivayetten, kalan kısmı ise mevkûf ve maktû rivayetten oluşmaktadır.

Taberî'nin eseri, % 9 merfû, % 25 mevkûf ve % 66 maktû türden rivayetlerden oluşmaktadır. Eserde yer alan rivayetlerin çok büyük bir kısmı tâbîn neslinden yapılan nakillerdir. Bu durum Taberî'nin kaynakları arasında yer alan müstakil kitâbu't-tefsîrlere büyük ölçüde benzemektedir. Zira o eserlerde de dönemin tefsir faaliyeti içerisinde yapılan yorumların kaydedilmesi söz konusudur.

Rivayetlerin türlerine göre yaptığımız karşılaştırmaya örnek olarak “Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zalimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar” âyetinin¹¹⁵ tefsiri hakkında eserlerde yer alan rivayetleri inceleyebiliriz. Buhârî, Berâ b. Âzib'den nakledilen Hz. Peygamber'in “Kabirde müslümana sorulduğu zaman, o Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehadet edecektir. Şu âyet bu anlamdadır: ‘Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır (İbrâhim 14/27)’” buyurduğu rivayete yer vermektedir.¹¹⁶ Buhârî, Şu'be'den üç farklı isnadla bu rivayeti nakletmektedir ve iki isnadı cenâiz bölümünde zikretmektedir.¹¹⁷ Tirmizî'nin sadece tefsir bölümünde ele aldığı rivayeti, Nesâî cenâiz ve tefsir bölümlerinde aynı isnadla tekrar etmektedir. Nesâî, merfû rivayetle birlikte aynı bilgiyi ihtiva eden İbn Abbas ve Berâ b. Âzib'den nakledilen mevkûf iki rivayete de yer vermektedir.¹¹⁸ Bu durum, müstakil kitâbu't-tefsîrlerde sıkça rastlanan sahâbenin merfû rivayeti Hz. Peygamber'e nispet etmeden nakletmelerine benzemektedir. Farklı tariklerden nakledilen meşhur rivayet hakkında Tirmizî, hasen-sahîh değerlendirmesinde bulunmuş, rivayetin ref' edildiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla Nesâî'nin zikrettiği mevkûf rivayetler, sahâbenin merfû aslı bulunan tefsirine örnek sayılabilir.

¹¹⁵ İbrâhim 14/27.

¹¹⁶ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 14/2. Rivayetin yer aldığı kaynaklar için bk. Ahmed, *el-Müsne'd*, XXX, 435; Müslim, “Cennet”, 73; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 27.

¹¹⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 86.

¹¹⁸ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 15; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 14/3.

Taberî, âyetin tefsirinde uzun açıklamalar ve çok sayıda rivayete yer vermektedir. İlk olarak iman edenleri Allah'ın sabit kılmasının “Allah'ın onların amellerini ve imanlarını tahkik etmesi” olduğunu, sabit bir sözün ise “hak söz” olup Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şahadet anlamına geldiğinin söylendiğini belirtmiştir. Ardından âyetteki dünya hayatı hakkında ihtilaf olduğunu belirtip bir gurubun kıyametten önce kabir hayatında Allah'ın kullarını sabit kılması şeklinde yorumladığını ifade etmiştir. Bu görüşün delili olarak tefsir bölümlerindeki Berâ b. Âzib rivayetini on dört isnadla aktarmıştır.¹¹⁹ Berâ rivayetleriyle birlikte, kabirdeki hesap anında inananlara cennetin gösterilip kabirlerinin genişlemesi, inkar edenlere cehennemi gösterilip kabirlerinin daralmasıyla ilgili Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen merfû rivayete de yer vermektedir.¹²⁰ Taberî, merfû rivayetlerden sonra İbn Abbas, Tâvus, el-Müseyyeb b. Râfi', er-Rebî' b. Enes, Abdurrahmân b. Zeyd, Katâde ve Mücâhid'in âyetteki kastın kabir hayatındaki sual olduğunu bildiren rivayetleri zikretmektedir.¹²¹

Taberî, âyette kastedilen ikinci görüşü “Dünya hayatında kelime-i şahadet üzere sebat ve ahirette yani kabirde sual esnasında sabit bir söz üzere kalmak” şeklinde ifade edip Tâvus ve Katâde'nin rivayetlerini nakletmektedir. İki görüşü ve delilleri de naklettikten sonra, doğru olan görüşün Hz. Peygamber'den nakledildiği sabit olan hadis olduğunu belirtmektedir. Taberî, bu rivayetin dünya hayatında iman üzere yaşamayı, aynı zamanda ahiret ile ilgil olarak kabirde tevhid ve Allah Resulü'ne imandan hesaba çekilmeyi de ihtiva ettiğini belirterek iki görüşü bir araya getirmektedir.¹²²

Ayetin lafzındaki “*zalimleri ise saptırır*” ifadesi hakkında, Allah'ın münafık ve kafirleri hem bu dünyada hem de kabirde hesap sorulduğunda kurtarmayacağını belirtmektedir. Taberî, kabirde inanmayanların yaşayacaklarını anlatan İbn

¹¹⁹ Taberî, *Tefsîr*, XVI, 589-599. Berâ'nın rivayetlerinden birisi mevkûf olarak nakledilmiştir.

¹²⁰ Taberî bu rivayeti, el-Hüseyn b. seleme ve Muhammed b. Ma'mer – Ebû Âmir Abdulmelik b. Amr – Abbâd b. Râşid – Dâvûd b. Ebû Hind – Ebû Nadra – Ebû Saîd el-Hudrî isnadıyla nakletmektedir. İsnadı muttasıl olan rivayetteki raviler sika görülmüş, farklı kaynaklarda da nakledilmiştir (Taberî, *Tefsîr*, XVI, 592 (dipnot 1); Ahmed, *el-Müsned*, XVII, 32-34).

¹²¹ Taberî, *Tefsîr*, XVI, 599-602.

¹²² Taberî, *Tefsîr*, XVI, 602.

Abbas'tan mevkûf, Berâ'dan merfû olarak nakledilen rivayetleri nakletmektedir.¹²³ Âyetin sonunda yer alan “*Allah dilediğini yapar*” kısmıyla ilgili olarak yaptığı açıklamalarla tefsiri tamamlamaktadır.

Tefsir bölümlerinde sadece Berâ b. Âzib'den nakledilen merfû rivayet ile Nesâî'nin yer verdiği aynı bilgiyi içeren iki mevkûf rivayet bulunmaktadır. Hâlbuki Taberî, âyetle yer alan lafızları ayrı ayrı ele alıp değerlendirmekte ve 29 rivayete yer vermektedir. Berâ'dan nakledilen merfû rivayetin 14 isnadına yer veren Taberî, âyetle ilgili olarak mevkûf ve maktû rivayetleri zikretmektedir. Görüldüğü üzere eserlerin telif gayesine bağlı olarak içerdiği rivayetlerin sayısı ve türleri farklılık göstermektedir.

Hadis kaynaklarında âyetteki “*Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır*” ifade, merfû rivayet ile açıklanmaktadır. Bu konu gayba dair bir mesele olup Hz. Peygamber'in bildirmesi ile bilinebilecek türdendir. Taberî ise, aynı merfû rivayetin farklı isnadlarını ve benzer iki merfû rivayeti konuyla ilgili nakletmektedir. Ayrıca eserde yer alan 13 rivayet sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden nakledilip aynı bilgileri içermektedir. Müfessir kimliği ile eserini telif eden Taberî, lafızları açıklayıp farklı görüşlere yer vermekte ve merfû rivayetin muhtevasını içeren diğer rivayet türlerini nakletmektedir. Böylelikle hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri arasında rivayetlerin türü ve sayısı yönünden belirgin bir farklılık ortaya çıkmaktadır.

2.2.1.2.3. İsnadları

Hadis ehlinin oluşturduğu tefsir bölümlerinde rivayetler isnadlarıyla nakledilmiştir. Eserlerde takip edilen yöntemlere bağlı olarak bazı farklılıklar bulunsa bile, rivayetlerin büyük çoğunluğu isnadlarıyla zikredilmiştir. İlk tefsir bölümlerinden olan İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerinde bulunan isnad kusurları, Buhârî ve onu takip eden müelliflerin eserlerinde çok fazla

¹²³ Taberî, *Tefsîr*, XVI, 602-603. Taberî'nin Berâ'dan naklettiği rivayet, hadis kaynaklarında Berâ dışında Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre'den de nakledilmektedir (Mâlik, “Kusûf”, 5; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsne'd*, II, 114; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, III, 582; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 56; Ahmed, *el-Müsne'd*, XII, 42-43; Buhârî, “İlim”, 24; Müslim, “Kusûf”, 11).

görülmemektedir. Bu durum müelliflerin eserlerini telif ettikleri dönem ve takip ettikleri yöntem ile alakalıdır.

İlk tefsir kaynaklarında tefsire dair bilgilerin isnadlı bir şekilde naklinden çok tefsir bilgisinin derlenmesi amacıyla hareket edilmiştir. Hadis ehlinin ale'l-ebvâb eserlerde tefsir bölümü oluşturmasıyla birlikte ise isnad vurgusu artmış, bundan dolayı tefsire dair birçok bilgi isnadlarındaki kusur sebebiyle terk edilmiştir. Hadis ehli tefsir faaliyetleri dâhilinde ortaya çıkan mevkûf ve maktû görüşlerin çok az bir kısmını eserlerinde zikretmişlerdir. Bunlar da çoğunlukla hükmen merfû kapsamında değerlendirilebilecek türden rivayetlerdir. Ancak Taberî, elinde bulunan yazılı kaynaklar ve bu eserlere ulaşan isnadlardan yararlanarak hadis ehlinin eserlerine almadığı birçok rivayeti tefsirinde bir araya getirmiştir. Bunu gerçekleştirirken de büyük ölçüde isnada dikkat etmiştir.

Taberî, rivayetleri isnadları ile nakletmekle birlikte sıhhat değerlendirmesinde bulunmamış, bazı rivayetlerin zayıflığına işaret etmiş ancak gerekçesini belirtmemiştir. Dolayısıyla Taberî'nin eserindeki rivayetler isnadlarıyla nakledilse bile bir kısmının zayıf olduğu görülmektedir. Hadis kaynaklarında yer alan rivayetler ise isnadlarıyla nakledilmekle birlikte sıhhati ile ilgili değerlendirme müelliflerinin yöntemine göre farklılık göstermektedir. Buhârî ve Müslim eserlerinin şartlarına bağlı olarak sahîh hadisleri bir araya getirmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla yer verdikleri rivayetler her iki müellife göre sahîhtir. Ancak Tirmizî, bazı zayıf rivayetleri isnadıyla zikredip ardından değerlendirmelerde bulunmuştur. Nesâî, çoğunlukla isnadlar hakkında değerlendirmede bulunmadığı eserinde bazı zayıf rivayetlere yer vermiştir. Tirmizî ve Nesâî'nin yer verdiği 81 tekrarsız rivayet zayıf veya uydurma görülmüştür.

Hadis ehli, ilk tefsir müelliflerinden bazı isimleri cerhedip rivayetlerine itibar etmemişlerdir. Dahhâk, Katâde, Kelbî, Mukâtil b. Süleymân, Mukâtil b. Hayyân, Saîd b. Beşîr, Nâfi' el-Kârî, Abdurrahmân b. Zeyd gibi isimleri çeşitli yönlerden eleştirilip rivayetlerine ve bir kısmının görüşlerine itibar edilmemiştir. Bu isimler, naklettikleri rivayeti kimden aldıkları belirsiz olması veya yanlış fikirlere sahip olmaları sebebiyle eleştirilmişlerdir. Taberî de benzer şekilde Mukâtil b. Süleymân ve Vâkîdî'nin rivayetlerine eserinde yer vermemiştir. Ancak eserinde hadis ehlinin

tenkid edip rivayet ve görüşlerine itibar etmediği başka birçok kişiden nakilde bulunmuştur.

Sayıdığımız isimler hakkında yapılan eleştiriler sebebiyle tefsire dair birçok bilgi hadis kaynaklarında yer bulamamıştır. Taberî ise bu kişilerin görüşlerine ve naklettikleri rivayetlere itibar edip eserinde yer vermiştir. Ancak rivayetler arasında muhteva itibariyle doğru bulmadığı yorumları tenkit etmiştir. Dolayısıyla hadis ehlinin eserlerinde zikretmedikleri bir kısım rivayet ve yorum, Taberî'nin eserinde ihtilafa delil olarak nakledilmektedir.

Taberî, eserindeki rivayetleri isnadlarıyla nakletmekle birlikte dircilerden yaptığı nakiller ile şiir örneklerinde, çoğunlukla isnad kullanmamaktadır. Taberî'nin tavrının benzeri Buhârî'nin tefsir bölümünde görülmektedir. Buhârî de filolojik izah ve az sayıdaki şiir naklinde isnad kullanmamaktadır. Eserinin asıl maksadı merfû rivayetleri derlemek olduğundan bu tür bilgileri isnadsız nakletmekte bir beis görmemiştir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile Taberî'nin eserinin ayrıldığı hususlardan birisi de isnad kalıpları meselesidir. Hadis ehli, -İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'dan sonraki eserlerde- çoğunluğu merfû rivayetten oluşan tefsir bölümlerinde birbirinden farklı isnadlar kullanmış, ellerinde bulunan yazılı kaynaklar ile hocalarından kaydettikleri rivayetlerden tefsir bölümünde yer vermeye uygun rivayetleri bir araya getirmişlerdir. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde az sayıda merfû rivayet bulunması ve tefsir faaliyetlerinin bir kısmı hakkında hadis ehlinin eleştirisi de dikkate alındığında hadis kaynaklarındaki rivayetlerin belirli isnad kalıplarıyla nakledilmemesi normal karşılanabilir. Ancak Taberî, eserinde naklettiği rivayetlerin büyük bir kısmını belirli isnad kalıplarıyla aktarmaktadır. Oryantalist Heribert Horst, Taberî'nin eserinde yer alan rivayetleri isnadlarına göre incelediğinde bütün rivayetlerin 13.026 isnad kalıbıyla nakledildiğini tespit etmiştir. İsnad kalıplarından eserde, 100'ün üzerinde tekrar edenlerin sayısı ise 21 tane olup, bu kalıplarla nakledilen rivayet sayısı 15.700'ün üzerindedir.¹²⁴ Daha az tekrar eden isnad kalıpları dikkate alındığında bu sayı daha da yükselecektir. Bu bilgi Taberî'nin yazılı

¹²⁴ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", s. 312.

kaynaklarına delil olarak kullanılmakla birlikte¹²⁵ hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin başta Taberî olmak üzere diğer müstakil kitâbu't-tefsîrlerden ayrılmasının önemli nedenlerinden birisidir.

Tefsir bölümlerindeki tekrarsız 498 merfû rivayetten, Taberî'nin eserinde yer alanlarının sıhhati hakkında kanaat belirtmek gerekmektedir. Rivayetlerin tamamını dikkate alarak yapılacak mukayese, çalışmanın kapsamını aşacak genişliktedir. Ancak Taberî'nin eseri ile tefsir bölümlerini kıyas etmeye yetecek bazı örnekler üzerinden konuyu inceleyebiliriz.¹²⁶

Taberî'nin eserinde yer alan rivayetler ile tefsir bölümlerindeki merfû rivayetler çoğunlukla aynı isnadlarla nakledilmektedir. Ancak isnadlar, müelliflerin hocaları tabakasında ayrılmaktadır. Hatta Tirmizî ve Nesâî ile aynı tabakadan olan Taberî, bazı rivayetleri başından sonuna kadar aynı isnadla nakletmektedir. Örneğin, Hz. Âişe'nin Abese sûresinin İbn Ümmi Mektûm hakkında nâzil olduğunu belirten rivayet, Tirmizî ve Taberî tarafından Saîd b. Yahyâ b. Saîd el-Emevî – Yahyâ b. Saîd – Hişâm b. Urve – Urve isnadıyla nakledilmektedir.¹²⁷

Tirmizî ve Taberî, Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber'in Burak ile yaptığı İsrâ yolculuğu hakkındaki merfû rivayeti, Abdürrezzâk'tan nakletmektedirler. Ancak Tirmizî, İshâk b. Mansûr; Taberî ise el-Hasen b. Yahyâ aracılığıyla rivayeti Abdürrezzâk'tan almaktadır.¹²⁸ Tirmizî, hadisin hasen-garîb olduğunu ve Abdürrezzâk'ın rivayetiyle bildiklerini belirtmektedir. Eserinde bir rivayetin muhtelif tariklerini bir arada nakleden Taberî bu rivayetin farklı tarikine yer vermemiştir.

Buhârî, Müslim ve Nesâî, “Dehre sövmeyin” hadisini İbn Şihâb ez-Zührî ve Yûnus b. Yezîd tarikinden nakletmektedirler.¹²⁹ Taberî de aynı tariklerden kendisine

¹²⁵ Horst, “Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler”, s. 327-328.

¹²⁶ Bu bölümün sonunda, Ahzâb sûresi özelinde yapacağımız karşılaştırmada da konuya dair bilgiler bulunmaktadır.

¹²⁷ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 76; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 107-108.

¹²⁸ Tirmizî, İshâk b. Mansûr – Abdürrezzâk – Ma'mer – Katâde – Enes isnadıyla, Taberî ise el-Hasen b. Yahyâ – Abdürrezzâk – Ma'mer – Katâde – Enes isnadıyla nakletmektedir. Bu rivayet Abdürrezzâk'ın tefsirinde de yer almaktadır (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 288; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 18; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 511).

¹²⁹ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 45/1, “Edeb”, 101, “Tevhîd”, 35; Müslim, “Elfâz”, 1, 2, 3; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 45/1.

ulaşan dört isnadla rivayeti zikretmektedir.¹³⁰ Tirmizî, Übey b. Ka'b'dan nakledilen Hz. Yûnus'un kavminin sayısı ile ilgili merfû rivayeti, Züheyr b. Muhammed – an racûlin – an Ebi'l-Âliye ifadesinin yer aldığı isnadla nakletmektedir. Taberî de Züheyr b. Muhammed tarikiyle naklettiği rivayette, Tirmizî'nin isnadındaki meçhul raviyi “an men semia Ebe'l-Âliye” lafzıyla aktarmaktadır.¹³¹ Taberî, rivayetin alakalı olduğu Saffât sûresi 147. âyeti hakkında ayrıca İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin görüşlerine yer verirken, zikrettiği tek merfû rivayet, Tirmizî ile aynı tarikten nakledilmekte olup aynı şekilde isnadında meçhul ravi bulunmaktadır.

Örneklerini zikrettiğimiz benzerlikler, merfû rivayetlerde çoğunlukla görülen türdendir. Ancak bazı merfû rivayetlerde tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Buhârî ve Müslim'in İbn Şihâb ez-Zührî'den nakledilen isnadla eserlerinde yer verdikleri “Yaklaşan fitneden dolayı Arapların vay haline” merfû rivayeti, Taberî'nin eserinde de İbn Şihâb'dan nakledilmektedir. Ancak Taberî'nin yer verdiği isnadda, Muhammed b. Abdula'lâ – Muhammed b. Sevr – Ma'mer aracılığıyla İbn Şihâb'dan aktarılan rivayet mürsel olarak doğrudan Hz. Peygamber'den nakledilmektedir. Hâlbuki Buhârî ve Müslim'in rivayetlerinde İbn Şihâb, Urve b. Zübeyr'den, Urve de Zeyneb bint Cahş'tan bu rivayeti nakletmektedir.¹³²

Nesâî'nin Şûrâ sûresi 7. âyetle ilgili Ebû Kabîl – Şufey – Abdullah b. Amr isnadıyla naklettiği “Ameller son durumlarına göredir” merfû rivayeti, Taberî'nin eserinde de yer almaktadır. Taberî, bu isnadı Ebû Kabîl – Şufey – an racûlin min

¹³⁰ Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 99-100.

¹³¹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 38; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 737.

¹³² Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiyâ”, 7, “Menâkıb”, 24, “Fiten”, 4, 28; Müslim, “Fiten”, 1, 2; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 99-100. Tefsir bölümünde sadece Nesâî bu rivayete yer vermiştir (Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 18/11, 21/1). Ma'mer – İbn Şihâb tarikinden rivayeti nakleden Abdürrezzâk, Urve b. Zübeyr ile Zeyneb bint Cahş'ı zikretmektedir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 293). Taberî'nin isnadında yer alan Muhammed b. Abdula'lâ ve Muhammed b. Sevr sika görülmüştür (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 217-218, VIII, 16; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 57, 104). Bu rivayetin mürsel olarak nakli muhtemelen Taberî'den kaynaklanmaktadır. Eserinin başka yerlerinde de İbn Şihâb ez-Zührî'nin mürsel rivayetlerine yer vermektedir. Krş. Taberî, *Tefsîr*, XI, 535, XII, 539, XIII, 348.

ashâbi Rasûlillah şeklinde sahâbîyi meçhul olarak zikretmektedir.¹³³ Tirmizî'nin Müddessir sûresi 17. âyetinde “Su‘ûd” kelimesiyle ilgili naklettiği merfû rivayetin isnadında İbn Lehîa bulunmaktadır.¹³⁴ Tirmizî'nin Abd b. Humeyd'den naklettiği bu rivayeti Taberî, Abdullah b. Vehb aracılığıyla Amr b. el-Hâris'in bulunduğu tarikten nakletmiştir.¹³⁵ Amr b. el-Hâris, İbn Lehîa'dan daha güçlü hafızaya sahip ve daha güvenilir görülmüştür.¹³⁶ Dolayısıyla Tirmizî'nin rivayeti İbn Lehîa sebebiyle zayıf görülürken Taberî'nin isnadı daha güçlüdür.

Taberî; hadis, tefsir ve tarih alanındaki eserlerinde hicrî ilk üç asırdaki birçok bilgiyi ve rivayeti bir araya getirmiştir. Onun rivayetleri derleme çabası, kimi zaman bir rivayet muhtelif isnadlarıyla nakletmesini, kimi zaman da merfû bir rivayet ile alakalı pek çok mevkûf, maktû veya İsrâîlî rivayeti zikretmesini sağlamıştır. Örneğin, Hz. Ömer'in münafıkların başı Abdullah b. Übey'i öldürmek istemesine Peygamber'in izin vermemesi ile ilgili meşhur rivayet hadis kaynaklarında, Münâfikûn sûresi 8. âyetle ilgili olarak Amr b. Dînâr – Câbir b. Abdullah isnadıyla nakledilmektedir.¹³⁷ Taberî de Amr b. Dînâr yoluyla Câbir'e ulaşan isnadla bu rivayete yer vermektedir. Ancak merfû rivayeti ayrıca Katâde'den mürsel olarak da nakletmektedir. Taberî, Ma'mer aracılığıyla Katâde'ye ulaşan isnadı zikrederken, aynı isnadla Abdürrezzâk da tefsirinde mürsel olarak aktarmaktadır.¹³⁸ Taberî ayrıca âyetle ilgili İkrime'den mürsel olarak Abdullah b. Übey'in oğlunun Hz. Peygamber'den babasını öldürmek için müsaade istemesi hakkındaki merfû rivayeti ve İbn Abbas'ın âyeti açıkladığı mevkûf rivayeti de zikretmektedir.¹³⁹

Dağınık bir halde oturan sahâbeye Hz. Peygamber (s), “*Neden böyle bölük pörçük oturuyorsunuz*” diye sormuştur. Hz. Peygamber bu hadisinde Meâric sûresi

¹³³ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 42/1; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 523-524. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar da aynı tarikten naklederek Abdullah b. Amr’a nispet etmişlerdir (Ahmed, *el-Müsned*, XI, 121-123; Tirmizî, “Kader”, 8).

¹³⁴ İbn Lehîa'nın zayıflığı hakkında bk. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, V, 182-183; Nesâî, *ed-Du‘afâ’ ve'l-Metrûkîn*, s. 64; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 145-148; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 11-14.

¹³⁵ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur‘ân”, 70; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 523-524.

¹³⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 225.

¹³⁷ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 63/5, 7; Müslim, “Birr ve Sıla”, 62, 63; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur‘ân”, 63; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 63/2.

¹³⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 313.

¹³⁹ Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 15-17.

37. âyetindeki “‘İzîn” kelimesini telaffuz etmiştir. Bu rivayet hadis kaynaklarında, ‘Ameş tarikiyle Câbir b. Semûre’ye ulaşan isnadlardan nakledilmiştir.¹⁴⁰ Taberî, bu rivayeti aynı şekilde ‘Ameş aracılığıyla Câbir’e ulaşan 3 isnadla ve ayrıca Ebû Hüreyre’den nakledilen 2 tarikle nakletmektedir. Merfû rivayetin farklı isnadlarını bir araya getiren Taberî, “‘İzîn” kelimesiyle alakalı olarak İbn Abbas, Mücâhid, Katâde, Hasân-ı Basrî, Dahhâk, İbn Zeyd’in açıklamalarını ve Arap şiirinden bir örneği de zikretmektedir.¹⁴¹ Bu durum, Taberî’nin hicrî ilk üç asır birikimini bir araya getirmesinin sonucudur.

Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî’nin, Ebû Hüreyre’den çeşitli isnadlarla naklettikleri “Allahu Teâlâ’nın salih kulları için cennette hazırladığı mükâfatı hiç kimse bilemez” kudsî hadisi, Taberî tarafından da benzer isnadlarla aktarılmaktadır.¹⁴² Taberî, tefsir bölümlerindeki rivayeti Ebû Mûsâ el-Eşârî’den muttasıl senedle ve Hasan-ı Basrî ile Katâde’den mürsel olarak nakletmektedir.¹⁴³ Ayrıca Abdullah b. Mes’ûd’dan bahsi geçen rivayetin metnini “Tevrât’ta yazılıdır” şeklinde aktarmaktadır.¹⁴⁴ İbn Mes’ûd’dan nakledilen bu rivayet İbn Ebû Şeybe ve Hâkim’in eserlerinde de yer almaktadır.¹⁴⁵

Örneklerini sunduğumuz hususlar, tefsir bölümlerindeki merfû rivayetlerin Taberî’nin eserindeki durumunu genel olarak ortaya koymaktadır. Taberî, hadis ilminde sahip olduğu birikimi tefsirinde de ortaya koymuş, merfû rivayetleri çoğunlukla muhaddislerin naklettiği isnadlarla aktarmıştır. Onun eserlerinin kendisinden önceki ilmi birikimi bir araya getirme özelliği tefsirinde de görülmektedir. Bu yüzden, hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde nakledilen merfû bir rivayetin farklı tarikleri ile mevkûf, maktû ve İsrâilî rivayetleri de

¹⁴⁰ Müslim, “Salât”, 119; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 70/2.

¹⁴¹ Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 328-331.

¹⁴² Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 32/1, 56/1; Müslim, “Cennet”, 2, 3, 4; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 33, 56; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 3/20; Taberî, *Tefsîr*, XXI, 707-708.

¹⁴³ Taberî, *Tefsîr*, XXI, 709-710.

¹⁴⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXI, 702-704.

¹⁴⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 34; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 448. Hâkim ve Zehebî rivayeti sahîh kabul etmişlerdir.

zikretmektedir. Diğer yandan Taberî'nin kendisinden veya rivayeti aldığı kişilerden kaynaklanan bazı isnad kusurları da dikkat çekmektedir.¹⁴⁶

2.2.1.2.4. Sayısı

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmemektedir. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümlerinde yer alan tekrarsız 699 rivayet ile en az 450 âyet hakkında malumat bulunmaktadır. Taberî ise yaklaşık 35.000 rivayet ile Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir etmiştir.

Taberî'nin yer verdiği rivayetler arasında çok sayıda tekrar, farklı tarik ve metinlerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum aynı muhtevaya sahip bir rivayetin bazen onlarca tarikinin nakledilmesini, ihtilaflı durumlarda tarafların görüşü hakkında birçok rivayetin bir araya getirilmesini sağlamıştır. Örneğin daha önce incelediğimiz İsrâ sûresi 78. âyetinin tefsirinde hadis kaynaklarının tefsir bölümlerinde bir merfû rivayet iki isnadla yer alırken Taberî'nin eserinde konuyla ilgili çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden oluşan 62 rivayet bulunmaktadır. Hadis kaynaklarında âyetin son kısmı ile ilgili anlam ihtiva eden bir rivayet bulunurken, Taberî'nin eserinde âyet lafzı üç kısma ayrılıp her bir kısmı ile ilgili muhtelif manalarını ihtiva eden rivayetler nakledilmiştir.¹⁴⁷

Tefsir bölümlerinde bulunan rivayetlerin tekrarsız sayısı müellifin yöntemine bağlı olarak değişmektedir. Buhârî'nin tefsir bölümünde tekrarsız 286 rivayet yer alırken tekrarlarıyla bu sayı 514'e yükselmektedir. Tirmizî, 317 rivayeti tekrarlarıyla 420'ye kadar artırırken, Nesâî'nin eserindeki 493 tekrarsız rivayet tekrarları ile 740'a ulaşmaktadır. Tefsir bölümlerinde tekrarsız 498 merfû rivayet ile 201 mevkûf ve maktû rivayet bulunurken, Taberî yaklaşık 3.000 merfû, 9.000 mevkûf ve 23.000 maktû rivayeti eserinde kullanmaktadır.

¹⁴⁶ Ana hatlarıyla sunmaya çalıştığımız bu husus, müstakil bir araştırmaya konu olacak genişliktedir. Tefsir tarihi araştırmalarında sıklıkla dile getirilen “Tefsirin kendisine özgü bir yapı içerisinde geliştiği, buna bağlı olarak isnad kalıplarının ortaya çıktığı” iddiası da böyle bir çalışma sayesinde tetkik edilmiş olacaktır.

¹⁴⁷ Taberî, *Tefsîr*, XVII, 22-38.

2.2.1.2.5. Muhtevası

Hadis kaynaklarında tefsire dair muhtevayı belirleyen husus rivayetlerdir. Müellif, kimi yerlerde takip ettiği yöntem ile (takti‘, ihtisâr) muhteva konusunda tasarrufta bulunsa da büyük ölçüde rivayetin sağladığı bilgi muhtevayı belirlemektedir. Tefsir bölümlerinde müellifin âyetler hakkında yorumları neredeyse hiç bulunmamaktadır. Hadis ehlinin tefsir bölümlerinde yer verdikleri rivayetlerin bir kısmı başka bölümlerde de tekrar etmektedir. Bir müellifin tefsir ile alakalı gördüğü herhangi bir rivayet başka bir müellif tarafından başka bölümlerde zikredilmiştir.

Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin tekrar ettiği diğer bölümlerden hareketle muhtevâsı hakkında yaptığımız incelemede, rivayetlerin en çok tarihî bilgi içeren bölümlerde tekrar ettiğini tespit ettik. Dolayısıyla tefsir bölümlerinde yer verilen rivayetlerin büyük bir kısmı esbâb-ı nüzûl, âyetin indiği ortam ve zamana dair bilgilerden oluşmaktadır. Tarihî bilgi içeren rivayetlerden sonra ahkâma dair bilgiler ihtivâ eden rivayetler dikkat çekmektedir. Zira tefsir bölümlerindeki rivayetlerin bir kısmı salât, mesâcîd, hac, zekât, savm gibi bölümlerde tekrar etmektedir. Bu türdeki rivayetlerde âyetteki hüküm veya teşrî süreciyle ilgili bilgiler sunduğu görülmektedir.

İncelediğimiz tefsir bölümlerindeki rivayetlerin bir kısmı gayba ait bilgiler ihtiva etmektedir. Bu tür rivayetler iman, kıyamet, cennet ve cehennem ahvaliyle ilgili bölümlerde tekrar etmektedir. Müelliflerin oluşturdukları bölümlere bağlı olarak tefsir rivayetleri arasında bir miktar Kur’ân’ın faziletleri, kırâat gibi konular da yer almaktadır. Eserde fezâilu’l-Kur’ân veya kırâat bölümleri bulunuyorsa, bu rivayetler çoğunlukla bu bölümlerde nakledilip bir kısmı tefsir bölümünde tekrar edilmektedir. Ancak bu konulara bölüm oluşturulmadıysa bu tür rivayetler sadece tefsir bölümünde yer almaktadır. Tefsir bölümlerindeki rivayetler arasında 5 rivayetin İsrâilî kaynaklardan nakledildiği görülmektedir.

Taberî’nin tefsirinde muhtevayı belirleyen, rivayetlerin yanı sıra Taberî’nin görüşleridir. Zira Taberî önce âyetler hakkında açıklama yapmakta, ardından konuyla ilgili rivayetlere yer verip nihai görüşünü belirtmektedir. Bu yüzden eserde yer alan rivayetlerin Taberî’nin görüşlerinin delilleri, dayanakları olduğu söylenebilir. Diğer

tarafından Taberî'nin âyetle ilgili ele aldığı konuların neredeyse tamamı rivayetlere dayanmaktadır. Taberî, rivayetlerden önce veya sonra görüşlerini ortaya koysa da, naklettiği rivayetler muhtevayı belirlemektedir. Taberî'nin eserinin “rivayet ve dirayetin bir arada bulunduğu tefsir” şeklinde tanıtılması da bu durumu göstermektedir.

Taberî, hicrî ilk üç asırda Kur'ân'ı anlama faaliyetlerinde ortaya konan görüşleri ve nakledilen rivayetleri derlemiştir. Eserin muhtevası büyük ölçüde doğrudan Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik nakledilen bilgilerden oluşmaktadır. Âyetlerin manasını açıklayan izahlar, âyetin muhtevasına bağlı olarak değişmektedir. Ahkâm âyetlerinin tefsirinde çoğunlukla ahkâma dair rivayet ve bilgiler, gayba dair konuları ihtiva eden âyetlerin tefsirinde de bu minvalde nakiller ve açıklamalar bulunmaktadır.

Eserin genelinde, âyet lafızları hakkında açıklamalar, sarf-nahiv ilimlerinden deliller ile Arap şiirinden örnekler yer almaktadır. Aynı şekilde kırâat ve esbâb-ı nüzûle dair bilgiler de eserin genelinde bulunmaktadır. Rivayetlerin büyük çoğunluğu tâbiîn neslinin yorumlarından oluştuğu için, muhtevayı belirleyen hususlardan birisi de tâbiîn döneminde konuşulan meselelerdir. Hz. Peygamber (s) ve sahâbeden nakledilen rivayetlerin nispeten az oluşu ve çoğunlukla tâbiîn görüşleri ile bir arada nakledilmesi, Taberî'nin eserinin özellikle tâbiîn dönemi tefsir anlayışını yansıttığını göstermektedir.

Tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri arasında muhteva yönüyle farklılıklar bulunmaktadır. Tefsir bölümlerinde az bulunan sarf ve nahiv ilimlerinin kurallarına dair deliller, şiir örnekleri ve kırâat bilgileri Taberî'nin eserinde çokça yer almaktadır. Taberî'nin eserindeki bu muhtevaya en çok yaklaşan kişi Buhârî'dir. Kitâbu't-tefsîr bölümündeki lügavî izahlar, diğer müelliflerin eserlerine nispetle *el-Câmi'u's-Sahîh*'e zenginlik katmıştır. Buhârî'nin, yer verdiği bu tür bilgiler, müstakil kitâbu't-tefsîrlerin muhtevasının önemli unsurlarıdır.

Tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri, gayba ait bilgiler konusunda birbirlerine benzemektedirler. İman, tevhid, kader, yaratılış, fitneler, kıyamet, ahiret, cennet, cehennem gibi konuları ihtivâ eden rivayetler, tefsir bölümleri ile Taberî'nin eserinde

merfû rivayetlerden sağlanmaktadır. Sahâbe ve tâbiînin kendi ictihadlarıyla tespit edemeyecekleri hususlar Hz. Peygamber'den nakledilerek eserlere intikal etmiştir. Ancak bu tür bilgilerden bir kısmı Taberî'nin eserinde de merfû olarak nakledilmekle birlikte sahâbe ve tâbiînin yorumuyla da desteklenmektedir. Örneğin Hâc sûresi ilk iki âyetinin¹⁴⁸ tefsirinde yer verilen “ahiret gününde bin kişiden birisinin cennete gireceği” hakkındaki bilgi tefsir bölümlerinde ve Taberî'nin tefsirinde aynı merfû rivayetle anlatılmaktadır.¹⁴⁹ Ancak Taberî, rivayetin çeşitli isnadlarına yer verip Abdurrahmân b. Zeyd, Hasan-ı Basrî ve İbn Cüreyc'in âyette kastedilenin ahiret günü olduğunu belirten görüşlerini de zikretmektedir.¹⁵⁰

Fıkıh bilgisi güçlü olan Taberî'nin ahkâma dair âyetlerin izahında naklettiği bilgiler ile tefsir bölümleri arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Teyemmüm âyeti hakkında eserlerde yer alan rivayetler ve müelliflerin yaklaşımlarını konuyla ilgili olarak inceleyebiliriz. Nisâ sûresi 43. âyeti ile Mâide sûresi 6. âyetinde birbirine benzer lafızların (*su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin*) bulunması, teyemmüm ile ilgili rivayetlerin farklı yerlerde zikredilmesine neden olmuştur.

Buhârî, Nisâ sûresinde Hz. Âişe'nin kaybettiği gerdanlık sebebiyle ashâbın yolculuktan geri kaldığını ve namaz vakti girince teyemmüm âyetinin nâzil olduğunu bildiren rivayete yer vermektedir.¹⁵¹ Bu rivayetin daha uzun şekli, Mâide sûresindeki âyetin tefsirinde yer almaktadır. Ayrıca teyemmüm bölümünde Mâide sûresindeki âyeti bâb başlığı yaparak bu uzun rivayete yer vermektedir.¹⁵² İbn Hacer'e göre Buhârî, bu tercihleri sebebiyle Hz. Âişe'nin teyemmüm âyeti demekle yetindiği

¹⁴⁸ “Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir. Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karındaki çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; hâlbuki onlar sarhoş değildirler. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir” (Hâc 22/2).

¹⁴⁹ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 22/1; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 23; Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 22/1; Taberî, *Tefsîr*, XIX, 357-361. Ayrıca bk. Ahmed, *el-Müsned*, VI, 199; Müslim, “İmân”, 379.

¹⁵⁰ Taberî, *Tefsîr*, XIX, 361-364. Taberî, Şa'bî ve Alkame'nin âyetleri kıyamet anı şeklinde yorumlamaları ve Ebû Hüreyre'den nakledilen merfû rivayetin bu yoruma delil olarak sayılmasını reddetmektedir. Merfû rivayetin isnadının zayıf olduğunu belirterek incelediğimiz merfû rivayetleri delil olarak zikretmektedir (Taberî, *Tefsîr*, XIX, 355-357).

¹⁵¹ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 4/10.

¹⁵² Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 5/3, “Teyemmüm”, 1, 2. Rivayet, Buhârî'nin eserinde altı bölümünde on defa tekrar etmektedir. Ayrıca bk. Buhârî, “Fezâilu's-Sahâbe”, 5, 30, “Nikâh”, 65, 125, “Libâs”, 58.

âyetin Mâide sûresinde olduğunu kabul etmektedir.¹⁵³ Nesâî teyemmüm hakkında Hz. Âişe'den nakledilen rivayeti Nisâ sûresinde zikretmektedir. O da Buhârî gibi rivayeti tefsir bölümü dışında farklı bölümlerde tekrar etmekte, teyemmüm hakkındaki meseleleri tefsir bölümünde zikretmemektedir.¹⁵⁴ Teyemmüm âyeti hakkında tefsir bölümlerinde sadece bu rivayet bulunmaktadır. Âyetin nâzil olma sebebi, yolculukta yaşanan hadiselerle dair bilgiler yer alırken, teyemmümün yapılış şekli, şartları gibi konular farklı bölümlerdeki rivayetler ve bâb başlıkları aracılığıyla anlaşılabilir.

Taberî, Nisâ sûresi 43. âyetinde teyemmüm hakkındaki rivayet ve görüşlere yer verip değerlendirmektedir.¹⁵⁵ Âyet lafızlarını tek tek ele alan Taberî, ihtilaflara değinerek tercihin belirmektir. Âyetteki “*sarhoş iken namaza ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın*” lafzındaki sarhoşluk hakkında, içki içmek veya uyku sebebiyle ortaya çıktıktan sarhoşluk şeklinde iki görüş olduğunu belirtip içki sebebiyle ortaya çıkan sarhoşluğu tercih etmektedir. Ardından bu tercihin yapılacağı muhtemel itirazları zikredip değerlendirmektedir. “*Yolcu olmanız durumu müstesna-cünüp iken yıkanuncaya kadar (namaza yaklaşmayın)*” kısmını değerlendiren Taberî, yolcuların cünüp iken teyemmüm edebileceklerini belirten görüşü ve namaz kılınan yerlerden sürekli geçen kişilerin cünüp iken de buralardan geçebileceğini ifade eden görüşü nakledip ikincisini tercih etmektedir. Çünkü âyetin devamında cünüp olan yolcunun teyemmüm edebileceği belirtilmektedir. Taberî'ye göre birinci gruptakilerin görüşü alındığında âyette gereksiz bir tekrar bulunacaktır.¹⁵⁶

“*Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince*” lafızları hakkında suyu bulamayacak kadar hasta olup kendisine su getirecek kimsesi olmayan kişi veya yaralanma, kırılma, su temin edemeyecek

¹⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 198.

¹⁵⁴ Nesâî, “*Kitâbu't-Tefsîr*”, 4/12, “*Tahâret*”, 174, 184. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. Mâlik, “*Vukûtu's-Salât*”, 45, Abdürrezzâk, *el-Musannef*, I, 213; Ahmed, *el-Müsned*, XL, 342; Müslim, “*Hayz*”, 108, 109.

¹⁵⁵ “*Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanuncaya kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır*” (Nisâ 4/43).

¹⁵⁶ Taberî, *Tefsîr*, VIII, 375-384.

kadar hasta olan kişi şeklinde iki farklı görüşü aktarmış ve ikinci gruptaki aciz durumda olan kişinin teyemmüm edebileceğini belirtmiştir. Âyette yer alan “*Kadınlara dokunma*” lafzı hakkında ise, cinsi münasebet veya erkeğin kadının herhangi bir azasına değmek olduğunu belirten görüşleri nakleden Taberî, cinsi münasebette bulunmak görüşünü tercih etmiştir. Bu kısımda Hz. Peygamber’in eşlerinden bazılarını öpüp abdest almadan namaz kıldığını dair sahîh rivayetlere yer vermiştir. Taberî, âyetin ihtilaf olmayan lafızlarını da kısaca açıklayıp varsa rivayete yer vermiştir.¹⁵⁷

Taberî, teyemmüm âyetinin sebab-i nuzûlü hakkında farklı rivayetlere yer vermektedir. Sahâbeden yaralanan kişilerin gusûl almaları gerekmesi üzerine âyetin nâzil olduğunu ve yolculuk esnasında abdest almaları gerekirken su bulamayan sahâbîler hakkında âyetin nâzil olduğunu belirtmektedir. İkinci görüş hakkında tefsir bölümlerindeki Hz. Âişe’nin başından geçenlerin yer aldığı rivayet ile Hz. Peygamber’in hizmetini gören Esla‘ el-A‘recî’nin yolculuk esnasında gusûl ihtiyacı duyduğunu belirten rivayeti zikretmektedir. Taberî, âyetin sebab-i nuzûlü hakkındaki farklı rivayetler arasında bir tercihte bulunmamaktadır.¹⁵⁸

Ayetin kalan kısmıyla ilgili olarak kırâat farklılıklarına, lafızların anlamlarına, teyemmüm edilecek toprağın vafına, teyemmümün alınma şekline değinen Taberî, ihtilaf olan hususlarda rivayetleri zikredip tercihinin yapmaktadır. Ayrıca teyemmüm hakkındaki çeşitli fikhî meseleleri de ele alarak ihtilafları ve kendi görüşlerini ortaya koymaktadır.¹⁵⁹

Nisâ ve Mâide sûrelerindeki iki âyet hakkında tefsir bölümlerinde sadece sebab-i nuzûlü ihtiva eden Hz. Âişe rivayeti yer almaktadır. Buhârî’nin Mâide sûresini, Nesâî’nin Nisâ sûresini tercih ederek rivayetleri bu sûrelerde zikrettikleri görülmektedir. Ancak Buhârî, Nisâ sûresindeki âyette de rivayetin kısa bir şeklini tekrar etmektedir. Tefsir bölümlerinde her iki âyetin ihtiva ettiği teyemmüm ile ilgili

¹⁵⁷ Taberî, *Tefsîr*, VIII, 385-399.

¹⁵⁸ Taberî, *Tefsîr*, VIII, 400-405.

¹⁵⁹ Ayetin tamamının tefsiri için bk. Taberî, *Tefsîr*, VIII, 375-426. Taberî, âyetin tefsirinde 163 rivayete, kırâat farklılıklarına, farklı âyetlerden delillere ve şiiirden örneklere yer vermektedir. Taberî’nin gusûl ve teyemmüm hakkındaki görüşleri için bk. Bayar, Fatih, *Taberî’nin Tefsir Metodolojisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2008, s. 119-124.

meseleler değerlendirilmeyip, konuyla ilgili rivayetler teyemmüm, tahâret gibi bölümlerde aktarılmaktadır. Taberî ise teyemmüm âyeti olarak Nisâ sûresindeki âyetin tefsirinde malumat sunmaktadır. Âyet hakkındaki farklı görüşler, rivayetler, lügavî izahlar, farklı sûrelerdeki âyetlerden deliller ve şiirden örnekleri zikredip meseleler hakkındaki görüşlerini ve ihtilaflı konulardaki tercihlerini ifade etmektedir. Taberî, âyetin anlaşılmasına çaba göstererek birçok argümanı birlikte kullanmaktadır. Tefsir bölümlerinde rivayet ve bunun sağladığı miktarda tefsir bulunurken Taberî'nin eserinde tefsir ve buna bağlı olarak tarih, fıkıh, hadis ve nahiv ilminin konuları olan bilgiler bir arada yer almaktadır.

Tefsir bölümlerinde merfû rivayetler ile âyetler arasında kurulan ilinti, Taberî tarafından aynı şekilde kurulmamıştır. Taberî, tefsir bölümlerinde yer alan merfû rivayetlerden bir kısmını tefsirle alakalı görmemiş veya merfû rivayetlerdeki bilgileri ihtiva eden mevkûf ve maktû türdeki rivayetlere yer vermiştir. Tefsir bölümlerinde Hz. Peygamber'in Kehf sûresi 54. âyetini okuduğu rivayet nakledilirken Taberî bu rivayete yer vermemektedir.¹⁶⁰ Buhârî ve Nesâî'nin Bakara sûresi 127. âyetiyle alakalı olarak kavmi yeni Müslüman olduğu için Hz. Peygamber'in Kabe'yi eski temelleri üzere inşa etmediğini belirten rivayete yer vermişlerdir.¹⁶¹ Taberî, tefsirinde nakletmediği bu rivayeti tarihinde zikretmektedir.¹⁶²

Nisâ sûresi 146. âyeti ile En'âm sûresi 86. âyeti ve Sâffât sûresi 139. âyeti hakkında Buhârî, "*Hiç kimsenin, 'Ben Yûnus b. Mattâ'dan daha hayırlıyım' deme hakkı yoktur*" merfû rivayetine yer vermektedir. Nesâî ise sadece Nisâ sûresindeki

¹⁶⁰ Hz. Ali şöyle nakletmektedir: "Bir gece Hz. Peygamber (s) benî ve Fatıma'yı ziyaret etti ve şöyle buyurdu: 'Siz ikiniz (gece) namaz kılmaz mısınız?' (Hz. Ali) ben de: 'Yâ Rasûlallah, canlarımız Allah'ın kudretindedir. Kılmamızı dilerse bizi uyandırır' dedim. Ben böyle söyleyince döndü ve gitti, hiçbir şey söylemedi. Daha sonra Hz. Peygamber'in dizlerine vurarak şu âyeti okuduğunu işittim 'İnsan tartışmaya her şeyden daha düşkündür' (Kehf 18/54)" (Buhârî, "Teheccüd", 5; "Kitâbu't-Tefsîr", 18/1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/4).

¹⁶¹ Hz. Âişe şöyle nakletmektedir: Hz. Peygamber bana: "Biliyorsun herhalde. Kavmin Kabe'yi yeniden inşa edince, İbrahim peygamberin temellerini daralttı" dedi. Ben de "Ey Allah'ın Resulü, Kabe'yi eski haline çevirmez misin?" diye sordum. Hz. Peygamber de: "Eğer kavmin yeni Müslüman olmuş olmasaydı, elbette bunu yapardım" buyurdu (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/13). Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. Mâlik, "Hac", 399-42; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, V, 128; Ahmed, *el-Müsned*, XL, 340; Müslim, "Hac", 399-405.

¹⁶² Abdullah b. Zübeyr'in Kabe'yi inşa etmesi başlığı altında bahsi geçen rivayete yer vermektedir (Taberî, *Târih*, V, 622).

âyet ile alakalı olarak zikretmektedir.¹⁶³ Buhârî'nin rivayet ile alaka kurduğu üç âyette de Hz. Yûnus'un ismi geçmektedir. Hz. Yûnus'un isminin geçtiği Yûnus sûresindeki âyetle ilgili olarak tefsir bölümlerinde bu rivayete yer verilmemektedir. Taberî, ise eserinin herhangi bir yerinde bu rivayeti zikretmemektedir. Buhârî ve Nesâî'nin En'âm sûresi 151 ve A'râf sûresi 33. âyetle ilgili olarak "Allah Teâlâ, kullarını sakınması sebebiyle kötülükleri haram kılmıştır" merfû hadisine yer vermeleri, muhtemelen her iki âyetteki "fevâhiş (kötülükler)" kelimesinin hadiste de yer almasından kaynaklanmaktadır.¹⁶⁴ Taberî bu rivayete eserinde yer vermemektedir.

Kâlem sûresi 13. âyetle ilgili Buhârî ve Nesâî tefsir bölümlerinde Hz. Peygamber'den nakledilen "Size cennetlikleri haber vereyim mi?" hadisini nakletmektedirler.¹⁶⁵ Bu hadisteki "Utullin" kelimesi, âyetin lafzında da bulunmaktadır.¹⁶⁶ Taberî ise bu âyetin tefsirinde farklı rivayetler ve lügavî izahlara yer vermektedir.¹⁶⁷ Yaptığımız incelemede, Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği tekrarsız 179 merfû rivayetten sadece 125'inin Taberî'nin tefsirinde bulunduğunu tespit ettik. Müstakil bir çalışmanın konusunu teşkil edecek bu konuda örneklerin sayısı artırılabilir.

İncelediğimiz tefsir bölümlerindeki mevkûf ve maktû rivayetlerin büyük ölçüde Taberî'nin eserinde yer aldığı görülmektedir. Çünkü sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivayetler çoğunlukla tefsirle ilgili olup muhtevası âyetlerin manasının

¹⁶³ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/26, 6/4, 37/1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/4. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 337; Ahmed, *el-Müsned*, IV, 61; Müslim, "Fezâil", 166, 167; Tirmizî, "Salât", 20.

¹⁶⁴ İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "(Müminleri) Allah'tan daha çok kötülüklerden koruyan yoktur. Bu yüzden Allah, kötülüklerin açığını da gizlisini de haram kılmıştır. Allah'tan çok övülmeyi seven kimse yoktur. Bu yüzden O, kendisini övmüştür" (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/7, 7/1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/9, 7/1. Rivayetin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, IV, 53; Ahmed, *el-Müsned*, VI, 113; Müslim, "Tevbe", 32-35; Tirmizî, "Da'vât", 98).

¹⁶⁵ Hârîse b. Vehb el-Huzâ'î'den rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu işittim: "Size cennet ehlinin haberini vereyim. Zayıf ve mütevazî her bir insan Allah'a yemin etse, Allah'ın onun yeminini haklı çıkaracağı kişilerdir. Cehennem ehlinin haberini vereyim. Onlar kaba, çalımlı yürüyen, şişman ve büyüklük taslayan herkeştir" (Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 68/1, Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 68/1). Ayrıca bk. Ahmed, *el-Müsned*, XXXI, 29; Müslim, "Sıfatu'l-Kıyâme", 47; Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 13.

¹⁶⁶ "Kaba saba ('utullin); bütûn bunların ötesinde bir de soysuz" (Kalem 68/13).

¹⁶⁷ Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 199-208.

izahına yöneliktir. Ancak merfû rivayetlerin muhtevası âyetin anlaşılmasına katkı sağladığı kadar, bir kısmının âyetler ile dolaylı yönden ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber'in namazlarda okuduğu sûre veya âyetlerle ilgili rivayetlerin büyük bir kısmı Taberî'nin eserinde yer almamaktadır. Örneklerini zikrettiğimiz, âyetteki bir lafzı ihtiva eden merfû rivayetlerin bir kısmı, muhteva itibariyle farklı bölümlerde ele alınması daha uygun iken, bu bölümlerle birlikte tefsir bölümlerinde tekrar etmektedir. Ayrıca, âyetin tefsirine dolaylı yönden katkı sunan bazı rivayetler, hadis ehli tarafından âyetin bağlamıyla ilişkili görülüp tefsir bölümlerinde zikredilmektedir. Taberî'nin asıl çabası, âyetlerin tefsiri olup konuyla ilgili birçok bilgiyi bir araya getirmektir. Bu yüzden tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlerin bir kısmı onun tefsirinde bulunmamaktadır. Bu durum, tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsiri arasındaki muhteva farklılığına etki etmektedir.

2.2.2. Ahzâb Sûresi Özelinde Karşılaştırma

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde yer alan rivayetler sûrelere göre incelendiğinde, uzun sûreler hakkında daha çok rivayetin bulunduğu görülmektedir. Âyet sayısı ile orantılı olarak kısa sûreler hakkında daha az rivayet yer almaktadır. Sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşuna bağlı olarak da rivayet sayısı değişmektedir. Bazı istisnaları olmakla birlikte Medine'de nâzil olan sûreler hakkında daha çok rivayet bulunmaktadır. Tespitlerimize göre âyetlerde yer alan konular, ilgili sûre hakkında bulunan rivayet sayısını etkileyen bir diğer faktördür.

Kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin tefsirini uygulamalı olarak karşılaştırırken seçeceğimiz sûrenin, hem çalışmanın hacmini aşmayacak, hem de eserler hakkındaki tespitlerimizin örneklerini ihtivâ edecek genişlikte olması gerekmektedir. Tefsir bölümlerinde yer alan rivayetleri sûrelerdeki âyet sayısı ile oranladığımızda, kısa sûrelerden sonra en yoğun rivayetin Ahzâb sûresi hakkında bulunduğunu tespit ettik.¹⁶⁸ Ayrıca sûre ve rivayetlerin muhtevası da uygulamalı karşılaştırmamıza örnek teşkil edecek şekilde olduğundan bu sûreyi seçmeyi uygun gördük.

¹⁶⁸ Tefsir bölümlerinde 73 âyetten oluşan Ahzâb sûresi hakkında 27 rivayet bulunmaktadır. Aslında Fetih sûresi hakkında (29 âyet, 16 rivayet) daha yoğun rivayet bulunmaktadır. Ancak âyet ve rivayet sayısı ile rivayetlerin muhtevası yeterli örneklik sağlamadığı için Ahzâb sûresini incelemeye karar verdik.

Yapacağımız incelemede Ahzâb sûresinin tefsirini ortaya koymaya çalışmayacağız. Sûre hakkında genel bilgi verdikten sonra hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini merkeze alarak sûrenin nasıl tefsir edildiğini, hangi konulara dair bilgilerin bulunduğunu, rivayetlerdeki bilgilerin tefsire ne ölçüde katkı sağladığını tespit edeceğiz. Ardından müstakil kitâbu't-tefsîrler ve Taberî'nin tefsirinde aynı hususların nasıl ele alındığını inceleyeceğiz.¹⁶⁹ Son olarak sûreyle ilgili tefsirlerde yer aldığı halde tefsir bölümlerinde yer almayan rivayet ve yorumlara dikkat çekip muhaddislerin bu bilgileri tefsir bölümlerine neden dâhil etmediklerini değerlendirmeye çalışacağız.

Teorik olarak tespit ettiğimiz hususların pratik örneklerini Ahzâb sûresi örneğinde ele alacağımız bu bölümde, eserler hakkındaki tespitlerimize dair örneklerle işaret edeceğiz. Ancak bu hususlar, incelediğimiz âyetlerin tefsirinde tekrar etmesi durumunda ilgili tespitlerimizi tekrar ele almayacağız. Örneğin Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği isnadsız filolojik izahlar, Müslim'in tefsir bölümünde az sayıda rivayete yer vermesi, İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümü oluşturmalarına rağmen eserlerinin ilk müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzer bir metod ve muhtevaya sahip olmaları gibi konulara birer örnek vermekle yetineceğiz. Böylece hem tekrara düşerek çalışmanın hacmini genişletmeyeceğiz, hem de eserler hakkında farklı hususiyetleri ön plana çıkarmaya çalışacağız.

2.2.2.1. Ahzâb Sûresi Hakkında Genel Bilgiler

Ahzâb sûresi Mushaf'ta 33. sûre olup 73 âyettir. Sûrenin tamamı Medine döneminde nâzil olmuştur. İniş sırasına göre 90. sûredir. Sûrenin ihtivâ ettiği konular, hicretin 5. yılında gerçekleşen hâdiselerdir. Âl-i İmrân sûresinden sonra, Mümtehine sûresinden önce nâzil olmuştur. Sûre, ismini 20 ve 22. âyetlerde geçen “Ahzâb” kelimesinden almaktadır. Ahzâb kelimesi, “topluluk, grup, cemaat; parça, kısım; silah ve harp aleti” anlamlarına gelen hizb kelimesinin çoğuludur. Kur'ân'daki bir cüzün dörtte birine de hizb denmektedir. Ahzâb kelimesi “İşte onlar şeytanın

¹⁶⁹ Burada sadece tefsir bölümlerinde yer alan hususların diğer eserlerde nasıl yer aldığını tespit edip değerlendirmede bulunacağız. Tefsirlerde Ahzâb sûresinin nasıl ele alındığı ve hangi bilgilerin bulunduğunu tespit etmek çalışmamızın konusunun dışında kalmaktadır.

tarafında olanlardır”¹⁷⁰ âyetinde geçtiği üzere bir kimsenin özel askerleri, yakın adamları anlamındadır. Sûrenin ismi Hendek savaşında Müslümanlarla savaşmak üzere toplanan Kureyş kabilesinin kolları ve bunlara bağlı bulunan diğer gruplar, müttefik güçleri kastetmektedir. Nitekim Hendek gazvesi, Ahzâb gazvesi olarak da anılmaktadır.

Ahzâb sûresi Müslümanların güçlenmeye başladığı bir dönemde nâzil olmuştur.¹⁷¹ Sûre genel olarak nesep, miras, nikâh, boşanma, giyim-kuşam, görgü ve eğitim gibi hukuk ve ahlâkla ilgili âyetlerden oluşmaktadır. Sûrede yer alan âyetleri dokuz gruba ayırarak inceleyebiliriz. 1-8. Âyetler kâfir ve münafıkların dedikodularına değil, Allah’tan gelen vahye uymayı emretmektedir. Bu yüzden cahiliyye döneminden kalan zihâr ve evlat edinme âdetleri yasaklanmıştır. 9-20. Âyetler Hendek savaşında bir araya gelen grupların Medine’ye hücumu, münafıkların savaştan kaçmak için uydurdukları bahaneler ve Müminlerin savaşla imtihanlarından bahsetmektedir. 21-27. Âyetlerde münafıkların aksine Müminlerin savaşta sebat gösterdikleri, Hz. Peygamber’e ittibâ edip vaad ettiği şeyleri tasdik ettikleri, münafıklar geri kaçsalar bile Müslümanların Allah’ın yardımıyla galip geldikleri, Benî Kurayza Yahudilerinin ihaneti ve kalelerinden çıkarılıp mallarının ganimet olarak alınması anlatılmaktadır. 28-34. Âyetlerde Benî Kurayza Yahudilerinden elde edilen ganimetlerden isteyen Peygamber hanımları uyarılmaktadır. Allah Resulü ile dünya arasında tercihte bulunmaları, Peygamber eşleri olarak diğer insanlardan farklı oldukları, ecir ve cezalarının iki kat verileceğinden bahsedilmektedir. 35-40. Âyetler, Allah’ın lütfuna mazhar olan kadın ve erkeklerin on özelliği, Hz. Peygamber’in Zeyneb bint Cahş ile evliliği ve Hz. Peygamber’in hiçbir erkeğin babası olmadığı konularını ihtiva etmektedir. 41-52. Âyetler Allah’ı anmanın gerekliliğinden, Hz. Peygamber’in yalnızca iman ve ibadet konularında değil, bütün konularda insanlara örnek olduğundan ve evlenmesi helal olan kadınlar ile kendisini Hz. Peygamber’e hibe eden bir kadın ile evlenmesinde bir

¹⁷⁰ Mucâdele 58/19. Ahzâb kelimesinin yer aldığı diğer âyetler için bk. Hûd 11/17; Râd 13/36; Meryem 19/37; Sâd 38/11.

¹⁷¹ Ahzâb sûresinin nüzûl tarihi ile ilgili görüşler için bk. Ünsal, Hâdiye, “Ahzâb Sûresinin Nüzul Ortamı ve Temel Vurguları”, *Tefsir Geleneğinde Anlam-Yorum, Nüzul-Sîret İlişkisi* (ed. Mustafa Öztürk), Ankara Okulu, Ankara 2017, s. 95-96.

mahzur bulunmadığından bahsetmektedir. 53-58. Âyetler, Hz. Peygamber (s) ve hanımlarına karşı Müslümanların uyması gereken muaşeret kuralları ile Hz. Peygamber'i incitenlerin akıbetleri hakkında malumat sunmaktadır. 59-68. Âyetlerde, Peygamber eşlerinin dış giysileri, kıyametin kopacağı vakit, münafıklarla birlikte Medine'de yaygara çıkaran kişilere karşı Müslümanların uyanık olması, bu kişilerin ahirette karşılaşacakları cezalar anlatılmaktadır. 69-73. Âyetlerde ise Müslümanların, Hz. Musa'yı inciten Yahudiler gibi yapıp Hz. Peygamber'i üzmemeleri emredilmektedir. Allah'a ve Resulü'ne itaat edenin kazanç elde edeceği, itaat etmeyle ilgili olarak da insana yüklenen emanetten bahsedilmektedir. Sûrenin son âyetinde inanan erkek ve kadınların bağışlanacağı, münafık erkek ve kadınların ise azaba uğrayacakları belirtilmektedir.¹⁷²

2.2.2.2. *Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsirinde Ahzâb Sûresinin Tefsiri*

İncelediğimiz tefsir bölümlerinde muhtelif âyetler hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Biz burada Ahzâb sûresi hakkındaki rivayetleri âyet sıralamasına göre zikredip değerlendireceğiz. Ardından aynı âyetin müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin tefsirinde nasıl ele alındığı hakkında mukayeseli bir şekilde bilgi vereceğiz.

4. Âyet “Allah, hiçbir adamın içine iki kalp koymamıştır. Kendilerine zıhâr yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz yapmamıştır. Yine evlatlıklarınızı da öz çocuklarınız (gibi) kılmamıştır. Bu, sizin ağızlarınızla söylediğiniz (fakat gerçekliği olmayan) sözünüzdür. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola iletir.”

Ayetteki “Allah, hiçbir adamın içine iki kalp koymamıştır” kısmı İbn Abbas'a sorulduğunda Allah Resulü'nün (s) bir gün namazda yanıldığını, bunun üzerine kendisiyle birlikte namaz kılan münafıkların “O'nun iki kalbinin olduğunu görmüyor musunuz? Bir kalbi sizinle birlikte, bir kalbi de onlarla (Müslümanlarla)” dediklerini ve bu âyetin nâzil olduğunu belirtmektedir.¹⁷³ Tefsir bölümlerinde âyet ile ilgili sadece bu rivayet bulunmaktadır. Tirmizî, hadisi zikrettikten sonra Abd b.

¹⁷² Ahzâb sûresi hakkında detaylı bilgi için bk. Işık, Emin, “Ahzâb Sûresi”, *DİA*, II, 195-196; Çelik, *Ahzâb Suresi Işığında Aile Hukuku*, s. 29-34.

¹⁷³ Mübârekpûrî, rivayetdeki “fehatera hatratan” lafzıyla ilgili olarak, “namazda iken insanda oluşan vesvesedir” açıklamasını yapmaktadır (Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, IX, 43).

Humeyd'in Ahmed b. Yûnus – Züheyr tarikiyle bu hadisin bir benzerini naklettiğini belirtip hadis hakkında hasen hükmü vermiştir.¹⁷⁴

Taberî de âyetin sebep-i nüzûlü hakkında Tirmizî'nin naklettiği bu rivayete yer vermektedir.¹⁷⁵ Her iki eserde yer alan rivayetler Züheyr – Kâbûs b. Ebû Zabyân – Ebû Zabyân isnadıyla nakledilmektedir. İsnadda yer alan Kâbus b. Ebû Zabyân el-Kûfî'nin, babasından asılsız şeyler naklederek teferrüd ettiği ve zayıf olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁶ Rivayetin yer aldığı kaynaklarda bütün isnadlar Züheyr – Kâbus – Ebû Zabyân aracılığıyla İbn Abbas'a ulaşmaktadır. Hâkim, rivayet hakkında sahîh hükmü verirken, Zehebî Kâbus'un zayıf olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷ Elbânî ve Şuayb el-Arnaut, hadisin isnadının zayıf olduğunu, Ahmed Muhammed Şâkir ise sahîh olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸ Kâbus bu rivayette teferrüd etmiştir. Hakkındaki değerlendirmelere bakıldığında Tirmizî'nin hasen hükmü tartışmalı hale gelmektedir. Zehebî de Kâbus hakkında zayıf hükmü vermektedir.

Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde ve Taberî'nin eserinde âyetin sebep-i nüzûlü olarak çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Cemîl b. Ma'mer b. Enes el-Fihri hakkındadır. Güçlü hafızası olan Cemîl'e müşrikler "iki kalpli" demektedirler. Nitekim kendisi de iki kalbinin bulunduğunu, bunlarla aklettiğini ve bir tanesinin bile Hz. Peygamber'den (s) daha akıllı olduğunu iddia ederek övünmektedir. Bedir savaşında yenilgiye uğrayınca bir terliği elinde diğeri ayağında kaçarken Ebû Süfyân ile karşılaşmış, Ebû Süfyân iki kalbi olduğunu söyleyerek övündüğü günleri kendisine hatırlatmıştır. Mukâtil'in kimseye isnad etmeden verdiği bilgiyi Yahyâ b. Sellâm, sened zikretmeden Mücâhid ve Kelbî'den nakletmektedir. Abdürrezzâk ise

¹⁷⁴ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34. Abd b. Humeyd'in tefsirinin nüshasında Ahzâb sûresi yer almamaktadır. Onun eserlerinden *el-Müsne'd*'i günümüze ulaşmamış, bu eserden seçtiği hadislerden oluşan *el-Müntehab*'ında ise bu rivayet bulunmamaktadır. Tirmizî, Abd b. Humeyd'in rivayetini eserinin başka bir yerinde nakletmemiş, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'den sonraki eserlerde de Abd b. Humeyd isnadıyla bu rivayet yer almamıştır. Krş. Ahmed, *el-Müsne'd*, IV, 233; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 4-5; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XII, 106; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 450.

¹⁷⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 4-5.

¹⁷⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 145; Zehebî, *Mîzân*, III, 367. Tirmizî, Kâbûs'un babasının isminin Husayn b. Cündüb olduğunu belirtmektedir (Tirmizî, "Cenâiz", 59).

¹⁷⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 450.

¹⁷⁸ Elbânî, *Zaîfu Süneni't-Tirmizî*, s. 342; Ahmed, *el-Müsne'd*, IV, 233 (dipnot 2); Ahmed, *el-Müsne'd*, III, 100 (Şâkir baskısı, dipnot 2410).

Katâde'den aktarmaktadır. Taberî, Mücâhid ve Katâde'nin dışında İbn Abbas'tan, Atıyye el-Avfî tarikiyle nakletmektedir.¹⁷⁹ Atıyye el-Avfî'den nakledilen İbn Abbas'ın tefsire dair görüşleri zayıf kabul edilmektedir.¹⁸⁰

Ayetin, Zeyd b. Hârise hakkında nâzil olduğu da ilgili eserlerde yer almaktadır. Zeyd b. Hârise, Hz. Peygamber'in evlatlığı olduğundan dolayı Allah Teâlâ'nın “bir insanda iki kalp olmadığı gibi, başka birisinin evladı da senin çocuğun olamaz/senin adınla anılamaz” manasını bir mesel ile bildirdiği şeklinde yorumlanmıştır. Mukâtil b. Süleymân, bu minvalde yaptığı değerlendirmeyi kimseye nispet etmezken Taberî onu İbn Şihâb'tan nakletmektedir.¹⁸¹

Ayetin sebab-i nüzûlü hakkındaki son rivayet Hasan-ı Basrî'den (110/728) nakledilmektedir. Hasan, bu âyetin “nefsim bana şunu emrediyor nefsim bana bunu emrediyor” diyen kişi hakkında nâzil olduğunu belirtmektedir.¹⁸² Abdürrezzâk ve Taberî, bu rivayeti Ma'mer b. Râşid (153/770) aracılığıyla Hasan-ı Basrî'den nakletmektedirler. Ancak Ma'mer, Hasan-ı Basrî'nin vefat ettiği sene 14 yaşında iken ilim tahsiline başladığını belirtmektedir.¹⁸³ Dolayısıyla Ma'mer'in Hasan'dan nakillerinde inkita bulunmaktadır.

Mukâtil b. Süleymân âyet hakkındaki bilgileri kimseye nispet etmeden zikrederken, Yahyâ b. Sellâm isnad zikretmeden Kelbî ve Mücâhid'in görüşlerini aktarmaktadır. Nitekim müstakil kitâbu't-tefsîri bulunan Mukâtil ve Yahyâ'nın eleştirildiği hususlardan birisi isnadsız bilgi nakletmeleridir. Abdürrezzâk ise, âyet hakkında iki rivayeti isnadlarıyla zikretmektedir. Ancak bir isnadda İbn Şihâb ez-Zührî “beleşânâ” diyerek rivayeti kimden naklettiğini belirtmemektedir; diğer rivayeti ise Ma'mer Hasan-ı Basrî'den nakletmektedir. Dolayısıyla her iki isnadda kopukluk bulunmaktadır. Abdürrezzâk, hadis ehlinde müstakil kitâbu't-tefsîr telif

¹⁷⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 471-472; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 697-698; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 30; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 5-6.

¹⁸⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 209. Taberî'nin eserinde Atıyye el-Avfî tarikiyle çok sayıda İbn Abbas rivayeti bulunmaktadır (Taberî, *Tefsîr*, 263-264 (dipnot 1)).

¹⁸¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 472; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 6-7.

¹⁸² Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 30; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 6.

¹⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 256.

eden kişilerden olmakla birlikte eserindeki rivayetlerin bir kısmında isnad kusuru bulunmaktadır.¹⁸⁴

Taberî, müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Tirmizî'nin tefsir bölümünde yer verdiği rivayetlerin tamamını nakletmektedir. Ancak isnadları hakkında yorum yapmamaktadır. Bütün rivayetlere yer verdikten sonra değerlendirmede bulunmaktadır. Taberî'ye göre âyet, İbn Abbas'tan nakledilen Hz. Peygamber'den daha zeki olduğunu iddia eden kişi hakkında nâzil olmuştur. Ancak Taberî âyetin, Hz. Peygamber'i iki kalpli olarak anan münafıkları da, iki kalpli ismiyle anılan kişiyi de yalanlamasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Taberî'ye göre, bu iki ihtimalden hangisi olursa olsun, âyet hiçbir insanın bu özelliğe sahip olamayacağını ifade etmektedir.¹⁸⁵ Taberî'nin bu yöntemi, âyet hakkındaki mevcut bütün görüş ve rivayetleri bir arada görmeyi sağlamaktadır. Taberî'nin iki ihtimalin de mümkün olduğunu belirtip her halükarda insanda iki kalp bulunmayacağını ifade etmesi, ihtilaflara rağmen âyetin esas manasını ortaya koyar mahiyettedir.

Tefsir bölümlerinde yer alan sebab-i nüzûle dair rivayetler sahâbeden nakledilmektedir. Hadis ehli, tâbiîn ve sonraki nesillerin sahâbeye nispet etmeden naklettikleri bu tür bilgilere eserlerinde yer vermemişlerdir. Zira ancak âyetin nâzil oluşuna şahid olan neslin âyetin nüzûl sebebi hakkında söylediklerinin bir hükmü olabilir. Nitekim sahâbenin sebab-i nüzûle dair rivayetleri hükmen merfû kabul edilmektedir.¹⁸⁶ Hadis ehli, müstakil kitâbu't-tefsîrlerde ve Taberî'nin eserinde yer alan birçok rivayeti, tefsir bölümlerine dâhil etmemişlerdir. Bu yüzden tefsir bölümlerinde âyetler hakkında nakledilen rivayetler, tefsirlerde bulunan bilgilerin çok az bir kısmını ihtiva etmektedir.

Tirmizî'nin naklettiği rivayetin muhtevâsı yalnızca âyetin nüzûl sebebi ile ilgilidir. Tirmizî, rivayet haricinde âyet ile ilgili bir değerlendirmede bulunmadığı için âyetin tefsirine katkısı Mukâtil ve Taberî'ye nispetle daha azdır. Daha önce

¹⁸⁴ Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer verdiği 434 merfû rivayetten 230'unun mürsel olarak nakledilmiştir.

¹⁸⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 7.

¹⁸⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 283; a. mlf., '*Ulûmu'l-Hadîs*, s. 154-155; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 50; İbn Hacer, *Nüzhe*, I, 107-108; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 156; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 216; a. mlf., *el-İtkân*, IV, 181.

değinildiği üzere hadis ehli tefsir bölümlerinde âyetlerin anlaşılması ve tefsir edilmesi amacından ziyade tefsirle ilgili rivayetleri bir araya getirmeye çalışmaktadır. Rivayet haricindeki bilgiler çoğunlukla isnadlara dair değerlendirmelerden oluşmaktadır.

Taberî'nin İbn Şihâb'dan âyetin Zeyd b. Hârise hakkında nazil olduğunu bildirdiği rivayet, sebab-i nüzûl ile âyetin yorumunu bir arada ihtivâ etmektedir. İbn Şihâb'ın verdiği bilgide Zeyd b. Hârise ile ilgili kısım âyetin iniş sebebini açıklarken, Allah'ın bir mesel ile Hz. Peygamber'i uyardığını belirten kısım âyetin yorumlanması kapsamında değerlendirilebilir. Hadis ehlinden olan İbn Şihâb, sebab-i nüzûlü "kendilerine ulaştığını (beleğanâ)" ifadesiyle aktarırken, bunu kimden naklettiğini ifade etmemektedir.¹⁸⁷ Rivayet bu şekliyle munkatı olsa bile, hadis ehlinden olan İbn Şihâb'ın sebab-i nüzûle dair bilginin kaynağı olarak sahâbeye işaret etmesi dikkat çekmektedir. Çünkü müfessir kimliği öne çıkan Katâde, Hasan-ı Basrî, Mücâhid gibi kişilerden nakledilen diğer rivayetler sahâbeye isnad edilmemektedir. Âyetin iniş sebebi, bu kişilerin görüşü olarak nakledilmektedir. Bu yaklaşım tâbiînden tefsirde şöhret bulan birçok isimde görülmektedir. Tefsir ekollerinde yetişen veya o çevreden istifade ederek Kur'ân'ın tefsirine çaba gösteren kişiler, kendi icthadlarıyla bilemeyecekleri bazı yorumları kimden naklettiklerini belirtmeden âyetin tefsiri olarak aktarmaktadırlar. Dolayısıyla hadis ehlinin sebab-i nüzûlü sahâbeden nakletme çabasının aksine müfessirlerin âyetin anlaşılmasına önem verdikleri görülmektedir.

Taberî, âyetin Kureyş'in iki kalpli şeklinde isimlendirdiği kişi hakkında indiğini belirtirken İbn Abbas'ın rivayetini örnek vermektedir. Hâlbuki Taberî, aynı bilgiyi Mücâhid ve Katâde'den de nakletmektedir. Taberî, rivayetleri bir araya getirmekle birlikte âyetin iniş sebebi hakkında yorum yaparken sahâbe görüşünü örnek vererek hadis ehlinin hassasiyetini gözetmiştir. Sebeb-i nüzûle dair bilgiyi tâbiînden nakleden Abdürrezzâk b. Hemmâm, hadis ehlinden olmakla birlikte müstakil kitâbu't-tefsîri hicrî ilk iki asırdaki tefsir faaliyetlerine ve eserlerine benzemektedir.

¹⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 472; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 6-7.

5. Âyet “Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu, Allah katında daha (doğru ve) adaletlidir. Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Hata ile yaptığınız bir işte size hiçbir günah yoktur. Fakat kasten yaptığınız şeylerde size günah vardır. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”

Ayetteki “Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu, Allah katında daha (doğru ve) adaletlidir” kısmıyla ilgili tefsir bölümlerinde sebep-i nüzûle dair bilgi bulunmaktadır. Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Hârise’yi Zeyd b. Muhammed diye çağırdıklarını ve âyetin bu konu hakkında indiğini belirtmektedir.¹⁸⁸ Bu rivayeti, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî sûrenin 5. âyetinin tefsiri olarak nakletmektedirler. Müslim, tefsir bölümünde yer vermediği rivayeti sahâbenin faziletiyle ilgili bölümde nakletmektedir.¹⁸⁹ İbn Ömer’in rivayeti Musa b. Ukbe - Sâlim tarikiyle kaynaklara ulaşmıştır. Tirmizî ayrıca “Hz. Peygamber’in buluş çağına kadar yaşayan erkek evladı bulunmadığı” yorumunu Âmir eş-Şâ‘bî’den (104/722) nakletmektedir.¹⁹⁰

Mukâtil b. Süleymân, Abdullah b. Ömer’in verdiği bilgiyi kendi görüşü zannedilecek şekilde eserinde zikretmektedir. Yahyâ b. Sellâm, Zeyd b. Hârise’yi zikretmeden cahiliyye âdeti olarak evlatlıkların efendisine nispet edildiğini ve âyetin bu uygulamayı nehyettiğini belirtmektedir.¹⁹¹ Her iki müellif doğrudan açıklama yaparak herhangi bir rivayete yer vermemiştir.

Taberî, 4. âyette yer alan “evlatlıklarınızı da öz çocuklarınız (gibi) kılmamıştır” kısmının Zeyd b. Harise hakkında nâzil olduğunu belirtmektedir. Mücâhid b. Cebr ve Abdurrahmân b. Zeyd’in görüşlerini nakleden Taberî, âyetin Zeyd b. Hârise hakkında nâzil olduğu konusunda herhangi bir ihtilafa işaret etmemektedir. Taberî ayrıca Hz. Peygamber’in “Kim bilerek babası dışında başka bir kimsenin kendi babası olduğunu iddia ederse, Allah o kişiye cenneti haram kılar” hadisini Katâde’den nakletmektedir.¹⁹² Katâde merfû rivayeti naklederken “zükira

¹⁸⁸ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/2; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 32, 32/1.

¹⁸⁹ Müslim, “Fezâilu’s-Sahâbe”, 62.

¹⁹⁰ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34.

¹⁹¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 473; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 698-699.

¹⁹² Taberî, *Tefsîr*, XXII, 8-9.

lenâ” diyerek sahâbî ismi zikretmeden aktarmaktadır. Taberî, Katâde’nin naklettiği hadisin ardından, Âmir eş-Şa‘bî’den bu hadisin Zeyd’in isimlendirmesi hakkında vârid olmadığını belirten ifadesine yer vermektedir. Zeyd’in Hz. Peygamber’e nispet edilerek anılması, o dönemde yaygın olan bir adettir. Nitekim bu âdetin yasaklanması ile birlikte Zeyd b. Muhammed yerine Zeyd b. Hârise olarak anılmıştır. Bu rivayette kastedilen kişilerin Arapların âdeti üzere hareket edenler değil de, babasını reddedip başka bir neseple kendisini tanıtan kişiler olduğunu belirtmektedir.¹⁹³ Dolayısıyla, Taberî Katâde’nin naklettiği hadisin bu âyet ile ilişkilendirilerek zikredilmesini doğru bulmamaktadır

Eserlerde genellikle âyetin nüzûl sebebi ile ilgili rivayetler bulunmaktadır. Bu yönüyle tefsir bölümleri ile diğer eserler arasında benzerlik olsa da hadis ehlinin İbn Ömer’den naklettiği bilgi tefsirlerde tâbiîn ve sonraki nesillerden veya müellifin kendi yorumları olarak yer almaktadır. Sûrenin 4. âyetinde mealen “*evlatlıklarınızı da öz çocuklarınız (gibi) kılmamıştır*”, 5. âyetinde “*Onları babalarına nispet ederek çağırın*”, 40. âyetinde ise “*Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir*” ifadeleri bulunmaktadır. Müelliflerin rivayetleri bu âyetlerden birisinin tefsirinde nakletmeleri sûrede aynı konunun birkaç defa yer almasıyla ilişkilidir. Nitekim Taberî, 4. âyette konuyu değerlendirmiş, 5. âyetin tefsirinde âyetin diğer kısımları hakkında nakledilen rivayetlere yer vermiş, ancak Zeyd b. Hârise ile ilgili rivayetleri tekrar etmemiştir.¹⁹⁴

Tefsir bölümlerinde âyetle ilgili nakledilen bilgilerden hareketle önceki bölümde teorik olarak ifade ettiğimiz bazı hususlara değinebiliriz. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî’nin aynı âyetin tefsirinde naklettikleri rivayeti Müslim, sahâbenin faziletiyle ilgili bölümde, Zeyd b. Hârise’nin faziletiyle ilgili bâbda iki tarikiyle bu rivayete yer vermektedir. Ancak rivayetin metninde âyet lafzının geçmesine rağmen tefsir bölümünde yer vermemesi, tefsir ile alakalı görse bile öncesinde başka bir bölümde nakletmesi sebebiyle tekrar etmek istememesinden kaynaklanmıştır.

¹⁹³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi l-Buhârî*, VIII, 383-384.

¹⁹⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 10-12.

Tefsir bölümlerinde çoğunlukla merfû rivayet bulunmaktadır. Ancak özellikle Tirmizî, rivayetlerin ardından sahâbe, tâbiîn ve fukahânın görüşlerine yer vermektedir.¹⁹⁵ Bu rivayetin ardından tâbiînin önemli isimlerinden Şa‘bî’nin görüşüne yer vererek anlamın kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. Tirmizî’nin tavrının benzeri Taberî’de de görülmektedir. Katâde’nin naklettiği merfû rivayetin ardından Şa‘bî’den rivayetin Zeyd b. Hârise ile ilgili vârid olmadığını belirten görüşüne yer vermiştir.

Taberî’nin Katâde’den naklettiği rivayet, hadis kaynaklarında tefsir dışındaki bölümlerde zikredilmiştir. Buhârî, meğâzî bölümünde Tâif seferi ile ilgili bâbda bu rivayeti Sa‘d b. Ebû Vakkâs ve Ebû Bekre’den naklederek yer vermiştir.¹⁹⁶ Ebû Bekre’nin anne bir kardeşi olan Ziyâd, babasının kim olduğu hakkında belirsizlik olması sebebiyle annesine nispetle Ziyâd b. Sümeyye veya babasının belirsizliğine nispetle Ziyâd b. Ebîhi şeklinde anılmıştır. Ancak Muaviye, Hz. Ömer’in hilafeti döneminde vali olarak görevli olan Ziyâd’ı halifenin yanında görmüş ve konuşmasından etkilenmiştir. Muaviye halife olunca Ziyâd’ı yanına çekmeye çalışmıştır. Hatta bunun için Ziyâd’ın, Muaviye’nin babası Ebû Süfyân’ın çocuğu olduğunu duyurmuş, böylece Ziyâd b. Ebû Süfyân ismiyle anılır olmuştur.¹⁹⁷ Müslim’in naklettiği rivayette, (Ziyâd’ın bu nesebi kabul etmesi üzerine) kardeşi Ebû Bekre’ye Hz. Peygamber’in hadisi hatırlatılmış, Ebû Bekre de hadisi bildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁸ Buhârî, ferâiz bölümünde “babasından başka birinin çocuğu olduğunu iddia eden kimse” bâbı açmış ve aynı rivayete yer vermiştir. Bu bölümde Ebû Hüreyre’nin Hz. Peygamber’den naklettiği “*Sakin babanızdan yüz çevirip uzaklaşmayın. Her kim babasından yüz çevirip uzaklaşırsa nankörlük etmiş olur*” hadisine de yer vermektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Tirmizî’nin aktardığı bu tür görüşler, onun eserini *Kütüb-i Sitte*’nin diğer eserlerinden ayıran en önemli özellik olarak kabul edilmektedir (Makdîsî, *Şurût*, s. 11, 21).

¹⁹⁶ Buhârî, “Meğâzî”, 52. Buhârî’nin naklettiği hadisin metni “*Her kim kendi babası olmadığını bildiği halde babasından başkasının çocuğu olduğunu iddia ederse cennet ona haramdır*” şeklindedir. Buhârî, isnadda yer alan Ebû Bekre’nin Tâif kalesinden inen 23 kişiden üçüncü kişi olduğunu belirtmektedir.

¹⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, III, 545.

¹⁹⁸ Müslim, “Îmân”, 63.

¹⁹⁹ Buhârî, “Ferâiz”, 29.

Buhârî'nin hadislere yer verdiği bölümler, Müslim'in naklettiği rivayette yer alan bilgiler, Taberî'nin rivayetle ilgili açıklamaları ile Şa'bî'den yaptığı nakil ve İbn Hacer'in şerhinde yaptığı açıklamalar dikkate alınınca, bu rivayetin Arapların âdeti hakkında vârid olmadığı veya bu minvalde anlaşılmadığı, daha çok babadan yüz çevirme anlamında değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı Buhârî, âyetin tefsirinde bu rivayete yer vermemiştir. Buhârî'nin bu rivayeti âyetle irtibatlandıran Katâde'den çok fazla nakilde bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Tefsir bölümünde bu hadise yer vermemesinin sebeplerinden birisi de bu husus olabilir. Ayrıca hadiste yer alan ifadelerin Zeyd b. Hârise'yle ilgili bir tehdit içermediği, Zeyd'in ve diğer sahâbenin böyle bir kasıtlı hareket etmediği bilinmektedir.

6. Âyet “Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de müminlerin analarıdır. Aralarında akrabalık bağı olanlar, Allah'ın Kitab'ına göre, (miras konusunda) birbirleri için (diğer) müminlerden ve muhacirlerden daha önceliklidirler. Ancak dostlarınıza bir iyilik yapmanız başka. Bu (hüküm) Kitap'ta yazılıdır.”

Ayetin “Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir” bölümüyle ilgili olarak Buhârî, Hz. Peygamber'in “Ben müminlerin dünya ve ahirette en yakınıyım. Dilerseniz ‘Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir’ âyetini okuyun. Bir mümin öldüğünde mal bırakırsa akrabası ona vâris olsun. Eğer bir borç veya bakıma muhtaç birisini bırakırsa benim uhdemdedir, zira ben onun velisiyim.” hadisine yer vermektedir.²⁰⁰ Buhârî'nin diğer bölümlerde tekrar ettiği rivayetlerden sadece bir tanesinde “dilerseniz ... âyetini okuyun” lafzı yer almaktadır.²⁰¹ Buhârî'nin bu lafızla naklettiği iki rivayet Abdurrahmân b. Ebû Amra tarikiyle Ebû Hüreyre'ye ulaşmaktadır. Eserde yer alan farklı tarikle Ebû Hüreyre'den naklettiği diğer rivayetlerin metinde bu lafız yer almamaktadır.²⁰²

²⁰⁰ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/1.

²⁰¹ Buhârî, “İstikrâz”, 11.

²⁰² Krş. Buhârî, “Kefâle”, 5, “Nafakât”, 15, “Ferâiz”, 4, 15, 25

Ahmed b. Hanbel ve Taberî'nin aynı tarikle naklettiği rivayette de “*dilerseniz ... âyetini okuyun*” lafzı bulunmaktadır.²⁰³

Buhârî'nin âyetin tefsirinde yer verdiği rivayet Müslim, Tirmizî ve Nesâî tarafından tefsir dışındaki bölümlerde zikredilmektedir. Ebû Hüreyre, (metin farklılıkları olmakla birlikte) Hz. Peygamber (s) kendisine borçlu ölen birisinin cenazesi getirildiğinde “*Arkadaşınız borcunu ödeyecek mal bıraktı mı?*” diye sorar, mal bıraktı ise namazını kılar, bırakmadı ise “*Arkadaşınızın namazını siz kılın*” buyururdu. Fetihlerle birlikte (imkânlar artınca) “*Ben müminlere kendi canlarından daha yakınım. Ölen bir mümin borç bırakırsa ödemesi benim uhdemdedir. Eğer mal bırakırsa bıraktığı mal akrabasıdır.*” buyurmuştur.²⁰⁴

Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Taberî'nin yer verdiği hadiste Hz. Peygamber'in âyet ile istişhad ettiği görülmektedir. Rivayetin diğer tariklerinde bu bilginin yer almaması dikkat çekmektedir. Ayıca Ebû Hüreyre'den nakledilen tefsire dair rivayetlerin bir kısmında Ebû Hüreyre “*dilerseniz şu âyeti okuyun*” demektedir.²⁰⁵ İncelediğimiz rivayetteki âyet ile istişhadın Hz. Peygamber (s) tarafından mı yoksa Ebû Hüreyre tarafından mı gerçekleştiği ihtilaflıdır. Buhârî'nin eserinin ravilerinden Dâvûdî (467/1075)²⁰⁶ “*dilerseniz şu âyeti okuyun*” ifadesinin Ebû Hüreyre'ye ait olduğunu düşünmektedir. Dâvûdî'nin iddiasına İbnu't-Tîn (611/1214?)²⁰⁷ itiraz etmiş ve Cabir b. Abdullah'tan nakledilen rivayetin metninde de benzer lafzın bulunduğunu belirtmiştir.²⁰⁸ Ancak Câbir'in naklettiği rivayet incelendiğinde, “*dilerseniz şu âyeti okuyun*” ifadesi yerine ilgili âyetin zikredilip ardından Hz.

²⁰³ Ahmed, *el-Müsned*, XIV, 142; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 13.

²⁰⁴ Buhârî, “Kefâle”, 5, “Nafaka”, 15, “Ferâiz”, 4, 15; Müslim, “Cenâiz”, 14-17; Tirmizî, “Cenâiz”, 70; Nesâî, “Cenâiz”, 67.

²⁰⁵ Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 387, III, 16; Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3/2, 17/11; Müslim, “Mesâcid”, 246.

²⁰⁶ Abdurrahmân b. Muhammed ed-Dâvûdî: *el-Câmi 'u's-Sahîh* 'in Firebrî (320/932) nüshasının Müstemlî (376/986) ve İbn Hammûye es-Serahsî (381/992) rivayetlerini nakleden ravilerdendir (Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi 'u's-Sahîh*, s. 26, 28, Ek-1 (Nüshalara dair şemalar)).

²⁰⁷ Abdulvâhid İbnu't-Tîn es-Safâkîsî el-Mağribî: Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* 'inin şarihlerindendir. İki ciltlik *el-Muhbîru'l-Fasîh fî Şerhi'l-Buhariyyi's-Sahîh* isimli şerhi olduğu belirtilmektedir. Hicrî 611 (1214) yılında vefat ettiği söylenmektedir. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 541; İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-Şerhi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, I, 118 (Mukaddime)).

²⁰⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XII, 235.

Peygamber'in bu hadisi irad ettiği görülmektedir.²⁰⁹ Kastallânî ise, Ebû Zer nüshasında “dilerseniz şu âyeti okuyun” lafzının düştüğünü belirtmektedir.²¹⁰

Bu bilgilerden hareketle, Hz. Peygamber'in hadisi bu âyetin tefsiri sadedinde irad edip gereğince amel ettiği ve sahâbenin de Peygamber'in (s) fetihlerden önceki uygulaması ile imkânların arttığı dönemdeki uygulamalarını bir arada naklettiği görülmektedir. Âyet lafzının hadisin metninde yer alması ise, muhtemelen Ebû Hüreyre'nin “dilerseniz şu âyeti okuyun” şeklindeki ifadelerine bir örnektir. Câbir b. Abdullah'ın naklettiği rivayette önce âyet lafzı bildirilip, ardından âyetle ilgili Hz. Peygamber'in hadisi nakledilmektedir. Dolayısıyla Ebû Hüreyre'nin âyet ile rivayeti ilişkilendirmesinin farklı bir şekli Câbir tarafından da uygulanmıştır. Sahâbe neslinden itibaren âyet ile merfû hadislerin ilişkilendirilerek nakledilme çabasının olduğundan bahsetmiştik. Bu rivayet hakkındaki bulgularımız yeterli olmasa da sahâbenin hadisin irad edildiği manaya işaret etmek veya hadisin ilgili olduğu âyeti tespit etmek amacıyla hadisle birlikte âyeti de zikrettiğine örnek sayılabilir.

Müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin eserinde âyetin tefsiri hakkında birçok rivayet ve bilgi bulunmaktadır. Âyetin incelediğimiz ilk kısmı ile ilgili Buhârî'nin naklettiği rivayet Taberî'nin eserinde aynı isnad ve metinle, Abdürrezzâk'ın tefsirinde ise Câbir'den nakledilmektedir. Mukâtil b. Süleymân (isnad zikretmeden), âyet nazil olduğunda Hz. Peygamber'in “*kim bir borç bırakırsa benim mesuliyetimdedir, kim bakıma muhtaç birisini bırakırsa (ona bakmak) bana düşer, kim de bir mal bırakırsa vârislerindir*” buyurduğunu belirtmektedir.²¹¹ Taberî ayrıca Hasan-ı Basrî ve Katâde'den bu rivayetin benzerlerini nakletmektedir. Hasan-ı Basrî, Hz. Peygamber'in “*Ben müminlere kendi canlarından daha önce gelirim*” buyurduğunu, Katâde ise “*Kim bir borç bırakırsa benim mesuliyetimdedir, kim de bir mal bırakırsa vârislerindir*” rivayetini Hz. Peygamber'den nakletmektedir.²¹² Taberî, âyetle ilgili Abdurrahmân b. Zeyd'in yorumuna da yer vermektedir. Abdurrahmân: “kişinin kölesi adına aldığı kararların geçerli olması gibi,

²⁰⁹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 31.

²¹⁰ Kastallânî, *İrşâd*, VII, 293.

²¹¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 474.

²¹² Taberî, *Tefsîr*, XXII, 14.

Hız. Peygamber'in de müminler adına verdiği kararların geçerli olduğu" şeklinde âyeti yorumlamaktadır.²¹³

Yahyâ b. Sellâm, Mücâhid'in âyetin incelediğimiz kısmıyla ilgili "Peygamber onların babasıdır" dediğini nakletmektedir.²¹⁴ Taberî de bu yoruma eserinde yer vermektedir.²¹⁵ Saîd b. Mansûr ve Abdürrezzâk ise Mücâhid'in yorumunu Übey b. Ka'b'ın kırâati olarak nakletmektedir. Hız. Ömer, Übey'in mushafından okuyan bir gencin kırâatini işitince Übey'e gidip kırâat farklılığını sormuş, Übey de "seni çarşıda alış-veriş meşgul ederken, beni Kur'ân meşgul ediyordu (bu kırâatin sana farklı gelmesi bundandır)" demiştir. Gencin okuduğu kırâat şeklinde "Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de müminlerin analarıdır. Peygamber de onların babalarıdır." anlamı yer almaktadır.²¹⁶ Taberî Mücâhid'in yorumu dışında Übey'in kırâatine de yer vermektedir.²¹⁷ Bu rivayetlerde âyetin kırâati konusunda bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Saîd b. Mansûr'un naklettiği rivayetin isnadında müphem raviler bulunmaktadır. Ancak diğer müellifler aynı rivayeti farklı isnadlarla nakletmektedirler. Saîd b. Mansûr'un eserinin genelinde isnad kusurları bulunmaktadır. İbn Vehb ile Saîd b. Mansûr, hadis kaynağında tefsir bölümü oluşturan ilk müelliflerdir. Ancak Buhârî ve sonraki müelliflerin isnad konusunda gösterdikleri hassasiyeti göstermemişlerdir. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerinde bulunan tefsir bölümleri muhtevâ ve metod yönüyle dönemin tefsir anlayışını yansıtacak şekildedir. Müstakil kitâbu't-tefsirlere nispetle isnada daha fazla dikkat etmelerine rağmen yine de bazı kusurlar bulunmaktadır. Naklettikleri rivayetlerin türleri (merfû, mevkûf, maktû) açısından da maktû rivayetler çoğunlukta olduğu için ilk tefsirlere benzemektedirler.

İncelediğimiz rivayeti tefsir bölümünde sadece Buhârî zikrederek *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında teferrüd etmiştir. Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin tekrar

²¹³ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 13.

²¹⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 699.

²¹⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 13.

²¹⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 32; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 69-70.

²¹⁷ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 14.

ettiği diğer bölümlerden hareketle muhtevası hakkında yorumda bulunmuştuk. Bu rivayet, tefsir bölümü dışında cenaze, miras, kefalet ve nafaka ile ilgili bölümlerde tekrar etmektedir. Dolayısıyla rivayetin muhtevasının ahkâma dair olduğunu söyleyebiliriz. Bu rivayetin farklı isnadla nakledilen diğer metinlerinde şer‘î hüküm ile birlikte ashâb arasında vefat eden birisinin cenazesi getirildiğinde Hz. Peygamber’in bu hadisi irad ettiğine dair tarihî bilgi de yer almaktadır.

Tefsir bölümlerindeki rivayet, incelediğimiz âyetin bir kısmını açıklayacak mahiyettedir. Rivayetin âyetin anlaşılmasına olan katkısını tespit edebilmek için tekrar ettiği diğer bölümleri ve diğer tariklerini de incelemek gerekmektedir. Dolayısıyla hadis ehli bu örnekte olduğu üzere; “âyetle ilgili şu hadis bulunmaktadır” diyerek, aslında rivayetin bütün tariklerine işaret etmekte, bir örneğini tefsir bölümünde naklederek âyet-hadis ilişkisini ortaya koymaktadır. Tefsirlere baktığımızda ise, rivayetin yanında müellifin yorumu, merfû rivayetin dışında farklı yönlerden konuya dair bilgi sunan mevkûf ve maktû rivayetlerin de bulunması sonucunda âyet hakkında daha geniş malumat bulunmaktadır.

10. Âyet “*Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah’a karşı çeşitli zarlarda bulunuyordunuz.*”

H. Âişe, âyetin Hendek savaşını anlattığını belirtmektedir. Bu rivayete Müslim ve Nesâî tefsir bölümlerinde yer verirken, Buhârî Hendek savaşına genişçe yer ayırdığı meğâzî bölümünde zikretmektedir.²¹⁸ Taberî de aynı rivayeti âyetin tefsirinde nakletmektedir.²¹⁹ Saydığımız müelliflerin tamamı (hocalarının ardından) aynı isnadla rivayeti nakletmektedirler. H. Âişe, âyeti andıktan sonra Hendek savaşı ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla âyet ile rivayet arasındaki ilişkiyi doğrudan kendisi kurmaktadır.

Mukâtil b. Süleymân, âyetin tefsirinde Hendek savaşında hangi kabilenin Medine’nin hangi tarafından hücum ettiğini, sayılarını, komutanlarını belirtmektedir. Âyetin ikinci kısmını “gözlerin kararması, yardımın gelmesinden ümit kesip

²¹⁸ Buhârî, “Meğâzî”, 29; Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 12; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 32/2.

²¹⁹ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 31.

emredilenin zıddına hareket etmek” şeklinde açıklamaktadır. Mukâtil, verdiği bilgileri kimseye isnad etmemektedir.²²⁰ Yahyâ b. Sellâm ise benzer bilgileri Hasan-ı Basrî, Süddî, Mücâhid ve Kelbî’den naklederken bu isimler ile kendisi arasındaki isnadı belirtmemektedir. Yahyâ ayrıca Süddî’den “münafıkların (savaşın gidişatından dolayı) Hz. Peygamber’in öldürüleceğini ve kendilerinin de helak olacağını düşündüklerini” âyetin son kısmıyla ilgili olarak nakletmektedir.²²¹ Mukâtil ve Yahyâ, isnadlı bilgi nakletmek yerine kendilerine ulaşan tefsire dair bilgileri bir araya getirerek âyetleri yorumlamaktadır. Abdürrezzâk ise, âyetin “*yürekler ağza gelmişti*” kısmıyla ilgili Katâde’nin “yürekler yerinden oynamıştı, boğazları yürekleri daraltmasa dışarı çıkacaktı” açıklamasına yer vermektedir.²²²

Taberî, Mücâhid ve Yezîd b. Rûmân’dan savaştaki cephele ve buradaki gruplar hakkında bilgiyi nakletmektedir. Taberî ayrıca birkaç tariki bir arada zikrettiği isnadın sonunda “Muhammed b. Ka’b el-Kurazî ve diğer âlimlerimizden naklen” diyerek Hendek savaşına katılan fırkaları tanıtmaktadır. Ardından savaş anında yaşanan hâdiseler hakkında detaylı bilgiler vermektedir.²²³ Âyetin ikinci kısmı hakkında Hasan-ı Basrî, Katâde, İkrime’den nakiller yapan Taberî, âyetin son kelimesinin kırâati hakkında ihtilaftan bahsederek Kûfe, Basra, Medinelilerin kırâatlerini nakledip değerlendirmektedir. Taberî son olarak tercih ettiği kırâati belirtip gerekçelerini açıklamaktadır.²²⁴

Hadis kaynaklarında âyet ile ilgili yer alan bilgiler ile tefsirlerde nakledilen bilgiler arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Âyetin Hendek savaşı ile ilgili olduğunu belirtmekle yetinen hadis ehli, âyetin yaşandığı Hendek savaşı hakkındaki malumatı daha çok meğâzî bölümünde nakletmektedir. Buhârî, eserinde rivayetleri tekrar ederek birçok bölümde farklı hükümleri rivayetler aracılığıyla ortaya koymaktadır. Ancak Hz. Âişe’den nakledilen rivayeti sadece Hendek savaşı ile ilgili geniş bilgiler verdiği meğâzî bölümünde nakletmekle yetinmesi dikkat çekmektedir.

²²⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 476.

²²¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 704-705.

²²² Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 34.

²²³ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 30-35.

²²⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 36-38.

Buhârî, tekrar ettiği rivayetlerde çoğunlukla farklı metin veya isnadlara yer vermektedir. Ancak bu rivayetin tek isnad ve metnini zikretmiştir. Muhtemelen aynı rivayeti tekrar etmemek için tefsir bölümünde bu rivayete yer vermeyip en çok ilgili olduğu bölüm olarak gördüğü meğâzîde nakletmiştir.

Tefsir kaynaklarında Hendek savaşı hakkındaki birçok bilgi incelediğimiz âyetle birlikte öncesindeki ve sonrasındaki âyetlerin yorumlandığı kısımlarda nakledilmektedir. Özellikle Taberî, hadis kaynaklarında meğâzî bölümlerinde yer alan birçok rivayete yer verip, savaşın nasıl gerçekleştiği, Hz. Peygamber, ashâb, münafıklar, Yahudiler ve müşrikler hakkında malumat sunmaktadır.²²⁵ Bu durum Taberî'nin tarihçi yönüyle ilgili olmalıdır. Hadis ehlinin Hendek savaşıyla alakalı rivayetleri çoğunlukla meğâzî bölümünü tercih etmesi, muhtemelen naklettikleri rivayetlerin Ahzâb sûresinden daha çok, genel anlamda savaşla ilgili oluşundan kaynaklanmaktadır. Aksi halde kimi âyetlerdeki lafızların benzerlerinin yer aldığı merfû rivayetleri, tefsir bölümlerinde âyetin tefsiri olmamasına rağmen nakledilmektedir.²²⁶

Taberî'nin naklettiği rivayetlerden bir tanesini Nesâî tefsir bölümünde nakletmektedir. Hz. Peygamber'in Medine hakkındaki hadisi ile Hendek savaşında yaptığı duayı diğer müellifler farklı bölümlerde ele alırken, Nesâî tefsir bölümünde zikretmektedir. Bu durum, Nesâî'nin mevcut rivayetlerle daha çok sayıda âyet tefsir etmeye çalışması ile alakalıdır.²²⁷

13. Âyet “*Hani onlardan bir grup, “Ey Yesrib (Medine) halkı! Sizin burada durmak imkânınız yok. Haydi geri dönün” demişti. Onlardan bir başka grup da, “Evlerimiz açık (korumasız)” diyerek Peygamberden izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı.*”

Nesâî, tefsir bölümünde bu âyetteki Yesrib kelimesini bâb başlığı yapıp iki rivayete yer vermektedir. Bu hadislerden ilkinde Hz. Peygamber (s): “*Bana şehirleri*

²²⁵ Örneğin, Saba rüzgârıyla Müslümanların desteklenmesini, Hz. Peygamber'in Hendek savaşında yaptığı duayı Ahzâb sûresinin tefsirinde naklederken, Buhârî bunları meğâzî bölümünde zikretmektedir. Krş. Buhârî, “Meğâzî”, 29; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 35.

²²⁶ Örnekler için bk. Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 63/6; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 4/31, 33/14, 59/7.

²²⁷ Nesâî'nin tefsir bölümünde teferrüd ettiği bu iki rivayeti 13. âyetin tefsirinde inceleyeceğiz.

yiyecek bir şehre (hicret etmem) emredildi. Bu şehir Medine'dir ki demirci körüğünün demirin cürufunu atması gibi Medine de kötü insanları dışarı atar” buyurmaktadır.²²⁸ Nesâî, bu rivayete ayrıca menâsik bölümünde Medine'nin fazileti bâbında yer vermektedir.²²⁹ Nesâî'nin tekrar ettiği yer Buhârî ve Müslim'in rivayete yer verdikleri (fezâilu'l-Medine ve hac) bölümleri bir araya getiren özelliktedir. Müslim ve Nesâî aynı isnadla naklederken, Buhârî sadece farklı hocadan almakla diğerlerinden ayrılmaktadır. İsnadın kalan kısmı aynı olup metinler arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Nesâî'nin naklettiği diğer rivayette ise Hz. Peygamber'in yaptığı şu dua yer almaktadır: “Bir ve tek olan Allah'tan başka ilah yoktur. Ordusunu aziz kıldı. Kuluna yardım etti. Ahzâbı tek başına mağlup etti. O'ndan sonra hiçbir şey yoktur.”²³⁰ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in Hendek savaşında yaptığı çeşitli dualar bulunmaktadır. Ancak bu rivayette Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'in Hendek savaşında bu duayı ettiğinden bahsetmeyip “şöyle derdi/dua ederdi” diyerek hadisi nakletmektedir. Nitekim Müslim de zikir bölümünde bu duaya yer vermektedir. Ancak Buhârî'nin Hendek savaşı ile ilgili bölümde bu rivayeti aktarması, duanın yapıldığı yer ile ilgili ipucu vermektedir. Nesâî de Buhârî'yi takip ederek duayı Hendek savaşı ile ilgili görmüş ancak siyer bölümünde değil de tefsir bölümünde Ahzâb sûresine açtığı bâbda yer vermiştir. Bu durum musanniflerin hadislerle yer verdikleri bâblarla ilgili tasarruflarından kaynaklanmaktadır.

İncelediğimiz âyet hakkında diğer kaynaklara baktığımızda; Mukâtil, âyette yer alan topluluğun münafıklar olduğu ve Peygamber'den (s) izin istemeleri ile ilgili bilgilere yer vermektedir.²³¹ Yahyâ b. Sellâm da Mukâtil'in verdiği bilgileri isnadsız bir şekilde Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Kelbî ve Süddî'den nakletmektedir.²³² Abdürrezzâk ise, münafıkların Hz. Peygamber'den evlerinin açıkta olduğunu, aileleri için endişe ettiklerini söyleyerek izin istediklerini, Peygamber'in (s) de münafıkların

²²⁸ Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/3; Buhârî, “Fezâilu'l-Medîne”, 2; Müslim, “Hac”, 488.

²²⁹ Nesâî, “Menâsik”, 307.

²³⁰ Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/3; Buhârî, “Meğâzî”, 29; Müslim, “Zikir”, 77.

²³¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 478-479.

²³² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 706.

evlerini kontrol etmek için birilerini gönderdiğini, ancak evlerde kimseyi bulamadıklarını Katâde'den nakletmektedir.²³³

Taberî, âyette yer alan “yesrib” kelimesi hakkında bilgiler verip “mükâm” kelimesini izah etmiş, ardından şiirden örnek vermiştir. Daha sonra izin isteyenler hakkında Yezîd b. Rûmân'ın görüşlerine yer verip “mükâm” kelimesinin kırâatine dair ihtilaftan bahsetmiştir. İbn Abbas, Mücâhid ve Katâde'den izin isteyenler ve bahaneleriyle ilgili malumat sunmaktadır. Taberî, âyetin sonunda evlerinin açıkta olduğunu belirten “avretün” kelimesinin izahını yapıp şiirden örnek vermektedir.²³⁴

Görüldüğü üzere Nesâî, âyetin tefsirine doğrudan katkıda bulunmayan iki rivayete yer vermektedir. Bu rivayetler diğer müellifler tarafından tefsir haricindeki bölümlerde nakledilirken, tefsirlerde âyetin açıklanmasında yer verilmemektedir. Zira Nesâî, âyette bulunan “yesrib” kelimesinden hareketle ilk rivayete, âyetin Hendek savaşından bahsetmesi sebebiyle de bu savaşta Hz. Peygamber'in yaptığı dualardan birisine yer vermektedir. Tefsirlerde ise, âyetin lafzından hareketle savaşta yaşanan hâdiseler, münafıkların söyledikleri sözler ile asıl maksatları gibi konularda çeşitli bilgiler sunmaktadır. Bu tür bilgileri de çoğunlukla tâbîinden nakletmekte veya müellifler kendileri yorumlamaktadırlar. Savaşta yaşanan hâdiseler ile ilgili malumat, bu kadar detaylı olmasa bile hadis kaynaklarında daha çok siyer ve meğâzî bölümlerinde bulunmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin rivayetleri bir araya getirmek kastıyla oluşturulduğunu belirtmiştik. Tefsir bölümleri ile müstakil kitâbu't-tefsîrleri ve özellikle Taberî'nin eserini birbirinden ayıran özelliklerinden birisi de, âyetlerin tek tek ele alınması meselesidir. Hadis ehli, naklettiği rivayetle ilgili olarak âyetleri bâb başlığı yapıp, birkaç rivayeti aynı âyet ile ilgili veya bir rivayeti birkaç âyette tekrar ederek tefsir bölümlerini oluşturmuşlardır. Ancak başta Taberî'nin eserinde olmak üzere, Mukâtil ile Yahyâ b. Sellâm'ın eserlerinde âyetler tek tek ele alınsa bile Ahzâb sûresinde olduğu gibi bir konuya dair âyet gruplarının bulunduğu yerlerde muhaddislerin naklettikleri rivayetleri aktarırken takdim tehir yapabilmektedirler.

²³³ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 34.

²³⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 44-47.

Yani, hadis ehlinin bir âyet ile ilgili görüp naklettiği rivayet, müfessirler tarafından bir âyet grubu içerisinde değerlendirilerek önceki veya sonraki âyetle ilgili olarak aktarılabilmektedir. Bu da müfessirin âyetin anlaşılmasını arzularak, âyet grubunun başında âyetlerin muhtevası hakkında bilgi vermek veya sonraki âyetlerde konuyla ilgili diğer bahisleri de zikretmek çabasıyla kaynaklanabilmektedir.

23. Âyet “Müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sâdık kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir.”

Tefsir bölümlerinde âyetle ilgili iki yönlü açıklama içeren rivayetler bulunmaktadır: Allah’a verdiği sözde sadık olup şehit düşenler ve Huzeyme b. Sâbit’in (37/657) şahitliğinin iki şahitlik kabul edilmesi meselesi. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî’nin naklettiği rivayette Enes b. Mâlik bu âyetin amcası Enes b. Nadr (3/625) hakkında nâzil olduğunu bildirmektedir. Bedir savaşına katılmadığı için hayıflanılan Enes b. Nadr, Uhud savaşında büyük bir gayretle savaşıp şehit düşmüştür. Enes b. Mâlik, amcasının başından geçenleri anlattığı rivayetin sonunda bu âyeti zikrederek amcası hakkında nâzil olduğunu belirtmiştir.²³⁵

Enes b. Nadr hakkındaki rivayet siyer, meğâzî ve menâkıb bölümlerinde tekrar etmektedir. Müslim de bu rivayeti imâre bölümünde nakletmektedir.²³⁶ Buhârî, rivayetin uzun metnini diğer bölümlerde naklederken tefsir bölümünde âyetin Enes b. Nadr hakkında nâzil olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Nitekim Buhârî’nin bazı rivayetleri ihtisar yöntemiyle tefsir bölümünde naklettiği ve özellikle âyetle ilgili kısımlarını öne çıkarmaya çalıştığını belirtmiştik. Ayrıca cihâd bölümünde bu âyeti bâb başlığı yaparak rivayete yer vermiştir. Buhârî, eserinin genelinde âyetler ile hadisleri bir araya getirmiştir. Bâb başlıklarında yer verdiği âyetler onun eserini diğerlerinden ayıran temel özelliklerden birisidir.²³⁷

²³⁵ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/3; “Cihâd ve’s-Siyer”, 12; “Meğâzî”, 17; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/4, 5, “Menâkıb”, 48.

²³⁶ Müslim, “İmâre”, 148.

²³⁷ Yapılan bir araştırmaya göre, *el-Câmi’u’s-Sahîh*’teki 3730 bâb başlığının 1129 tanesi âyetlerden oluşmaktadır (Seyyid Ahmed, *Menhecü’l-İmâmi’l-Buhârî*, I, 29-30).

Tirmizî, âyetle kastedilen kişinin Talhâ b. Ubeydullah olduğunu belirten iki rivayet nakletmektedir. İlkinde Hz. Peygamber (s), Musa b. Talhâ'ya "*Talhâ sözünü yerine getirip şehit olacaklardandır*" buyurmuştur. Tirmizî, rivayetin garîb olduğunu ve Muâviye'den sadece bu tarikle nakledildiğini belirtip Musa'nın babasından naklettiği diğer rivayete işaret etmektedir. İkinci rivayet ise, Musa b. Talhâ'nın babası Talhâ b. Ubeydullah'tan naklettiği hadistir. Ashâb âyetle müjdelenen kişinin kim olduğunu bir bedevi aracılığıyla Hz. Peygamber'e sordurur, Hz. Peygamber de Talhâ'yı işaret ederek: "*Sözünü yerine getirip şehit olacak kişilerden birisi bu adamdır*" buyurmuştur. Tirmizî, bu rivayetin hasen-garîb olduğunu ve sadece Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla nakledildiğini belirtmektedir.²³⁸ Tirmizî, ilk rivayette yer alan İshâk b. Yahyâ b. Talhâ hakkında eserinin başka bir yerinde hafızası sebebiyle cerhedildiğini, rivayetlerinin huccet olmadığını belirtmektedir.²³⁹

Mukâtil b. Süleymân, âyetteki lafızları gruplara bölerek açıklamaktadır. Akabe'de biat edenlerin bir kısmının Hz. Hamza ve arkadaşları gibi Uhud savaşında şehid düştüklerini, diğerlerinin de biatları üzere hayatlarını sürdürdüklerini bildirmektedir.²⁴⁰ Yahyâ b. Sellâm da benzeri açıklamaları yapmaktadır. Ancak bu açıklamaların bir kısmını isnadsız bir şekilde Mücâhid ve Süddî'den nakletmektedir.²⁴¹ Saîd b. Mansûr ise, âyetin sözünde duranlar, şehit düşenler ve ecelini bekleyenler hakkında olduğunu Mücâhid'den; Talhâ b. Ubeydullah hakkında olduğunu da Hz. Âişe'den naklen merfû bir rivayetle bildirmektedir. Ancak bu rivayetin isnadında bulunan Sâlih b. Mûsâ zayıf görülmüştür.²⁴² Yahyâ ayrıca İbn Abbas'ın kırâatine de yer vermektedir.²⁴³ Abdürrezzâk ise, Hasan-ı Basrî'den "verdiği söz üzere ömrünü sürdürenler" yorumunu nakletmiştir.²⁴⁴

Taberî, âyetle kastedilenlerin Bedir, Uhud ve sonraki savaşlarda şehit düşünler ile sırasını bekleyerek ahdine vefa gösterenler olduğunu belirtmektedir.

²³⁸ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34.

²³⁹ Tirmizî, "İlim", 6. Ayrıca bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 236-237.

²⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 484.

²⁴¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 710.

²⁴² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 72-73. Sâlih b. Mûsâ hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 415.

²⁴³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 72.

²⁴⁴ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 35.

Ardından âyetteki lafızları açıklayan rivayetleri zikreden Taberî, son olarak bu âyetin Bedir savaşına katılamayanlar hakkında nâzil olduğunu belirtip Enes b. Nadr ve Talhâ hakkındaki rivayetleri nakletmektedir.²⁴⁵

Tefsir bölümlerinde âyetin Enes b. Nadr hakkında olduğu söylenmekle birlikte, Tirmizî'nin Talhâ hakkındaki rivayeti ve müstakil kitâbu't-tefsîrlerdeki diğer bilgiler dikkate alındığında âyetin imanî üzere sebat edip savaşa katılan birçok sahâbî hakkında yorumlandığı ortaya çıkmaktadır. Enes b. Mâlik de âyetin amcası hakkında nâzil olduğunu "düşündüklerini" belirtmektedir. Nitekim İbn Hacer de âyet hakkında çeşitli kaynaklardaki farklı rivayetlerden hareketle birçok sahâbînin ismini zikrederek bunların âyet kapsamına girdiğini belirtmektedir.²⁴⁶ Sahâbe nesli, âyeti bazı isimleri zikrederek yorumlarken, tâbiîn nesliyle birlikte isimler zikredilmekle birlikte yaşanan hâdiselerde sebat gösterilmesinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla tefsir bölümlerinde âyetin Enes b. Nadr ve Talhâ hakkında anlaşılmasına katkı sağlayacak rivayetlere yer verilirken, müstakil kitâbu't-tefsîrlerde anlam biraz daha genişlemektedir. Taberî, her zaman olduğu gibi görüş ve rivayetleri bir araya getirip varsa ihtilafa dair görüşünü belirtmektedir. Bu âyet hakkında nakledilen bilgiler arasında ihtilaf var görünse de Taberî ile İbn Hacer bu durumu ihtilaf olarak kabul etmemişlerdir. Nitekim âyet hakkındaki bilgiler, sebep-i nüzûlden çok âyetin yorumlanması, kapsamına giren kişilerin belirlenmesi şeklindedir.

Âyet hakkında Huzeyme'nin şahitliği konusu da gündeme getirilmiştir. Hz. Ebubekir'in hilafeti döneminde Kur'ân'ın Mushaf haline getirilmesi görevi Zeyd b. Sâbit'e verilmiştir. Zeyd, âyetleri bir araya getirirken Tevbe sûresinin son iki âyeti ve Ahzâb sûresinin 23. âyetini sadece Huzeyme'nin yanında bulduğunu belirtmektedir. Zeyd b. Sâbit, bu rivayette Kur'ân'ın cem'i meselesi ve sonrasında Mushaf'ın nasıl korunduğundan genişçe bahsetmektedir.²⁴⁷ Buhârî'nin yer verdiği üç rivayette, Ahzâb sûresinin 23. âyetinin Huzeyme'den alınarak Mushaf'a eklendiğini belirtmektedir.²⁴⁸

²⁴⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 64-73.

²⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 517.

²⁴⁷ İbn Vehb, *Tefsîr*, III, 28; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 252; Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/20, 33/3, "Cihâd ve's-Siyer", 12, "Meğâzî", 17, "Fezâilu'l-Kur'ân", 3, 4, "Ahkâm", 37, "Tevhîd", 22; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10, Nesâî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 8, 11, "Menâkıb", 46.

²⁴⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/3, "Cihâd ve's-Siyer", 12, "Meğâzî", 17.

Buhârî'nin naklettiği rivayetlerden ikisinde Zeyd b. Sâbit, Huzeyme'nin şahitliğinin iki şahitlik yerine geçtiğini belirtmektedir.²⁴⁹ İbn Hacer'e göre, Zeyd b. Sâbit'in tevatür ile âyetleri bir araya getirirken bu âyetleri sadece Huzeyme'den nakletmesinin sebebi hafızasında âyetler bulunmasına rağmen yazılı bir delile ulaşmamasındandır. İbn Hacer ayrıca Huzeyme b. Sâbit'in şahitliğinin iki şahitlik yerine geçmesiyle ilgili rivayeti de nakletmektedir.²⁵⁰

Kur'ân'ın cem'i hakkındaki bu rivayete Buhârî ve Tirmizî tefsir bölümlerinde yer vermektedir. İbn Vehb, tahkik edilen nüshada çoğunlukla Kur'ân ilimlerine dair rivayetleri ihtiva eden üçüncü ciltte bu rivayeti nakletmektedir. Taberî, eserinin mukaddimesinde Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ı cem ederken tekrar gözden geçirdiği esnada Tevbe ve Ahzâb sûresindeki eksik yerleri tespit ettiğini ve her iki âyeti Huzeyme dışında kimsede bulamadığını belirtmektedir.²⁵¹ Nesâî, bu rivayete Kur'ân'ın faziletleri ile menâkıb bölümlerinde yer vermektedir. Dolayısıyla Buhârî, ilgili âyetlerin tefsirine açtığı bölümlerde bu rivayetleri naklederek tefsir bölümünün muhtevasına Kur'ân ilimleri, Kur'ân tarihi bahislerini de dâhil etmiştir. Buhârî'yi takip eden Tirmizî de bu rivayeti Tevbe sûresinde zikretmektedir.

Buhârî'nin naklettiği rivayette Zeyd b. Sâbit'in Huzeyme hakkındaki değerlendirmesi, İbn Hacer'in de belirttiği üzere Hz. Peygamber'in Huzeyme hakkındaki ifadesinden mülhemdir. Kur'ân'ın cem'i esnasında iki şahit getirilmesi ile ilgili kriterin istisnası olabilecek bu rivayet, ilk dönemden itibaren Mushaf'ta bulunan âyetlerin subûtu hakkında herhangi bir tartışmaya neden olmamıştır.²⁵² Nitekim Taberî'nin naklettiği, İbn Hacer'in de dikkat çektiği bilgilerde görüldüğü üzere, Zeyd b. Sâbit Huzeyme'nin kendiliğinden naklettiği bir âyeti Mushaf'a dâhil etmemektedir. Zeyd, hafızasında bulunan ve Rasûlullah'tan (s) defaatle dinlediği

²⁴⁹ İbn Hacer, Huzeyme hakkındaki bu ifadenin Zeyd b. Sâbit'e ait olduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 518). Huzeyme için kullanılan bu ifade hakkında bir inceleme için bk. Özsoy, Abdulvahap, "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması –Huzeyme'nin Şahitliği Örneği–", *Ekev Akademi Dergisi*, c. XX, sy. 65, 2016, s. 1-40.

²⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 518-519.

²⁵¹ Taberî, *Tefsîr*, I, 60-61.

²⁵² Benzer görüşler için bk. Çalışkan, "Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar", s. 62.

âyetin bulunduğu yazılı metnini aramıştır. Bunu da Huzeyme'den alarak Mushaf'a dâhil etmiştir.

Buhârî, tefsir bölümünde çok sayıda isnadsız filolojik izaha yer vermektedir. Çoğunlukla sûre başında ilgili sûrede bulunan kelimelere dair izahları naklederken, kimi zaman da âyetlere açtığı bâb başlıklarının ardından bu türden izahlara yer vermektedir. Ahzâb sûresi 23. âyetine oluşturduğu bâb başlığının altında aynı âyetle yer alan “nahbehû” kelimesini “ahdehû (sözünü)”, 14. âyetinde yer alan “ektâruhâ” kelimesini “cevânibûhâ (onun etrafı)” ve “el-fîtnete le âtevhâ” kelimelerini ise “le e'tavhâ (fitne çıkarırlar)” şeklinde açıklamaktadır.²⁵³ Sûrenin 14. âyetin bâb açmadığı için bu kelimeleri 23. âyetin bâbında açıklamaktadır. Tefsir bölümünde âyetlerde yer alan kelimeler hakkındaki lügavî izahlar doğrudan o sûre veya âyetin yer aldığı kısmın dışında da bulunabilmektedir. Buhârî, bu türden izahları kimi zaman tekrar ederek, kimi zaman da takdim-tehir ile eserinin genelinde nakletmektedir. Buhârî'nin yer verdiği bu izahlar müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin eserinde İbn Abbas, Mücâhid, Katâde, Hasan-ı Basrî, İkrime gibi çoğunluğu sahâbe ve tâbiînden olan müfessirlere isnad edilerek aktarılmaktadır.

27. Âyet “Allah, sizi onların topraklarına, yurtlarına, mallarına ve henüz ayak basmadığınız topraklara varis kıldı. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”

Ayette bulunan “*ayak basmadığınız topraklar*” kısmıyla ilgili Saîd b. Mansûr, İkrime'den naklen “kıyamete kadar Müslümanların elde edececeği topraklar” şeklinde yorumlamıştır.²⁵⁴ Mukâtil ve Yahyâ b. Sellâm Hayber diye açıklamıştır.²⁵⁵ Abdürrezzâk, Katâde'nin Mekke, Hasan-ı Basrî'nin Rum ve Fâris toprakları şeklinde açıkladığını nakletmektedir.²⁵⁶ Taberî, bu konuda ihtilaf olduğunu belirterek Rum, Fâris toprakları olduğunu Hasan-ı Basrî'den, Hayber olduğunu Yezîd b. Rûmân ve Abdurrahmân b. Zeyd'den nakletmektedir. Taberî, ayrıca Mekke'nin de bu âyetin kapsamına girdiğinden bahseden bir grup olduğunu belirtmektedir. Bütün görüşlere

²⁵³ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/3.

²⁵⁴ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 73.

²⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 485; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 712.

²⁵⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 36.

yer verdikten sonra bu âyetin nâzil olduğu esnada tüm bu beldelerin henüz fethedilmediğini ve hepsinin âyetin kapsamına girdiğini ifade etmektedir.²⁵⁷

Saîd b. Mansûr, tefsir bölümleri oluşturan müellifler arasında en çok rivayete (2400 rivayet) yer veren muhaddistir. İncelediğimiz örnekte görüldüğü üzere, onun eserindeki rivayetlerin sayısının çok olmasının nedenlerinden birisi naklettiği bu türden rivayetlerdir. Buhârî'nin isnadsız zikrettiği, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin neredeyse hiç yer vermediği bu tür rivayetler, Saîd b. Mansûr ve Abdullah b. Vehb'in oluşturdukları tefsir bölümlerinde çokça yer almaktadır. Hadis ehlinen müstakil kitâbu't-tefsîr telif eden Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın eserinde de benzeri bir durum söz konusudur. Dolayısıyla Buhârî öncesi hadis ehlinin tefsire dair telif ettikleri müstakil eserler veya tefsir bölümleri büyük ölçüde dönemin tefsir anlayışını yansıtacak şekildedir. Aynı bilgiye yer veren müelliflerin ilmî kişiliklerine bağlı olarak isnad hassasiyeti farklılık göstermektedir. Mukâtil veya Yahyâ'nın isnadsız verdiği bilgiler Abdürrezzâk veya Saîd b. Mansûr tarafından isnadıyla nakledilmektedir.

28-29. Âyetler “Ey Peygamber! Hanımlarına de ki: “Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız, gelin size mut'a vereyim ve sizi güzelce bırakayım.” “Eğer Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu istiyorsanız, bilin ki Allah içinizden iyilik yapanlara büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”

Bu âyetler hakkında tahyîr meselesini ihtivâ eden iki rivayet nakledilmiştir. Tahyîr, Hz. Peygamber'in (s) hanımlarının Peygamber ile dünya arasında tercihte bulunması konusunda muhayyer kılındıkları hâdiseye verilen isimdir. Hz. Âişe'den nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber her bir hanımına Allah'ın bu emrini bildirmiş, tercihte bulunmasını istemiş, hepsi de Allah'ı, Peygamber'ini ve ahiret yurdunu istemiştir. Bu rivayeti Buhârî ve Tirmizî Ahzâb sûresinin tefsirinde naklederken, Müslim talâk bölümünde zikretmektedir.²⁵⁸ Tahyîr âyetleri nâzil olmadan önce Müslümanların Benî Kurayza Yahudilerini Medine'den çıkarıp büyük bir ganimet elde ettikleri ve Peygamber (s) hanımlarının Hz. Peygamber'i zora

²⁵⁷ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 90.

²⁵⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/4, 5; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34; Müslim, "Talâk", 22.

sokarak bu ganimetten talep ettikleri belirtilmektedir. Bu hâdiseden dolayı Hz. Peygamber'in eşlerine yirmi dokuz gün yaklaşmamıştır. Aynı mesele çerçevesinde Hz. Âişe'nin Hafsa ile birlikte hareket edip Hz. Peygamber'in bal yememe konusunda yemin etmesine sebep olan hâdise de nakledilmektedir.²⁵⁹

Mukâtil b. Süleymân, Hz. Âişe'nin tahyîr hâdisesiyle ilgili açıklamalarını nakledip âyetteki bazı lafızları kısaca izah etmektedir.²⁶⁰ Yahyâ b. Sellâm, Hz. Peygamber'in hanımlarının tercihte bulunmalarının boşanma olmayıp, dünya ile ahiret arasında bir seçim olduğunu Hz. Âişe ve Şa'bî'den nakletmektedir. Hz. Ali'ye göre, hanımlar kendi nefislerini tercih etmeleri halinde bu bâin bir talâk olmaktadır.²⁶¹ Yahyâ bu nakillerden sonra nikah, boşanma, mehir ile ilgili hükümler hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Abdürrezzâk da Buhârî ve Tirmizî'nin yer verdiği rivayeti âyetin tefsirinde nakletmektedir.²⁶²

Taberî, iki âyeti bir arada değerlendirerek önce lafızlarını kısaca açıklamaktadır. Âyetin iniş sebebi hakkında farklı bilgilerin bulunduğu bahsetmektedir. Ardından âyetin inişine sebep olan durumdan bağımsız bir şekilde Hz. Peygamber'in (s) eşlerine âyetleri nasıl söylediği, hangi sırayı gözetdiği, eşlerinin cevabı konusundaki rivayetlere yer vermektedir. Hadis kaynaklarındaki Hz. Âişe'nin rivayetiyle birlikte Katâde ve İkrime'nin görüşlerini nakletmektedir.²⁶³

Hadis kaynaklarında âyetle ilgili rivayetin sağladığı bilgi sunulmaktadır. Tahyîr emrinden önce yaşananlar, tahyîr emrinin mahiyeti gibi hususlar müstakil kitâbu't-tefsîrlerde yer aldığı kadar genişçe nakledilmemiştir. Bu durum rivayetin taşıdığı anlamın kapsamıyla ilgilidir. Buhârî, sair bölümlerde bâb başlıkları ile hadisler hakkında fikhî hükümlere işaret etmektedir. Ancak tefsir bölümünde âyetleri bâb başlığı yaptığı için fikhî yaklaşımlar diğer bölümlere göre az sayıdadır. Bu rivayeti diğer bölümlerde, özellikle de siyer ve nikah bölümlerinde tekrar etmediği için Buhârî'nin meseleye dair değerlendirmelerini tespit edememekteyiz. Ancak

²⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 521.

²⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 486-487.

²⁶¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 713.

²⁶² Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 37.

²⁶³ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 90-97.

özellikle Mukâtil, Yahyâ ve Taberî, âyetler hakkında yorum yaptıklarından dolayı, ayrıca Taberî yorumlarının dayandığı delilleri zikrettiği için âyetler hakkında tefsir bölümlerindeki bilgiyi aşan malumatı sunabilmektedirler.

Tirmizî, tefsir bölümünde sûrelere bâb oluşturmuş, âyetler hakkında alt bâb oluşturmamıştır. Yer verdiği rivayetin metninde âyete işaret yok ise, hangi âyet ile ilgili olduğunu tespit etmek okuyucuya kalmaktadır. Nitekim bu hadisin metninde âyet lafzı açıkça yer almaktadır. Buhârî ise, sûreler haricinde âyetlere dair alt bâblar oluşturarak hangi âyet hakkında rivayete yer verdiğini açıkça göstermektedir. İncelediğimiz rivayeti iki farklı senedle nakleden Buhârî, Ahzâb sûresinin 28 ve 29. âyetlerine ayrı ayrı başlıklar açıp rivayeti tekrar etmektedir. Buhârî, bir rivayeti sadece tefsir bölümünde tekrar ettiğinde çoğunlukla farklı bab başlıkları altında nakletmektedir. Bu sayede farklı sened ve metinlerine yer vermektedir. Özellikle de kısa sûrelerin faziletine veya sebep-i nüzûlüne dair rivayetleri sûrenin her bir âyetine bâb oluşturarak aynı rivayeti tekrar ettiği görülmektedir. Müslim’in talâk bölümünde yer verdiği rivayeti Buhârî’nin sadece tefsir bölümünde nakletmesi, muhtemelen böyle bir tahyîrin Hz. Peygamber’e has olup talâk konusunda değerlendirilmesini uygun görmemesinden kaynaklanmaktadır.

33. Âyet “Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah’a ve Resûlü’ne itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”

Tirmizî, âyetin “Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor” kısmıyla ilgili olarak iki rivayete yer vermektedir. İlk rivayet Ümmü Seleme’nin oğlu Ömer tarafından nakledilmektedir. Bu âyet Ümmü Seleme’nin evinde nâzil olduğunda Hz. Peygamber (s); Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hasan ve Hüseyin’i bir örtünün altına alıp “Ey Allah’ım, işte bunlar benim ehl-i beytimdir, onlardan günahı gider, onları tertemiz yap” buyurmuştur. Ümmü Seleme, kendisinin de onların içerisinde olup olmadığını sorduğunda Hz. Peygamber “Sen hayır üzeresin” buyurmuştur. Hadisin isnadında yer alan Muhammed b. Süleymân hakkında Nesâî zayıf, Ebû Hâtim leyse bihî be’s ve “hadisi yazılır ancak

ihdicac edilmez” demiştir.²⁶⁴ Ancak bu hadis, farklı sahâbîlerden çeşitli tariklerle nakledilmiş ve sahîh kabul edilmiştir.²⁶⁵

İkinci rivayette ise Hz. Peygamber altı ay boyunca sabah namazına kalkınca Hz. Fatıma’nın kapısına uğrayıp “*Ey ehl-i beyt, haydi namaza*” diyerek âyetin “*Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor*” kısmını okumuştur.²⁶⁶ Tirmizî, ilk rivayeti Atâ b. Ebû Rebâh – Ömer tarikiyle garib, ikinci rivayetin ise sadece Hammâd b. Seleme tarafından nakledildiğini söyleyerek garib olduğunu belirtmiştir. İkinci rivayette bulunan Ali b. Zeyd zayıf görülmüştür.²⁶⁷ Kaynaklarda bu rivayetin Ali b. Zeyd dışında Nefî‘ b. İbnü’l-Hâris ve Atıyye el-Avfî tarikiyle nakledilen iki tariki daha bulunmaktadır.²⁶⁸ Ancak her iki isim de zayıf görülmüş ve bu tarikler hadisin zayıflığını gidermemektedir.²⁶⁹ Hz. Peygamber’in Hz. Ali ve Hz. Fâtıma’yı sabah namaza kaldırdığını bildiren sahîh rivayetler kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bu rivayetlerde Hz. Peygamber Ahzâb sûresindeki âyeti okumamaktadır.²⁷⁰

Mukâtil b. Süleymân ehl-i beyti Peygamber’in (s) hanımları olarak açıklamakta ve erkeklerin bu âyetin kapsamına girmediğini belirtmektedir.²⁷¹ Yahyâ b. Sellâm ise, âyetin bu bölümüyle ilgili olarak “rics” kelimesini açıklamaktadır. Yahyâ ayrıca âyetin Ümmü Seleme’nin evinde indiğini isnadsız bir şekilde

²⁶⁴ Nesâî, *es-Sünenü’s-Suğra*, “Kıyâmu’l-Leyl”, 67; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 268.

²⁶⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 370; Ahmed, *el-Müsned*, XXVIII, 195, XXXIV, 118; a. mlf., *Fezâilü’s-Sahâbe*, II, 577, 587, 632, 672, 786; Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 61; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 159. Zehebî, Hâkim’in yer verdiği tariklerden birisi hakkında “Müslim’in şartlarına”, diğeri hakkında “Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun” değerlendirmesinde bulunmuştur.

²⁶⁶ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34.

²⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 186-187.

²⁶⁸ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 111, 114; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*, III, 56; a. mlf., *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, VIII, 111.

²⁶⁹ Nefî‘ b. İbnü’l-Hâris hakkında Buhârî yetekellemüne fih, Ebû Hâtim münkerü’l-hadîs, İbn Hibbân ise sika kişilerden uydurma şeyler naklettiğini, hadisinin itibar için alınacağını söylemiştir (Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, VIII, 114; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 490; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 55). Atıyye el-Avfî’nin Kelbî’den tefsir aldığı belirtilmiş, Süfyân es-Sevrî, Nesâî ve Ebû Hâtim onun için zayıf demişler, Yahyâ b. Maîn ise zayıf olduğunu ancak hadisinin yazılacağını söylemiştir (Nesâî, *ed-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkîn*, s. 193; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 383; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 84).

²⁷⁰ Ahmed, *el-Müsned*, XXI, 274 (dipnot 1). Hz. Peygamber’in Hz. Ali ve Hz. Fatıma’yı sabah namazına kaldırdığına dair rivayet için bk. Buhârî, “Teheccüd”, 5, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 18/1 “İ’tisâm”, 18.

²⁷¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 488-489.

“belağanî” ifadesi ile naklederken, Hz. Peygamber’in Hz. Ali ve Hz. Fatıma’yı sabah namazına kaldırması ile ilgili iki farklı rivayete yer vermektedir.²⁷²

Abdürrezzâk, âyetle bulunan “teberrüc” kelimesini “cahiliyye döneminde kadınların süslenerek erkeklerin arasında arz-ı endam etmesi” şeklinde Mücâhid’den nakletmektedir.²⁷³ Buhârî de Ma‘mer’den “teberrüc” kelimesini “kadının güzelliklerini göstermesi” şeklinde açıklamıştır.²⁷⁴ Taberî de benzeri bir açıklamayı İbn Ebû Necîh ve Katâde’den nakletmiştir. Taberî ardından cahiliyyeden kastın hangi dönem olduğu ile ilgili farklı görüşlere yer verip, kendi kanaatinin vahiyden önce Mekke’de bulunan cehalet olduğunu belirtmektedir.²⁷⁵ Taberî daha sonra “rics” kelimesi ile ilgili Katâde ve Abdurrahmân b. Zeyd’in açıklamalarını nakletmektedir. O ayrıca, Tirmizî’nin yer verdiği rivayetler dışında birçok rivayet ile ehl-i beytin kimlerden oluştuğunu belirtmektedir. Mukâtil’in âyetle kastedilenlerin Hz. Peygamber’in eşleri olduğu yorumuna da İkrime’den naklettiği bir rivayetle değinmektedir.²⁷⁶

İlk üç asırdaki müstakil kitâbu’t-tefsîrlerin daha sonraki eserlerin kaynakları olduğundan bahsetmiştik. Ancak tefsir bölümleri çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla daha çok mevkûf ve maktû rivayetlerden oluşan müstakil kitâbu’t-tefsîrler, hadis ehlinin oluşturduğu tefsir bölümlerinin kaynakları arasında yer almamaktadır. Bunun istisnası olarak Tirmizî’nin Abd b. Humeyd’den tefsir bölümünde yaptığı nakiller bulunmaktadır.²⁷⁷

Tirmizî’nin Abd b. Humeyd’den naklettiği rivayetlerden birisi de bu âyet ile ilgili aktardığı ikinci rivayettir. Merfû olan bu rivayet, Abd b. Humeyd’in günümüze ulaşan ve Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tefsirini ihtiva eden nüshada yer almaktadır. Eser bu haliyle Abd b. Humeyd’in tefsiri hakkında tam bir kanaat sunmamaktadır. Ancak bu iki sûrenin bulunduğu eserde yer alan rivayetlerin çoğunlukla mevkûf ve

²⁷² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 717.

²⁷³ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 38.

²⁷⁴ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/4.

²⁷⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 106-108.

²⁷⁶ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 111-121.

²⁷⁷ Tirmizî, 109’u tefsir bölümünde olmak üzere eserindeki 150 rivayeti hocası Abd b. Humeyd’ten nakletmektedir.

maktû olduğunu daha önce belirtmiştik. İncelediğimiz bu rivayet, Abd b. Humeyd'in tefsirinde yer alıp almadığını henüz tespit edemiyoruz. Tirmizî'nin hocasından, çoğunlukla merfû rivayet naklederek tefsir bölümünde bu rivayetlere yer verdiğini dikkate alırsak, onun Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* veya bu eserden seçtiği hadislerden oluşturduğu *el-Müntehab* isimli eserinden yararlandığını söyleyebiliriz. Nitekim bu rivayet Abd b. Humeyd'in *el-Muntehab* isimli eserinde yer almaktadır.²⁷⁸ Taberî de aynı şekilde Abd b. Humeyd'den naklederek bu rivayete yer vermektedir.

35. Âyet “Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mümin erkeklerle mümin kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah’a derinden saygı duyan erkekler, Allah’a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah’ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”

Ayetin sebebi nüzûlü hakkında neredeyse tüm kaynaklarda Ümmü Seleme veya Ümmü Ümâre'nin Hz. Peygamber'e gelerek “Kur’ân’da hep erkeklerden bahsediliyor, biz kadınlardan bahsedilmiyor” dediği nakledilmektedir. Saîd b. Mansûr ve Tirmizî, sözü söyleyenin Ümmü Ümâre, Nesâî ise Ümmü Seleme olduğunu belirten rivayetlere yer vermektedirler. Nesâî'nin yer verdiği diğer bir rivayette Ümmü Seleme, bu sözü söylemesinin ardından bir gün geçmeden âyetin nâzil olduğunu ve Hz. Peygamber'in minberde âyeti okurken işittiğini belirtmektedir.²⁷⁹ Âyet hakkında tefsir bölümlerinde yer alan diğer bir rivayette, Hz. Peygamber (s) “Kim gece kalkar, hanımını da uyandırır, iki rekat namaz kılarlarsa, Allah’ı çokça zikreden kadın ve erkekler olarak yazılırlar” buyurmaktadır.²⁸⁰

²⁷⁸ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 244-245.

²⁷⁹ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 75; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/6. Ümmü Seleme’den nakledilen rivayete yer veren Hâkim; Buhârî ve Müslim’in şartlarına göre hadisin sahîh olduğunu belirtmiş, Zehebî de muvafakat etmiştir (Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 451).

²⁸⁰ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/7. Bu rivayetin merfû olmasıyla ilgili ihtilaf bulunmaktadır. A’mes bu rivayeti Ebû Hüreyre ve Ebû Saîd el-Hudrî’den merfû olarak naklederken, Süfyân es-Sevrî Ebû Sâid’in mevkûf rivayeti olduğunu belirtmektedir. Ancak İsa b. Ca’fer, Süfyân’dan merfû olarak

Mukâtil b. Süleymân, âyetin Ümmü Seleme ve Nesîbe b. Ka‘b’ın sözlerinin ardından nâzil olduğunu belirtmektedir. Ümmü Seleme’nin sözlerine “kadınların bir hayrı olmadığından korkuyoruz” sözlerini ekleyerek isnad zikretmeden hâdiseyi nakletmektedir.²⁸¹ Mukâtil, âyetle yer alan lafızları açıkladıktan sonra Ümmü Seleme hakkında Âl-i İmrân sûresi 195 ve Nahl sûresi 97. âyetlerinin de nâzil olduğunu belirtmektedir.²⁸² Yahyâ b. Sellâm ise, âyetteki erkek ve kadınlar hakkında ayrı ayrı yer alan lafızların aynı anlama geldiğini belirtip İslam’ı, İslam’daki en üstün ameli, imanı, imandaki en üstün ameli, hicreti, hicretin en üstün olanını ve cihadı soran bir sahâbîye Hz. Peygamber’in verdiği cevapları ve “Cibrîl hadisini” nakletmektedir. Ardından âyetle bulunan lafızları açıklayıp âyetin Ümmü Seleme’nin sözleri üzerine nâzil olduğunu Mücâhid’den nakletmektedir.²⁸³ Yahyâ b. Sellâm, âyetin tefsirinde başka sûrelerdeki âyetleri de zikretmektedir.

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Hz. Peygamber’in eşleri hakkında nâzil olan âyetlerin ardından diğer Müslüman kadınların gelip “Ey Allah’ın Resulü, eşleriniz hakkında âyetler nâzil oluyor, bizim hakkımızda hiçbir şey nâzil olmuyor mu?” dediklerini ve âyetin nâzil olduğunu Katâde’den nakletmektedir. Abdürrezzâk ayrıca âyetle yer alan “Allah’ı zikreden erkekler” ifadesine dair Mücâhid’in “Kişi, Allah’ı ayaktayken, otururken ve yatarken zikretmediği müddetçe Allah’ı çokça zikreden erkeklerden olamaz” açıklamasına yer vermektedir.²⁸⁴

Taberî ise, önceki âyetlerde olduğu gibi yorum ve rivayetleri bir araya getirmektedir. İlk olarak âyet hakkında açıklama yapan Taberî, âyetin Müslüman kadınların, Ümmü Seleme’nin ve Hz. Peygamber’in eşlerinin söyledikleri üzerine nâzil olduğunu belirtmektedir. Taberî, sebep-i nüzûl hakkındaki farklı rivayetler

nakletmiştir. İbn Hacer, isnadlar hakkında bilgi verdikten sonra bu rivayetin Ebû Hüreyre’den merfû, Ebû Saïd el-Hudrî’den mevkûf olarak naklinin daha doğru olduğunu, A‘meş’in merfû rivayette her iki sahâbîyi bir arada naklederken de kastının bu olduğunu belirtmektedir (Ebû Dâvûd, “Kıyâmu’l-Leyl”, 2; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 452; İbn Hacer, *el-Metâlibu’l-Âliye*, IV, 392-396).

²⁸¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 489.

²⁸² Mukâtil, *Tefsîr*, III, 490. Mukâtil, ikinci âyet hakkında “Hâmîm el-Mü’min” ifadesini kullanmaktadır. Ancak belirttiği âyet Nahl sûresinde yer almaktadır.

²⁸³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 717-720.

²⁸⁴ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 40.

arasında tercihte bulunmamaktadır. Rivayetlerin arasında âyetteki lafızlara dair tâbîinden bazı kişilerin izahlarına da yer vermektedir.²⁸⁵

Tefsir bölümlerinde yer alan rivayetler Ümmü Ümâre veya Ümmü Seleme'nin sözleri üzerine âyetin nâzil olduğunu ve Hz. Peygamber'in âyeti minberden okuduğunu belirtmektedir. Âyetin ihtiva ettiği hükümler, lafızların manası ve âyetin indiği tarih gibi husular açıklanmamaktadır. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde ise az sayıda da olsa âyetin nâzil oluşu ile ilgili farklı bilgiler ve âyetteki lafızlar hakkında yorumlar bulunmaktadır. Hatta Yahyâ b. Sellâm, âyetin lafızlarını merfû iki rivayet ve başka sûrelerdeki âyetlerden örneklerle açıklamaktadır. Taberî ise eserinin özelliği üzere âyet hakkında neredeyse bütün bilgileri derlemektedir.

Ayetin sebep-i nüzûlüne dair bilginin sahâbeden nakledilme şekli, incelediğimiz eserlerin metotları ve tefsir rivayetlerinin kaynakları hakkında örneklik teşkil etmektedir. Mukâtil b. Süleymân dışındaki eserlerde âyetin sebep-i nüzûlû isnadiyla Ümmü Seleme veya Ümmü Ümâre'den nakledilmektedir.²⁸⁶ Tefsir bölümlerindeki rivayetler muhtelif râviler aracılığıyla sahâbeden nakledilirken diğer eserlerde çoğunlukla Mücâhid b. Cebr aracılığıyla nakledilmektedir. Bu durum, müstakil kitâbu't-tefsîrlerin belirli kaynaklar aracılığıyla âyetler hakkındaki rivayet ve bilgileri bir araya getirdiklerini göstermektedir. Özellikle tâbîin ve tebe-i tâbîin neslinden müfessirler, sonraki eserlerin temel kaynakları olmuşlardır. İncelediğimiz âyetin sebep-i nüzulünü Abdürrezzâk, diğer müelliflerden farklı olarak Katâde'den nakletmektedir. Bu durum, Abdürrezzâk'ın eserinin büyük ölçüde hocası Ma'mer ve Ma'mer'in hocası Katâde'nin rivayetlerinden oluşmasından kaynaklanmaktadır.

37. Âyet “*Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek sûretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, ‘Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın’ diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha lâyıktı. Zeyd, eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında),*

²⁸⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 122-126.

²⁸⁶ Saîd b. Mansûr'un naklettiği rivayet Huseyn b. Abdurrahmân es-Sülemî (136/754) tarafından mürsel olarak nakledilmiştir.

evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda müminlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir."

Tefsir bölümlerinde Ahzâb sûresi hakkında en çok rivayet bu âyetle alakalı olarak yer almaktadır. Zeyneb bint Cahş hakkında farklı meseleleri anlatan rivayetler ile Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in nübüvvet görevi ile ilgili çeşitli konulara temas ettiği rivayetler tefsir bölümlerinde nakledilmektedir. Âyetin Zeyneb bint Cahş ile ilgili olan yönünü ele almadan önce hâdiseyi kısaca özetleyelim. Hz. Peygamber, Zeyneb bint Cahş'ı azatlı kölesi Zeyd b. Hârise ile evlendirmiş, daha sonra Zeyneb ile Zeyd arasında yaşanan huzursuzluklar sebebiyle Hz. Peygamber Zeyd'e hanımıyla evli kalmasını ve Allah'tan korkmasını emretmiştir. Zeyd, hanımını boşayınca Hz. Peygamber, (Allah'ın emri üzerine) Zeyneb ile evlenmiştir.²⁸⁷

Enes b. Mâlik, "*Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun*" kısmını zikrederek âyetin Zeyneb hakkında nâzil olduğunu belirtmektedir. Buhârî'nin, tefsir bölümünde naklettiği bu rivayetin tevhîd bölümünde biraz daha geniş malumat sunduğu görülmektedir.²⁸⁸ Tirmizî ve Nesâî de âyetin Zeyneb hakkında nâzil olduğunu yine Enes b. Mâlik'ten biraz farklı bir metinle nakletmektedir. Bu rivayette Zeyd, hanımıyla yaşadığı huzursuzluğu Hz. Peygamber'e bildirmiş, Allah Resulü de âyette yer alan "*Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın*" ifadesini kullanmıştır.²⁸⁹ Üç müellif de rivayetleri aynı tarikle Enes b. Mâlik'ten nakletmektedirler. Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayetler arasında Zeyneb'in Hz. Peygamber'in diğer hanımlarına "Sizleri aileleriniz evlendirdi, beni ise yedi kat semadan Allah evlendirdi" diyerek övündüğü de bildirilmektedir.²⁹⁰

Tefsir bölümlerinde Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in (s) nübüvvet görevi ile alakalı meselelere temas ettiği rivayet de yer almaktadır. İncelediğimiz âyet ile ilgili olarak Hz. Âişe şöyle demiştir: "Allah Resulü Kur'ân'dan bir şey gizlemiş olsaydı bu

²⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 523-524.

²⁸⁸ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/6, "Tevhîd", 22.

²⁸⁹ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/8.

²⁹⁰ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/9.

âyeti gizlerdi.”²⁹¹ Tirmizî, Şa‘bî’nin doğrudan Hz. Âişe’den neklettiği uzun bir rivayete yer verip, bu rivayetin garîb olduğunu ve uzun şekilde rivayet edilmediğini belirtmektedir. Daha sonra Şa‘bî’nin Mesrûk yoluyla Hz. Âişe’den naklettiği kısa rivayeti nakletmektedir.²⁹² Dolayısıyla Tirmizî, Hz. Âişe’den munkatı bir isnadla nakledilen rivayete de yer vererek zayıflığına işaret etmektedir. Hz. Âişe’nin bu sözü Hz. Ömer, Enes b. Mâlik ve Hasan-ı Basrî’den de nakledilmektedir.²⁹³

Tefsir bölümlerinde tekrar eden diğer bir rivayette, Hz. Âişe Hz. Peygamber’in vahiyden bir şey gizlemediğini, Allah’ı görmediğini, gelecekte olacak şeyleri bilmediğini; bunları iddia edenlerin yalan söylediğini belirtip âyetlerden deliller zikretmektedir.²⁹⁴ İbn Vehb, bu rivayeti naklederken isnadda müphem şahıslara yer vererek Mesrûk aracılığıyla Hz. Âişe’den nakletmektedir. Bu durum İbn Vehb’in eserinin genelinde görülen bir kusurdur.

Mukâtil b. Süleymân, 36. âyetten itibaren Zeyd’in Zeyneb ile evliliği sürecinden bahsetmektedir. Yaptığı açıklamalar arasında “Hz. Peygamber’in Zeyneb’den hoşlanması” gibi reddedilen görüşler bulunmaktadır.²⁹⁵ Mukâtil, Hz. Ömer’den “Allah Resulü Kur’ân’dan bir şey gizleseydi bu âyeti gizlerdi” sözünden ve Zeyneb’in Hz. Peygamber’in diğer eşlerine karşı övünmesinden de bahsetmektedir.²⁹⁶ Yahyâ b. Sellâm da âyet hakkında benzeri açıklamaları yapmaktadır. Zeyd ile Zeyneb arasında yaşanan hâdise ile Hz. Peygamber’in Zeyneb ile nikâhlanması sürecinden bahsetmektedir. Mukâtil’in “Hz. Peygamber’in Zeyneb’den hoşlanması” iddiasını, Kelbî’den nakletmektedir.²⁹⁷ Abdürrezzâk ise, âyetle ilgili olarak Hasan-ı Basrî’den Hz. Peygamber’in vahiyden bir şey gizlemediğini, Zeyneb ile evliliğini ve Zeyneb’in diğer hanımlara karşı övünmesini

²⁹¹ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 74; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/8.

²⁹² Tirmizî’nin naklettiği uzun rivayette Hz. Âişe ayrıca Hz. Peygamber’in Zeyd b. Harise’nin boşadığı Zeyneb ile evlenmesi hakkında 40. âyetin, Zeyd’in Hz. Peygamber’e nispet edilmesi sebebiyle de 5. âyetin nâzil olduğunu belirtmektedir.

²⁹³ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 496; Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 414; Buhârî, “Tevhîd”, 22.

²⁹⁴ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 78; Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 5/6, 53/1, “Bed‘ü’l-Vahiy”, 7, “Tevhîd”, 5, 47; Müslim, “İmân”, 287-290; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 7, 53; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 5/8, 53.

²⁹⁵ Mukâtil, Hz. Peygamber’in Zeyd ile Zeyneb arasındaki huzursuzluğu konuşmak üzere evlerine gittiğinde Zeyneb’in güzelliğinin hoşuna gittiğinden bahsetmektedir (Mukâtil, *Tefsîr*, III, 493-494).

²⁹⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 494-496.

²⁹⁷ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 721-723.

nakletmektedir. Ayrıca Katâde'den Zeyd ile Zeyneb arasındaki huzursuzluğu naklettiği rivayette, Katâde'nin "Nebî (s) (Zeyd'in hanımını) boşamasından hoşnut olacaktı, ancak bunu emrederse insanların dedikodularından çekiniyordu" sözüne de yer vermektedir.²⁹⁸

Taberî, Zeyd b. Hârise ile Zeyneb bint Cahş'ın evliliğinden 36. âyetten itibaren bahsetmektedir. Önceki eserlerde yer alan rivayetlerin neredeyse tamamına yer vermektedir. Âyet hakkında yaptığı açıklamada Hz. Peygamber'in Zeyneb'i görüp hoşlandığından ve Allah'ın Zeyd'in kalbine Zeyneb'den hoşnut olmamayı ilkâ ettiğinden bahsetmektedir. Konuyla ilgili Katâde, Abdurrahmân b. Zeyd, Şa'bî ve Hz. Âişe'nin rivayetlerine yer vermektedir.²⁹⁹

Âyet hakkında tefsir bölümleri ile müstakıl kitâbu't-tefsîrler ve Taberî'nin eserinde iki husus yer almaktadır: Zeyneb bint Cahş ile ilgili hususlar ve Hz. Peygamber'in risalet görevini yerine getirmesi. Tefsir bölümlerinde âyetin Zeyneb hakkında nâzil olduğu belirtilirken, diğer eserlerde Zeyd ile Zeyneb'in evlilik süreçleri, boşanmaları ve Hz. Peygamber'in Zeyneb ile nikâhlanması meselesi genişçe ele alınmaktadır. Hadis ehli konuyla ilgili sahâbeden naklettiği rivayetler ile yetinirken, diğer eserlerde daha çok tâbîîn görüşleri dikkat çekmektedir. Bu durum hadis kaynaklarında âyetin tefsir edilme çabasıdan ziyade rivayetleri derleme gayretiyle ilgilidir.

İlk dönemde tefsir faaliyetlerinin içerisinde yer almış, bir kısmı eser telif etmiş kişiler hakkında hadis ehlinin yaptığı eleştiriler bulunmaktadır. Bu eleştiriler çoğunlukla rivayetlerin isnadı konusunda zayıflıkları ve reddedilen görüşlere sahip olmaları ile alakalıdır. İncelediğimiz âyetin tefsirinde Mukâtil ve Kelbî'nin eleştirilen görüşleri ile bu görüşlere yer veren Yahyâ b. Sellâm hakkındaki olumsuz kanaatin sadece isnadsız bilgilere yer vermelerinden kaynaklanmadığını göstermektedir. Zira eserlerinde yer alan bazı bilgiler, hadis ehlinin reddettiği türdeki yorumlardır. Benzeri yorumları yapan Katâde ile bu yorumlara yer veren Abdürrezzâk ve Taberî de bu eleştirilerden kurtulamamışlardır. Nitekim İbn Hacer, bu müelliflere ve yer

²⁹⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 41.

²⁹⁹ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 129-135.

verdikleri yorumlara işaret edip eleştirmiştir. İbn Hacer, insanların “evlatlığının hanımıyla evlendi” demelerinden endişe eden Hz. Peygamber’in Zeyneb’in ileride hanımı olacağını Allah’ın bildirmesinden çekindiğini; ancak Allah Teâlâ’nın cahiliye âdetini böylelikle kaldırdığını belirtmiştir.³⁰⁰

50. Âyet “Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah’ın sana ganimet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları; seninle beraber hicret eden amcanın kızlarını, halalarının kızlarını, dayının kızlarını ve teyzelerinin kızlarını sana helâl kıldık. Ayrıca, diğer müminlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber’e bağışlayan, Peygamber’in de kendisini nikâhlamak istediği herhangi bir mümin kadını da (sana helâl kıldık.) Müminlere eşleri ve sahip oldukları cariyeleri hakkında farz kıldığımız şeyleri elbette bilmekteyiz. Bütün bunlar, sana herhangi bir zorluk olmaması içindir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”

Ayet hakkında Nesâî, tefsir bölümünde iki rivayete yer vermektedir. Bir kadın Hz. Peygamber’e (s) “Ey Allah’ın Resulü, kendimi sana hibe etmek için geldim” demiştir. Hz. Peygamber bir şey söylemeyince (kadınla evlenmeyince) ashâbdan birisi kadınla evlenmek istemiş, Hz. Peygamber de mehir olarak verecek bir şeyi olmayan bu adam ile kadını Kur’ân’dan ezbere bildiği sûreyi mehir sayarak nikâhlamıştır.³⁰¹ Saîd b. Mansûr tefsir bölümünde bu rivayetin kısa bir şekline yer vermekte ve rivayetin ardından Saîd b. Müseyyeb’den bir kadının kendisini hibe etmesinin Rasûlullah’tan sonra kimseye helal olmadığı görüşünü aktarmaktadır.³⁰² Nesâî, tefsir bölümünde kısa bir şekilde naklettiği bu rivayeti nikâh bölümünde uzunca zikretmiş, diğer müellifler de nikah bölümünde rivayete yer vermişlerdir.³⁰³ Tirmizî, rivayet hakkında sıhhat değerlendirmesinin dışında İmâm Şâfiî’nin uygulamasının bu hadise göre olduğunu ve “erkeğin kadına mehir olarak vereceği bir

³⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 524.

³⁰¹ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/10.

³⁰² Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 78.

³⁰³ Buhârî, “Nikâh”, 14; Müslim, “Nikâh”, 76; Tirmizî, “Nikâh”, 21; Nesâî, “Nikâh”, 1.

şey yoksa Kur'ân'dan öğreteceği bir sûre karşılığında onunla nikahlanır ve nikahı câizdir” dediğini belirtmektedir.³⁰⁴

Nesâî'nin yer verdiği diğer rivayet de aynı bağlamdadır. Enes b. Mâlik, Rasûlullah'a kendisini hibe eden bir kadından bahsettiği sırada yanında bulunan kızı gülmüş ve “Ne kadar da hayâsızmış” demiştir. Enes b. Mâlik ise “O, senden daha hayırlı idi, Rasûlullah ile evlenmeyi arzu etti ve kendisini hibe etti” şeklinde cevap vermiştir.³⁰⁵ Görüldüğü üzere Nesâî, nikâh bölümlerinde bulunan rivayetleri tefsir bölümünde tekrar ederek *Kütüb-i Sitte* içerisinde teferrüd etmiştir. İbn Vehb, tefsir bölümünde Rasûlullah'a kendisini hibe eden iki kadının isimlerini Havle bint Hakîm ve Ümmü Şerîk olarak bildirmektedir.³⁰⁶ Saîd b. Mansûr da tefsir bölümünde Nesâî'nin naklettiği rivayetin benzerine yer vermiştir. Dolayısıyla Nesâî, *Kütüb-i Sitte* içerisinde teferrüd etse de tefsir bölümlerinin ilk örneklerini oluşturan İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'u takip etmiştir.

Tirmizî, Ümmü Hânî'den âyet ile ilgili bir rivayete yer vermektedir. Hz. Peygamber Ümmü Hânî ile evlenmek istemiş, Ümmü Hânî özür dilemiş Rasûlullah (s) da özrünü kabul etmiştir. Ümmü Hânî, Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olup Medine'ye hicret etmeyenler arasında yer alınca, âyetin nâzil oluşuyla birlikte Hz. Peygamber'in kendisiyle evlenmesi helal olmayan kadınlardan olmuştur.³⁰⁷ Tirmizî bu rivayetin hasen olduğunu ve sadece Süddî tarikiyle bildiğini belirtmektedir. Tirmizî'nin teferrüd ettiği rivayetin isnadında yer alan Süddî hakkında “sika kişilerden uydurma nakillerde bulunması, Peygamber ashâbına kötü sözler söylemesi, halkın zevkine uygun tefsir yapması, İsrâîlî ve münker rivayetlere çokça yer vermesi” şeklinde eleştiriler bulunmaktadır.³⁰⁸ Bu rivayeti Hâkim, Süddî'nin Ebû Sâlih'ten nakli yerine Şa'bî'nin Ebû Sâlih'ten nakliyle eserine almış, Zehebî de

³⁰⁴ Tirmizî aynı yerde, bazı ilim adamlarının “Nikah câizdir, sonradan eline bir şeyler geçerse benzeri bir mehir miktarını vermesi gerekir” dediğini ve bu görüşün Ahmed, İshâk ve Kûfelilere ait olduğunu belirtmektedir.

³⁰⁵ Nesâî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/10; “Nikâh”, 24; Buhârî, “Nikâh”, 32.

³⁰⁶ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 93-94.

³⁰⁷ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 34.

³⁰⁸ Hakkındaki eleştiriler ve değerlendirmeler için bk. Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 305; Muhammed Ata Yûsuf, *Tefsîru's-Suddî el-Kebîr*, s. 29-30, 92-93.

rivayet hakkında sukût etmiştir.³⁰⁹ Mücâhid b. Cebr, insanları Ebû Sâlih'in tefsir rivayetlerinden nehyetmiş, Abdurrahmân b. Mehdî ise Ebû Sâlih'in hadislerini terk etmiştir. Ebû Hâtim onun hakkında sâlihu'l-hadîs demiş ve hadislerinin yazılacağını ancak ihticâc edilmeyeceğini belirtmiştir.³¹⁰ Elbânî, rivayet hakkında “za'ifu'l-isnâd cidden” değerlendirmesinde bulunmuştur.³¹¹

Mukâtil b. Süleyman, Ümmü Hânî'den bahsetmeden Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmeyen kadınlar ile evlenmesinin haram oluşu ve kendisini Hz. Peygamber'e hibe eden kadının Ümmü Şerîk olduğunu, Hz. Peygamber'in onunla evlenmediğini, evlense idi bu durumun Peygamber'in (s) hasâisinden olacağını belirtmektedir. Mukâtil ayrıca Yahudi, Hristiyan veya Arâbî'nin kendisini Hz. Peygamber'e hibe etseler bile helal olmadıklarını eklemektedir.³¹²

Yahyâ b. Sellâm da Ümmü Hânî ve kendisini hibe eden kadının isminden bahsetmeden benzeri bilgileri nakletmektedir. Yahyâ, âyetin tefsirinde Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Kelbî, Süddî, Saîd b. Ebû Arûbe'nin görüşlerine yer verirken “fî tefsiri ...” diyerek nakilde bulunmaktadır. İsnad kullanmadan yaptığı bu nakiller, ilk iki asırdaki tefsir kaynakları hakkında ipucu sunmaktadır.³¹³ Yahyâ'nın görüşlerine yer verdiği bu isimlere tefsir nispet edilmektedir ve muhtemelen Yahyâ bu eserlere sahiptir.³¹⁴

Taberî, âyet lafızları hakkında değerlendirmelerde bulunup Mücâhid, İbn Zeyd, Dahhâk gibi isimlerden nakilde bulunmaktadır. Tirmizî'nin yer verdiği Ümmü Hânî rivayetini aynı isnadla nakletmektedir. Taberî'nin rivayeti aktardığı hocası Ebû Küreyb iken, Tirmizî Abd b. Humeyd'den nakletmektedir. İsnadın kalan kısmı ile metni aynıdır. Taberî ayrıca âyetin kırâati hakkındaki ihtilafa değinmekte, Arap dilinden izahlara yer vermektedir. Taberî, kendisini Hz. Peygamber'e hibe eden kadınların isimlerini Meymûne bint Hâris, Ümmü Şerîk, Zeyneb bint Huzeyme,

³⁰⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 58.

³¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II, 144; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 432.

³¹¹ Elbânî, *Zaifu Süneni't-Tirmizî*, s. 344.

³¹² Mukâtil, *Tefsîr*, III, 501-502.

³¹³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 728-731.

³¹⁴ Benzeri görüşler için bk. Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, s. 60-61.

Havle bint Hakîm olarak belirtmektedir. Hz. Peygamber'in hanımları arasında kendisini hibe ederek evlendiği kimsenin bulunmadığını belirten Taberî, konuyla ilgili rivayetlere yer vermektedir.³¹⁵

Hadis kaynaklarında rivayetler aracılığıyla sunulan bilgiye nispetle tefsirlerde âyet hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. İncelediğimiz müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin eserinde yer alan bazı bilgiler hadis kaynaklarında tefsir bölümlerinde incelenmektedir. Yine de meselelerin tarihi yönü ve hukukî boyutuna dair nakledilen malumat eserler arasında farklılık göstermektedir. Özellikle Taberî, sahip olduğu birikimi yansıtacak şekilde âyet ile ilgili birçok hususu bir araya getirmektedir.

Tefsir bölümü oluşturan müelliflerin teferrüdü ile rivayet sayısının arttığı bu âyet özelinde de görülmektedir. Tirmizî, *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinde yer verilmeyen rivayeti aktarmış, Nesâî ise diğer eserlerde nikâh bölümünde yer verilen rivayeti tefsir bölümünde tekrar etmiştir. Tirmizî, naklettiği rivayetlerin ardından sıhhat değerlendirmesinin yanında fukahanın görüşlerine de yer vermektedir. Tirmizî ayrıca Buhârî'nin rivayetlerine yer vermediği Süddî'nin rivayetlerine eserinde yer vermektedir. Kitâbu't-tefsîr ve tefsir rivayetleri etrafındaki tartışma ve eleştirilerde, hadis ehlinin farklı tavır sergilediklerinden daha önce bahsetmiştik. Nitekim, eleştirilen isimlerden birisi olan Süddî'nin rivayetlerine Buhârî dışındaki muhaddisler yer vermişlerdir.

51. Âyet “Ey Muhammed! Bunlardan (hanımlarından) dilediğini geri bırakırsın, dilediğini yanına alırsın. Uzak durduklarından dilediklerini yanına almanda da sana bir günah yoktur. Bu onların gözlerinin aydın olması, üzülmemeleri ve hepsinin de kendilerine verdiği razı olmaları için daha uygundur. Allah, kalplerinizdekini bilir. Allah, hakkıyla bilendir, halîmdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)”

Buhârî, âyet ile ilgili oluşturduğu bâb içerisinde Hz. Âişe'nin iki rivayetine yer vermektedir. İlkinde, Hz. Âişe kendisini Hz. Peygamber'e hibe eden kadınlara şaşırdığını ifade etmiş, 51. âyet nâzil olunca Hz. Peygamber'e (s) “Bakıyorum da

³¹⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 147-157.

Rabbin senin arzularını hemen yerine getiriyor” demiştir.³¹⁶ Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (656/1258), Hz. Âişe’nin nazlanarak ve kıskançlıkla bu sözleri sarf ettiğini, ifk hadisesinde de benzeri sözleri söylediğini³¹⁷, aksi halde Hz. Peygamber’e hevâ lafzını izafe etmesinin zahir üzere doğru olmadığını belirtmektedir.³¹⁸

H. Âişe’den nakledilen ikinci rivayet, âyetteki “*dilediğini geri bırakırsın, dilediğini yanına alırsın*” kısmıyla alakalıdır. Hz. Âişe, Peygamber’in (s) hanımlarının birisinin sırasında diğerinin yanına gitmek istediğinde kendilerinden izin istediğini belirtmektedir. Hz. Peygamber, bir defasında Hz. Âişe’den müsaade istediğinde “Ey Allah’ın Resulü, eğer izin vermek bana bırakıldı ise, sizi başkasına bırakmayı asla istemiyorum” demiştir.³¹⁹ Abdullah b. Vehb, Katâde’den âyetteki “*dilediğini geri bırakırsın, dilediğini yanına alırsın*” kısmının Hz. Peygamber’e has olduğunu nakletmektedir.³²⁰ Tefsir bölümlerinde Hz. Peygamber’in eşleri arasındaki sıralamanın dışına çıktığında izin istemesi ve Hz. Âişe’nin Kur’ân ile olan ilişkisine dair bilgiler bulunmaktadır. Meselenin tamamını anlamak için tarihî bilgilere, Hz. Peygamber’e has olan durumlara, meselenin fikhî yönlerine temas etmek gerekmektedir. Ancak tefsir bölümlerinin âyetin tamamen anlaşılmasına yönelik bir telif gayesi bulunmamaktadır. Sadece İbn Vehb Katâde’nin görüşüne yer vererek âyetin anlaşılmasına katkı sağlamakta, ancak yine de âyetin tamamına dair bilgi sunmamaktadır.

Mukâtil b. Süleymân, Hz. Âişe’nin yorumlarına yer vermemektedir. Bir önceki âyet ile birlikte değerlendirerek lafızlar hakkında açıklamalar yapmaktadır.³²¹ Yahyâ b. Sellâm, 50-52. âyetleri bir arada değerlendirerek, Hz. Peygamber’in akrabalarından evlenebileceği kişileri sıralamakla yetinmektedir.³²² Taberî, Hz.

³¹⁶ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/7; “Nikâh”, 29; Müslim, “Nikâh”, 49-50; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/11, “Nikâh”, 1; “İşretü’n-Nisâ”, 10.

³¹⁷ İfk hadisesinin ardından Nûr sûresinin 11. âyeti ve devamındaki âyetler nazil olunca Hz. Âişe, Hz. Peygamber’e hitaben: “Bundan dolayı yalnızca Allah’a hamdederim, ne kimseye hamdederim ne de sana hamdederim” demiştir (Buhârî, “Meğâzî”, 34).

³¹⁸ Kurtubî, *el-Müfâhîm*, IV, 211; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, IX, 165.

³¹⁹ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/7; Müslim, “Talâk”, 23.

³²⁰ İbn Vehb, *Tefsîr*, II, 41-42.

³²¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 502-503.

³²² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 728.

Peygamber'in eşlerinin tahyîr âyeti sonrasında haklarından feragat ederek evli kalmayı istediklerini, kasm³²³ haklarını Hz. Peygamber'e havale ettiklerini belirtmektedir. Kasm meselesinin nasıl gerçekleştiğini, hangi eşlerin bunu kabul ettiğini, hangilerinin haklarından vazgeçmediğini rivayetler aracılığıyla bildirmektedir.³²⁴ Taberî, âyetin Allah Resülü'ne dilediğini boşama, dilediği ile evli kalma hakkını verdiğini de nakletmektedir. Tahyîr meselesinden itibaren hanımları ile yaşadıklarını ve hepsinin Allah Resülü'nü tercih etmeleri sebebiyle ortaya çıkan durumu uzunca izah etmektedir. Hz. Âişe'nin kendisini hibe eden kadınları kınamasının ardından âyetin nâzil olduğunu nakleden Taberî, tefsir bölümlerindeki Hz. Âişe rivayetlerine de yer vermektedir. Âyetin kalan kısımlarındaki lafızları açıklayıp ihtilaflara değinmekte ve tercih ettiği görüşleri belirtmektedir. Bu esnada kendi açıklamaları ve rivayetler aracılığıyla önceki âyetler ile alakalı meselelere ve âyetin nâzil olduğu dönemde yaşanan hâdiselere değinmektedir. Taberî ayrıca âyetteki kırâat ve fikhî hükümleri de açıklamaktadır.³²⁵

52. Âyet “Bundan sonra, güzellikleri hoşuna gitse bile başka kadınlarla evlenmek, eşlerini boşayıp başka eşler almak sana helâl değildir. Ancak sahip olduğun cariyeler başka. Şüphesiz Allah, her şeyi gözetleyendir.”

Ayet ile ilgili nakledilen rivayetleri önceki âyetler ile birlikte değerlendirmek mümkün olsa da, Nesâî âyeti bâb başlığı yaptığı için müstakil olarak inceleyeceğiz. Tirmizî, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'e (s) helal kılınan kadınlar ile ilgili meseleyi anlatan uzun bir rivayetine yer vermektedir. İbn Abbas, Ahzâb sûresinin 50 ve 52. âyetleri ile Maide sûresi 5. âyetlerini zikrederek Hz. Peygamber'e, iman edip hicret edenlerin dışındakilerin, Müslüman olmayanların ve Ahzâb sûresi 50. âyette tavsîf edilenler haricindeki kadınların haram kılındığını belirtmektedir.³²⁶ Hz. Âişe ise “Allah Resülü vefat etmeden önce mahremi dışındaki bütün kadınlar kendisine helal

³²³ Kasm: Kocanın kudreti dâhilinde olan hususlarda, sohbet ve ünsiyet için geceleme konusunda eşleri arasında ayırım yapmadan adalet ve eşitliğe riayet etmesi (Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 294).

³²⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 157-159.

³²⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 157-165.

³²⁶ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 34.

kılınmıştı” demektedir.³²⁷ Saîd b. Mansûr, Hz. Peygamber’in Yahudi ve Hristiyanlar ile evlenemeyeceğini, önceki âyetlerde tavsif edilen kadınlarla evlenebileceğini Mücâhid’den nakletmektedir.³²⁸

Mukâtil, tahyîr hâdisesinde bütün eşleri Hz. Peygamber’i tercih edince âyetin nâzil olduğunu bildirmektedir.³²⁹ Mukâtil’e göre bu âyet ile Hz. Peygamber’in mevcut dokuz hanımı dışında bir başka kadın ile nikâhlanması haram kılınmıştır. Âyette yer alan “*güzellikleri hoşuna gitse bile*” ifadesiyle kastedilen kişinin Esmâ bint ‘Umeys olduğunu belirtmektedir.³³⁰ Taberî de Katâde’den naklen âyetin nâzil oluşunu tahyîr hâdisesi ile ilişkilendirmektedir.³³¹

Taberî âyet hakkında Hz. Peygamber’e başka kadınlarla evlenmenin helal olup olmadığı tartışmasına yer vermektedir. Buna göre, İbn Abbas ve Katâde âyetin Hz. Peygamber’e mevcut dokuz eşinin dışında evlenmesinin haram olduğunu, Übey b. Kâb ise Hz. Peygamber’in Ahzâb sûresi 50. âyetinde belirtilenler dışındakilerle evlenmesinin haram olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde İkrime ve Ebû Sâlih de önceki âyetlerde tavsif edildiği şekliyle Hz. Peygamber’in dilediği kadar evlenebileceğini söylemektedirler. Mücâhid ise Yahudi, Hristiyan veya kâfirler ile Hz. Peygamber’in evliliğinin yasaklandığını ifade etmektedir. Taberî, tüm bu görüşlere yer verdikten sonra Hz. Peygamber’in muhacir müslaman kadınlar ile 50. âyette tarif edilen kadınlarla evlenebileceğini belirtmektedir. Taberî’ye göre Hz. Peygamber’e yasak olan evlilikleri Yahudi, Hristiyan ve kâfirler şeklinde anlamak doğru değildir. Taberî, değerlendirmenin ardından muhtemel sorular sorarak cevaplar vermekte, kırâat detaylarına işaret etmektedir. Taberî ayrıca Hz. Peygamber’in eşlerinin tahyîr hadisesinden sonra Rasûlullah’tan boşanıp başka biriyle evlenmelerinin yasak olduğunu, ancak Hz. Peygamber’in başka birisiyle

³²⁷ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 81-82; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/12, “Nikâh”, 27.

³²⁸ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 79-81.

³²⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 487.

³³⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 503.

³³¹ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 94.

evlenmekten men edilmediğini belirtmektedir. Bu görüşüne delil olarak ise Hz. Âişe'nin “Allah Resûlü'ne bütün kadınlar helal kılındı” sözüne yer vermektedir.³³²

İncelediğimiz âyet hakkında tefsir bölümlerinde bulunan rivayetler âyet hakkındaki ihtilafın bir kısmını ihtiva etmektedir. Tirmizî, İbn Abbas ve Hz. Âişe'nin görüşüne yer vermiş ancak bir değerlendirmede bulunmamıştır. Nesâî, sadece Hz. Âişe'nin görüşüne yer vererek, Hz. Peygamber'in istediği kadınla evlenebileceğini, Saîd b. Mansûr ise, Yahudi, Hıristiyan ve kâfirler haricindeki kadınlarla evlenebileceğini nakletmektedir. Müstakil kitâbu't-tefsîrlerde ise farklı görüşler bulunmaktadır. Taberî, görüş ve rivayetleri bir araya getirerek Hz. Peygamber'in muhacir Müslüman kadınlar ile Ahzâb sûresi 50. âyette tarif edilen kadınlarla evlenebileceğini, tahyîr sonucunda kendisini seçen hanımlarının Hz. Peygamber'den başkası ile nikâhlanamayacağını belirtmektedir. Görüldüğü üzere âyet hakkında tefsir bölümlerinde sınırlı bilgi bulunmaktadır. Zira meselenin vuzûha kavuşması için merfû ve mevkûf dışındaki rivayetler ile tarihî bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Tefsir bölümlerinde âyetin tam olarak tefsir edilme çabası bulunmadığından dolayı rivayetlerin bir kısmını nakletmekle yetindikleri görülmektedir.

53. Âyet “Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Sohbet için beklemeyin. Çünkü bu davranışınız Peygamber'i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamberin hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temizdir. Allah'ın Resûlüne rahatsızlık vermeniz ve kendisinden sonra hanımlarını nikâhlamanız ebediyyen söz konusu olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük bir günahtır.”

Tefsir bölümlerinde Hz. Peygamber'in (s) Zeyneb bint Cahş ile evliliği sebebiyle ikram ettiği düğün yemeğinin akabinde bu âyetin nâzil olduğu nakledilmektedir. Enes b. Mâlik, düğün yemeğine Müslümanları davet eden kişi

³³² Taberî, *Tefsîr*, XXII, 165-177.

olarak hâdisenin nasıl gerçekleştiğini bildirmektedir. Farklı isnad ve metinlerle nakledilen rivayetlerde özetle şu bilgiler bulunmaktadır: “Düğün yemeği için müslümanlar gruplar halinde gelip yemeklerini yiyip kalkmışlar, herkes kalktıktan sonra birkaç kişi oturmaya devam edip derin bir sohbe dalmışlar, Hz. Peygamber utanıp onlara bir şey demek istememiş, bizzat odadan dışarıya çıkarak onların da çıkmalarını sağlamak istemiş, Hz. Peygamber’in çıktığını gören misafirler de çıkmış veya âyet nâzil olunca Hz. Peygamber geri dönüp inen vahyi içeride oturan kişilere okumuştur.”³³³

Ayetle ilgili olarak nakledilen diğer rivayet de sebab-i nüzûlüne dairdir. Hz. Ömer, Rasûlullah’a (s) “Sizin yanınıza iyi ve kötü insanlar girip çıkıyor, keşke müminlerin annelerine hicâbı emretseniz” demiştir.³³⁴ Enes b. Mâlik de bu âyeti hicâb âyeti olarak isimlendirip Zeyneb’in düğün yemeğinde yaşanan hâdiseleri anlatmıştır. Bir diğer rivayet Hz. Âişe’den nakledilmektedir. Hicâb âyeti³³⁵ nâzil olduktan sonra Hz. Peygamber’in eşlerinden boyu uzun olan Sevede dışarı çıkmış, Hz. Ömer Sevede’yi görüp “Ey Sevede, (iyice örtünmediğin için) bizler seni tanıdık, baksana dışarıya nasıl (bir elbise ile) çıkmışsın” demiştir. Hz. Peygamber, yaşanan hâdiseyi Sevede’den dinlemiş, âyet nâzil olmuş ve “*İhtiyaçlarınızı gidermeniz için dışarı çıkmanıza izin verildi*” buyurmuştur.³³⁶ Buhârî’nin naklettiği bu rivayette hangi âyetin nâzil olduğu bilgisi bulunmamakla birlikte, diğer bölümlerde yer verdiği rivayette Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’in hanımlarının bedenlerini sakınması konusunda ısrarcı olduğu, bu yüzden bu sözü söylediği ve hicâb âyetinin nâzil olduğu bildirilmektedir.³³⁷

Nesâî, âyetin tefsirinde Hz. Peygamber’in “*Benimle diğer peygamberlerin durumu, özenerek güzel bir ev yapıp da köşelerinden birinde bir kerpiç yerini boş*

³³³ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/8, “Nikâh”, 64, 67, 68, 69, “Et’ime”, 59, “İsti’zân”, 10, 33; Müslim, “Nikâh”, 89-95; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/9, 13.

³³⁴ “Muvâfakât-ı Ömer” diye bilinen bu durumun benzerleri Hz. Peygamber’in mâkâm-ı İbrâhim’i namazgâh edinmesi ve dünyalık konusunda zorluk yaşatan Rasûlullah’ın (s) hanımlarına Hz. Ömer’in “Rasûlullah sizi boşarsa Allah sizden daha hayırlısını ona verir” demesinde de görülmektedir (Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2/10, “İlim”, 48, “Hac”, 42).

³³⁵ Ahzâb sûresi 53 veya 59. âyetinin hicâb âyeti olduğu belirtilmektedir (İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 249).

³³⁶ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/8.

³³⁷ Buhârî, “İsti’zân”, 10.

bırakan kişinin durumuna benzer. İnsanlar evi gezer de ‘burayı neden boş bıraktın?’ derler. İşte o boşluğu dolduran benim ve ben peygamberlerin sonuncusuyum” rivayetine de yer vermektedir.³³⁸ Nesâî, muhtemelen âyetinde bulunan “Rasûlullah” kelimesi ile bu rivayeti ilişkilendirmiş ancak rivayet anlama katkı sunmakla birlikte doğrudan âyetin tefsirine dair irad edilmemiştir. Nitekim diğer müellifler bu hadisi farklı bölümlerde değerlendirmişlerdir.³³⁹ Nesâî, tefsire dair rivayetleri artırma çabasının sonucunda bu rivayeti tefsir bölümünde zikretmiştir.

İbn Vehb, Leys b. Sa’d’dan (175/791) Talhâ b. Ubeydullah’ın Allah Resûlü vefat ederse Hz. Âişe ile evlenmek istediğini ancak bu âyetin nâzil olduğunu nakletmektedir.³⁴⁰ İbn Vehb’in âyetin sebab-i nüzûlü olarak naklettiği bilgi, Abdürrezzâk’ın tefsirinde Katâde’den “Adamın birisi Hz. Âişe ile evlenmek istedi” şeklinde nakledilmektedir. Ma’mer, bu kişinin Talhâ b. Ubeydullah olduğunu belirtmektedir.³⁴¹

Mukâtil, ashâbdan Hz. Peygamber’e meşakkat verenlerin Ümmü Seleme’nin evinde uzun süre oturduklarını, âyetteki hicâb emrinin Zeyneb bint Cahş hakkında nâzil olduğunu, Talhâ b. Ubeydullah amcasının kızı Hz. Âişe ile Peygamber’in vefatından sonra evlenmeyi düşündüğü için âyetin nazil olduğunu belirtmektedir.³⁴² Mukâtil, sonraki âyetinde bulunan “İçinizde olanı gizleseniz de Allah her şeyi bilendir” kısmının Talhâ hakkında nâzil olduğunu ifade etmektedir. Yahyâ b. Sellâm, Enes b. Mâlik ve Hz. Ömer’den nakledilen rivayetlere yer vermektedir. Âyetin Talhâ hakkında nâzil olduğu bildirilen kısmının münafıklar hakkında indiğini, münafıkların Hz. Peygamber için “vefat etse de hanımları ile evlensek” dediklerini kimseye isnad etmeden bildirmektedir.³⁴³

Taberî, âyet hakkında genel bir açıklama yapmaktadır. Bu esnada âyetinde yer alan “înâh” kelimesi hakkında şiirden örnekler vererek lügavî izahlarda

³³⁸ Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr” 33/14.

³³⁹ Buhârî, “Menâkıb”, 17; Müslim, “Menâkıb”, 23; Tirmizî, “Emsâl”, 2, “Menâkıb”, 3.

³⁴⁰ İbn Vehb, *Tefsîr*, II, 164-165.

³⁴¹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 50.

³⁴² Mukâtil, *Tefsîr*, III, 504-505.

³⁴³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 733-734.

bulunmaktadır. Buhârî de aynı kelime hakkında şiiirden örnekler vermeden benzer açıklamaları yapmaktadır.³⁴⁴ Ancak Taberî lügavî izahını destekleyen rivayetlere, Basra ve Kûfe nahivcilerinin görüşlerine, şiiirlere yer vererek kelimeyi genişçe ele almaktadır.³⁴⁵ Taberî âyet lafızları hakkındaki açıklamalarından sonra âyetin nüzûl sebebine dair görüşlere yer vermektedir. İlk olarak, tefsir bölümlerinde yer alan Zeyneb bint Cahş'ın düğün yemeği esnasında yaşanan hâdiselere dair rivayetleri, ardından bu hâdisenin Ümmü Seleme'nin evinde yaşandığına dair rivayetleri aktarmaktadır. Hicâb emrinin nâzil oluşuna dair Hz. Ömer'in söylediklerini ve Hz. Peygamber ashâbıyla yemek yediği sırada, içlerinden birisinin elinin Hz. Âişe'nin eline değdiğini bildiren rivayete de yer vermektedir. Taberî, hicâb emrinden önce Peygamber'in (s) evine giren ancak yasakla birlikte bundan men edilen kişinin "Peygamber vefat etse de hanımlarından birisiyle evlensem" dediğini belirten rivayetleri de incelemektedir. Ancak Taberî, Talhâ hakkındaki rivayetlere yer vermemektedir.³⁴⁶

İncelediğimiz âyetin tefsirinde nakledilen bilgiler, araştırma boyunca tespit ettiğimiz bazı hususları teyit etmektedir. Nesâî, tefsire dair merfû rivayet sayısını artırma çabasını sürdürmüş ve bu âyetin tefsirinde farklı bir muhtevaya sahip rivayeti nakletmiştir. Buhârî, kelime izahlarına yer vererek tefsir bölümleri oluşturan diğer muhaddislerden ayrılmaktadır. Buhârî ile birlikte Ali b. Ebû Talhâ'nın *Sahife*'sinden nakilde bulunan Taberî, Buhârî'den farklı olarak kelime izahları dışındaki bilgileri de bu sahifeden almıştır. Nitekim Buhârî, "înâh" kelime hakkında kısa bir açıklama ile yetinirken, Taberî çok geniş malumat sunmaktadır. Tefsir bölümlerinde çoğunlukla merfû rivayetlere yer verildiği için, tefsir ilminin teşekkül ettiği dönemde tartışılan birçok konuya (maktû rivayetlere) çok fazla yer verilmemiştir. Talhâ b. Ubeydullah hakkındaki iddialar tefsir bölümlerinde yer bulmamıştır. Ancak İbn Vehb ve Abdürrezzâk hadis ehlinde olmalarına rağmen bu meseleye dair rivayetlerin bir kısmını aktarmışlardır. Nitekim her iki eserin ilk dönem tefsir faaliyetlerinin izlerini taşıdığını daha önce ifade etmiştik. Bu âyetin tefsirinde nakledilen rivayetler de

³⁴⁴ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/8; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 177-178.

³⁴⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 177-183.

³⁴⁶ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 183-195.

bunun örneklerinden sayılabilir. İbn Vehb'in Talhâ'nın sözünü naklettiği Leys b. Sa'd, hadis ehli tarafından güvenilir bulunan bir ravi olmakla birlikte âyet hakkındaki rivayeti eserlere girmemiştir.³⁴⁷

54-55. Âyetler “Siz bir şeyi açığa vursanız da gizleseniz de, biliniz ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir. Peygamberin hanımlarına, babalarından, oğullarından, erkek kardeşlerinden, erkek kardeşlerinin oğullarından, kız kardeşlerinin oğullarından, mümin kadınlardan ve sahip oldukları cariyelerden ötürü bir günah yoktur. Ey Peygamber hanımları! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla şahittir.”

Buhârî, bu iki âyeti bâb başlığı yaparak Hz. Âişe'den bir rivayete yer vermektedir. Hicâb âyeti nâzil olduktan sonra Hz. Âişe'nin yanına Ebû Kuays'ın kardeşi Eflâh gelmek istemiş, Hz. Âişe de Peygamber'e (s) danışmadan girmesine izin vermemiştir. Zira Ebû Kuays'ın hanımı Hz. Âişe'yi emzirmiştir. Hz. Peygamber “Neden izin vermedin ki. O senin amcan değil mi?” diye sormuş, Hz. Âişe de “Adam (Ebû Kuays) beni emzirmede ki, hanımı emzirdi” şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine “Ona izin ver, zira senin amcandır. Allah hayrını versin” buyurmuştur. Hadisi nakleden Urve, Hz. Âişe'nin bunun üzerine “Nesep yönüyle haram saydığınız kişileri emzirme yönüyle de haram kılınız” dediğini bildirmektedir.³⁴⁸

Buhârî'nin yer verdiği bu rivayet farklı başlıklar altında incelenmektedir.³⁴⁹ Nitekim Buhârî, bir rivayeti birçok hüküm çıkarmak için farklı bölümlerde tekrar etmektedir. Rivayetin tefsir ile ise, alakası Hz. Âişe'nin hicâb âyetinden söz ederek meseleyi anlatmasıdır. İbn Hacer ve Aynî, bâb başlığındaki âyet ile rivayet arasında ilgisizlik olduğunu düşünenlere “Buhârî, bu hadisi nakletmekle, kadının örtüsü olmadan amcası ve dayısının yanına çıkmasını hoş karşılamayanlara (Şa'bî ve İkrime) cevap vermek istemiştir” yorumunda bulunmuşlardır.³⁵⁰

³⁴⁷ Leys b. Sa'd hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 179-180; Zehebî, *Siyer*, VII, 204-219.

³⁴⁸ Buhârî, “Kitâbu't-Tefsîr”, 33/9.

³⁴⁹ Buhârî, “Şehâdât”, 7, “Nikâh”, 22, “Edeb”, 93; Müslim, “Rıdâ”, 3, 5-10; Tirmizî, “Rıdâ”, 2; Nesâî, “Nikâh”, 50.

³⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 532-533; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, IXX, 125.

Mukâtil, bir önceki âyette Talhâ hakkındaki yorumu 54. âyette de sürdürmüş, 55. âyetin lafızlarını açıklamakla yetinmiştir.³⁵¹ Yahyâ b. Sellâm, ilk âyetin münafıklardan Peygamber'in (s) vefatı ardından hanımları ile evlenmek isteyen kişi hakkında nâzil olduğunu belirtip ikinci âyette hicâb emrinin istisna olduğu kişilere dair açıklama yapmaktadır. Yahyâ b. Sellâm, Ümmü Seleme'nin mükâtep kölesi Nebhân ile aralarında yaşanan hadiseye yer vermektedir. Ümmü Seleme, kölesinin özgürlük bedelini ödemesi halinde, hicâb emri gereğince artık kendisini bir daha göremeyeceğini söylemektedir.³⁵²

Taberî, 54. âyeti kısaca açıklamakla yetinmektedir. Sonraki âyetteki lafızlara dair rivayetlere ve farklı görüşlere yer vermektedir. Taberî, Şa'bî ve İkrime'nin âyette amca ve dayının anılmamasının nedenini "amca ve dayı kadını oğullarına tavsif eder, bu yüzden amca ve dayının yanında örtülerini çıkarmaları mekruh görülmüştür" şeklindeki görüşlerini nakletmektedir.³⁵³ İbn Hacer, Buhârî'nin Hz. Âişe'nin görüşüne yer vererek İkrime ve Şa'bî'nin görüşlerini çürüttüğünü belirtmektedir.³⁵⁴

Buhârî, diğer müellifler tarafından çeşitli bölümlerde değerlendirilerek yer verilen rivayeti tefsir bölümünde tekrar etmiştir. Bu durum Buhârî'nin bir rivayetten çeşitli hükümler çıkarması, farklı isnad ve metinlere yer verme gayretiyle ilgilidir. İncelediğimiz eserler arasında Buhârî'nin naklettiği rivayete âyetin tefsiri bağlamında yer veren başka bir eser bulunmamaktadır. Hz. Âişe, hicâb âyetinden sonra başından geçen bu hâdisle ilgili emzirmeden doğan hukukun âyette bahsedilen kişilerden farklı olmadığını ima etmiştir. Bu rivayete yer veren Buhârî, tefsir bölümlerindeki bilgiyi artırmaya ve rivayetlerden farklı hüküm ve hikmetler çıkarmaya çalışmaktadır.

56. Âyet “Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin.”

³⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 505-506.

³⁵² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 734-735.

³⁵³ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 195-199.

³⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 533.

Ayette bulunan “*salât edin*” emrinin mahiyetini ashâb Hz. Peygamber’e (s) sormuştur. Farklı isnad ve metinlerle nakledilen rivayette ashâb “Ey Allah’ın Resulü, sana selam vermeyi biliyoruz, ancak nasıl salât edeceğiz?” şeklinde sorunca Allah Resulü, onlara Allâhümme salli ve Allâhümme bârik dualarını okuyup öğretmiştir.³⁵⁵ Merfû tefsir rivayetleri arasında ashâbın Hz. Peygamber’e ashâbın anlamadığı âyetleri veya konuları sorduğu rivayetler bulunmaktadır. İncelediğimiz rivayet de ashâbın Allah Resulü’ne âyetteki lafzı sordukları örneklerden bir tanesidir.

Mukâtil b. Süleymân, âyetteki lafızlar hakkında kısa açıklamalar yapmaktadır. Mukâtil ayrıca âyetin nâzil oluşuyla Müslümanlar Hz. Peygamber’e “Ya Rasûlullah! Bu (ayet) senin içindir, peki bize ne verildi?” dediklerini, Hz. Peygamber’in de “O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size merhamet eden; melekleri de sizin için bağışlanma dileyendir. Allah, mü'minlere çok merhamet edendir.” (Ahzâb 33/43) âyetini okuduğunu bildirmektedir.³⁵⁶ Yahyâ b. Sellâm, âyet ile ilgili birçok rivayeti bir arada nakletmektedir. İlk olarak Allah ve meleklerin salâtı hakkında Süddî’nin görüşüne yer veren Yahyâ, tefsir bölümlerinde bulunan Salli-Bârik dualarına dair rivayeti aktarmaktadır. Âyetin tefsirinde Hz. Peygamber’e salât etmeyle ilgili çeşitli merfû rivayetlere de yer vermektedir.³⁵⁷

Taberî, salât ve selâm hakkında açıklama yaptıktan sonra tefsir bölümlerinde nakledilen rivayete yer vermektedir. Ancak Taberî’nin naklettiği rivayetlerin büyük çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn neslinin görüşlerinden oluşmaktadır. Taberî, tefsir bölümlerinde yer alan rivayetlere benzer şekilde salâtın nasıl yerine getirileceğine dair rivayetlere yer vermekle yetinmektedir.³⁵⁸

59. Âyet “Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına söyle, bedenlerini örtecek elbiselerini giysinler. Bu, onların tanınıp

³⁵⁵ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/10, “Ehâdîsü’l-Enbîyâ”, 10, “Da‘vât”, 32; Müslim, “Salât”, 65-66; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/15, “Salât”, 496, “Amelü’l-Yevm”, 24.

³⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 506.

³⁵⁷ Yahyâ’nın yer verdiği rivayetlerde salavat getiren mümine on kat salât edilmesi, salavat getirenlere dua etmekle görevli melek, Cuma günleri salavatı artırma, salavatların Hz. Peygamber’e ulaşacağı zira Allah’ın toprağa peygamberlerin cesetlerini çürütmeyi yasakladığı, salavat getirmeyi unutan kişinin cennetin yolunu şaşıracağı bildirilmektedir (Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 736-737).

³⁵⁸ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 199-203.

incitilmemelerine de daha uygundur. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”

Ayetin sebep-i nüzûlü olarak İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr iki rivayete yer vermektedir. İbn Vehb’in müphem raviler aracılığıyla naklettiği rivayette, Hz. Ömer Medine sokaklarında cariyeler arasında bir şeyler satan namahrem bir kadın görmüş ve kırbaçlamıştır. Kadın Hz. Peygamber’e (s) gelip şikâyet edince, Hz. Ömer kadının üzerinde cilbab olmadığı için dövdüğünü belirtmiştir. Orada bulunan insanlar “Bizim hanımlarımız da cilbab giymiyor, şimdi Ömer’in söylediği konuda âyet nâzil olacak” diye söylenirken bu âyet nâzil olmuştur.³⁵⁹ İbn Vehb, hocası İbn Lehîa aracılığıyla “birçok kişiden” diyerek nakletmektedir. İbn Vehb’in eserinin özelliklerinden birisi de isnad yönüyle kusurlu olan rivayetler ihtiva etmesidir.

Saîd b. Mansûr, Ebû Mâlik Gazvân el-Gıfârî’den âyetin münafıklar hakkında nâzil olduğunu nakletmektedir. Münafıklar (hacetlerini gidermek için dışarı çıkan) kadınları takip ederek rahatsız etmektedirler, neden böyle yaptıkları sorulduğunda sadece cariyeleri takip ettiklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine kadınlara cariyelerden ayrılmalari için cilbab emredilmiştir.³⁶⁰ Tâbiînden olan Ebû Mâlik, sika görülmekle birlikte rivayeti hangi sahâbîden naklettiğini belirtmemiştir.³⁶¹ İlk tefsirlerde sıkça görülen tâbiînin sahâbeden aldığı kişiyi belirtmeden tefsire dair bilgiyi nakletme durumu Saîd b. Mansûr’un eserinde bulunmaktadır. Buhârî’den önce hadis kaynağında tefsir bölümü oluşturan İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr’un eserlerinde ilk tefsirlerin birçok özelliği bulunmaktadır. Nitekim tefsir bölümlerindeki isnad hassasiyeti ve çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşan tefsir bölümleri oluşturma çabası Buhârî ile başlamıştır.

Mukâtil b. Süleymân, geceleri kadınların hacetlerini gidermek için dışarıya çıktıklarını, kadınlarla zina etmek için gezinen erkeklerin zina edecekleri kadınları ararken iffetli kadınları rahatsız ettiğini, durumun Hz. Peygamber’e bildirilmesiyle birlikte âyetin nâzil olduğunu belirtmektedir. Mukâtil, âyette yer alan lafızlar

³⁵⁹ İbn Vehb, *Tefsîr*, I, 72.

³⁶⁰ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 84.

³⁶¹ Ebû Mâlik hakkında bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VII, 55; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 100-101.

hakkında kısa açıklamalar da yapmaktadır.³⁶² Yahyâ b. Sellâm, âyetteki cilbabı tarif etmiş, kastedilen kadınların “hür iffetli Müslümanlar” olduğunu belirtmiş, münafıkların kadınlara rahatsızlık verdiğinden bahsetmiştir. Ardından Kelbî’den Mukâtil’in bahsettiği hâdisenin benzerini nakletmiştir. Âyetle ilgili olarak Hasan-ı Basrî’nin “Azgınlık yapanların çoğu münafıklardandı” sözünü, Hz. Ömer’in bir cariye başında örtü görüp, hür kadınlardan ayrılması için bunu çıkarmasını emrettiğini de eklemektedir.³⁶³

Taberî, âyet ile Allah Teâlâ’nın Peygamber (s) eşlerine, mümin kadınlara cariyelerden ayrılması için cilbablarını giymelerini emrettiğini açıkladıktan sonra cilbabın nasıl olacağı ile ilgili görüşlere yer vermektedir. Taberî, âyetin Medine’deki kadınların erkeklerden eziyet görmemeleri için nâzil olduğunu belirten rivayetleri de aktarmaktadır.³⁶⁴

İbn Vehb’in Hz. Ömer’in dövdüğü kadınla ilgili naklettiği rivayeti sonraki dönemde telif edilen kaynaklarda tespit edemedik. İbn Vehb’in rivayeti aktardığı hocası İbn Lehîâ, zayıf görülmüş ve bu rivayeti belirsiz kişilere isnad ederek aktarmıştır.³⁶⁵ Diğer kaynaklarda âyetin sebab-i nüzûlüne dair yaklaşık aynı bilgiler yer almaktadır. Ancak yer verilen bilgiler çoğunlukla tâbiînden olup isnadsız veya senedinde problem bulunan rivayetlerden oluşmaktadır. Tefsir bölümlerinde isnad ve rivayetlerin türüyle ilgili hassasiyet sebebiyle bu rivayetlere yer verilmemiş olabilir. Âyetin sebab-i nüzûlü dışında lafızlarının izahı, cilbab emrinin çerçevesi hakkında detaylı bilgi Taberî’nin eserinde bulunurken İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr’un eserlerinde yer almamaktadır. Bu durum tefsir bölümleri ile diğer eserlerin birbirinden ayrıldığı noktalardan birisidir. Hadis ehli çoğunlukla rivayetlere yer vererek manaya dair ipuçları sunarken müfessirler doğrudan âyetin tefsirini ortaya koymaya çalışmışlardır.

³⁶² Mukâtil, *Tefsîr*, III, 507-508.

³⁶³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 738-739.

³⁶⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 207-210.

³⁶⁵ Abdullah b. Lehî’a hakkında değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 145-148.

69. Âyet “Ey iman edenler! Siz Mûsâ’ya eziyet eden kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. Mûsâ, Allah katında itibarlı bir kimse idi.”

Hiz. Peygamber (s), İsrâiloğullarının Hiz. Musa’yı utangaç birisi olduğu için incittiklerini belirterek bu âyeti okumuştur. Buhârî, tefsir bölümünde Ebû Hüreyre’den naklettiğı bu rivayetin daha uzun metinlerini farklı bölümlerde zikretmektedir. Nesâî de tıpkı Buhârî gibi nispeten kısa bir metinden oluşan rivayeti tefsir bölümüne almakla yetinirken, diğ er bölümlerde Hiz. Musa’ya atılan iftirayı uzunca nakletmektedir. Tirmizî ise, Hiz. Musa’ya İsrâiloğullarının yaptıklarını anlatan uzun rivayeti tefsir bölümünde zikretmektedir.³⁶⁶ Bahsi geçen rivayet, Ebû Hüreyre’nin Ka’bu’l-Ahbâr aracılığıyla İsrâiliyattan naklettiğı bilgilerin ref’ edilmesiyle ortaya çıktığı söylenmiştir.³⁶⁷ Ancak araştırmacının yaptığı incelemede rivayetin Hemmâm b. Münebbih ve Ravh b. Ubâde’den gelen tarikleri esas aldığı görülmektedir. Halbuki Müslim’in eserinde aynı rivayetin bir başka tariki de bulunmaktadır.³⁶⁸

Tefsir bölümlerindeki rivayetler, âyette yer alan Hiz. Musa ile ilgili hususu açıklamaya yöneliktir. Âyetin indiğı ortam, âyete muhatap olan Müslümanları uyarma sebebi ve lafızlarının manası hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buhârî ve onu takip eden Nesâî, tefsir bölümünde rivayetin kısa metnini nakletmekle yetinirken, diğ er bölümlerde rivayetin uzun metinlerine yer vermektedirler. Saîd b. Mansûr, diğ er eserlerde yer alan rivayetin benzerini Hasan-ı Basrî’den nakletmektedir. Geçmiş peygamberlerin kıssaları gayba dair bilgiler kapsamındadır. Buhârî ve onu takip eden muhaddisler sahâbe aracılığıyla Hiz. Peygamber’den bu

³⁶⁶ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, VII, 85-87; Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/11, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 28, “Güsl”, 20; Müslim, “Fezâil”, 156; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 34; Nesâî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 33/16. Hiz. Musa ile ilgili hadisi şu şekilde özetleyebiliriz: Hiz. Musa utangaç birisi olduğundan dolayı cildinin her tarafını örtüp kimseye göstermezdi, İsrâiloğulları cildinin alacalı olduğunu ve testislerinde şişkinlik olduğunu iddia ettiler. Allah Teala, Hiz. Musa’ya atılan iftiraları bertaraf etmek istedi, Hiz. Musa bir gün yıkanmak için elbiselerini taşın üzerine koydu. Ancak taş, elbiseler ile birlikte hareket etti. Hiz. Musa da ardından koştururken İsrâiloğulları Hiz. Musa’nın güzel bir yaratılış ile yaratıldığını görünce taş durdu ve Hiz. Musa elbiselerini giyindi. Allah Teala böylece Hiz. Musa’yı, kendisine isnad edilen iftiralardan beri kıldı.

³⁶⁷ Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hiz. Peygamber’e İsnâdı Meselesi”, 41-45.

³⁶⁸ Müslim, “Fezâil”, 156. Müslim bu rivayeti Hemmâm b. Münebbih tariki dışında Yahyâ b. Habîb – Yezîd b. Züray’ - Hâlid el-Hüzzâ’ – Abdullah b. Şakîk – Ebû Hüreyre tarikiyle de nakletmektedir.

bilgiyi naklederken, Saîd b. Mansûr Hasan-ı Basrî'den nakletmekle yetinmektedir. Hasan'ın rivayeti de aslında Ebû Hüreyre'ye dayanmaktadır. Ancak burada kendi açıklaması gibi aktarmakla yetinmektedir.³⁶⁹

Mukâtil b. Süleymân, “Zeyd b. Muhammed” diyerek Hz. Peygamber'i incitmelerinin Hz. Musa'yı inciten İsrâîloğullarının fiili gibi olduğunu belirtmektedir. Ardından Hz. Musa'ya atılan iftiralar ve gerçeğin ortaya çıkışıyla ilgili bilgiyi kimseye isnad etmeden nakletmektedir.³⁷⁰ Yahyâ b. Sellâm da, Hz. Musa hakkındaki rivayeti Enes b. Mâlik'ten Hz. Peygamber'e isnad etmeden nakletmekle yetinmektedir.³⁷¹ Abdürrezzâk b. Hemmâm ise Hasan-ı Basrî ile Katâde'den ve Ebû Hüreyre'den Hz. Musa'nın başına gelenleri anlatan iki rivayete yer vermektedir.³⁷² Abdürrezzâk'ın büyük ölçüde tâbiîn görüşlerinden oluşan eserinde öncelikle bu rivayetlere yer verdiği görülmektedir. Nitekim bu âyetin tefsirinde de önce Hasan-ı Basrî ile Katâde'den bir arada naklettiği rivayete, ardından Ebû Hüreyre'den merfû bir rivayete yer vermektedir. Eserinin genelinde merfû ve mevkûf rivayetleri maktû rivayetlerin ardından nakletmektedir.

Taberî âyetten kastın, ashâbın da Hz. Musa'yı incitenler gibi olmamaları gerektiğini belirtip Hz. Musa'nın ne şekilde incitildiği hakkındaki ihtilafa işaret etmektedir. Bu kısımda hadis kaynaklarında nakledilen rivayetleri de zikreden Taberî, Hz. Musa'ya atılan iftiranın kardeşi Hârûn'u öldürdüğü iddiası olduğunu belirten rivayetlere de yer vermektedir. Taberî, ihtilafın ardından bütün ihtimallerin mümkün olduğunu, her halükarda Hz. Musa'yı incittiklerini ve Allah Teâlâ'nın da Hz. Musa'yı temize çıkardığını belirtmektedir.³⁷³ Taberî, âyetin nâzil oluşuna sebep olan herhangi bir bilgiye yer vermeksizin ashâbın söz ve fiilleri ile Hz. Peygamber'i incitmemeleri yönünde genel bir açıklama yapmakla yetinmektedir.

³⁶⁹ Akgün, “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi”, s. 45.

³⁷⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 509-510.

³⁷¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 741.

³⁷² Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 53.

³⁷³ Taberî, *Tefsîr*, XXII, 217-223.

Tefsir bölümlerinde Ahzâb sûresi hakkındaki rivayetler bu şekildedir.³⁷⁴ Rivayetlerin büyük bir kısmı esbâb-ı nüzûle dair bilgiler ihtiva etmektedir. Âyetteki hükümler, gayba dair bilgiler ve lafızların açıklanmasına yönelik az sayıda rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla Ahzâb sûresi hakkındaki rivayetlerin muhtevası tefsir bölümlerinin tamamındaki rivayetlerin muhtevasına paralellik arz etmektedir.

Ahzâb sûresi özelinde yaptığımız inceleme, tefsir bölümleri hakkındaki tespitlerimizi teyit edecek bilgiler ihtiva etmektedir. Hadis ehli, müstakil kitâbu't-tefsîr oluşturma çabasıdan ziyade tefsire dair rivayetleri bir araya getirmeye çalışmışlardır. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr, hadis kaynağı içerisinde tefsir bölümü oluşturan ilk muhaddisler olmakla birlikte eserlerinde yer verdikleri rivayetler ilk dönem müstakil kitâbu't-tefsîrlerdeki bilgilere benzemektedir. İsnad kusurları ve çoğunlukla maktû rivayetlere yer vermeleri yönüyle ilk tefsirlerin izlerini taşımaktadırlar. Buhârî ve onu takip eden muhaddisler ise, tefsir bölümlerinde çoğunlukla isnadlı merfû rivayetlere yer vermişlerdir. Müslim, küçük hacimli tefsir bölümünde çoğunlukla sahâbenin rivayetlerine yer vermiştir. Tirmizî, bir miktar isnadında problem bulunan rivayete yer verip kusurlara işaret etmiş, Nesâî de teferrüd ettiği rivayetler ile tefsire dair bilginin artmasını sağlamıştır.

Tefsir bölümlerinde; âyetin manası, önceki ve sonraki âyetlerle ilişkisi, lafızları hakkındaki değerlendirmeler, fikhî hükümler, itikâdi meseleler, kırâat farklılıkları, ihtilafî konuların çözümüne dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, tefsir bölümlerinde çoğunlukla merfû rivayetlerin yer alması ve müellifin yorum yapmaması ile alakalıdır. Hâlbuki Kur'ân'ın tefsirinde, özellikle lafızlarının açıklanması, âyetlerle ilişkili tarihi bilgiler ile ahkâma dair yorumların sahâbe ve tâbiîn nesli tarafından yapıldığı, böylece merfû rivayetteki malumatın genişlediği görülmektedir. Aslında bu bilgiler, merfû bir asla veya Hz. Peygamber döneminde yaşanan hadiseler ve konuşulan dile dayansa da, mevkûf ve maktû türdeki rivayetlerden oluşmaktadır. Daha çok merfû rivayetleri bir araya getiren tefsir bölümlerinde, bu rivayetlerdeki geniş malumat bulunmamaktadır. Müellifin rivayet-

³⁷⁴ Saîd b. Mansûr, 72. âyette bulunan “emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik” lafzıyla ilgili olarak Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas, Saîd b. Amr'ın görüşlerine yer vermektedir. İlk tefsirlerde yer alan türdeki bu bilgileri incelememize dâhil etmedik. Önceki âyetlerde (örneğin 27. âyette) Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde çoğunlukla ilk tefsirlerde yer alan rivayetlere yer verdiğini ifade etmiştik.

ayet ilişkisi, anlama dair açıklama, varsa tarihi bilgiler ile ahkâm konuları hakkında yorumda bulunmaması da âyetin tefsirindeki malumatın sınırlı oluşuna etki etmektedir.

İncelenen örneklerde görüldüğü üzere, hadis ehli çoğunlukla âyetleri teker teker ele alarak ilgili rivayetleri aktarmaktadırlar. Sûre içerisinde tekrar eden konular ile âyet gruplarında bir arada incelenmesi gereken hususlar tefsir bölümlerinde bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu durum eserlerin telif yöntemi ve rivayetin sağladığı bilgi ile alakalıdır. Tefsir bölümünde ele alınan bir rivayetin âyet ile ilişkisi ve tefsir yönünü tespit etmek için tekrar ettiği diğer bölümlere de bakmak gerekmektedir. Nitekim tefsirlerdeki geniş bilgilerin bir kısmının hadis kaynaklarındaki çeşitli bölümlerde rivayet olarak yer aldığı görülmektedir. Örneğin nikâh, meğâzî, fezâil, menâkıb gibi bölümlerde tekrar eden rivayetler, âyetlere dair malumat sunmaktadır. Her halükarda rivayetin sağladığı bilgi ile müfessirin (rivayetleri merkeze alsa dahi) kendi görüşünü de ekleyerek yorumlaması arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Müfessir, rivayete yer vermekle birlikte âyet ile ilişkisini kurabilmekte, rivayet hakkında yorum yapabilmekte, ihtilafa dair değerlendirmelerde bulunabilmektedir. Zira müfessir âyetin anlaşılmasına yönelik bir çaba sarfetmektedir.

Çoğunlukla merfû rivayetlerin yer aldığı tefsir bölümlerinde müellifler, doğrudan bir müstakil kitâbu't-tefsîrden yararlanarak eserlerini oluşturmamışlardır. Çünkü müstakil kitâbu't-tefsîrlerde daha çok mevkûf ve maktû rivayet bulunmaktadır. Bu yüzden tefsir bölümlerindeki rivayetler, müelliflerin muhtelif sözlü veya yazılı kaynaklardan naklettikleri rivayetlerden oluşmaktadır. Sadece Buhârî, isnadsız filolojik izahlara yer vererek diğer eserlerden ayrılmıştır Müstakil kitâbu't-tefsîrler ve büyük ölçüde bu eserleri kaynak olarak kullanan Taberî'nin tefsiri ise, birbirlerine kaynaklık etmektedirler. Örneklerde görüldüğü üzere Mücâhid b. Cebr, İkrime, Dahhâk, Katâde, Hasan-ı Basrî, Süddî, Zeyd b. Eslem gibi müfessirlerin görüşleri birçok eserde tekrar etmektedir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri bu türden rivayetlere çoğunlukla yer vermedikleri için müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin eserinden ayrılmaktadırlar. Hadis ehlinden kabul edilen Abdürrezzâk müstakil kitâbu't-tefsîrinde; İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr da tefsir bölümünün ilk örnekleri olan eserlerinde bu türden rivayetlere yer vermektedirler.

SONUÇ

Hicrî ilk üç asır, ilimlerin teşekkül ettiği ve çeşitli konularda eserlerin telif edildiği bir dönemdir. Hz. Peygamber'den (s) nakledilen hadisler ile sahâbe ve takip eden nesillerin görüşleri; hıfz, kitâbet ve tedvîn faaliyetleri ile yazılı kaynaklar halini almıştır. Tasnif ile birlikte çeşitli konulardaki rivayetler cüz, sahife, risale veya kitap isimleriyle anılan eserlerde derlenmiştir. Muhtelif konulardaki rivayetleri cem eden ale'l-ebvâb hadis kaynaklarının telifi ise müstakil eserlerin konularını ve ihtiva ettiği rivayetlerin bir kısmını bir araya getirmiştir.

Müstakil eser şeklinde telif edilip daha sonra hadis kaynaklarında bölüm halinde yer alan konulardan birisi de kitâbu't-tefsîrlerdir. Araştırmamızın konusu olarak belirlediğimiz hicrî ilk üç asırdaki kitâbu't-tefsîrleri, literatür ve muhteva yönüyle tanıtip değerlendirmeye çalıştık. Kitâbu't-tefsîrler hakkındaki bulgularımızı, literatürün gelişimi hakkında fikir sunması için Taberî'nin tefsiri ile mukayese ettik.

Hicrî ilk üç asırda, 75 müstakil kitâbu't-tefsîr ve hadis eserlerinde yer verilen 6 tefsir bölümü bulunmaktadır. Tefsire dair hususi bilgileri derleyen fezâilu'l-Kur'ân, kitâbu'l-kırâat, esbâbu'n-nüzûl, ahkâmu'l-Kur'ân, en-nâsih ve'l-mensûh ve lügavî tefsirler de dahil edildiğinde bu sayı daha da artmaktadır. Müstakil kitâbu't-tefsîr şeklinde isimlendirdiğimiz eserler, Kur'ân tefsiri hakkında nakledilen hadislerin yanı sıra sahâbe, özellikle de tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinin yorumlarını bir araya getirmektedir. Eserler bu yönüyle tedvîn ve tasnif faaliyetinin yoğun olarak gerçekleştiği tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminin tefsir anlayışını yansıtmaktadır.

Geniş bir literatür olarak karşımıza çıkan müstakil kitâbu't-tefsîrlerin bir kısmı hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Telif edilen bir eser, bazen rivayet edene nispet edilebildiği gibi, bazı eserlerin âyetler hakkında çok sayıda görüş bildiren kişilere ait olduğu şeklinde kanaatler de oluşabilmiştir. Atâ b. Dinâr'a nispet edilen eserin Saîd b. Cübeyr'e ait olması bunun örneklerindendir. Aynı şekilde İbn Abbas'a tefsir nispet edilmesi, tefsir rivayetlerini nakleden bir ravi ve âyetler hakkında yaptığı çok sayıdaki açıklama ile ilgili olmalıdır. Litarütürde çok sayıda eserin yer almasının bir diğer nedeni müstakil kitâbu't-tefsîrlerin birbirlerine kaynaklık ederek genişleyen bir yapı arz etmesidir. Katâde'nin tefsirini nakleden öğrencisi Ma'mer, bu esere bazı

eklemelerde bulunmuştur. Ma‘mer’in tefsirini alan Abdurrezzâk da Ma‘mer dışındaki hocalarından istifade ederek bu eseri genişletmiştir. Oranı tam belli olmamakla birlikte Abdurrezzâk’ın tefsirinde Ma‘mer’in, Ma‘mer’in tefsirinde ise Katâde’nin tefsiri bulunmaktadır. Bu üç eser, birbirlerine kaynaklık ederek genişlese de literatürdeki eser sayısının artmasına neden olmuştur.

Müstakil kitâbu’t-tefsîrlerin yoğun olarak telif edildiği hicrî ikinci asırda isnad kullanım kriterleri yeterince gelişmediği için bu dönemdeki eserlerde bazı isnad kusurları bulunmaktadır. Ayrıca âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlayan malumatı derlemeye çalışan ve müfessir kimliği ile öne çıkan bazı isimler eserlerinde isnada yeterince önem vermemişlerdir. Günümüze ulaşan Mukâtil b. Süleymân ve Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirlerinde bu husus dikkat çekmektedir. Mukâtil, merfû rivayetlerdeki bilgileri okuyucuya kendi görüşü izlenimi verecek şekilde sunmaktadır. Yahyâ b. Sellâm ise yer verdiği rivayetlerdeki isnad kusurları sebebiyle eleştirilmektedir. Aynı dönemde Süfyân es-Sevrî, Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Abd b. Humeyd gibi muhaddislerin müstakil kitâbu’t-tefsîrlerinde, Mukâtil ve Yahyâ’nın eserlerine nispetle daha dikkatli bir isnad kullanımı bulunmaktadır.

Müstakil kitâbu’t-tefsîrlerin muhtevalarına göz atıldığında, özellikle âyetler hakkındaki kısa izahların ve lügavî bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra kırâat, esbâb-ı nüzûl, Arap dilinden örnekler ve İsrâilî rivayetler de bulunmaktadır. Bu bilgiler büyük ölçüde merfû olmayan rivayetlerden oluşmaktadır. Bu durumu, dönemin eserlerinin ortak özelliği şeklinde yorumlamak yeterli değildir. Aynı dönemde telif edilen müstakil kitâbu’t-tefsîrler ile hadis kaynakları kıyaslandığında, maktû rivayetlerin çoğunlukta olması tefsire dair eserlere has bir durum şeklinde yorumlanabilir. Zira Süfyân es-Sevrî’nin müstakil kitâbu’t-tefsîrinde % 2,5 merfû, % 25 mevkûf, % 56 maktû rivayet bulunurken, İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’nda % 58 merfû, % 35 mevkûf, % 17 maktû rivayet yer almaktadır. Aynı şekilde Abdurrezzâk’ın müstakil kitâbu’t-tefsîrinin % 11’i merfû iken, *el-Musannef*’in % 20’si merfû rivayetlerden oluşmaktadır.

Hadis ehli, müstakil kitâbu’t-tefsîrlerdeki rivayetleri ve eserlerin müelliflerini çeşitli yönlerden eleştirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel bu eserlerin aslının veya isnadının olmadığını belirtmiştir. Müstakil kitâbu’t-tefsîr müellifi veya tefsire dair

görüş bildiren bazı kişiler hakkında “Hz. Peygamber (s) adına yalan uydurma, isnad kullanmama veya isnada yeterince dikkat etmeme, kabulü mümkün olmayan görüşleri dile getirme” şeklinde bazı ithamlar bulunmaktadır. Özellikle Mukâtil b. Süleymân ve Kelbî bu tür eleştirilere en çok muhatap olan iki kişidir. Nitekim araştırma boyunca zikredilen görüşler ve Ahzâb suresindeki incelemede ortaya konulan kimi örnekler, yapılan eleştirileri haklı çıkaracak niteliktedir. İsnad kullanımı ile ilgili kusurları, müfessir kimliği ile açıklanıp âyetlerin manasını ortaya çıkarma çabasıyla izah edilse de; kabulü mümkün olmayan görüşleri dile getirmeleri haklarındaki eleştirileri makul kılmaktadır. Bu eleştiriler sadece görüşleri ortaya atan kişilerle sınırlı kalmamış, bunlara yer veren Abdürrezzâk ve Taberî gibi alimler de tenkit edilmişlerdir. Müellifler ve ortaya attıkları görüşlerle ilgili eleştiriler, ilgili eserlerin hadis kitaplarının tefsir bölümlerine kaynaklık etmemesine ve en azından hicrî üçüncü asırda iltifat görmemesine yol açmıştır. Ancak hadis ehlinin ağır tenkidlerine maruz kalan bu kişilerin eserleri ve görüşleri hicrî üçüncü asırdan sonra telif edilen hacimli tefsirlerde yer almıştır.

Muhaddisler, tefsir rivayetlerini diğer rivayetlerden ayrı değerlendirmiş, bu tür rivayetlerin zabtının diğer rivayetlerden daha zor olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca aralarında tefsir konusunda zayıf ravilerden de nakilde bulunmayı caiz görenler bulunmaktadır. Tefsir rivayetlerinin büyük ölçüde manayı ifade edecek kısa açıklamaları veya lügavî izahları ihtiva etmesi bu rivayetlerdeki mütesahil yaklaşımda etkili olmuştur.

Hadis ehlinin telif ettiği müstakil kitâbu’t-tefsîrlere, hicrî ikinci asrın sonlarında ale’l-ebvâb hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerine öncülük ve bir miktar da kaynaklık etmişlerdir. Abdullah b. Vehb *el-Câmi’* isimli eserinde ve Saîd b. Mansûr da *es-Sünen*’inde tefsir bölümü açan ilk muhaddislerdir. Her iki eserde yer alan rivayetlerin büyük ölçüde tâbiîn nesline dayanması ve isnadlarındaki kusurlar sebebiyle müstakil kitâbu’t-tefsîrlere benzediği görülmektedir. Ayrıca Saîd b. Mansûr’un tefsir bölümünün yaklaşık dörtte biri Hüseyim b. Beşîr, beşte biri ise Süfyân b. Uyeyne’nin rivayetlerinden oluşmaktadır. Tefsir bölümü olarak değil de müstakil bir neşri gerçekleşmesi halinde İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr’un tefsir bölümlerini Abdurrezzâk’ın tefsirinden ayırmak çok mümkün olmayacaktır. Bu

özellikleri sebebiyle bu iki kitâbu't-tefsîrin müstakil birer eser olduğunu söylemek de mümkündür. Ancak müelliflerin yaşadıkları dönemin telif özelliklerini yansıttıkları bu iki eser hakkındaki hadis kaynağından bölüm oldukları yönündeki bilgiler ve eserlerin tefsir dışındaki bölümlerine olan benzerlikleri sebebiyle tefsir bölümü olarak kabul ederek değerlendirmeyi uygun gördük.

Hicrî üçüncü asırda, Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetlerden oluşan hadis kaynakları telif edilmiştir. Buhârî, merfû rivayetleri bir araya getirmek amacıyla, hacimli bir tefsir bölümünü telif eden ilk muhaddistir. Onu takip eden Tirmizî ve Nesâî, Buhârî'ye benzer genişlikte tefsir bölümleri açmışlardır. Müslim ise, eserinde küçük hacimli bir tefsir bölümüne yer vermekle birlikte, üç müellifin tefsir bölümlerinde ele aldıkları yaklaşık 300 rivayeti tefsir harici bölümlerde zikretmiştir. Muhaddisler müfessirlere alternatif bir tefsir oluşturmak iddiasıyla tefsir bölümlerini telif etmemişlerdir. Tefsir bölümleri rivayetlerin ale'l-ebvâb tasnif edilme çabasını göstermektedir. Ayrıca müstakil kitâbu't-tefsîrler etrafındaki eleştirilere dair muhaddislerin yaklaşımlarını ortaya koymaktadır.

Kütüb-i Sitte müellifleri, tefsir bölümlerinde mevkûf ve maktû rivayetlere de yer vermişlerdir. Bu rivayetleri çoğunlukla merfû rivayeti desteklemek amacıyla veya merfû rivayetin bulunmadığı konularda zikretmişlerdir. Buhârî diğer müelliflerden farklı olarak isnadsız bir şekilde filolojik izahları nakletmiştir. Bu nakiller, Buhârî'nin filolojik eserlere olan hayranlığından ziyade lügat ilminde sahip olduğu birikimi ve itimat ettiği kaynakları göstermektedir. Buhârî'nin yer verdiği bu bilgiler, eserini zenginleştirmiş, onu bahsi geçen tefsir bölümlerinden farklı kılmış ve müstakil kitâbu't-tefsîrlere benzer bir muhtevayı içermesini sağlamıştır. Tirmizî'nin tefsir bölümünde, yer verdiği zayıf rivayetler dikkat çekmektedir. Bu tür rivayetler hakkında değerlendirmelerde bulunan, farklı tariklerine veya illetlerine işaret eden Tirmizî, tefsir rivayetleri hakkındaki kapsamlı sıhhat değerlendirmesi yapan ilk kişi kabul edilebilir. Nesâî ise, diğer müelliflerin farklı bölümlerde ele aldıkları rivayetlerin bir kısmını tefsir bölümünde değerlendirmiş ve *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında en geniş tefsir bölümünü telif eden kişi olmuştur.

Tefsir bölümlerinin kaynakları müstakil kitâbu't-tefsîrlerden farklıdır. İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr müstakil kitâbu't-tefsîrlerden yararlılsa da, Buhârî ile

birlikte hadis ehli muhtelif yazılı ve sözlü kaynaklardan istifade ederek tefsir bölümlerini oluşturmuşlardır. Müstakil kitâbu't-tefsîrler büyük ölçüde tâbîn görüşlerini ihtiva etmesi ve isnad kusurları gibi sebeplerle Buhârî ve takip eden müelliflere kaynaklık etmemişlerdir. Sadece Tirmizî, Abd b. Humeyd'den tefsir bölümünde 109 rivayet nakletmiştir. Ancak bu rivayetleri Abd b. Humeyd'in müstakil kitâbu't-tefsîri yerine *el-Müsned* veya *el-Müntehab*'ından almış görülmektedir.

İncelenen tefsir bölümlerinde (Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin eserlerinde) tekrarsız 498 merfû, 201 mevkûf ve maktû olmak üzere toplam 699 rivayet yer almaktadır. Sahâbenin, esbâb-ı nüzûle dair rivayetlerinin hükmen merfû kabul edildiği dikkate alındığında, merfû rivayetlerin sayısı daha da artacaktır. Bu rivayetler, en az 450 âyetin tefsirine dair bilgi ihtiva etmektedir. Müttetekun aleyh 247 rivayetin bulunduğu tefsir bölümlerinde, Hz. Peygamber'e (s) ait olmadığı halde ona nispet edilerek nakledilen 3 mevzu haber; ayrıca çoğunlukla Tirmizî'nin yer verdiği (73 rivayet) toplam 78 zayıf rivayet olduğu tespit edilmiştir. Tefsir bölümlerindeki 5 rivayet ise İsrâîlî haberlerdendir.

Kütüb-i sitte müelliflerinin tefsir bölümlerinde yer verdikleri rivayetlerin muhtevası; tarihi bilgi, ahkâma dair meseleler ve diğer konular şeklinde tasnif edilebilir. En çok esbâb-ı nüzûl, âyetin indiği ortam ve zamana dair bilgilerin yer aldığı tefsir bölümlerinde, âyetlerdeki şer'î hükümler hakkındaki rivayetler ikinci sırada yer almaktadır. Diğer konular şeklinde ifade ettiğimiz bahisler ise iman, kıyamet, cennet ve cehennem, Kur'ân'ın faziletleri ile kırâate dair rivayetleri ihtiva etmektedir.

Muhaddislerin tefsire dair müstakil bölüm oluşturmaları, tefsir bölümlerindeki rivayetlerin muhtevasını diğer rivayetlerden ayrı değerlendirdiklerini düşündürmektedir. Ancak özellikle Müslim'in, diğer müelliflerin tefsir bölümünde yer verdikleri rivayetleri farklı bölümlerde zikretmesi bunun aksini göstermektedir. Tefsir bölümlerindeki rivayetleri, tekrar edildikleri diğer bölümleri dikkate alarak incelediğimizde, sadece tefsir bölümünde zikredilen az sayıda rivayet bulunduğu görülmektedir. Bunlar da Kur'ân tarihi, Kur'ân'ın faziletleri ve kırâate dair rivayetlerdir. Dolayısıyla bu durum, eserinde tefsire bölüm açan muhaddislerin

sünnetin tamamını Kur'ân'ın tefsiri olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Ayrıca muhaddisler herhangi bir âyet ile rivayeti ilişkilendirdiklerinde aslında “bu âyetin tefsirinde şu hadis vardır” demektedirler. Meselenin anlaşılması için, rivayetin bütün tariklerini dikkate alarak değerlendirme yapmak ve rivayetin geçtiği diğer bölümler ile bâb başlıklarını incelemek gerekmektedir.

Tefsir bölümlerinde merfû rivayet olarak nakledilen bilgilerin bir kısmının müstakil kitâbu't-tefsîrler ile Taberî'nin tefsirinde mevkûf veya maktû olarak nakledilmesi, hadislerin ref'inden ziyade, sahâbe ve tâbiînin merfû bir rivayetteki bilgiyi kendi fetva veya açıklamaları şeklinde nakletmelerinden kaynaklanmaktadır. İncelediğimiz tefsir bölümlerinde, ref' edildiğini tespit ettiğimiz 3 rivayet bulunmaktadır. Tirmizî'nin ref' ihtimalini akla getiren açıklamaları çoğunlukla rivayetin nakledildiği tariklerle alakalı hususiyetler taşımaktadır. İbn Kesîr'in tefsirinde zikrettiği ref' edilen rivayetlerle ilgili tespitleri, incelediğimiz tefsir bölümlerinde bulunmayan tefsir rivayetlerinde bir miktar ref' probleminin bulunduğunu göstermektedir.

Tefsir bölümleri, kendilerine yakın dönemde telif edilen tefsirlere çok fazla etkide bulunmamıştır. Taberî'nin tefsiri ile yaptığımız mukayesede, Taberî'nin müstakil kitâbu't-tefsîrlerden istifade ederek eserini oluşturduğu, tefsir bölümlerinden doğrudan nakilde bulunmadığı ve merfû rivayetleri *Kütüb-i Sitte* müellifleriyle yaklaşık olarak aynı isnadla naklettiği tespit edilmiştir. Hadis ilmindeki birikimi takdir edilen Taberî, isnadı dikkatli bir şekilde kullanarak hicrî ilk üç asırdaki tefsire dair birçok rivayeti bir araya getirmiştir. Tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsirinde yer alan merfû rivayetlerin yaklaşık aynı isnad özelliklerine ve benzer lafızlara sahip olduğu görülmüştür.

Taberî tefsirinde *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerini kaynak olarak kullanmamaktadır. Aynı şekilde, tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsiri arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Tefsir bölümleri, âyetlerle ilişkili çoğunlukla merfû rivayetleri bir araya getirmekte iken Taberî, âyetlerle ilgili merfû, mevkûf, maktû pek çok rivayeti, lügavî izahları, Arap dilinin kurallarından açıklamaları, tarihi bilgileri, İsrâîlîyattan haberleri ve Arap şiirinden örnekleri zikretmektedir. Muhaddisler rivayetleri nakletmekle yetinirken Taberî, rivayetler arasında tercihte bulunmakta ve

kendi görüşünü de ekleyerek âyetin tefsirini sunmaya çalışmaktadır. Bu haliyle tefsir bölümleri, muhaddislerin eserlerini telif ederken takip ettikleri yöntemin mahsûlü olarak tefsire dair rivayetleri bir araya getirirken Taberî, Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmeye çalışmaktadır.

Muhaddislerin âyet ile merfû rivayet arasında kurdukları ilişki müfessirler tarafından aynen sürdürülmemiştir. Buhârî'nin tefsir bölümünde yer verdiği tekrarsız 179 merfû rivayetinin sadece 125'inin Taberî'nin tefsirinde yer aldığı görülmektedir. Taberî, nakletmediği bu merfû rivayetler yerine sahabe ve takip eden nesillerin görüşleri ile yukarıda bahsettiğimiz pek çok bilgiyi âyetlerin tefsirinde zikretmektedir.

Tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsiri arasında bazı benzerlikler de bulunmaktadır. Buhârî'nin yer verdiği isnadsız lügavî izahlar Taberî'nin eserinde de yer almaktadır. Ayrıca Tirmizî'nin bir kısmı hakkında sıhhat değerlendirmesinde bulunduğu zayıf rivayetlere yer vermesinin benzeri Taberî'nin tefsirinde de görülmektedir. Taberî, ihtilaflı konularda bazı zayıf rivayetleri farklı görüşe delil olarak nakletmektedir. Zayıf rivayetlerin diğer bir kısmını ise âyetle yer alan lafızların anlamlarını açıklarken zikretmektedir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerini incelemeyi hedefleyen araştırmamızda, müstakil kitâbu't-tefsîrler ve Taberî tefsiriyle yaptığımız karşılaştırma ile yukarıda belirttiğimiz sonuçlara ulaştık. Ahzâb suresi örneğindeki uygulamalı karşılaştırmadaki verilerin; eserler ve rivayetler hakkındaki teorik bulgularımızı teyit ettiğini gördük.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin ale'l-ebvâb tertibindeki ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'indeki tefsir bölümlerinin incelenmesi kitâbu't-tefsîr literatürünü değerlendiren bu çalışmayı tamamlayacaktır. Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inin hacimli tefsir bölümü günümüze ulaşmayan Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Uyeyne'nin tefsirlerinin bir kısmını veya tamamını ihtiva etmektedir. Saîd b. Mansûr'un eseri etraflı bir incelemeyi hak etmekte ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Tefsir rivayetlerindeki ref' olgusu hakkında tefsir bölümleri özelinde

bir değerlendirme sunmaya çalıştık. Bu konu tefsir kaynakları çerçevesinde geniş bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır.

İncelediğimiz Kütüb-i Sitte müelliflerinin tefsir bölümlerindeki merf rivayetlerin Taber'nin tefsirindeki merf rivayetler ile karşılaştırılması gerekmektedir. Bu sayede, tefsirin kendine özgü gelişimi hakkında değerlendirmede bulunmak mümkün olacaktır. Ayrıca böyle bir araştırma ile tefsir tarihinin en önemli eserlerinden olan Taber'nin eserindeki merf rivayetlerin sıhhati hakkında kanaat belirtilebilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aba, Veli, “Nesâî'nin (303/915) Şiîlikle İthamı”, *ÇÜİFD*, c. 18 sy. 1, 2018, s. 167-191.
- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, I-II, thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî, Dâru Belensiye, Riyad 2002.
- _____, *Kıt'atun min Tefsîri'l-İmâm Abd b. Humeyd*, thk. Muhallef b. Benîh, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2004.
- Abdulaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, *Büstânu'l-Muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu, TDV Yay., Ankara 1997.
- Abdulcevad b. Muhammed es-Sâvî, *Akvâlu Atâ el-Horasânî fî't-Tefsîr Cem'an ve Dirâseten Mukâreneten min Evveli Sûreti'l-Kehf ilâ Nihâyeti'n-Nâs*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1428/1429.
- Abdülaziz Muhammed Nûr Veli, *Şîa ve Tarihî Rivayetler*, (çev. Mücahit Yüksel), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- _____, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, thk. Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1999.
- Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hâzır*, I-II, Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâfiyye, Beyrut 1406/1988.
- Ağırman, Cemal, “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, sy. 2, 2006, s. 55-106.
- Ahatlı, Erdinç - Murad, Selvi Raif, “Sünen-i Tirmizî'de “Hüve Hadîsü Fûlan” Kavramı Üzerine”, *SAUIFD*, c. 19, sy.35, Haziran 2017, s. 1-26.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, I-L, I. bs., thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- _____, *el-Müsned*, I-VIII, şrh. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1416/1995.
- _____, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I-III, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Dâru'l-Hânî, Riyad 1422.
- _____, *Fezâilü's-Sahâbe*, I-II, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983.
- Ahmed Emin (1374/1954), *Fecrü'l-İslâm*, II. bs., Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut ty.
- Ahmed Hâdî Şeyh Alî, *Merviyyâtü'l-İmâm el-Buhârî fî't-Tefsîr fî gayri Sahîhihi – Cem'an ve Dirâseten*, Basılmamış Yüksek Lisnas Tezi, Câmîatü'l-İslâmiyye, Medine 1414-1415.

- Ahmed İsmail Nevfel, *Müccâhidü'l-Müfessir ve't-Tefsîr*, Dâru's-Safve, Kahire 1990.
- Ahmed Naim, Babanzâde (1353/1954), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XII, VII. bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Akdokur, Fatma, “*Tehzîbu'l-Âsâr*” Bağlamında *et-Taberî'nin Hadisçiliği* (224-310 h.), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Akgün, Hüseyin, “Tirmizî'nin Kullandığı ‘Hadisun Garîbun’ Kavramı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 17, sy. 3, 2017, s. 107-124.
- , “Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber’e İsnâdı Meselesi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, yıl 2017, s. 21-54.
- Akpınar, Ömer Faruk, “İlk Fezâilu'l-Kur’ân Eserlerinden Bir Örnek: İbnu'd-Durays'ın Fezâilu'l-Kur’ân'ı”, *Marife*, c. 10, sy. 2, Güz 2010, s. 171-190.
- , “Fezâilu'l-Kur’ân Edebiyatı”, *İstem*, sy. 17, 2011, s. 177-194.
- Akşit, Mustafa, *Abdurrazzak ibn Hemmâm ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1981.
- Akyüz, Ali, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.
- Albayrak, Ali, “Fuad Sezgin'in ‘Buhârî'nin Kaynakları’ Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, c. 26, Temmuz-Aralık 2016, s. 51-100.
- , *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler*, İFAV, İstanbul 2018.
- Albayrak, Halis, “Taberî'nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, *AÜİFD*, c. XLII, 2001, s. 97-130.
- Ali Hasan Muhammed Süleyman, *Fethu'r-Rahmân fî Beyâni'n-Nesh fî'l-Kur’ân*, Matbaatü'l-Hüseyin el-İslâmiyye, Kahire 1414/1994.
- Altıkulaç, Tayyar, “İkrime el-Berberi”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 40-42.
- Ammâr Ahmed es-Sayâsine, *el-Merfû' Hükmen Dirâse Ta'sîliyye Tatbikiyye*, Dâru'l-Lübâb, İstanbul 1439/2018.
- Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.
- Aydemir, Abdullah, “Atâ b. Dînâr”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, 35.
- Aydın, Atik, *Taberî'nin Kur’ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Ankara Okulu, Ankara 2005.
- Aydın, İsmail, *Kur’ân'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, Ankara Okulu, Ankara 2014.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, III. bs., İFAV, İstanbul 2009.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* (132-232/750-847), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed (855/1451), *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut ty.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa (1439/2017), *Dirâsât fî'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-II, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1400/1980.
- _____, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, İstanbul 1992, 368-372.
- Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannafîn*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut ty.
- Başaran, Selman (1947-1993), "Devrakî, Ya'kûb b. İbrâhîm", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 248.
- _____, "Fellâs", *DİA*, XII, İstanbul 1995, 309.
- _____, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Meçhul Olarak Vasıflandırması", *ÜİİFD*, c. 2, sy. II, 1987, s. 19-25.
- Bayar, Fatih, *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2008.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (458/1066), *Şuabu'l-Îmân*, I-XIII, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd, Mektebetü'-Rüşd, Bombay 1423/2003.
- _____, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi's-Şerîa*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.
- _____, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, I-II, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-Sevâdî, Cidde 1413/1993.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Basrî (292/905), *el-Bahru'z-Zehhâr: Müsnedü'l-Bezzâr*, I-XVIII, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullah, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1988-2009.
- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991.
- Birişik, Abdulhamit, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 301-303.
- _____, "Kıraat", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 426-433.
- _____, "Kur'ân", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 383-388.
- _____, "Nesih", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 584-586.
- _____, "Tefsir", *DİA*, XL, İstanbul 2010, 281-290.
- _____, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, İstanbul 2014, s. 17-102.
- Bolat, Emrullah, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fî'l-Hadis Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî (256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut 1436/2011.

- _____, *ed-Du‘afâu’s-Sagîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm, Mektebetü İbn Abbas, yy, ty.
- _____, *et-Târîhu’l-Kebîr*, I-VIII, el-Mektebetü’l-Osmâniyye, Haydarabad ty.
- _____, *Halku Ef‘âli’l-İbâd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Dâru’l-Maârif, Riyad ty.
- _____, *el-Edebü’l-Müfred*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Dârü’s-Siddîk, yy, ty.
- Canan, İbrahim (1940/2009), “Ebû Hâtîm, Muhammed b. İdris”, *DİA*, X, İstanbul 1994, 150-151.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1960.
- _____, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015.
- _____, “Ali b. Ebû Talhâ”, *DİA*, II, İstanbul 1989, 386-387.
- _____, “Câmi‘u’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, 105-107.
- _____, “Süddî”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 17-18.
- _____, “Yahyâ b. Sellâm”, *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 263-264.
- _____, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- _____, “Abdurrazzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri”, *AÜİFD*, c. XV, sy. 1, 1967, s. 99-111.
- _____, “Ali İbn Abî Talha’nın Tefsir Sahifesi”, *AÜİFD*, c. XVII, sy.1, 1969, s. 56-82.
- _____, “Süfyan b. Sa‘îd es-Sevrî ve Tefsiri”, *AÜİFD*, c. XVIII, sy. 1, 1970, s. 23-34.
- _____, “Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. 11, sy. 2, 1972, s. 74-83.
- _____, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, *AÜİFD*, c. XXI, sy. 1, 1973, s. 1-35.
- _____, “Ata Bin Ebi Rebah ve İbn Abbas’tan Rivayet Ettiği Garîbü’l-Kur’ân’ı”, *AÜİFD*, c. XXII, sy. I, 1978, s. 17-104.
- _____, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsîr”, *AÜİFD*, c. XXIII, sy. 1, 1979, s. 31-50.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (400/1009), *es-Sihâh Tacu’l-luga ve Sihâhi’l-Arabiyye*, I-VI, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Dâru’l-İlim, Beyrut 1407/1987.
- Çakan, İsmail Lütfî, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, 129-132.
- Çalışkan, İsmail, “Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar –İbn Vehb ve Muhâsibînin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil”,

- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 2, 2008, s. 55-74.
- _____, “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluş Dönemine İlişkin Problematik Noktalar”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu (Kayseri, 23-24 Ekim 2014)*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.
- Çap, Sabri, “Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2008.
- Çelik, Ali, *Ahzâb Suresi Işığında Aile Hukuku*, İstanbul 2007.
- Çetin, Mustafa, “Abdullah b. Abbas ve Tefsiri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, 1983, s. 227-238.
- Çetiner, Bedreddin, “Ahkâmü'l-Kur'ân”, *DİA*, I, İstanbul 1988, 551-552.
- Çörtü, Mustafa Meral, *an-Nasâi ve Tafsîr al-Kur'ân al-Azîm'i*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl ed-Dârîmî (255/868), *es-Sünen*, I-IV, thk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî, Dâru'l-Muğnî, Riyad 1421/2000.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (385/995), *el-İlelû'l-Vâride fî'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*, I-XI, thk. Mahfuzürrahman Zeynullah es-Selefi, Riyad, Dâru Taybe, 1405/1985.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (946/1540), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.
- Demirci, Muhsin, “Tefsirin Doğuşu ve Tedvîni”, *Tefsir Tarihi ve Usulü* (ed. Bahattin Dartma), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013.
- _____, “Esbâbu'n-Nüzûl”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, 360-362.
- Döndüren, Hamdi, “Beyyânî”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, 95-96.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî (333/945), *Tabakâtü Ulemâi Ifrîkiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrut ty. (fotokopi nüsha)
- Ebü Bekir İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî (543/1148), *el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes*, I-III, thk. Muhammed Abdullah Veled Kerim, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1992.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî (275/889), *Sünenu Ebû Dâvûd*, I-VII, thk. Şuayb Arnaut, Muhammed Kamil Karabelli, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, yy., ty.
- _____, *Risaletu Ebû Dâvûd ilâ Ehli Mekke fî Vasfi's-Sünen*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut ty.

- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvud b. el-Cârûd (204/819), *Müsnedu Ebû Dâvûd et-Tayâlisî*, I-IV, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tibaa' ve'n-Neşr, Cize 1419/1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf (745/1344) *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd- Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahânî (430/1038), *Kitâbu Târîhi Isbahân*, I-II, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.
- _____, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed (1050/1640'tan sonra), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1417/1997.
- Efendioğlu, Mehmet, "Saîd b. Mansûr", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 562.
- Elbânî, Muhammed Nâsuriddîn (1914-1999), *Zaîfu Süneni't-Tirmizî*, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad 1420/200.
- Emin Ömer Muhammed, "Tağlîkû Tâ'lik Nûshatü Ali b. Ebî Talhâ fî't-Tefsîr min Hilâli Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî: Cem' ve Dirâse-", *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti's-Şer'iyye*, Kahire, sy. 32, c. 4, 2014, s. 34-86.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, III. bs., Ensar Yayınları, İstanbul 2010.
- Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya 2003.
- Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 410-411.
- Erul, Bünyamin, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları (Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine)", *VII, Kur'ân Sempozyumu Kur'ân ve Müslümanlar 15-16 Mayıs 2004/Kayseri*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, ss. 23-40.
- Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 314-318.
- _____, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, İstanbul 2010, 92-93.
- Fazlu'l-Mevlâ Abdulkerim Ahmed, *Menhecû Abdillâh b. Abbâs fî't-Tefsîr Dirâse Mevzû'îyye*, Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, Sudan 2000.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 279-280.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân b. Cuvvan el-Fârisî (277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*, I-III, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1401/1981.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb (817/1415), *Tefsîr-i İbn Abbâs*, I-V, (çev. M. Cevher Caduk), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2016.
- Güler, Nurdane, *Sahîh-i Müslim'de Yer Alan Kur'ân Atıflı Rivayetler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

- Güllüce, Veysel, “Kur’ân’da Nesh Edilmiş Ayet Var Mıdır?”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl 10, sy. 26, Kış 2006, s. 51-74.
- Gürler, Kadir, “Kur’ân’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 5, 2004/1, s. 17-46.
- Güzel, Mehmet Emin, *Malik b. Enes ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017.
- İgnaz Goldziher, *Mezâhibu’t-Tefsîri’l-İslâmî*, haz. Abdulhalim el-Naccar, Mektebetü’l-Hanci, Kahire 1955.
- Ğassân İsa Muhammed Hirmâs, “Min Menheci’l-İmâm en-Nesâî fî Sünenihi’l-Kübrâ ‘Dirâse Hadîsiyye”, *Mecelletü’l-Câmi’ati’l-İslâmiyye li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*, c. 21, sy. 2, 2013, s. 205-257.
- Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Hâkim en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyî‘ Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.
- _____, *Ma’rifetu ‘Ulûmi’l-Hadîs ve Kemîyyeti Ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Mektebetü’l-Ma’ârif, Riyad 1431/2001.
- _____, *Suâlâtü’l-Hâkîm en-Nisâbü’rî li’d-Dârekutnî fî’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, Dirâse ve thk. Muvaffâk b. Abdullah b. Abdulkadir, Mektebetü’l-Ma’ârif, Riyad 1404/1984.
- Hâlid b. Abdülaziz el-Bâtîlî, *et-Tefsîru’n-Nebevî: Mukaddime Te’sîliyye maa-dirâse Hadîsiyye li-Ehâdîsi’t-Tefsîri’n-Nebevî es-Sarîh*, I-II, Dâru Künûzi İşbiliyâ, 1432/2011.
- Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl, *Tefsîru Etbâi’t-Tâbiîn: Arz ve Dirâse*, Merkezu Tefsîr li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, Riyad 1437/2016.
- Halîlî, Ebû Ya’lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed (446/1054), *el-İrşâd fî Ma’rifeti Ulemâi’l-Hadîs*, I-III, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1989.
- Hamadi Sammoud, “Kuzey Afrikada Şarklı Bir Müfessir: Yahyâ İbn Sellâm”, (çev. Salih Akdemir), *AÜİFD*, c. XXXII, 1992, s. 23-36.
- Hamîd Lahmer, “İmâm Mâlik Müfessiren”, *Mecelletü’l-İhyâ*, c. 27, 2008, s. 162-169.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Kitâbiyât, Ankara 2004.
- Hatîb, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit (463/1071), *Târîhu Bağdat*, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâ Maruf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1422/2002.
- _____, *el-Câmi‘ li Ahlâki’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmi‘*, I-II, thk. Mahmud Tahhan, Mektebetü’l-Meârif, Riyad ty.

- _____, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Surakî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine ty.
- _____, *Takyîdü'l-İlm*, İhyâu's-Sünneti'n-Nebeviyyeti, Beyrut ty.
- _____, *Kitâbu'l-Fakîh ve'l-Mütefekkih*, I-II, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf Azzâzî, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1417/1996.
- _____, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, thk. M. Said Hatipoğlu, Ankara ty.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Mamer b. Râşid”, *DİA*, XXVII, İstanbul 2009, 553.
- _____, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 28-29.
- Havfî, Ahmed Muhammed, *et-Taberî*, Mektebetü Mısır, Kahire ty.
- Hazîrî, et-Tâhir el-Ezher, *el-Medhal ilâ Câmi'i'l-İmâm et-Tirmizî*, Mektebetü's-Şûûn el-Fenniyye, Kuveyt 1428/2007.
- Heribert Horst, “Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler”, trc. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, sy. 1, 2016, s. 309-328.
- Hıdır, Özcan, *Tirmizî'nin Câmiindeki Mevkûf ve Maktû' Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Hikmet Beşîr Yâsîn ve diğerleri, *Mervîyyâtü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi't-Tefsîr*, I-IV, Mektebetü'l-Müeyyid, Riyad 1994.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali, *Tefsîru't-Tâbiîn: Arz ve Dirâse ve Mukârene*, I-II, Dâru'l-Vatan, Riyad 1420/1999.
- _____, “et-Tefsîr bi'l-Eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim”, *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, c. 4, 2009, s. 13-162.
- _____, “Abd b. Humeyd ve Mekânetü Tefsîrihî Beyne Eşhuri't-Tefâsîri'l-Me'sûr Dirâse Mukârene”, *Mecelletü'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, c. 42, 2016, s. 270-332.
- _____, “el-İmâm el-Müfessir Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212) ve Menhecuhû fî Tefsîrihî”, *Mecelletü'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, c. 43, 2017, s. 365-458.
- Işık, Emin, “Ahzâb Sûresi”, *DİA*, II, İstanbul 1989, 195-196.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî (463/1071), *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*, I-II, thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1414/1994.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Ali el-Cürcânî (365/976), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- İbn Arrâk, Ebu'l-Hasan ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî (963/1556), *Tenzîhu's-Şerî'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ahbâri'l-Şenî'ati'l-Mevzû'a*, I-II, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif-Abdullah Muhammed es-Siddîk, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1399.
- İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176), *Târîhu Dimaşk*, I-LXXX, thk. Amr b. Gurâme el-Umerî, Dâru'l-Fikr, yy. 1415/1995.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman el-Endelüsî (541/1147), *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk. Abdüsselâm Abdüssâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdulmelik el-Kurtubî (449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1423/2000.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsa (578/1183), *Ahbâru İbn Vehb ve Fezâiluh*, thk. Kâsım Ali Sa'd, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1429/2008.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (597/1201), *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, II. bs., thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, yy. 1409.
- _____, *el-Mevzûât*, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1386/1966.
- _____, *Telkîhu Fuhûmi'l-Eser*, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrût 1997.
- İbnu'd-Durays, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb el-Becelî (294/906), *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ Ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve mâ Ünzile bi'l-Medine*, thk. Gazve Bedir, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1988.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris (327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-X, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1271/1952.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke 1417/1997.
- _____, *Kitâbu'l-İlel*, I-VII, thk. Komisyon, Riyad 1427/2006.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsâ (399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I-V, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire 2002/1423.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdâdî Hanbelî (526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I-II, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dârü'l-Marife, Beyrut ty.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebû's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (606/1210), *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Resûl*, I-XII, thk. Abdülkadir Arnaut, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1969-1972.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed (852/1449), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379.
- _____, *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, yy. 2002.
- _____, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyadînî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1998.

- _____, *Tabakâtü'l-Müdellesîn*, thk. Asım b. Abdullah Karyûtî, Mektebetü'l-Menâr, Zerka 1983.
- _____, *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, I-V, thk. Saîd Abdurrahman Musa Kazakî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1405.
- _____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatu Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1325.
- _____, *el-Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*, I-II, thk. Abdulhakîm Muhammed el-Enîs, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1418/1997.
- _____, *el-Metâlibu'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, I-XVIII, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1419/1999.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1968-1978.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî (575/1179), *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî mâ Revâhu an Şuyûhihi mine'd-Devânîni'l-Musannefe fî Durûbi'l-İlm ve Envâ'i'l-Ma'ârif*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî (354/965), *es-Sikât*, I-IX, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1973.
- _____, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, I-III, thk. Mahmud İbrahim Zayed, Dâru'l-Va'y, Haleb 1976.
- _____, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-Sahîh ala't-Tekâsîm ve'l-Envâ*, I-VII, thk. Mehmet Ali Sönmez-Halis Aydemir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1433/2012.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî (751/1350), *Bedâi'u'l-Fevâid*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, thk. Sami b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe, yy. 1420/1999.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yy. 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybey Dineverî (276/889), *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, II. bs., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni (273/887), *es-Sünen*, I-V, thk. Şuayb Arnaut, Âdil Mürşid, Muhammed Kamil Karabelli-Abdüllatif Hirzullah, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır, Beyrut 1414.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Ensârî el-Mısırî (804/1401), *et-Tavzîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, I-XXXVI, Dâru'n-Nevâdir, Dımaşk 1429/2008.

- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (385/995), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-Marife, Beyrut 1417/1997.
- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393), *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Nûreddin İtr, I-II, Dâru'l-Mellâh, Dimaşk 1398/1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahmân (643/1245), *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nureddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1406/1986.
- İbn Teymiye, Ebu'l-Abbas Takıyüddin Ahmed b. Abduülhalim (728/1328), *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1490/1980.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî (197/813), *el-Câmi' fî'l-Hadîs*, I-II, thk. Mustafa Hasan Ebu'l-Hayr, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1995/1416.
- _____, *el-Câmi': Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Miklos Muranyi, I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut 2003.
- _____, *el-Câmi': Ulûmü'l-Kur'ân*, thk. Miklos Muranyi, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut 2003.
- İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih (261/875), *es-Sikât*, I-II, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1985.
- İlhan, Avni, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, III, İstanbul 1991, 93-94.
- Kadı İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa (544/1149), *Şerhu Sahîhi Müslim – İkmâlü'l-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim*, I-IX, thk. Yahyâ İsmail, Dâru'l-Vefâ, Mansûre 1998.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler: Menşe'i, Tanıma Yolları Tenkid*, i, IV. bs., İFAV, İstanbul 2002.
- _____, "Bakî b. Mahled", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 542.
- _____, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 114-123.
- _____, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 124-129.
- _____, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, X, İstanbul 1994, 275.
- _____, "Harbî", *DİA*, XVI, İSTANBUL 1997, 115.
- _____, "Hadis", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 27-64.
- _____, "el-Muvatta'", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 416-418.
- _____, "Müslim b. Haccâc", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 93-94.
- _____, "Nesâî", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 563-565.
- _____, "Sahîhayn", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 527-530.
- _____, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 147-148.

- _____, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 202-204.
- Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu, Ankara 2010.
- _____, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- Karataş, Ali, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, A Grafik, Diyarbakır 2015.
- Karataş, Ali, “Kelbî ve Yorumları”, *Kur'ân ve Yorumu –İlk Üç Yüz Yıl- 2* (ed. Halil Rahman Açar), İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2019, s. 1-15.
- Kâsım Ali Sa'd, *Menhecû'l-İmâm Ebî Abdurrahman en-Nesâî fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve Cem'i Akvâlihî fî'r-Ricâl*, I-V, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, Dubai 2002.
- Katâde b. Diâme, Ebu'l-Hattâb es-Sedûsî (118/736), *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî Kitâbillâhi Teâlâ*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Cafer b. İdrîs Hasenî (1345/1927), *er-Risâletü'l-Müstetrafe li-Beyânî Meşhûri Kütûbi's-Sünneti'l-Müşerreffe*, thk. Muhammed Müntesir b. Muhammed ez-Zemzemî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, yy. 1421/2000.
- Kehhâle, Ömer Rıza (1905-1987), *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XIII, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut ty.
- Kesler, Muhammed Fatih, “Zeyd b. Eslem”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, 318-319.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Kitabiyat, Ankara 2003.
- _____, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitabiyat, Ankara 2005.
- _____, “Saïd b. Mansur'un (ö. 227/842) Sünen'indeki Tefsir İçerikli Mevkuf ve Maktu Rivayetler Üzerine”, *Kur'ân ve Sahâbe*, ed. Hasan Keskin-Abdullah Demir, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2016, s. 243-251
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergah yay., İstanbul 1983.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 1998.
- Komisyon, *el-Fihrisü's-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: el-Kur'ân ve Ulûmuhû*, Mecmâü'l-Meleki, Amman 1989.
- Köse, Saffet, “İbn Vehb”, *DİA*, XX, İstanbul 1999, 441-442.
- Köten, Akif, *Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'deki Hadis Tekrarları*, Emin Yayınları, Bursa 2014.

- Kurt, Mustafa, *Garîbu'l-Kuran ve Garîbu'l-Kur'an'a Dair Müstakil Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984.
- Kurtubî, Ebü'l-Abbas Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer (656/1258), *el-Müfhim limâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, I-XVII, thk. Muhyiddin Dîb Müstû-Yusuf Ali Büdeyvi-Ahmed Muhammed es-Seyyid-Mahmûd İbrâhim Nezzâl, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1417/1996.
- Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 109-114.
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, İstanbul 1988, 122-124.
- _____, "Muhammed b. Eslem", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 527-528.
- Makdîsî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir (507/1113), *Şurûtü'l-Eimmeti's-Sitte*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984 (Hâzîmî'nin *Şurûtü'l-Eimmeti'l-Hamse* risalesi ile birlikte).
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (179/795), *el-Muvatta*, I-VIII, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâyed b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Ebudabi 1425/2004.
- _____, *el-Muvatta* (Rivâyetu Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî), thk. Abdulvehhab Abdullatif, Mektebetü'l-İlmiyye, Kahire ty.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *en-Nüket ve'l-'Uyûn Tefsîri'l-Mâverîdî*, I-VI, thk. es-Seyyîd b. Abdûlmaksûd b. Abdürrahim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Tefsir", *DİA*, XL, İstanbul 2010, 290-294.
- Meşhedânî, Hâşim Abdüyâsîn, *Süfyânu's-Sevrî ve Eseruhû fî't-Tefsîr*, Dârü'l-Kitâb, Bağdad 1981/1401.
- Meşhur Hasan Mahmûd Selman, *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1994.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemaleddin Yûsuf b. Abdîrrahman (742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn el-Bekcerî el-Hikrî (762/1361), *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I-XII, thk. Âdil b. Muhammed – Usâme b. İbrâhim, el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, yy. 1422.
- Muhammed Ata Yûsuf, *Tefsîru's-Suddî el-Kebîr*, Dârü'l-Vefâ, Mansûre 1993.
- Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî (295/908), *el-Cüz fîhi Tefsîru'l-Kur'an li-Yahyâ b. Yemân ve Tefsîru'l-Kur'an li-Nâfi' b. Ebî Nuaym el-Kâri'*, ve *Tefsîrun li-Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Tefsîrun li-Atâ el-Horasânî*, thk. Hikmet Beşîr Yâsîn, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1408.
- Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevzûât fî Kütübi't-Tefsîr*, Mektebetü's-Sünne, yy. 1408.

- Muhammed Ebû Zehra (1394/1974), *Ebû Hanîfe; Hayâtuhû ve Asruhû*, II. bs., Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1976.
- Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2012.
- _____, *el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, IV. bs., Mektebetü Vehbe, Kahire 1990.
- Muhammed Şukrî Ahmed ez-Zâviye, *Tefsîru'd-Dahhâk*, Dâru's-Selâm, Kahire 1999.
- Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, II. bs., Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1999.
- Mukâtil b. Süleyman (150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-V, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte, Kahire 1979/1989.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim (1353/1935), *Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr Mekkî Mahzûmî (103/721) *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselam, Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, Kahire 1989.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zeküyiddin Abdülazim b. Abdülkavî (656/1258), *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, VI. bs., thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1987.
- Müsâid Müslim Abdullah, *Eserü't-Tatavvuri'l-Fikrî fî't-Tefsîr fî'l-Asri'l-Abbâsî*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1984.
- Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (Editör), *Mevsû'âtü't-Tefsîri'l-Me'sûr: Ekberu Cami'li-Tefsîri'n-Nebî (s.a.s.) ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn ve Tâbiühim Ma'zûvven ilâ Masâdirihi'l-Asliyye*, I-XXIV, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1439/2017.
- _____, *et-Tahrîr fî Usûli't-Tefsîr*, Merkezu'd-Dirâseti ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, Cidde 1435/2014.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ty.
- Nâyif b. Saîd b. Cem'ân ez-Zehrânî, "Ruvâtü'l-İsrâiliyyât fî Tefsîri İbn Cerîr et-Taberî ve Mikdâru Merviyâtihim", *Mecelletü Câmiati'l-Bâhâ li'l-Ulûmi'l-İnsân*, 1436/2015, s. 11-51.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XII, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- _____, *Sünenü'n-Nesâî (bi-Şerhi'l-Hâiz Celâleddin Suyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâm es-Sindî)*, I-VIII, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyye, Haleb 1406/1986.
- _____, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*, thk. Bevrân ez-Zenâvî - Kemâl Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1405/1985.
- _____, *Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle*, thk. Fârûk Hammâde, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.

- _____, *Tefsîru'n-Nesâî*, I-II, thk. thk. Sabri b. Abdulhâlık Şafî'î, Seyyid Abbas el-Celîmî, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1990.
- _____, *Fezâilu'l-Kur'ân*, thk. Semîr el-Hûlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- _____, *Fezâilu'l-Kur'ân*, thk. Fârûk Hammâde, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1992.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Mûrî (676/1277), *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr fî Usûli'l-Hadîs*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1985.
- _____, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-Muvâzene beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahîhayn*, Dâru'l-Besâir, Kahire 2014/1435.
- Okcu, Abdülmecit, “Taberî Tefsîrinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 19, yıl 2003, s. 219-248.
- Osmânî, Fazlullah Câbir Ahmed Diyûbendî, *Fethü'l-Mülhim bi-Şerhi Sahîhi Müslim*, I-XII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2006.
- Öğmüş, Harun, “Taberî Tefsîrinin Şiirle İstîşâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*, 11-13 Haziran Konya 2010, s. 89-100.
- Önen, Hacı, *Taberî Tefsirinde Dirâyet*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Öz, Mustafa, “Ca'fer es-Sâdık”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, 1-3.
- Özağar, Mehmet Emin - Demir, Mahmut, “Vehb b. Münebbih”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 608-610.
- Özaktan, Fatih, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sıyerin Rolü*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017.
- Özdemir, Veysel, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, İlâhiyât, Ankara 2014.
- Özdilek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 23-28.
- Özgel, İshak, “Erken Dönem İşari Tefsiri Bağlamında Abdullah İbn Mübârek (ö. 181)'in Tefsiri Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 18, 2007/1, s. 119-138.
- Özsoy, Abdulvahap, “Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması –Hüzeyme'nin Şahitliği Örneği-”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. XX, sy. 65, 2016, s. 1-40.
- Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, II. bs., Ankara Okulu, Ankara 2013.
- Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Rabî', Âmâl Muhammed Abdurrahman, *el-İsrâîliyyât fî Tefsîri't-Taberî: Dirâse fî'l-Luga ve'l-Masâdiri'l-İbriyye*, Kahire 1422/2001.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (V/XI yüzyılın ilk çeyreği), *Mu'cemu Müfredâtı Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1412.
- Râmhumuzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman (360/970), *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Acâc Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1403.
- es-Sâ'âtî, Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed (1378/1958), *Bulûgü'l-Emânî min Esrârî'l-Fethi'r-Rabbânî (Şerhu Tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî)*, I-IV, thk. Hasan Abdulmuhsin, Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, yy. ty.
- Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve Cuhûduhû fi's-Sünneti'n-Nebeviyye ma'a Tahkiki Kitâbihi'd-Duafâ ve el-Ecvibeti alâ Es'ileti'l-Berzâî*, I-III, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1982/1402.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (227/842), *Sünenu Saîd b. Mansûr*, thk. Habîburrahmân A'zamî, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- _____, *Sünenu Saîd b. Mansûr*, I-IV, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyed, Dâru's-Sumay'î, Riyad 1993.
- _____, *Sünenu Saîd b. Mansûr*, V, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyed, Dâru's-Sumay'î, Riyad 1997.
- _____, *Sünenu Saîd b. Mansûr*, VI-VIII, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyed-Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî, Dâru'l-Elveketi li'n-Neşr, Riyad 2012.
- Sa'lebi, Ebî İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâbûrî (427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an*, I-X, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1422/2002.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.
- _____, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed (902/1497), *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfıyeti'l-Hadîs*, I-V, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1424/2003.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1382/1962.
- _____, *el-Müntehab min Mu'cemi Şuyûhi's-Sem'ânî*, I-IV, thk. Muvafaak b. Abdullah b. Abdülkadir, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1417/1996.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâbu'n-Nüzûl'ün Rolü*, Şule yay, İstanbul 1994.
- Seyyid Ahmed el-İmâm b. Hatrî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi't-Tefsîr min Hilâli Kitâbihi es-Sahîh*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, Medine 1415.

- Sezgin, Fuat (1924-2018), *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî: Ulûmu'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, trc. Mahmud Fehmî Hicâzî, Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1983.
- _____, *Buhârî'nin Kaynakları*, III. bs., Otto, Ankara 2012.
- Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Ebû Arûbe", *DİA*, IXX, İstanbul 1999, 421-422.
- Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimler ve Hadis Istılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, İFAV, İstanbul 2009.
- Suiçmez, Yusuf, *Sahabe ve Tabiin Söзlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, Otto, Ankara 2015.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe, Dâru Taybe, yy., ty.
- _____, *ed-Dürri'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- _____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kütüb, yy. 1394/1974.
- _____, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1396.
- _____, *el-Leâli'l-Masnû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a*, I-II, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- _____, *Esbâbu'n-Nüzûl el-Müsemma Lübbâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1422/2002.
- _____, *el-Vesâil fî Ma'rifeti'l-Evâil*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb, Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, Kahire 2003.
- _____, *Tezyînu'l-Memâlik bi-Menâkıbî'l-Îmâm Mâlik*, thk. Hişam b. Muhammed Hicr el-Hasenî, Dâru'l-Beyzâ, Mağrib 2010.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah Süfyân b. Saîd b. Muskûk (161/778), *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, tsh. Ebû Cafer Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Sümertaş, Burhan, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2015.
- Şahyar, Ataullah, *Kütüb-i Sitte Musannifleri ve Müşterek Hocaları*, Akdem Yayınları, İstanbul 2013.
- Şeybî, Kâmil Mustafa, *es-Sılatu beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*, I-II, III. bs., Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1982.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Müsniddü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, II. bs., thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty.
- _____, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, thk. Târik b. Avazullah b. Muhammed – Abdülmuhsin b. İbrâhim, Dâru'l-Harameyn, Kahire ty.

- Taberî, Ebû Câfer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I-XI, II. bs., thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Meârif, Mısır ty.
- , *Câmi'ü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk. Mahmud Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru İbni'l-Cevzî, Kahire ty.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Hanevî (1158/1745), *Mevsûatu Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, thk. Refîk el-Acem, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.
- Tekin, Dilek, *Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Tokpınar, Mirza, *Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannefi*, Beka yay., İstanbul 2015.
- , “Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme (II)”, *Dini Araştırmalar*, c. 4, sy. 10, 2001, s. 71-88.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî (279/892), *Câmi'ü's-Sahîh*, thk. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed, Dâru's-Selâm, Riyad 1999.
- Türcan, Zişan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir –Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsir'i Örneği–”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 29, 2010, s. 249-281.
- Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleymân”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 134-136.
- Uğur, Mücteba, “Hasen”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 374-375.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (322/934), *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, I-IV, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1984.
- Ünsal, Hâdiye, “Ahzâb Suresinin Nûzul Ortamı ve Temel Vurguları”, *Tefsir Geleneğinde Anlam-Yorum, Nûzul-Sîret İlişkisi* (ed. Mustafa Öztürk), Ankara Okulu, Ankara 2017, s. 91-124.
- Vekî' b. el-Cerrâh (197/812), *Kitâbu'z-Zühd*, thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, I-III, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1984.
- Vesile Bel'îd, “Neş'etü't-Tefsîr bi-Tûnus”, *Mecelletü Câmiati'z-Zeytûne*, c. I, yıl 1992, s. 65-105.
- Yahyâ b. Abdirabbih ez-Zehrânî, “Min Melâmihi Menheci'n-Nakd inde Yahyâ b. Sellâm fî Tefsîrihi”, *Mecelletü Külliyyeti Dârî'l-Ulûm*, c. 103, Kahire 2017, s. 327-375.
- Yahyâ b. Sellâm (200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî el-Müteveffâ fî 200 h. min Sûreti'n-Nahl ilâ Sûreti's-Sâffât*, thk. Hind Şelebî, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (626/1229), *Mu'cemü'l-Udebâ (İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib)*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, Beyrut 1414/1993.

- Yardım, Ali, *Hadis*, I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1992.
- _____, “İbn Ebû Şeybe”, *DİA*, IXX, İstanbul 1999, 442-443.
- Yaşar, Naif, “Taberî’nin Tefsir Usulü”, *Din Ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2018, s. 71-92.
- Yatkın, Nihat, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu’l-Musannef’i*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- Yavuz, Adil, *Hadislerde Mekkilik-Medenilik*, Ebabil Yayınları, Ankara 2007.
- _____, “Ehl-i Sünnet’e göre Ehl-i Beyt’in konumu –Sekaleyn Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marife*, c. V, sy. 3, 2005, s. 333-360.
- Yavuz, Yusuf Şevkî, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 318-319.
- Yerinde, Adem, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 164-167.
- Yıldırım, Sedat, *Mâlikî Fakîh’i Abdullah b. Vehb’in (v. 197/812) Hadisçiliği ve el-Câmi’ine Ait Tefsir Bölümü*, Hiperyayın, İstanbul 2019.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, IXX, Ankara 2004, 424-426.
- Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, II. bs., İFAV, İstanbul 2014.
- Zahitoğlu, İrfan, *Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsir-i Kebir’indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2015.
- Zebîdî, Ebu’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (1205/1791), *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, I-XL, thk. Komisyon, yy., ty.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl (311/923), *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbu’l-Hû*, I-V, thk. Abdulcelil Abduh Şelebi, Âlemu’l-Kütüb, Beyrut 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Mizânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1382/1963.
- _____, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*, I-XV, thk. Beşşâr Avvâd, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, yy. 2003.
- _____, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, I-XVIII, Dâru’l-Hadîs, Kahire 1427/2006.
- _____, *Tezkiratü’l-Huffâz*, I-IV, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- _____, *el-Muğnî fi’l-Du’afâ*, I-II, thk. Nureddin İtr, Dâru’l-Maârif, Halep 1971.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullâh (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, Kahire 1376/1957.
- Ziriklî, Hayreddin (1893/1976), *el-A’lâm: Kâmusu Terâcim li Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ mine’l-Arab ve’l-Müstarebîn ve’l-Müstesrikîn*, I-VIII, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 2002.

EKLER

Ek 1: Hicrî İlk Üç Asır Kitâbu't-Tefsîr Literatürü

Bir kısmı veya tamamı günümüze ulaşan eserler kalm , hadis eserinden bir bölüm olan kitâbu't-efsîrler ise altı çizgili gösterilmiştir.	
1.	Saîd b. Cübeyr (94/713?), et-Tefsîr
2.	Mücâhid b. Cebr (103/721), et-Tefsîr
3.	Dahhâk b. Müzâhim (105/723), et-Tefsîr
4.	İkrime (105/723), Tefsîru İkrime
5.	Hasan-ı Basrî (110/728), et-Tefsîr
6.	Vehb b. Münebbih (114/732), et-Tefsîr
7.	Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), et-Tefsîr
8.	Muhammed el-Bâkır (114/733?), Tefsîru Ebi'l-Cârûd
9.	Katâde b. Diâme (117/735), Kitâbu't-Tefsîr
10.	Atâ b. Dînâr (126/744), et-Tefsîr
11.	Süddî (127/745), Tefsîru's-Süddî
12.	Muhammed b. Seyf el-Ezdî (130/747), et-Tefsîr
13.	İbn Ebû Necîh (131/748), et-Tefsîr
14.	Atâ b. Müslim el-Horasânî (135/752), et-Tefsîr
15.	Zeyd b. Eslem (136/754), et-Tefsîr
16.	Ali b. Ebû Talhâ (143/760), es-Sahîfe
17.	Amr b. Ubeyd (144/761), et-Tefsîr
18.	Kelbî (146/763), Tefsîru'l-Kur'ân
19.	İbn Cüreyc (150/767), et-Tefsîr
20.	Mukâtil b. Süleymân (150/767), et-Tefsîr
21.	Mukâtil b. Hayyân (150/767?), et-Tefsîr
22.	Ma'mer b. Râşid (153/770), et-Tefsîr
23.	Saîd b. Ebû Arûbe (156/773), Kitâbu't-Tefsîr
24.	Hüseyn b. Vâkîd (159/776), et-Tefsîr
25.	Şu'be b. el-Haccâc (160/776), Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm
26.	Zâide b. Kudâme (161/777), Tefsîru'l-Kur'ân
27.	Süfyân es-Sevrî (161/778), Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm
28.	İbrâhim b. Tahmân (163/780), Kitâbu't-Tefsîr
29.	Saîd b. Beşîr (168/784), et-Tefsîr
30.	Nâfî' b. Abdîrrahmân el-Kâri' (169/785), et-Tefsîr
31.	Mâlik b. Enes (179/795), et-Tefsîr
32.	Abdullah b. Mübârek (181/797), Kitâbu't-Tefsîr
33.	Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem (182/198), et-Tefsîr
34.	Hüşeym b. Beşîr es-Sülemî (183/799), Kitâbu't-Tefsîr
35.	İsmâil b. Uleyye (193/809), Tefsîru'l-Kur'ân
36.	Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî (195/811), Kitâbu't-Tefsîr
37.	Vekî' b. el-Cerrâh (197/812), Kitâbu't-Tefsîr
38.	<u>Abdullah b. Vehb (197/813), el-Câmî' fî Tefsîri'l-Kur'ân</u>
39.	Süfyân b. Uyeyne (198/814), Kitâbu't-Tefsîr
40.	Yahyâ b. Sellâm (200/815), et-Tefsîr

41.	Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf (204/819-820), <i>et-Tefsîr</i>
42.	Ravh b. Ubâde (205/820), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
43.	Yezîd b. Hârûn (206/821), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
44.	Vâkîdî (207/823), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
45.	Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
46.	Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (212/827), <i>et-Tefsîr</i>
47.	Kabîsa b. Ukbe (215/830), <i>et-Tefsîr</i>
48.	Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (219/834), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
49.	Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (219/834), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
50.	Âdem b. Ebû İyâs (220/835), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
51.	Hüseyn b. Dâvud (226/841), <i>et-Tefsîru'l-Kebîr</i>
52.	<u>Saîd b. Mansûr (228/842), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i></u>
53.	İbn Ebû Şeybe (235/849), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
54.	Muhammed b. Hâtîm (235/849), <i>et-Tefsîr</i>
55.	İshâk b. Râhûye (238/853), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
56.	Osman b. Ebû Şeybe (239/853), <i>et-Tefsîr</i>
57.	Ahmed b. Hanbel (241/855), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
58.	Muhammed b. Eslem (242/856), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
59.	Muhammed b. Ebân (244/858), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
60.	Abd b. Humeyd (249/863), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
61.	Amr b. Alî el-Fellâs (249/863), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
62.	Ya'kûb b. İbrâhim ed-Devrakî (252/866), <i>et-Tefsîr</i>
63.	Dârimî (255/869), <i>et-Tefsîr</i>
64.	<u>Buhârî (256/870), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i></u>
65.	Eşec el-Kindî (257/871), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
66.	İbnü'l-Furât (258/872), <i>et-Tefsîr</i>
67.	İsmail el-Kattân (260/874), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
68.	<u>Müslim b. Haccâc (261/875), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i></u>
69.	Ebû Zür'a er-Râzî (264/878), <i>et-Tefsîr</i>
70.	İbn Mâce (273/887), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
71.	Bakî b. Mahled (276/889), <i>et-Tefsîru'l-Kebîr</i>
72.	Beyyânî (276/890), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
73.	Ebû Hâtîm er-Râzî (277/890), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
74.	<u>Tirmizî (279/892), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i></u>
75.	İbrahim b. İshâk el-Harbî (285/899), <i>et-Tefsîru'l-Kebîr</i>
76.	Zekeriyâ b. Dâvud el-Haffâf, (286/899), <i>et-Tefsîru'l-Kebîr</i>
77.	Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî (289/902), <i>et-Tefsîr</i>
78.	İbn Selm (291/904), <i>et-Tefsîr</i>
79.	İbnu'd-Durays (294/906), <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i>
80.	Mutayyen el-Hadramî (297-909-10), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i>
81.	<u>Nesâî (303/915), <i>Kitâbu't-Tefsîr</i></u>

Ek 2: Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Tefsir Bölümlerindeki Rivayetlerin Sûrelere Göre Tasnifi

Nüzul Sırası	Sıra No	İsmi	Mekkî-Medenî	Ayet sayısı	Merfû	Mevkûf/M aktû	Toplam
5	1	Fâtîha	Mekkî	7	3	0	3
92	2	Bakara	Medenî	286	34	32	66
94	3	Âl-i İmrân	Medenî	200	29	11	40
98	4	Nisâ	Medenî	176	24	23	47
110	5	Mâide	Medenî	120	24	13	37
55	6	En'âm	Mekkî	165	13	6	19
39	7	A'râf	Mekkî	206	9	4	13
93	8	Enfâl	Medenî	75	9	9	18
113	9	Tevbe	Medenî	129	20	8	28
51	10	Yûnus	Mekkî	109	6	1	7
52	11	Hûd	Mekkî	123	8	1	9
53	12	Yûsuf	Mekkî	111	4	1	5
87	13	Ra'd	Medenî	43	3	0	3
72	14	İbrâhîm	Mekkî	52	5	2	7
54	15	Hicr	Mekkî	99	5	2	7
70	16	Nahl	Mekkî	128	4	0	4
50	17	İsrâ	Mekkî	111	12	8	20
69	18	Kehf	Mekkî	110	12	1	13
44	19	Meryem	Mekkî	98	9	1	10
45	20	Tâhâ	Mekkî	135	3	0	3
73	21	Enbiyâ	Mekkî	112	4	1	5
88	22	Hac	Medenî	78	6	3	9
74	23	Mü'minûn	Mekkî	118	5	4	9
102	24	Nûr	Medenî	64	6	6	12
42	25	Furkân	Mekkî	77	3	1	4
47	26	Şuarâ	Mekkî	227	3	0	3
48	27	Neml	Mekkî	93	2	0	2
49	28	Kasas	Mekkî	88	0	2	2
85	29	Ankebût	Mekkî	69	1	1	2
84	30	Rûm	Mekkî	60	2	0	2
57	31	Lokmân	Mekkî	34	3	0	3
75	32	Secde	Mekkî	30	3	2	5
97	33	Ahzâb	Medenî	73	17	10	27
58	34	Sebe'	Mekkî	54	3	0	3
43	35	Fâtır	Mekkî	45	2	0	2
41	36	Yâsîn	Mekkî	83	2	0	2
56	37	Sâffât	Mekkî	187	6	0	6
38	38	Sâd	Mekkî	88	4	0	4

59	39	Zümer	Mekkî	75	10	2	12
60	40	Mü'min	Mekkî	85	4	0	4
61	41	Fussilet	Mekkî	54	4	1	5
62	42	Şûrâ	Mekkî	53	4	0	4
63	43	Zuhruf	Mekkî	89	3	1	4
64	44	Duhân	Mekkî	59	1	0	1
65	45	Câsiye	Mekkî	37	1	1	2
66	46	Ahkâf	Mekkî	35	3	2	5
99	47	Muhammed	Medenî	38	4	0	4
109	48	Fetih	Medenî	29	9	5	14
105	49	Hucurât	Medenî	18	7	3	10
34	50	Kâf	Mekkî	45	3	1	4
67	51	Zâriyât	Mekkî	60	3	0	3
76	52	Tûr	Mekkî	49	4	0	4
23	53	Necm	Mekkî	62	7	2	9
37	54	Kamer	Mekkî	55	5	2	7
89	55	Rahmân	Medenî	78	3	0	3
46	56	Vâkıa	Mekkî	96	5	0	5
112	57	Hadîd	Medenî	29	1	2	3
104	58	Mücâdele	Medenî	22	2	0	2
95	59	Haşr	Medenî	24	7	3	10
111	60	Mümtebine	Medenî	13	7	1	8
108	61	Saf	Medenî	14	2	1	3
96	62	Cuma	Medenî	11	2	0	2
103	63	Münâfikûn	Medenî	11	3	2	5
107	64	Teğâbün	Medenî	18	1	1	2
100	65	Talâk	Medenî	12	3	0	3
106	66	Tahrîm	Medenî	12	2	1	3
77	67	Mülk	Mekkî	30	1	0	1
2	68	Kalem	Mekkî	52	4	1	5
78	69	Hâkka	Mekkî	52	1	1	2
79	70	Meâric	Mekkî	44	2	1	3
71	71	Nûh	Mekkî	28	0	1	1
40	72	Cin	Mekkî	28	1	0	1
3	73	Müzzemmil	Mekkî	20	3	0	3
4	74	Müddessir	Mekkî	56	4	0	4
31	75	Kıyâmet	Mekkî	40	3	0	3
90	76	İnsân	Medenî	31	1	0	1
33	77	Mürselât	Mekkî	50	2	1	3
80	78	Nebe	Mekkî	40	1	0	1
81	79	Nâziât	Mekkî	46	2	0	2
24	80	Abese	Mekkî	42	2	0	2
7	81	Tekvîr	Mekkî	29	3	0	3
82	82	İnfitâr	Mekkî	19	2	0	2

86	83	Mutaffifîn	Mekkî	36	1	1	2
83	84	İnşikâk	Mekkî	25	2	1	3
27	85	Burûc	Mekkî	22	3	1	4
36	86	Târik	Mekkî	17	0	0	0
8	87	A'lâ	Mekkî	19	2	1	3
68	88	Ğâşiye	Mekkî	26	2	0	2
10	89	Fecr	Mekkî	30	2	0	2
35	90	Beled	Mekkî	20	0	0	0
26	91	Şems	Mekkî	15	1	0	1
9	92	Leyl	Mekkî	21	2	0	2
11	93	Duhâ	Mekkî	11	1	0	1
12	94	İnşirah	Mekkî	8	1	0	1
28	95	Tîn	Mekkî	8	1	1	2
1	96	Alak	Mekkî	19	1	1	2
25	97	Kadir	Mekkî	5	4	1	5
101	98	Beyyine	Medenî	8	2	0	2
91	99	Zilzâl	Medenî	8	2	0	2
14	100	Âdiyât	Mekkî	11	0	0	0
30	101	Kâria	Mekkî	11	0	0	0
16	102	Tekâsür	Mekkî	8	2	1	3
13	103	Asr	Mekkî	3	0	0	0
32	104	Hümeze	Mekkî	9	1	0	1
19	105	Fîl	Mekkî	5	0	0	0
29	106	Kureyş	Mekkî	4	0	1	1
17	107	Mâûn	Mekkî	7	1	1	2
15	108	Kevser	Mekkî	3	3	1	4
18	109	Kâfirûn	Mekkî	6	2	0	2
114	110	Nasr	Medenî	3	2	1	3
6	111	Tebbet	Mekkî	7	0	0	0
22	112	İhlas	Mekkî	4	3	0	3
20	113	Felak	Mekkî	5	3	0	3
21	114	Nâs	Mekkî	6		0	
Sûreler dışındaki rivayetler					4		
Toplam					498	201	699

Ek 3: Buhârî'nin Tefsir Bölümündeki Merfû Rivayetler ve Yer Aldığı Diğer Kaynaklar

Buhârî'nin tefsir bölümündeki (tekrarsız) 179 merfû rivayetin, 161'i Müslim, 133'ü Tirmizî, 166'sı Nesâî ve 125'i Taberî'nin eserlerinde de yer almaktadır.

1. حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ شُعْبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي خُبَيْبُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ حَفْصِ بْنِ عَاصِمٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ بْنِ الْمُعَلَّى، قَالَ: كُنْتُ أَصَلِّي فِي الْمَسْجِدِ، فَدَعَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ أَجِبْهُ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي كُنْتُ أَصَلِّي، فَقَالَ: "أَلَمْ يَقُلِ اللَّهُ: {اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ} [الأنفال: 24]. ثُمَّ قَالَ لِي: «لَأُعَلِّمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَعْظَمُ السُّورِ فِي الْقُرْآنِ، قَبْلَ أَنْ تَخْرُجَ مِنَ الْمَسْجِدِ». ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي، فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يَخْرُجَ، قُلْتُ لَهُ: «أَلَمْ تَقُلْ لَأُعَلِّمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَعْظَمُ سُورَةٍ فِي الْقُرْآنِ»، قَالَ: {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الفاتحة: 2] «هِيَ السَّبْعُ الْمَثَانِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيَهُ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 1/1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 16; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 1; Taberî, *Tefsîr*, I, 107

2. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ سَمِيٍّ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِذَا قَالَ الْإِمَامُ: {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ} [الفاتحة: 7] فَقُولُوا آمِينَ، فَمَنْ وَافَقَ قَوْلُهُ قَوْلَ الْمَلَائِكَةِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 1/2; Müslim, "Salât", 71; Tirmizî, "Salât", 71; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 1/1

3. حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ بْنُ أَبِرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ح وَ قَالَ لِي خَلِيفَتُهُ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرْعٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "يَجْتَمِعُ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيَقُولُونَ: لَوْ اسْتَشْفَعْنَا إِلَى رَبِّنَا، فَيَأْتُونَ آدَمَ فَيَقُولُونَ: أَنْتَ أَبُو النَّاسِ، خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ، وَأَسَجَدَ لَكَ مَلَائِكَتُهُ، وَعَلَّمَكَ أَسْمَاءَ كُلِّ شَيْءٍ، فَاشْفَعْ لَنَا عِنْدَ رَبِّكَ حَتَّى يُرِيحَنَا مِنْ مَكَانِنَا هَذَا، فَيَقُولُ: لَسْتُ هُنَاكُمْ، وَيَذْكُرُ ذَنْبَهُ فَيَسْتَجِي، ائْتُوا نُوحًا، فَإِنَّهُ أَوَّلُ رَسُولٍ بَعَثَهُ اللَّهُ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ، فَيَأْتُونَهُ فَيَقُولُ: لَسْتُ هُنَاكُمْ، وَيَذْكُرُ سُؤَالَ رَبِّهِ مَا لَيْسَ لَهُ بِهِ عِلْمٌ فَيَسْتَجِي، فَيَقُولُ: ائْتُوا خَلِيلَ الرَّحْمَنِ، فَيَأْتُونَهُ [ص: 18] فَيَقُولُ: لَسْتُ هُنَاكُمْ، ائْتُوا مُوسَى، عَبْدًا كَلَّمَهُ اللَّهُ وَأَعْطَاهُ التَّوْرَةَ، فَيَأْتُونَهُ فَيَقُولُ: لَسْتُ هُنَاكُمْ، وَيَذْكُرُ قَتْلَ النَّفْسِ بِغَيْرِ نَفْسٍ، فَيَسْتَجِي مِنْ رَبِّهِ، فَيَقُولُ: ائْتُوا عِيسَى عَبْدَ اللَّهِ وَرَسُولَهُ، وَكَلِمَةَ اللَّهِ وَرُوحَهُ، فَيَقُولُ: لَسْتُ هُنَاكُمْ، ائْتُوا مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، عَبْدًا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ، فَيَأْتُونِي، فَأَنْطَلِقُ حَتَّى أَسْتَأْذِنَ عَلَى رَبِّي، فَيُؤَذِّنُ لِي، فَإِذَا رَأَيْتَ رَبِّي وَقَعْتُ سَاجِدًا، فَيَدْعُنِي مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ يَقَالُ: ازْفَعْ رَأْسَكَ وَسَلِّ ثُعْطَهُ، وَقُلْ يُسْمِعْ وَاشْفَعْ تُشْفَعُ، فَأَرْفَعُ رَأْسِي، فَأُحْمَدُهُ بِتَحْمِيدٍ يُعَلِّمُنِيهِ، ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحْدُ لِي حَدًّا، فَأَدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ، ثُمَّ أَعُودُ الرَّابِعَةَ، فَأَقُولُ مَا بَقِيَ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْآنُ، وَوَجِبَ عَلَيْهِ الْخُلُودُ " قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْآنُ، يَعْنِي قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى: {خَالِدِينَ فِيهَا} [البقرة: 162]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/1; Müslim, "Îmân", 327; Tirmizî, "Sıfatu'l-Kıyâme", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/1; Taberî, *Tefsîr*, XII, 470

4. حَدَّثَنِي عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شَرْحِبِيلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الذَّنْبِ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ: "أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نِدَاءً وَهُوَ خَلَقَكَ"، قُلْتُ: إِنَّ ذَلِكَ لَعَظِيمٌ، قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: "وَأَنْ تَقْتُلَ وَلَدَكَ تَخَافُ أَنْ يَطْعَمَ مَعَكَ"، قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: "أَنْ تُزَانِيَ خَلِيلَةَ جَارِكَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/3; Müslim, "Îmân", 141; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 25; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/3; Taberî, *Tefsîr*, VIII, 252

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ حُرَيْثٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْكُفَّاءُ مِنَ الْمَنِّ وَمَاوَاهَا شِفَاءٌ لِلْعَيْنِ"

5.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/4; Müslim, "Eşribe", 157; Tirmizî, "Tıbb", 22; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/4

حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ، عَنْ ابْنِ الْمُبَارَكِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "فِيلٌ لِيَنِي إِسْرَائِيلُ: {ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ} [البقرة: 58].

6.

فَدَخَلُوا يَرْحَمُونَ عَلَى أَسْتَاهِهِمْ، فَبَدَّلُوا، وَقَالُوا: حِطَّةٌ، حَبَّةٌ فِي شَعْرَةٍ"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/5; Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/5; Taberî, *Tefsîr*, II, 112

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُنِيرٍ، سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ بَكْرٍ، حَدَّثَنَا حُمَيْدٌ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ، يَقُودُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ فِي أَرْضٍ يَخْتَرِفُ، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَنْ ثَلَاثٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا نَبِيٌّ: فَمَا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ؟ وَمَا أَوَّلُ طَعَامِ أَهْلِ الْجَنَّةِ؟ وَمَا يَنْزِعُ الْوَلَدُ إِلَى أَبِيهِ أَوْ إِلَى أُمِّهِ؟ قَالَ: «أَخْبَرَنِي بِهِنَّ جِبْرِيلُ أَنْفًا» قَالَ: جِبْرِيلُ؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قَالَ: ذَاكَ عَدُوُّ الْيَهُودِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، فَقَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ: {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ} [البقرة: 97]. «أَمَّا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ فَتَارَ تَحْشُرُ النَّاسَ مِنَ الْمَشْرِقِ إِلَى الْمَغْرِبِ، وَأَمَّا أَوَّلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ فَرِيَاذَةُ كَبِدِ حُوتٍ، وَإِذَا سَبَقَ مَاءُ الرَّجُلِ مَاءَ الْمَرْأَةِ نَزَعَ الْوَلَدُ، وَإِذَا سَبَقَ

7.

مَاءُ الْمَرْأَةِ نَزَعَتْ»، قَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ، يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ الْيَهُودَ قَوْمٌ بُهْتُ، وَإِنَّهُمْ إِنْ يَعْلَمُوا بِإِسْلَامِي قَبْلَ أَنْ تَسْأَلَهُمْ يَبْهَتُونِي، فَجَاءَتِ الْيَهُودُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَيُّ رَجُلٍ عَبْدُ اللَّهِ فِيكُمْ». قَالُوا: خَيْرُنَا وَابْنُ خَيْرِنَا، وَسَيِّدُنَا وَابْنُ سَيِّدِنَا، قَالَ: «أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَسْلَمَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ». فَقَالُوا: أَعَادَهُ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ، فَخَرَجَ عَبْدُ اللَّهِ فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، فَقَالُوا: شَرُّنَا وَابْنُ شَرِّنَا، وَانْتَقَصُوهُ، قَالَ: فَهَذَا الَّذِي كُنْتُ أَخَافُ بِأَرْسُولِ اللَّهِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/6; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/8; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 133

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي حُسَيْنٍ، حَدَّثَنَا نَافِعُ بْنُ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " قَالَ اللَّهُ: كَذَّبَنِي ابْنُ آدَمَ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، وَشَتَمَنِي وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، فَأَمَّا تَكْذِيبُهُ إِتَّيَا فَرَعَمَ آتِي لَا أَقْدِرُ أَنْ أَعِيدَهُ كَمَا كَانَ، وَأَمَّا شَتْمُهُ إِتَّيَا، فَقَوْلُهُ لِي وَلَدٌ فَسُبْحَانِي أَنْ أَتَّخِذَ صَاحِبَةً أَوْ وَلَدًا "

8.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/8; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 21/3

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ عُمَرُ: " وَافَقْتُ اللَّهَ فِي ثَلَاثٍ، أَوْ وَافَقَنِي رَبِّي فِي ثَلَاثٍ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ لَوْ اتَّخَذْتَ مَقَامَ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى، وَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، يَدْخُلُ عَلَيْكَ الْبُرْ وَالْفَاجِرُ، فَلَوْ أَمَرْتُ أَهْلَ الْمُؤْمِنِينَ بِالْحِجَابِ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ، قَالَ: وَبَلَغَنِي مُعَاتِبَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْضُ نِسَائِهِ، فَدَخَلْتُ عَلَيْهِنَّ، قُلْتُ: إِنْ انْتَهَيْتُنَّ أَوْ لَبِذَلْنَ اللَّهُ رَسُولُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْرًا مِنْكُنَّ، حَتَّى أَتَيْتُ إِحْدَى

9.

نِسَائِهِ، قَالَتْ: يَا عُمَرُ، أَمَا فِي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا يَعْطُ نِسَاءَهُ، حَتَّى تَعْطَهُنَّ أَنْتَ؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: (عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَرْوَاحًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ) الْآيَةَ " وَقَالَ ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ أَثُوبَ، حَدَّثَنِي حُمَيْدٌ، سَمِعْتُ أَنَسًا، عَنْ عُمَرَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/9; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 24; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/12; Taberî, *Tefsîr*,

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مُحَمَّدٍ بْنَ أَبِي بَكْرٍ، أَخْبَرَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " أَلَمْ تَرَيَا أَنْ قَوْمَكَ بَنُوا الْكَعْبَةَ وَافْتَضَرُوا عَنْ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ ؟ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا تَرُدُّهَا عَلَى قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: لَوْلَا جِدَّتَانِ قَوْمِكَ بِالْكَفْرِ "، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: لَيْتَ كَانَتْ عَائِشَةُ سَمِعَتْ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

10.

وَسَلَّمَ مَا أَرَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَ اسْتِلاَمَ الرُّكْنَيْنِ اللَّذَيْنِ يَلِينَانِ الْحِجْرَ إِلَّا أَنْ النَّبِيَّ لَمْ يَتَمَّ عَلَى قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/10; Müslim, "Hac", 399; Tirmizî, "Hac", 47; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/13

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَمَرَ، أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كَانَ أَهْلُ الْكِتَابِ يَقْرَءُونَ التَّوْرَةَ بِالْعِبْرَانِيَّةِ، وَيُفَسِّرُونَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا تُصَدِّقُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا تُكَذِّبُوهُمْ، وَقُولُوا: { آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا } [البقرة: 136] الْآيَةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/11; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 29; Taberî, *Tefsîr*, XX, 49

- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، سَمِعَ زُهَيْرًا، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْبَرَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا، أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا، وَكَانَ يُعْجِبُهُ أَنْ تَكُونَ قِبْلَتُهُ قِبَلَ الْبَيْتِ، وَأَنَّهُ صَلَّى، أَوْ صَلَّاهَا، صَلَاةَ الْعَصْرِ وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ» فَخَرَجَ رَجُلٌ مِمَّنْ كَانَ صَلَّى مَعَهُ فَمَرَّ عَلَى أَهْلِ الْمَسْجِدِ وَهُمْ رَاكِعُونَ، قَالَ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ، لَقَدْ صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِبَلَ مَكَّةَ، فَدَارُوا كَمَا هُمْ قِبَلَ الْبَيْتِ، وَكَانَ الَّذِي مَاتَ عَلَى الْقِبْلَةِ قَبْلَ أَنْ تُحَوَّلَ قِبَلَ الْبَيْتِ رِجَالٌ قُتِلُوا، لَمْ نَذَرِ مَا نَقُولُ فِيهِمْ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: { وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ إِيْمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرءُوفٌ رَحِيمٌ }

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/12; Müslim, "Mesâcid", 11-12; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/14; Taberî, *Tefsîr*, III, 167-168

- حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ رَاشِدٍ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، وَأَبُو أُسَامَةَ وَاللَّفْظُ لَجَرِيرٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، وَقَالَ أَبُو أُسَامَةَ: حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " يُدْعَى نُوْحٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيَقُولُ: لَيْتَكَ وَسَعْدَيْكَ يَا رَبِّ، فَيَقُولُ: هَلْ بَلَغْتَ؟ فَيَقُولُ: نَعَمْ، فَيَقَالُ لِأُمَّتِهِ: هَلْ بَلَغْتُمْ؟ فَيَقُولُونَ: مَا أَتَانَا مِنْ نَذِيرٍ، فَيَقُولُ: مَنْ يَشْهَدُ لَكَ؟ فَيَقُولُ: مُحَمَّدٌ وَأُمَّتُهُ، فَتَشْهَدُونَ أَنَّهُ قَدْ بَلَغَ. { وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا } [البقرة: 143] فَذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: { وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا } [البقرة: 143] " وَالْوَسْطُ: الْعَدْلُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/13; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/16; Taberî, *Tefsîr*, III, 143

- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: بَيَّنَّا النَّاسَ يُصَلُّونَ الصُّبْحَ فِي مَسْجِدٍ قُبَاءٍ إِذْ جَاءَ جَاءٌ، فَقَالَ: " أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُرْآنًا أَنْ يَسْتَقْبِلَ الْكَعْبَةَ فَاسْتَقْبَلُوهَا فَتَوَجَّهُوا إِلَى الْكَعْبَةِ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/14; Müslim, "Mesâcid", 13; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/15

- حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، عَنْ أَبِي حَفْصَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقُلْتُ أُخْرَى، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ مَاتَ وَهُوَ يَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ نِدَاءَ دَخَلَ النَّارَ» وَقُلْتُ أَنَا: مَنْ مَاتَ وَهُوَ لَا يَدْعُو لِلَّهِ نِدَاءَ دَخَلَ الْجَنَّةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/22; Müslim, "Îmân", 150; Tirmizî, "Îmân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/20

- حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُنِيرٍ، سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ بَكْرِ السَّهْمِيَّ، حَدَّثَنَا حُمَيْدٌ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ الرَّبِيعَ عَمَّتَهُ كَسَرَتْ ثِيْبَةً جَارِيَةً، فَطَلَبُوا إِلَيْهَا الْعَفْوَ فَأَبْوَأَ، فَعَرَضُوا الْأَرْضَ فَأَبْوَأَ، فَأَتَوْا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبْوَأَ، إِلَّا الْقِصَاصَ فَأَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْقِصَاصِ، فَقَالَ أَنَسُ بْنُ النَّضْرِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَتُكْسِرُ ثِيْبَةَ الرَّبِيعِ؟ لَا وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا

تُكْسَرُ نَبِيَّهَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا أَنَسُ، كِتَابُ اللَّهِ الْقِصَاصُ». فَرَضِي الْقَوْمُ فَعَفَوْا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَأَبْرَهُ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/23; Müslim, "Kasâme", 24; Tirmizî, "Menâkib", 55; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/6

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ غُرُورَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، كَانَ عَاشُورَاءُ يُصَامُ قَبْلَ رَمَضَانَ فَلَمَّا نَزَلَ رَمَضَانُ قَالَ: «مَنْ شَاءَ صَامَ، وَمَنْ شَاءَ أَفْطَرَ»

17.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/24; Müslim, "Siyâm", 113; Tirmizî, "Savm", 49; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/23; Taberî, *Tefsîr*, III, 419

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ حُصَيْنٍ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنْ عَدِيٍّ، قَالَ: أَخَذَ عَدِيٌّ عَقَالًا أَبْيَضَ، وَعَقَالًا أَسْوَدَ حَتَّى كَانَ بَعْضُ اللَّيْلِ نَظَرَ فَلَمْ يَنْسَبِنَا، فَلَمَّا أَصْبَحَ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ: جَعَلْتَ تَحْتَ وَسَادِي عِقَالَيْنِ، قَالَ: «إِنَّ وَسَادَكَ إِذَا لَعِرِيضُ أَنْ كَانَ الْحَيْطُ الْأَبْيَضُ، وَالْأَسْوَدُ تَحْتَ وَسَادَتِكَ»

18.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/28; Müslim, "Siyâm", 33; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/26; Taberî, *Tefsîr*, III, 513

حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَصْبَهَانِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَعْقِلٍ، قَالَ: قَعَدْتُ إِلَى كَعْبِ بْنِ عُجْرَةَ فِي هَذَا الْمَسْجِدِ يَغْنِي مَسْجِدَ الْكُوفَةِ، فَسَأَلْتُهُ عَنْ فِدْيَةِ مَنْ صِيَامَ، فَقَالَ: حُمِلْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْقَمْلُ يَنْتَابِرُ عَلَى وَجْهِهِ، فَقَالَ: «مَا كُنْتُ أَرَى أَنَّ الْجَهْدَ قَدْ بَلَغَ بِكَ هَذَا، أَمَا تَجِدُ شَاءَةً». قُلْتُ: لَا، قَالَ: «صُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، أَوْ أَطْعِمْ سِتَّةَ مَسَاكِينَ لِكُلِّ مَسْكِينٍ نِصْفَ صَاعٍ مِنْ طَعَامٍ، وَاحْلِقْ رَأْسَكَ» فَتَزَلْتُ فِي خَاصَّةٍ وَهِيَ لَكُمْ عَامَّةٌ

19.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/32; Müslim, "Hac", 80; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/31; Taberî, *Tefsîr*, III, 62

حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً، وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ»

20.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/36; Müslim, "Zikir", 27; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/35; Taberî, *Tefsîr*, IV, 204

حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، تَرْفَعُهُ قَالَ: «أَبْغَضُ الرِّجَالِ إِلَى اللَّهِ الْأَلَدُّ الْخَصَمُ» وَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنِي ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

21.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/37; Müslim, "Ilm", 5; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/36

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ، أَخْبَرَنَا هِشَامُ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ح وَحَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا هِشَامُ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَوْمَ الْخَنْدَقِ «حَبَسُونَا عَنْ صَلَاةِ الْوُسْطَى حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ، مَلَأَ اللَّهُ قُبُورَهُمْ وَيُبُورَهُمْ، أَوْ أَجَوَفَهُمْ - شَكَّ يَحْيَى - نَارًا»

22.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/42; Müslim, "Salât", 202; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/41; Taberî, *Tefsîr*, V, 183

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، وَسَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «نَحْنُ أَحَقُّ بِالشُّكِّ مِنْ إِبْرَاهِيمَ»، إِذْ قَالَ: {رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُخَيِّبُ الْمُؤْتَى} قَالَ أَوْلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي { [البقرة: 260]

23.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/46; Müslim, "Îmân", 238; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 13; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/45; Taberî, *Tefsîr*, V, 490

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي شَرِيكُ بْنُ أَبِي نَمِرٍ، أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَسَارٍ، وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ

24.

أَبِي عَمْرَةَ الْأَنْصَارِيِّ، قَالَ: سَمِعْنَا أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ الْمُسْكِينُ الَّذِي تَزُدُّهُ التَّمْرَةُ وَالتَّمْرَتَانِ، وَلَا اللَّقْمَةُ وَلَا اللَّقْمَتَانِ، إِنَّمَا الْمُسْكِينُ الَّذِي يَتَعَفَّفُ، وَافْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ» يَعْنِي قَوْلَهُ: { لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِحْفَافًا } [البقرة: 273]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/48; Müslim, "Zekât", 102; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/48; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 309

25. حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: «لَمَّا نَزَلَتِ الْآيَاتُ مِنْ آخِرِ سُورَةِ الْبَقَرَةِ فِي الرِّبَا، قَرَأَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى النَّاسِ ثُمَّ حَرَّمَ التِّجَارَةَ فِي الْحَمْرِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/49; Müslim, "Müsâkâ", 69; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 2/50

26. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التُّسْتَرِيُّ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذِهِ الْآيَةَ: {هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ، مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ، وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ}، فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ، وَإِذْعَاءَ تَأْوِيلِهِ، وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ، وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ: آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ سَمَى اللَّهُ فَاحْذَرُوهُمْ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/1; Müslim, "Ilîm", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Taberî, *Tefsîr*, VI, 188

27. حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُولَدُ إِلَّا وَالشَّيْطَانُ يَمْسُهُ حِينَ يُولَدُ، فَيَسْتَهْلُ صَارِحًا مِنْ مَسِّ الشَّيْطَانِ إِثًّا، إِلَّا مَرَمَ وَابْنَهَا»، ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: وَافْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ: {وَإِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَذَرَيْتَهَا مِنْ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} [آل عمران: 36]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/2; Müslim, "Fezâil", 146; Taberî, *Tefsîr*, VI, 338

28. حَدَّثَنَا الصَّلْتُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا مَهْدِيُّ بْنُ مَيْمُونٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "التَّقَى آدَمُ وَمُوسَى، فَقَالَ مُوسَى لِآدَمَ: أَنْتَ الَّذِي أَشَقَيْتَ النَّاسَ وَأَخْرَجْتَهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ؟ قَالَ آدَمُ: أَنْتَ مُوسَى الَّذِي اضْطَفَاكَ اللَّهُ بِرِسَالَتِهِ، وَاضْطَفَاكَ لِنَفْسِهِ وَأَنْزَلَ عَلَيْكَ التَّوْرَةَ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَوَحَّدَتْهَا كَتَبَ عَلَيَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَنِي، قَالَ: نَعَمْ، فَحَجَّ آدَمُ مُوسَى "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 20/1; Müslim, "Kader", 13; Tirmizî, "Kader", 1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/1

29. حَدَّثَنَا حُجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَلَفَ يَمِينَ صَبْرٍ لِيَقْتَطَعَ بِهَا مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانٌ» فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَصْدِيقَ ذَلِكَ: إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا، أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ، قَالَ: فَلَخَلَ الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ، وَقَالَ: مَا يَحْدِثُكُمْ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ؟ قُلْنَا: كَذَا وَكَذَا، قَالَ: فِيهِ أَنْزَلَتْ كَانَتْ لِي بِئْرٌ فِي أَرْضِ ابْنِ عَمٍّ لِي، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَبْتَئُكَ أَوْ يَمِينُهُ» فَقُلْتُ: إِذَا يَخْلِفُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ صَبْرٍ، يَقْتَطِعُ بِهَا مَالَ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، وَهُوَ فِيهَا فَاجِرٌ، لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانٌ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/3; Müslim, "Îmân", 138; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/3; Taberî, *Tefsîr*, VI, 529

30. حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ نَصْرِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دَاوُدَ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، أَنَّ امْرَأَتَيْنِ، كَانَتَا تَحْزِرَانِ

فِي بَيْتٍ أَوْ فِي الْحُجْرَةِ، فَحَرَجَتْ إِحْدَاهُمَا وَقَدْ أُنْفَذَ بِإِسْمَى فِي كَفِّهَا، فَادَّعَتْ عَلَى الْأُخْرَى، فَرَفَعَ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ يُعْطَى النَّاسُ بِدَعْوَاهُمْ لَذَهَبَ دِمَاءُ قَوْمٍ وَأَمْوَالُهُمْ»، ذَكَرَهَا بِاللَّهِ وَأَقْرَأُوا عَلَيْهَا: {إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ} [آل عمران: 77] فَذَكَرُوهَا فَأَعْتَرَفَتْ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْيَمِينُ عَلَى الْمُدْعَى عَلَيْهِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/3; Müslim, "Ekziye", 1; Tirmizî, "Ahkâm", 12; Nesâî, "Kazâ", 42

حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ مَعْمَرٍ، ح وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو سُفْيَانَ، مِنْ فِيهِ إِلَى فِي، قَالَ: انْطَلَقْتُ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَتْ بَيْنِي وَبَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فَبَيْنَا أَنَا بِالشَّامِ، إِذْ جِيَءَ بِكِتَابٍ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى هِرْقُلَ، قَالَ: وَكَانَ دَخِيَّةُ الْكَلْبِيِّ جَاءَ بِهِ، فَدَفَعَهُ إِلَى عَظِيمٍ بَضْرَى، فَدَفَعَهُ عَظِيمٌ بَضْرَى إِلَى هِرْقُلَ، قَالَ: فَقَالَ هِرْقُلُ: هَلْ هَذَا أَحَدٌ مِنْ قَوْمِ هَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يُزْعَمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ؟ فَقَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: فَدَعَيْتُ فِي نَفَرٍ مِنْ فُرَيْشٍ، فَدَخَلْنَا عَلَى هِرْقُلَ فَأَجْلَسْنَا بَيْنَ يَدَيْهِ، فَقَالَ: أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا مِنْ هَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يُزْعَمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ؟ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: فَقُلْتُ: أَنَا، فَأَجْلَسُونِي بَيْنَ يَدَيْهِ، وَأَجْلَسُوا أَصْحَابِي خَلْفِي، ثُمَّ دَعَا بِتَرْجُمَانِهِ، فَقَالَ: قُلْ لَهُمْ: إِنِّي سَأَلْتُ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يُزْعَمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ، فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ، قَالَ أَبُو سُفْيَانَ: وَابْنُ اللَّهِ، لَوْلَا أَنْ يُؤْثِرُوا عَلَيَّ الْكَذِبَ لَكَذَّبْتُ، ثُمَّ قَالَ: لِتَرْجُمَانِهِ، سَلِّهِ كَيْفَ حَسَبَهُ فَيَكُنْ؟ قَالَ: قُلْتُ: هُوَ فِينَا ذُو حَسَبٍ، قَالَ: فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مَلِكٌ؟ قَالَ: قُلْتُ: لَا، قَالَ: فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ؟ قُلْتُ: لَا، قَالَ: أَتَبِعُهُ أَشْرَافُ النَّاسِ أَمْ ضَعَفَاؤُهُمْ؟ قَالَ: قُلْتُ: بَلْ ضَعَفَاؤُهُمْ، قَالَ: يَزِيدُونَ أَوْ يَنْقُصُونَ؟ قَالَ: قُلْتُ: لَا بَلْ يَزِيدُونَ، قَالَ: هَلْ يَزِيدُ أَحَدٌ مِنْهُمْ عَنْ دِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ سَخَطُهُ لَهُ؟ قَالَ: قُلْتُ: لَا، قَالَ: فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ؟ قَالَ: قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ؟ قَالَ: قُلْتُ: تَكُونُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سَجَالًا يُصِيبُ مِنَّا وَنُصِيبُ مِنْهُ، قَالَ: فَهَلْ يَغْدِرُ؟ قَالَ: قُلْتُ: لَا، وَنَحْنُ مِنْهُ فِي هَذِهِ الْمُدَّةِ لَا نَدْرِي مَا هُوَ صَانِعٌ فِيهَا، قَالَ: وَاللَّهِ مَا أَمَكْنِي مِنْ كَلِمَةٍ أَدْخُلَ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ، قَالَ: فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ أَحَدٌ قَبْلَهُ؟ قُلْتُ: لَا، ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ: قُلْ لَهُ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَنْ حَسَبِهِ فَيَكُنْ، فَزَعَمْتَ أَنَّهُ فَيَكُنْ ذُو حَسَبٍ، وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي أَحْسَابِ قَوْمِهَا، وَسَأَلْتُكَ: هَلْ كَانَ فِي آبَائِهِ مَلِكٌ، فَزَعَمْتَ أَنْ لَا، فَقُلْتُ: لَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مَلِكٌ، قُلْتُ: رَجُلٌ يَطْلُبُ مَلِكَ آبَائِهِ، وَسَأَلْتُكَ عَنْ أَتْبَاعِهِ أَضَعَفَاؤُهُمْ أَمْ أَشْرَافُهُمْ، فَقُلْتُ: بَلْ ضَعَفَاؤُهُمْ، وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ، وَسَأَلْتُكَ: هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ، فَزَعَمْتَ أَنْ لَا، فَعَرَفْتُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَدْعَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ، ثُمَّ ذَهَبَ فَيَكْذِبُ عَلَى اللَّهِ، وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَزِيدُ أَحَدٌ مِنْهُمْ عَنْ دِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ سَخَطُهُ لَهُ، فَزَعَمْتَ أَنْ لَا، وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ إِذَا خَالَطَ بِشَاشَةِ الْقُلُوبِ، وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ، فَزَعَمْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حَتَّى يَمُوتَ، وَسَأَلْتُكَ: هَلْ قَاتَلْتُمُوهُ فَزَعَمْتَ أَنَّكُمْ قَاتَلْتُمُوهُ، فَتَكُونُ الْحَرْبُ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ سَجَالًا يَنَالُ مِنْكُمْ وَتَنَالُونَ مِنْهُ، وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْنَى ثُمَّ تَكُونُ لَهُمُ الْعَاقِبَةُ، وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَزَعَمْتَ أَنَّهُ لَا يَغْدِرُ، وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ، وَسَأَلْتُكَ: هَلْ قَالَ أَحَدٌ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ، فَزَعَمْتَ أَنْ لَا، فَقُلْتُ: لَوْ كَانَ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ أَحَدٌ قَبْلَهُ، قُلْتُ: رَجُلٌ اسْتَمَّ يَقُولُ قِيلَ قَبْلَهُ، قَالَ: ثُمَّ قَالَ: بِمِ يَأْمُرُكُمْ؟ قَالَ: قُلْتُ: يَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّلَاةِ وَالْعَفَافِ، قَالَ: إِنْ يَكُ مَا تَقُولُ فِيهِ حَقًّا، فَإِنَّهُ نَبِيٌّ، وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ، وَلَمْ أَكُ أَظُنُّهُ مِنْكُمْ، وَلَوْ أَنِّي أَعْلَمْتُ أَنِّي أَخْلَصُ إِلَيْهِ لَأَخْبَيْتُ لِقَاءَهُ، وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَعَسَلْتُ عَنْ قَدَمَيْهِ، وَلِيَبْلُغَنَّ مَلِكُهُ مَا تَحْتَ قَدَمَيْ، قَالَ: ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَرَأَهُ: "فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى هِرْقُلَ عَظِيمِ الرُّومِ، سَلَامٌ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى، أَمَّا بَعْدُ: فَإِنِّي أَذْعُوكَ بِدَعَايَةِ الْإِسْلَامِ، أَسْلِمْتَ تَسْلِمًا، وَأَسْلِمْتُ يُؤْتِيكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ، فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ، وَ: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ، أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ؛ إِلَى قَوْلِهِ: {أَشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ} [آل عمران: 64] " فَلَمَّا فَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ، ارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ عِنْدَهُ وَكَثُرَ اللَّعْطُ، وَأُمِرَ بِنَا فَأُخْرِجْنَا، قَالَ: فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي حِينَ خَرَجْنَا: لَقَدْ أَمَرَ ابْنُ أَبِي كَيْشَةَ، إِنَّهُ لَيَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ، فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا بِأَمْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ سَيُظْهِرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ، قَالَ الزُّهْرِيُّ: فَدَعَا هِرْقُلَ

غُظْمَاءِ الرُّومِ فَجَمَعَهُمْ فِي دَارٍ لَهُ، فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ الرُّومِ، هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرَّشْدِ آخِرُ الْأَبَدِ، وَأَنْ يَثْبِتَ لَكُمْ مُلْكُكُمْ، قَالَ: فَحَاصُوا حَيْضَةَ حُمْرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ، فَوَجَدُوهَا قَدْ غَلَقَتْ، فَقَالَ: عَلَيَّ بِهِمْ، فَدَعَا بِهِمْ فَقَالَ: إِنِّي إِنَّمَا اخْتَبَرْتُ شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ، فَقَدْ رَأَيْتُ مِنْكُمْ الَّذِي أَحْبَبْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/4; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 74; Tirmizî, "İsti'zân", 24; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/4

- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: كَانَ أَبُو طَلْحَةَ أَكْثَرَ أَنْصَارِيٍّ بِالْمَدِينَةِ نَحْلًا، وَكَانَ أَحَبَّ أَمْوَالِهِ إِلَيْهِ بَيْتُ حَاءٍ، وَكَانَتْ مُسْتَقْبَلَةَ الْمَسْجِدِ، وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُهَا وَيَشْرَبُ مِنْ مَاءٍ فِيهَا طَيِّبٍ، فَلَمَّا أُنْزِلَتْ: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} [آل عمران: 92] قَامَ أَبُو طَلْحَةَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} [آل عمران: 92] وَإِنْ أَحَبَّ أَمْوَالِي إِلَيَّ بَيْتُ حَاءٍ، وَإِنَّمَا صَدَقَ اللَّهُ، أَرْجُو بَرَّهَا وَذُخْرَهَا عِنْدَ اللَّهِ، فَضَعَهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ حَيْثُ أَرَاكَ اللَّهُ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَخْ ذَلِكَ مَالٌ رَابِعٌ، ذَلِكَ مَالٌ رَابِعٌ، وَقَدْ سَمِعْتُ مَا قُلْتَ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَجْعَلَهَا فِي الْأَقْرَبِينَ» قَالَ أَبُو طَلْحَةَ: أَفَعَلْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَكَسَمَهَا أَبُو طَلْحَةَ فِي أَقَارِبِهِ وَفِي بَنِي عَمِّهِ، قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، وَرَوَّحُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ: «ذَلِكَ مَالٌ رَابِعٌ»، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ يَحْيَى، قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى مَالِكٍ «مَالٌ رَابِعٌ».

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/5; Müslim, "Zekât", 42; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/6; Taberî, *Tefsîr*, VI, 589

- حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا أَبُو صَمْرَةَ، حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ الْيَهُودَ جَاءُوا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِرَجُلٍ مِنْهُمْ وَامْرَأَةٍ قَدْ زَنَيَا، فَقَالَ لَهُمَ: «كَيْفَ تَفْعَلُونَ بِمَنْ زَنَى مِنْكُمْ؟» قَالُوا: نُحَمِّمُهُمَا وَنَضْرِبُهُمَا، فَقَالَ: «لَا تَجِدُونَ فِي التَّوْرَةِ الرَّجْمَ؟» فَقَالُوا: لَا نَجِدُ فِيهَا شَيْئًا، فَقَالَ لَهُمَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ: كَذَبْتُمْ فَأَتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، فَوَضَعَ مَدْرَاسَهَا الَّذِي يُدْرِسُهَا مِنْهُمْ كَفَّهُ عَلَى آيَةِ الرَّجْمِ فَطَفِقَ يَقْرَأُ مَا دُونَ يَدَيْهِ، وَمَا وَرَآهَا وَلَا يَقْرَأُ آيَةَ الرَّجْمِ، فَتَرَغَ يَدُهُ عَنْ آيَةِ الرَّجْمِ، فَقَالَ: مَا هَذِهِ؟ فَلَمَّا رَأَوْا ذَلِكَ قَالُوا: هِيَ آيَةُ الرَّجْمِ، فَأَمَرَ بِهِمَا فَرَجِمَا قَرِيبًا مِنْ حَيْثُ مَوْضِعُ الْجَنَائِزِ عِنْدَ الْمَسْجِدِ، فَرَأَيْتُ صَاحِبَهَا يَحْنِي عَلَيْهَا يَقْبِهَا الْحِجَارَةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/6; Müslim, "Hudûd", 26; Tirmizî, "Hudûd", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/7; Taberî, *Tefsîr*, X, 325

- حَدَّثَنَا جَبَّانُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَالِمٌ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَفَعَ رَأْسَهُ مِنَ الرُّكُوعِ فِي الرُّكْعَةِ الْآخِرَةِ مِنَ الْفَجْرِ، يَقُولُ: «اللَّهُمَّ الْعَنْ فُلَانًا وَفُلَانًا وَفُلَانًا، بَعْدَ مَا يَقُولُ سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، رَبَّنَا وَلَكَ الْحَمْدُ»، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ} [آل عمران: 128] إِلَى قَوْلِهِ {فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ} [آل عمران: 128] رَوَاهُ إِسْحَاقُ بْنُ رَاشِدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/9; Müslim, "Mesâcid", 294; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/13; Taberî, *Tefsîr*, VII, 199

- حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ، قَالَ: سَمِعْتُ الْبَرَاءَ بْنَ عَازِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «جَعَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الرُّجَالِ يَوْمَ أُخَيْدِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جُبَيْرٍ، وَأَقْبَلُوا مِنْهُمْ زَيْنًا فَذَكَ إِذْ يَدْعُوهُمْ الرَّسُولُ فِي أَخْرَاهُمْ، وَلَمْ يَبْقَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَيْرُ اثْنَيْنِ عَشَرَ رَجُلًا»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/15; Taberî, *Tefsîr*, VI, 282

- حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُنِيرٍ، سَمِعَ أَبَا النَّضْرِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ هُوَ ابْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلَمْ يُؤِدِّ زَكَاتَهُ، مِثْلَ لَهُ مَالُهُ شُجَاعًا أَفْرَعُ، لَهُ زَبِيبَتَانِ يَطْوُفُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، يَأْخُذُ بِلَهْزَمَتَيْهِ - يَعْنِي بِشِدْقَيْهِ - يَقُولُ: أَنَا مَالِكَ أَنَا كَنْزُكَ " ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: (وَلَا يَخْسِبُنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ) إِلَى آخِرِ الْآيَةِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/14; Müslim, "Zekât", 27; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/19; Taberî, *Tefsîr*, VII, 438

- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُزُوءُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّ أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَكِبَ عَلَى حِمَارٍ عَلَى قَطِيفَةٍ فَذَكِيَّتُهُ، وَأَرْدَفَ أَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ وَرَاءَهُ يَعُودُ سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ فِي بَنِي الْحَارِثِ بْنِ الْحَزْرَجِ قَبْلَ وَقْعَةِ بَدْرٍ، قَالَ: حَتَّى مَرَّ بِمَجْلِسٍ فِيهِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي سُلُوفٍ وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يُسَلِّمَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي، فَإِذَا فِي الْمَجْلِسِ أَخْلَاطٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُشْرِكِينَ عَبْدَةُ الْأَوْثَانِ وَالْيَهُودِ وَالْمُسْلِمِينَ، وَفِي الْمَجْلِسِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَوَاحَةَ فَلَمَّا غَشِيَتِ الْمَجْلِسَ عَجَاجَةُ الدَّائِيَّةِ، خَمَرَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أَنْفَهُ بِرِدَائِهِ، ثُمَّ قَالَ: لَا تَعْبُرُوا عَلَيْنَا، فَسَلَّمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ وَقَفَ فَتَنَزَّلَ فَدَعَاهُمْ إِلَى اللَّهِ، وَقَرَأَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنَ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي ابْنُ سُلُوفٍ: أَيُّهَا الْمَرْءُ إِنَّهُ لَا أَحْسَنَ مِمَّا تَقُولُ، إِنْ كَانَ حَقًّا فَلَا تُؤَدِّنَا بِهِ فِي مَجْلِسِنَا، ارْجِعْ إِلَى رَحْلِكَ فَمَنْ جَاءَكَ فَاقْضُضْ عَلَيْهِ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَوَاحَةَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ فَاغْشَيْنَا بِهِ فِي مَجَالِسِنَا، فَإِنَّا نُحِبُّ ذَلِكَ، فَاسْتَبَدَّ الْمُسْلِمُونَ وَالْمُشْرِكُونَ وَالْيَهُودُ، حَتَّى كَادُوا يَتَنَاقَرُونَ، فَلَمَّ يَزِلُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُخَفِّضُهُمْ حَتَّى سَكَنُوا، ثُمَّ رَكِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَابْتَهُ فَسَارَ حَتَّى دَخَلَ عَلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " يَا سَعْدُ أَلَمْ تَسْمَعْ مَا قَالَ أَبُو حُبَابٍ؟ - يُرِيدُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي - قَالَ: كَذًا وَكَذَا "، قَالَ سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، اغْفُ عَنَّهُ وَاصْفَحْ عَنَّهُ، فَوَالَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ لَقَدْ جَاءَ اللَّهُ بِالْحَقِّ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ، لَقَدْ اضْطَلَحَ أَهْلُ هَذِهِ الْبَحِيرَةِ عَلَى أَنْ يُتَوَجَّهَ فَيَعَصِبُوهُ بِالْعَصَابَةِ، فَلَمَّا أَبَى اللَّهُ ذَلِكَ بِالْحَقِّ الَّذِي أَعْطَاكَ اللَّهُ شَرَقَ بِذَلِكَ، فَذَلِكَ فَعَلَ بِهِ مَا رَأَيْتَ، فَعَفَا عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابُهُ يَغْمُونَ عَنِ الْمُشْرِكِينَ، وَأَهْلِ الْكِتَابِ، كَمَا أَمَرَهُمُ اللَّهُ، وَيَضْرِبُونَ عَلَى الْأَذَى، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَلْتَسْمَعْنَ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذَى كَثِيرًا} [آل عمران: 186] الآية، وَقَالَ اللَّهُ: {وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ} [البقرة: 109] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَأَوَّلُ الْعَفْوَ مَا أَمَرَهُ اللَّهُ بِهِ، حَتَّى أَذِنَ اللَّهُ فِيهِمْ، فَلَمَّا غَزَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَدْرًا، فَقَتَلَ اللَّهُ بِهِ صَنَادِيدَ كُفَّارٍ قُرَيْشٍ، قَالَ ابْنُ أَبِي سُلُوفٍ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَعَبْدَةُ الْأَوْثَانِ: هَذَا أَمْرٌ قَدْ تَوَجَّهَ، فَبَايَعُوا الرَّسُولَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْإِسْلَامِ فَاسْلَمُوا

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/15; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 116; Tirmizî, "İsti'zân", 13; Nesâî, "Tibb", 16

- حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي شَرِيكُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي نَمِرٍ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: بَثُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ، فَتَحَدَّثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعَ أَهْلِهِ سَاعَةً، ثُمَّ رَقَدَ، فَلَمَّا كَانَ ثُلُثُ اللَّيْلِ الْآخِرِ، قَعَدَ فَتَنَظَّرَ إِلَى السَّمَاءِ، فَقَالَ: {إِنْ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ}، ثُمَّ «قَامَ فَتَوَضَّأَ وَاسْتَنْ فَصَلَّى إِحْدَى عَشْرَةَ رَكْعَةً»، ثُمَّ أَذَّنَ بِالْأَلِّ، «فَصَلَّى رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ خَرَجَ فَصَلَّى الصُّبْحَ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/17; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 181; Tirmizî, "Salât", 171; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/22; Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 42

- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، أَنَّ ابْنَ جُرَيْجٍ أَخْبَرَهُمْ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ الْمُثَنِّكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «عَادَنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبُو بَكْرٍ فِي بَنِي سَلَمَةَ مَاشِيَيْنِ، فَوَجَدَنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا أَعْقُلُ شَيْئًا، فَدَعَا بِمَاءٍ، فَتَوَضَّأَ مِنْهُ، ثُمَّ رَسَّ عَلَيَّ فَأَقْفُتُ»، فَقُلْتُ: مَا تَأْمُرُنِي أَنْ أَصْنَعَ فِي مَالِي يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَتَرَلْتُ: {يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ} [النساء: 11]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/4; Müslim, "Ferâiz", 5; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/2; Taberî, *Tefsîr*, VIII, 33

40. حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، حَدَّثَنَا أَبُو عُمَرَ حَفْصُ بْنُ مَيْسَرَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ

الْخُدْرِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ أَنَسًا فِي زَمَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلْ نَرَى رَبَّنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «نَعَمْ، هَلْ تُصَارُونَ فِي رُؤْيَةِ الشَّمْسِ بِالطَّهِيرَةِ ضَوْءٌ لَيْسَ فِيهَا سَحَابٌ»، قَالُوا: لَا، قَالَ: «وَهَلْ تُصَارُونَ فِي رُؤْيَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةً الْبَدْرِ ضَوْءٌ لَيْسَ فِيهَا سَحَابٌ؟»، قَالُوا: لَا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " مَا تُصَارُونَ فِي رُؤْيَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا كَمَا تُصَارُونَ فِي رُؤْيَةِ أَحَدِهِمَا، إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ تَتَّبِعُ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ، فَلَا يَبْقَى مَنْ كَانَ يَعْبُدُ غَيْرَ اللَّهِ مِنَ الْأَصْنَامِ وَالْأَنْصَابِ، إِلَّا يَسْقَاطُونَ فِي النَّارِ، حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ إِلَّا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ بَرًّا أَوْ فَاجِرًا، وَغُبَرَاتُ أَهْلِ الْكِتَابِ فَيُدْعَى الْيَهُودُ فَيَقَالُ لَهُمْ: مَنْ كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ؟ قَالُوا: كُنَّا نَعْبُدُ عَزِيرَ ابْنِ اللَّهِ فَيَقَالُ لَهُمْ: كَذَبْتُمْ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ صَاحِبَةٍ وَلَا وَلَدٍ، فَمَاذَا تَبْغُونَ؟ فَقَالُوا: عَطِشْنَا رَبَّنَا فَاشْقِنَا، فَيَسَارُ أَلَا تَرُدُونَ فَيُخْشَرُونَ إِلَى النَّارِ كَأَنَّهُمَا سَرَابٌ يَحْطِمُ بَعْضُهَا بَعْضًا فَيَسْقَاطُونَ فِي النَّارِ، ثُمَّ يُدْعَى النَّصَارَى فَيَقَالُ لَهُمْ: مَنْ كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ؟ قَالُوا: كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ، فَيَقَالُ لَهُمْ: كَذَبْتُمْ، مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ صَاحِبَةٍ وَلَا وَلَدٍ، فَيَقَالُ لَهُمْ: مَاذَا تَبْغُونَ؟ فَكَذَلِكَ مِثْلُ الْأَوَّلِ حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ إِلَّا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ مِنْ بَرٍّ، أَوْ فَاجِرٍ، أَتَاهُمْ رَبُّ الْعَالَمِينَ فِي أَذْنَى صُورَةٍ مِنَ النَّبِيِّ رَأَوْهُ فِيهَا، فَيَقَالُ: مَاذَا تَنْتَظِرُونَ تَتَّبِعُ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ، قَالُوا: فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا عَلَى أَفْقَرٍ مَا كُنَّا إِلَيْهِمْ وَلَمْ نُصَاحِبْهُمْ، وَنَحْنُ نَنْتَظِرُ رَبَّنَا الَّذِي كُنَّا نَعْبُدُ، فَيَقُولُ: أَنَا رَبُّكُمْ، فَيَقُولُونَ: لَا نُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا، مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/8; Müslim, "Îmân", 300; Tirmizî, "Sîfatü'l-Cennet", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 20/5; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 105

- حَدَّثَنَا صَدَقَةُ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ سُلَيْمَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، - قَالَ يَحْيَى: بَعْضُ الْحَدِيثِ، عَنْ عُمَرَو بْنِ مَرْثَةَ - قَالَ: قَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اقْرَأْ عَلَيَّ» قُلْتُ: أَقْرَأُ عَلَيْكَ وَعَلَيْكَ أَنْزَلَ؟ قَالَ: «فَإِنِّي أَحِبُّ أَنْ أَسْمَعَهُ مِنْ غَيْرِي» فَقَرَأْتُ عَلَيْهِ سُورَةَ النَّسَاءِ، حَتَّى بَلَغْتُ: {فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا} [النساء: 41] قَالَ: «أَمْسِكْ» فَإِذَا عَيْنَاهُ تَذَرِفَانِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/9; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 247; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/10; Taberî, *Tefsîr*, VIII, 370

- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ أَصْفَارِهِ، حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ، أَوْ بِذَاتِ الْجَيْشِ، انْقَطَعَ عَقْدٌ لِي، فَأَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْبِمَاسَةِ، وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ، وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، فَقَالُوا: أَلَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ، أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبِالنَّاسِ، وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ؟ فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضْعَ رَأْسِهِ عَلَى فَخْذِي قَدْ نَامَ، فَقَالَ: حَبِسَتْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسُ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، قَالَتْ عَائِشَةُ: فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ، وَقَالَ: مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَقُولَ وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِيَدِهِ فِي خَاصِرَتِي، وَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى فَخْذِي، فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ «فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ التَّنْمِيمِ فَنَتَمَّمُوا» فَقَالَ أُسَيْدُ بْنُ حُضَيْرٍ: مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ، قَالَتْ: فَبَعَثْنَا الْبَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ فَإِذَا الْعَقْدُ تَحْتَهُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/3; Müslim, "Hayz", 108; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/12; Taberî, *Tefsîr*, VIII, 401

- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، قَالَ: خَاصَمَ الزُّبَيْرُ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ فِي شَرِيحٍ مِنَ الْحَرَّةِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اشُقْ يَا زُبَيْرُ، ثُمَّ أَرْسِلِ الْمَاءَ إِلَى جَارِكَ»، فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنْ كَانَ ابْنُ عَمَّتِكَ، فَتَلَوْنَ وَجْهَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قَالَ: «اشُقْ يَا زُبَيْرُ، ثُمَّ احْبِسِ الْمَاءَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى الْجَدْرِ، ثُمَّ أَرْسِلِ الْمَاءَ إِلَى جَارِكَ»، وَاسْتَوْعَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلزُّبَيْرِ حَقَّهُ فِي صَرِيحِ الْحُكْمِ حِينَ أَحْفَظَهُ الْأَنْصَارِيُّ، كَانَ أَشَارَ عَلَيْهِمَا بِأَمْرِ لَهْمَا فِيهِ سَعَةً، قَالَ الزُّبَيْرُ: فَمَا أَحْبَسْتُ هَذِهِ الْآيَاتِ إِلَّا نَزَلَتْ فِي ذَلِكَ: {فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ} [النساء: 65]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/12; Müslim, "Fezâil", 129; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/15; Taberî, *Tefsîr*, VIII, 519-520

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَوْسِبٍ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَا مِنْ نَبِيٍّ يَمْرُضُ إِلَّا خَيْرٌ بَيْنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»، وَكَانَ فِي شَكْوَاهِ الَّذِي قُبِضَ فِيهِ، أَخَذَتْهُ بَحَّةٌ شَدِيدَةً، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: {مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ} [النساء: 69] فَعَلِمْتُ أَنَّهُ خَيْرٌ
- 44.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/13; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 85; Tirmizî, "Da'vât", 78; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/16

- حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْبَرَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: "لَمَّا نَزَلَتْ: {لَا يَسْتَوِي} [النساء: 95] الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ دَعَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ زَيْدًا فَكَتَبَهَا، فَجَاءَ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ فَشَكَا ضَرَارَتَهُ " فَأَنْزَلَ اللَّهُ: (غَيْرِ أُولِي الضَّرَرِ)
- 45.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/18; Müslim, "Imâre", 141; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/22; Taberî, *Tefsîr*, IX, 86

- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْأَعْمَشُ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ أَنْ يَقُولَ أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى»
- 46.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 4/26; Müslim, "Fezâil", 166; Tirmizî, "Salât", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/4

- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ قَنَسٍ، عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ، قَالَتْ الْيَهُودُ لِعُمَرَ: إِنَّكُمْ تَقْرَءُونَ آيَةً لَوْ نَزَلَتْ فِيْنَا لَأَخَذْنَاهَا عَيْدًا، فَقَالَ عُمَرُ: "إِنِّي لَأَعْلَمُ حَيْثُ أُنْزِلَتْ، وَأَيْنَ أُنْزِلَتْ، وَأَيْنَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أُنْزِلَتْ: يَوْمَ عَرَفَةَ وَإِنَّا وَاللَّهِ بِعَرَفَةَ - قَالَ سُفْيَانُ: وَأَشْكُ - كَانَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمْ لَا " {الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ} [المائدة: 3]
- 47.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/2; Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/1; Taberî, *Tefsîr*, IX, 524

- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ مُخَارِقٍ، عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ، سَمِعْتُ ابْنَ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: شَهِدْتُ مِنَ الْمُقَدَّادِ، ح وَحَدَّثَنِي حَفْدَانُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا أَبُو النَّضْرِ، حَدَّثَنَا الْأَشْجَعِيُّ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ مُخَارِقٍ، عَنْ طَارِقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ الْمُقَدَّادُ يَوْمَ بَدْرٍ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّا لَا نَقُولُ لَكَ كَمَا قَالَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ لِمُوسَى: {فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ} وَلَكِنْ امْضِ وَنَحْنُ مَعَكَ، «فَكَأَنَّهُ سَرَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَرَوَاهُ وَكِيعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ مُخَارِقٍ، عَنْ طَارِقٍ، أَنَّ الْمُقَدَّادَ قَالَ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
- 48.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/3; Taberî, *Tefsîr*, X, 185

- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ عُرْوَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَلْمَانَ أَبُو رَجَاءٍ، مَوْلَى أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، أَنَّهُ كَانَ جَالِسًا خَلْفَ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ فَذَكَرُوا وَقَالُوا وَقَالُوا، قَدْ أَقَادَتْ بِهَا الْخُلَفَاءُ، فَالْتَفَتَ إِلَى أَبِي قِلَابَةَ وَهُوَ خَلْفَ ظَهْرِهِ، فَقَالَ: مَا تَقُولُ يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ؟ - أَوْ قَالَ: مَا تَقُولُ يَا أَبَا قِلَابَةَ؟ - قُلْتُ: مَا عَلِمْتُ نَفْسًا حَلَّ قَتْلُهَا فِي الْإِسْلَامِ، إِلَّا رَجُلٌ زَنَى بَعْدَ إِخْصَانٍ، أَوْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ، أَوْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ عُبَيْسَةُ: حَدَّثَنَا أَنَسُ، بِكَذَا وَكَذَا، قُلْتُ: إِنِّي حَدَّثْتُ أَنَسَ، قَالَ: قَدِيمٌ قَوْمٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكَلَّمُوهُ، فَقَالُوا: قَدْ اسْتَوْخَمْنَا هَذِهِ الْأَرْضَ، فَقَالَ: «هَذِهِ نَعَمْ لَنَا تَخْرُجُ، فَاخْرُجُوا فِيهَا فَاشْرَبُوا مِنَ أَلْبَانِهَا وَأَبْوَالِهَا»، فَخَرَجُوا فِيهَا فَشَرَبُوا مِنْ أَبْوَالِهَا وَأَلْبَانِهَا، وَاسْتَصَحُّوا وَمَالُوا عَلَى الرَّاعِي فَقَتَلُوهُ، وَاطْرَدُوا النَّعَمَ، فَمَا يَسْتَبِطُ مِنْ هَؤُلَاءِ؟ قَتَلُوا النَّفْسَ، وَحَارَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ، وَخَوَّفُوا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: سُبْحَانَ اللَّهِ، فَقُلْتُ: تَتَّهِمُنِي؟ قَالَ: حَدَّثَنَا بِهِذَا أَنَسُ، قَالَ: وَقَالَ: «يَا أَهْلَ كَذَا، إِنَّكُمْ لَنْ تَزَالُوا بِخَيْرٍ مَا أَبْقَيْ هَذَا
- 49.

فِيكُمْ أَوْ مِثْلُ هَذَا»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/5; Müslim, "Kasâme", 9; Tirmizî, "Tahâret", 55; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/4; Taberî, *Tefsîr*, X, 244

50. حَدَّثَنَا عُمَرُو بْنُ عَوْنٍ، حَدَّثَنَا خَالِدٌ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ قَيْسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "كُنَّا نَعْرِضُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَيْسَ مَعَنَا نِسَاءٌ، فَقُلْنَا: أَلَا نَخْتَصِي؟ فَهَنَانَا عَنْ ذَلِكَ، فَوَخَّصَ لَنَا بَعْدَ ذَلِكَ أَنْ نَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ بِالثَّوْبِ " ثُمَّ قَرَأَ: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ } [المائدة: 87]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/9; Müslim, "Nikâh", 11; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/11

51. حَدَّثَنَا مُنْذِرُ بْنُ الْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجَارُودِيُّ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُوسَى بْنِ أَنَسٍ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: خَطَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُطْبَةً مَا سَمِعْتُ مِثْلَهَا قَطُّ، قَالَ: «لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَصَحَّحْتُكُمْ قَلِيلًا، وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا»، قَالَ: فَعَطَى أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجُوهَهُمْ لَهُمْ خَيْنٌ، فَقَالَ رَجُلٌ: مَنْ أَبِي؟ قَالَ: فُلَانٌ، فَتَرَلَّتْ هَذِهِ الْآيَةُ: { لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبَدَ لَكُمْ تَسْأَلُكُمْ } [المائدة: 101] رَوَاهُ النَّصْرُ، وَرَوَى عَنْهُ غُبَادَةُ، عَنْ شُعْبَةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/12; Müslim, "Fezâil", 134; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/15; Taberî, *Tefsîr*, XI, 98

52. حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ صَالِحِ بْنِ كَيْسَانَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، قَالَ: " الْبَحِيرَةُ: الَّتِي يُمْنَعُ دُرُّهَا لِلطَّوَاعِغِ، فَلَا يَحْلُبُهَا أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ، وَالسَّائِيَةُ: كَانُوا يُسَيِّبُونَهَا لِأَلْيَتِهِمْ لَا يُحْمَلُ عَلَيْهَا شَيْءٌ " قَالَ: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَأَيْتُ عَمْرُو بْنَ عَامِرٍ الْخَزَاعِيَّ يَجُرُّ قُضْبَهُ فِي النَّارِ، كَانَ أَوَّلَ مَنْ سَبَّ السَّوَابِ» وَالْوَصِيلَةُ: النَّاقَةُ الْبَكْرُ، تُبَكَّرُ فِي أَوَّلِ نِتَاجِ الْإِبِلِ، ثُمَّ تُنْتَبَى بَعْدَ بَأْنَتِي، وَكَانُوا يُسَيِّبُونَهَا لِطَوَاعِغِهِمْ، إِنْ وَصَلَتْ إِحْدَاهُمَا بِالْأُخْرَى لَيْسَ بَيْنَهُمَا ذَكَرٌ، وَالْحَامُ: فَحْلُ الْإِبِلِ يَضْرِبُ الضَّرَابَ الْمَعْدُودَ، فَإِذَا قَضَى ضَرَابَهُ وَدَعُوهُ لِلطَّوَاعِغِ، وَأَعْفُوهُ مِنَ الْحَمْلِ، فَلَمْ يُحْمَلْ عَلَيْهِ شَيْءٌ وَسَمَّوْهُ الْحَامِي " وَقَالَ لِي أَبُو الْيَمَانِ: أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، سَمِعْتُ سَعِيدًا، قَالَ: يُخْبِرُهُ بِهِذَا، قَالَ: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَحْوَهُ، وَرَوَاهُ ابْنُ الْهَادِ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/13; Müslim, "Cennet", 50; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/16; Taberî, *Tefsîr*, XI, 116

53. حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، أَخْبَرَنَا الْمُغِيرَةُ بْنُ النُّعْمَانِ، قَالَ: سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: خَطَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّكُمْ مَحْشُورُونَ إِلَى اللَّهِ حَفَاةَ غُرَاةٍ غُرْلًا»، ثُمَّ قَالَ: { كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ، وَعَدَا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ } [الأنبياء: 104] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ، ثُمَّ قَالَ: " أَلَا وَإِنَّ أَوَّلَ الْخَلَائِقِ يُكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمَ، أَلَا وَإِنَّهُ يُجَاءُ بِرِجَالٍ مِنْ أُمَّتِي فَيُؤْخَذُ بِهِمْ ذَاتَ الشِّمَالِ، فَأَقُولُ: يَا رَبِّ أَصِيحَابِي، فَيَقَالُ: إِنَّكَ لَا تَذَرِي مَا أَخَذْتُوا بِعَدِّكَ، فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ: { وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ، فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ } [المائدة: 117] فَيَقَالُ: إِنَّ هَؤُلَاءِ لَمْ يَزَالُوا مُزْتَدِينَ عَلَى أَغْقَابِهِمْ مِنْذُ فَارَقْتَهُمْ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/14; Müslim, "Cennet", 58; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 22; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 5/20; Taberî, *Tefsîr*, IXX, 340

54. حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " { مَفَاتِحُ الْغَيْبِ } [الأنعام: 59] خَمْسٌ: (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَذَرِي نَفْسٌ مَادَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَذَرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ) "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/1; Müslim, "Îmân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 13/1; Taberî, *Tefsîr*,

XXI, 668

- حَدَّثَنَا أَبُو التُّعْمَانِ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ جَابِرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: {قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَتَعَبَّ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ} [الأنعام: 65]، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَعُوذُ بِوَجْهِكَ»، قَالَ: {أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ} [الأنعام: 65]، قَالَ: «أَعُوذُ بِوَجْهِكَ» {أَوْ يَلْبِسُكُمْ شَيْعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ} [الأنعام: 65] قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَذَا أَهْوَنُ - أَوْ هَذَا أَيْسَرُ -»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/2; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 7; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/2; Taberî, *Tefsîr*, XI, 422

- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ سُلَيْمَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "لَمَّا نَزَلَتْ: {وَلَمْ يَلْبِسُوا} [الأنعام: 82] إِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ قَالَ أَصْحَابُهُ: وَأَيْنَا لَمْ يَظْلَمْ؟ فَتَرَلْتُ: {إِنَّ الشِّرْكَ} [القمان: 13] لَظْلَمٌ عَظِيمٌ"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/3; Müslim, "Îmân", 197; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 7; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/3; Taberî, *Tefsîr*, XI, 494

- حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ، قَالَ عَطَاءٌ: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «قَاتَلَ اللَّهُ الْيَهُودَ لَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ شُحُومَهَا جَمْلُوهَا، ثُمَّ بَاغَوْه، فَأَكَلُوهَا» وَقَالَ أَبُو عَاصِمٍ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدِ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ، كَتَبَ إِلَيَّ عَطَاءٌ، سَمِعْتُ جَابِرًا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/6; Müslim, "Müsâkâ", 72; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/8; Taberî, *Tefsîr*, XII, 202

- "حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عَمْرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَمْرِو، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «لَا أَحَدٌ أَغْيَرُ مِنَ اللَّهِ، وَلِذَلِكَ حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ، وَلَا شَيْءَ أَحَبَّ إِلَيْهِ الْمَدْحُ مِنَ اللَّهِ، وَلِذَلِكَ مَدَحَ نَفْسَهُ» قُلْتُ: سَمِعْتُهُ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قُلْتُ: وَرَفَعَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/7; Müslim, "Tevbe", 32; Tirmizî, "Da'vât", 98; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/9

- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، حَدَّثَنَا عُمَارَةُ، حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ، حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا، فَإِذَا رَأَاهَا النَّاسُ آمَنَ مِنْ عَلَيْهَا، فَذَلِكَ حِينَ: {لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ} [الأنعام: 158]"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/10; Müslim, "Îmân", 248; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 7; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 6/11; Taberî, *Tefsîr*, XII, 248

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ يَحْيَى الْمَازِنِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ مِنَ الْيَهُودِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ لَطَمَ وَجْهَهُ، وَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، إِنَّ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِكَ مِنَ الْأَنْصَارِ لَطَمَ فِي وَجْهِهِ، قَالَ: «ادْعُوهُ» فَدَعَوُهُ، قَالَ: «لَمْ لَطَمْتُ وَجْهَهُ؟» قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي مَرَرْتُ بِالْيَهُودِ، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: وَالَّذِي اضْطَلَفَ مُوسَى عَلَى الْبَشَرِ، فَقُلْتُ: وَعَلَى مُحَمَّدٍ، وَأَخَذْتَنِي غَضَبَةً فَلَطَمْتُهُ، قَالَ: «لَا تُخَيِّرُونِي مِنْ بَيْنِ الْأَنْبِيَاءِ، فَإِنَّ النَّاسَ يَضَعِفُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يُفْتَقَى، فَإِذَا أَنَا بِمُوسَى آخِذٌ بِقَائِمَةٍ مِنْ قَوَائِمِ الْعَرْشِ، فَلَا أَذْرِي أَفَاقَ قَبْلِي أَمْ جُزْيَ بِصَغَفَةِ الطُّورِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 7/2; Müslim, "Fezâil", 159; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 40; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/10; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 286

- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَمُوسَى بْنُ هَارُونَ، قَالَا: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْعَلَاءِ بْنُ زَبْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي بُسْرُ بْنُ غُبَيْدٍ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الدَّرْدَاءِ، يَقُولُ: كَانَتْ بَيْنَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ مُحَاوَرَةً، فَأَغْضَبَ أَبُو بَكْرٍ عُمَرَ فَانْصَرَفَ عَنْهُ عُمَرُ مُغْضَبًا، فَاتَّبَعَهُ أَبُو بَكْرٍ يَسْأَلُهُ أَنْ يَسْتَعْفِفَ لَهُ، فَلَمْ يَفْعَلْ حَتَّى أَعْلَقَ بَابَهُ فِي وَجْهِهِ، فَأَقْبَلَ أَبُو بَكْرٍ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: وَنَحْنُ

عَنْهُ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَمَّا صَاحِبُكُمْ هَذَا فَقَدْ غَامَرَ» قَالَ: وَنَدِمَ عُمَرُ عَلَى مَا كَانَ مِنْهُ، فَأَقْبَلَ حَتَّى سَلَّمَ وَجَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَصَّ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْخَبَرَ، قَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: وَغَضِبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَجَعَلَ أَبُو بَكْرٍ يَقُولُ: وَاللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَأَنَا كُنْتُ أَظْلَمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " هَلْ أَنْتُمْ تَارِكُونَ لِي صَاحِبِي، هَلْ أَنْتُمْ تَارِكُونَ لِي صَاحِبِي، إِنِّي قُلْتُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا، فَقُلْتُمْ: كَذَبْتَ، وَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: صَدَقْتَ " قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: " غَامَرَ: سَبَقَ بِالْخَيْرِ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 7/3

62. حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عُفَيْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، وَأَخْبَرَنِي حُمَيْدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَعَثَنِي أَبُو بَكْرٍ فِي تِلْكَ الْحِجَّةِ فِي مُؤَذِّنِينَ بَعَثَهُمْ يَوْمَ النَّحْرِ يُؤَذِّنُونَ بِمَنَى، أَنَّهُ لَا يَحُجُّ بَعْدَ الْعَامِ مُشْرِكٌ وَلَا يَطُوفُ بِالْبَيْتِ غُرْيَانٌ، قَالَ حُمَيْدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: ثُمَّ «أُرْدِفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، وَأَمَرَهُ أَنْ يُؤَذِّنَ بِبَرَاءةٍ»، قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: فَأَذَّنَ مَعَنَا عَلِيُّ يَوْمَ النَّحْرِ فِي أَهْلِ مَنَى بِبَرَاءةٍ، «وَأَنْ لَا يَحُجَّ بَعْدَ الْعَامِ مُشْرِكٌ، وَلَا يَطُوفَ بِالْبَيْتِ غُرْيَانٌ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/2; Muslim, "Hac", 435; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/2; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 100

63. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي بَكْرَةَ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ الرُّمَانَ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ، السَّنَةُ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا، مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ، ثَلَاثٌ مَثَوَالِيَاتٌ: ذُو الْقَعْدَةِ، وَذُو الْحِجَّةِ، وَالْمُحَرَّمُ، وَرَجَبٌ، مُضَرُّ الَّذِي بَيْنَ جُمَادَى، وَشَعْبَانَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/8; Muslim, "Kasâme", 29; Tirmizî, "Ezâhî", 21; Nesâî, "Muhârebe", 25; Taberî, *Tefsîr*, IV, 148

64. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا حَبَّانٌ، حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، حَدَّثَنَا ثَابِتٌ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْغَارِ فَرَأَيْتُ آثَارَ الْمُشْرِكِينَ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَوْ أَنَّ أَحَدَهُمْ رَفَعَ قَدَمَهُ رَأَانَا، قَالَ: «مَا ظَنُّكَ بِابْنَيْنِ اللَّهِ تَالِئُهُمَا»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/9; Muslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 259

65. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي نُعْمٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بُعِثَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِشَيْءٍ فَفَسَّمَهُ بَيْنَ أَرْبَعَةٍ، وَقَالَ: أَتَأَلَّفُهُمْ؟ فَقَالَ رَجُلٌ: مَا عَدَلْتُ، فَقَالَ: «يَخْرُجُ مِنْ ضَنْضِي هَذَا قَوْمٌ يَمْرُقُونَ مِنَ الدِّينِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/10; Muslim, "Zekât", 143; Tirmizî, "Fiten", 24; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/6; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 303

66. حَدَّثَنِي بَشَرُ بْنُ خَالِدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ سُلَيْمَانَ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ أَبِي مُسْعُودٍ، قَالَ: " لَمَّا أُمِرْنَا بِالْصَّدَقَةِ كُنَّا نَتَحَامَلُ، فَجَاءَ أَبُو عَقِيلٍ بِنُصْفِ صَاعٍ، وَجَاءَ إِنْسَانٌ بِأَكْثَرِ مِنْهُ، فَقَالَ الْمُنَافِقُونَ: إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنْ صَدَقَةِ هَذَا، وَمَا فَعَلَ هَذَا الْآخَرُ إِلَّا رِثَاءً، فَتَزَلَّتْ: {الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ، وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ} [التوبة: 79] " الْآيَةُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/11; Muslim, "Zekât", 72; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/8; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 388

67. حَدَّثَنِي عُيَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ أَبِي أُسَامَةَ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: لَمَّا تُوفِّيَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي، جَاءَ ابْنُهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلَهُ أَنْ يُعْطِيَهُ قَيْصِيضَهُ يَكُونُ فِيهِ أَبَاهُ، فَأَعْطَاهُ، ثُمَّ سَأَلَهُ أَنْ يُصَلِّيَ عَلَيْهِ، فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيُصَلِّيَ عَلَيْهِ، فَقَامَ عُمَرُ فَأَخَذَ بِثَوْبِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ تُصَلِّيَ عَلَيْهِ، وَقَدْ نَهَاكَ رَبُّكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيْهِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا رَسُولَ اللَّهِ تُصَلِّيَ عَلَيْهِ»

وَسَلَّمَ: " إِنَّمَا خَيْرَنِي اللَّهُ فَقَالَ: {اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ، إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً} [التوبة: 80]، وَسَأَلِيهِ عَلَى السَّبْعِينَ " قَالَ: إِنَّهُ مُنَافِقٌ، قَالَ: فَصَلَّى عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا، وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ} [التوبة: 84]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/12; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 25; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/9; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 408

- حَدَّثَنَا مُؤَمَّلٌ هُوَ ابْنُ هِشَامٍ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، حَدَّثَنَا أَبُو رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا سَمُرَةُ بْنُ جُنْدَبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَنَا: " أَتَانِي اللَّيْلَةُ آتِيَانِ فَاثْبَعَانِي، فَاثْبَعَانِي إِلَى مَدِينَةِ مَبْنِيَّةٍ بَلَيْنَ ذَهَبٍ، وَلَبِنَ فِضَّةٍ، فَتَلَقَانَا رِجَالُ شَطْرٍ مِنْ خَلْقِهِمْ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأَى، وَشَطْرٌ كَأَفْجَحَ مَا أَنْتَ رَأَى، قَالَ لَهُمْ: اذْهَبُوا فَتَقَعُوا فِي ذَلِكَ النَّهْرِ، فَوَقَعُوا فِيهِ، ثُمَّ رَجَعُوا إِلَيْنَا، قَدْ ذَهَبَ ذَلِكَ الشُّوءُ عَنْهُمْ، فَصَارُوا فِي أَحْسَنِ صُورَةٍ، قَالَا لِي: 68. هَذِهِ جَنَّةُ عَدْنٍ، وَهَذَاكَ مَنْزِلُكَ، قَالَا: أَمَّا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَانُوا شَطْرَ مِنْهُمْ حَسَنٌ، وَشَطْرَ مِنْهُمْ قَبِيحٌ، فَإِنَّهُمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا، تَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْهُمْ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/15; Müslim, "Rüyâ", 23; Tirmizî, "Rüyâ", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/11

- حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: لَمَّا حَضَرَتْ أَبَا طَالِبٍ الْوَفَاةَ دَخَلَ عَلَيْهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَعِنْدَهُ أَبُو جَهْلٍ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أُمَيَّةَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " أَيُّ عَمٍّ، قُلْ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ أَحَاجُ لَكَ بِهَا عِنْدَ اللَّهِ "، فَقَالَ أَبُو جَهْلٍ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أُمَيَّةَ: يَا أَبَا طَالِبٍ أَتَزْعُبُ عَنْ مَلَّةٍ عَبْدُ الْمُطَّلِبِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَسْتَغْفِرُونَ لَكَ مَا لَمْ أَتِهِ عَنْكَ»، فَتَرَلْتُ: 69. {مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَى، مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ} [التوبة: 113]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/16; Müslim, "Îmân", 39; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 39; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/14; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 510

- حَدَّثَنَا يَحْيَى، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ كَعْبٍ بِنِ مَالِكٍ، قَالَ: سَمِعْتُ كَعْبَ بْنَ مَالِكٍ، حِينَ تَخَلَّفَ عَنْ تَبُوكَ: " وَاللَّهِ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ مِنْ نِعْمَةٍ بَعْدَ إِذْ هَدَانِي أَعْظَمَ مِنْ صِدْقِي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنْ لَا أَكُونَ كَذِبْتُهُ فَأَهْلِكَ كَمَا هَلَكَ الَّذِينَ كَذَبُوا حِينَ أَنْزَلَ الْوَحْيُ: {سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ} [التوبة: 95] إِلَى قَوْلِهِ {الْفَاسِقِينَ} [البقرة: 26] " 70.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/14; Müslim, "Tevbe", 53; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 9/15; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 548

- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي بَشِيرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَدِمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ وَالْيَهُودُ تَصُومُ عَاشُورَاءَ، فَقَالُوا: هَذَا يَوْمٌ ظَهَرَ فِيهِ مُوسَى عَلَى فِرْعَوْنَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَصْحَابِهِ: «أَنْتُمْ أَحَقُّ بِمُوسَى مِنْهُمْ فَصُومُوا» 71.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 10/2; Müslim, "Siyâm", 127; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 10/3

- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: أَنْفَقَ أَنْفَقَ عَلَيْكَ، وَقَالَ: يَدُ اللَّهِ مَالَى لَا تَغِيضُهَا نَفَقَةً سَخَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، وَقَالَ: أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْفَقَ مُنْذُ خَلَقَ السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ، فَإِنَّهُ لَمْ يَغْضُ مَا فِي يَدِهِ، وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ، وَيَبْدُو الْمِيزَانُ يَخْفُضُ وَيَرْفَعُ " 72.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/2; Müslim, "Zekât", 36; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/1

- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْجٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، وَهَشَامٌ، قَالَا: حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحَرَّرٍ، قَالَ: بَيْنَا ابْنُ عَمْرٍ 73.

يَطُوفُ إِذْ عَرَضَ رَجُلٌ، فَقَالَ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ - أَوْ قَالَ: يَا ابْنَ عُمَرَ - سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي التَّجْوَى؟ فَقَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "يَذْنِي الْمُؤْمِنُ مِنْ رَبِّهِ - وَقَالَ هِشَامٌ: يَذْنُو الْمُؤْمِنُ - حَتَّى يَضَعَ عَلَيْهِ كَنَفَهُ فَيَقْرَرَهُ بِذُنُوبِهِ، تَعْرِفُ ذَنْبَ كَذَا؟ يَقُولُ: أَعْرِفُ، يَقُولُ: رَبِّ أَعْرِفْ مَرَّتَيْنِ، فَيَقُولُ: سَتَرْتُهَا فِي الدُّنْيَا، وَأَعْفَرُهَا لَكَ الْيَوْمَ، ثُمَّ تَطْوِي صَحِيفَةَ حَسَنَاتِهِ، وَأَمَّا الْآخَرُونَ - أَوِ الْكُفَّارُ - فَيُنَادِي عَلَى رُءُوسِ الْأَشْهَادِ: {هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ} [هود: 18] " وَقَالَ شَيْتَانُ: عَنْ قَتَادَةَ، حَدَّثَنَا صَفْوَانُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/4; Müslim, "Tevbe", 52; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/2; Taberî, *Tefsîr*, XV, 284

حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ، أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا بُرَيْدُ بْنُ أَبِي بُزْدَةَ، عَنْ أَبِي بُزْدَةَ، عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ لَيُمْلِي لِلظَّالِمِ حَتَّى إِذَا أَخَذَهُ لَمْ يَفْلُتْهُ» قَالَ: ثُمَّ قَرَأَ: {وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ} [هود: 102]

74.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/5; Müslim, "el-Birr ve's-Sıla", 61; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 12; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/5; Taberî, *Tefsîr*, XIV, 475

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ هُوَ ابْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ التَّيْمِيُّ، عَنْ أَبِي عُثْمَانَ، عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلًا أَصَابَ مِنْ امْرَأَةٍ قُبْلَةً، فَأَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ، فَأُتِرَتْ عَلَيْهِ: {وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ، وَزُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ، ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ} [هود: 114] قَالَ الرَّجُلُ: أَلَيْ هَذِهِ؟ قَالَ: «لِمَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ أُمَّتِي»

75.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/6; Müslim, "Tevbe", 39; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 12; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 11/7; Taberî, *Tefsîr*, XV, 515

حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا عَبْدُهُ، عَنْ عُثَيْدٍ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ النَّاسِ أَكْرَمُ؟ قَالَ: «أَكْرَمُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاهُمْ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا نَسْأَلُكَ قَالَ: «فَأَكْرَمُ النَّاسِ يُوسُفُ نَبِيُّ اللَّهِ ابْنُ نَبِيِّ اللَّهِ، ابْنِ نَبِيِّ اللَّهِ ابْنِ خَلِيلِ اللَّهِ»، قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا نَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَعَنْ مَعَادِنِ الْعَرَبِ تَسْأَلُونِي» قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: «فَخَيَارُكُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيَارُكُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فَقَهُوا» تَابَعَهُ أَبُو أُسَامَةَ، عَنْ عُثَيْدٍ اللَّهِ

76.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 12/2; Müslim, "Fezâil", 168; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 12/1

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِسْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: ح وَحَدَّثَنَا الْحَجَّاجُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ التَّمِيمِيُّ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ يَزِيدَ الْأَيْلِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ الزُّهْرِيَّ، سَمِعْتُ عُرْوَةَ بْنَ الزُّبَيْرِ، وَسَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، وَعَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ، وَعُثَيْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ حَدِيثِ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حِينَ قَالَ لَهَا أَهْلُ الْإِفْكِ مَا قَالُوا فَبَرَّأَهَا اللَّهُ، كُلُّ حَدِيثِي طَائِفَةٌ مِنَ الْحَدِيثِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ كُنْتُ بَرِيئَةً فَسَيِّئُوكَ اللَّهُ، وَإِنْ كُنْتُ أَلَمَمْتُ بِذَنْبٍ فَاسْتَغْفِرِي اللَّهَ وَتُوبِي إِلَيْهِ»، قُلْتُ: إِنِّي وَاللَّهِ لَا أَجِدُ مَثَلًا، إِلَّا أَبَا يُوسُفَ {فَصَبَّرَ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ} [يوسف: 18]، وَأَنْزَلَ اللَّهُ: {إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ} الْعَشْرَ الْآيَاتِ

77.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 12/3; Müslim, "Tevbe", 56; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 25; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 12/2; Taberî, *Tefsîr*, XX, 217

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُسْلِمٍ، عَنْ مُسْرُوقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ قُرَيْشًا لَمَّا أَبْطَلُوا عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْإِسْلَامِ، قَالَ: «اللَّهُمَّ اكْفِنِيهِمْ بِسَبْعِ كَسْبَعِ يُوسُفَ» فَأَصَابَتْهُمْ سَنَةٌ حَصَّتْ كُلُّ شَيْءٍ حَتَّى أَكَلُوا الْعِطَامَ، حَتَّى جَعَلَ الرَّجُلُ يَنْظُرُ إِلَى السَّمَاءِ فَيَرَى بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا مِثْلَ الدُّخَانِ، قَالَ اللَّهُ: {فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ} [الدخان: 10]، قَالَ اللَّهُ: {إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ} [الدخان: 15]، أَفَيَكْشِفُ عَنْهُمْ الْعَذَابَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ وَقَدْ مَضَى الدُّخَانُ، وَمَضَتْ الْبَطْشَةُ

78.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 12/4; Müslim, "Sıfatu'l-Kiyâme", 39; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 45;

Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 8/4; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 14-15

- حَدَّثَنِي عُبَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ أَبِي أُسَامَةَ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: "أَخْبِرُونِي بِشَجَرَةٍ تُشَبِّهُهُ أَوْ: كَالْوَجْلِ الْمُسْلِمِ لَا يَتَحَاتُّ وَرَفْهًا، وَلَا وَلَا تُوْنِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ" قَالَ ابْنُ عُمَرَ: فَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ، وَرَأَيْتُ أَبَا بَكْرٍ، وَعُمَرَ لَا يَتَكَلَّمَانِ، فَكَرِهْتُ أَنْ أَتَكَلَّمَ فَلَمَّا لَمْ يَقُولُوا شَيْئًا، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هِيَ النَّخْلَةُ» فَلَمَّا قُمْنَا قُلْتُ لِعُمَرَ: يَا أَبَتَاهُ، وَاللَّهِ لَقَدْ كَانَ وَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ، فَقَالَ: مَا مَنَعَكَ أَنْ تَكَلَّمَ؟ قَالَ: لَمْ أَرْكَمْ تَكَلِّمُونِ، فَكَرِهْتُ أَنْ أَتَكَلَّمَ أَوْ أَقُولَ شَيْئًا، قَالَ عُمَرُ: لِأَنْ تَكُونَ قُلْتَهَا، أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ كَذَا وَكَذَا
- 79.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/1; Müslim, "Sıfatu'l-Kıyâme", 63; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 15; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/1; Taberî, *Tefsîr*, XVI, 573

- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَلْقَمَةُ بْنُ مَرْثَدٍ، قَالَ: سَمِعْتُ سَعْدَ بْنَ عُبَيْدَةَ، عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الْمُسْلِمُ إِذَا سِيلَ فِي الْقَبْرِ: يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ"، فَذَلِكَ قَوْلُهُ: {يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ} [إبراهيم: 27]
- 80.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/2; Müslim, "Cennet", 73; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 15; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/3; Taberî, *Tefsîr*, XVI, 590

- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، يَتْلُغُ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِذَا قَضَى اللَّهُ الْأَمْرَ فِي السَّمَاءِ، ضَرَبَتِ الْمَلَائِكَةُ بِأَجْنِحَتِهَا خُضْعَانًا لِقَوْلِهِ، كَالسَّلْسَلَةِ عَلَى صَفْوَانٍ - قَالَ عَلِيُّ: وَقَالَ غَيْرُهُ: صَفْوَانٍ يَنْفُذُهُمْ ذَلِكَ - فَإِذَا فُرِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ، قَالُوا: مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ، قَالُوا لِلَّذِي قَالَ: الْحَقُّ، وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ، فَيَسْمَعُهَا مُسْتَرَفُو السَّمْعِ، وَمُسْتَرَفُو السَّمْعِ هَكَذَا وَاحِدٌ فَوْقَ آخَرَ - وَوَصَفَ سُفْيَانُ بِيَدِهِ، وَفَرَجَ بَيْنَ أَصَابِعِ يَدِهِ الْيُمْنَى، نَضَبَهَا بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ - فَرُبَّمَا أَذْرَكَ الشَّهَابُ الْمُسْتَمَعَ قَبْلَ أَنْ يَزِمِي بِهَا إِلَى صَاحِبِهِ فَيُحْرِقُهُ، وَرُبَّمَا لَمْ يُدْرِكْهُ حَتَّى يَزِمِي بِهَا إِلَى الَّذِي يَلِيهِ، إِلَى الَّذِي هُوَ أَسْفَلَ مِنْهُ، حَتَّى يَلْقَوْهَا إِلَى الْأَرْضِ - وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ: حَتَّى تَنْتَهِيَ إِلَى الْأَرْضِ - فَتَلْقَى عَلَى فَمِ السَّاحِرِ، فَيَكْذِبُ مَعَهَا مَائَةَ كَذِبَةٍ، فَيُضَدَّقُ فَيَقُولُونَ: أَلَمْ يُخْبِرْنَا يَوْمَ كَذَا وَكَذَا، يَكُونُ كَذَا وَكَذَا، فَوَجَدْنَاهُ حَقًّا؟ لِلْكَلِمَةِ الَّتِي سَمِعْتَ مِنَ السَّمَاءِ" حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: «إِذَا قَضَى اللَّهُ الْأَمْرَ»، وَزَادَ «وَالكَاهِنَ»، وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، فَقَالَ: قَالَ عَمْرُو: سَمِعْتُ عِكْرِمَةَ، حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، قَالَ: «إِذَا قَضَى اللَّهُ الْأَمْرَ»، وَقَالَ: «عَلَى فَمِ السَّاحِرِ» قُلْتُ لِسُفْيَانٍ: أَأَنْتَ سَمِعْتَ عَمْرًا؟ قَالَ: سَمِعْتُ عِكْرِمَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ؟ قَالَ: نَعَمْ، قُلْتُ لِسُفْيَانٍ: إِنَّ إِنْسَانًا رَوَى عَنْكَ، عَنْ عَمْرُو، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَيَزْفَعُهُ أَنَّهُ قَرَأَ: «فُورَغٌ»، قَالَ سُفْيَانُ: هَكَذَا قَرَأَ عَمْرُو، فَلَا أَذْرِي سَمِعَهُ هَكَذَا أَمْ لَا، قَالَ سُفْيَانُ: وَهِيَ قِرَاءَتُنَا
- 81.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 15; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 35; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 321-322

- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا مَالِكٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَصْحَابِ الْحِجْرِ: «لَا تَدْخُلُوا عَلَى هَؤُلَاءِ الْمُعَذِّبِينَ إِلَّا أَنْ تَكُونُوا بَاكِينَ، أَنْ يُصَيِّبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَهُمْ»
- 82.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 15/2; Müslim, "Zühd", 38; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 14/4; Taberî, *Tefsîr*, XV, 377

- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ مُوسَى أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْأَعْمُورُ، عَنْ شُعَيْبٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَدْعُو: «أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْبُخْلِ وَالْكَسَلِ، وَأَرْدَلِ الْعُمْرِ، وَعَذَابِ الْقَبْرِ، وَفِتْنَةِ الدَّجَالِ، وَفِتْنَةِ الْمَخِينِ وَالْمَمَاتِ»
- 83.

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 16/1; Müslim, "Zikir", 50; Tirmizî, "Da'vât", 71; Nesâî, "İsti'âze", 2

- حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، ح وَحَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا عَبْسَةُ، حَدَّثَنَا يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ،
- 84.

قَالَ ابْنُ الْمُسَيَّبِ: قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: "أَتَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ أُسْرِي بِهِ بِإِيلِيَاءَ بَقْدَحَيْنِ مِنْ خَمَرٍ، وَلَبَنٍ فَظَنَرِ إِلَيْهِمَا فَأَخَذَ اللَّبَنَ، قَالَ جَبْرِيلُ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَذَاكَ لِلْفِطْرَةِ، لَوْ أَخَذْتَ الْخَمَرَ غَوَتْ أُمَّتُكَ"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/3; Müslim, "Eşribe", 92; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 348

85. حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ أَبُو سَلَمَةَ: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «لَمَّا كَذَّبْتَنِي قُرَيْشٌ قُمْتُ فِي الْحِجْرِ فَجَلَى اللَّهُ لِي بَيْتَ الْمَقْدِسِ، فَطَفِقْتُ أُخْبِرُهُمْ عَنْ آيَاتِهِ وَأَنَا أَنْظُرُ إِلَيْهِ» زَادَ يَعْقُوبُ بْنُ إِثْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَخِي ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَمِّهِ، «لَمَّا كَذَّبْتَنِي قُرَيْشٌ حِينَ أُسْرِيَ بِي إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ» نَحْوَهُ. {قَاصِمًا} [الإسراء: 69]: «رَبِّحْ تَقْصِيفُ كُلِّ شَيْءٍ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/3; Müslim, "Îmân", 276; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 336

86. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُقَاتِلٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا أَبُو حَيَّانَ التَّيْمِيُّ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ بْنِ عَمْرِو بْنِ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَتَى بِلَحْمٍ فَرَفَعَ إِلَيْهِ الذَّرَاعَ، وَكَانَتْ تُعْجِبُهُ فَهَشَّ مِنْهَا نَهْشَةً، ثُمَّ قَالَ: "أَنَا سَيِّدُ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَهَلْ تَذَرُونَ مِمَّ ذَلِكَ؟ يَجْمَعُ اللَّهُ النَّاسَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ، يُسْمِعُهُمُ الدَّاعِيَ وَيَنْفِذُهُمُ الْبَصَرَ، وَتَذَرُوهُمُ الشَّمْسُ، فَيَبْلُغُ النَّاسُ مِنَ الْغَمِّ وَالْكَرْبِ مَا لَا يَطِيقُونَ وَلَا يَحْتَمِلُونَ، فَيَقُولُ النَّاسُ: أَلَا تَرَوْنَ مَا قَدْ بَلَغَكُمْ، أَلَا تَنْظُرُونَ مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ؟ فَيَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ لِبَعْضٍ: عَلَيْكُمْ بِأَدَمَ، فَيَأْتُونَ أَدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُونَ لَهُ: أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ، خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ، وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهِ، وَأَمَرَ الْمَلَائِكَةَ فَسَجَدُوا لَكَ، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا قَدْ بَلَغْنَا؟ فَيَقُولُ أَدَمُ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنَّهُ قَدْ نَهَانِي عَنِ الشَّجَرَةِ فَعَصَيْتُهُ، نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، اذْهَبُوا إِلَى نُوحٍ، فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَقُولُونَ: يَا نُوحُ، إِنَّكَ أَنْتَ أَوَّلُ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ، وَقَدْ سَمَّاكَ اللَّهُ عَبْدًا شَكُورًا، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ؟ فَيَقُولُ: إِنَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنَّهُ قَدْ كَانَ لِي دَعْوَةٌ دَعَوْتُهَا عَلَى قَوْمِي، نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، اذْهَبُوا إِلَى إِبْرَاهِيمَ، فَيَأْتُونَ إِبْرَاهِيمَ فَيَقُولُونَ: يَا إِبْرَاهِيمَ أَنْتَ نَبِيُّ اللَّهِ وَخَلِيلُهُ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، فَيَقُولُ لَهُمْ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنِّي قَدْ كُنْتُ كَذَبْتُ ثَلَاثَ كَذِبَاتٍ - فَذَكَرَهُنَّ أَبُو حَيَّانَ فِي الْحَدِيثِ - نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، اذْهَبُوا إِلَى مُوسَى فَيَأْتُونَ، مُوسَى فَيَقُولُونَ: يَا مُوسَى أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ، فَصَلِّكَ اللَّهُ بِرِسَالَتِهِ وَبِكَلامِهِ عَلَى النَّاسِ، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ؟ فَيَقُولُ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنِّي قَدْ قَتَلْتُ نَفْسًا لَمْ أَوْمَرْ بِقَتْلِهَا، نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، اذْهَبُوا إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ، فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُونَ: يَا عِيسَى أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ، وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ، وَكَلِمَتُ النَّاسِ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ؟ فَيَقُولُ عِيسَى: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ قَطُّ، وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَلَمْ يَذْكُرْ ذَنْبًا، نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي اذْهَبُوا إِلَى مُحَمَّدٍ، فَيَأْتُونَ مُحَمَّدًا فَيَقُولُونَ: يَا مُحَمَّدُ أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ وَخَاتِمُ الْأَنْبِيَاءِ، وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، فَأَنْطَلِقُ فَآتِي تَحْتَ الْعَرْشِ، فَأَقْعُ سَاجِدًا لِرَبِّي عَزَّ وَجَلَّ، ثُمَّ يَنْفُخُ اللَّهُ عَلَيَّ مِنْ مَحَامِدِهِ وَحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ شَيْئًا، لَمْ يَنْفُخْهُ عَلَى أَحَدٍ قَبْلِي، ثُمَّ يُقَالُ: يَا مُحَمَّدُ اذْفَعْ رَأْسَكَ سَلْ تَعْطَهُ، وَاشْفَعْ تُشَفِّعْ فَأَرْفَعُ رَأْسِي، فَأَقُولُ: أُمِّي يَا رَبِّ، أُمِّي يَا رَبِّ، أُمِّي يَا رَبِّ، فَيُقَالُ: يَا مُحَمَّدُ أَدْخِلْ مِنْ أُمَّتِكَ مَنْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْبَابِ الْأَيْمَنِ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، وَهُمْ شُرَكَاءُ النَّاسِ فِيمَا سِوَى ذَلِكَ مِنَ الْأَبْوَابِ، ثُمَّ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، إِنَّ مَا بَيْنَ الْمَضْرَاعَيْنِ مِنْ مَضَارِيعِ الْجَنَّةِ، كَمَا بَيْنَ مَكَّةَ وَجَمْعٍ - أَوْ كَمَا بَيْنَ مَكَّةَ وَبُضْرَى -

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/6; Müslim, "Îmân", 327; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/1; Taberî, *Tefsîr*, IV, 266

87. حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ نَصْرِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «خُفِّفَ عَلَى دَاوُدَ الْقِرَاءَةُ، فَكَانَ يَأْمُرُ بِدَائِبَتِهِ لِتُسْرَجَ، فَكَانَ يَقْرَأُ قَبْلَ أَنْ يَفْرُغَ - يَعْنِي - الْقُرْآنَ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7

88. حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، وَابْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فُضِّلَ صَلَاةُ الْجَمِيعِ عَلَى صَلَاةِ الْوَاحِدِ خَمْسَ وَعِشْرُونَ دَرَجَةً، وَتَجْتَمِعُ مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَمَلَائِكَةُ النَّهَارِ فِي صَلَاةِ الصُّبْحِ» يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: " أَقْرَأُوا إِنْ شِئْتُمْ: {وَقَرَأَ الْفَجْرَ إِنْ قُرَأَ الْفَجْرَ كَانَ مَشْهُودًا} [الإسراء: 78] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/11; Müslim, "Mesâcid", 246; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/6; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 521

89. حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبَانَ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ، عَنْ آدَمَ بْنِ عَلِيٍّ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ عَمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، يَقُولُ: " إِنْ النَّاسُ يَصِيرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جُنًّا، كُلُّ أُمَّةٍ تَتَّبِعُ نَبِيَّهَا يَقُولُونَ: يَا فَلَانُ اشْفَعْ، يَا فَلَانُ اشْفَعْ، حَتَّى تَنْتَهِيَ الشَّفَاعَةُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَذَلِكَ يَوْمَ يَبْعَثُهُ اللَّهُ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/12; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 74; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 529

90. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَيَّاشٍ، حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ النِّدَاءَ: اللَّهُمَّ رَبِّ هَذِهِ الدَّعْوَةُ التَّامَّةُ، وَالصَّلَاةُ الْقَائِمَةُ، آتَ مُحَمَّدًا الْوَسِيلَةَ وَالْفَضِيلَةَ، وَإِنْعَمَهُ مَقَامًا مَحْمُودًا الَّذِي وَعَدْتُهُ، حَلَّتْ لَهُ شَفَاعَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ " رَوَاهُ حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/12; Müslim, "Salât", 11; Tirmizî, "Salât", 157; Nesâî, "Kiyâmu'l-Leyl", 712

91. حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ، وَحَوْلَ الْبَيْتِ سِتُّونَ وَثَلَاثَ مِائَةٍ نَضَبٍ، فَجَعَلَ يَطْعُمُهَا بِعُودٍ فِي يَدِهِ، وَيَقُولُ: " {جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ، إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا} [الإسراء: 81]، {جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يَعِيدُ} [سبأ: 49] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/13; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 87; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/7; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 538

92. حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنُ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَيْنَا أَنَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَزْبٍ، وَهُوَ مُتَكَيِّئٌ عَلَى عَصِيْبٍ، إِذْ مَرَّ الْيَهُودُ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: سَلُّوهُ عَنِ الرُّوحِ، فَقَالَ: مَا رَأَيْتُكُمْ إِلَيْهِ؟ وَقَالَ بَعْضُهُمْ: لَا يَسْتَقْبِلُكُمْ بِشَيْءٍ تَكْرَهُونَهُ، فَقَالُوا: سَلُّوهُ، فَسَأَلُوهُ عَنِ الرُّوحِ، فَأَمْسَكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يَزِدْ عَلَيْهِمْ شَيْئًا، فَعَلِمْتُ أَنَّهُ يُوحَى إِلَيْهِ، فَقُمْتُ مَقَامِي فَلَمَّا نَزَلَ الْوُحْيُ، قَالَ: " {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ، قُلِ: الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا} [الإسراء: 85] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/14; Müslim, "Sifatu'l-Kiyâme", 32; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 17/9; Taberî, *Tefsîr*, XVII, 543

93. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَلِيُّ بْنُ حُسَيْنٍ، أَنَّ حُسَيْنَ بْنَ عَلِيٍّ، أَخْبَرَهُ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَرَفَهُ وَفَاطِمَةَ قَالَ: «أَلَا تُصَلِّيَانِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/1; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 206; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/4

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ: إِنَّ نَوْفًا الْبِكَالِيِّ يَزْعُمُ أَنَّ مُوسَى صَاحِبَ الْخَضِرِ، لَيْسَ هُوَ مُوسَى صَاحِبُ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَذَبَ عَدُوُّ اللَّهِ، حَدَّثَنِي أَبِي بْنُ كَعْبٍ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ مُوسَى قَامَ خَطِيئًا فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَسُئِلَ: أَيُّ النَّاسِ أَعْلَمُ، فَقَالَ: أَنَا، فَعَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِ إِذْ لَمْ يَزِدْ الْعِلْمَ إِلَيْهِ، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ إِنَّ لِي عَبْدًا بِمَجْمَعِ الْبَحْرَيْنِ هُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ، قَالَ مُوسَى: يَا رَبِّ فَكَيْفَ لِي بِهِ، قَالَ: تَأْخُذْ مَعَكَ حُوتًا فَتَجْعَلْهُ فِي مِكْتَلٍ، فَحَيْثُمَا فَقَدْتَ الْحُوتَ فَهُوَ، ثُمَّ فَأَخَذَ حُوتًا فَجَعَلْهُ فِي مِكْتَلٍ، ثُمَّ انْطَلَقَ وَانْطَلَقَ مَعَهُ بِفَتَاهُ يُوسَعَ بْنِ نُونٍ، حَتَّى إِذَا أَتَيَا الصُّخْرَةَ وَضَعَا رُءُوسَهُمَا فَنَامَا، وَاضْطَرَبَ الْحُوتُ فِي الْمِكْتَلِ، فَخَرَجَ مِنْهُ فَسَقَطَ فِي الْبَحْرِ، {فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا} [الكهف: 61]، وَأَمْسَكَ اللَّهُ عَنِ الْحُوتِ جَزِيَةَ الْمَاءِ، فَصَارَ عَلَيْهِ مِثْلُ الطَّاقِ، فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ نَسِيَ صَاحِبَهُ أَنْ يُخْبِرَهُ بِالْحُوتِ، فَانْطَلَقَا بِقِيَّةِ يَوْمِهِمَا وَلَيْلَتَهُمَا حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الْعَدِ، قَالَ مُوسَى {لِفَتَاهُ: أَتَيْنَا غَدَاةَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا} [الكهف: 62]، قَالَ: وَلَمْ يَجِدْ مُوسَى النَّصَبَ حَتَّى جَاوَزَا الْمَكَانَ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ بِهِ، فَقَالَ لَهُ فَتَاهُ: {أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصُّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا}، قَالَ: فَكَانَ لِلْحُوتِ سَرَبًا، وَلِمْ يُوسَى وَلِفَتَاهُ عَجَبًا، فَقَالَ مُوسَى: {ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا}، قَالَ: رَجَعَا يَفْضُلَانِ آثَارَهُمَا حَتَّى انْتَهَيَا إِلَى الصُّخْرَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ مُسَجَّى ثَوْبًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِ مُوسَى، فَقَالَ الْخَضِرُ: وَأَتَى بِأَرْضِكَ السَّلَامُ، قَالَ: أَنَا مُوسَى، قَالَ: مُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ؟ قَالَ: نَعَمْ، أَتَيْتُكَ لِتُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلِمْتَ رَشَدًا، قَالَ: {إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا}، يَا مُوسَى إِنِّي عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عِلْمَنِيهِ لَا تَعْلَمُهُ أَنْتَ، وَأَنْتَ عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عِلْمَكَهُ اللَّهُ لَا أَعْلَمُهُ، فَقَالَ مُوسَى: {سَتَجِدُنِي إِِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا، وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا} [الكهف: 69]، فَقَالَ لَهُ الْخَضِرُ: {إِنْ أَتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا} [الكهف: 70]، فَانْطَلَقَا يَمْشِيَانِ عَلَى سَاحِلِ الْبَحْرِ فَمَرَّتْ سَفِينَةٌ فَكَلَّمُوهُمْ أَنْ يَحْمِلُوهُمْ، فَعَرَفُوا الْخَضِرَ فَحَمَلُوهُمْ بِغَيْرِ نَوْلٍ، فَلَمَّا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ لَمْ يَفْجَأْ إِلَّا وَالْخَضِرُ قَدْ قَلَعَ لَوْحًا مِنْ الْأَوَاحِ السَّفِينَةَ بِالْقُدُومِ، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: قَوْمٌ قَدْ حَمَلُونَا بِغَيْرِ نَوْلٍ عَمَدَتْ إِلَى سَفِينَتِهِمْ فَخَرَقَتْهَا {لَتَغْرُقَ أَهْلُهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا} قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا قَالَ لَا تَوَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُزِغْنِي مِنْ أَمْرِي عُسرًا "، قَالَ: وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "وَكَانَتْ الْأُولَى مِنْ مُوسَى نَسِيَانًا، قَالَ: وَجَاءَ عُصْفُورٌ فَوَقَعَ عَلَى حَرْفِ السَّفِينَةِ فَتَقَرَّرَ فِي الْبَحْرِ نَقْرَةً، فَقَالَ لَهُ الْخَضِرُ: مَا عَلِمِي وَعِلْمُكَ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ إِلَّا مِثْلُ مَا نَقَصَ هَذَا الْعُصْفُورُ مِنْ هَذَا الْبَحْرِ، ثُمَّ خَرَجَا مِنَ السَّفِينَةِ فَبَيْنَا هُمَا يَمْشِيَانِ عَلَى السَّاحِلِ إِذْ أَبْصَرَ الْخَضِرُ غُلَامًا يَلْعَبُ مَعَ الْغُلَامَانِ، فَأَخَذَ الْخَضِرُ رَأْسَهُ بِيَدِهِ فَاقْتَلَعَهُ بِيَدِهِ فَقَتَلَهُ، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: {أَقْتَلْتُ نَفْسًا زَاكِيَةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا}، {قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا} قَالَ: وَهَذِهِ أَشَدُّ مِنَ الْأُولَى، قَالَ: {إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي، قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا}، فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا، فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُصَ {[الكهف: 77]- قَالَ: مَا نِلَ - فَقَامَ الْخَضِرُ فَأَقَامَهُ بِيَدِهِ، فَقَالَ مُوسَى: قَوْمٌ أَتَيْنَاهُمْ فَلَمْ يُطْعَمُونَا وَلَمْ يُضَيَّفُونَا، {لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا} [الكهف: 77]، قَالَ: {هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ} [الكهف: 78] إِلَى قَوْلِهِ: {ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا} [الكهف: 82] فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَدِدْنَا أَنَّ مُوسَى كَانَ صَبْرًا حَتَّى يَقْضَى اللَّهُ عَلَيْهِمَا مِنْ خَيْرِهِمَا " قَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: فَكَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ يَقْرَأُ {وَكَانَ أَمَامَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَضَبًا} وَكَانَ يَقْرَأُ: {وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ كَاِفِرًا وَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ}

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/2; Müslim, "Fezâil", 170; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 19; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/5; Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 293-294

95. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، أَخْبَرَنَا الْمُغِيرَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو الزِّنَادِ، عَنْ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّهُ لَيَأْتِي الرَّجُلَ الْعَظِيمُ السَّمِينُ

يَوْمَ الْقِيَامَةِ، لَا يَزُنْ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحُ بَعُوضَةٍ، وَقَالَ: اقْرَأُوا، {فَلَا نُعِيمَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا} [الكهف: 105] " وَعَنْ يَحْيَى بْنِ بُكَيْرٍ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ مِثْلَهُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 18/6; Müslim, "Sıfatu'l-Münâfikûn", 18; Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 387

- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنُ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُؤْتَى بِالْمَوْتِ كَهَيْئَةِ كَبِشٍ أَمْلَحَ، فَيَنَادِي مُنَادٍ: يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ، فَيَسْرِثُونَ وَيَنْظُرُونَ، فَيَقُولُ: هَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا؟ فَيَقُولُونَ: نَعَمْ، هَذَا الْمَوْتُ، وَكُلُّهُمْ قَدْ رَأَاهُ، ثُمَّ يَنَادِي: يَا أَهْلَ النَّارِ، فَيَسْرِثُونَ وَيَنْظُرُونَ، فَيَقُولُ: وَهَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا؟ فَيَقُولُونَ: نَعَمْ، هَذَا الْمَوْتُ، وَكُلُّهُمْ قَدْ رَأَاهُ، فَيَذْبَحُ ثُمَّ يَقُولُ: يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ، وَيَا أَهْلَ النَّارِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ، ثُمَّ قَرَأَ: {وَأَنْذَرُهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ فُضِّي الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ} [مريم: 39]، وَهَؤُلَاءِ فِي غَفْلَةٍ أَهْلُ الدُّنْيَا {وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} [مريم: 39]"

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/1; Müslim, "Cennet", 40; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/2; Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 496-497

- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ دَرٍّ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَجَبْرِئِلَ: «مَا يَمْنَعُكَ أَنْ تَزُورَنَا أَكْثَرَ مِمَّا تَزُورُنَا»، فَتَرَلْتُ: {وَمَا نَنْتَزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا} [مريم: 64]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/2; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 19/4; Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 529-530

- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: يَا آدَمُ، يَقُولُ: لَيْتَكَ رَبَّنَا وَسَعْدَيْكَ، فَيَنَادِي بِصَوْتٍ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَخْرُجَ مِنْ ذُرِّيَّتِكَ بَعَثًا إِلَى النَّارِ، قَالَ: يَا رَبِّ وَمَا بَعَثَ النَّارِ؟ قَالَ: مِنْ كُلِّ أَلْفٍ - أَرَاهُ قَالَ - تِسْعَ مِائَةٍ وَتِسْعَةً وَتِسْعِينَ، فَجَيِّتُكَ تَضَعُ الْحَامِلُ حَمْلَهَا، وَيَشِيبُ الْوَلِيدُ، وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى، وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ" فَشَقَّ ذَلِكَ عَلَى النَّاسِ حَتَّى تَغَيَّرَتْ وُجُوهُهُمْ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ يَأْجُوجٌ وَمَأْجُوجٌ تِسْعَ مِائَةٍ وَتِسْعَةً وَتِسْعِينَ، وَمِنْكُمْ وَاحِدٌ، ثُمَّ أَنْتُمْ فِي النَّاسِ كَالشَّعْرَةِ السَّوْدَاءِ فِي جَنْبِ الثَّوْرِ الْأَبْيَضِ - أَوْ كَالشَّعْرَةِ الْبَيْضَاءِ فِي جَنْبِ الثَّوْرِ الْأَسْوَدِ - وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونُوا رُبْعَ أَهْلِ الْجَنَّةِ» فَكَبَّرْنَا، ثُمَّ قَالَ: «شَطْرُ أَهْلِ الْجَنَّةِ» فَكَبَّرْنَا قَالَ أَبُو أُسَامَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ، {تَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى} [الحج: 2]، وَقَالَ: «مِنْ كُلِّ أَلْفٍ تِسْعَ مِائَةٍ وَتِسْعَةً وَتِسْعِينَ» وَقَالَ جَرِيرٌ، وَعِيسَى بْنُ يُونُسَ، وَأَبُو مُعَاوِيَةَ: (سَكَرَى وَمَا هُمْ بِسَكَرَى)

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 22/1; Müslim, "Îmân", 379; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 23; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 22/1; Taberî, *Tefsîr*, IXX, 359-360

- حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ، أَنَّ غُوَيْمِرًا، أَتَى عَاصِمَ بْنَ عَدِيٍّ وَكَانَ سَيِّدَ بَنِي عَجْلَانَ، فَقَالَ: كَيْفَ تَقُولُونَ فِي رَجُلٍ وَجَدَ مَعَ امْرَأَتِهِ رَجُلًا، أَيَقْتُلُهُ فَتَقْتُلُونَهُ، أَمْ كَيْفَ يَضْنَعُ؟ سَلْ لِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ ذَلِكَ، فَأَتَى عَاصِمَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَكِرَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَسَائِلَ، فَسَأَلَهُ غُوَيْمِرٌ، فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَرِهَ الْمَسَائِلَ وَغَابَهَا، قَالَ غُوَيْمِرٌ: وَاللَّهِ لَا أَنْتَهِيَ حَتَّى أَسْأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ ذَلِكَ، فَجَاءَ غُوَيْمِرٌ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجُلٌ وَجَدَ مَعَ امْرَأَتِهِ رَجُلًا أَيَقْتُلُهُ فَتَقْتُلُونَهُ أَمْ كَيْفَ يَضْنَعُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ الْقُرْآنَ فِيكَ وَفِي صَاحِبَتِكَ»، فَأَمَرَهُمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمُلَاعَنَةِ بِمَا سَمَى اللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَلَاعَنَهَا، ثُمَّ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنْ حَبَسْتُهَا فَقَدْ ظَلَمْتُهَا فَطَلَّقَهَا، فَكَانَتْ سُنَّةً لِمَنْ كَانَ بَعْدَهُمَا فِي الْمُتَلَاعِنِينَ، ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «انْظُرُوا فَإِنْ جَاءَتْ بِهِ أَشْحَمُ، أَدْعَجَ الْعَيْنَيْنِ، عَظِيمَ الْأَلْتِنَيْنِ، خَدَلَجَ السَّاقَيْنِ، فَلَا أَحْسَبُ غُوَيْمِرًا إِلَّا قَدْ صَدَقَ عَلَيْهَا، وَإِنْ جَاءَتْ بِهِ أَحْيَمَرُ كَأَنَّهُ وَحَرَّةٌ، فَلَا أَحْسَبُ غُوَيْمِرًا إِلَّا قَدْ كَذَبَ عَلَيْهَا»، فَجَاءَتْ بِهِ

عَلَى النَّعْتِ الَّذِي نَعَتَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ تَصْدِيقِ غُوَيْمِرٍ، فَكَانَ بَعْدُ يُنسَبُ إِلَى أُمِّهِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 24/1; Müslim, "Liân", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 25; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 24/2; Taberî, *Tefsîr*, XX, 207

100. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْبَغْدَادِيُّ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، عَنْ قَتَادَةَ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ يُحْشَرُ الْكَافِرُ عَلَى وَجْهِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ قَالَ: «أَلَيْسَ الَّذِي أَمْسَاهُ عَلَى الرَّجُلَيْنِ فِي الدُّنْيَا قَادِرًا عَلَى أَنْ يُمَشِّيَهُ عَلَى وَجْهِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟» قَالَ قَتَادَةُ: بَلَى وَعِزَّةُ رَبِّنَا

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 25/1; Müslim, "Sıfatu'l-Kiyâme", 54; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 18; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 25/8; Taberî, *Tefsîr*, XX, 496-497

101. وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ: عَنْ ابْنِ أَبِي ذُئْبٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ يَرَى أَبَاهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، عَلَيْهِ الْغَبَرَةُ وَالْقَتَرَةُ» الْغَبَرَةُ هِيَ الْقَتَرَةُ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 26/1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 26/1

102. حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنِ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَرُو بْنُ مُرَّةٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ: {وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ} [الشعراء: 214]، صَعِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الصُّفَا، فَجَعَلَ يَنَادِي: «يَا بَنِي فَهْرٍ، يَا بَنِي عَدِيٍّ» - لِيُطَوِّقَ قُرَيْشَ - حَتَّى اجْتَمَعُوا فَجَعَلَ الرَّجُلُ إِذَا لَمْ يَسْتَطِعْ أَنْ يَخْرُجَ أَرْسَلَ رَسُولًا لِيَنْظُرَ مَا هُوَ، فَجَاءَ أَبُو لَهُبٍ وَقُرَيْشٌ، فَقَالَ: «أَرَأَيْتَكُمْ لَوْ أَخْبَرْتُكُمْ أَنَّ خَيْلًا بِالْوَادِي تُرِيدُ أَنْ تُغَيِّرَ عَلَيْكُمْ، أَكُنْتُمْ مُصَدِّقِي؟» قَالُوا: نَعَمْ، مَا جَرَّبْنَا عَلَيْكَ إِلَّا صَدَقًا، قَالَ: «فَإِنِّي نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ» فَقَالَ أَبُو لَهُبٍ: تَبَا لَكَ سَائِرِ الْيَوْمِ، أَلَيْهَذَا جَمَعْتُمَا؟ فَتَزَلَّتْ: {تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهُبٍ وَتَبَّ مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ} [المسد: 2]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 26/2; Müslim, "Îmân", 355; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 34/1; Taberî, *Tefsîr*, XX, 740

103. حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، وَأَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَنْزَلَ اللَّهُ: {وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ} [الشعراء: 214] قَالَ: «يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ - أَوْ كَلِمَةً نَحْوَهَا - اشْتَرُوا أَنْفُسَكُمْ لَا أَغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، يَا بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ لَا أَغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، يَا عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا أَغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، وَيَا صَفِيَّةُ عَمَّةَ رَسُولِ اللَّهِ لَا أَغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، وَيَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَلِينِي مَا شِئْتُ مِنْ مَالِي لَا أَغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا» تَابَعَهُ أَصْبَغُ، عَنْ ابْنِ وَهْبٍ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 26/2; Müslim, "Îmân", 351; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 27; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 26/2; Taberî, *Tefsîr*, XX, 741

104. حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجَّسَانِهِ، كَمَا تُنْتَجُ الْبَهِيمَةُ بِهَيْمَةٍ جَمْعَاءَ، هَلْ تُحْشَوْنَ فِيهَا مِنْ جَدْعَاءَ»، ثُمَّ يَقُولُ: {فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ} [الروم: 30]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 30/1; Müslim, "Kader", 22; Tirmizî, "Kader", 5

105. حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ، عَنْ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِي حَيَّانَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَوْمًا بَارِزًا لِلنَّاسِ، إِذْ أَتَاهُ رَجُلٌ يَمُشِي، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ: «الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ، وَلِقَائِهِ، وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ الْآخِرِ» قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِسْلَامُ؟ قَالَ: «الْإِسْلَامُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا، وَتُقِيمَ الصَّلَاةَ، وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ، وَتَصُومَ رَمَضَانَ»، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِحْسَانُ؟ قَالَ:

الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه، فإن لم تكن تراه فإنه يراك، قال: يا رسول الله متى الساعة؟ قال: " ما المسؤول عنها بأعلم من السائل، ولكن سأحدثك عن أشراطها: إذا ولدت المرأة رببتها، فذاك من أشراطها، وإذا كان الحفاه الغراء رؤوس الناس، فذاك من أشراطها، في خمس لا يعلمهن إلا الله: (إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام) ثم انصرف الرجل، فقال: «رُدُّوا عَلَيَّ» فَأَخَذُوا لِيُرِدُّوا فَلَمْ يَرَوْا شَيْئًا، فَقَالَ: «هَذَا جَبْرِيلُ جَاءَ لِيُعَلِّمَ النَّاسَ دِينَهُمْ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 31/2; Müslim, "Îmân", 5; Tirmizî, "Îmân", 4; Nesâî, "Îlim", 30

106. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَغْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ، مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ " قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: " أَفَرَأَوْا إِنْ شِئْتُمْ: {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُوَّةٍ أَعْيَنَ} [السجدة: 17] " وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: «قَالَ اللَّهُ» مِثْلُهُ، قِيلَ لِسُفْيَانَ: رِوَايَةٌ؟ قَالَ: فَأَيُّ شَيْءٍ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 32/1; Müslim, "Cennet", 2; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/20; Taberî, *Tefsîr*, VII, 454

107. حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ هِلَالِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَمْرَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " مَا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَأَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، أَفَرَأَوْا إِنْ شِئْتُمْ: {النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ} [الأحزاب: 6] فَأَيُّمَا مُؤْمِنٍ تَرَكَ مَا لَا فَلَئِرُهُ عَصَبَتُهُ مَنْ كَانُوا، فَإِنْ تَرَكَ دِينًا، أَوْ ضَيَاعًا فَلْيَأْتِنِي فَأَنَا مَوْلَاهُ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/1; Müslim, "Cenâiz", 14; Tirmizî, "Cenâiz", 70; Nesâî, "Cenâiz", 67; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 13

108. حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَخْبَرَتْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَاءَهَا حِينَ أَمَرَهُ اللَّهُ أَنْ يُخَيَّرَ أَرْوَاجُهُ، فَبَدَأَ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «إِنِّي ذَاكِرٌ لَكَ أَمْرًا، فَلَا عَلَيْكَ أَنْ لَا تَسْتَعْجِلِي حَتَّى تَسْتَأْمِرِي أَبَوَيْكَ» وَقَدْ عَلِمَ أَنَّ أَبَوَيْ لَمْ يَكُونَا يَأْمُرَانِي بِفِرَاقِهِ، قَالَتْ: ثُمَّ قَالَ: " إِنْ اللَّهُ قَالَ: {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَرْوَاجِكَ} [الأحزاب: 28] " إِلَى تَمَامِ الْآيَتَيْنِ، فَقُلْتُ لَهُ: فَفِي أَيِّ هَذَا أَسْتَأْمِرُ أَبَوَيْ؟ فَإِنِّي أُرِيدُ اللَّهُ وَرَسُولَهُ وَالِدَارَ الْآخِرَةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/4; Müslim, "Talak", 22; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34; Taberî, *Tefsîr*, XXII, 90

109. حَدَّثَنَا جَبَّانُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا عَاصِمُ الْأَحْوَلُ، عَنْ مُعَاذَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: " أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَسْتَأْذِنُ فِي يَوْمِ الْمَرْأَةِ مَنَّا، بَعْدَ أَنْ أُنْزِلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: {تَرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ، وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ، وَمَنْ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ} " فَقُلْتُ لَهَا: مَا كُنْتَ تَقُولِينَ؟ قَالَتْ: كُنْتُ أَقُولُ لَهُ: إِنْ كَانَ ذَاكَ إِلَيَّ فَإِنِّي لَا أُرِيدُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنْ أُؤَيِّرَ عَلَيْكَ أَحَدًا تَابَعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّادٍ، سَمِعَ عَاصِمًا

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/7; Müslim, "Talak", 23

110. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيُّ، حَدَّثَنَا مُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: حَدَّثَنَا أَبُو مِجْلَزٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: " لَمَّا تَزَوَّجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ زَيْنَبَ بِنْتُ جَحْشٍ، دَعَا الْقَوْمَ فَطَعِمُوا ثُمَّ جَلَسُوا يَتَحَدَّثُونَ، وَإِذَا هُوَ كَأَنَّهُ يَتَهَيَّأُ لِلْقِيَامِ، فَلَمْ يَقُومُوا فَلَمَّا رَأَى ذَلِكَ قَامَ، فَلَمَّا قَامَ قَامَ مِنْ قَامٍ، وَقَعْدَ ثَلَاثَةَ نَفَرٍ، فَجَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيَدْخُلَ فَإِذَا الْقَوْمُ جُلُوسٌ، ثُمَّ إِنَّهُمْ قَامُوا، فَأَنْطَلَقْتُ فَجِئْتُ فَأَخْبَرْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُمْ قَدِ انْطَلَقُوا، فَجَاءَ حَتَّى دَخَلَ فَذَهَبَتْ أَذْخُلُ، فَأَلْقَى الْحِجَابَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ} [الأحزاب: 53] الْآيَةَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 33/8; Müslim, "Nikâh", 89; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 34; Nesâî,

"Kitābu't-Tefsīr", 33/13; Taberī, *Tefsīr*, XXII, 183

111. حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: اسْتَأْذَنَ عَلَيَّ أَفْلَحُ أَخُو أَبِي الْقُعَيْسِ بَعْدَ مَا أَنْزَلَ الْحِجَابَ، فَقُلْتُ: لَا أَذْنُ لَهُ حَتَّى اسْتَأْذِنَ فِيهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنْ أَخَاهُ أَبَا الْقُعَيْسِ لَيْسَ هُوَ أَرْضَعَنِي، وَلَكِنْ أَرْضَعَنِي امْرَأَةُ أَبِي الْقُعَيْسِ، فَدَخَلَ عَلَيَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ لَهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ أَفْلَحَ أَخَا أَبِي الْقُعَيْسِ اسْتَأْذَنَ فَأَبَيْتُ أَنْ أَذْنَ لَهُ حَتَّى اسْتَأْذَنَكَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَمَا مَنَعَكَ أَنْ تَأْذَنِي عَمَّكَ؟»، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الرَّجُلَ لَيْسَ هُوَ أَرْضَعَنِي، وَلَكِنْ أَرْضَعَنِي امْرَأَةُ أَبِي الْقُعَيْسِ، فَقَالَ: «إِنِّي لَأُذْنِي لَهُ فَإِنَّهُ عَمَّكَ تَرَبَّتْ يَمِينُكَ» قَالَ عُرْوَةُ: فَلِذَلِكَ كَانَتْ عَائِشَةُ تَقُولُ: «حَرِّمُوا مِنَ الرِّضَاعَةِ مَا تُحَرِّمُونَ مِنَ النَّسَبِ»

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 33/9; Muslim, "Ridā", 3; Tirmizī, "Ridā", 2; Nesāi, "Nikāh", 50

112. حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا مِسْعَرٌ، عَنِ الْحَكَمِ، عَنِ ابْنِ أَبِي لَيْلَى، عَنْ كَعْبِ بْنِ عُجْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَمَا السَّلَامُ عَلَيْكَ فَقَدْ عَرَفْنَا، فَكَيْفَ الصَّلَاةُ عَلَيْكَ؟ قَالَ: " قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 33/10; Muslim, "Salāt", 66; Tirmizī, "Tefsīru'l-Kur'ān", 34; Nesāi, "Kitābu't-Tefsīr", 33/15; Taberī, *Tefsīr*, XXII, 199

113. حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَمُحَمَّدٍ، وَخَلَّاسٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنْ مُوسَى كَانَ رَجُلًا حَيًّا، وَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا، وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا } [الأحزاب: 69] "

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 33/11; Muslim, "Fezāil", 156; Tirmizī, "Tefsīru'l-Kur'ān", 34; Nesāi, "Kitābu't-Tefsīr", 33/16; Taberī, *Tefsīr*, XXII, 217

114. حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ عِنْدَ غُرُوبِ الشَّمْسِ، فَقَالَ: «يَا أَبَا ذَرٍّ أَتَذَرِي أَيْنَ تَغْرُبُ الشَّمْسُ؟» قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «فَإِنَّهَا تَذْهَبُ حَتَّى تَسْجُدَ تَحْتَ الْعَرْشِ»، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: { وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ } [يس: 38] لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 36/1; Muslim, "Imān", 250; Tirmizī, "Tefsīru'l-Kur'ān", 37; Nesāi, "Kitābu't-Tefsīr", 36/1; Taberī, *Tefsīr*, XXII, 497

115. حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا رَوْحٌ، وَمُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنْ عَفَرِيَّتًا مِنَ الْجَنِّ تَفَلَّتْ عَلَى الْبَارِحَةِ - أَوْ كَلِمَةً نَحْوَهَا - لَيَقْطَعَنَّ عَلَيَّ الصَّلَاةَ فَأَمَكَّنِي اللَّهُ مِنْهُ، وَأَرَدْتُ أَنْ أَرْبِطَهُ إِلَى سَارِيَةٍ مِنْ سَوَارِي الْمَسْجِدِ، حَتَّى تُضْبِحُوا وَتَنْظُرُوا إِلَيْهِ كُلُّكُمْ، فَذَكَرْتُ قَوْلَ أَخِي سُلَيْمَانَ: { رَبِّ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَنْبَغِي لِأَخِي مِنْ بَعْدِي }، قَالَ رَوْحٌ: فَوَدَّهَ خَاسِئًا "

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 38/2; Muslim, "Mesācid", 39; Nesāi, "Kitābu't-Tefsīr", 38/1

116. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ الْعَوِّيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ الْجَوْنِيُّ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «جَنَّتَانِ مِنْ فِضَّةٍ، آيَتُهُمَا وَمَا فِيهِمَا، وَجَنَّتَانِ مِنْ ذَهَبٍ، آيَتُهُمَا وَمَا فِيهِمَا، وَمَا بَيْنَ الْقَوْمِ وَبَيْنَ أَنْ يَنْظُرُوا إِلَى رَبِّهِمْ إِلَّا رِءَاءَ الْكِبَرِ، عَلَى وَجْهِهِ فِي جَنَّةٍ عَدْنٌ»

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 55/1; Muslim, "Imān", 296; Tirmizī, "Sifatu'l-Cennet", 3; Nesāi, "Kitābu't-Tefsīr", 38/2; Taberī, *Tefsīr*, XVIII, 389

117. حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ غَبِيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: جَاءَ خَبْرٌ مِنَ الْأَخْبَارِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّا نَجِدُ: أَنَّ اللَّهَ يَجْعَلُ السَّمَوَاتِ عَلَى إِضْبَعٍ وَالْأَرْضِينَ عَلَى

إِضْبَعِ، وَالشَّجَرِ عَلَى إِضْبَعِ، وَالْمَاءِ وَالتَّرَى عَلَى إِضْبَعِ، وَسَائِرُ الْخَلَائِقِ عَلَى إِضْبَعِ، فَيَقُولُ أَنَا الْمَلِكُ، فَصَحَكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ نَوَاجِذُهُ تَصْدِيقًا لِقَوْلِ الْحَبِيرِ، ثُمَّ قَرَأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ، وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ، سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ}

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/2; Muslim, "Sıfatu'l-Kiyâmet", 19; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 40; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/6; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 274

118. حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ غَفِيرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدِ بْنِ مُسَافِرٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ " يَقْبِضُ اللَّهُ الْأَرْضَ، وَيَطْوِي السَّمَوَاتِ بِيَمِينِهِ، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ، أَيُّنَ مُلُوكِ الْأَرْضِ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/3; Muslim, "Sıfatu'l-Kiyâme", 23; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/8; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 277-278

119. حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا صَالِحٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «بَيْنَ الثَّمَخَتَيْنِ أَرْبَعُونَ» قَالُوا: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ أَرْبَعُونَ يَوْمًا، قَالَ: أَتَيْتُ، قَالَ: أَرْبَعُونَ سَنَةً، قَالَ: أَتَيْتُ، قَالَ: أَرْبَعُونَ شَهْرًا، قَالَ: «أَتَيْتُ وَيَبْلَى كُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْإِنْسَانِ، إِلَّا عَجَبَ ذَنْبِهِ، فِيهِ يُرَكَّبُ الْخَلْقُ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/4; Muslim, "Fiten", 141; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 39/11; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 287

120. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي غَزْوَةُ بْنُ الرَّبِيعِ، قَالَ: قُلْتُ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ: أَخْبِرْنِي بِأَشَدِّ مَا صَنَعَ الْمُشْرِكُونَ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: " بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِفَنَاءِ الْكَعْبَةِ، إِذْ أَقْبَلَ غُثْبَةُ بْنُ أَبِي مُعَيْطٍ فَأَخَذَ بِمَنْكَبِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَوَى ثَوْبَهُ فِي عُنُقِهِ فَخَنَقَهُ بِهِ خَنْقًا شَدِيدًا، فَأَقْبَلَ أَبُو بَكْرٍ فَأَخَذَ بِمَنْكَبِهِ وَدَفَعَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ: {أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ} [إِذَا غَافِر: 28] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 40; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 40

121. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَيْسَرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ طَاوُسًا، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّهُ سِئِلَ عَنْ قَوْلِهِ: {إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى} [الشورى: 23] - فَقَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: قُرْبَى آلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: عَجَلْتُ إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَكُنْ بَطْنٌ مِنْ قُرَيْشٍ، إِلَّا كَانَ لَهُ فِيهِمْ قَرَابَةٌ، فَقَالَ: «إِلَّا أَنْ تَصْلُوا مَا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ مِنَ الْقَرَابَةِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 42/1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 43; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 42/2; Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 551

122. حَدَّثَنَا حُجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَغْلَى، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ عَلَى الْمِنْبَرِ: " {وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رُبُّكَ} [الزخرف: 77] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 43/1; Muslim, "Cum'a", 49; Tirmizî, "Salât", 365; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 43/2

123. حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: " يُؤْذِنِي ابْنُ آدَمَ يَسُبُّ الدَّهْرَ وَأَنَا الدَّهْرُ، بِيَدِي الْأَمْرُ أَقْلَبُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 45/1; Muslim, "Elfâz mine'l-Edeb", 1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 45/1; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 99

124. "حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عِيسَى، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنَا عَمْرٍو، أَنَّ أَبَا النَّضْرِ، حَدَّثَهُ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، رَوَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَاحِكًا حَتَّى أَرَى مِنْهُ

لَهُوَائِهِ، إِنَّمَا كَانَ يَتَّبِسُّمُ،

قَالَتْ: وَكَانَ إِذَا رَأَى غَيْمًا أَوْ رِيحًا عُرِفَ فِي وَجْهِهِ، قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الْغَيْمَ فَرَحُوا رَجَاءً أَنْ يَكُونَ فِيهِ الْمَطَرُ، وَأَرَاكَ إِذَا رَأَيْتُهُ عُرِفَ فِي وَجْهِكَ الْكَرَاهِيَّةُ، فَقَالَ: "يَا عَائِشَةُ مَا يُؤْمِنِي أَنْ يَكُونَ فِيهِ عَذَابٌ؟ عَذَبَ قَوْمٌ بِالرَّيْحِ، وَقَدْ رَأَى قَوْمٌ الْعَذَابَ، فَقَالُوا: هَذَا عَارِضٌ مُمِطُّنَا "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 46/2; Müslim, "Salâtü'l-İstiskâ", 15; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 46; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 46/2

125. حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ، حَدَّثَنَا سَلِيمَانُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ أَبِي مُرَزْدٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "خَلَقَ اللَّهُ الْخَلْقَ، فَلَمَّا فَرَّغَ مِنْهُ قَامَتِ الرَّحِمُ، فَأَخَذَتْ بِحَقْوِ الرَّحْمَنِ، فَقَالَ لَهُ: مَهْ، قَالَتْ: هَذَا مَقَامُ الْعَائِدِ بِكَ مِنَ الْقَطِيعَةِ، قَالَ: أَلَا تَرْضَيْنَ أَنْ أَصِلَ مِنْ وَصْلِكَ، وَأَقْطَعَ مِنْ قَطْعِكَ، قَالَتْ: بَلَى يَا رَبِّ، قَالَ: فَذَلِكَ " قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: "افْرَأُوا إِنْ شِئْتُمْ: {فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ} [محمد: 22] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 47/1; Müslim, "el-Birr ve's-Sıla", 16; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 47/4; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 224

126. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَسِيرُ فِي بَعْضِ أَصْفَارِهِ، وَعُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ يَسِيرُ مَعَهُ لَيْلًا، فَسَأَلَهُ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عَنْ شَيْءٍ فَلَمْ يُجِبْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ سَأَلَهُ فَلَمْ يُجِبْهُ، ثُمَّ سَأَلَهُ فَلَمْ يُجِبْهُ، فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: ثَكَلْتُ أُمَّ عُمَرَ، نَزَرْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، كُلُّ ذَلِكَ لَا يُجِيبُنِي، قَالَ عُمَرُ: فَحَزَنْتُ بِعِيرِي ثُمَّ تَقَدَّمْتُ أَمَامَ النَّاسِ، وَخَشِيتُ أَنْ يُنْزَلَ فِي قُرْآنٍ، فَمَا نَشِيتُ أَنْ سَمِعْتُ صَارِحًا يَصْرُخُ بِي، فَقُلْتُ: لَقَدْ خَشِيتُ أَنْ يَكُونَ نَزَلَ فِي قُرْآنٍ، فَجِئْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ: "لَقَدْ أَنْزِلْتُ عَلَيَّ اللَّيْلَةَ سُورَةَ لَهِيَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ، ثُمَّ قَرَأَ: {إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا} [الفتح: 1] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/1; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 97; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 48; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/1; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 251

127. حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ السَّلْمِيُّ، حَدَّثَنَا يَغْلَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ سَيَّاهٍ، عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، قَالَ: أَتَيْتُ أَبَا وَائِلٍ أَسْأَلُهُ، فَقَالَ: كُنَّا بِصَفَيْنَ فَقَالَ رَجُلٌ: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ؟ فَقَالَ عَلِيٌّ: نَعَمْ، فَقَالَ سَهْلُ بْنُ حُنَيْفٍ: أَتَهُمُوا أَنْفُسَكُمْ فَلَقَدْ رَأَيْتُنَا يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ - يُغْنِي الصُّلْحَ الَّذِي كَانَ بَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُشْرِكِينَ - وَلَوْ نَرَى قِتَالًا لَقَاتَلْنَا، فَجَاءَ عُمَرُ فَقَالَ: أَلَسْنَا عَلَى الْحَقِّ وَهُمْ عَلَى الْبَاطِلِ؟ أَلَيْسَ قِتَالُنَا فِي الْحَقِّ، وَقِتَالُهُمْ فِي النَّارِ؟ قَالَ: «بَلَى» قَالَ: فَفِيمَ نُعْطِي الدِّيْنَةَ فِي دِينِنَا وَنَزْجِعُ، وَلَمَّا يَحْكُمُ اللَّهُ بَيْنَنَا، فَقَالَ: «يَا ابْنَ الْخَطَّابِ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ وَلَنْ يُضَيِّعَنِي اللَّهُ أَبَدًا» فَجَعَلَ مُتَغَيِّظًا فَلَمْ يَضْبِرْ حَتَّى جَاءَ أَبَا بَكْرٍ فَقَالَ: يَا أَبَا بَكْرٍ أَلَسْنَا عَلَى الْحَقِّ وَهُمْ عَلَى الْبَاطِلِ؟ قَالَ: يَا ابْنَ الْخَطَّابِ إِنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَنْ يُضَيِّعَهُ اللَّهُ أَبَدًا، فَتَزَلَّتْ سُورَةُ الْفَتْحِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/5; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 94; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/4; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 302

128. حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ عَبْدِ عِلَاقَةَ، أَنَّهُ سَمِعَ الْمُغِيرَةَ، يَقُولُ: قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ، فَقِيلَ لَهُ: غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، قَالَ: «أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/2; Müslim, "Sıfatu'l-Kıyâme", 79; Tirmizî, "Salât", 302; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/2

129. حَدَّثَنَا عُيَيْنَةُ بْنُ مُوسَى، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْبَرَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَيْنَمَا رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ وَفَرَسٌ لَهُ مَرْبُوطٌ فِي الدَّارِ، فَجَعَلَ يَنْفِرُ، فَخَرَجَ الرَّجُلُ فَنَظَرَ فَلَمْ يَرَ شَيْئًا، وَجَعَلَ يَنْفِرُ، فَلَمَّا أَصْبَحَ ذَكَرَ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «السَّكِينَةُ تَنْزَلَتْ بِالْقُرْآنِ»

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/4; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 240; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 6; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/4
130. حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ بْنُ إِدْرِاهِيمَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ قُرَّةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُعْقِلٍ، قَالَ: «قَرَأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ فَتْحِ مَكَّةَ، سُورَةَ الْفَتْحِ فَرَجَعَ فِيهَا»، قَالَ مُعَاوِيَةُ: لَوْ شِئْتُ أَنْ أَحْكِي لَكُمْ قِرَاءَةَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَفَعَلْتُ
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/1; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 238; Nesâî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 40
131. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا شَبَابَةُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ عُقْبَةَ بْنَ صُهَيْبَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُعْقِلٍ الْمُرَزِيِّ، إِنِّي مِمَّنْ شَهِدَ الشَّجَرَةَ، «نَهَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْحَذَفِ»
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 48/5; Müslim, "Sayd", 55; Nesâî, "Kasâme", 34
132. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَزْهَرُ بْنُ سَعْدٍ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عَوْنٍ، قَالَ: أَنبَأَنِي مُوسَى بْنُ أَنَسٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ افْتَقَدَ ثَابِتَ بْنَ قَيْسٍ، فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنَا أَعْلَمُ لَكَ عِلْمَهُ، فَأَتَاهُ فَوَجَدَهُ جَالِسًا فِي بَيْتِهِ، مُنَكَّبًا رَأْسَهُ، فَقَالَ لَهُ: مَا شَأْنُكَ؟ فَقَالَ: شَرٌّ، كَانَ يَزْفَعُ صَوْتُهُ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَدْ حِطَّ عَمَلُهُ وَهُوَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ، فَأَتَى الرَّجُلُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ أَنَّهُ قَالَ كَذَا وَكَذَا، فَقَالَ مُوسَى: فَرَجَعَ إِلَيْهِ الْمَرَّةَ الْآخِرَةَ بِبِشَارَةٍ عَظِيمَةٍ، فَقَالَ: "أَذْهَبْ إِلَيْهِ فَقُلْ لَهُ: إِنَّكَ لَسْتَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ، وَلَكِنَّكَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ"
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 49/1; Müslim, "Îmân", 187; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 49/1; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 359
133. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ، حَدَّثَنَا حَرْمِيُّ بْنُ عُمَارَةَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "يُلْقَى فِي النَّارِ وَتَقُولُ: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، حَتَّى يَضَعَ قَدَمَهُ، فَتَقُولُ قَطُّ قَطُّ"
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 50/1; Müslim, "Sifatu'l-Kiyâma", 37; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 50; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 50/1; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 473
134. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ نَوْفَلٍ، عَنْ غُرَّةَ، عَنْ زَيْنَبِ بِنْتِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، قَالَتْ: شَكَوْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنِّي أَشْتَكِي، فَقَالَ: «طُوفِي مِنْ وَرَاءِ النَّاسِ وَأَنْتِ رَاكِبَةٌ»، فَطَفْتُ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي إِلَى جَنْبِ الْبَيْتِ، يَقْرَأُ: بِالطُّورِ وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 42/1; Müslim, "Hac", 258; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 52
135. حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: حَدَّثُونِي عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُبَيْرٍ بْنِ مُطْعِمٍ، عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ فِي الْمَغْرِبِ بِالطُّورِ، فَلَمَّا بَلَغَ هَذِهِ الْآيَةَ: {أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ، أَمْ خَلَقُوا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بَلْ لَا يُوقِنُونَ، أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُسَيْطِرُونَ} " قَالَ: كَادَ قَلْبِي أَنْ يَطِيرَ، قَالَ سُفْيَانُ: فَأَمَّا أَنَا، فَإِنَّمَا سَمِعْتُ الزُّهْرِيَّ يُحَدِّثُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُبَيْرٍ بْنِ مُطْعِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقْرَأُ فِي الْمَغْرِبِ بِالطُّورِ وَلَمْ أَسْمَعْهُ زَادَ الَّذِي قَالُوا لِي
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 42/1; Müslim, "Salât", 174; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 52
136. حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ حَلَفَ فَقَالَ فِي حَلْفِهِ: وَاللَّاتِ وَالْعُزَّى، فَلْيَقُلْ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَمَنْ قَالَ لِصَاحِبِهِ: تَعَالَ أَقَامِرُكَ، فَلْيَتَصَدَّقْ"
- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 53/5; Müslim, "Eymân", 5; Tirmizî, "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 8; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 53/7
137. حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «سَجَدَ النَّبِيُّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالنَّجْمِ وَسَجَدَ مَعَهُ الْمُسْلِمُونَ وَالْمُشْرِكُونَ وَالْجِنُّ وَالْإِنْسُ» تَابَعَهُ إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ، عَنْ أَيُّوبَ، وَلَمْ يَذْكُرِ ابْنُ عَلِيَّةَ ابْنَ عَبَّاسٍ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 53/7; Müslim, "Mesâcid", 105; Tirmizî, "Salât", 403

138. حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ، أَخْبَرَنِي أَبُو أَحْمَدَ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "أَوَّلُ سُورَةٍ أُنْزِلَتْ فِيهَا سَجْدَةٌ وَالنَّجْمُ، قَالَ: فَسَجَدَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَسَجَدَ مَنْ خَلْفَهُ إِلَّا رَجُلًا رَأَيْتُهُ أَخَذَ كَفًّا مِنْ تَرَابٍ فَسَجَدَ عَلَيْهِ"، فَرَأَيْتُهُ بَعْدَ ذَلِكَ قُتِلَ كَافِرًا، وَهُوَ أُمَيَّةُ بْنُ خَلْفٍ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 53/7; Müslim, "Mesâcid", 105; Nesâî, "Salât", 409

139. حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ شُعْبَةَ، وَشُعْبَانَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَوَقَّتَيْنِ، فِرْقَةً فَوْقَ الْجَبَلِ، وَفِرْقَةً دُونَهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اشْهَدُوا»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/1; Müslim, "Sıfatu'l-Kiyâme", 43; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 54; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/1; Taberî, *Tefsîr*, XXV, 109

140. حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ: " { فَهَلْ مِنْ مُدْكِرٍ } [القمر: 15] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/2; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 280; Tirmizî, "Kiraât", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/2; Taberî, *Tefsîr*, XXV, 135

141. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَوْشِبٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ، حَدَّثَنَا خَالِدٌ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، ح وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عَفَّانُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ وَهَيْبٍ، حَدَّثَنَا خَالِدٌ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَهُوَ فِي قَبَةِ يَوْمٍ بَدْرٍ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أُنْشِدُكَ عَهْدَكَ وَعَدَكَ، اللَّهُمَّ إِنْ تَشَاءُ لَا تُعْبِدْ بَعْدَ الْيَوْمِ» فَأَخَذَ أَبُو بَكْرٍ بِيَدِهِ فَقَالَ: حَسْبُكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلْحَحْتُ عَلَى رَبِّكَ، وَهُوَ يَثْبُ فِي الدَّرَجِ، فَخَرَجَ وَهُوَ يَقُولُ: { سُبِّحَهُمُ الْجَمْعُ وَيُؤَلُّونَ الدُّبُرُ } [القمر: 45]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/8; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 58; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 54/4; Taberî, *Tefsîr*, XIII, 409

142. حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا لَيْثٌ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَرَّقَ نَخْلَ بَنِي النَّضِيرِ وَقَطَعَ وَهِيَ الْبُؤَيْرَةُ»، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: { مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْرِجَ الْفَاسِقِينَ } [الحشر: 5]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/1; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 29; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 59; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/1; Taberî, *Tefsîr*, XXV, 546-547

143. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، غَيْرَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرِو، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسٍ بْنِ الْحَدَثَانِ، عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «كَانَتْ أَمْوَالُ بَنِي النَّضِيرِ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مِمَّا لَمْ يُوجِفِ الْمُسْلِمُونَ عَلَيْهِ بِخَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ، فَكَانَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاصَّةً، يُنْفَقُ عَلَى أَهْلِهِ مِنْهَا نَفَقَةٌ سَنَتِيهِ، ثُمَّ يَجْعَلُ مَا بَقِيَ فِي السِّلَاحِ وَالْكَرَاعِ، غُدَّةً فِي سَبِيلِ اللَّهِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/3; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 48; Tirmizî, "Cihâd", 39; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/3

144. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: «لَعَنَ اللَّهُ الْوَاشِمَاتِ وَالْمُوتِشِمَاتِ، وَالْمُتَنَفِّصَاتِ وَالْمُتَفَلِّجَاتِ، لِلْحُسْنِ الْمُغْيِرَاتِ خَلَقَ اللَّهُ» فَبَلَغَ ذَلِكَ امْرَأَةً مِنْ بَنِي أَسَدٍ يُقَالُ لَهَا أُمُّ يَغُوثٍ، فَجَاءَتْ فَقَالَتْ: إِنَّهُ بَلَغَنِي عَنْكَ أَنَّكَ لَعَنْتَ كَيْتَ وَكَيْتَ، فَقَالَ: وَمَا لِي أَلْعَنُ مَنْ لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَنْ هُوَ فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَقَالَتْ: لَقَدْ قَرَأْتُ مَا بَيْنَ اللُّوْحَيْنِ، فَمَا وَجَدْتُ فِيهِ مَا تَقُولُ، قَالَ: لَيْنُ كُنْتُ

قَرَأْتِهِ لَقَدْ وَجَدْتِيهِ، أَمَا قَرَأْتُ: {وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا} [الحشر: 7]؟ قَالَتْ: بَلَى، قَالَ: فَإِنَّهُ قَدْ نَهَى عَنْهُ، قَالَتْ: فَإِنِّي أَرَى أَهْلَكَ يَفْعَلُونَهُ، قَالَ: فَأَذْهَبِي فَاظْهَرِي، فَذَهَبَتْ فَظَهَرَتْ، فَلَمْ تَرَ مِنْ حَاجَتِهَا شَيْئًا، فَقَالَ: لَوْ كَانَتْ كَذَلِكَ مَا جَامَعْتُهَا

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/4; Müslim, "Libâs", 120; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/6; Taberî, *Tefsîr*, IX, 221

145. حَدَّثَنِي يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ كَثِيرٍ، حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ، حَدَّثَنَا فَضِيلُ بْنُ غَزْوَانَ، حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ الْأَشْجَعِيُّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: أَتَى رَجُلٌ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَصَابَنِي الْجَهْدُ، فَأَرْسَلَ إِلَيَّ نِسَائِهِ فَلَمْ يَجِدْ عِنْدَهُنَّ شَيْئًا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَلَا رَجُلٌ يُضَيِّفُهُ هَذِهِ اللَّيْلَةَ، يَرْحُمُهُ اللَّهُ؟» فَقَامَ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ فَقَالَ: أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ، فَقَالَ لِامْرَأَتِهِ: ضَيِّفِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَدْخِرِيهِ شَيْئًا، قَالَتْ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي إِلَّا قُوتُ الصَّبِيَّةِ، قَالَ: فَإِذَا أَرَادَ الصَّبِيَّةُ الْعِشَاءَ فَنَوِّمِيهِنَّ، وَتَعَالَي فَاطْمِنِي السِّرَاجَ وَنُطَوِّي بَطُونَنَا اللَّيْلَةَ، فَفَعَلْتُ، ثُمَّ غَدَا الرَّجُلُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «لَقَدْ عَجِبَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ - أَوْ ضَحِكَ - مِنْ فُلَانٍ وَفُلَانَةٍ» فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ} [الحشر: 9]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/6; Müslim, "Eşribe", 173; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 59; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 59/9; Taberî, *Tefsîr*, XXV, 564

146. حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ، أَنَّهُ سَمِعَ عُبَيْدَ اللَّهِ بْنَ أَبِي رَافِعٍ، كَاتِبَ عَلِيٍّ، يَقُولُ: سَمِعْتُ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا وَالزُّبَيْرُ وَالْمُقْدَادُ، فَقَالَ: «انْطَلِقُوا حَتَّى تَأْتُوا رَوْضَةَ خَاحٍ، فَإِنْ بِهَا ظَلِيعَةٌ مَعَهَا كِتَابٌ فَخُذُوهُ مِنْهَا» فَذَهَبْنَا تَعَادَى بِنَا خَيْلَنَا حَتَّى أَتَيْنَا الرَّوْضَةَ، فَإِذَا نَحْنُ بِالظَلِيعَةِ، فَقُلْنَا: أَخْرِجِي الْكِتَابَ، فَقَالَتْ: مَا مَعِيَ مِنْ كِتَابٍ، فَقُلْنَا: لِنُخْرِجَنَّ الْكِتَابَ أَوْ لِنَلْقَيْنَنَّ الْكِتَابَ، فَأَخْرَجَتْهُ مِنْ عِقَاصِهَا، فَأَتَيْنَا بِهِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِذَا فِيهِ مِنْ حَاطِبِ بْنِ أَبِي بَلْتَعَةَ إِلَى أَنَاسٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ مَمْنٌ بِمَكَّةَ، يُخْبِرُهُمْ بَبُغْضِ أَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا هَذَا يَا حَاطِبُ؟» قَالَ: لَا تَعْجَلْ عَلَيَّ يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي كُنْتُ امْرَأً مِنْ قُرَيْشٍ، وَلَمْ أَكُنْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، وَكَانَ مِنْ مَعَكَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ لَهُمْ قَرَابَاتٌ يَحْمُونَ بِهَا أَهْلِيهِمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِمَكَّةَ، فَأَحْبَبْتُ إِذْ قَاتَنِي مِنَ النَّسَبِ فِيهِمْ، أَنْ أَصْطَنَعَ إِلَيْهِمْ يَدًا يَحْمُونَ قَرَابَتِي، وَمَا فَعَلْتُ ذَلِكَ كُفْرًا، وَلَا ارْتِدَادًا عَنْ دِينِي، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّهُ قَدْ صَدَقَكُمْ» فَقَالَ عَمْرُو: دَغْنِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَضْرِبْ عُنُقَهُ، فَقَالَ: "إِنَّهُ شَهِدَ بَذْرًا وَمَا يُدْرِيكَ؟ لَعَلَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ اطَّلَعَ عَلَى أَهْلِ بَذْرِ فَقَالَ: ااعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ" قَالَ عَمْرُو: وَتَرَلْتُ فِيهِ: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ} [الممتحنة: 1] قَالَ: {لَا أَدْرِي الْآيَةَ فِي الْحَدِيثِ أَوْ قَوْلَ عَمْرُو}، حَدَّثَنَا عَلِيٌّ، قَالَ: قِيلَ لِسُفْيَانَ: فِي هَذَا فَتَرَلْتُ: {لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ} [الممتحنة: 1] الْآيَةَ، قَالَ سُفْيَانُ: هَذَا فِي حَدِيثِ النَّاسِ حِفْظُهُ مِنْ عَمْرُو، مَا تَرَكْتُ مِنْهُ حَرْفًا وَمَا أَرَى أَحَدًا حَفِظَهُ غَيْرِي

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 60/1; Müslim, "Fezâil", 161; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 60; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 60/1; Taberî, *Tefsîr*, XXV, 595-596

147. حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي شِهَابٍ، عَنْ عَمِّهِ، أَخْبَرَنِي غُرُوءَةُ، أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَتْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَمْتَحِنُ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ بِهَذِهِ الْآيَةِ بِقَوْلِ اللَّهِ: {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يَبَايِعُكَ} [الممتحنة: 12] إِلَى قَوْلِهِ {غُفُورٌ رَحِيمٌ} [البقرة: 173]، قَالَ غُرُوءَةُ: قَالَتْ عَائِشَةُ: فَمَنْ أَقْرَبُ بِهَذَا الشَّرْطِ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ، قَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَدْ بَايَعْتُكَ» كَلَامًا، وَلَا وَاللَّهِ مَا مَسَّتْ يَدُهُ يَدَ امْرَأَةٍ قَطُّ فِي الْمُبَايَعَةِ، مَا يَبَايِعُهُنَّ إِلَّا بِقَوْلِهِ: «قَدْ بَايَعْتُكَ» عَلَى ذَلِكَ «تَابَعَهُ يُونُسُ، وَمَعْمَرُ، وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، وَقَالَ إِسْحَاقُ بْنُ رَاشِدٍ عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ غُرُوءَةَ، وَعَمْرَةَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 60/2; Müslim, "Îmâre", 88; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 60; Nesâî,

"Kitābu't-Tefsīr", 60/2; Taberī, *Tefsīr*, XXV, 635

148. حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ حَفْصَةَ بِنْتِ سِيرِينَ، عَنْ أُمِّ عَطِيَّةٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: بَايَعَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَرَأَ عَلَيْنَا: {أَنْ لَا يُشْرِكَنَّ بِاللَّهِ شَيْئًا} [الممتحنة: 12]، «وَنَهَاَنَا عَنِ النَّيَاحَةِ»، فَقَبَضَتْ أَمْرًا يَدَهَا، فَقَالَتْ: أَسْعَدْتَنِي فَلَانَّةُ، أُرِيدُ أَنْ أَجْزِيَهَا، فَمَا قَالَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَيْئًا، فَأَنْطَلَقْتُ وَرَجَعْتُ، فَبَايَعَهَا

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 60/3; Muslim, "Cenâiz", 31; Tirmizî, "Tefsīru'l-Kur'ân", 60; Nesâî, "Kitābu't-Tefsīr", 60/2; Taberī, *Tefsīr*, XXV, 636

149. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ الزُّهْرِيُّ: حَدَّثَنَا، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو إِدْرِيسَ، سَمِعَ عُبَادَةَ بْنَ الصَّامِتِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: "أَتَبَايَعُونِي عَلَى أَنْ لَا تُشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا، وَلَا تَزْنُوا، وَلَا تَسْرِقُوا، وَقَرَأَ آيَةَ النَّسَاءِ - وَأَكْثَرَ لَفْظِ سُفْيَانَ: قَرَأَ الْآيَةَ - فَمَنْ وَفَى مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَعُوقِبَ فَهُوَ كَقَارَةٍ لَهُ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْهَا شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَسَرَّهُهُ اللَّهُ، فَهُوَ إِلَى اللَّهِ إِنْ شَاءَ عَذْبُهُ وَإِنْ شَاءَ غَفَرٌ لَهُ" تَابَعَهُ عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ فِي الْآيَةِ

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 60/3; Muslim, "Hudūd", 41; Tirmizî, "Hudūd", 12; Nesâî, "Kitābu't-Tefsīr", 60/3; Taberī, *Tefsīr*, XXV, 638

150. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ، حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ مَعْرُوفٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهَبٍ، قَالَ: وَأَخْبَرَنِي ابْنُ جُرَيْجٍ، أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ مُسْلِمٍ، أَخْبَرَهُ، عَنْ طَاوُسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: شَهِدْتُ الصَّلَاةَ يَوْمَ الْفِطْرِ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبِي بَكْرٍ، وَعُمَرُ، وَعُثْمَانُ فَكُلُّهُمْ يُصَلِّيُهَا قَبْلَ الْخُطْبَةِ، ثُمَّ يَخْطُبُ بَعْدُ، فَتَزَلُ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِ حِينَ يُجْلِسُ الرِّجَالَ بِيَدِهِ، ثُمَّ أَقْبَلَ يَسْقُطُهُمْ، حَتَّى أَتَى النَّسَاءَ مَعَ بِلَالٍ، فَقَالَ: {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يَبَايَعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكَنَّ بِاللَّهِ شَيْئًا، وَلَا يَسْرِقَنَّ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ، وَلَا يَأْتِينَ بِبُهَنَانٍ يَفْتَرِيهِنَّ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلَيْهِنَّ} [الممتحنة: 12] حَتَّى فَرَّغَ مِنَ الْآيَةِ كُلِّهَا، ثُمَّ قَالَ جِبْنٌ فَرَّغَ: «أَتُنْتَنَ عَلَى ذَلِكَ؟» فَقَالَتْ امْرَأَةٌ وَاحِدَةً، لَمْ يُجِبْهُ غَيْرُهَا: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ - لَا يَذِرِي الْحَسَنَ مَنْ هِيَ - قَالَ: «فَتَصَدَّقَنَّ» وَبَسَطَ بِلَالٌ ثَوْبَهُ، فَجَعَلَن يُلْقِيَنَّ الْفَتَحَ وَالْخَوَاتِيمَ فِي ثَوْبِ بِلَالٍ

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 60/3; Muslim, "Salātu'l-Îdeyn", 1

151. حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ جُبَيْرٍ بْنِ مُطْعِمٍ، عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ لِي أَسْمَاءً، أَنَا مُحَمَّدٌ، وَأَنَا أَحْمَدُ، وَأَنَا الْمَاجِي الَّذِي يَمْحُو اللَّهُ بِي الْكُفْرَ، وَأَنَا الْحَاشِرُ الَّذِي يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى قَدَمِي، وَأَنَا الْعَاقِبُ»

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 61/1; Muslim, "Fezâil", 124; Tirmizî, "Edeb", 67; Nesâî, "Kitābu't-Tefsīr", 61/1

152. حَدَّثَنِي عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ، عَنْ ثَوْرٍ، عَنْ أَبِي الْغَيْثِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا جُلُوسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَتْ عَلَيْهِ سُورَةُ الْجُمُعَةِ: {وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ} [الجمعة: 3] قَالَ: قُلْتُ: مَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَلَمْ يُرَاجِعْهُ حَتَّى سَأَلَ ثَلَاثًا، وَفِينَا سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ، وَضَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدَهُ عَلَى سَلْمَانَ، ثُمَّ قَالَ: «لَوْ كَانَ الْإِيمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا، لَنَالَهُ رِجَالٌ - أَوْ رَجُلٌ - مِنْ هَؤُلَاءِ»

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 62/1; Muslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 231; Tirmizî, "Tefsīru'l-Kur'ân", 62; Nesâî, "Kitābu't-Tefsīr", 62/1; Taberī, *Tefsīr*, XXV, 672

153. حَدَّثَنِي حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا حُصَيْنٌ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، وَعَنْ أَبِي سُفْيَانَ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: "أَقْبَلْتُ عِيرَ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، وَنَحْنُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَارَ النَّاسُ إِلَّا اثْنَيْ عَشَرَ رَجُلًا، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا} [الجمعة: 11]"

Buhārī, "Kitābu't-Tefsīr", 62/2; Muslim, "Cum'a", 36; Tirmizî, "Tefsīru'l-Kur'ân", 62; Nesâî, "Kitābu't-Tefsīr", 62/2; Taberī, *Tefsīr*, XXV, 687-688

- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ، قَالَ: كُنْتُ فِي غَزَاةٍ فَسَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ أَبِي، يَقُولُ: لَا تَنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَقُوا مِنْ حَوْلِهِ، وَلَيْتَ رَجَعْنَا مِنْ عِنْدِهِ لِيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِعَمِّي أَوْ لِعَمْرٍ، فَذَكَرَهُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَدَعَانِي فَحَدَّثْتُهُ، فَأَرْسَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي وَأَصْحَابِهِ، فَحَلَفُوا مَا قَالُوا، فَكَذَّبَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَصَدَّقَهُ، فَأَصَابَنِي هَمٌّ لَمْ يُصِيبْنِي مِثْلُهُ قَطُّ، فَجَلَسْتُ فِي الْبَيْتِ، فَقَالَ لِي عَمِّي: مَا أَرَدْتَ إِلَيَّ أَنْ كَذَّبَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَقَّتَكَ؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ} [المنافقون: 1] فَبَعَثَ إِلَيَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَرَأَ فَقَالَ: «إِنَّ اللَّهَ قَدْ صَدَّقَكَ يَا زَيْدٌ»

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63/1; Müslim, "Sıfatu'l-Münâfikîn", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 63; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 8-9
- حَدَّثَنَا عَلِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ عَمْرُو: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كُنَّا فِي غَزَاةٍ - قَالَ سُفْيَانُ: مَوْءَةً فِي جَيْشٍ - فَكَسَعَ رَجُلٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّ: يَا لِلْأَنْصَارِ، وَقَالَ الْمُهَاجِرِيُّ: يَا لِلْمُهَاجِرِينَ، فَسَمِعَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «مَا بَالُ دَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ» قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَسَعَ رَجُلٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ: «دَعُوهَا فَإِنَّهَا مُنْتَهَةٌ» فَسَمِعَ بِذَلِكَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي، فَقَالَ: فَعَلَوْهَا، أَمَا وَاللَّهِ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ، فَلَبَغَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَامَ عَمْرٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ: دَعْنِي أَضْرِبَ عُنُقَ هَذَا الْمُنَافِقِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «دَعُهُ، لَا يَتَحَدَّثُ النَّاسُ أَنَّ مُحَمَّدًا يَقْتُلُ أَصْحَابَهُ» وَكَانَتْ الْأَنْصَارُ أَكْثَرَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ حِينَ قَدِمُوا الْمَدِينَةَ، ثُمَّ إِنَّ الْمُهَاجِرِينَ كَثُرُوا بَعْدُ، قَالَ سُفْيَانُ: فَحَفِظْتُهُ مِنْ عَمْرُو، قَالَ عَمْرُو: سَمِعْتُ جَابِرًا: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63/5; Müslim, "el-Birr ve's-Sıla", 63; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 63; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63/2; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 18
- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْفَضْلِ، أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، يَقُولُ: حَزَنْتُ عَلَى مَنْ أُصِيبَ بِالْحَزَةِ، فَكَتَبَ إِلَيَّ زَيْدُ بْنُ أَرْقَمَ، وَبَلَغَهُ شِدَّةُ حَزْنِي، يَذْكُرُ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْأَنْصَارِ، وَلِأَبْنَاءِ الْأَنْصَارِ» وَشَكَ ابْنُ الْفَضْلِ فِي: «أَبْنَاءِ ابْنَاءِ الْأَنْصَارِ»، فَسَأَلَ أَنَسًا بَعْضُ مَنْ كَانَ عِنْدَهُ، فَقَالَ: هُوَ الَّذِي يَقُولُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَذَا الَّذِي أَوْفَى اللَّهُ لَهُ بِأُذُنِهِ»

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 63/6; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 172; Tirmizî, "Menâkıb", 66; Nesâî, "Menâkıb", 68
- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَالِمٌ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ: أَنَّهُ طَلَّقَ امْرَأَتَهُ وَهِيَ حَائِضٌ، فَذَكَرَ عَمْرٌو لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَعَيَّظَ فِيهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ قَالَ: «لِيُزَاجِعَهَا، ثُمَّ يُمَسِّكُهَا حَتَّى تَطْهُرَ، ثُمَّ تَحِيضَ فَتَطْهُرَ، فَإِنْ بَدَأَ لَهُ أَنْ يُطَلِّقَهَا فَلْيُطَلِّقَهَا طَاهِرًا قَبْلَ أَنْ يَمْسَسَهَا، فَبَلَكَ الْعِدَّةَ كَمَا أَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ»

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 65/1; Müslim, "Talâk", 4; Tirmizî, "Talâk", 1; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 56
- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ غُنَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَشْرِبُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، وَيَمْكُثُ عِنْدَهَا، فَوَاطَيْتُ أَنَا وَحَفْصَةُ عَلَى، أَيُّنَا دَخَلَ عَلَيْهَا فَلْتَقُلْ لَهُ: أَكَلْتُ مَغَافِيرَ، إِنِّي أَجِدُ مِنْكَ رِيحَ مَغَافِيرَ، قَالَ: «لَا، وَلَكِنِّي كُنْتُ أَشْرَبُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، فَلَنْ أَغُودَ لَهُ، وَقَدْ حَلَفْتُ، لَا تُخْبِرِي بِذَلِكَ أَحَدًا»

- Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 66/1; Müslim, "Talâk", 20; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 66/1
- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ مَعْبِدِ بْنِ خَالِدٍ، قَالَ: سَمِعْتُ حَارِثَةَ بْنَ وَهَبٍ الْخُزَاعِيَّ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى

الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَهْلِ الْجَنَّةِ؟ كُلُّ ضَعِيفٍ مُتَضَعِّفٍ، لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَأَبْرَهُ، أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَهْلِ النَّارِ؟ كُلُّ غُلٍّ، جَوَاطٍ مُسْتَكْبِرٍ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 68/1; Müslim, "Cennet", 47; Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 5; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 68/1

160. حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ أَبِي بَشِيرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: انْطَلَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي طَائِفَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ غَامِدِينَ إِلَى سُوقٍ عُكَاطٍ وَقَدْ حِيلَ بَيْنَ الشَّيَاطِينِ وَبَيْنَ خَبَرِ السَّمَاءِ، وَأُرْسِلَتْ عَلَيْهِمُ الشُّهُبُ، فَرَجَعَتِ الشَّيَاطِينُ، فَقَالُوا: مَا لَكُمْ؟ فَقَالُوا: حِيلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَ خَبَرِ السَّمَاءِ، وَأُرْسِلَتْ عَلَيْنَا الشُّهُبُ، قَالَ: مَا حَالُ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ خَبَرِ السَّمَاءِ إِلَّا مَا حَدَّثَ، فَاضْرِبُوا مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا، فَانْظُرُوا مَا هَذَا الْأَمْرُ الَّذِي حَدَّثَ، فَانْطَلَقُوا فَضَرَبُوا مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا، يَنْظُرُونَ مَا هَذَا الْأَمْرُ الَّذِي حَالَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ خَبَرِ السَّمَاءِ، قَالَ: فَانْطَلَقَ الَّذِينَ تَوَجَّهُوا نَحْوَ تِهَامَةَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْخَلَعُ، «وَهُوَ غَامِدٌ إِلَى سُوقٍ عُكَاطٍ وَهُوَ يُصَلِّي بِأَصْحَابِهِ صَلَاةَ الْفَجْرِ فَلَمَّا سَمِعُوا الْقُرْآنَ تَسَمَّعُوا لَهُ»، فَقَالُوا: هَذَا الَّذِي حَالَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ خَبَرِ السَّمَاءِ، فَهَذَا الَّذِي رَجَعُوا إِلَى قَوْمِهِمْ، فَقَالُوا: يَا قَوْمَنَا { إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا، يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا } [الجن: 2] " وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: { قُلْ أَوْحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ } [الجن: 1] وَإِنَّمَا أَوْحِيَ إِلَيْهِ قَوْلُ الْجِنِّ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 72/1; Müslim, "Salât", 149; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 69; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 72; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 365-366

161. حَدَّثَنَا يَحْيَى، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْمُبَارَكِ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، سَأَلْتُ أَبَا سَلَمَةَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَوَّلِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ، قَالَ: { يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ } [المدثر: 1] قُلْتُ: يَقُولُونَ: { أَفْرَأَ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ } [العلق: 1] فَقَالَ أَبُو سَلَمَةَ: سَأَلْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ ذَلِكَ، وَقُلْتُ لَهُ مِثْلَ الَّذِي قُلْتُ: فَقَالَ جَابِرٌ: لَا أَحَدُثُكَ إِلَّا مَا حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: " جَاوَزْتُ بَحْرَاءَ، فَلَمَّا قَضَيْتُ جَوَارِي هَبَطْتُ فَنُودِيتُ، فَتَنَظَّرْتُ عَنْ يَمِينِي فَلَمْ أَرْ شَيْئًا، وَتَنَظَّرْتُ عَنْ شِمَالِي فَلَمْ أَرْ شَيْئًا، وَنَظَرْتُ أَمَامِي فَلَمْ أَرْ شَيْئًا، وَنَظَرْتُ خَلْفِي فَلَمْ أَرْ شَيْئًا، فَرَفَعْتُ رَأْسِي فَرَأَيْتُ شَيْئًا، فَأَتَيْتُ خَدِيجَةَ فَقُلْتُ: دَثُرُونِي وَضُبُّوا عَلَيَّ مَاءً بَارِدًا، قَالَ: فَدَثُرُونِي وَضُبُّوا عَلَيَّ مَاءً بَارِدًا، قَالَ: فَتَنَزَّلْتُ: { يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ } [المدثر: 2] "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 74/1; Müslim, "Îmân", 255; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 70; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 74; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 457-458

162. حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ وَكَانَ ثِقَةً، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا نَزَلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ حَزَّكَ بِهِ لِسَانُهُ - وَوَصَفَ سُفْيَانُ - يُرِيدُ أَنْ يَحْفَظَهُ» فَأَنْزَلَ اللَّهُ: { لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ } [القيامة: 16]

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 75; Müslim, "Salât", 147; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 71; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 75; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 555

163. حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عُثَيْدُ اللَّهِ، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنْزَلَتْ عَلَيْهِ: وَالْمُرْسَلَاتُ وَإِنَّا لَنَنْتَلِقَاهَا مِنْ فِيهِ، فَخَرَجَتْ حَيْثُ، فَابْتَدَرْنَاَهَا، فَسَبَقْنَا فَدَخَلَتْ جُحْرَهَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَقَيْتُ شَرَكُمْ كَمَا وَقَيْتُمْ شَرَاهَا» حَدَّثَنَا عَبْدَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ مَنْصُورٍ بِهَذَا. وَعَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ مِثْلَهُ، وَتَابَعَهُ أَسْوَدُ بْنُ عَامِرٍ، عَنْ إِسْرَائِيلَ، وَقَالَ حَفْصُ، وَأَبُو مُعَاوِيَةَ، وَسُلَيْمَانُ بْنُ قُرْمٍ عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، قَالَ يَحْيَى بْنُ حَمَّادٍ: أَخْبَرَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، وَقَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 77/1; Müslim, "Selâm", 137; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 77

164. حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْمُقْدَامِ، حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ، حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَبْضِعِيهِ هَكَذَا، بِالْوُشْطَى وَالْيَمَانِي تَلِي الْإِبْهَامَ «بِعِثْتُ وَالسَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 79/1; Müslim, "Fütûn", 132; Tirmizî, "Fütûn", 39; Nesâî, "Salât", 781
 حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، قَالَ: سَمِعْتُ زُرَّارَةَ بْنَ أَوْفَى، يُحَدِّثُ عَنْ سَعْدِ بْنِ هِشَامٍ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مِثْلُ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، وَهُوَ خَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَّةِ، وَمِثْلُ الَّذِي يَقْرَأُ، وَهُوَ يَتَعَاهِدُهُ، وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ»

165. Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 80; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 244; Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 13; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 80

166. حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ الْأَسْوَدِ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ أَبِي مُلَيْكَةَ، سَمِعْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ح وَحَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ح وَحَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ أَبِي يُنُسَ حَاتِمِ بْنِ أَبِي صَغِيرَةَ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ أَحَدٌ يُحَاسِبُ إِلَّا هَلَكَ» قَالَتْ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ، أَلَيْسَ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا} [الانشقاق: 8] قَالَ: «ذَاكَ الْعَرْضُ يُعْرَضُونَ وَمَنْ نُوقِشَ الْحِسَابُ هَلَكَ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 74/1; Müslim, "Cennet", 79; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 74; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 69/2; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 249

167. حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْبَرَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: أَوَّلُ مَنْ قَدِمَ عَلَيْنَا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُضْعَبُ بْنُ عُمَيْرٍ، وَابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ فَجَعَلَا يُقْرَأَانَا الْقُرْآنَ، ثُمَّ جَاءَ عَمَّارٌ، وَبِلَالٌ، وَسَعْدٌ ثُمَّ جَاءَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ فِي عَشْرِينَ ثُمَّ "جَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا رَأَيْتُ أَهْلَ الْمَدِينَةِ فَرَحُوا بِشَيْءٍ، فَرَحَهُمْ بِهِ حَتَّى رَأَيْتُ الْوَلَدَيْنِ وَالصَّبِيَّانِ، يَقُولُونَ: هَذَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ جَاءَ فَمَا جَاءَ، حَتَّى قَرَأْتُ: {سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى} [الأعلى: 1] فِي سُورٍ مِثْلَهَا "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 87; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 87

168. "حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ أَخْبَرَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَمْعَةَ، أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ، وَذَكَرَ النَّاقَةَ وَالَّذِي عَقَرَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " {إِذْ أَنْبَعْتُ أَشْقَاهَا} [الشمس: 12] أَنْبَعْتُ لَهَا رَجُلٌ عَزِيزٌ عَارِمٌ، مَنِيْعٌ فِي رَهْطِهِ، مِثْلُ أَبِي زَمْعَةَ " وَذَكَرَ الْبَنَاءَ، فَقَالَ: «يَعْبُدُ أَحَدُكُمْ، فَيَجِلُّ أَمْرَآتُهُ جِلْدَ الْعَبْدِ، فَلَعَلَّهُ يَضَاجِعُهَا مِنْ آخِرِ يَوْمِهِ» ثُمَّ وَعَظَهُمْ فِي صَحْحِهِمْ مِنَ الضَّرْطَةِ، وَقَالَ: «لِمَ يَضْحَكُ أَحَدُكُمْ مِمَّا يَفْعَلُ» وَقَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ: حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَمْعَةَ، قَالَ: النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلُ أَبِي زَمْعَةَ عَمَ الرَّبِيعِ بْنِ الْعَوَّامِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 91; Müslim, "Sıfatü'l-Kıyâme", 49; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 79; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 91; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 476

169. حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ بْنُ عُقْبَةَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، قَالَ: دَخَلْتُ فِي نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ الشَّامِ فَسَمِعَ بَنَّا أَبَا الدَّرْدَاءِ، فَأَتَانَا فَقَالَ: أَفِيكُمْ مَنْ يَقْرَأُ؟ فَقُلْنَا: نَعَمْ، قَالَ: فَأَيُّكُمْ أَقْرَأُ؟ فَأَشَارُوا إِلَيَّ، فَقَالَ: اقْرَأْ، فَقَرَأْتُ: {وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى، وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى} [الليل: 2]، وَالذَّكَرَ وَالْأُنْثَى، قَالَ: أَنْتَ سَمِعْتَهَا مِنْ فِي صَاحِبِكَ؟ قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: «وَأَنَا سَمِعْتُهَا مِنْ فِي النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، وَهُوَ لَاءٌ يَأْتُونَ عَلَيْنَا

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 92/1; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 282; Tirmizî, "Kıraât", 7; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 92; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 484

170. حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَيْدَةَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ السُّلَمِيِّ، عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَقِيعِ الْغَرْقَدِ فِي جَنَازَةٍ، فَقَالَ: «مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَقَدْ كَتَبَ مَقْعُدُهُ

مِنَ الْجَنَّةِ، وَمَقْعُدُهُ مِنَ النَّارِ، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا تَنَكِّلُ؟ فَقَالَ: «اعْمَلُوا فَكُلُّ مَيْسَرٍ» ثُمَّ قَرَأَ: {فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى} [الليل: 6] إِلَى قَوْلِهِ {لِلْعُسْرَى} [الليل: 10]،

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 92/3; Müslim, "Kader", 6; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 80; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 92/1; Taberî, *Tefsîr*, XV, 480-481

171. حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ، حَدَّثَنَا الْأَسْوَدُ بْنُ قَيْسٍ، قَالَ: سَمِعْتُ جُنْدُبَ بْنَ سَفْيَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «اشْتَكَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يَقُمْ لَيْلَتَيْنِ - أَوْ ثَلَاثًا -»، فَجَاءَتْ امْرَأَةٌ فَقَالَتْ: يَا مُحَمَّدُ، إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَكُونَ شَيْطَانُكَ قَدْ تَرَكَكَ، لَمْ أَرَهُ قَرِيبَكَ مُنْذُ لَيْلَتَيْنِ - أَوْ ثَلَاثَةٍ - فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَالضُّحَى} وَإِذَا سَجَى، مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى} [الضحى: 2] قَوْلُهُ: {مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى} [الضحى: 3]: «تُفَرِّقُ بِالْإِشْدَادِ وَالْإِخْفَافِ، بِمَعْنَى وَاحِدٍ، مَا تَرَكَكَ رَبُّكَ» وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «مَا تَرَكَكَ وَمَا أَبْغَضَكَ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 93/1; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 115; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 81; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 93; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 518

172. حَدَّثَنَا حِجَّاجُ بْنُ مِثَالٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَدِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ الْبَرَاءَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ فِي سَفَرٍ، فَقَرَأَ فِي الْعِشَاءِ فِي إِحْدَى الرُّكْعَتَيْنِ بِالنِّسَاءِ وَالزَّيْتُونِ» {تَقْوِيمٌ} [التين: 4]: «الْحَلَقِ»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 95/1; Müslim, "Salât", 175; Tirmizî, "Salât", 231; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 95

173. حَدَّثَنَا يَحْيَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ الْجَزَرِيِّ، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ أَبُو جَهْلٍ: لَيْسَ رَأَيْتُ مُحَمَّدًا يُصَلِّي عِنْدَ الْكَعْبَةِ لِأَطَّانٍ عَلَى عُتْقِهِ، فَبَلَغَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «لَوْ فَعَلَهُ لَأَخَذْتُهُ الْمَلَائِكَةُ» تَابَعَهُ عُمَرُو بْنُ خَالِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 96/5; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 84; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 3/2; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 568

174. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، سَمِعْتُ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي: "إِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي أَنْ أَقْرَأَ عَلَيْكَ: {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا} [البينة: 1] " قَالَ: وَسَمَانِي؟ قَالَ: «نَعَمْ» فَبَكَى

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 98/1; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 246; Tirmizî, "Menâkıb", 33; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 98

175. حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا مَالِكٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ السَّمَّانِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " الْخَيْلُ لثَلَاثَةِ: لِرَجُلٍ أَجْرٌ، وَلِرَجُلٍ سِتْرٌ، وَعَلَى رَجُلٍ وَزْرٌ، فَأَمَّا الَّذِي لَهُ أَجْرٌ: فَرَجُلٌ رَبَطَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، فَأَطَاعَ لَهَا فِي مَرْجٍ أَوْ رَوْضَةٍ، فَمَا أَصَابَتْ فِي طِيلِهَا ذَلِكَ فِي الْمَرْجِ وَالرَّوْضَةِ، كَانَ لَهُ حَسَنَاتٍ، وَلَوْ أَنَّهَا قَطَعَتْ طِيلَهَا فَاسْتَنْتَ شَرَفًا أَوْ شَرَفَيْنِ، كَانَتْ آثَارُهَا وَأَرْوَائُهَا حَسَنَاتٍ لَهُ، وَلَوْ أَنَّهَا مَرَّتْ بِنَهْرٍ فَشَرِبَتْ مِنْهُ وَلَمْ يَرُدَّ أَنْ يَسْقِيَ بِهِ كَانَ ذَلِكَ حَسَنَاتٍ لَهُ، فَهِيَ لِذَلِكَ الرَّجُلِ أَجْرٌ، وَرَجُلٌ رَبَطَهَا تَغْيِيًا وَتَعَفُّفًا، وَلَمْ يَنْسَ حَقَّ اللَّهِ فِي رِقَابِهَا وَلَا ظَهْرِهَا، فَهِيَ لَهُ سِتْرٌ، وَرَجُلٌ رَبَطَهَا فَخْرًا وَرِئَاءَ وَنَوَاءٍ، فَهِيَ عَلَى ذَلِكَ وَزْرٌ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 99/1; Müslim, "Zekât", 24; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 99

176. حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا غَرَجَ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى السَّمَاءِ، قَالَ: " أَتَيْتُ عَلَى نَهْرٍ، حَافَتَاهُ قَبَابُ اللَّوْلُو مُجَوَّفًا، فَقُلْتُ: مَا هَذَا يَا جَبْرِيلُ؟ قَالَ: هَذَا الْكَوْثَرُ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 108/1; Müslim, "Salât", 53; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 89; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 108; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 724

177. حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ يَزِيدَ الْكَاهِلِيُّ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَ: سَأَلْتُهَا عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ} [الكوثر: 1] قَالَتْ: «نَهَرٌ أُعْطِيَهُ نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، شَاطِئَاهُ عَلَيْهِ دُرٌّ مُجَوَّفٌ، أَنْبَتُهُ كَعَدَدِ النُّجُومِ» رَوَاهُ زَكَرِيَاءُ، وَأَبُو الْأَخْوَصِ، وَمُطَرِّفٌ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 108/1; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 108; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 726

178. حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الرَّبِيعِ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي الضُّحَى، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: مَا صَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةً بَعْدَ أَنْ نَزَلَتْ عَلَيْهِ: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ} [النصر: 1] إِلَّا يَقُولُ فِيهَا: «سُبْحَانَكَ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي»

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 110/1; Müslim, "Salât", 217; Tirmizî, "Salât", 179; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 110; Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 756

179. حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَاصِمٍ، وَعَبْدَةَ، عَنْ زِرِّ بْنِ حُبَيْشٍ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبِيَّ بْنَ كَعْبٍ عَنِ الْمُعَوَّذَتَيْنِ؟ فَقَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «قِيلَ لِي فَقُلْتُ» فَتَحْنُ نَقُولُ كَمَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "

Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 113; Nesâî, "Kitâbu't-Tefsîr", 112

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Öz Geçmiş

Mustafa Yasin AKBAŞ, 1987 yılında Konya’da doğdu. 2005 yılında Konya Selçuklu Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam-Hatip Lisesi’nden, 2009 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2012 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Ana Bilim Dalı’nda “Ebû Râfî’nin Hayatı ve Rivayetlerinin Değerlendirmesi” başlıklı tez çalışmasıyla Yüksek Lisans’ını tamamladı. 2012-2013 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde 1 yıl süreyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. 15 Mart 2013 tarihinde Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Bölümü’ne araştırma görevlisi olarak atandı. Halen aynı görevini sürdürmektedir.

AKBAŞ, 2013 yılında başlamış olduğu doktora çalışmasını “Hadis Edebiyatında Kitâbu’t-Tefsîrler ve Taberî Tefsiriyle Karşılaştırılması” başlıklı teziyle 2020 yılında tamamladı. Arapça ve İngilizce bilen AKBAŞ, evli ve bir çocuk babasıdır.